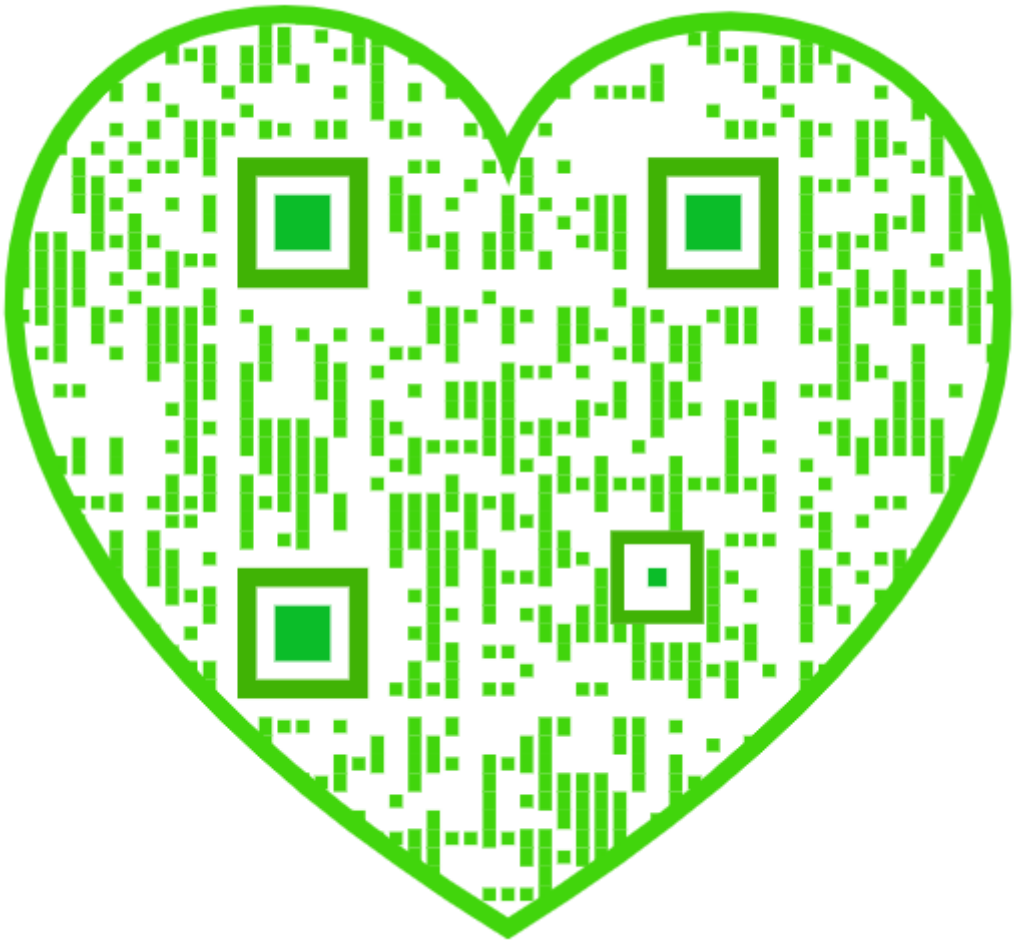
De Nieuwe Gids. Jaargang 4 (1889)

bron
De Nieuwe Gids. Jaargang 4. W. Versluys, Amsterdam 1889

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_nie002nieu04_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

[De Nieuwe Gids. Jaargang 4. Deel 1]

Een Zaak van Eer, door Ph. Hack van Outheusden.

I.

Ten minste in één zin van het woord is de Heer Verstege[1)] een tacticus. Zijne tiralleurslinie, zijne soutiens, zijne hoofdtroep werken naar de regels der krijgskunde. De deugdelijkheid van zijn manschappen daargelaten, kan men niet zeggen dat hij niet weet hoe hij den strijd moet inrichten. De citaten uit militaire en civiele schrijvers zijn de vooruitgezonden scherpschutters; deze staan aan het hoofd van de kolonnes infanterie die den aanval, aldus ingeleid, ten uitvoer brengen; met het geschut zijner bijlagen weet hij den verslagen vijand in diens vlucht nog belangrijk afbreuk te doen en hij achtervolgt hem met de snelle cavalerie van zijn omvangrijke noten, die belet dat hier of daar enkelen nog een reserve blijven maken. Zijne zware kanonnen.....

Maar ik vrees dat men deze beeldspraak niet zal kunnen doorzetten. Want ten eerste schijnt het mij toe dat zij die op de manier van den Heer De Rochemont worden aangevallen, kans hebben om zeer oud te worden; woorden toch verschillen in dit opzicht van kanonskogels, dat zij geen

1) *De Staatscommissie in zake de Beri-beri-quaestie, etc.*, door J.J.W.E. Verstege, gep. luit-kolonel v/h. N.-I. leger; 2e druk, 's Gravenhage 1883.

heviger ravage maken naarmate zij grooter zijn. Granaten bovendien kunnen moeilijk ontploffen zonder ongelukken te weeg te brengen; volzinnen integendeel worden onschadelijker in dezelfde reden waarin men hen met levenmakende materialen heeft geladen. Ten tweede acht ik het wenschelijk zoo niet noodzakelijk voor de eer van den Overste Verstege - om óok eens over eer te spreken - dat zijne geheele brochure niets beteekent dan een enkel los schot, een opgelaten vuurpijl, een signaal door hem gegeven en in der haast gegeven om te doen weten dat hij iets te zeggen had wat nog komen moet. En wat nog komen moet, wil de Heer Verstege niet voor erger dan een schetteraar worden gehouden, is een uitvoerig en bedaard relaas van de zaken en van de gebeurtenissen, waarop hij in zijn brochure niet veel meer dan zinspeelt. Het is mogelijk dat het proces dat hem door den Overste De Rochemont is aangedaan, den auteur zal rechtvaardigen, maar tot zoo lang heeft men de vrijheid de groote mate van lichtzinnigheid te misprijzen, waarmede zijn geschrift is samengesteld en in de wereld gezonden. De gerechtelijke behandeling van deze zaak zal nog veel meer moeten ontdekken dan hetgeen de Heer Verstege zich veroorlooft aan te duiden. Gebeurt dit niet, dan kan aan niemand het recht worden ontzegd om het uitgeven van dit geschrift de daad te achten van een man, wiens eerbied voor het betamelijke evenzeer heeft geleden als zijn gezond verstand.

II.

Daar heeft men de aanhalingen die ik noemde. De schrijver van de brochure heeft het hoofd van elk zijner zes paragrafen van een drietal voorzien, en in die achttien citaten, stuk voor stuk, wordt de Heer De Rochemont uitgemaakt voor al wat leelijk is. Die overdaad, er zijn in het geheel een-en-twintig, want de titelpagina bevat er ook nog drie, is niet alleen onsmaakvol; zij is bovendien voorbarig en van een onbetamelijke kritiek. In dit ernstig bedoelde werkje komt de luim van de studenten-almanak-varia niet te pas. Het is geen

scherts meer als de Heer Verstege uit een of ander boek een volzin overneemt, die door niets uitmunt als door den rijkdom van invectieven. De onverwachte en lachwekkende combinatie van eenig citaat met een persoon of een ding, ontneemt aan de bedoeling het kwetsende dat in de vergelijking kan gelegen zijn; dit maakt de varia waar ik van sprak, gepermitteerd. Maar wanneer in deze brochure en dus op den man af, en steeds op denzelfden man, te lezen staat in meer dan twintig keer gewijzigde termen, dat de persoon iu quaestie een ellendeling is, dan wordt men ongeduldig onder deze welsprekendheid van de vischmarkt, al bedient zij zich bij voorkeur van een vreemde taal. Men begint te verlangen naar de éene sober-gestyleerde pagina, die de bewijzen moeten bevatten van des auteurs goed recht om zoo aan te gaan. Want al zijn deze citaten meestal aan Fransche schrijvers ontleend, er is, volgens de populaire uitdrukking, bij hen geen woord Fransch, en het is rechtuit schelden geworden door de strekking die de Heer Verstege wil dat men aan hen zal hechten. De eenige andere noot die men in deze eentonigheid verneemt, is die van eigen lof en naar mijne meening is deze afwisseling geen verbetering. Zoo spreekt de Overste, gereed om zijn laatste hoofdstukje te beginnen, zich-zelven moed in met de woorden: ‘la même loi de générosité qui prescrit de secourir contre un brigand, ordonne aussi de défendre contre un calomniateur, qui vole un bien plus précieux’. Of zegt hij onderweg van zijn streven: la vérité chemine dans la foule moins vite que l'erreur, mais elle va toujours et elle va sûrement. Men verneemt dat generaal Trochu op deze omslachtiger manier gezegd heeft: al gaat de leugen nog zoo snel, de waarheid achterhaalt haar wel. Onnoodig er bij te voegen dat de Heer De Rochemont de calomniateur is en de Heer Verstege door de loi de générosité wordt gedreven; dat de Heer Verstege de waarheid voorstelt, die de leugen van den Heer De Rochemont achterhaalt. Maar men beweert zulke dingen niet zonder ze met een voor den beklaagde verpletterende duidelijkheid te bewijzen; elk woord in deze richting te veel is een zwaar vergrijp.

Allerminst zegt men zulke dingen in citaten, met de woorden van anderen, die natuurlijk altijd slechts ongevéer toepasselijk kunnen zijn. Ik herhaal dat deze klakkelooze overbrenging een opeenhooping van scheldwoorden wordt. En de Heer Verstege heeft er nog van een veel krassere soort, dan waaruit ik mij veroorloofde een keuze te doen. Reeds op het titelblad leest men dat de gepensionneerde luitenant-kolonel De Rochemont door den eveneens gepensionneerden luitenant-kolonel Verstege, even weinig beminnelijk wordt gevonden als tijgers, padden of spinnen. Op bladzijde 11 wordt ons verzekerd dat de eerstgenoemde officier is een lafaard en een laaghartige, dat de zelfzucht en het eigenbelang de drijfveeren zijn van bijna al zijne handelingen; op bladzijde 18 worden wij ten zijnen koste herinnerd aan het rijmpje van Bellamy:

> Zijn gansche ziel zal valschheid wezen!
> Zijn mond een kerker vol bedrog!

Dit is inderdaad de polemiek van een dolkop en zoo de Overste het gebruiken van deze taal vereenigbaar acht met de militaire eer die door hem zoo hoog wordt gesteld, dan zal vermoedelijk niemand hem het bezit van die eer benijden. Want, schoon het bijna ongelooflijk klinkt, al dit fraais is geenszins de slotsom van een ernstig en welverzorgd betoog, maar het is vervat in citaten waarmede de auteur op de meening van zijne lezers alleronbetamelijkst anticipeert. En ik houd voor zeer gegrond mijne vrees, dat deze laatsten een door den Heer Verstege niet bedoelde wending zullen geven aan een zijner laatste aanhalingen, die aldus luidt: ‘en fait de sottises, tout est fait, tout est pensé.’

III.

Naar gelang men nu driftig of kalm is uitgevallen, zal men al dan niet in de verzoeking komen, om over het gelaat van den persoon die zich aldus ten uwen opzichte is te buiten gegaan, zijn rotting te halen. Dit is het eenige antwoord dat zoo iemand verwachten mag, en het is zeker zeer ver-

schoonbaar indien men hem dit bescheid ter eeniger tijd doet geworden. Evenwel, verstandig zou een zoodanige hand-tastelijkheid niet wezen, want als uw beleediger sterker is dan gij of een dikkeren wandelstok bezit, dan loopt gij de kans van behalve met zijn onguren mond, bovendien met zijn pootiger vuisten kennis te maken. En in de tweede plaats is uw aanvaller iemand die straf verdient van de soort, zooals de rechter haar uitdeelt. Gij zult, indien gij ten minste geen medelijden hebt met den armen drommel, den zakkeroller die u uw beurs wil ontstelen, aan de politie overleveren; en als gij het niet beneden u acht van de padden en spinnekoppen in de pers kennis te nemen, op auteurs als den Heer Verstege een diender afsturen. Dienders zijn lieden aan wie het te woord staan van zulk volkje beter is gedemandeerd. Maar in geen geval zult gij met hen duëlleeren. Zoo hunne woorden uwe koude kleeren niet raken, het is niet gezegd dat de kogels van hunne pistolen of de punten van hunne degens niet beter zullen gericht zijn. Omdat iemand u uitgescholden heeft, behoeft gij hem niet in de gelegenheid te stellen u dood te maken of te verminken. En als gij hém om hals brengt dan zult gij, om bij de woordenkeus van den Overste Verstege te blijven, de satisficatie van een spin te hebben doodgetrapt, voor zijn plezier kunnen overdenken in de gevangenis. Of zult gij duëlleeren met iemand die uw handteekening onder een wissel heeft geplaatst of dien gij bezig vindt met uw brandkast open te breken? Het is niet alleen het eigendom dat door de gemeenschap beschermd wordt, ook de goede naam. En de Heer De Rochemont heeft gehandeld als een verstandig man, toen hij een exemplaar van 's Heeren Verstege brochure aan den Officier van Justitie zond. Dit is de eenige officier die zich zulke geschriften heeft aan te trekken. Er is in onze samenleving een gepaste verdeeling van den arbeid, en evenals een wélingericht stadsbestuur zorgt dat het vuilnis bij de ingezetenen wordt verwijderd, dient een goede rechterlijke macht te maken dat de onzindelijkheden die al schrijvende worden bedreven, naar behooren worden

uitgewischt. Er is een politie zooals er een tonnenstelsel is.

Hiermede, en ik vraag verlof voor een kleine uitweiding, hiermede is niet gezegd dat de schrijver van deze bladzijden het tweegevecht een zoo volstrekt verwerpelijke zaak acht, als sommige van zijn geestverwanten haar voorstellen. De meeste menschen hebben er noch den moed, noch de bekwaamheid voor, en om geen mal figuur te maken zijn beide qualiteiten hoog-noodig; dat is dus al iets wat vóor het düel zou pleiten. En ik geloof vervolgens aan de mogelijkheid dat er tusschen mannen geschillen rijzen, die alleen beslecht kunnen worden, ik zeg niet dóor een tweegevecht, maar nadat beiden hebben getoond hun leven voor hunne meening of hunnen eisch over te hebben. Ik bedoel gevallen waarin de wet niet voorziet, want indien de strijd loopt over iets zoo alledaagsch, dat de wetgever, die de wetgever is voor Jan en Alleman, er op bedacht is geweest, dan kan het onderwerp de moeite niet waard zijn. Er is bovendien een hooge rivaliteit, die zoo onvermijdbaar tot een ontmoeting voert als het water stroomt van de bergen naar het dal. Als twee vastberaden menschen willen bezitten de zelfde vrouw, de zelfde beroemdheid, de zelfde macht of eenig ander goed dat in het leven begeerlijk is - zoo er eenig ander begeerlijk goed is - dan moet het oogenblik komen, waarop zij besluiten zich van elkaars mededinging te zullen ontdoen. Maar de flux-de-bouche van den Overste Verstege is hiermede vergeleken iets zoo nietigs, dat ik mij wil haasten deze uitweiding te staken.

Wat dezen Heer betreft, of hij ooit een düel met den Heer De Rochemont heeft gewild, is mij niet gebleken. Alleen heeft hij eens in de nabijheid van een spoorwegstation, zijn gewezen krijgs-makker met een stokje gedreigd en hem eenige beleedigende woorden toegevoegd.[1)] De Heer De Rochemont heeft zich, volgens den auteur, toen haastig weggemaakt. Er was, denk ik, vermoedelijk geen politie-agent in de buurt, want die beämbten zijn dikwijls ergens anders dan waar men

1) Zie bl. 36, noot 1).

ze noodig heeft. Het is ook mogelijk, dat de Heer De Rochemont geen lust had om nog eens te hooren dat zijn mond een kerker vol bedrog was. De meeste menschen zullen op een dergelijke conversatie maar matig gesteld wezen, en bovendien weinig plezier hebben om op een perron met stokjes te worden nagezeten of klappen te wisselen. Het is anders niet gemakkelijk om in zulke zaken vooruit te zeggen wat men doen zal, of men moest zoo bloeddorstig wezen als eenmaal een redacteur van het *Nieuws van den Dag* was, die in allen ernst aan het verhaal van Boulanger's duel met Floquet de opmerking vastknoopte, dat ongelukkiglijk de degen van den minister-president aan het leven van den generaal géen einde had gemaakt. Ik denk dat men maar half in zijn schik zou geweest zijn, indien iemand anders ten aanzien van een gunsteling dezer redactie met een dergelijke verzuchting voor den dag gekomen ware. - De Heer Verstege kan uit deze anecdote zien dat de Heer De Rochemont de eenige Nederlandsche tijger niet is.

IV.

Deze kritiek van de brochure over de Beri-Beri-Commissie en haren Secretaris, heeft volstrekt niet ten doel dezen laatsten tegen zijn aanvaller in bescherming te nemen. Welke van de beide Heeren gelijk heeft, is ten eerste een vraag die mij weinig belang inboezemt. En ten tweede heeft de Overste De Rochemont aan een bevoegd persoon de beslissing opgedragen. Maar wat ik meen dat van gewicht is, is de omstandigheid dat een oud-hoofdofficier, die blijkbaar ook nog na het sluiten van zijn actieve carrière een man van beteekenis wordt geächt, tegen een rang-genoot de taal durft bezigen die ik heb geciteerd en een geschrift in de wereld sturen, zoo lichtvaardig samengesteld als ik nog wensch aan te toonen. De onaangename overdenkingen, die deze omstandigheid en wat op het verschijnen der brochure gevolgd is, in ruime mate verschaft, zal ik voor het laatst bewaren.

De Heer Verstege vindt het noodzakelijk te doen uitkomen

dat het enkel edele motieven geweest zijn, die hem den minister hebben doen bewegen de beri-beri-quaestie opnieuw aan een onderzoek te onderwerpen. Om die motieven ook voor het oog van de wereld ongeschonden te vertoonen, heeft hij geweigerd deel uit te maken van de commissie, die Zijne Excellentie de Heer Keuchenius op zijn initiatief zou samenstellen. Daarin is zeker niets berispelijks; maar van een bijzonder grootsche levensbeschouwing getuigt deze houding toch niet. Wat zijn het, zou men tenminste zeggen, zonderlinge kringen waarin het lid zijn van een dergelijke commissie tot een zoo exquis voorrecht wordt gerekend, dat de ontwerper, door er zitting in te nemen, gevaar loopt van de verdenking op zich te laden de geheele zaak alleen uit eigenbelang te hebben op touw gezet. In het algemeen zou men integendeel onderstellen, dat menschen van dezen leeftijd al meer dan genoeg hadden van commissies, genoeg althans om elkaar niet met schele oogen aan te zien, als deze of gene daar nog eens aan gelooven moest. De Heer Verstege cursiveert dat inderdaad geen *baatzuchtig* oogmerk door hem werd bedoeld. Wat drommel, Overste, wordt men ten laatste geneigd uit te roepen, dat spreekt vrij wel van zelf! Er zijn honderde menschen bezig met jaar in jaar uit het algemeene welzijn te bevorderen met al hun kracht, en dikwijls ten koste van hun eigen belang. Dat is in sommige kringen iets heel gewoons en niemand behoeft opzettelijk te vernemen, dat de Luitenant-Kolonel Verstege, die uit 's lands kas een pensioen geniet, ook ná zijn diensttijd nog wel iets voor de publieke zaak óver heeft. Intusschen, men weet te goed hoe zelfs zeer verdienstelijke mannen een ongeveer kinderlijk welbehagen vinden in het bekleeden van officiëele qualiteiten, eene zwakheid die men eenigermate oneerbiedig de baantjesmanie pleegt te noemen, om de scrupules van den Heer Verstege anders dan meesmuilend gade te slaan. En men zou er geheel over kunnen zwijgen, indien niet juist deze zwakheid het was, die zijn ijveren tegen den Heer De Rochemont bijna potsierlijk maakt. Want het verdient opmerking dat zijn vijand nergens de bevoegdheid van dien

officier voor zijn taak als Secretaris der Beri-Beri-Commissie in twijfel trekt en hem zelfs een zekere vaardigheid met de pen toekent, al heb ik mijne stille gedachten waarom de Heer Verstege het bezit van die qualiteit niet bijzonder hoog stelt. Niet de bekwaamheid van De Rochemont, maar alleen zijn aanspraak op de éer die hem wedervoer, toen Mr. Keuchenius hem benoemde, wordt door Verstege in twijfel getrokken. Nu zal wel niemand de onderscheiding miskennen die in een zoodanige benoeming gelegen is; bovendien blijkt het dat aan het Secretaris-schap een geldelijke belooning verbonden werd. Maar aan den anderen kant zal evenzeer geen ernstig mensch, allerminst b.v. een edelmoedig en scherpzinnig staatsman als Keuchenius, de eer van op zich de keuze eens ministers te hebben gevestigd, als het voornaamste laten gelden. Men zou misschien kunnen beweren dat naarmate men meer eerbied voor zichzelf gevoelt, de genoeglijkheden van met eenig postje te worden begunstigd, minder aantrekkelijk schijnen, en er blijft zelfs plaats voor de overweging, dat vele uitstekende vernuften en groote geesten hunnen weg door de wereld hebben gemaakt, zonder ooit hun naam in de leden-lijst eener staatscommissie te hebben zien opgenomen. Het is dus de eer van de betrekking, die den Heer Verstege aan den benoemden secretaris niet gunt, en de redenen, die hij voorts opsomt waaróm niet, zijn, zou men zeggen, laken van hetzelfde jongenspak, waarin de Overste zich, al schrijvende, aan het publiek vertoont. Ten eerste ontbreekt in de beschuldiging en in hare formuleering, geheel en al het ware bewustzijn van de deugden die de schrijver in zijn eerste bladzijden, over zijne stappen tot de samenstelling der commissie, niet zonder welgevallen als de zijne noemt. Die hooge onbaatzuchtigheid, die volmaakte absentie van egoisme, wordt in onze schatting minder compleet, naarmate men in dit gedeelte van de brochure verder leest. Dit ten eerste. En ten tweede verraadt de Heer Verstege een onmenschelijke neiging tot een veelheid van scheldwoorden, die ik reeds gedeeltelijk heb gekarakteriseerd en van welke virtuositeit ik alleen nog wil zeggen dat zij samen-

hangt met de bekrompenheid des geestes, waarvan ik thans eenige andere symptomen heb vermeld. Het ergste van alles is, dat in dit gemoed blijkbaar geen plaats overschiet voor het besef, dat men voor zijn daden in deze wereld verantwoordelijk is. De uiterst bedenkelijke afstand tusschen 's mans betichtingen, die door de bewijzen op den voet moesten gevolgd worden, en het schamele groepje argumenten, is door geen parlementaire uitdrukking te omschrijven.

Deze drie grieven, gelijkelijk afkeurenswaardig in zedelijken, in verstandelijken en in aesthetischen zin, wil ik nog nader betoogen.

V.

Iemand die het zitten in eene commissie als de bedoelde zoo aangenaam en eervol vindt als de Heer Verstege, en die er op rekent dat zijn kennissen het verkeerd zouden hebben uitgelegd, indien hij zelf er niet buiten was gebleven, zoo iemand kan moeilijk zich van bij-gedachten losmaken, als hij aan het werk gaat om een commissie te creëeren. Ik weet niet of de Overste den schrijver van deze regelen naar aanleiding van deze bewering, een pad, een spin of wel een tijger zal wenschen te noemen en ik verklaar gaarne dat ik zijne keuze zal eerbiedigen. De zielkundige juistheid van de opmerking houd ik evenwel vol. Die bijgedachten moeten zijn het savoureeren van het genot, dat nu aan eenige personen te wachten staat. De ‘eervolle taak’, zoo gewichtig voor de ‘ware humaniteit’, zoo belangrijk voor ‘het lot en de toekomst van het Nederlandsch-Indische leger’,[1)] - aan wie zal ik haar nu opdragen of trachten te maken dat men haar opdraagt? Vergis ik mij niet ten éene male, dan kan, indien deze vraag met zooveel nadruk gesteld wordt, het antwoord daarop niet zonder eenig raadplegen met persoonlijke sympathieën en anti-pathieën worden gegeven. De

1) bl. 13, 14.

mensch is zoo niet of hij wil zijn vrienden graag een genoegen doen. Dát althans zal geen schepsel iemand kwalijk nemen. Maar voor een goede behartiging van het openbare welzijn, zou het toch wenschelijk zijn indien men deze zaken wat ruimer en men zou zeggen wat nuchterder opvatte. Wanneer het meer beschouwd werd als een corvée waarmede men de lieden belastte, als een moeilijk en tijdroovend, en in dit geval ook als een mogelijk zeer ondankbaar werk waartoe men hen verplichtte, ja, des noods als een koopje dat men hun bezorgde, en men liet de eer een beetje thuis, ook in de meening dat elk goedgëaard man die wel in zijn binnenkamer zal terugvinden wanneer hij daar van de vermoeienissen in 's lands dienst komt uitrusten, dan zou, om een voorbeeld van de gevolgen te noemen, onze literatuur een libel van den Overste Verstege minder tellen. Deze Heer althans is aan die meer ernstige beschouwing nog niet toe. En dit doet hem dan ook met iets te veel welgevallen naar zijn initiatief bij den Minister opzien. Meer dan geheel vereenigbaar was met het toppunt der onbaatzuchtigheid, bleef de Heer Verstege de commissie die Zijne Excellentie zou benoemen, beschouwen als zijn werk; wegens zijne voortreffelijke bedoelingen kan men zeggen, met de jaloezie van een hartelijk minnaar. Met een teederheid waarvan men voorspellen kan dat zij ter gelegenertijd niet voor een scène zal terugdeinzen, bekent de auteur aangaande het voorwerp van zijn hartstocht: ‘tot mijn leedwezen trof ik daaronder *niet* aan enkele door mij genoemde personen’.[1)] Aan den anderen kant had de Heer Verstege het genoegen in het lijstje van namen die hij in de Staatscourant las, vele te begroeten, als die ‘van oude vrienden of goede bekenden’. En met een stille voldoening, dat het meisje zoo goed geprofiteerd heeft van de wenken die hij haar omtrent haar toilet gegeven heeft, kan hij niet nalaten er bij te voegen: ‘die namen waren voor het meerendeel reeds ter sprake

1) bl. 13, noot 1).

gekomen bij de conferentiën, die ik de eer had gehad over deze aangelegenheid met den Minister te voeren'.[1] En nu gevoelt men de passie van den bedrogen vrijer, als hij op eens bij het omgaan van een hoek zijn bruid tegenkomt aan den arm van zijn ergsten vijand. De naam van den Overste De Rochemont te lezen als secretaris van zijn dierbare commissie, - dat 'vervulde (hem) met een gevoel van afschuw, een gevoel zooals den mensch overvalt, wanneer hij onvoorbereid in aanraking komt met een afzichtelijk voorwerp.' Alsof dit niet duidelijk was, bevestigt de auteur op de volgende bladzijde, dat deze benoeming hem trof, 'als een onverwachte, giftige dolksteek'.[2]

Ik herhaal dat mijn voorname grief tegen dit alles niet is, dat deze bladzijden enkel van een vlegel afkomstig kunnen wezen. Men is dat of men is dat niet, en men is dat gewoonlijk niet met voorbedachten rade. Maar de bijna lachwekkende ijdelheid en de naieve bezorgdheid, dat met zijn afschuw en leedwezen de Beri-Beri-commissie zou vallen, en zou staan met zijn oude vriendschappen en bekendheden, - hoe belangeloos ook overigens de motieven van den Heer Verstege waren, door deze zwakheden worden de beste voornemens geweldig gecompromitteerd. Het meisje bij Van Alphen was al wijzer, toen zij zich afvroeg of deze soort van liefde wel de ware liefde zou zijn. Als men wezenlijk niets anders dan het algemeen welzijn bedoelt, dan vergeet men niet dat van de Beri-Beri-commissie de Beri-Beri de hoofdzaak is.

En nu geef ik toe dat al het bovenstaande, waaruit nog slechts kan worden afgeleid dat de gepensionneerde Luitenant-Kolonel J.J.W.E. Verstege niet zeer beschaafde en niet zeer verstandige buien kan hebben, een resultaat niet dermate gewichtig voor de lezers van dit tijdschrift, om met de bewijzen daarvan ettelijke bladzijden te mogen vullen, dat zelfs dit geheele artikel achterwege had kunnen blijven,

1) T.a.p.
2) T.a.p.

indien de auteur van de brochure er in geslaagd ware om te betoogen, dat de Heer De Rochemont de smaadredenen verdiende waarmede hij hem, naar ik reden heb te meenen geheel in strijd met de militaire eer en met de militaire gebruiken, rijkelijk overstelpt. Naar dat betoog is gestreefd, maar dat betoog is niet geleverd. Geen enkel orgaan van de publieke opinie die dit gebrek niet heeft aangeduid. Ik acht mij ontslagen van de moeite, de duldelooze onbewezenheid van de even duldelooze grofheden nogmaals uitvoerig te vermelden; een korte illustratie van 'schrijvers methode zal voldoende zijn. Deze methode volgt hij zoowel bij het meêdeelen van zijne grieven in details als in algemeene trekken. Deze laatste vindt men opgesomd aan het einde van het hoofdstukje waarin de auteur de benoeming der commissie behandelt. En nu is het eerste wat men verneemt, niets anders dan het in vinnige bewoordingen opgesteld bericht, dat de Heer De Rochemont in de Atjeh-politiek een tegenstander van den Heer Verstege is. Eerder een reden te minder, dan te meer om anders dan zeer voorzichtig te zijn in het waardeeren van zijn daden, zou men zeggen. Dan volgt het verwijt dat de Heer de Rochemont, geholpen door zijn broeder P.R. de Rochemont, tegenover sommige bevelhebbers in een zeker tijdperk van den Atjeh-oorlog, een allergemeenste rol zou hebben gespeeld. Maar zoo weinig zeker is de beschuldiger van zijne zaak, dat hij bij de lezers geen grooter gevoel van stelligheid weet te verwekken, dan uit het gebruik in een periode van nauwelijks twintig regelen druks, van deze volgorde van werkwoorden voortvloeit: meenen, vermoeden, raden, verdenken.[1)]

En na dezen climax is men volkomen voorbereid op de slotsom:

‘*Diens* naam zal, zoo willen wij nog hopen, een wanklank *blijven* voor elk officier, die is opgevoed met *goede* denkbeelden omtrent militaire eer en militaire deugd, die loyau-

1) Bl. 16.

teit en mannelijke fierheid weet te waardeeren, die een afkeer heeft van dwaze aanmatiging, van lage vleierij en zelfzuchtig intrigespel, die logen, laster en kwade trouw slechts *bij name* kent.'

Inderdaad, als de Heer Verstege zoovele bladzijden had besteed om te bewijzen als hij thans regelen heeft genomen om te beweren, dan zou nóg de goede smaak hem moeten hebben verbieden, om bij het meêdeelen van zijn resultaat zooveel onschuldige woorden den nek te breken. Ook dán zou eenvoud en soberheid den ernstigen man van wapenen hebben moeten onderscheiden. Zooals het nu met zijn betoogtrant gelegen is, kunnen deze pagina's enkel in dezen zin eenig nut stichten, dat zij vele officieren kwade trouw, laster en logen thans bij juister name doen kennen. Te weten, bij name van den Overste Verstege.

VI.

Dit artikel, waarvan ik nogmaals wil zeggen dat het geen verdediging van den Heer Rochemont bedoelt, en dat alleen als de studie van een verschijnsel in onze hedendaagsche samenleving recht heeft op een zekere uitvoerigheid, kan geen overzicht geven van de beschuldigingen die de Heer Verstege zijnen vijand te laste legt.

De roekelooze onbewezenheid van deze grieven is evenwel niet het eenige verwijt waaraan de schrijver der brochure blootstaat. Want dit gevaar loopt hij, dat men het nare figuur dat hij thans door het uitgeven van het schotschrift maakt, zal gaan houden voor het portret waarop hij zijn geheele leven geleken moet hebben. En dan ligt de conclusie voor de hand, dat men, ook zonder hem gehoord te hebben, den Heer De Rochemont in het gelijk stelt als men hem bij dézen tegenstander vergelijkt. Zal men, om een voorbeeld te noemen, niet zeggen, dat als de Heer Verstege zich even weinig respectabel gedragen heeft in de eerezaak te Buitenzorg in 1872, als thans aan zijn schrijftafel in den Haag, de adjudant van den Gouverneur-generaal aan de ingezetenen

aldaar een goeden dienst heeft gedaan door den toenmaligen Kapitein Verstege te doen verhuizen? De naam van de plaats is niet genoeg om iemand onbezorgd te laten leven, als hij weet dat de garnizoens-kommandant zoo weinig controle op zijne daden en zijne woorden kan houden, als deze kalkoensche haan onder de gepensioneerde hoofdoffieieren. De buitensporigheden van zijn pen doen ons meenen, dat de nieuwe buren van den kapitein méer recht hadden om verstoord te wezen dan hij-zelf. En tot dergelijke overwegingen komen wij bij het bedenken van de andere en niet-persoonlijke onéenigheden. Geheel tegenovergesteld aan hare bedoeling, is deze brochure voor alle onbevooroordeelde lieden een krachtige aanbeveling van de Atjeh-politiek van De Rochemont. Als de Overste Verstege en zijne vrienden in deze zaken niet met grootere bezadigdheid, een beter ontwikkeld eergevoel en meer gezond verstand te werk gaan, dan uit dit boekje blijkt, zoo ziet het er voor de populariteit van hunne ideeën leelijk uit. Bovendien, al ware de onbewezen mededeeling juist, dat de Heer De Rochemont door de meeste van zijne kameraden om zijn persoonlijke eigenschappen, zoowel als wegens zijn aandeel in de Atjeh-gebeurtenissen, met den nek wordt aangezien, dan maakt juist de brochure van zijn tegenstander den indruk, dat de Heer De Rochemont daardoor in de gelegenheid is deze Heeren van de minst aangename zijde te beschouwen. Ja, de eer om den auteur van dit geschrift tot zijn vijand te hebben, is een onderscheiding die tegen zijn wil door den Overste Verstege wordt verleend. Deze impressie, versterkt door ons rechtvaardigheids-gevoel, dat het razen van den schrijver ten nadeele van den aangevallene opwekt, maakt het pamflet tot een curieuze parodie op het verwachte succes. Het zijn ten slotte zijn éigen waarheidsliefde en zijn éigen fatsoen, die als de eenige slachtoffers van de onbesuisdheid des auteurs begraven worden. En, alsof hij nu eenmaal een compleete zelfmoordenaar wou wezen, heeft de Heer Verstege ook voor den grafsteen gezorgd, waarmede men de rustplaats van zijn beter-ik voor altijd zou afsluiten. Want zijn grootste fout is misschien deze ge-

weest, dat hij met dezelfde onmatigheid en hetzelfde gebrek aan goeden smaak, waarmede hij den Heer De Rochemont vervolgt, den lezer wil overtuigen van zijn eigen voortreffelijkheden. Ik heb reeds gesproken over den ophef waarmede de Heer Verstege zijn belangelooze bemoeiingen ten bate van de Beri-Beri commissie aankondigt, en men heeft gezien hoe hij zelf de eerste en de eenige is, om de waardigheid van zijn motieven verdacht te maken. Hier evenwel is de plaats om er bij te voegen, dat men zijn onbaatzuchtigheid niet beter kan illustreeren, dan door er zelf over te zwijgen. Even weinig taktvol komt mij voor te zijn, het relaas van het gebeurde te Buitenzorg en van de rol die de schrijverzelf daarin vervulde. Er is niets dan de krasheid van de woorden om ons te doen gelooven, dat die rol was de partij van den held, terwijl het deze zelfde krasheid is die ons eerder aan die van den *niais* herinnert. In elk geval is in deze kwestie niets dat ons weerhoudt, om den Overste De Rochemont aan te zien voor den man die den *beau-rôle* heeft gespeeld; want wij weten volstrekt niet welke de oorzaak was van den twist dien de Heer Verstege niet te bewegen was om te helpen bijleggen, en bovendien blijkt uit deze brochure genoeg, om het gedrag van den Heer De Rochemont te verkiezen, die daar wel in geslaagd is. Den menschen hunne fouten te vergeven, is nog altijd het eervolste, ook voor een militair, wat er op de wereld te doen is; maar te willen beletten dat twee vijanden zich met elkaar verzoenen is van eervol het omgekeerde. Een nog beslister vonnis over zijn eigen houding, velt de schrijver van de brochure in zijn paragraaf over zijn onderhoud met den Minister na de benoeming van den Overste. Ik moet zeggen dat de Heer Keuchenius den bemoeizieken Heer Verstege al zeer beleefd behandeld heeft. Maar ik kan mijn vermoeden niet verzwijgen dat Zijne Excellentie met den opgewonden oud-gast een klein loopje heeft genomen. De ernstigheid van des Ministers levensbeschouwing zal hem toch wel niet belet hebben in het binnenstuiven van den gepensionneerden officier, die begon met Z.E. te vragen of de Minister van plan was geweest

hem in het gezicht te slaan[1)], een niet gering te achten komisch effect te bespeuren. En het kan alleen de bijna overdreven welwillendheid van den Heer Keuchenius geweest zijn, die hem den uitbrander deed terughouden dien zijn bezoeker dubbel en dwars verdiend had. Papperlapap, Overste! bemoei-je met uw eigen zaken - dat is iets wat de Heer Verstege spoedig van een korter aangebonden dignitaris zou hebben gehoord. Maar de Minister Keuchenius heeft de misschien wijzere partij gekozen van hem bedaard te laten uitpraten en hem toen geëantwoord, dat hij-zelf ook reden had om den Heer De Rochemont persoonlijk niet genegen te zijn, maar dat hij evenwel zijn qualiteiten in de commissie meende te kunnen gebruiken. Z.E. had natuurlijk niet geweten dat hij den Overste leed zou doen en raadde hem aan zich kalm te houden. De Heer Verstege zegt er eenigszins deftig van: 'Z.E. trachtte herhaaldelijk en mede op de hartelijkste wijze mij tot kalmer gemoedsstemming te brengen, en te overreden om mij tegenover den benoemde eveneens grootmoedig te toonen, er op wijzende hoe zij hierin het voorbeeld had gegeven.'[2)] Men kan het in huiselijker bewoordingen uitdrukken, dat Mr. Keuchenius tot den driftigen officier heeft gezegd: man-lief, wees nu wijzer, ik heb ook iets tegen De Rochemont gehad, maar daar kan ik natuurlijk als minister niet op letten. - Gevoelt de Heer Verstege niet hoe miserabel hij het hier aflegt? Want *dit* blijkt uit zijn eigen verhaal, dat de Minister door zijn visite in het geheel niet overtuigd is geworden; als de Heer Verstege maar de helft had kunnen bewijzen van hetgeen hij den Minister vertelde, dan zou natuurlijk deze laatste wel een middel gevonden hebben om de benoeming van den Heer De Rochemont ongedaan te maken. Integendeel. Z.E. heeft den Heer Verstege laten praten, hem zijn leedwezen betuigd, hem den raad gegeven grootmoedig (de minister zal wel gezegd hebben: fatsoenlijk) te zijn, maar hij heeft het bij deze vriendelijkheden laten blijven. En hij heeft hem zelfs

1) Bl. 42.
2) Bl. 45.

de vrijheid gegeven alle besproken zaken wereldkundig te maken. - Ga je gang maar, man, heeft de Heer Keuchenius, Minister van Koloniën, gedacht, toen de deur zich achter den gepensionneerden Luit-Kolonel gesloten had; als ik op al die particuliere ruzies moest letten, dan had ik wel dagwerk.

VI.

Indien het bij deze geschreven dwaasheden gebleven ware, dan zou men verder bedaard hebben kuunen wachten tot men in de couranten de veroordeeling van den Overste Verstege las, als een pleister op de wond door zijn ongepast gedrag aan uw billijkheidsgevoel toegebracht. Het is, gelijk men weet, daar niet mede opgehouden. Twee gebeurtenissen zijn op het verschijnen van de brochure en het indienen van de aanklacht door den Heer De Rochemont gevolgd. De meerderheid van de benoemde leden van de Beri-Beri-Commissie hebben hun ontslag genomen; een vergadering van meer dan vijftig dragers van de Militaire Willems-orde heeft een votum tegen den Heer De Rochemont uitgebracht. Naar het schijnt waren deze Heeren van meening dat de beleedigde Officier met zijn betichter had moeten duelleeren, en achtten zij de wetten van eer geschonden, toen in plaats van een uitdaging, een aanklacht verscheen. Ik heb reeds gezegd dat ik den eisch volgens welken de Heer De Rochemont zijn eigen rechter had moeten zijn, even zonderling vind als het verlangen zou wezen, dat hij aan den lediger van zijne beerput het werk uit de hand nam. De tegenwoordige inrichting van onze maatschappij heeft aan de justitie de taak opgedragen, deze tak van den reinigings-dienst te verzorgen. Het is nog al erg dat deze zelfde zindelijke gedachte bij de Haagsche oud-militairen niet is opgekomen. Men weet evenwel dat vele gepensionneerde officieren van eenig knutselwerk niet afkeerig zijn, en in het vervaardigen van huishoudelijke voorwerpen zooals vogelkooien, parapluie-bakken en pijpe-standaards een zekere vaardigheid hebben gekregen. Anderen branden hun eigen koffie of planten hun eigen kool en om

zoo'n beetje aan hun eigen standjes te peuteren, in plaats van aftewachten dat de rechter, als een wijs vader de krakeelen van kinderen, ze uitmaakt, is wel eenigszins aantemerken als een gelijksoortige uiting van de overigens respectabele neiging dezer Haagsche Heeren. Zooals zij met Eigen Hulp de kruieniers en de slagers treiteren, wilden zij thans de Heeren van het Gerecht eens onder de duiven schieten. Daar kan natuurlijk in een beschaafd land niets van komen, en zoowel de vergaderde ridders, als de uitgetreden leden van de Beri-Beri-Commissie zullen zich moeten getroosten dat men nog eenigen tijd zich te hunnen koste grootelijks vermaakt.

Er is evenwel nog meer van hunne houding te zeggen dan dat zij potsierlijk was. Want mij dunkt dat als er bij deze zaak iemand betrokken was, die de verontwaardiging van fatsoenlijke mannen had verdiend, dat dit dan ongetwijfeld de Overste Verstege zou geweest zijn. De leden der Beri-Beri-Commissie, die de brochure van hem thuiskregen, hadden die stilletjes in de prullemand moeten doen. En nu weet ik wel dat de twee professoren lid zijn gebleven, benevens den Schout-bij-Nacht, Dr. Van Leent, en den gepensionneerden Kolonel Cochius, oud-chef van den geneeskundigen dienst van het Indische leger; en dat dus de leden, die de onbesuisdheid en de onrechtvaardigheid begingen van heen te gaan vóor dat de rechterlijke beslissing gevallen was, alleen in getalssterkte maar geenszins in positie de eerstgenoemde en kleinere helft overtreffen. Onder de laatsten komen voor twee dokters uit de provincie; een te Haarlem en een te Meern; beiden zijn gewezen Indische officieren van gezondheid der 2e klasse. Er zijn verder bij twee Indische majoors hier te lande, met permissie; een gepensionneerd zee-officier, een ander oud-chef van den geneeskundigen dienst in Indië en twee actieve militaire dokters, een van het leger in de Oost en een bij de marine. Men ziet dat het gelukkig de in rang en in wetenschap hoogst geplaatsten zijn, die de eer van de verstandige lieden hebben opgehouden, en ik hoop dat de Meernsche en Haarlemsche patienten de rare streken

van hunne medici zullen willen vergeven. De ridders bovendien zullen zich kunnen feliciteeren dat wij geen Offenbach hebben om hunne vergadering onvergetelijk te maken; maar noch de onbeduidendheid van deze schandalen, noch de overweging dat de opinie van de afgetreden Beri-Beri-leden evenveel waard is als die van elke andere groep mannen uit geneesheeren - zeg ditmaal van Loon-op-Zand en van Aarlanderveen - en uit officieren samengesteld; noch eindelijk het besef dat slechts weinige militaire ordeteekenen wezenlijk op het slagveld of tegenover den vijand worden verleend, en de meesten op de borst van vele soldaten denzelfden dienst bewijzen als de sluitdop op de granaten, te weten dat men ze veilig kan opbergen; niets van dit alles is voldoende om ons te doen vergeten dat meer dan vijftig mannen van bezadigden leeftijd en van geachte maatschappelijke positie, de bêtise hebben begaan van zich aan de brochure van den Heer Verstege te storen, en de misstap, om openlijk voor 's lands wetten hunne minachting te betuigen. Deze laatste revolutionnaire daad zal zeker niemand anders dan zeer bedenkelijk achten, zoowel in zich zelve als wegens het slechte voorbeeld dat met haar te bedrijven aan de burgerij is gegeven. Zonder twijfel vinden deze Heeren te goeder trouw het duel een loffelijke instelling, en zijn zij volkomen oprecht, als zij den blaam van huune afkeuring werpen op iemand, die zich van haar niet wenscht te bedienen in een geval, waarin zij haar van pas meenden te zijn. Wat mij betreft, ik die in de wetten zie de uitdrukking van de gevoelens der meerderheid omtrent het geoorloofde en het verbodene; en nog wel alleen van eene meerderheid der ingezetenen, die zich van de minderheid onderscheidt door hare geringere getalsterkte - een zonderlinge eigenschap voor een meerderheid - en vervolgens door het betalen van een grootere som in de belasting; en die omtrent het goed recht dezer meerderheid om aan het geheel der burgers de wetten voor te schrijven, zoowel als omtrent de zekerheid dat door hare bepalingen het verbodene en het geoorloofde op de juiste manier worden gescheiden, mijne eigene denkbeelden heb die

hier overigens niet ter zake doen; ik zal de laatste wezen om de onschendbaarheid van de artikelen 152 tot 156 van Strafrecht - een té straf recht zou men hier misschien zeggen - tegenover de Ridders der Militaire Willems-orde vol te houden. Maar indien zij, om redenen zoo futiel als de thans bedoelde, zich niet ontzien om metterdaad een door den Koning, wiens onderscheiding zij op de borst dragen, geteekende wet, voor scheurpapier te verklaren, dan zullen zij met groote voorzichtigheid in het vervolg op hunne meeningen omtrent andere inbreuken op datzelfde wetboek moeten toezien. En nu vrees ik dat men juist in deze kringen gewoon is, een groote mate van eerbied voor de wetten des lands van allen te vergen. Daarom is wellicht een waarschuwing als deze niet overbodig. In elk geval zal men zich aan de fout van inconsequentie schuldig maken, wanneer men eenigen strijd met de wet, voortgekomen uit broodsgebrek, uit een al te groote ongelijkheid in de verdeeling van wereldsche voorrechten, uit een onrechtvaardige toepassing van hare eigen voorschriften, uit de botsing van de letter met den geest der tijden, met een mindere mate van vergevings-gezindheid wil beschouwen dan eigen verzet, gepleegd, ik herhaal het, wegens de uiterst povere redenen van het votum tegen den Heer De Rochemont. En zoo men zich beroept op de geldigheid van een ongeschreven wetboek van eer naast, ja boven de bestaande wetten, dan hebbe men althans de billijkheid om ook het recht van bestaan van nog andere zedelijke codes te erkennen, die in omstandigheden als de aangeduide van kracht zouden kunnen worden. Ik heb evenwel het voorgevoel, dat de meesten van deze Heeren zoowel deze billijkheid zouden missen als die inconsequentie begaan.

Rest nog de onaangename ervaring dat er kringen zijn, die tenminste topographisch eenige nabuurschap hebben met de regeeringskringen, al staat deze anti-revolutionnaire minister er boven, waarin het geschrift van den Heer Verstege niet den indruk maakt van iemand die in gezelschap vloekt, of doet wat de boerefamilie in *La Terre* voor de aardigheid doet en wat voor haar de vroolijkste muziek ter wereld

schijnt te zijn. Niet zonder ongerustheid bedenkt men, dat vooral in de koloniën de leden van deze kringen dikwijls met groote macht zijn bekleed. Die ongerustheid neemt eerder toe dan af, als men in deze brochure gewaar wordt, wat de tijdpasseering van min of meer hooggeplaatste personen in onze buitenlandsche bezittingen vermag te zijn. De groote mate van attentie voor het nietige, de uitgebreidheid en de diepte van kleine, persoonlijke veeten, noch het een noch het ander schijnt overeenkomstig de enorme aansprakelijkheid waarvan de dragers van het Nederlandsch gezag, die tevens de vertegenwoordigers der Europeesche beschaving zijn, zich bewust moeten wezen. Men kan natuurlijk allerlei uitstekende eigenschappen bezitten zonder in het algemeen als mensch meer te zijn dan een groot kind. Mogelijk is het, dat het isolement waarin men met eenige duizende blanken te midden van de milloenen iulanders verkeert - die immers dikwijls beschreven worden veel gelijkenis met kinderen te hebben - dat dit de reden is, waarom sommige van hunne eigenaardigheden op de Indo-Europeanen overgaan. Bovendien kan het besef dat de vreemdelingen daar evenveel reeht van aanwezigheid hebben en hetzelfde bedrijf als de schimmel-planten op de kaas of de parasieten op de hoofden van ongewasschen menschen, aan de ontwikkeling van hunne intellectueele qualiteiten weinig bevorderlijk zijn. In den toestand waarin de Hollanders in Indië verkeeren zullen ook de uitnemendste gaven iemand moeilijk het bewustzijn kunnen ontnemen, van noch een geluk, noch een sieraad voor het land te wezen. Ja zelfs de besten zullen door deze waarheid het sterkst getroffen worden. Op eene herleving van het Nederlandsche prestige kan dan ook bezwaarlijk worden gehoopt. Den optimisten zij de lezing van de brochure-Verstege gerecommandeerd als een geneesmiddel. Men moet evenwel voorzichtig met de dosis zijn.

Am., September 1888.

Natuurwetenschap en Wijsbegeerte. Door G.J.P.J. Bolland.

> ‘Wetenschap, zonder wijsgeerige strekking beoefend, gelijkt op een gelaat zonder oogen.’
> SCHOPENHAUER.

‘Twee Chineezen in Europa bevonden zich voor de eerste maal in den schouwburg. De een was er op uit, het mechanisme der toestellen te begrijpen, wat hem dan ook gelukte. De ander spande zich in, ondanks zijne onbekendheid met de taal des lands, den zin van het stuk te ontraadselen. De een is de natuuronderzoeker, de andere de wijsgeer.’

Dit het beeld, waarin de geniale, schoon als systematicus zich nog al eens tegensprekende Schopenhauer het onderscheid zoekt te verduidelijken tusschen eene physische en eene metaphysische natuurbeschouwing. Otto Liebmann, de geleerde schrijver van een niet onverdienstelijk werk: ‘*Tot Analysis der Werkelijkheid* (1875),’ bezigt daartoe eene andere gelijkenis. ‘Men ziet bijwijlen,’ zegt hij, ‘dat eene rups op den struik die haar voedt, met heen en weêr gekromd lichaam boven haar blad uit rondzoekt, zonder iets te vinden. Hierop gelijkt de dogmatische metaphysica. Houdt echter de rups, wijl ze niets vindt, haar blad voor de wereld, dan gelijkt zij op den dogmatischen empirist.’

Geen van beide bovenstaande gelijkenissen mag bijzonder bemoedigend heeten ten opzichte van den ons allen in ver-

schillenden graad aangeboren drang naar kennis. Wel bezien komen zij hierop neer, dat eerst de wijsgeer zich een weten ten doel stelt, hetwelk eigenlijk der moeite waard is, zonder echter dat doel te kunnen bereiken. Is dit zoo? Streng genomen, helaas ja. Ons strikt en eigenlijk weten reikt niet veel verder dan de meetbaarheid en berekenbaarheid van vergankelijke verschijnselen;[1] het qualitatieve wezen van datgene wat zich in zijne openbaringswijzen quantitatief door ons laat nagaan en berekenen, onttrekt zich geheel, althans aan onze rechtstreeksche waarneming. Wat de metaphysica betreft, zoo kunnen wij haar omschrijven als de ontwikkeling van den hoogsten en algemeensten vorm der menschelijke bewustheid aangaande de wereld en het leven; 'de geschiedenis der wijsbegeerte erlangt een aanzienlijk gedeelte van haar gewicht juist hieruit, dat het geheele wetenschappelijk bewustzijn der tijden zich spiegelt in de philosophische theorieën.'[2] Doch een volkomen en stellig weten omtrent het wezenlijke der Natuur verwerven wij nooit ofte nimmer; al onze kennis is van de eene zijde gegrond op wisselende en voorbijgaande verschijnselen, die ons nimmer het eeuwige en ware Zijn vertoonen, en van den anderen kant op denkwetten en onderstellingen, welke vóór alle ervaring reeds vaststaan, en in hun subjectieven oorsprong al ons meenen hypothetisch, conditioneel en problematisch maken. Het is in overeenstemming hiermede, dat men tegenwoordig de voorkeur geeft aan de Kantische definitie van het woord philosophie, boven die van Aristoteles (384-322 v. Chr.) Was voor den Stagiriet de wijsbegeerte een zoeken naar de hoogste beginselen, - □ *τ*□*ν κρ*□*των* □*ρχ*□*ν κα*□ *α*□*τ*□*ων θεωρητικ*□ *(Met. I. 2)* - zoo noemt men haar in onze dagen liever de wetenschap betreffende de grenzen der menschelijke kennis.

1) 'Ich behaupte dass in jeder besondern Naturlehre nur so viel eigentliche Wissenschaft angetroffen werden könne, als darin Mathematik anzutreffen ist.' Imm. Kant, *metaphysische Anfangsgründe der Nalurwissenschaft* (1786), voorrede.
2) Wilh. Wundt, *Ueber den Einfluss der Philosophie auf die Erfahrungswissenschaften*. Lpz. 1876, blz. 22.

Men zoude kunnen meenen, dat beide omschrijvingen van tegenovergestelde standpunten geheel hetzelfde zeggen, doch dit is niet zoo: de Kantische definitie omvat ook den twijfel, de skepsis, die in alle huidige kosmologische theorieën een onvermijdelijk bestanddeel is geworden. Volmaakte kennis bestaat onder ons menschen niet; de zucht naar eene alzijdig geslotene en bevredigende wereldverklaring is onuitvoerbaar, en het is en blijft ondoenlijk, om als het ware alle kosmologische breuken onder een enkelen gemeenen noemer te brengen.

Edoch, laat ons niet overdrijven, ook in onze twijfelzucht en onze wanhoop aan een eigenlijk weten. Was men vóór Kant te dogmatisch, *wij* loopen gevaar al te skeptisch te worden. Men zie niet over het hoofd, dat de volstrekte twijfel zich zelven tot het ongerijmde herleidt, vermits hij uitloopt op de repetente breuk: 'Wij kunnen niets weten; wij kunnen niet weten, of wij niets kunnen weten; wij kunnen niet weten of wij recht hebben om aan te nemen, dat wij niet weten kunnen, of wij niets kunnen weten; en zoo voort.' Beter is het daarom, onze onderzoekingen en overwegingen voort te zetten *op de onderstelling*, dat ons van te voren vaststaand apparaat van waarneming en denken ons in staat stelt tot het opdoen van althans betrekkelijke en voor volmaking vatbare kennis; *betrekkelijke* kennis, want al ons weten bestaat uit persóónlijke voorstellingen, die hoogstens de beteekenis van beelden kunnen bezitten ten opzichte der volstrekte waarheid. Dit woord 'beelden' leidt ons tot de juiste opvatting betreffende het charakter van ons weten: de menschelijke kennis is van *symbolischen* aard, en daarom zelden volslagen *on*waar, evenmin als ze ooit in den strengen zin des woords *de* waarheid inhoudt. Wij zijn in staat, ons in *asymptotischen* zin steeds juistere voorstellingen te vormen omtrent het wezen der Natuur en de beteekenis van het wereldproces.

'Maar,' zegt de empirist, 'wat hebben wij noodig, te zoeken naar het wezeu en de ware beteekenis van het wereldproces? Houd u met ons aan de rechtstreeksche ervaring,

aan de *feiten* en hunnen samenhang, en laten wij het wezen en de ware beteekenis der dingen met vrede, die wij, naar gij zelf zegt, toch nooit op zullen diepen.' Een schijnbaar verstandig, maar in zijne theoretische gevolgen ijzingwekkend besluit, welks onhoudbaarheid de empirist zich alleen door bewuste of onbewuste inconsequenties verbloemen kan. Konden wij den volstrekten twijfel bij eene zuiver repeteerende breuk vergelijken, zoo hebben wij in de 'zuivere en rechtstreeksche ervaring te doen met een *cul de-sac*, een ingang zonder uitweg. Voor den gewonen of naïef-realistischen mensch klinkt het heel aannemelijk, dat wij ons behooren te onthouden van trans-empirische bespiegelingen, en ons in ons streven naar kennis maar tot de natuurverschijnselen moeten beperken; in waarheid echter sluit een ten einde gedacht empirisme het *solipsisme* in, de troostelooze stelling n.l. dat men wel beschouwd met zich zelf alleen is. Men overwege:

Natuurverschijnsel zijn, beteekent, voorwerp wezen van waarneming; voorwerp van waarneming zijn, wil zeggen object wezen voor een subject. Geen verschijnsel zonder waarnemer; geen waarneming dus ook, welke ons iets kan leeren kennen buiten betrekking tot ons zelven, iets dus dat op zich zelf bestaat. De geheele wereld mijner waarneming is als zoodanig niets dan mijne eigene voorstelling; 'geene waarheid,' zegt Schopenhauer, 'heeft grooter zekerheid, of is onafhankelijker van bewijs dan deze: dat alles wat voor het weten voorhanden is, dat alzoo deze geheele wereld, slechts object is met betrekking tot een subject.' *(W.a. W.u. V. I, § 1.)* De waargenomen wereld is voor een iegelijk onzer slechts door en voor den waarnemer voorhanden; de werkelijkheid welke zich in het verschijnsel openbaart, ligt buiten en achter de subjectief bepaalde perceptie. Het is niets dan eene in praxi onvermijdelijke, maar bij eenige bezinning al spoedig als zoodanig doorziene begoocheling, dat ik in mijn eigen organisme, mijn eigen bewustzijn, eenige rechtstreeksche kennis kan dragen van andere dingen en wezens buiten mij; ten opzichte van de ware dingen en wezens kunnen de voorwerpen mijner waarneming altijd

slechts repraesentatieve waarde bezitten, laat staan dat ik in mijne *bewust* denkbeeldige voorstellingen iets anders zoude hebben dan eigen toestanden. Mag ik alzoo de rechtstreeksche ervaring niet overschrijden, dan ben ik met mijne voorstellingen alleen; geef ik de noodzakelijkheid toe van de repraesentatieve opvatting mijner gewaarwordingen en voorstellingen, dan is daarmede de metaphysica in den grond der zaak als onvermijdelijk erkend. Allen onderstellen wij dan ook het bestaan eener menigte van menschen, dieren, planten, hemellichamen en zoo voort, die als rechtstreeks bekend onmogelijk kunnen gegeven zijn, en geheel buiten den kring der ervaring liggen. Er bestaat in hoogsten aanleg geene derde logische mogelijkheid tusschen een solipsistisch akosmisme en de het gegevene hypothetisch overschrijdende metaphysica; de physica in het brein van den natuurgeleerde kan voor illusionisme alleen bewaard blijven door de metaphysische onderstelling, dat zijne imaginaire voorstellingen en begrippen symbolische geldigheid bezitten ten opzichte eener werkelijkheid, die zelve buiten zijne rechtstreeksche 'bevatting' gelegen blijft. *Alleen wanneer de ervaring wordt opgevat, niet als grens maar als punt van uitgang, erlangt het menschelijk weten eene meer dan illusorische beteekenis*,[1] en het is niets dan eene grove inconsequentie en theoretische oneerlijkheid in de neokantianen onzer dagen,[2] wanneer zij tegenover de constructieve philosophen hun agnosticisme accentueeren, en dan toch weder over de wetenschap, de geschiedenis en hunne medemenschen praten, alsof er op hun standpunt voor hen nog iets anders bestond dan zij zelve en de zielebeelden in hun eigen bewustzijn.

Zoo houd ik dus de onontbeerlijkheid der metaphysica

1) Hiermede stel ik mij met E. v. Hartmann lijnrecht tegenover Kant, die ons op negatief dogmatische wijze inscherpt, 'dat de zuivere verstandsbegrippen (of kategorieën) nooit van transcendentaal, maar altijd slechts van empirisch gebruik kunnen zijn.' *Kritik der reinen Vernunft*, blz. 229 in de uitgave van Dr. Karl Kehrbach (Reclam, 1878).

2) Type: Hans Vaikinger, de schrijver van *Hartmann, Dühring und Lange;* Iserlohn, 1876. Over het neokantianisme vergelijke men Ed. v. Hartmann, in *Neukantianismus, Schopenhauerianismus und Hegelianismus:* Berlijn 1877.

staande op dezen grond, dat wij feitelijk niet buiten ons zelve vermogen te gaan, en toch niet kunnen nalaten, dit in gedachten te doen; met deze bewering verbind ik dan het inzicht, dat eene dergelijke overschrijding der ervaring alleen in symbolischen zin kan plaats hebben, en altijd slechts met verschillende graden van waarschijnlijkheid, nimmer met volmaakte zekerheid, behept kan zijn. Juist deze opvatting is het, die de deur opent voor een bezadigd vertrouwen in de onbegrensde vatbaarheid onzer kennis voor verruiming, verhooging en ontwikkeling: juist wijl er voor onze voorstellingen geen sprake kan wezen van eene lijnrechte tegenstelling tusschen waar en onwaar, wijl zij immers als symbolen altijd slechts waar zijn in indirecten zin, blijven zij ook vatbaar voor doorloopende verbetering, eene verbetering die de volstrekte onwaarde der voorafgegane theorieën niet in-, en de erkentenis van het voorloopig charakter ook der nieuwste formules niet uitsluit. Onze voorstelling van de wereld is nimmer geheel illusorisch, noch ook volkomen adaequaat; van de eene zijde hebben alle wijsgeerige denkers uit het verledene tot de vorming der nieuwere opvattingen hun aandeel bijgedragen, terwijl wij van den anderen kant, zelfs bij bereiking eener (als ideaal gedachte) volledige kosmologische formule altijd nog slechts een *beeld* der waarheid zouden bezitten, en niet de waarheid zelve, welke met het begrip schepsel onbestaanbaar is. Binnen de hier aangeduide grenzen zal de wijsbegeerte, ten spijt van den in den sluier der Maja verstrikten grooten hoop en het negatief gevit der zelve met onvruchtbaarheid geslagen neokantianen, voor elken grondigen en onpartijdigen denker haar wetenschappelijk recht van bestaan behouden; zij die loochenen dat in de metaphysische denkbeelden der menschheid verscherping, verruiming en verhooging valt aan te nemen, doen dit uit onkunde of partijzuchtige verblindheid. Zonder op hunne beurt definitieve bevrediging te verschaffen, zijn de denkbeelden en leeringen van een Eduard von Hartmann (geb. 1842),[1)] den grootsten

1) Hoofdwerken: *Kritische Grundlegung des transcendentalen Realismus* (gnoscologisch), *die Philosophie des Unbewussten* (encyclopaedisch), *das sitiliche Bewusstsein* (ethisch-phaenomenologisch) *das religiöse Bewusstsein* (Kritisch-historisch), *die Religion des Geistes* (systematisch) *die deutsche Aesthetik seit Kant* (Kritisch-historisch), *die Philosophie des Schönen* (systematisch).

en veelzijdigsten wijsgeerigen denker onzer dagen, heel wat omvattender en grondiger en scherper geteekend dan de betrekkelijk nog kinderlijke voorstellingen der Helleensche oudheid. Voorzeker beweegt de ontwikkelingsgeschiedenis der wijsbegeerte zich nu juist niet in eene doorloopend rechte lijn. Het zoogenoemde occasionalisme van Geulinx (1625-69) en Malebranche (1638-1715) heeft den overgang gevormd van het theïsme van Descartes (1596-1650) naar het pantheïsme van Spinoza (1632-77) en wel valt bij Geulinx de nadruk op de non substantialiteit der geschapen geesten, bij Malebranche op die der lichamen, terwijl Spinoza beide gezichtspunten te zamen vat en verscherpt. De geschiedenis is echter niet zoo beleefd geweest, dit geriefelijk en bevattelijk schema van gedachtenontwikkeling chronologisch vast te houden, want zij liet Spinoza het pantheïsme voltooien, eer Malebranche het had voorbereid.

In hare algemeenheid zal de dialektische opvatting van Hegel (1770-1831), volgens welke de dwalingen der metaphysica niet dan eenzijdig doorgedreven partieele waarheden zijn en eerst in hare exclusiviteit tot dwalingen worden, waarschijnlijk altoos eene groote beteekenis blijven behouden. Voor Hegel is het natuurproces de zelfbeweging der absolute Rede; wegens het discussief charakter der in ons tot bewustzijn komende denkbeelden en begrippen is de ontwikkelingsgang, der wijsbegeerte van *dialektischen* aard, hetgeen beteekent dat hare geschiedenis eene reeks toont van stellingen, tegenstellingen en verzoenende samenvattingen (thesis-antithesis-synthesis),[1)] Deze leer van de noodzakelijkheid en de voortstuwende kracht der tegenstellingen, van de betrekkelijke gegrondheid dus der standpunten en de planmatige ontwikkeling der bespiegelende gedachte, is als algemeen gezichtspunt

1) Men zie hier niet voorbij dat ‘tegenstelling’ nog niet is ‘tegenstrijdigheid’ of volslagen logische onbestaanbaarheid. ‘Gegensatz ist nicht Widerspruch.’

eene groote en onschatbare verovering van het menschelijk verstand, en zij behoeft in hare toepassing slechts bewaard te blijven voor een enghartig en dogmatisch doordrijvend schematisme, om een kostbaar richtsnoer te blijven voor geschiedkundig-wijsgeerige beschouwingen. In de ontwikkeling der wijsbegeerte zelve vinden wij voorbeelden van een zoodanigen 'drieslag' in de verhouding tusschen Descartes, Locke (1632-1704) en Leibnitz (1646-1716) wat betreft den strijd over de aangeboren begrippen, tusschen Hegel, Schopenhauer en Hartmann op het gebied der ontologie, en in een aantal andere gevallen. Volstrekte geldigheid voorzeker bezit ook weder het dialektisch aperçu niet. Volgens Hegel's leer van tegenspraak en verzoening had, om maar iets te noemen, onmiddellijk op het optimistisch intellectualisme van den grooten Leibniz een pessimistisch ethelisme[1] van zoo iemand als Schopenhauer moeten volgen, waarop dan als verzoening der tegenstelling de concrete gevoelsleer van een Schleiermacher (1768-1834) een voortreffelijk figuur zoude hebben gemaakt.

Hoe het zij, dat er vooruitgang en ontwikkeling in de wijsbegeerte heeft plaats gehad, is mijns erachtens eene uitgemaakte waarheid. De philosophische opvatting van het wereldraadsel is gaandeweg grondiger, ruimer, veelzijdiger geworden; aperçu's die bij hunne opduiking elkaar aanvankelijk schenen uit te sluiten, zijn in den loop der tijden geworden tot een enkelen grooten gedachtenstroom. Er ligt eene gansche intellectueele ontwikkelingsgeschiedenis opgesloten in eene kosmologische formule als de volgende: *Het natuurproces is eene reaaldialektiek, een vereveningsproces van ideële tegenstellingen, existent als op en tegen elkaar gerichte wilsuitingen van den absoluten Geest*. Jammer maar, dat de uitkomsten der metaphysische overpeinzingen geen eigendom der geheele beschaafde, of zelfs geleerde menschheid zijn; altijd nog blijft de methaphysica een erfdeel van weinigen, eene omstandig-

1) Ethilisme = *wilsleer*, de leer volgens welke het wezen der werkelijkheid *wil* is.

heid waarbij alleen de menschelijke kleingeestigheid en ploertigheid haar baat kan vinden. Wel verre dat diepzinnige, zich boven den tredmolen des alledaagschen levens verheffende, wereldbeschouwingen in welverdiende eere zouden staan bij het geheele beschaafde publiek, is voor duizenden zelfs van geleerde lieden het woord metaphysica tot eene aanfluiting geworden. Die zonden hebben hoofdzakelijk de beoefenaars der negentiende-eeuwsche natuurwetenschap op hun geweten, zij het ook dat de klassieke Duitsche philosophen zelve in dezen evenmin geheel zonder schuld zijn. Het is nog niet zoo lang geleden, en veler wege is die toestand nog heerschende, dat men het nauw dorst wagen, in natuurwetenschappelijke kringen woorden als ‘God’ en ‘geest,’ ‘bovenzinnelijk’ en ‘Voorzienigheid’ in allen ernst te bezigen, uit vreeze van voor een domper en achterling te worden aangezien. Voortaan gold het, de Natuur op te vatten als een uitsluitend wis- of scheikundig vraagstuk, als een warrelenden en ongeschapen stofhoop, waaraan het denkend bewustzijn niet dan eene toevallige functie of bewegingsverhouding mocht heeten. Eene bovenzinnelijke zaak was kortweg eene buitenissige. Allengs is deze blind- en doodverklaring van het wezen der dingen verder en verder onder het proletariaat der Europeesche menschheid doorgedrongen, en de ruwe massa, wier instincten consequenter zijn dan hare theorieën, is sinds lang begonnen, in plompen ernst de praktische gevolgen te trekken, die voort moeten vloeien uit de wegstooting van alle geloof aan ‘iets hoogers.’ Het spreekt van zelf, dat zoo iets van den anderen kant de rationeele ontwikkeling onder de achterlijke aanhangers der overgeleverde godsdienstvormen door zijne afschrikkende werking slechts tegen kan helpen houden.

Middelerwijl heeft er in de hoogere spheren der natuurwetenschap zelve eene gewichtige frontverandering plaats gegrepen. Het materialisme nl. is in wetenschappelijken zin bankroet; de voornamere woordvoerders der naturalisten komen ons thans bij herhaling verzekeren, dat deze over eene dogmatische stofjesleer reeds lang henen zijn; dat de natuur-we-

tenschap slechts uitspraakt doet over, en verband vaststelt in objectieve verschijnselen, en dat daarbij het wezen zelf der dingen bij slot van rekening transcendent of buiten onze bevatting, dus transch-empirisch en onkenbaar blijft, zoodat bijv. geen natuuronderzoeker mag beweren te weten, wat woorden als stof en kracht in den grond der zaak moeten beduiden. De zoo hoog geroemde en praktisch voorzeker uiterst nuttige natuurwetenschap is gevolgelijk op de keper bezien, slechts eene wetenschap van den *schijn*; er bestaat zoo iets als het bovenzinnelijke, zoodat dit laatste niet noodzakelijk het buitenissige is.

Wisselende en voorbijgaande, onwezenlijke en onzelfstandige, subjectief-menschelijk bepaalde en daarom volslagen betrekkelijke *verschijnselen*, ziedaar het gebied der natuurwetenschap, volgens het getuigenis harer eigene koryphaeën. Wat dan valt er voortaan van physische zijde nog te smalen op metaphysische schijnwetenschap? Let us shake hands as fellows and brethren; heb ik in laatsten aanleg méér voor mijnen wetensdrang aan eene ‘wetenschap van den schijn’? ‘Wel,’ zegt men, ‘op physisch gebied worden in allen gevalle blijvende en vaststaande inzichten veroverd.’ Is dit zoo? Aan feitenkennis zijn wij voorzeker in den loop onzer eeuw veel rijker geworden; hoe staat het echter met de theorie, de *verklaring*, in de natuurwetenschap? Van de berekening der verschijnselen spreek ik niet; eene berekening mag nog geene verklaring heeten. En is deze laatste bij de physici zooveel vaster, hechter en duurzamer dan bij de metaphysici? Men heeft, met meer animositeit dan zelfkennis, van naturalistische zijde veel gespot over de onbestendigheid van het gezag der wijsgeerige stelsels, waarvan het eene, zoo het ietwat kortzichtig heette, door het andere daaraanvolgende weer werd omgestooten; hoe staat het echter met de duurzaamheid van natuurwetenschappelijke theorieën? Waar is tegenwoordig het phlogiston, waar de emanatie-theorie van het licht? En men denke niet, dat nu bijv. de moderne chemische en optische theorieën meer absolute zekerheid verschaffen. Het feit dat in Engeland zulk eene benaming als *working hypothesis* in

zwang heeft kunnen geraken, spreekt in dezen boekdeelen. De deskundige zal mij dan ook moeten toegeven, dat de pogingen der naturalisten om de objectieve verschijnselen te verklaren, al even weinig duurzaamheid bezitten - eigenlijk nog veel minder - dan de wijsgeerige stelsels, op wier bodemloosheid en gebrek aan duurzaamheid door negentiende-eeuwsche naturalisten en geestelijke proletariërs met zooveel heftigheid is gesmaald. Moge zich ook de objectieve wetenschap onzer dagen te recht kunnen beroemen, dat wij aan de hand harer voortreffelijke en steeds verscherpte methoden van inductief onderzoek tot eene steeds aanwassende kennis van feiten en hunnen ouderlingen samenhang zijn geraakt: eene kennis waardoor wij eene steeds grooter wordende - schoon overigens tot het algemeen geluk ook al niet bijdragende - praktische heerschappij over de werkelijkheid hebben erlangd, zoo wordt het toch met iederen dag duidelijker, dat alle naturalistische pogingen tot theoretische samenvatting, verwerking en verklaring van minstens even betrekkelijken, voorloopigen en ontoereikenden aard zijn als ooit met metaphysische theoremata het geval kan zijn geweest. Overal, waar men aan het *verklaren* gaat, heeft men te doen met symbolen, die slechts verschillende graden van aannemelijkheid bezitten; nooit erlangt men volkomen gewisheid of vaststaande waarheden aangaande de betéékenis der feiten. De nevelhypothese van Kant en Laplace is in casu een sprekend voorbeeld. Men meende in deze theorie eene kosmogonische verklaring te hebben gevonden, die in hare mechanistische overtuigingskracht het geloof aan een bovenzinnelijk Opperwezen geheel overbodig maakte, en nog slechts weìnige jaren geleden betwijfelde men ernstig of er wel veel bijzonders tegen haar te zeggen viel. Tegenwoordig is het onder de natuurgeleerden in confesso, dat de nevelhypothese althans in haar oorspronkelijken vorm, niet de minste levensvatbaarheid bezit, en de noodzakelijkheid harer omwerking dringt zich aan alle bevoegde beoordeelaars op. Naarmate de aanvankelijke kinderlijk materialistische illusiën verdwijnen, begint men zelfs de mogelijkheid te bevroeden, dat de geheele

hypothese eenmaal uit de wetenschap zal verbannen worden.

Bij het feit eener zoodanige relativiteit van alle menschelijke wetenschap maakt het op den metaphysicus een pijnlijken indruk, wanneer hij het moet aanzien hoe de naturalisten onzer dagen, die tegenwoordig onder het aan den Mammon verkochte groote publiek uitsluitend aan het woord zijn, zich bij allerlei gelegenheden niet ontzien, om sommige onvermijdelijke bekentenissen van objectieve onkunde zwijgend om te zetten in negatief dogmatische loocheningen. Laten wij de fundamenteele praemissen buiten bespreking waarop de natuurwetenschappelijke redeneeringen rusten, en die de physica niet behoeft te toetsen, omdat *iedere* wetenschap hare eerste uitgangspunten te postuleeren heeft, dan berust de natuurwetenschap, zelfs wanneer zij wordt opgevat als impliceerende alle takken van natuurlijke historie, uitsluitend op en wordt alleen bevorderd door, de zintuiglijke waarnemingen en experimenten. De physische wetenschappen erkennen geen feiten, die niet rechtstreeks of zijdelings voor onze zintuigen waarneembaar kunnen worden gemaakt. Hier, op zijn eigen gebied, bezit het getuigenis der zintuigen uitsluitend gezag; de natuurwetenschap is, emphatisch gesproken, eene wetenschap van den zintuiglijken schijn, want alle methoden van physische contrôle en verificatie zijn in laatsten aanleg uitsluitend gegrond op 'objectieve waarneming.' Van daar dat men de naakte waarheid spreekt, wanneer men tegenwoordig negatieve uitkomsten als de volgende, om zoo te zeggen van de daken predikt. 'De wetenschap kent geene *bovenzinnelijke zaken;* de wetenschap bespeurt geen *geestelijk wezen*, geene metaphysische '*substantie*' achter de sensueele qualiteiten; zij vindt nergens eene *kracht*, maar overal slechts verhoudingzn of functiën; de wetenschap weet niets van een bovenzinnelijken *oorsprong* der dingen, en weet dus ook niets van eene *schepping;* de wetenschap 'ziet' nergens *doel* in de Natuur, maar allerwege slechts objectief-mechanisch verband; zij bespeurt nergens onstoffelijke dingen en kent geen *ik*, tenzij men daaronder zijn liehaam versta; de wetenschap vindt nergens zoo iets als een *Opperwezen;* enz. enz,' Nog

eens, wanneer mannen als Huxley of Tyndall, Helmholtz of du Bois-Reymond, sprekende als woordvoerders der natuurwetenschap, deze beweringen, zegge bekentenissen van onkunde, in het openbaar gelieven op te stellen, dan zijn zulke uitingen niets dan naakte waarheden. Maar - quis dubitavit? Geen philosoof, zoude ik denken: de heeren natuurgeleerden bij geval wel? Geest en substantie, kracht en oorsprong, schepping en doel, ik en Opperwezen, dat alles is niet te zien of te tasten, te hooren, te ruiken of te voelen; de zintuigen zeggen ons van dat alles niets. Zelfs het woord kracht is, ook voor den metaphysicus, niets dan eene afgeleide verstandskategorie; het is de kategorie der oorzaak, toegepast op de spheer des gevoels. Kortom, door het getuigenis der zintuigen alleen, zonder aanvulling uit andere en subjectieve bronnen van kennis, bereiken wij uiteraard nooit iets *boven*zinnelijks, en wij kunnen langs enkel sensueelen weg niet eens weten, dat er buiten ons *ik* nog andere bewustzijnsspheren op onze aarde zijn.

Zie echter, hoe men van 'wetenschappelijke' zijde eene dergelijke negatieve waarheid in onze dagen vaak verwringt tot negatieve dogmatiek. De wetenschap, welke op deze wijze haar onvermogen erkent om tot beneden en achter de oppervlakte der verschijnselen door te dringen, is physische of eenzijdig-objectieve wetenschap. Zij stelt zich echter aan als *de* wetenschap,[1)] Hare negatieve beweringen worden velerwege geuit op het ongerechtvaardigde sous-entendu, dat de physische wetenschappen de menschelijke kennis vertegenwoordigen in algemeenen zin, en dat al hetgeen van een 'objectief' gezichtspunt niet voorhanden is, ook niet voorhanden behoeft te heeten voor het menschelijk weten in het algemeen. De empirist of positivist bedient zich hier van eene dubbelzinnigheid in zijne uitdrukking, om op eigen

1) 'Wij zeggen, de natuurwetenschap is het absolute orgaan der beschaving, en de geschiedenis der natuurwetenschap de eigenlijke geschiedenis der menschheid.' Emil du Bois-Reymond in zijne voordracht over *Culturgeschichte und Naturuwissensehaft*. Leipz. 1878, blz. 34.

gezag alle leer omtrent iets niet-zintuiglijks, met zedenleer, godsdienst en schoonheidsleer incluis, stilzwijgend van ons ‘weten’ uit te sluiten; hij ziet niet eens, dat men alleen door eene plompe inconsequentie de wetenschappelijkheid zijner eigene ‘objectieve’ theorieën kan handhaven.

Al ons weten sluit subjectieve factoren in, hoedanige de objectieve waarneming en wetenschap eerst mogelijk maken. Iedere wetenschap moet beginnen met iets te postuleeren; men vangt aan bij een uitgangspunt, dat door anderen zonder bewijs als geldig wordt erkend. Het uitgangspunt voor alle mogelijke betoogen kunnen wij nergens anders vinden dan in ons zelf. Nu worden in de afzonderlijke wetenschappen de subjectieve elementen van ons weten *stilzwijgend* gepostuleerd, en zelfs de primaire axiomata blijven als zoodanig onder de ‘objectief-wetenschappelijke’ ambachtslieden onzer dagen meestal onopgemerkt. Doch er bestaat eene algemeene wetenschap, die zich juist in eersten aanleg eene introspectieve kennis ten doel stelt; de taak, het complex der gezamenlijke subjectieve elementen na te gaan, saam te vatten en in systeem te brengen, wordt verricht door den metaphysicus, wiens wetenschap daarom te recht eene wetenschap der absolute grondbeginselen, eene wetenschap der wetenschappen is genoemd. Komt nu de metaphysicus in zijnen analytischen en combinatorischen arbeid tot gevolgtrekkingen welke, schoon nog niet opgesloten in de op zich zelve uiteraard stomme gewaarwordingen der zintuigen, zich voor ons verstand als logisch en aannemelijk voordoen, dan zie ik niet in, waarom de logische gevolgtrekking in het eene geval minder recht zoude hebben op het praedicaat ‘wetenschappelijk’ dan in het ander, en ik kan in de monopolisatie van het woord ‘wetenschap’ door de naturalisten slechts een treurig teeken zien van den banausischen tijdgeest, eene onbillijke miskenning van sommige der edelste factoren in ons geestelijk bestaan.

In hunnen afkeer van alle metaphysische betoogen en hunne overeenkomstige neiging tot algeheele mechanistische objectivatie der Natuur, hebben de mannen der natuurwetenschap herhaaldelijk en grovelijk gezondigd, zelfs in de *objectieve*

quaestio facti. Ter wille van hun dogmatisch opgevat postulaat van de principieele verklaarbaarheid aller verschijnselen, hebben de naturalisten zelfs feiten doodgezwegen, en eerlijke mededeelingen van bezadigde en kundige mannen uitgefloten en uitgejouwd,[1] De dwaasheden van de bent der spiritisten hebben lang tot voorwendsel gediend om goed geconstateerde, maar blijkbaar geheimzinnige feiten te ignoreeren, en de feitelijk voorhanden nachtzijden der menschelijke natuur zelfs plompweg te loochenen. Geen naturalist, wien zijne reputatie lief was, zoude nog in 1877 aan Eduard von Hartmann openlijk zijnen bijval hebben durven betuigen, toen deze groote man met philosophische rondheid en waarheidlievende verachting voor de meeningen van den dag, het volgende nederschreef aangaande de verschijnselen van het dierlijk magnetisme: ‘Mijne persoonlijke ondervinding betreffende het vrijhandige magnetiseeren reikt juist ver genoeg, om het fundamenteele verschijnsel eener door den wil van den eenen mensch in den ander verwekte abnormale plaatselijke gevoels-waarneming op exacte wijze te constateeren; zij schijnt mij voldoende, om de verdere doorvorsching van dit gebied voor eene verplichte taak der wetenschap te verklaren, en mij voorzichtig te maken in de apriorische loochening van ongeloofelijk klinkende mededeelingen.’[2] Zoo spreekt de geestelijk onafhankelijke, boven de praeoccupatiën van den dag ver uitzienden philosoof, gedachtig aan de woorden van den grooten heidenapostel, dat wij slechts weten ten deele; naturalisten echter, ‘exact’ en onhistorisch als ze zijn, hebben in onze eeuw aan ‘ongeloofelijk klinkende mededeelingen’ een broertjen dood, en nog maar tien jaar geleden waren dus alle verhalen omtrent nachtzijden der menschelijke natuur eenvoudig verdichtsel en boerenbedrog. Maar feiten zijn

1) Vgl. hier Friedrich Zöllner's geschrift *zur Aufklärung des deutschen Volkes*, Lpz. 1880; men kan eruit leeren, op welke wijze onwelkome meeningen door de natuurgeleerden dikwijls bestreden zijn.
2) *Das Unbewusste vom Standpunkt der Physiologie und Descendenztheorie;* 2e opl. (1877), blz. 387.

koppige dingen, en wij leven tegenwoordig snel. In geneeskundige lexica kan men over hetzelfde onderwerp thans uitvoerige mededeelingen lezen, onder den veranderden, uit een ‘objectief-wetenschappelijk’ hoekjen opgerakelden en ietwat van schaamte getuigenden naam ‘hypnotisme.’[1)]

Zijns ondanks komt men allengs weder tot het slechts vernieuwd besef, dat de Natuur als geheel nog iets meer is dan sensueel verschijnsel, en dat er, bij alle schijnbare stoffelijkheid en lichamelijkheid der wereld, bij alle schijnbaar blinde en doellooze dooreenwarreling der ons omringende dingen, in waarheid toch ‘iets achter zit.’ Dit bewustzijn heeft trouwens de menschheid te allen tijde bezield, en is de eigenlijke zin ook van alle bijgeloof, zelfs in zijne ruwste vormen. In hunne bestrijding van dat bijgeloof zijn de naturalisten vaak genoeg zelve zeer kortzichtig en eenzijdig geweest; maar al te veelvuldig hebben zij het kind tegelijk met zijn badwater weggeworpen, en dit doordien zij voorbijzagen, dat de kritische vervluchtiging van den *inhoud* des bijgeloofs nog geene verklaring geeft van zijn ontstaan en zijne *afkomst*. Waar de wijsgeer zoude wenschen te reinigen, te veredelen en te verfijnen, verlangden de naturalisten uit te werpen. Doch het bijgeloof is niet dan een voor het hooger ontwikkeld bewustzijn te kinderlijk geworden vorm van het algemeen menschelijk instinct des geloofs; even als dit laatste wortelt het in de geheimzinnige en ongepeilde diepten waaruit wij allen zijn opgedoken. Van wáár die instinctmatige drang van den in duisternis nog rondtastenden onwetende, om in alles eene geheimzinnige beteekenis te vinden en overal ‘iets achter te zoeken’? Wijst hij niet op het duistere, maar voor verheldering vastbare en ons allen aangeboren, door den empirist *te* methodisch verstikte gevoel. dat de werkelijkheid die ons omringt, en waarin wij handelen en wandelen, niet het ware Zijn is, en de Natuur nog iets

1) Cfr prof. Eulenburg's *Realencyklopaedie der gesammlen Heilkunde*, 2e opl. 10e band (1887), blz. 61-124.

meer moet wezen dan een vluchtig en voorbijgaand optisch en haptisch verschijnsel?

Uit onbekende diepten is het, dat de mensch opduikt om tot voorbijgaande zelfbezinning te geraken. Als aanschouwend en denkend, als voelend en handelend wezen, als een voor zijne zedelijke bewustheid, voor zijn geweten verantwoordelijk individu, ziet hij zich geplaatst in eene omgeving die hem deels aantrekt, deels afstoot; eene wereld, die hij slechts bij brokken en aan hare oppervlakte leert kennen, en die hij nog minder begrijpt dan kent; de geschiedenis en het aanschouwelijk mechanisme zijner lichamelijke wording vermogen hem geenerlei inlichting te verschaffen, aangaande die onpeilbare afgronden, waaruit zijn innerlijkste, d.i. geestelijke, wezen ontsproten is; hij ziet den dood voor oogen, het onbepaald maar zeker genakend oogenblik, waarop hij weer zal onderduiken in denzelfden schoot, die hem heeft voortgebracht; naar beide zijden ziet hij het gezochte perspectief door een duisteren nevel van onoplosbare raadselen omhuld. Den vogel gelijk, die in eene stikdonkere duisternis een aan beide zijden geopend en helder verlicht huisjen doorvliegt, beweegt hij zich in de verlichte spheer zijner bewustheid tusschen den nacht en den nacht. Radeloos staat hij voor het groote geheim des levens. Hoe gaarne zoude hij van uit zijne eigene verlichte spheer eenig licht doen schijnen op den hem omringenden duisteren kring van het bovenzinnelijke! Hoe gaarne zoude hij in den donkeren nevel eenig licht zien ontsteken!

Nu zijn er altijd twee richtingen waarin men zijnen drang naar kennis tracht te bevredigen. De mensch neemt in zijn bewustzijn eene soort van polariteit waar tusschen object en subject, voorwerp en waarnemer, lichaam en gewaarwording, voorstellingen en zielstoestanden. Het ligt in het wezen van het bewustzijn, dat het zich in de botsingen met de omringende kosmische krachten tot een zuiver zelfbewustzijn verscherpt en het betrokken organisme na aanvankelijke opmerking van voorwerpsverschijnselen als zoodanig, gaandeweg scherper op zijne eigene toestanden leert acht geven, als onderscheiden van de objectief-zintuiglijke ervaringen. In ver-

band met dit feit heeft men twee richtingen van onderzoek: de natuurwetenschap en de geesteswetenschappen. De natuurwetenschap objectiveert, en wil verklaren uitsluitend uit de gegevens der zintuigen; de 'humaniora' subjectiveeren, en vermeenen met hunne analysen van het inwendige geestesleven zelfs nader te staan bij den kern der dingen dan de 'exacte' wetenschappen, met hare enkel uitwendige beturingen en berekeningen. Eigenlijk moest het duidelijk zijn, dat de beide beschouwingswijzen elkander aanvullen, en dat op zich zelve genomen iedere objectivatie zoowel als subjectivatie onzer aandacht eene pure eenzijdigheid blijft. De 'katholieke' denker, de constructieve wijsgeer, tracht dan ook in zijne overpeinzingen met beide richtingen van onderzoek rekening te houden, en de natuur te begrijpen als eene veelheid van bovenzinnelijke entiteiten, die in om zoo te zeggen gepolariseerden toestand tot bewustzijn komen.

Edoch, de 'exacte' meening luidt in dezen anders. Wel begint men te beseffen, dat de zoogenoemde 'exacte' wetenschappen zich uiteraard niet verder uitstrekken dan de doorvorsching van den samenhang in verschijnselen, en dat het wezen zelf hetgeen aan de verschijnselen ten grondslag ligt, door dergelijke onderzoekingen nog niet is aangeroerd. Ook weet men, of diende men althans te weten, dat men in zijn abstraheeren van de menschelijke zielstoestanden als zoodanig, niet eens met de geheele phaenomenale natuur te doen krijgt, even weinig als men het geheele magnetische verschijnsel voor zich heeft in de eene der beide polen. Doch van den anderen kant hebben de natuurwetenschappen op haar eigen gebied tot uitkomsten geleid, die in rijkdom en bewijsbaarheid verreweg de uitkomsten overtreffen, waartoe de geesteswetenschappen kunnen geraken, en wier praktische toepasselijkheid op het leven aan lieden, die slechts naar eenen kant zien, meer onmiddellijk in het oog zal springen. Hieruit is bij vele natuurgeleerden en wetenschappelijke handwerkslieden de neiging ontstaan, om niet alleen de praktische beteekenis, maar ook het theoretisch gewicht te onderschatten van wetenschap als geschiedenis en zedenleer, godsdienstleer

en taalwetenschap, schoonheidsleer en rechtsphilosophie. In Frankrijk heeft eene dergelijke richting haren invloed bewezen in het feit, dat zelfs de naam ‘science’ daar uitsluitend wordt toegekend aan wiskundige en naturalistische takken van onderzoek, terwijl bijvoorbeeld de wijsbegeerte, zoo goed als geschiedenis en taalwetenschap, onder de rubriek ‘lettres’ wordt gerangschikt.

Wat niet objectief-sensueel is, behoort dus niet tot de ‘wetenschap.’ Eene gevaarlijke stelling, te gevaarlijker omdat zij hare kracht zuigt uit eene eenzijdig doorgedreven waarheid, uit de exceptioneele evidentie, nl. van de uitkomsten der wiskundig te werk gaande theoretische physica. Doch alle natuurwetenschap is dan toch nog geene wiskundig te werk gaande wetenschap; wij zouden op dit standpunt nog heel wat weg moeten werpen, om dan alleen over te houden wat sinds lang bij voorkeur met den naam ‘mathesis’ is gedoopt. Zouden mineralogen en geologen, botanici, zoölogen en medici voor eene dergelijke verenging van de beteekenis der benaming ‘wetenschap’ te vinden zijn? Men is zelden consequent en vooruitziend genoeg, zelfs om de lijnrechte gevolgtrekkingen af te leiden uit zijne eigene beweringen; bij eenig nadenken moest het anders terstond duidelijk zijn, dat zoo aan alle zuivere zelfbezinning het praedicaat ‘wetenschappelijk’ moet ontzegd, de mathematische physicus in eigen persoon met zijne theorieën eigenlijk in de lucht hangt. Ik herhaal hier, wat ik reeds bij den aanvang heb gezegd, dat nl. het wiskundig bestanddeel onzer natuurkennis door hare geheel exceptioneele evidentie eene in betoogen van anderen aard onbereikbare hechtheid bezit. Maar is après tout de wis- en werktuigkunde iets anders dan objectief toegepaste subjectief menschelijke logica? Bij alle wetenschap, dus ook bij alle getallenleer, meet-, werktuig- en sterrenkunde moet dan toch noodzakelijk geredeneerd worden, en alle redeneering beweegt zich uiteraard in een subjectief van te voren vaststaand schematisme van begrip, oordeel en sluitrede. Het hangt volstrekt van geen objectswisselingen af, of wij al dan niet ons oordeel zullen vellen volgens de

logische denkrubrieken van *hoeveelheid, hoedanigheid, verhouding* en *opvattingswijze*, benevens de overeenkomstige stambegrippen van *enkelvoud* en *meervoud, bevestiging* en *ontkenning, zelfstandigheid* en *eigenschap, oorzaak* en *gevolg, mogelijkheid* en *werkelijkheid, toevalligheid* en *noodzakelijkheid*. Ideeën gelijk *alles, beperking, gemeenschap, bestaan* zijn van absoluut subjectieven oorsprong; ligt het begrip *God* of *ziel* buiten de 'objectieve' ervaring, met het begrip *Heelal* is dit niet minder het geval, zonder dat toch eenig natuurkundige deze trans-empirische idee kan ontberen. Objectieve wetenschap zonder subjectieve grondslagen is even onmogelijk als een staan zonder bodem; dat ons denken zich te allen tijde in kategorieën als de bovengenoemde zal bewegen, staat subjectief voor alle objectieve ervaring vast. Daarbij onderstelt ieder betoog of oordeel een zeker aantal primaire axiomata, stellingen die door een iegelijk terstond en zonder 'objectief' bewijs moeten worden toegegeven, zal in het algemeen gedachtenwisseling mogelijk zijn. Kortom, 'il y a des idées et des principes qui ne nous viennent point des sens, et que nous trouvons en nous sans les former, quoique les sens nous donnent occasion de nous en apercevoir. Locke n'a pas assez distingué à mon avis l'origine des vérités nécessaires, dont la source est dans l'entendement, d'avec celles de fait, qu'on tire des expériences de sens et même des perceptions confuses qui sont en nous. Peut-on dire que les sciences les plus difficiles et les plus profondes sont *innées?* Leur connaissance actuelle ne l'est point, mais bien ce qu'on peut appeler la connaissance virtuelle. Dans ce sens on doit dire que toute l'arithmétique et toute la geomotrie sont innées et sont en nous d'une manière virtuelle.' (Leibnitz, *Nouv. Ess. I 1.)*[1] On m'opposera cet axiome, reçu parmi les philosophes, que rien n'est dans l'âme qui ne vienne des sens; mais il faut excepter l'âme même et ses affections. *Nihil est in intellectu*

1) 'Nolite putare quemquam hominem aliquid discere ab homine; admonere possumus strepitum vocis nostrae; si non sit intus qui doceat, inanis fit strepitus noster.' Augustinus (354-430.)

quod non fuerit in sensu; excipe: nisi intellectus ipse.' (Ibid II 1.)

Het empirische of discursieve denken van het menschelijke schepsel vooronderstelt een intuïtieflogisch apriorisme, zonder welks werkzaamheid er voor ons in het geheel geen onderscheid tusschen *waarheid* en *dwaling* zoude bestaan, een apriorisme dat den 'goddelijken' Plato (427-347 v. Chr.) aanleiding gaf tot het schoone en grootsche aperçu: *μ□θησις = □ν□μνησις, discere = reminisci*. Dat iedere zaak gelijk is aan zich zelve *(principium identitatis)*, dat bevestiging en ontkenning elkaar uitsluiten *(principium contradictionis)*, dat er tusschen A en non-A geene derde mogelijkheid openblijft *(principium exclusi medii)*,[1] dat elke verandering haren grond moet hebben en uit niets niets worden kan *(principium rationis sufficientis)*, - ziedaar van die waarheden welke immédiaat zijn, die uit geen verschijnselen inductief zijn op te maken, maar bij alle onderzoekingen en redeneeringen implicite vast staan, ook daar waar men ze zich als denkwetten nog niet in het afgetrokkene tot bewustzijn heeft gebracht. Welke hooge beteekenis men dus der objectieve of zoogenaamd exacte ervaring ook moge toeschrijven, een apriorisch of non-objectief bestanddeel kan de wetenschap nimmer ontberen; zonder de algemeene geldigheid van subjectief vaststaande elementen hangt de meest objectieve theorie in de lucht. Zelfs wanneer men bijv. met Lotze (1817-81) de bewering toegeeft van een Stuart Mill (1806-73), volgens wien eene wereld van feiten zonder verband of samenhang niet a priori ondenkbaar mag heeten, d.w.z., niet in strijd is met het zuiver formeel opgevatte axioma der tegenstrijdigheid, dan heeft men daarmede toch de denkwetten der formeele logica nog niet opgeheven. Daarenboven zal men

1) Men lette er op, dat de wet van het uitgesloten midden alleen voor *contradictorische*, niet voor *contraire* tegenstellingen doorloopende geldigheid bezit. *Arm* en *rijk* bijv. zijn contraire tegenstellingen, waarbij de bevestiging van A wel de ontkenning insluit van B, maar de ontkenning van B nog niet is opgesloten in de ontkenning van A. Door veronachtzaming van het aangeduide onderscheid worden er in het dagelijksch leven vele valsche gevolgtrekkingen gemaakt.

moeten toegeven, dat in eene zoodanige wereld niet alleen alle gedachte, maar ook alle waarneming onmogelijk zoude blijven, en wij ons zulk eene wereld alleen door eene geheel afgetrokken blijvende tegenstelling met wet en orde voor kunnen stellen. Hiermede is de subjectieve verwachting van wet en orde en samenhang als een apriorische eisch van het verstand blootgelegd, en wij hebben te erkennen, dat moge ook al het subject eerst met behulp der objectservaring tot kennis en zelf bezinning geraken, het toch den grond, de mogelijkheid en de voorwaarden tot het opdoen van kennis van te voren reeds in zich bevat. De gelijkslachtigheid en de overeenkomst tusschen de subjectieve denkwetten der geheele menschheid, eene gelijkslachtigheid en overeenkomst waaraan niets lichamelijks kleeft, sluit dan weder van zelve in, dat wij als bronwel dier apriorische denkwetten eene voor alles en allen gemeenschappelijke Wereldrede hebben aan te nemen. ‘Hieruit weten wij, dat wij in God wonen en Hij in ons, dat Hij ons van zijnen geest gegeven heeft.’ (I Joh. 4, 13.) ‘In den beginne was de Rede, en de Rede was bij God, en de Rede was God.’ (Joh. 1. 1.)

Alle wetenschap berust op van te voren vast staande vooronderstellingen. Ten spijt van alle mogelijk geknibbel door empiristen en positivisten, blijft ook de stelling, *nihil est sine ratione sufficiente cur potuis sit quam non sit*, eene objectief onbewijsbare en zuiver assertorische waarheid. Het zoeken dan ook naar een bewijs voor deze denkwet is eene volslagene verkeerdheid, die van gebrek aan zelfbezinning getuigt. Ieder bewijs immers, is de blootlegging van den grond voor een uitgesproken of uit te spreken oordeel, hetwelk eerst door de blootlegging van dien grond het praedicaat ‘waar’ erlangt. Juist van dezen vóór alle toegepaste logica gelegen eisch tot blootlegging van een grond voor ieder oordeel, is de wet van den toereikenden grond de a posteriori geformuleerde uitdrukking. Hij die voor het bedoelde axioma een bewijs vordert, de blootlegging dus van eenen grond, vooronderstelt het daarmede zelf reeds weer als geldig, en grondt op het axioma zelf zijnen eisch tot blootlegging van

den grond voor het axioma. Hij raakt dus in den cirkel, dat hij een bewijs vordert voor het recht, een bewijs te vorderen. *Νογον ζητε□ □ν ο□κ □στι λ□γος □ποδε□ξεως γ□ρ □ρχ□ ο□κ □π□δειξις □ς□τ□ν*, zou de Stagiriet gezegd hebben. Zonder eenig bewijs of betoog, bij subjectieve intuïtie dus, zijn wij van de geldigheid der denkwet van den toereikenden grond volkomen verzekerd. De wetenschap ware niets zonder eene uit ons eigen binnenste komende zekerheid omtrent bepaalde fuudamenteele waarheden. Reeds de opmerking, dat de zoogenoemd empirische natuurwetten zich nooit in alle gestrengheid in de objectieve verschijnselen laten terugvinden, en men zich doorloopend beroept op de aanwezigheid van een aantal storende bijomstandigheden, diende in dezen den empirist tot nadenken te stemmen.

Valt gevolgelijk een apriorisch element in onze kennis niet te loochenen, dan is daarmede ook de onvermijdelijkheid aangetoond van wat ik zal noemen eene ‘subjectiveerende’ wetenschap, in den eenen of anderen vorm; wij behoeven dan als aanvulling der physica eene metaphysica, die het charakter, den omvang en de beteekenis van dat element heeft op te diepen. In de eerste plaats voorzeker zal dat dan eene soort van ‘prophysica’ moeten wezen, d, w.z. eene *leer der kennis*, de wetenschap die de voorwaarden heeft na te gaan, waaronder de denkende mensch tot kennis geraakt. Tegen het ondernemen eener zoodanige ontleding van het menschelijk kenvermogen zelf heeft men wel eens het bezwaar geopperd, dat het denken alleen door denken kan worden onderzocht, en dat dus het streven om het denken te onderzoeken, eer men zich in allen ernst aan het zoeken van waarheden begeeft, zooveel beteekent als te willen denken voor men denkt, hetgeen zoude gelijken op den wensch om te leeren zwemmen eer men te water gaat.[1)] Deze zwarigheid, evenwel, vindt hare oplossing in het onderscheid tusschen het voorkritische of instinctmatige en het kritisch-philoso-

1) Vgl. Hegel's *Encyclopaedie der philosophischen* (1817 en 1827), blz. 39 in de uitgave van Karl Rosenkranz. (Berlijn 1870)

phische of reflecteerende denken. Het eerste moet voorzeker aan de kritiek der denkwetten voorafgaan; dan echter kan er eene steeds verscherpte zelf bezinning plaats grijpen betreffende de normen volgens welke reeds vóór alle introspectie de zelfbeweging der gedachte plaats heeft, een onderzoek dat tot het voorkritische denken in geene andere verhouding staat, dan de optica tot het gewone zien. Nadat dan in de kritische zelfbezinning de oorsprong, het charakter en de principieele grenzen van het menschelijk weten zijn vastgesteld en de eigenlijke beteekenis ons tot bewustzijn is gekomen, welke wij voor ons weten aan de in- zoowel als aan de uitwendige ervaring hebben toe te kennen, kan eene eigenlijk gezegde metaphysica als hypothetisch systeem van trans-empirische gevolgtrekkingen zich hierbij aansluiten.

Eene eigenlijk gezegde metaphysica. Daar het verschijnsel de sporen moet dragen van het wezen dat er zich in openbaart, kan het bij eene zuivere prophysica niet blijven, maar zal men hebben voort te schrijden tot eene leer van het bovenzinnelijke in den engeren zin des woords. Feitelijk onthoudt zich niemand van het concludeeren in trans-empirische richting, en zelfs de meest doorslaande empirist produceert in zijne theorieën eene slechts als zoodanig niet tot bewustzijn komende metaphysica van eene ietwat primitieve en kinderlijke soort. Men kan dan ook nooit blijven staan bij het verschijnsel als zoodanig; een onweerstaanbare drang drijft ons allen aan, om door ontleding en abstractie en samenvatting naar begrips-symbolen te trachten, die in de particuliere gewaarwordingen als zoodanig hoegenaamd niet gegeven zijn. Het is onze roem en onze vloek, dat wij niet kunnen nalaten, een iegelijk op zijne wijze in onzen duisteren nevel te zoeken naar het licht der reine waarheid, zooals wij dat divineeren, maar nooit bereiken. Eerbied daarom voor de giganten der hoogere bespiegeling; alleen eene absoluut dogmatische opvatting der wijsgeerige leeringen moet gehekeld en veroordeeld. Te vermijden is eene de ervaring overschrijdende wetenschap niet, dewijl de beginselvast doorgezette vermijding den terugkeer zoude insluiten tot eene geïsoleerde

opvatting der verschijnselen, zoo ongeveer als bij onze huisdieren bestaat. Reeds het feit zelf dat wij ons vraagstukken *sub specie aeternitatis* althans vermogen te stellen, wijst duidelijk op de richting waarin het menschelijk denken zich in hoogsten aanleg te bewegen heeft.

Met dat al blijft het waar, dat de theoretische drang die in ons tot bewustzijn komt, zich evenmin tot absolute verwerkelijking laat voeren als het zedelijk ideaal der volmaakte liefde. Verwezenlijking der absolute logica en verwerkelijking der absolute zedelijkheid, zijn twee idealen welke eigenlijk de negatie insluiten van alle werkelijkheid zelve. Doch daarom niet gesmaald op de voorloopige en betrekkelijke synthesen der constructieve wijsgeeren, die reuzen in het rijk der gedachte! Het hoogere te verwerpen omdat het hoogste niet te krijgen is, sluit eene veeleischendheid in, welke maar al te dikwijls de dekmantel behoort te heeten voor traagheid des geestes en verzotheid op het wroeten in het slijk der alledaagsche nietigheden. Stemmen wij liever in met den hoogbegaafden en veelzijdigen Lotze, die zich tegen de geringschatting der metaphysica in de volgende nadrukkelijke woorden heeft verzet:

'In het aangezicht der algemeene vergoding, die men der ervaring tegenwoordig zoo goedkoop en veilig bewijst, doordien er weinigen zijn, die haar gewicht en hare onontbeerlijkheid *niet* beseffen: in het aangezicht van dit feit wil *ik* althans besluiten met de belijdenis, dat ik de veel besmaalde bespiegelende intuïtie juist houd voor het *hoogste* en niet kortweg onbereikbare doel der wetenschap; ik eindig met de hoop, dat voortaan de Duitsche wijsbegeerte met meer bezadigdheid en zelfbeheersching, maar met gelijke geestdrift zich telkens weder zal verheffen tot het streven, om het wereldverloop te *begrijpen*, en niet enkel te *berekenen*.'[1)]

Heeft de natuurwetenschap, in een overmatig besef van eigen waarde en hechtheid de beteekenis van andere wetenschappen menigmaal onderschat, zoo bedenke men wel, dat

1) H. Lotze, *System der philosophie;*; 1e deel (*Logik*), 2e opl. (1880), blz. 608.

de wijsgeer met uitingen als de boven aangehaalde geene minachting in omgekeerde richting bedoelt. Wijst de metaphysicus op de hoogere beteekenis van hetgene wij achter het waarnéémbare natuurmechanisme hebben te divineeren, zoo doet dat toch aan de theoretische en praktische waarde van dat mechanisme zelf niets af. Wel kan het voor den dieper doordenkenden mensch alleen het rijk der middelen beteekenen en niet dat der doeleinden; het aanschouwbare mechanisme is nergens het wezen der zaak. Nergens echter doet ook het wezen zich koud in een anderen vorm van eindig bestaan; het is het eenige wat ons objectief gegeven is. Nooit daarom wane de idealistische interpretatie der Natuur van hare zijde reeds al het theoretisch noodige te hebben verricht; nooit vermeene de bespiegelende wijsbegeerte hoogmoedig te mogen nederzien op hare naarstige zuster, de mechanistische natuurverklaring. Zoodra er sprake is van feiten en werkelijkheid, heeft de laatste overal en uitsluitend den voorrang en de eerste stem, en het is eerst na de physische vaststelling der quaestio facti, dat de metaphysicus over de beteekenis der feiten kan gaan nadenken. Ja zelfs, het is ten slotte juist een idealistisch hoog houden van den inhoud zelf, die ons eene nuchtere realistische plichtsbetrachting gebiedt ten opzichte der empirische onderzoekingen.

Evenals in de vorige eeuw de vrome theoloog Bengel (1752),[1)] ten spijt van alle aanvechtingen door lieden die vroom zijn wilden, juist *uit* vroomheid zijne ernstige kritische studiën voortzette aangaande den text des Nieuwen Testaments, en dit wijl alleen de echte goddelijke text hem waarlijk vereerenswaardig toescheen; zoo ook verklaart de metaphysicus het zijnerzijds voor een heiligen plicht der denkende menschheid, den nuchteren text van het mechanisme der verschijnselen op het stipst en nauwgezetst te lezen. Immers, het is niet eene onafhankelijke, vijandig tegenover het absolute staande macht, die ons in de mechanische natuurwetten voor

1) Vermeld o.a. op blz. 809 van. Wilgenféld's *Einleitung in das neue Testament* (Lpz. 1875).

oogen treedt, maar veeleer deszelfs eigene werkzaamheid, welke het in de wereld der verschijnselen alom erkend wil zien als de verwerkelijkende hand tot vervulling zijner doeleinden. Verkeerd ware het daarom ook eigenlijk, te wenschen dat wij het hoogste op andere wijze werkzaam konden zien dan die welke het zelf gekozen heeft; noch ook mogen wij aannemen dat eenige hechte kennis kan gebouwd worden op anderen grond dan dien, welke bestaanbaar is met de mechamische wet en orde, waarin het wereldwezen zich heeft geopenbaard,[1)]

Streven wij alzoo naar hoogere en trans-objectieve ideeën onder eerbiediging der natuurwetenschap, zonder van de andere zijde ons inzicht in het inadaequate der methaphysische theorieën te overspannen tot laatdunkende versmading der wijsbegeerte. Voorzeker valt het niet te ontkennen, dat de philosophie, wier onontbeerlijkheid ik heb willen accentueeren in onzen tijd geenszins het beeld vertoont van eene afgeslotene en algemeen geldige wereldbeschouwing, maar veeleer van eene menigte elkaar alsnog kruisende richtingen. Doch het gaat hier zooals het elders gaat: volmaakte eenstemmigheid ware de verstandelijke dood, en buitendien wordt er over de punten van geschil harder geroepen en meer geschreven dan over de punten van overeenkomst. Verschil van gezichtspunt, onderscheid in formuleering, oneenigheid over hetgeen op den voorgrond zal staan of op den achtergrond behoort te blijven, ziedaar eenige van die oorzaken welke de essentieele overeenkomst dikwijls geringer doen schijnen dan zij in waarheid is. Doch om te beginnen staan dan toch alle bevoegde medesprekers op den bodem van het kriticisme der door Kant tot wetenschap verhevene leer der kennis, hetgeen beteekent dat zij een rechtstreeksch weten statueeren van verschijnselen of voorstellingen, niet van het wezen der dingen zelf, en tegelijk den vorm der menschelijke kennis voor subjectief bepaald houden. Daar echter verder een eenzijdig

1) Conferatur E. Pfleiderer, *Lotze's philosophische Weltanschauung*, 2e opl. (1884) blz. 66

doorgedreven phaenomenalisme op solipsisme en illusionisme uitloopen moet, voelt ook de meest agnostisch gezinde neokantiaan zich gedrongen den kring der eigenlijke ervaring stilzwijgend te overschrijden, en bijv. over de menschheid te spreken, alsof het bestaan van andere bewustzijnsspheren dan de zijne voor hem eene empirische waarheid was; van den anderen kant worden ook bij beslist als constructief optredende wijsgeeren alle transcendente gevolgtrekkingen slechts opgesteld als vermoedens, die met verschillende graden van waarschijnlijkheid behept kunnen wezen. Het is alleen de attitude die hier strijd baart, niet het eigenlijk principe. Evenzoo gaat het met eene menigte andere geschilpunten, zooals het twistgeschrijf over theisme of pantheïsme, optimisme of pessimisme, teleologie of empirisme, en wat dies meer zij. Natuurlijk legt pok de landaard hier groot gewicht in de schaal, en wordt bijv. een Engelschman of een Franschman door organische gebreken veelal verhinderd om door te dringen tot de alzijdige en beginselvaste diepzinnigheid van een Eduard von Hartmann. Vergelijken wij de verstandelijke idiosyncrasie van de drie groote volkeren welke tot dusverre met het meeste gevolg aan den arbeid der wijsgeerige gedachte hebben deel genomen (de Italianen hebben alleen in de overgangsperiode van de middeleeuwen naar den nieuwen tijd baanbrekend en wegwijzend aan de philosophische onderzoekingen geparticipieerd), dan blijkt het dat de Gallier meer aanleg heeft tot scherpzinnigheid, de Engelschman tot duidelijken eenvoud, en de Duitscher tot diepzinnigheid. Frankrijk is het land der wiskundigen, Engeland dat der practici, Duitschland dat der philosophen. Het eerste is het vaderland der spotters en twijfelaars, schoon tegelijk dat der heethoofden; het tweede is de woonplaats der realisten, schoon tegelijk dat der kwezels; het derde is het land der denkers in hoogeren zin, de bakermat der idealisten.

Bij alle onvermijdelijke oneenigheid in gevoelen tusschen de verschillende beoefenaars der wijsbegeerte, openbaart zich tegenwoordig het ijverig streven, de philosophie in behoorlijk verband te brengen met het geheel van het gezamenlijk men-

schelijk weten. Terwijl aan de eene zijde de natuurwetenschappen, ten gevolge der reusachtige ontwikkeling waartoe zij allengs zijn geraakt, zich voortdurend verder, en om zoo te zeggen tot in het oneindige, vertakken, doet zich voornamelijk van wijsgeerige zijde de eisch gelden, om uit den grooten hoop der details het algemeen belangwekkende te lichten, en zoo te geraken tot eene samenvattende en hoogere wereldbeschouwing. Ook voorzeker van physische zijde blijkt het, dat de middeleeuwsche denker Roger Bacon (1214-92) goed heeft gezien, toen hij beweerde: 'Omnes scientiae sunt connexae et mutuis se vovent auxiliis, sicut partes ejusdem totius, quarum quaelibet opus suum peragit, non solum propter se, ted pro aliis.[1)] Wetenschappen, die tot dusverre als volslagen ongelijksoortig worden beschouwd, geraken bij het voortschrijden der menschelijke geestesontwikkeling in een wederzijdsch verband, hetwelk de eene afhankelijk maakt van den bijstand der andere. Zal echter deze onderlinge aanraking in hoogeren zin vruchtbaar blijken, dan dient men nog tot een helderder inzicht te geraken betreffende het charakter der menschelijke wijsheid in het algemeen, en dit inzicht is alleen te verkrijgen door de bestudeering der philosophie, met hare belangstelling voor het algemeene in onze kennis. In de geestverruimende toevoeging der methaphysica aan de afzonderlijke vakstudiën blijkt dan het best hare beteekenis voor de menschelijke beschaving; de centraalwetenschap *ontvangt* niet slechts licht van de peripheri, maar straalt het op hare beurt ook *uit*. De afzonderlijke wetenschappen bearbeiden het materiaal, en leveren zoo de algemeenheden die de wijsbegeerte heeft saam te vatten tot eene hoogere eenheid; de laatste geeft dan weer nieuwe opwekking aan de specialisten, doordat zij van het gezichtspunt der totaliteit de afzonderlijke werkkringen toelicht en in verband brengt.

Dit mijne opvatting van de verhouding tusschen natuurwetenschap en wijsbegeerte. Moge mijn betoog bij de lezers van dit tijdschrift tot eene captatio benevolentiae worden,

1) *Opus tertium* C. 4, p. 18. -

ten behoeve eener wetenschap, die zelden met zaakkennis wordt veroordeeld. In eene reeks van betoogen nl., zoo bevattelijk als de aard der betrokken onderwerpen het toelaat, wensch ik de uitkomsten der hoogere bespiegeling onder de aandacht te brengen mijner beschaafde en ernstig gezinde medeburgers. Moge het mij gelukken, eene kleinigheid bij te dragen tot het verdrijven van den kruideniersgeest, waardoor ons volk al te zeer wordt gekenmerkt; moge ik er in slagen, de aandacht in het vaderland te wekken voor wijsgeerige vraagstukken en betoogen, vraagstukken die wel beschouwd toch de problemen zijn!

Batavia, Juli 1888.

Ons Dubbel-Ik. Door Dr. Frederik van Eeden.

De psychologie is op 't oogenblik in het interessantste tijdperk van haar ontwikkeling. Als in 't leven van een kind is iedere dag vol belangrijke nieuwigheden. Ieder stelt belang in haar, zooals ieder belang stelt in de geschiedenis van een jong volk. Physica, Chemie zijn al betrekkelijk oude, volwassen wetenschappen. Zij staan als groote boomen waarvan ieder ten naastenbij den vorm kent - wel groeien de duizende takken en bladeren aldoor in stilte voort, maar de groote vormen veranderen onmerkbaar en langzaam - en slechts vakmannen blijven belangstellen in hun groei. Maar de psychologie is een jonge plant, waarvan nog niemand recht weet hoe zij worden zal en waaraan iedere verandering een verrassing en een openbaring is. Men heeft, geloof ik, een tijd lang in de illusie geleefd dat als de exacte wetenschappen maar rustig voortgroeiden, men van zelf tot de psychologie zou komen. Men heeft gehoopt dat een en dezelfde stam, wortelend in mathesis, steunend op mechanica en zich vertakkend in physica, chemie en physiologie eindelijk ook wel bloemen van psychologie zou voortbrengen. Men stelde zich deze wetenschappen voor als alleen onderscheiden door een meerderen of minderen graad van com-

plicatie, en daar men steeds van het eeavoudige tot het meer ingewikkelde voortging, was er geen reden waarom men het onmogelijk zou achten, ons zieleleven, het toppunt van ingewikkeldheid, op deze manier te bereiken. Van de graviteits-wet uitgaande, zou men komen tot de chemische eigenschappen der anorganische stoffen, van de anorganische langs den weg van Diatomeeën en Amoeben tot de georganiseerde, van eiwit tot protoplasma, van protoplasma tot hersencellen, van hersencellen tot liefde, haat, poëzie en godsdienst. Psychologie was niets anders dan hersenphysiologie.

Waarschijnlijk heeft deze illusie de ontwikkeling der psychologische wetenschap vertraagd. De bouwmeesters onzer menschenwijsheid, moesten het, met dit schema in 't hoofd, voorbarig achten nu reeds aan de psychologie te beginnen - het haperde nog overal - de fondamenten waren nog nauwelijks in orde - wie zou nu den weerhaan al op den toren plaatsen? En steeds werden de chemische formulen ingewikkelder, de namen langer, de elementair-analysen menigvuldiger, de microscopische preparaten fraaier - als in rustelooze jacht naar het eene allerhoogste, ons zieleleven.

En als men toch een enkele maal over psychologie spreken moest, dan geschiedde dat voorloopig zoo anatomisch en physiologisch mogelijk. Men spreekt van hersencentra, van zenuwbanen, van reflexen, van prikkels - men anticipeert op den tijd dat men vreugde en droefenis met behulp van een projectie-apparaat in de college-zaal zal kunnen demonstreeren, dat men een mensch onder 't microscoop kan zien denken.

Dat het nog onberekenbaar lang zal duren eer men zoover is, - dat men zich nog in 't geheel niet kan voorstellen, *hoe* men zoover moet komen - dat doet er alles niet toe. De praktische moeielijkheid der zaak zal niemand als bezwaar aanvoeren. Men kon zich voor vijftig jaren ook niet voorstellen, hoe men moest komen tot hetgeen thans lang bereikt is. Maar het denkbeeld om door de physiologie tot psychologie te komen is een illusie, omdat het onbestaanbaar is. Het is geen accidenteele, maar een principieele onmogelijkheid.

Men kon zich even goed ten doel stellen den zin van een

geschrift te ontcijferen, door er een elementair-analyse van te maken, door de verhoudingen van de grootte en het aantal der letters te berekenen, door microscopisch de zwarte en witte papiervezels te onderzoeken. Al zet men dit eeuwen lang voort, met onbegrensde nauwkeurigheid, ik geloof niet dat men er komen zal. Het is raadzamer het boek te lezen.

Deze vergelijking is juister en kan verder worden voortgezet dan men in 't eerst zou denken. Het witte papier met de zwarte figuren kan op twee wijzen gezien worden - en wel met of zonder kennis van de symbolische beteekenis der op bepaalde wijze aaneen gevoegde letters. Die kennis is nimmer te verkrijgen alleen door het bestudeeren van papier en letters. Zoo heeft ook het mechanisme van onze hersenen, van ons geheele lichaam een symbolische beteekenis. De geheele toestel van spieren, beenderen, bloed en zenuwen, die wij zoo nauwkeurig onderzochten, is voor ons het zintuigelijk waarneembare symbool van den mensch, - zooals wij die op een geheel andere wijze hebben leeren kennen.

De inrichting van een mensch is heel interessant - maar zou voor ons niet interessanter zijn dan die van een horloge of locomotief - als wij haar niet anders waarnamen dan door zien en tasten. Wij zouden er niet meer van begrijpen dan hetgeen iemand die niet lezen kan van een boek begrijpt.

Maar wij kunnen lezen, wij kennen de symbolische beteekenis van ons lichaam. Op twee geheel verschillende wijzen nemen wij den mensch waar - door uitwendige, zintuigelijke - en door innerlijke gewaarwording.

Wat een mensch is, weten wij het best door ons zelven, door onze eigen bewustheid. En als wij een menschelijk lichaam onderzoeken, vinden wij daarin een voorstelling, een illustratie, een symbool van ons eigen ik. Wij kunnen aandachtig de hersenstructuur bestudeeren en zeggen: *als* wij denken, gebeurt er dit en dat, - maar *wat* denken *is*, weten wij beter door onszelven. Wij zouden precies kunnen weten wat er gebeurt als iemand pijn heeft, wat er verandert in zijn zenuw-elementen, - het anatomisch en physiologisch substraat van pijn kunnen vinden - maar iemand die zelf

nooit pijn gehad heeft, zal daar nog niet voldoende uit leeren wat pijn is.

Zoo zal men altijd blijven onderscheiden een psychologisch begrip ‘pijn’ en een physiologisch symbool daarvan: de veranderingen in de zenuwelementen.

Het is dus duidelijk dat physiologie en psychologie nimmer in elkander kunnen overgaan, - omdat het ongelijksoortige dingen zijn. Psychische en physische waarnemingen vormen twee stroomen die altijd paralel blijven loopen. Hoe ingewikkeld de physiologie wordt, ze blijft altijd physiologie - en misschien van haar begin tot het einde wordt ze vergezeld van een psychisch correlatief.

Men moet aannemen dat het éénzelfde ding is, dat wij aldus op twee wijzen gewaar worden. Wij zijn gedwongen b.v. denken voor identisch met bepaalde werkingen der hersencellen te houden. Wij kunnen het nooit zeker weten, maar hun onveranderlijk samengaan brengt er ons toe.

Het komt er echter op aan dit ééne ding zoo goed mogelijk te begrijpen. En het is nu een zeer algemeene dwaling, dat men psychische dingen beter kan begrijpen in hun physiologisch beeld dan als innerlijk bewuste gewaarwording.

Als er werkelijk één identieke oorzaak is voor pijn als zielstoestand en pijn als zenuwverandering, - dan komen wij zonder twijfel veel dichter bij dat ééne, door ons eigen bewustzijn dan door de fijnst mogelijke zintuigelijke waarneming.

Zoo blijft een boek eenzelfde ding, of men het lezen kan of niet. Maar wie het leest, heeft er meer aan dan wie het chemisch onderzoekt.

Daarom zijn de anatomische bijzonderheden over hersencentra en zenuwfunctiën waarmede psychologische studiën meestal vermengd worden, dikwijls volkomen overtollig en meer geschikt om de geleerdheid van den schrijver dan het betoog zelve duidelijk te maken.

Slechts in de allereenvoudigste psychologische begrippen kunnen zij dienen als schema ter toelichting, - ongeveer zooals landkaartjes dienen bij een reisbeschrijving: omtrent den waren aard van het beschrevene leeren zij ons niets.

Even onafhankelijk als de metafysici kunnen de psychologen voortgaan met hun onderzoek van ons geestelijk bestaan, zonder dat zij behoeven te wachten totdat de onderzoekers der sensueele waarnemingen klaar zijn met hun microscopie, hun analysen en vivisectiën.

De meerderheid der geleerden laat psychologie, zooals ik haar hier bedoel, nl. de studie van den psychischen kant van ons bestaan, voor een goed deel over aan filosofen en artisten. Zeker zijn er voor psychische studie meer artistieke en filosofische kwaliteiten noodig dan voor physische. Onder de grootste psychologen van onzen tijd behoort Spencer, die filosoof en Taine, die een uitstekend artist is. Maar niettemin behoort de psychologie tot de wetenschappen van algemeen en van praktisch belang, en is met name voor geneeskundigen onmisbaar.

Maar men is in de physische wetenschappen altijd gewoon te experimenteeren, en het scheen dat men bij de psychische studie zich tot observeeren en combineeren moest bepalen. Dit is echter sinds lang anders bewezen.

De proeven van Donders, Schiff, Wundt e.a. over den duur der psychische verrichtingen, die van de Society for psychical Research over telepathie, spiritisme en hypnotisme en die van de nieuwe fransche onderzoekers over de suggestie zijn allen niet minder exact en doeltreffend en vereischen niet minder vindingrijkheid en vernuft dan chemische en physische experimenten.

Vooral met hypnose en suggestie is in den laatsten tijd zeer veel geexperimenteerd en deze experimenten zijn zoo vreemd en brengen zooveel verandering in onze voorstelling van het psychische leven, dat een groepeering der feiten moeilijk en een eenigzins volledig systeem vooreerst onbereikbaar schijnt.

Mij daarom geheel onthoudende van theoretische beschouwingen wil ik nu slechts een enkele observatie mededeelen, naar mij voorkomt van groot belang.

Deze observatie is gedaan door Bernheim en Liégeois te Nancy, en zal uitvoerig beschreven worden in een door

Liégeois eerlang uit te geven werk. Ik zelf heb haar eenige malen herhaald en mij van haar juistheid overtuigd.

De lezers van dit tijdschrift weten wat gesuggereerde hallucinatiën zijn. Men kan tot een gehypnotiseerde zeggen: ‘bij 't ontwaken ziet ge dit of dat’ - en hij zal de opgegeven voorwerpen of personen, - die alleen in zijn illusie bestaan, - zien, hooren en tasten. Hij zal het hem gesuggereerde beeld niet van een reëel ding kunnen onderscheiden, al is hij volkomen wakker, al neemt hij zijn omgeving overigens zeer goed waar, zelfs al weet hij dat een voorwerp dat hij ziet niet anders is dan een suggestie, een opgedrongen schijnbeeld.

Een intelligent, volkomen gezond persoon kreeg van Bernheim de suggestie dat zij bij 't ontwaken een roos in haar hand zou zien. Zij zag inderdaad de roos, toen zij wakker was en bleef die zien niettegenstaande Berheim haar verzekerde dat zij in 't geheel geen roos in de hand had en dat het een suggestie was die hij haar gedurende den slaap gegeven had. Zij beweerde de roos zoo volkomen duidelijk te zien, te voelen en te ruiken dat zij onmogelijk het onderscheid tusschen dit beeld en een echte roos zou kunnen bespeuren. Een inspanning van haar wil was niet in staat de hallucinatie te doen verdwijnen. Zij bleef geruimen tijd volkomen kalm en geheel wakker het verschijnsel observeeren, totdat een vernieuwde suggestie van Bernheim het beeld deed verbleeken en langzaam vervliegen.

Nu kan men echter de suggestie ook anders om laten werken. Men kan maken dat iets reeëls *niet* gezien wordt. Men zegt dan: ‘bij het ontwaken zal dit of dat voorwerp, er niet meer zijn, gij zult het niet zien, niet hooren, niet voelen’ en voor den gehypnotiseerde zal na 't ontwaken het bedoelde voorwerp niet meer bestaan. Hoe men het hem voor oogen houdt, hij ziet het niet, hij bemerkt er niets van en de leegte die daardoor voor hem ontstaat, vult hij aan met behulp zijner fantaisie.

Als b.v. een schilderij aan den wand op die wijze voor hem onzichtbaar is gemaakt, zal hij op de plaats waar het

hangt, de figuren van het behangsel zien, in overeenstemming met het overige gedeelte van den wand. Een werkelijk achter het schilderij verborgen voorwerp ziet hij niet, als hij ten minste niet wist of begreep dat het er zou moeten zijn.

Dit verschijnsel is door Bernheim ‘negatieve hallucinatie’ genoemd.

Evengoed als voorwerpen kan men menschen op die wijze onzichtbaar maken. Ik zeg tot den slapende: ‘bij uw ontwaken ben ik niet meer in de kamer, gij zult niets van mij bespeuren, mij niet hooren, niet zien, niet voelen.’ (Voor het welslagen der proef is het noodzakelijk met nadruk de drie wijzen van zintuigelijk waarnemen op te noemen). Ik kan dan als de gehypnotiseerde ontwaakt is, vlak voor hem gaan staan, in 't volle licht, en hij zal mij niet zien, - zijn blik ziet op volkomen natuurlijke wijze *achter* mij, zooals door de beste acteur niet opzettelijk nagebootst zou kunnen worden. Ik spreek tot hem, vraag hem waarom of hij doet alsof hij mij niet ziet, - en hij antwoordt niet, - zijn er andere personen in 't vertrek, dan spreekt hij tot hen, soms door mijn woorden heen en vraagt waar ik ben.

Tot zoover zou iemand, die, sceptiesch gezind, deze proef bijwoont, nog kunnen aannemen dat het een schijnvertooning is, dat de persoon waarmede men experimenteert, uit goeden wil zich houdt alsof hij mij werkelijk niet zag. Maar ik kan veel verder gaan. Ik kan hem in den arm knijpen, met een speld prikken, zonder dat hij het minste teeken van pijn geeft. Nauwelijks doet echter een ander der aanwezigen hetzelfde of de pijn wordt terstond geaccuseerd. Ik kan hem ammonia laten ruiken, met een veertje den neus kriebelen, zonder dat een enkele spier van 't gelaat vertrekt, verschijnselen die geheel buiten de macht van willekeurige simulatie vallen.

En toch is hier simulatie in 't spel. Maar simulatie van een geheel andere soort dan die men gewoonlijk bedoelt en met bedrog gelijkstelt.

De proef-persoon hoort, ziet en voelt mij inderdaad, zooals uit de volgende waarneming blijkt.

Ik stel dat ik mij voor hem weggesuggereerd heb. Hij beweegt zich door 't vertrek en spreekt met anderen, schijnbaar volkomen onbewust van mijn aanwezigheid. Nu ga ik echter dicht bij hem staan en zeg op zachten toon, op denzelfden toon waarop ik in den slaap de suggestie heb gedaan: ‘Ge hebt dorst, schenk u een glas water in’, - na eenige oogenblikken weifelen ziet men hem het bevel volvoeren, kalm en natuurlijk, alsof het idee hem spontaan in 't hoofd was gekomen. Op de vraag van een der andere aanwezigen, waarom hij dit glas inschenkt, antwoord hij gewoon: ‘Wel! natuurlijk omdat ik dorst heb.’

Ik vervolg nu de suggestie op denzelfden toon, en zeg: ‘Ik zal de kamer even verlaten, tot zoolang zult gij niets van mij bespeuren, maar zoodra ik weer binnenkom zult ge mij zien.’ - Ik ga heen zonder dat het opengaan der deur door hem wordt opgemerkt, nauwelijks echter kom ik weer binnen of hij gaat op mij toe en vraagt mij eenigzins verbaasd, waar ik zoolang geweest ben en hoe het komt dat hij wakker is geworden in mijn afwezigheid.

Dit is de bedoelde observatie in eenvoudigsten vorm. Men kan die op allerlei wijzen varieeren, - de uitkomst is steeds dat na een dergelijke suggestie, de persoon mijn aanwezigheid, mijn bestaan, alles wat van mij komt of met mij in betrekking staat op de meest absolute wijze negeert, met onderdrukking van zinnelijke gewaarwording in zoo volkomen mate, als dit nimmer door den bewusten wil kan geschieden. En dat niettemin zulk een persoon met mij in relatie staat, mijn bevelen getrouw en precies opvolgt, met logisch overleg aan mijn verlangen voldoet, zonder dat zijn gewoon, wakend bewustzijn daarmede in 't minst gemoeid schijnt te zijn.

Zonder dus iets verder in beschouwingen te gaan, dan waar de feiten ons onmiddellijk brengen, kan men zeggen dat er op deze wijze een *splitsing in het menschelijk bewustzijn* is tot stand gebracht. De persoon die op die wijze gesuggereerd is, ziet en ziet niet tegelijk, is hoerende doof, neemt waar en weet niet dat hij waarneemt. Zijn gewone ikheid, de ikheid die leeft van dag tot dag, de ikheid die

men gewoon is als het eenige bewustzijn te vertrouwen, bemerkt niets van een gedeelte der omringende dingen, een andere ikheid die wij nog weinig kennen, die machtiger is dan de eerste, die pijn en reflexbewegingen kan onderdrukken, die redeneeren en gehoorzamen kan, die andere neemt waar scherp en getrouw, houdt wacht bij de zintuigen en laat alleen die indrukken door tot het gewone bewustzijn die hij weet dat volgens het consigne doorgelaten mogen worden.

Het zal ieder die met den hypnotischen toestand bekend is, terstond duidelijk zijn dat deze tweede ikheid dezelfde is die gedurende de hypnose en ook gedurende den gewonen slaap waarneemt, antwoordt en bevelen gehoorzaamt. In mijn vorig opstel over hypnose en suggestie[1)] heb ik, de meeste fransche schrijvers navolgend, gesproken van 'het onbewuste.' Deze term is onjuist, een persoonlijkheid die met overleg handelt, die logisch antwoordt, die zich alles herinnert wat er is voorgevallen, zoowel wakend als slapend, dus meer nog dan de gewone wakende persoonlijkheid, kan niet *onbewust* genoemd worden. Men moet het een tweede persoonlijkheid noemen, een dubbel-ik.

Uit de vroeger beschreven hypnotische waarnemingen waren enkele eigenschappen van dit dubbel-ik reeds bekend. Men wist dat het altijd, ook in diepen slaap, bleef observeeren, en wel zeer scherp, dat het een veel grooter macht had over de organische verrichtingen, dat het de uitgebreidste herinnering bevat, ook van het wakende leven. Uit dit laatste kon men reeds afleiden, dat het dubbel-ik niet een speciaal bewustzijn van den slaap was, maar ook actief was gedurende het waken.

Dit is nu door de hier vermelde observatie bewezen. Bij den persoon die, volkomen wakker, niet weet dat hij mij hoort, en toch mijn gesproken bevelen terstond opvolgt, ziet men de beide ikheden duidelijk gescheiden, gelijktijdig nevens elkander bestaan, het wakend ik en het dubbel ik.

1) Zie de Februari-aflevering van dit tijdschrift, 1888.

De splitsing, hier teweeggebracht, is kunstmatig, maar men stelle zich niet voor dat zij alleen bij abnornale menschen mogelijk is. Zij is mij gelukt bij lichamelijk en geestelijk normale menschen - en men mag aannemen, dat de eigenschap die haar mogelijk maakt, de suggestibiliteit, een algemeene eigenschap is, gewoonlijk het grootst in de jeugd. Hieruit volgt de waarschijnlijkheid, dat bij elken normalen mensch de personaliteit niet enkelvoudig, maar een complex is van twee hoofdgroepen, waarvan de tweede, het bedoelde dubbel-ik, waarschijnlijk de grootste, nog maar zeer onvolledig is bekend. De beteekenis van dit dubbel-ik in ons zieleleven moet zeer uitgebreid zijn. Het is zonder twijfel de bewaarder van al onze herinneringen, ook van de post-hypnotische suggesties die het na dagen, na maanden nog plotseling aan het andere ik opdringt, de schepper van droomen en hallucinatiën, datgene wat ons uit den diepsten slaap wekt door een bekend geluid of juist op den tijd, waarop men zich bij 't inslapen voornam te ontwaken, - en groot moet ook de rol zijn die het bij sommige vormen van waanzin speelt.

Het eerste wat thans onderzocht kan worden, is de wijze waarop de beide bewustzijns-toestanden met elkander samenhangen, en hoe zij op elkander werken. Daarover hoop ik weldra eenige onderzoekingen te publiceeren.

Het spreekt van zelve dat proeven als de bovenvermelde met groote voorzichtigheid en slechts bij uitzondering behooren verricht te worden. Elke suggestie die niet rechtsstreeks gunstig is, die niet meegaat men den natuurlijken gang van het organisme is strikt genomen schadelijk. Evenwel wanneer men ze een enkele maal, met medeweten en instemming van intelligente proefpersonen doet, en ze later door gepaste tegensuggestiën weder neutraliseert, dan zijn ongunstige gevolgen niet te vreezen. En stellig is hun wetenschappelijke waarde eminent genoeg om ze zelfs voor den meest scrupuleuzen filantroop te wettigen.

25 Sept '88.

Gedichten. van Willem Kloos.

Opdracht.

Aan Willem Witsen.

Ik wijd aan U dees verzen, zwaar geslagen,
Van Passie, en Verdoemenis, en Trots,
In doodsbleek marmer of dooraderd rots,
Al naar mijn kunstnaars-wil en welbehagen.

Zij zijn doorleefd: 'k heb daarin neêrgedragen,
Rijkhandig, al wat, in den loop des Lots,
Aan menschenliefde of hooge Liefde Gods,
Dit doodarm Wezen heeft te v o e l e n wagen.

Ik, die mijn Leven uit-te-zeggen zoek,
Heb al mijn lieve voelen, zoeken, tasten
En weten in dit somber boek gevat.

En 'k bied, met dit mijn eerste en laatste boek,
Een laatsten groet aan U, die met uw vasten
Stap naast mijn àl te wankle schreden tradt.

Moisa.

Gij, die mij de eerste waart in 't ver Verleên,
Toen alles was één schoone somberheid,
Gij zult mij de allerlaatste zijn. Ik wijd
Dit stervend hart U, met mijn laatste beên.

Want àl mijn dwalingen en àl mijn strijd,
En wàt ik heb geliefd en heb geleên,
Het waren allen slechts als zooveel treên
Tot waar Gij eeuwig troont in Heerlijkheid.

Eén, één moet zijn aan Wie ik alles gaf,
En leven kan ik niet, dan als ik kniel,
't Zij voor Mijzelf, een Godheid of een Droom:

De Godheid stierf; Ikzelf ben als haar Graf:
Kom Gij dan, nu ik val... Ziel van mijn Ziel,
Die n i e t s dan droom zijt.... 'k roep u aan: O, koom!

Aan.....

O gij, die mij, toen alles mij verliet,
En ééne somberheid dees ziel omving,
Die langzaam stervende in haar laatst verdriet,
Tè zwak was voor de laatste worsteling; -

Uw eigen glorie om het hoofd mij hing,
En door úw ziel mij aan mijzelf verriedt,
Heerlijk mij heffend in den lichten kring
Van uwe liefde en 't eeuwig-lichtend lied.

Gij, die nu voortaan aan mijn zijde gaat
En als de weerschijn van mij zelf mij zijt,
Een lichtstraal voor mijn voeten waar ik viel, -

Leef in uw lichte droomen voort en laat
Den gloed dier gouden vlammen om úw ziel
Een glorie breiden tot in eeuwigheid.

Het Boek van Kind en God. Een Passie-spel.

Prooimion.

O, lichte Visioenen mijner Jeugd!
Al, àl te dierbare herinneringen,
Toen 'k dorst met stamelenden mond te zingen
De groote droomen mijner zienersvreugd.

Gaat heen, 't wordt tijd: op wilde golven dringen
Wat géén mensch deert en niemand ook verheugt,
Grootmachtig-naakte en gruwbaar-simple dingen:
'k Zeg thans Mijzelven en Diens groote Deugd.

Der Smart oprijzing en der Menschvreugd val,
Der Wijsheid bitterst, wat elk mensch zou zwijgen,
Diep-menschelijke waarheid, wees gegroet!

Want uit het binnenst van mijn zelfs zelf zal
Op maat van zware melodieën stijgen
De Apokalupsis van mijn donkren gloed.

I.

Diep uit de nooit-doordringbare gewelven
Van Uwe Ziel klónk eens het vorstlijk woord,
't Woord van Uw Liefde, en dieper in Mijzelven
Klonk 't en weerklonk door verre gang en poort.

Wij waren Eén Mysterie, maar het zwelgen
Van Tijd en Wereld heeft úw vlam versmoord,
En daarom sterf ik, maar het niet-te-delgen,
Nu, m i j n Mysterie brandt ondoofbaar voort.

Ik was de God-op-Aard, de Nooit-gekende,
Die zelf zijn Zelf niet zag, dan ééns op 't laatst,
T o e n opstond en de kroon op 't hoofd zich drukte:

Gij zijt het Aardsche Kind, dat dorst te schenden
Wat Kind niet weet, en op het hoofd zich plaatst,
Wat voegelijker zijnen vader smukte.

II.

Ik wás uw Vader, ja, vol mededoogen,
Een vader, als geen ander kind ooit had:
Ik leerde u spreken, voelen, zien met oogen,
Loopen met voeten op uw wereldsch pad.

O Kind, mijn oogen hingen aan úwe oogen,
Enkel te weten, of gij iets niet hadt....
En daarom hebt gij mij zoo wreed bedrogen,
Ach, om wat weelde en weidschen vreugdenschat.

Ja, heel mijn leven was één melodie
Van koninklijke goedheid, en ik zie
Dees klare ziel zoo vrij van zonde en schulden.

En 'k ga thans heen uit dit heel slechte leven,
Wijl al die goedheid om mijn hoofd blijft zweven,
Heilge, in zijn eigen glorielicht gehulde.

III.

O, dat ik haten moet en niet vergeten!
O, dat ik minnen moet en niet vergaan!
Ach! Liefde-in-Haat moet ik mijzelven heeten,
Want geen kan de andere in mijn hart verslaan.

In droef begeeren heb ik neêrgezeten,
In dreigend gillen ben 'k weêr opgestaan.
Wee! dat ik nooit dát bitt're brok kon eten,
Om stil te zijn en héél ver weg te gaan.

Eén hoop slechts, één, één enkel zoet vermeenen,
Eén weten, maar ik kán het niet gelóóven.....

Ach, dit: dat rusten onder groene steenen
Een eeuwig rusten is, in één verdooven.

En dat de dooden niet in donker weenen
Om 't zoete leven met hun lief daarboven.

IV.

Want Ik, die I k ben, haat u om uw slechtheid,
   Maar houd u dierbaar om mijn eigen pracht;
Gij zijt de toetssteen van mijn eigene echtheid,
   De steen waarop ik trap, om mijne kracht

Te laten zien aan 't volk, èn mijn oprechtheid,
   Waarmede ik alles, wat ik voelde en dacht,
Verloochende om de Waarheid en Gerechtheid,
   Die niet gedoogt, dat één mensch de' and'ren slacht.

Gij deert mij niet, want wat gij deedt is zonde,
   Gij weet mij niet, want hooger is mijn Ziel;

Gij zijt het Beest dier oude, schrikb're Konde
   Uit Gods Boek-zelf, dat van den Hemel viel.

En alle Goeden hebben eene wonde,
   Nu dat Mijn Licht op úw gestalte viel.

V.

Gij zijt niet slecht geweest: gij waart slechts zwak,
Om niet in Mij te g'looven, die u liefde.
Gij waart een kind, dat àl zijn speelgoed brak,
Wanneer zijn speelgoed het niet meer beliefde.

O, kind... I k wàs geen kind! I k ben 't, die kliefde
Dit m i j n schoon hoofd, zoo sterk eens, tháns zoo wrak,
Omdat Ik niet met mijne groote Liefde
Alleen wil zijn, bij al dat volk, zoo mak.

Gij woudt mijn dood, en ik, ik wilde uw leven:
't Is goed; ik ben gevallen in mijn pracht...
Maar om Mijzelven, nimmermeer door U.

Thans is het úwe beurt van kracht Welnu:
Tracht éven sterk, als ik nu stérf, te léven
In de eenzaamheid van 't leven, dat u wacht.

VI.

Wanneer ik dood ben, lief, en iemand zegt,
   Dat ik zoo n i e t s was, dan zult Gij oprijzen,
   Hem op dees allerlaatste bladen wijzen,
En zeggen: ‘Hij was groot! En die het zegt,

‘Ben *ik*, die 't weet: want ik, die altijd vecht
   Met menchen, om mijn zelfs wil, die durf eischen
   Dat àlles voor mij wijkt, - ík kan 't bewijzen:
Heb ik niet zelf hem in zijn graf gelegd?’

IK geef u geen gelijk, want grooter is 't
   Te stérven voor zijn Ikheid, dan te léven:
't Zoet leven lokt méér dan een donkre kist.

   Maar Gij komt mij nabij in kracht van pijn
En vreugd, en dus wil 'k u mijn doodsblad geven:
   Mijn grootste glorie zal dees bladzij zijn.

VII.

Ik heb U dít te zeggen, dat Uw naam,
Zóó dier, zal prijken tot het eind der dagen,
Niet door U-zelf, maar door dit boek, welks faam
Zal groeien met den Tijd; - als 't verre dagen

Van eene Zon, zwak uit zich-zelf, in tragen
Opgang, opkomend aan de kim, om saam
Met haar Aanbidder, door het ruim, in staêgen
Vuurgloed te branden, in een hoog verzaam.

Gij kúnt niet van mij af: ik zal U heffen,
Tot waar àl volkren biddende op u zien,
Eeuwig als een verdoemde brand in 't blauw.

Wánt Gij waart valsch: maar, dat gij Mij kondt treffen
In dit groot hart, is waard om U te biên
Een eeuwge glorie om uw eigen grauw.

VIII.

Nu dát zoo is, en ik, zoo doodsbedroefd,
Maar óók zoo naamloos-trotsch mijn leed kon klagen,
En 't heerlijk heil vergloriën van die dagen,
Als Ik zal zijn, waar alles eenmaal toeft:

Wees nú genadig, waar genâ behoeft:
Laat mij dit één bitterzoet meêlij vragen,
Dat gij zult zijn met mij, om mij te schragen,
Totdat dit lijf geen meêlij meer behoeft.

Ik heb mijn Ziel gered, mijn hooge, groote,
Die eenmaal bukte, als Koning uit het Oosten,
Voor 't kleine Kind, dat hem een Godheid scheen.

'K heb nu dat trotsch paleis voor elk gesloten, -
Maar tracht, ik smeek 't, mijn Aardsche Zelf te troosten
Door 't stille stutten van mijn moede schreên.

IX.

Ik had zoo graag dit Boek in vreugd geschreven,
Een Boek voor U, mijn Lief, die 't Lief niet zijt,
't Met zoete woordjes tot een krans geweven,
Een krans van licht, om U w schoon hoofd geleid.

O, 't waar zoo schoon geweest, dat Lied van 't Leven,
Bloemen van Passie, met een hand gespreid,
Zóó teêr, dat zij van teêrheid zacht ging beven, -
En 'k had mijn *liefste* Zelf ééns uitgezeid.

Het mocht niet zijn: dit Boek is Hooge Trots,
Een Glorie om mijn eigen bleeke slapen,
Nu weldra bukkend naar de donkere aard.

En láter, láter zal men 't zien: een Rots
Van schrik'lijke Ikheid, met den dood als wapen,
Mijn Hooge Zelf, dat Gij niet hebt bewaard.

Herinnering.

I.

Laat mij nog éénmaal, in gedachten, kussen
Die warme lippen, door mijn kus ontbloeid;
Laat mij nog éénmaal aan dien boezem sussen
Mijn arme hoofd, waarin de koortspijn gloeit.

Laat mij nog eens, klein kindje, rusten tusschen
Die armen, waar mijn hart aan was geboeid,
In dien zoo lieven tijd, toen, zonder blusschen,
't Vereend gelaat door passie werd verschroeid.

Mijn lippen kussen wild, mijn oog staat droef -
Niet waar? gij, lief! nu er geen lief meer wezen,
Geen arm zich om mijn hals bewegen zal:

Maar ik heb haast: mijn trekken worden stroef,
Als in de koû des doods, mijn armen vreezen
In beven, hangende op hun laatsten val.

II.

En als z i j nu weer kwam, en keek, en vroeg,
   Met neêrgeslagen blik en needrig smeeken,
En zij haar arm om mijne schouders sloeg,
   Zou dát dan nú ook niet mijn hart verwecken?

Wie weet, - ik ben zoo goed, en wie daar loech
   Om liefde, is thans zoo arm, en minlijk spreken
   Met zachtlief handgebaar, alsof men droeg
Zijn ziel in oogden stem..... 't is om te breken...

Maar neen, maar neen, 'k heb 't beste deel gekozen,
Op mijne grafsteê bloeien reeds de rozen,
   En éér het winter is, is 't àl volbracht.

Wie Liefde was en Wreedheid vindt, moet sterven,
Hij kan nog ééns alleen wat Schoons verwerven, -
   Daarom - getroost, mijn ziel! - wij sluimren zacht....

Dood-gaan.

I.

De boomen dorren in het laat seizoen,
   En wachten roerloos den nabijen winter...
   Wat is dat alles stil, doodstil... ik vind er
Mijn eigen leven in, dat heen gaat spoên.

Ach, 'k had zoo graag heel, héél veel willen doen,
   Wat Verzen en wat Liefde, - want wie mint er
   Te sterven zonder dees? Maar ook wie wint er
Ter wereld iets door klagen of door woên?

Ik ga dan stil, tevreden en gedwee,
En neem geen ding uit al dat Leven meê
   Dan dees gedachte, gonzende in mij om:

Men moet niet van het lieve Dood-zijn ijzen:
   De doode bloemen komen niet weêrom,
Maar I k zal heerlijk in mijn Vers herrijzen.

II.

Ik zal mooi dood-gaan, als een vlammend vuur,
Dat ééns nog flikkerde in zijn schoonsten gloed,
Eer 't gansch gebluscht was. Want als eenig goed
Rest mij de Schoonheid nog, een korten duur.

Hoe zalig is dat nu, wanneer ik tuur
Naar mijn gedachten in hun breeden stoet,
Die állen schoon zijn, en niet één die doet,
Of zij woû vlieden uit Mijn hoog Bestuur.

Wat is dat goed, de groote rust van God,
De heerlijkheid eens kunst'naars, en 't geluk
Van mensch, vereenigd in één oogenblik!

Ik ben nu verder koud voor mijn aardsch lot:
Der aarde vreugden sterven, maar ik druk
Mijzelf aan mijne borst, en lach noch snik.

Het Leven.

I.

Menschen zijn wijs, en met een wijs gelaat
Zeggen zij, op mij wijzend, dat 'k niet ben
Een mensch als zij, en dat 'k mij zelf niet ken,
En o, dat ik niet weet, hoe 't Leven gaat;

Dat alles, wat ik denk en doe niet s t a a t
In dit goed Leven, - wáárom 'k mij niet wen
Aan dít en dát - en, o, 'k geloofde hen....
Ziet, zelfde menschen, hoe 't nú met mij staat:

'k Gaf weg mijn Zelf, waar ik zoo trotsch in was,
Ik deed, wat gij mij riedt, was zoet en stil...

Toen werd ik weggegooid.... na korte poos:
'k Werd opgeöfferd voor een menschengril....

'k Herwon mijn Ik, o ja, maar dát nu was
Geen ding meer van het Leven, maar des Doods.

II.

Als 't latere geslacht dees woorden leest,
  Want dít geslacht zal lachen om dit vers, -
  De zotte poppen van de pratte pers
In de aller-aller-eerste plaats, dán 't Beest

Voor niets méér dan een groot gevoel bevreesd,
  Dat zich beschaafd Publiek noemt, dat een kners
  Hoort in een gil of klacht, en van elk versch
Rijmzottertje maakt een familiefeest; -

En ook véél andren zij dit hier gezeid,
(Menschen met hart zijn schaarsch in dezen tijd)
Maar zoo één i s , dan heb ik 't hèm gewijd:

Wees hard, èn koud, èn vreemd, met iedereen,
En ween nooit meê, 'dat *gij* niet later ween,
Rond uzelf krimpend, op den grond, alleen.

III.

Die menschen, (arme menschen!) zijn zoo klein:
Zij denken altijd aan hun eigen leven,
En willen toch geen greintje leven geven
Aan andre menschen, die hun meerdren zijn.

Zij eten spijzen en zij drinken wijn,
Zijn vroolijk met hun vrienden en begeven
Zich naar hun bedden, met het vriendlijk streven,
Ook in den slaap een rustig mensch te zijn.

O, lieve menschen, als ik u zoo zie,
Ik, die niet lijd en toch niet leven kan,
Omdat ik eenzaam met mijzelven blijf:

Dàn denk ik vaak: hoe kan men aan een wijf,
Een vrind.... en nog zoo iets.... meer hebben dan
Aan ééne lieve en simple melodie....

Doodsliedjes.

I.

Nu huilt de winter in mijn hart,
De vlagen donkren buiten,
Als wilden beiden van de smart
De flauwende oogen sluiten.

Dat is gekomen van de pracht
Dier schoone zomerdagen,
Wier gloed geen menschelijke macht
Noch bloeisel kan verdragen.

O, droefheid van dit Aardsch Gezicht!
Het moet toch al verdorren -
Het menschenhart, het zonnelicht,
Zij sterven zonder morren.

II.

Och, of ik 't mij gezegd had,
Dat àlle droefenis
Zich voor mij weggelegd had
In dít gevreesd gemis.

Ik had het lang geweten,
Maar sprak het nimmer uit,
Zoo blij terneêr gezeten
Bij spel en dans en luit.

Nu kán ik 't niet verhelen,
Maar of ik 't nú nog zeg,
Tòch schemert mèt het spelen
Ook 't heele leven weg.

III.

O leven, zoet leven,
'k Heb u zoo lief gehad,
En met een innig beven
Uw schoone lijf omvat.

Nu gaat het àl verdwijnen....
Maar heerlijk, ver omhoog
En schooner zal verschijnen
Wat mijne ziel bewoog.

IV.

Ik kan niet lachen, ik kan niet weenen,
Ik ben zoo vreemd te moe;
De zomerpracht gaat henen, -
Ik doe mijn oogen toe.

Daarbinnen is het donker,
Daarbuiten is het kil...
Wat of dat flauw geflonker
Van vèr beduiden wil?

Zou dàt het doodsuur wezen,
Waar alles, op zijn best,
Verheerlijkt opgerezen
Verschemert voor het lest?

V.

Straks zong ik trotsche dingen
Van menschenpracht en gloed,
Nu kan ik niets meer zingen
Dan dat ik sterven moet.

O, éénmaal nog te weenen!
Als men gestorven is,
Dan gaan de menschen henen,
En meê de droefenis.

Dan lachen en dan praten,
Zij weder als van ouds:...
Vèr van de drukke straten,
Daar ligt alleen iets kouds.

VI.

De zon is doorgekomen,
't Gebladert glimlacht flauw,
Als wist het in zijn droomen,
Hoe kòrt het duren zou.

Maar in mijn hart bedorven
Glimlacht niet meer de zon,
Het denkt slechts, hoe gestorven
Dàt is wat wezen kon.

Wie boomen en menschen heeten
Lachen in droefenis,
Maar geen van beiden weten,
Wàt dat het leven is.

Pathologieën.

I.

Mijn oogen branden,
Met felle randen.
De klokken luien, luien mij uit.
Mijn klamme handen
Betasten de wanden.
De klokken luien, luien mij uit.
Wát toch dat luien in gódsnaam beduidt....

O, om een slag,
Die op eens mij versloeg!
O, om een dag,
Dien ik niet meer verdroeg!

Warende waduwen
walmen mij om,
Dwalende schaduwen
staren daar stom.

De klokken luien, luien mij uit.

Heffende handen rekken
gestrekt,
Vragende vormen worden
gewekt.

O, wat dat luien, dat luien beduidt....
De klokken luien, luien mij uit.

II.

Der menschen hoogste smart is wonderbaar.

Zonder gelach,
Zonder geween,
Lig ik gestrekt,
Beweegloos gestrekt,
Starend en stom,
In den nacht.

Paardengetrappel en wagengedraaf.

Donkere vormen bewegen zich zacht
In den donkeren nacht....
Donkere vormen, zonder gerucht,
En ik zucht....

Paardengetrappel en wagengedraaf,
Paarden en wagenen draven gestaag,
Paarden en wagenen draven gestaag met getrappel op straat....

Waar ik roerloos gestrekt lig,
Zonder gerucht,
In den nacht, in den nacht.

Van de Zee.

Aan Frederik van Eeden.

De Zee, de Zee klotst voort in eindelooze deining,
De Zee, waarin mijn Ziel zichzelf weerspiegeld ziet;
De Zee is als mijn Ziel in wezen en verschijning,
Zij is een levend Schoon en kent zichzelve niet.

Zij wischt zichzelven af in eeuwige verreining,
En wendt zich altijd òm en keert weer waar zij vliedt,
Zij drukt zichzelven uit in duizenderlei lijning,
En zingt een eeuwig-blij en eeuwig-klagend lied.

O, Zee was Ik als Gij in àl uw onbewustheid,
Dán zou ik eerst gehéél en gróót gelukkig zijn;

Dán had ik eerst geen lust naar menschlijke belustheid
Op menschelijke vreugd en menschelijke pijn;

Dan w á s mijn Ziel een Zee, en hare zelfgerustheid
Zou, wijl Z i j grooter is dan Gij, nóg grooter zijn.

Boekbeoordeelingen.

Ik schrijf weer over de Joden. - Wat is het heerlijk, schrijf ik, dat er zóo 'n groot volk is met zoo 'n groote geschiedenis, waar we zoo weinig van weten. Juist doordat we er zoo weinig van weten, kan ieder die wil er zich iets moois en groots van verbeelden. En ik heb er mijn lust aan die groote, mooie verbeeldingen, allemaal na elkander, heel eenvoudig, heel overzichtelijk, na te schrijven, zoo dat ieder ze makkelijk kan zien. God, god, wat zal dat een rijk leven wezen voor onze kinderen. Wij moeten die verbeeldingen nu nog met veel zure moeite, bij elkaar sleepen en in goed licht zetten, eer we ze rustig kunnen aankijken. Maar zij, met onze eenvoudige bladzijden, onze simpele óver-teekening, zullen ze vóor zich hebben als een groot boek met prenten. Zij hebben de bladen maar voor 't omslaan. Eén blad: Israël: zoo zag Pierson het; wéer een blad: Israël: zoo heeft Renan het gezien. En er zijn er nog wel meer en er komen er nog.

Dat is Renans laatste werk: Histoire du Peuple d'Israël. En dat is zóo: - Er leefden in Arabië en Syrië stammen van herders-families. Zij zwierven met hun kudden en tenten. Zij waren vrome menschen en geloofden aan een God, dien ze niet afbeeldden: Elohim. Elk praatte van zijn God, die dít, zijn God, die dát deed en zij streden niet er over wiens God de rechte was, want van meer goden spráken ze, bij manier van spreken, maar al die goden, die allemaal

God heetten, waren eigenlijk één God, en die God heette óok God: Elohim. Dat mocht meervoudig zijn: Elohim was een meervoud; maar toch wás het een enkelvoud. Ook in hun spreken was dat meervoudig woord een enkelvoud. Het beteekende eigenlijk niets anders dan ons meervoudig voornaamwoord ‘zij’, maar dat gebruikt alsof het ‘Het’of ‘Hij’ beteekende. Het woordje dat men a l t i j d noemt, als men maar van iets of iemand spreekt, dát was de naam van hun God. Zóo hadden zij 't gevoeld, zóo hadden ze in hun taal gelegd.

Dat was hun eerste godsdienst; maar zoo zou hij niet blijven. Het zou gebeuren dat van die stammen van families, die nu nog zoo allemaal van God praatten, en daar niet over kibbelden, elk van zijn eigen God spreken ging en hem een naam geven om hem goed te onderscheiden van iederen anderen. Hún God, de volks-God, heetend zoo en zoo, die, zouden zij zeggen, als zij later de herinneringen vertelden van hun voorvaders, die zouden zij zeggen dat al dat vreemde en heerlijke gedaan had, dat er in hun leven van eeuwen met die voorvaders was gebeurd. Een jaloerschen, strijdvoerenden, opper-heerschzuchtigen, uit liefde tot hen, allen hatenden God, zouden zij hem sluiten in een heiligdom, dat voor Hèm was, in een tempel, die Zijn Huis was, in een stad, die op hoogten stond, als Zijn Gods-stad, trotsch, hoog en hardvochtig, een hatende heiligheid, om-feest door de krijgsvaardige vereeringen van zijn uitverkoren volk.

Zóo zou het worden: hun tweede godsdienst. Maar die zou niet de laatste zijn. Want dat volk, dat zoo trotsch, zijn God, als een vorst op zijn markt, als een kroon op zijn hoofd gezet had, zou uitgeschud en onttrotscht worden door wereldsche beroerdheid; en de stad, die zoo prachtte, zou gruizelen, en de tempel van goud, die op hoogten blonk, zou als een morzige smaadheid neerbranden en vuilen over het heilige hoofd van hun Onschendbare. O, dat zou een bitter verdriet en een smaad zijn, maar een wèl-verdiende over die kleine en jaloersche menschen, die tukken en belusten op een God, die van hen hooren zou. Daar zouden er zijn onder hen, die het begrepen, en het uitklaagden in hun

straten: dat er zonde gebeurd was aan Gods heiligheid; dat God niet een pop om mee te pronken was, een koninkjeskind, dat zich liet optuigen voor 't pleizier van zijn natie, een inlandsche merkwaardigheid voor volkskermissen, een vreemdelingen-aangaping. Zij zouden hem zetten, ver weg als een komenden koning, wel heerlijk, maar niet voor zijn volk alleen. Zij zouden gaan schreien en boete doen en nederig voelen dat hun God een ziel vol smart was, die niet thuis hoorde in een stad, niet in een wereld, maar die enkel wou gevoeld en aanbeden worden in de harten van lijdende menschen. In hun leed zouden zij de gelijkheid zien, die er tusschen menschen is. En eén mensch zou komen, een Man van Smarten, zóo Mensch en zóo niets aan wereldsche grootheid, dat hij àlles vergeten zou, dat hij kind van een volk was, dat men trotsch op een God kan zijn, dat men jaloersch op een God kan zijn, dat men haten kan wie een God óok voor zich willen, - dat hij op zou staan, Jezus, de zoon van een timmerman, uit Nazareth, en gaan, tot de Farizeën niet en niet tot de Joden, en niet tot éen volk, máar tot de Menschheid, hij, en zeggen: Ik geef u een God, dien ge niet geweten hebt, den God die voor allen is; - ik zeg het u met een gevoel alsof ik Zijn Zoon ben en Hij mijn Vader is, maar óok of gij allen mijn broeders zijt; - hoor mij, want ik ben een zoon van menschen en Den Menschen-zoon zullen zij mij noemen - maar ik wou dat gij allen met mij zoudt willen kinderen zijn van mijn God. - Dat was de derde godsdienst uit de Joden.

Dat waren twee lange reizen: van Elohim, naar den Volks-God. Van den Volks-God naar den God van Jezus. En nu vertel ik de eerste reis. - In den Bijbel staan de kolossale verbeeldingen, die de Joden zich later uit vage herinneringen en half-wakende droomen hebben geschapen. Reusachtig groot en in een klaar licht staan daar hun verbeelde Nomadentijd, hun dienstbaarheid, hun uittocht, hnn strijden in Kanaän; maar daar achter, schimmig-raadselachtig, droomachtig-gewoon, beweegt de werkelijkheid van hun voorgeslacht,

de vage herinneringen en halfwakende droomen, waar die lichte grootheid van is gemaakt. Daar zwerven de herders in Chaldea en Babylonië en de Chaldeeuwsche wichelaars en Babylonische wijzen bespiegelen en beredeneeren hun wijsbegeerte en wetenschap. Daar hebben zij met hun vereenvoudigende verbeelding die cosmogonie van onthouden, die als wonderlijke oude wetenschap, met een schijn van groote nuchterheid, op de eerste negen bladzijden staat van Genesis, en die de nuchtere Westerlingen gefopt heeft, zoo waar als ze leek. Daar hoorden ze misschien het eerst dat woord Jahvé, dat zij later den naam zouden maken van hun bizonderen God. - Daar komt een van hun families in Paddam-Aram en Our-Casdim, de Hebreeuwsche familie. Uit die familie komt de groep Israel, de allervroomste, een sekte van heel groote, rustige herders, die hun éénen God hadden, Elohim, en den mensch niet onsterfelijk wenschten, maar hem als een droom wilden laten voorbijgaan in het licht tusschen de oogleden van den Onsterflijke. Het is een vage werkelijkheid, maar er voor staat het forsche visioen van het leven van Abraham, Izaak en Jakob. Het als werkelijkheid ware, maar meer dan als werkelijkheid groote visioen van Abram, d.i. den Hoogen Vader, of Abraham, dat is: Vader der Volken. Zij verbeeldden het zich maar uit herinneringen en droomen hoe daar een Herdersvorst met veel kudden, als een werkelijke Vorst en de Voorvader van een Godsvolk met God had getafeld en vorsten geslagen en beroofd had. Maar de werkelijkheid er achter wás er wel en heeft zich alleen maar vergroot en verheerlijkt in dat patriarchale leven bij de bosschen van Paddan-Aram en de bronnen van Our-Casdim; heeft alleen maar willen voortbrengen, dat tweede wat noodig was als het volk zijn Jahvé had, den eersten Jood, die was uitverkoren door Jahvé, die de Vader moest zijn, waar het uitverkoren volk uit zou voortkomen, die den minsten Israëliet in een Westersche achterbuurt zijn recht-brief moest geven, waarop hij zweren kon: Ik ben een kind van Abraham, en Abraham had een verbond met God. Daar was Egypte. Egypte met zijn ritus en ceremonieelen godsdienst. Met zijn

priesters en tempels, en brooden, en gouden kalveren, en metalen slangen, zijn orakels en zijn sphinxen. Dat Egypte m o e s t er wezen en daar moesten zij wonen en een uittocht houden. Want zij hadden noodig een God, waarvan zij zeggen konden, dat Hij hen had uitgeleid, uit bizondere liefde voor het volk, dat Hij uitverkoor. En die God, dan hun volks-God, moest óok tempels hebben, en orakels, en priesters en beelden, en heilige brooden, en voor sphinxen cherubijnen op Zijn Verbondskist. En weer moest de man, die hen uitleidde, Mozes - o wij zien hem maar flauw, als misschien een Egyptenaar of half-Egyptenaar, een goed aanvoerder voor het Oosten, een soort Abd-El-Kader, - maar die Mozes moest God-zelf weer gezien hebben en van God zelf zijn aangesteld, en wonderen doen, een heeleboel wonderen, heel bizonder voor het volk van God. Wie zou nog beweren dat zij niet een bizonderen God hadden, nu zij zóo waren uitgeleid. - Achter uit die bijna onzichtbare werkelijkheid nemen zij op en stellen naar voren, de groote verbeeldingen van hun woestijn tocht. De stofwolk, die om hen opgaat, de vuren waarbij ze 's nachts uittrekken, worden Jahvé-zelf, die voor hen heengaat in rook- en vuurkolom, Jahvé, de Verbonds-God. De Sinaï, die sombere granietklomp, zwart, vochtloos, waar de bliksem fosforisch om gloeilicht en de klompsteen waggelt in den donder, dat wordt Zijn berg en hij geeft er de Wet van, de meêdoogenlooze, in een orkaan. O, die werkelijkheid achter de verbeeldingen: daar komt al álles in samen wat die verbeeldingen worden doet. De naam van Jahvé, 't verbond met Jahvé, de uittocht door Jahvé, Jahvé's berg waar de Wet komt tot den Jahvé-knecht Mozes.

Maar er was een land, waar ze vroeger ook wel geweest waren Kanaän. Daar moesten ze wêer heen. Was het niet een gedachte, die ze m o e s t e n denken: dat land moeten we veroveren Hem tot een eigendom? Natuurlijk: wat was dat, een God, die geen land had; alle goden van alle andere volken hadden landen; de goden zelf veroverden elk volk zijn land. Twee eeuwen lang duurde 't vechten en zich vestigen. Iedere

stam nam zijn eigen grondgebied. Was dát niet, zouden zij laten vragen, de belijders van den volksgod, was dat niet een tweede wonder zoo groot als de uittocht? Had Jahvé dát niet gedaan? Daar waren heerlijke wonderen van te vertellen later. Waren de muren van Jericho niet neergestort op de krijgsmuziek van Josua? Had de zon niet stilgestaan op zijn woord in Gideon en de maan in het dal van Ajalon?

Het moest er heen dat de God van Israel een onderscheiden God werd, een verbonds-God en die hen alleen kende. Dáarvoor moest Israel een volk worden. Daarvoor moest het een land hebben. Daarvoor moest het een en saamwonend zijn, kenbaar in 't midden van de Heidenen. En hoe langer hoe meer werd het één en saamwonend onder de Richteren. Deborah de profetes, zat onder den palmboom, maar stond op met de stammen om haar heen, om te strijden tegen Sisera. Gideon slaat met een hamer het Baälsbeeld van zijn vader in gruizels, en leek wel een koning van Israel, zoo meesterde hij het volk dat hij aanvoerde tegen Madian en Amelek, in Jahvé's naam. Jephta, de avonturier en Simson, de Filistijnendooder, sjorden elk op zijn beurt al de stammen om zich heen als een buikriem, en het wilde het wel dat volk, het moest wel willen dat het zich voelen ging als of het één was, één met één altaar van Jahvé, dat in Silo stond, één, met één priesterschap van Jahvé, een ijverzuchtige, één, met één koning, die de oorlogen van Jahvé vocht. Groot en eenvoudig is het worden uit dat stammendom van een volk met een Volks-God. Saul, die het leger drilde dat strijden moest voor Jahvé. David, die een hoofdstad aanwees waar het volk zou omheenstaan en de God zou verblijven. Salomo, die met goud van Ofir en cederen van den Libanon een tempel bouwde voor den Volks-God, en paleizen voor den volks-koning en allerlei wereldsch oogen-mooi voor het ijdele, godzuchtige volk. Dat was het einde van de eerste reis, van Elohim naar Jahvé.

Ik houd van mooie prenten te maken; maar ik houd niet van Renan. Déze mooie prent hierboven heb ik achter de

zoetige romantiek en de lieve wetenschap van daan moeten halen, waar de laffe handen van dien flauwen Europeër dik mee bedekt hebben dát mooi dat hij toch hebben moet in zijn ziel. O, wie zich herinnert Renan's Leven van Jezus, wat een zoete, brave Jezus, wat een gladde, lieve Jezus, wat een burgerlijke-staalgravure-van-1850-Jezus, hij daarin vertoond heeft; - wat die Jezus in een charmante entourage woonde, wat hij Rousseau-achtig aardig - neen Rousseau's naam is er te goed voor - wat hij Renan-achtig aardig rondzwierf door plezierige streekjes en zoo genoegelijk op een berg zat bij het zeggen van zijn Bergrede; - wie nog weet wat dat heele schrijnend-pijnlijke verhaal van Jezus leven, tot zijn dood toe, in dat boek tot iets onpijnlijks, iets smart- en haatloos, iets liefs en tevredens geworden is; - wie nog voelt wat ook toen al, in dat leven van Jezus, Renan's stijl niet tandeknarsen en luid huilen, niet scherp en hard en hatend en tartend wezen kon, maar altijd een lang nat was van genoegelijke half-ontroerdheid, een verdrinkingswater voor allen hoogen hartstocht; - die begrijpt dat ik een haat heb aan dit boek, die niet minder is dan mijn liefde voor den Bijbel. Want och, eigenlijk, wat is die Mozes een romantisch type, die Egyptische Abd-El-Kader. Wat is die Gideon een mooi, edel, manspersoon, wat lijken Abimelech en David op Rinaldo Rinaldini. Wat zit er een liefhebberij in die liefde voor het Jodendom, die nog wel d e liefde van Renan's heele leven was. Het zegt niet veel, vind ik, voor een schrijver, als men van zijn werk wèl een mooi overzicht kan maken in twee, drie bladzijden, maar dan ook verder niets goeds meer beweren kan van het bijkomstige, dat zijn boek zoo eindeloos dik maakt. Het beteekent niets als iemand mij een verhaal doet, dat ik later mezelf als iets moois kan overtellen, maar waarbij ik, toen hij het deê, in slaap viel en me ergerde als ik weer wakker wërd.

Ik vertrouw Renan's boek niet heelemaal. Hij is een van die l9de eeuwers, die niet meer aan een God gelooven, maar toch z e g g e n , dat ze aan een God gelooven. Ik bedoel zoo:

Vroeger geloofden de menschen aan een God. D.w.z. zij geloofden, zij verbeeldden zich vast en zeker dat er een God wás. Zij geloofden, zij verbeeldden zich dat zoo zeker dat als ge hun vragen zoudt, maar vertel mij dan eens iets van uw God, dan deden zij u heele verhalen van dingen, die Hij had gedaan: die vertelden ze, alsof ze er bij waren geweest. Zóo staan er in den Bijbel. Dát was gelooven, voor waar houden. Maar nu houden we 't niet meer voor waar dat er zoo'n god is. Als iemand ons nu vraagt naar ons godsgeloof, dan zeggen wij als we niet willen spelen met woorden: ik geloof niet aan een God. Daar i s geen ontkomen aan. Geen ernstig mensch die niet zóo aan een God gelooft, kán zeggen: ik geloof aan een God. Nu: Renan die niet aan een God gelooft, zeit dat hij wel aan een God gelooft. Hij noemt hem het Absolute, Het Oneindige, Het Eeuwige, hij noemt hem zelfs Het hoogste Wezen of eenvoudig weg: God. Hóe kan iemand, die niet aan God gelooft, zeggen dat hij wèl aan God gelooft? Ja, hoe kan dat? Dat kan zóo. Na het eigenlijk gezeid gelooven dat er een God was, na het zich allerlei van dien God verbeelden, is het aan Hem denken, als aan Iemand, die bestaat, het zich verbeelden dat hij zus of zoo heeft gedaan, verminderd. Maar óver bleef de opgewondenheid voor den naam. God, daar hadden zooveel geslachten geestdriftig van gesproken, dat het geestdriftig spreken van God, toen men niet meer Hem-zelf en zijn daden dagelijks voor oogen hield, een gewoonte bleef. Allerlei 19de-eeuwers, die verontwaardigd opzien als men hen vragen zal: gelooft ge dat er een God bestaat, kunnen tóch niet laten, iets als aandoening te voelen bij het uitspreken van den Gods-náam. Het woord ‘goddelijk’ is een huishoud-woord ook onder de óngeloovigen. En nu, in onze dagen van graag-geestdriftig zijn, in onze filosofische jaren, in 't eind van de vorige en een deel van déze eeuw, zijn er allerlei lieden geweest die met grage geestdrift zich opwonden voor állerlei w o o r d e n . Het Absolute, ja, dat was heerlijk dat er i e t s absoluuts was onder al het voorbijgaande. Het Oneindige, o hoe onuitsprekelijk te mogen gelooven, dat er iets is, niet kort van duur als dit

eindige leven. Het Eeuwige, is er grooter genieting denkbaar dan tusschen al onze kleine vreugden, te voelen iets als eeuwige vreugd, zich te bedrinken aan den lust van Het Eeuwige. Dit waren geestdriftige buien, aandoenlijke opwellingen, dichterlijke ontboezemingen van die jonge nieuw-geslachters, die kinderen van het leven, dat zijn mannen gaat krijgen in de twintigste eeuw. Maar het was iets ánders dan het godsgeloof. Heel iets anders, niet waar? dan het gelooven dat er Iemand bestaat, die zelfs op aarde, dit en dat gedaan heeft. Dit en dat, o, ze wisten het zoo, de geloovers, ze wisten het ómdat ze 't zich verbeeldden. Het was iets anders dan het gods-geloof. Maar had men ook niet altijd God den Absolute, den Oneindige, den Eeuwige genoemd. En wat was dat nu, die kleine verwisseling van woorden, nu men toch zich zoo graag opwond voor dat Absolute, Oneindige, Eeuwige, - waarom zou men dan de mooie pluimen en stoffen van zijn opwinding nu niet drapeeren om dat mooie woord God. O, de menschen, die niet meer zich dat oude, die nog niet zich iets nieuws, zoo mooi als een godsverhaal konden v e r b e e l d e n , o wat hebben ze, als zenuwlijders in hun hypnose-slaap, de suggestie van woorden ondergaan! Was het zoo'n wonder, dat de zenuw-zieke Europeërs, nu ze toch zich opwonden voor den Gods-naam, dat ze nu maar heelemaal in een oude, lieve spreekmanier vervielen en hun opwinding voor het woord uitten door dien zoo heel wat ánders beteekenenden volzin: Wij gelooven aan God? Zij hebben zich in hun opwinding alleen maar in den zin van hun woorden vergist.

Een van die opgewondenen is deze schrijver. Ik geloof - ja, ik ben er bang voor dat hij niet met de bedaardheid van een geschiedvorscher, maar meer in de begoocheling van d i e opwinding de oude Semieten óok min of meer als opgewondenen over woorden heeft gezien. Ik bén geen geschiedvorscher en weet niet hoe de Semieten waren. Maar omdat ik Renan zóo zie, raad ik ieder deze prent, die ik hierboven gemaakt heb, niet heelemaal te vertrouwen.

Als men mij nu nog vraagt in weinig woorden te zeggen,

wat uit dit boek te onthouden valt, dan antwoord ik: Renan ziet in de Joden een volk, dat begon met den volmaakten godsdienst, en dat, hoe het later ook afdwaalde naar een onvolkomener, niet kon dood gaan voor het den volmaakten godsdienst weer gevonden had. Zoo zullen zij onder ons, die eens in hun leven de Schoonheid gevoeld of gezien hebben, hoe zij ook mogen afdwalen naar het velerlei leelijke, niet sterven voor zij de Schoonheid weer hebben bereikt.

II.

Nu ik schrijven ga over Nietzsche, denk ik eerst aan iets dat ik èn bij Pierson èn bij Renan gelezen heb. Die hebben het er allebei over, dat het Grieksche Schoonheids- en het Joodsche Goedheids-ideaal de twee machten geweest zijn, die de heele ontwikkeling van de Europeesche beschaving hebben beheerscht. Dat h e b b e n beheerscht, dat is het juist. Die heerschers zijn nu dood en de Europeesche ideeën leven al tientallen van jaren in een tijd van regeeringloosheid. Schoon, dat was vroeger: zooals de Grieken het deden. Goed, zooals Christus het had voorgedaan. Ieder wou graag het een of het ander wezen en deed daar zijn best voor, en zijn verdienste was grooter naarmate hij het een of het ander min of meer wás. Langzamerhand is men gaan vinden dat dat, ‘zooals de Grieken het deden’ voor óns niet meer heelemaal schoon was, het ‘zooals Christus het had voorgedaan’ niet precies wat voor óns gevoel goed was. Men zei dat het een flauwe lof was, dat men den een of den ander goed nadeed, - men beweerde, dat men zijn eigen schoon hebben moest en zijn eigen goed vinden. Maar er waren ook, die zeiden dat Schoon en Goed heelemaal onzin waren en het leugen was, als de menschen zeiden daarnaar te streven. Het gezag was dood en de menschen dorsten brutaal worden. De een zei: Wat meen je met je streven naar, met je willen van Schoonheid, of Goedheid, of wat je meer zeit. Wij willen niets, wij streven naar niets. We worden geboren en gaan dood en zijn meêgroeiende celletjes in het Leven, dat óok niets dan groeien doet. Groeien, overworden, dat is

alles, dát wil je, als je i e t s wilt. De ander zei: Maak je toch niet wijs dat je er op uit bent schoon of goed te zijn. Elk mensch w i l de baas wezen: al wat groeit wil de baas wezen. De steenen vergruizelen mekaar, de planten verdringen mekaar, de dieren eten mekaar en de menschen eten de dieren op, en elk mensch wil een beetje den baas spelen over zijn medemenschen. Ben je goed, dat is, omdat je daar heil in ziet. Doe je iets schoons, je doet het om te bereiken wat je hebben wilt: invloed, macht. De een zei: we willen niets. De ander zei: we willen allemaal macht.

Een man van de laatste soort is de Duitscher Nietzsche, een baas van een Duitscher. Zijn boek, 'Jenseits von Gut und Böse' zal het 'Vorspiel' wezen tot de nieuwe wijsbegeerte van den Macht-wil. Alle filosofen, zegt hij, hebben altijd gezeid, dat 'de mensch' wilde wat z i j wilden. Ik heb dat ontdekt en zal het verbeteren. En dan schrijft hij een boek om te doen voelen dat 'de mensch' wil wat h i j wil, n.l. macht. Dit nu is heel natuurlijk. Zoolang alle menschen wat anders willen en men niet zeggen kan, dat er in die verscheiden willen iets volkomen gelijksoortigs is, zoolang zal iemand die het er op gezet heeft te schrijven wat 'de mensch' wil, wel de meeste geestdrift over hebben voor de bewering, dat 'de menschen-wil' gelijk is aan zijn eigenen.

En dat is goed en dat kan heel mooi wezen. Als iemand meent dat hij gelijk heeft, en hij voelt wat hij meent en hij zeit het eerlijk en eenvoudig, dan doet hij iets waar niemand iets anders dan eerbied voor hebben mag. Maar nu is juist wat ik van Nietzsche beweren zou en wat ik liefst zóo beweren zou dat ieder een hekel aan hem kreeg, dit: dat Nietsche n i e t eerlijk en eenvoudig heeft willen zeggen wat hij meent en voelt.

Al leest men zijn boeken maar oppervlakkig - zijn boek van Zarathustra onder anderen, - dan voelt men de oneerlijkheid. Hij noemt zich 'einen Uebermenschen' en laat zich kijken als een zeldzaamheid, met een bordje boven zich. Als een kermisgoochelaar verkleedt hij zich en noemt zich Zarathustra en roept bombastische vozinnen, met nadruk; 'D e r

Mensch ist Etwas, das überwunden werden musz. Seht, ich predige Euch den Uebermenschen!

Waarde vriend, zou men zeggen willen, wees eens wat eenvoudiger. Ge bedoelt immers: Menschen, je weet immers dat je innerlijk allemaal naar macht verlangt, wordt dan eerlijk en bekent dat je macht verlangt! Zulke eenvoudige meeningen zegt men eenvoudig. - Maar Nietszche kán niet eenvoudig zijn. Want niet enkel dat hij macht verlangt en gelooft dat elk mensch macht verlangt, - maar hij heeft een leelijke bijgedachte, een ijdele bijgedachte, hij meent dat het iets bovenmenschelijks is, dat men ervoor uitkomt dat men macht verlangt: hij leeft in het gevoel - en daar is de heele Nietzsche: Wat ben ik toch een bovenmenschelijkheid, ik die mij bewust ben van mijn macht-wil. Hij gilt het in zijn boeken uit tot hij hijgt van de inspanning, dat hij zoo'n wonder is, zoo'n Uebermensch; hij wil dat dat erkend wordt door anderen; hij is woedend en beroerd ervan dat de menschheid zoo rustig haar gang gaat en doet of er geen Nietzsche bestaat. Hij voelt dat als hij enkel den puren eenvoud van zijn meening zei: kijk menschen, ik wil macht en ik beweer dat jullie dat ook wilt en ik wou dat jullie 't je bewust werdt, - dan, voelt hij, zou niemand naar hem luisteren. En hij heeft niet het mooie geluid, de in 't brein pakkende verbeeldingen, waar men menschen een idee mee in de ziel slaat. Maar als een stuipekop van een macht-willer is hij woedend en kwasi-plechtig, een Zarathustra, of een Eoos, een profeet, een miskende Godmensch, en maakt volzinnen, die trappelen van kwaadheid, die hun oogen laten rollen als tooneelhelden, die hun armen in de lucht gooien als heilsoldaten, die hun lichamen laten opzwellen om dik te lijken en ze wringen met een vertoon van hartstocht: maakt hij een stijl, die monsterlijk is van afschuwelijke oneerlijkheid. ‘Mensch’, spreekt hij uit met verachting, en voelt niet, voelt niet, die dwaashoofd, dat het mooi en het mooist zou wezen als hij een rein mensch zijn kon, die eenvoudig een gevoelde meening zei.

Dat is het: hij wil niet zijn meening zeggen: hij wil zijn meening zóo zeggen dat elk haar gewichtig vindt. Dat zit in hem en uit zich in de woorden die uit hem opkomen. Hij weet het zelf niet. Zijn gedachten, als hij ze voor zich krijgt, zijn monsters van schijnbare gewichtigheid: ze hebben, zonder dat hij het wist, binnen in hem, zich verkleed en gegrimeerd tot belangrijke personaadjes. En hij heeft niet de onbevangenheid om te zien dat ze akteurs zijn, heele gewone menschen, die een rol spelen. Hij staat tusschen hen in en zegt: o, wat een bovenmenschelijkheid. Nog nooit zag ik zulke gedachten. Nog nooit zag de wereld ze. En dan stuurt hij ze de straat op, in hun dwaze theaterpakjes, om de menschen te overdonderen, opdat die te hoop loopen, en zeggen: kijk, de gedachten van Nietzsche.

Ik geef dit wat ik hier geschreven heb voor een indruk en een bewering. Wie den indruk verifieeren wil, leze ‘Also sprach Zarathustra’, ‘Morgenröthe’ en ‘Jenseits von Gut und Böse’; wie de waarheid van de bewering voelen wil, houde haar in gedachten bij die lektuur. Ten slotte geef ik dan een voorbeeld uit: Also sprach Zarathustra, dat min of meer een bewijs van mijn stelling is.

Nietzsche, onder den naam van Zarathustra, houdt een gesprek met het Leven. Het Leven en hij zeggen elkander allerlei zaken, die heel gewichtig moeten wezen, naar den snit van de volzinnen te oordeelen, maar die ik niet begrijpen kan. Dan volgt er:

‘Darauf blickte das Leben nachdenklich hinter sich und um sich und sagte leise: ‘Oh Zarathustra, du bist mir nicht treu genug!

Du liebst mich lange nicht so sehr wie du redest; ich weisz, du denkst daran, dasz du mich bald verlassen willst.

Es giebt eine alte schwere schwere Brumm-Glocke: die brummt Nachts bis zu deiner Höle hinauf:

- hörst du diese Glocke mitternachts die Stunde schlagen, so denkst du zwischen Eins und Zwölf daran -

- du denkst daran, o Zarathustra, ich weisz es, dasz du mich bald verlassen willst!’
-

‘Ja, antwortete ich zögernd, aber du weisst es auch -’ und ich sagte ihr Etwas ins Ohr, mitten hinein zwischen ihre verwirrten gelben thörichten Haar-zotteln.
Du w e i s s t Das, oh Zarathustra? Das weiss Niemand. -’

Nu, daargelaten dat ik niet geloof dat iemand zich in de luren zal laten leggen door deze theater-jassen van volzinnen, - wát is nu eigenlijk de bedoeling van die heele redenatie? Wát kan iemand bedoelen met te zeggen: ik heb een gesprek gehouden met het Leven, en toen heb ik het Leven iets in het oor gefluisterd, - wat, zeg ik je niet - en daar heeft het Leven me op geantwoord: Weet jij dát? Dat weet niemand! Kan dáar wel iets anders mee bedoeld worden dan wat alleen de afschuwelijkste ijdelheid bedoelen kan, dan de menschen in 't gezicht te schreeuwen, in 't gezicht te spuwen eigenlijk: Weet jullie nu wel wat ik een groot man ben? Weet jullie wel dat het Leven-zelf, het Leven, me gezeid heeft dat ik iets weet wat niemand anders weet. Wat kan men zoo'n man anders antwoorden dan dat men gelooft dat hij het Leven verkeerd heeft verstaan.

V.

Aan den Heer Albert Verwey.

Amice!

Gisteren avond toen ik uit de Poort van Kleef van je vandaan ging, is het in eens op me gevallen dat het toch wat erg was je zoo lang te laten wachten op een stukje dat ik je toch beloofd had. Maar wat zal ik tot mijn verontschuldiging zeggen; ik ben na het krijgen der boeken weêr aan 't lezen geraakt, ik heb een plezier gehad voor zes en in mijn lollige vadsigheid zocht ik allerlei uitvluchten,

als: een mensch is nu eenmaal geen puthaak; en après nous le dèluge.

Maar dat neemt niet weg, dat ik een paar gezellige dagen doorleefd heb met het bladeren in de geschiedenis der lotgevallen van dien vernuftigen Hidalgo Don Quijote de la Manche, zeker wel de kuischte en dapperste ridder die ooit ter wereld bestaan heeft. Een paar dagen heeft dat heerlijke hersenwerk van Cervantes weêr stil in me gewoond, ben ik op en neêr gegaan in den frisschen adem van dat prachtige kind zijner intelligentie. Dan zat ik stil te lezen onder de lamp en dan hoorde ik mijn zuster zeggen: 'Kijk nou leest-i zeker wat grappigs, want nou lacht-i zoo.' Maar ik heb nog een ander apart pleziertje gehad; toen ik die twee bekende dikke boekdeelen in hun stukgelezen en met striemen en kleuren besmeulden omslag van je terug ontving, zag ik mij zelven oogenblikkelijk weerom, zittend in den holder-de-bolder van een Spaanschen derde-klas-wagen, de knieën opgetrokken, daarop het boek en met de voeten tegen de voorbank. Maar toen waren die verfonfaaide boeken waar ik nu zooveel van houd, nog net zoo frisch als een geestigheid van dien dikken Sancho Panza, en het capitoor nog niet ontluisterd en gehavend als eens de betooverde helm van Mambrin, die in de profane oogen van zoo een bloedrijken en snuggeren schildknaap ál zijn leven lang een scheerbekken gebleven is en dat nog wel zijn zal: want de Sancho's sterven niet, alleen worden ze van jaar tot jaar minder geestig. Neen, die vlekken zijn van later: want ook mijn twee boeken hebben gedoold, zij zijn ongenadig geslagen geworden en gestompt, precies als de dolende ridder, wiens geschiedenis ze vertellen: van dien dwaas, die meer wijsheid spreekt dan tien wijzen van den kouwen grond. Ze hebben geducht klappen gekregen, zei ik, neen maar, van alle kanten, door den rollenden rommel in mijn alles behalve huismoederlijk gepakten reiskoffer; ze hebben moeten vechten met mijn viezen verfwinkel. Ze hebben mijn verftuben geknauwd, maar op hun beurt weêr smeer gekregen van kwalijk opgedroogde studies. Geen wonder dat ze er zoo uitzien, ze zijn geschud onder de ruwe

handen der vrachtjes-mannen aan de spoor, als de gele graankorrels in de wan van Dulcinea.

Maar die roode vlekken, die roode, dat is de kleur van La Manche's rauwen grond. Ik kan dat boek niet opslaan of daar zijn de smetten van mijn vingers als ik doodmoe en laf voor de zon met ontstoken oogen thuis kwam uit dat helle veld rondom Alcazar de San Juan, in de herberg, o die herberg, en dan neerviel op mijn bed, o dat bed, mopperend en me zelven kwellend met mijn kwade luim; om dan gretig te grijpen naar dien gelen bundel op mijn nachttafel, eindelijk, maar altijd te laat vol verlangen geworden naar den hoogen lach die daar optrillert en steigert uit dat gezegende en eenige boek.

Maar toen ik in den spoorwagen het me zoo gemakkelijk maakte, als een arme reiziger dat doen kan, had ik La Manche nog niet gezien. Ik kwam van Aranjuez, waar ik me een paar dagen verveeld had, ik geloof uit noodzakelijkheid. Ik weet nog wel dat ik maar niet begrijpen kon hoe Don Carlos, zooals Schiller ons wijs maakt daar zulke goeie dagen beleefd had, zeker amourskens. Ik had ze er niet, geen van beiden, 't was stoffig heet, het stadje of dorp met zijn kippenloopachtige straten, zag er uit, als of er zoo pas een vulkanische aschregen op gevallen was. De koninklijke lusttuinen die zoo beroemd zijn, leken me tuin geworden opticaprenten van twintig jaren hèr. Bovendien was ik terecht gekomen in een groot hotel, een boeren Escuriaal, waar de waard, maar Carajo, zulke dingen vertelt men niet, - zelfs de geestigheden van Sancho hadden geen vat op me, 't leek me of ik levend daar in Aranjuez was ingemetseld. 'K zat maar te luieren in een schommelstoel, recht door mijn raam kijkend in de stijve kippenloop der straat, kalkwit in de zon, en naar de menschjes die als pouletjes scharrelden in het licht, weinigen en dan nog maar even, want 't was heet. Aan het einde in de verte der straat zag ik een brok van de zware ronde muurmassa der Plaza de los Toros, dat kon het kippenhok zijn; eng bepaald, alles eng, benauwd, al was het er nog zoo wijd, een verstijfde boel als al die nare ceremoniën,

als de poppenvormen van het koninklijk bedrijf, dat aan Aranjuez zijn kille lusttuinen schonk.

Maar ter nauwernood had, om even eenvoudig te spreken als de voorbeelden die onze goeie Don het arme hoofd hadden op hol gejaagd, ter nauwernood, zei ik, had de blonde Phoebus de gouden tressen van zijn mooi haar, gespreid over het ruwe aangezicht der onmetelijke aarde, ternauwernood hadden de met duizend kleuren geschakeerde vogeltjes (die in La Manche niet zijn) met de harp-tonen van hun tongen, op een weeke en honigzoete melodie, de komst vermeld der rooskleurige Aurora, die, latend de zachte sponde van haar jaloerschen echtgenoot, zich vertoonde aan de stervelingen op de hooge balkons (dat zijn zeker de bergen) aan den Castiliaanschen horizon of *ik* verliet even als de Don, de loome veêren, steeg op mijn negentiende-eeuwsche Rossinante ('t was een bommeltrein) en nam mijn weg dwars door de oude en beroemde vlakten van Montiel..... neen, zoo ver was ik nog niet.

Maar een paar uur later ging 't er toch op los, sneed de trein, de oasen verlatend, schokkend met een ondergrondsch geluid van slingerende kettingen, dwars door een onmetelijke ruimte van rood zand, een urenlange en wijde vlakte, waarop geen bekoring lag, waaruit geen opwindende lijn steeg van een boom of een rots, waar geen waasje van damp de naaktheid sluierde, of de ruimte kromp. Als ik van mijn boek opzag, draaide het roode veld door het spoorwegraampje aan mijn oogen voorbij, mijn kijken vloog de rauwe ruimte over, en door de droge zoutsmakende lucht tot aan den altijd rooden horizon, die ijzerhard sneed in het brutale blauw van den hemel. Mijn God, wat een land, wat een jammerlijke ellende. Soms snelde een lange strook, vlakker en van een bleeker rood aan het raampje langs, ik zag haar wegslingeren en kronkelen als een lang lint en al wapperend met ijler wordende kronkels, wegpunten naar de lijn van den horizon en dan kwam maar even de gewaarwording op: daar gaat een weg door dat treurige en doode veld.

En maar altijd sneed de trein langs haar ijzeren banen

voort door het menschenlooze land. Als ik mijn oogen sluit nu en die snel gevloden gezichten weêr tracht op te roepen, dan komt me niets in de herinnering, niets, geen kar, geen ezel, niets, heelemaal niets wat uitstak, dat ik die groote leegte voor een poosje beheerschen zag, niets herinner ik me dan een zwarte ekster die opvloog van zijn aardkluit, maar weêr neêrstreek, dadelijk, om den voortsnorrenden trein na te gaan zitten kijken met zijn slimme oogjes. Een enkele maal schoof een kale *venta* hortend achter de telegraafpalen voorbij, of er kwam in de verte de witte mierentroep aanstippelen van een begraven dorp met de groenige vlokken en streepen er om heen van moeielijk ontgonnen terreinen.

Ik weet niet meer waar ik de eerste windmolen zag. Ik had het opgegeven uit het raam te zien. Ik vond la Manche in mijn boek heel wat mooier. Dus las ik er weêr geducht op los. Ik zag voor me onzen ridder zitten, stijf, rechtop in zijn verroeste rusting, tusschen de herders in hun kleeren van schapenvachten met grof naaisel; uit hun roode, diepgelijnde koppen keken de oogen oplettend, want de Don orakelde. In de holte van zijn vooruitgestoken hand bekeek hij eenige goudkleurige eikels; geheel opgegaan was hij in een ridderlijke droomerij; op den grond lagen de overblijfselen van een vleeschmaal en Sancho had het hoofd in den nek geworpen en daarboven de leeren wijnzak en nu klokte hij naar hartelust met gesloten oogen.

- 'Gelukkige tijden', begon de Don, 'en gelukkige eeuwen, die aan welke de Ouden den naam gaven van den gouden tijd, niet omdat dit metaal dat in onze eeuw van ijzer zoo hoog gesteld wordt, zich toen zonder eenige moeite verzamelen liet, maar omdat zij die toen leefden deze twee woorden niet kenden: het mijn en het dijn.'

En met de eikels in de hand, wier goudkleur dien gouden tijd terugspiegelde in zijn verdwaald hoofd, orakelt hij voor de tuitende ooren der herders, zijn ridderlijk ideaal van den geluksstaat. Met dikke woorden en bloemrijke zinnen, zooals het past in den mond van een doler als hij, vertelt hij van dat verloren land, waar alles goed was en alles rechtvaardig,

waar elke bloem groeide voor elken mensch, en elke gouden eikel voor ieder die hongerde; en als alle groote dwazen en ook als allen die met het hoofd leven, deze bange wereld uit, bevolkt hij z i j n wereld met zoete wezens, met nimfen, herders en herderinnen, naakt en kuisch, zonder de wilde zweepingen van groot geworden driften, zonder de bruischingen van het donkerroode bloed, zonder de warrige ondeugden van een geslepen en kronkelig brein. Toen orakelde hij: 'Toonden de verliefde bewegingen der ziel zich, zooals zij waren, zooals zij werden gevoeld, kinderlijk en onbewust; zochten zij zich geen waarde te geven door een kunstmatige omwikkeling van woorden...'

En zoo gaat hij voort, telkenmale verloren in zijn verbijstering, maar zacht wiegen er woorden van wijsheid tusschen den krulligen omhaal van zijn verrukten geest.

Ik weet wel dat ik dit gedeelte altijd met graag genoegen herlees, ik weet niet of ik gelijk heb, als ik daar de eerste sporen vind in dat boek hoe later uit dien volslagen gek, uit die schepping van grooten lachlust, langzamerhand een ongelukkige groeien zal, een hoog opgevoede geest, een zonderling die dikwijls een ziener wordt, onder de sublieme bedoelingen van zijn Schepper.

'Caballero, un molino, un molino a vento, caballero,' hoorde ik achter me zeggen. Een poosje te voren was er een reiziger ingestapt. We zaten nu met zijn tweeën in den wagen. Ik zag om. 't Was een stevige boer die voor het raampje stond. Hij droeg de breedgerande sombrero van de Spaansche gezeten boeren. Uit den inham van zijn laag uitgesneden vest kwam het witte overhemd, met een boord zonder das, en onder zijn vest vandaan puilde om zijn buik een roode gordel, die hem nog dikker maakte. Hij keek tevreden naar me om. Ik zag in zijn vollemaansgezicht twee kleine guitige oogjes stralen, die dicht bij elkaâr kropen. De trein naderde, geloof ik, Temblèque. Ik boog me uit het andere raampje en zag de roode woestijn, hier en daar bestreept met gele rijen, strepen afgesneden koren als regels van stoppelige bossen stroo, gestoken in het zand. Als ik langs het hoofd van den boer heên-

keek, werd het veld langzaam aan geler, een dor gele volte werd het, bar geel in de groeiende zon, en daar middenin rees de stompe kolos van een molen, met een van stroo gevlochten dak, als een muts van vreemd fatsoen bovenop den steenen en geringden cylinder, waaruit de gaten der vensters als donkere oogen staarden.

Aan den tegenovergestelden kant der windstellen sloegen de armen der wieken in de lucht; van onder rustten zij op het land, en zooals ze nu stil waren en elkaâr bedekten, en het was alsof er maar twee wieken waren, geleek de kolos op den romp van een reus, die op zijn lans staat te rusten, tusschen het koren in; en de saamgevlochten knoedel boven op het stroodak, was als de kam van een helm, waaruit de panache is weggerukt.

Toen stoof de trein voorbij tientallen van maaiertjes. Ze gingen achteruit loopend langs het gele koren, dat als een dijk tegen hen aanstond; met lange armzwaaien, als op een commando, bewogen zij zich, sneden zij met de zeisen de volle garven af.

Temblèque kwam en ging voorbij, andere molens stegen op heuvelklingen uit het veld; langzaam verdwenen ze uit het gezicht in hun houding van peinzende reuzen, en langzaam aan begon het veld weêr te dorren tot zijn roode eenzaamheid.

Ik was weêr teruggezakt in den heeten wagen. De dorre adem die uit de vlakte zwoegde, hing in de houten kast. De felle zon sloeg van het land op en brandde neêr op den wagen. Mijn keel was als gezouten. Speekselloos brandde mijn tong tegen het verhemelte aan. Zonder lust lag ik languit op de bank en probeerde te slapen, maar de dorst kwelde; 't was bijna middag, de hitte werd onuitstaanbaar. Daar hoorde ik in eens achter me het natte klokken van vocht; ik sprong op en zag achter me mijn dikken reisgenoot met het hoofd achterover geleund op het wagenschot. Zijn dik gezicht verdween geheel achter een leêren wijnzak. Tusschen de gebruinde spieren van zijn rooden gestrekten hals zag ik den koelen stroom van den wijn dalen. Met volle teugen dronk hij.

Eindelijk, Goddank, hield hij met drinken op en veegde zijn lippen af met den rug van zijn hand, keek op en zag me aan. Een goedige, dikke lach kwam op zijn heele gezicht, in zijn geknepen oogjes, in het bollen van zijn wangen, in het lang uit rekken van zijn mond. Met een snel gebaar stak hij mij den wijnzak toe, en vroeg: 'Quiere Usted?' Ik zei niets maar bracht de tuit aan mijn lippen, deed net als die goedige Sancho het zooeven gedaan had. Toen legde ik mijn hoofd op het wagenschot en bleef zeker zóó wel een kwartier lang met de oogen kijken naar de zoldering van den spoorwagen.

Mijn boer viel toen op de bank in slaap en ik keek op nieuw door het raampje in de draaiende vlakte. Er was geen wolkje aan de lucht, de zon brandde neer op de naakte huid van La Manche.

De trein kwam en ging gillend weêr verder, Huerta, geloof ik, voorbij; links moest *Algamadil del Alba* liggen, waarvan Cervantes zich zoo genereus den naam niet herinneren wilde bij den opzet van zijn boek. Geen mensch was ingestapt. Even had ik den bruinen kop van een vrouw gezien, een gele doek om het hoofd gewonden en om het gore haar. Ze had een witte, ronde, steenen kruik met een klein tuitje in het midden bij zich; ze hield die gesteund in de zij. Van tijd tot tijd schreeuwde ze: 'agua fresca agua bonita para bere,' met een zachte, moede stem. Ik zie haar diep ingezonken oogen nog, die branderig gloeiden, als werd zij door koortsen verteerd, en dien breeden, zwaarmoedig hangenden mond met droge barstjes in de paarsche lippenhuid. Maar de trein rommelde voort door het zand. De vlakte van Montiel blakerde en schroeide onder den geesel der zon en ik viel weêr terug op mijn harde bank, bijna bang geworden van dat verschroeide en doodsche land, waarin de dorpjes verloren zijn als een schip op de groote zee.

En door zoo'n oord nu doolde dat prachtige boek, die onsterfelijke dwaas Don Quijote, de schrale ridder van de droevige figuur, de man die niets gewoon kan zien, die avonturen vindt waar ze niet zijn, die niet spreken kan als de barbier of de pastoor van zijn dorp, die een bange zorg

is voor zijn nicht en gouvernante. Langs de stoffige wegen gaat daar de zonderling met zijn boordevol hoofd in dat leêge land met zijn nuchtere bevolking, overal, in hutten en venta's komt hij, gaat hij in de kinderlijke opgewondenheid van zijn missie en waar hij met slagen wordt beloond voor zijn opgedrongen bijstand, weet hij zich te troosten door de gedachte aan den onsterfelijken roem van zijn daden.

En daarnaast, dat vind ik het tweede heerlijke in dat ruime werk, in dat vastgegroeide geesteskind: gaat die andere onsterfelijke man, de schildknaap Sancho Panza, de stevige boer, met al de hebbelijkheden van zijn soort en ras, met zijn boersche babbelzucht, naiveteit en uitgeslapen slimheid, met de groote behoeften van zijn zwaar lichaam, eten, drinken en slapen, een stuk menschensoort op en top.

Zoo gaan ze dwalend naast elkander voort, de verrukking en het gezonde verstand, en hoe meer zij dwalen in zich zelve, dringen ze zich samen, hoe langer ze dolen groeit er uit het samenzijn een vuurwerk van vernuft en een zegen van een goed hart, het gevleugelde mooi-zijn en de vonkelende vinding.

De trein was nog altijd niet in Alcazar di San Juan, het centrum van La Manche, waar ik naar toe op weg was. Mijn boer slaapt met gesloten vuisten en open mond, zooals Sancho slapen kan, als zijn buik vol was, en de vlakte gloeit.

Met reinen spot van een superieuren geest, die een geheele periode belachen wil en kan, dacht me zoo, heeft Cervantes de groote kale armoede van La Manche, die nuchtere werkelijkheid, gezet tegenover den pronkzuchtigen smuk en de onzinnige krullerijen, het gekozen tot strijdperk voor zijn dolenden ridder, tegenover den leugenbombast der ridderromanschrijvers die hij belachen wou. Maar hij heeft niet kunnen ontkomen aan de wet der natuur, die hij zelve leeraart in zijn proloog, dat elke gelijke zijn gelijke voorbrengt, en zoo dolen nu die twee uitingen van zijn hooge persoon, zijn twee gelijken, zijn twee geesteskinderen die hij gevoed heeft met zijn roode hartebloed door die roode vlakte.

En Cervantes zal niet sterven ook zonder die wet boven te

erkend te hebben, als hij, oud en op, zijn ‘peguenja pluma’ aan den wand hangt, en zijn belagers in de ooren schreeuwt:.... ‘Blijft daar staan, schelmen! dat niemand er aanrake, want voor mij alleen werd Don Quijote geboren en ik voor hem.’ -

De locomotief gilde en de vlakte werd weêr bestreept met geel koren, de grond golfde tot heuvels en er kwamen weêr molens, aan den eenen kant stippelde Campo di Criptano, met de fameuse Sierra di los Molinos, aan den anderen kant ligt Toboso, met haar aardwoningen in het zand, de residentie van Dulcinea.

De trein stopte, de boer werd wakker en zocht naar zijn wijnzak. Rij een hek, langs de lijn, zag ik een oud, mager paard staan droomen in gezelschap van een grijzen ezel. Kameraadschappelijk druilden zij bij elkaâr, het oude knollebeest met den langen hals op den hals van den ezel.

Ik was in Alcazar di San Juan.

Neem me niet kwalijk, mijn waarde, wanneer deze brief niet is, wat ze zijn moest; wat weet ik van jongens-uitgaven, al zijn ze nog zoo goed. Elke opzettelijke verminking, al is ze nog zoo best bedoeld, lijkt me eene misdaad. Zeker, ik zal 't wel mis hebben, maar toch verbeeld ik me, dat er wel eens een snuggere kostschoolganger[1)] kon zijn, die de gapingen voelde van een brok, dat is weggelaten, alleen omdat de bewerkster het wat hm... hm vond. Maar ik denk ook weer dat lachen een gezond ding is, en ook, dat waar Cervantes de viool geweest is en mejuffrouw Van der Tuuk de strijkstok, er daar meer dan genoeg aardigs en joligs aan is blijven hangen.[2)]

Zoodra het tweede deel verschenen is, schrijf ik je misschien nog een even ordentelijken brief, zoo over de huisjes, over de boertjes etc., over de herbergjes en plaatsjes met

1) Onze jeugd is zoo precoso.
2) Don Quichotte, vertaald door Mej. van der Tuuk, in de Bibliotheek voor de Jeugd, bij W. Versluys, Amsterdam.

muurtjes, waarbij ik me elk oogenblik verbeelden moest, dat er wel eens een gejonaste Sancho zou boven uit kunnen komen; enfin over alles wat ik zag in de 14 dagen in la Manche en zooals het gebleven is in mijne herinnering. Dag!

Velzen, Sept. '88.
JAC. V. LOOY.

Das Causalitätsgesetz in der Social-wissenschaft, von Dr. Juris S. van Houten. Harlem. Tjeenk Willink. 1888.

Over het Causaalverband is heel wat en heel diepzinnig te praten. Die er aan twijfelt leze maar eens wat Hume, Kant, Schopenhauer en prof. Allard Pierson - meer is niet noodig - er over geschreven hebben.

En zelfs dat is niet eens noodig. Wie met aandacht in de *Nieuwe Gids* van Dec. 1886 het artikel van den Heer Van Eeden: 'het Hypnotisme en de Wonderen' heeft gelezen en overwogen, zal iets gevoeld hebben alsof het heele causaliteits-begrip hem ging ontsnappen, en zeker daarin de stof vinden voor de diepzinnigste overdenkingen op dit terrein.

Maar minder wordt dat causaalverband ontkend of diepzinnig besproken, waar het de maatschappij en gros betreft; ik bedoel den historischen ontwikkelingsgang van de menschelijke samenleving. En daarom is het voor mij zeer de vraag, of het nu nog den kostelijken tijd van een knap man waard is, om in een afzonderlijke studie van zijn geloof aan de heerschappij van de causaliteitswet in de samenleving getuigenis af te leggen.

Mr. v. Houten heeft er anders over gedacht: van de 72 bladzijden van zijn studie, wijdt hij er 20 aan de bestrijding van 'de theologische denkwijze', 12 aan de theologie en 30 aan de leer van den vrijen wil.

Aan zijn leeftijd vooral - hij is geen 18 jaar meer - is

de illusie vreemd, dat men iemand door schrijven zal brengen tot het inzicht in de zoo kinderachtige waarheid, ‘dat het leven in een krankzinnigengesticht een Paradijs zou zijn vergeleken met dat onder menschen met een vrijen wil.’[1] en even vreemd is het nog zooveel notitie te nemen van een theologische denkwijze als men meent, ‘dat men voor het gerecht zweert bij God, zooals in de kroeg bij Bacchus of Venus’.[2]

Liever had ik dan ook de acht overblijvende bladzijden (24-32) tot 80 ‘ausgedehnt’ gezien. Il y avait dequoi: dat wist Mr. v. Houten ook wel. En dan bedoel ik nog niet eens, dat ik zoo gaarne iets zou te weten gekomen zijn van de ‘Beleuchtung’, die de idealistische wijsbegeerte op ‘menig donker vraagstuk’ zou geworpen hebben. Dat was hier minder aan de orde en hooren wij misschien later nog wel eens. Maar Mr. v. Houten bestrijdt in de genoemde bladzijden - als ik goed lees - dat wat ik het a.b.c. acht van de wetenschap der samenleving, en toont zich, als ik het wel heb, daarin niet zoo'n consekwent determinist als de titel van zijn studie en zijn op zich zelf uitstekend betoog tegen den vrijen wil zou doen verwachten.

Daarom wil ik over die acht bladzijden niet zwijgen; zij zijn in ieder geval de belangrijkste.

Ten volle beaam ik schr's. afkeuring van het schermen met een ‘Ding an sich’ in plaats van het oude godsbegrip - wel te verstaan in de wetenschap der samenleving, zooals Schopenhauer bijv. gedaan heeft. Maar ik zie den logischen band niet tusschen die afkeuring en de redeneeringen, die er naast staan Men oordeele.

Mr. v. Houten is blijkbaar met Schopenhauer's psychologie zeer ingenomen. Diens beschouwing over de verhouding tusschen wil en verstand heeft de rationalistische beschouwingswijze, dat de rede de scheppende kracht in de sociale verschijnselen is, bestreden. Aan Schopenhauer's hand kunnen

1) Bl. 46.
2) Bl. 17.

wij, meent schr. de werking van de motieven en van de instincten en impulsen goed onderscheiden en de handelingen, waarbij individuen en volken door ideeën worden aangezet, scheiden van die waarbij zij als van een onbewusten drang geduwd worden (bl. 26.) Alleen had Schopenhauer moeten bedenken, dat die laatste handelingen evengoed tot de voorstellingswereld behooren als de andere.

Nu is men uit het eenzijdige Rationalisme in een ander nog gevaarlijker uiterste vervallen; men is de knie gaan buigen voor een blinden wil of drang, en in plaats van een levenden God predikt men de heerschappij van een blinde kracht, waaraan de menschelijke rede onderworpen is en die natuurkracht wordt dan geidealiseerd. Het Darwinisme - een truism, volgens Mr. v. Houten - dient dan als brug (bl. 28). Dit principe nu houdt bij den mensch op hoofdmotor te zijn, (vorherrschend). Wij hebben onze ‘Zwecke’ en laten voorzoover wij plant of dier beheerschen, noch God noch een blinden wil aan het woord komen. Noch de producten van onzen landbouw, noch onze huisdieren zijn uit een strijd om 't bestaan voortgekomen.

En zoo moet ook bij sociale questies niet geleeraard worden, dat men den natuurlijken strijd om het bestaan niet storen moet. Want wat men ook voor goeds moge zeggen van dien blinden wil, hij is ‘uitermate spilziek en gevoelloos.’ En nu zou de mensch die blinde kracht, die hij overal elders in den weg treedt, in de maatschappij, waar het zijn eigen lief en leed geldt, vrij haar gang laten gaan! Die wahre Philosophie wäre somit eine Apologie des Elends. (bl. 29) Neen; de rede heeft tot taak de doelmatigste inrichting van de maatschappij. De menschheid moet ‘vernünftigen Zielen mit vernünftigen Mitteln nachstreben.’

Het is waar dat in het algemeen hier het instinctieve en het rationeele niet scherp te scheiden zijn. Veel is er in onze maatschappelijke organisatie dat niet te voren door iemand is bedacht. Maar om de verhouding tusschen rede en gevoel, nut en traditie en hun betrekkelijk recht, draaien de gewichtigste sociale vragen. In geen geval echter mag daarin meta-

physica worden gemengd; nooit wordt door een metaphysische macht ingegrepen, waarvan de werking niet onderworpen is aan de wet van oorzaak en gevolg. Die wet heerscht zoowel in het onbewuste als in het bewuste.

Ik durf aan Mr. v. Houten vragen, wat hij aan te merken heeft op de eerlijkheid of de volledigheid van dit extract? en aan ieder ander: wien bevredigt dit nu? Ik moet eerst wijzen op een philosofische verwarring. Mr. v. Houten stelt het voor alsof de aanneming van een 'blinde kracht' noodzakelijk metaphysisch moet zijn. Dit is stellig onjuist. Bij Schopenhauer en ook bij v. Hartmann misschien was dit waar, maar tenzij mr. v. Houten met zijn Duitsch-schrijven ook bedoeld heeft uitsluitend of hoofdzakelijk voor Duitschers te schrijven, is het *niet* waar. Allerminst is het waar op het standpunt van den heer v. Houten zelven, die het onbewuste evengoed tot de empirische, phenomenale wereld laat behooren als de bewuste. Dan wordt de verwarring zelfs onbegrijpelijk. Immers dan kan men twisten over het aandeel van beiden op den gang van zaken; dan kan men òf uitsluitend de rede, de maatschappij laten leiden, òf de rede *met* een onberedeneerden wil en drang, òf met Von Hellwald meenen: das Bewustsein spielt *gar* keine Rolle in der Geschichte[1]; maar mr. v. Houten heeft daar pas gezegd, dat *ook* het onbewuste tot de empirische wereld behoort; hoe kan hij dan iemand, die het onbewuste de wereld laat regeeren, *per se* een metaphysicus noemen? Men mag wel van een bepaalden wijsgeer houden, maar zóó in hem op te gaan dat men niets anders ziet, is toch wel wat sterk.

De meening van Von Hellwald - Mr. v. Houten zegt het zelf! - heeft niets met metaphysiek te maken, althans is op zich zelve daar volstrekt geen uitvloeisel van. Toch zal men natuurlijk op dat standpunt alleen *on*bewuste drangen of willen in de geschiedenis zien werken. En dat heet dan wel metaphysiek bij Mr. v. Houten! Ra ra, wat is dat?

1) Kulturgeschichte II. 290.

En wat de zaak zelve betreft, zie ik den heer v. Houten schrikkelijk hinken. Wat een mooie gelegenheid voor hem, om eens goed aan te geven waarin de respectieve rollen van het onbewuste en het bewuste in de 'Socialwissenschaft' bestaan. Schopenhauer had immers op die questie al zooveel licht geworpen! Ik zou heusch niet indiskreet zijn geweest, maar met heelemaal niets kan ik toch niet tevreden zijn.

Of meent hij, zooal niet een 'welterschütternde Gedanke' dan toch heel wat te hebben geopenbaard met ons te leeren, dat de mensch ook wel zijn handelingen op bewuste doeleinden richt? Meent hij, dat Von Hellwald en allen die denken als hij, niet weten dat wij menschen 'unsere Zwecke' hebben, en is het iets anders als een soort 'theologische denkwijze' om die twee woorden cursief te laten drukken en dan te denken: basta?

Het is natuurlijk de groote kwestie te weten òf en in hoever die 'Zwecke' door het onbewuste worden bepaald. En daaromtrent geeft de cursieve druk van dit woord niet het minste licht. Wel meent Schopenhauer daarop licht te hebben geworpen door de voorstelling van het verstand steeds *in dienst van den wil,* dus door een voorstelling die lijnrecht in strijd is met die van Mr. van Houten, die toch met de psychologie van Schopenhauer zoo verklaart ingenomen te zijn. Het is waar, Schopenhauer brengt overal het 'Ding an sich' bij te pas, maar het is niet minder waar, dat men met dit af te keuren, nog geen enkel woord tegen zijn zuiver *zielkundige* voorstelling van de verhouding van rede en wil heeft ingebracht. Ik herinner mij dan ook zeer goed, dat Schopenhauer zich, naast zijn metaphysische, vooral niet minder *zielkundige* verdiensten toekende, en men zal moeten erkennen dat zijn zuiver psychologische beschouwingen vrijwel intact kunnen blijven als men ze allen, zooals Mr v. Houten wil doen, op de empirische phenomenale wereld betrekt.

Maar dan blijft er een Schopenhaueriaansche psychologie over, die lijnrecht tegen die van Mr. v. Houten overstaat, (inzoover Schopenhauer met onze bewuste 'Zwecke' als naieve

producten van ons onbewust zielsleven lachte) en waarmee Mr. v. Houten toch in genomen is.

Ra ra, wat is dat?

Mr. van Houten ziet in de maatschappij een organisme. Welnu, meer dan dat is er niets anders noodig dan een consequente, logische kop om in te zien, dat men noodzakelijk komen moet tot aanneming van die beginselen die de schrijver zoo veroordeelt.

Daaruit volgt dat ik meen dat de schrijver hier niet logisch of consequent heeft gedacht. In het begrip organisme ligt van zelf opgesloten dat het is, zooals Spencer zegt, 'not a machinery but a growth'. Daarin ligt dus reeds opgesloten een hulde aan dien 'blinden drang' om de bestemming te vervullen, die Mr. v. Houten aan ieder individu toekent, van zich namelijk 'aus zu leben'. Kan men een sterker uitdrukking gebruiken, om de meening te kennen te geven, die de schr. juist veroordeelt? Ik zie er geen kans toe.

Nu heeft echter Mr. v. Houten het groote onderscheid over het hoofd gezien tusschen onze individuëele en onze sociale ziel, wat het bewustzijn betreft.

In de eerste is alles gedetermineerd, en moet het lichaam zich ook wel 'ausleben', maar zijn wij ons toch altijd, ten minste meestal, klaar *bewust* van wat wij doen; en gevoelen wij, dat *wij* het zijn, die denken, willen, handelen. In ons individueel organisme, de ervaring leert het, kan men het zeer zeker brengen tot een, wat men noemt, heerschappij van de rede en den wil[1)], al geloof ik voor mij ook dan nog, dat die sterkere ontwikkeling van de rede in het onbewuste *wortelt*.

Maar met die moeielijke quaestie hebben wij ons ten opzichte van onze sociale ziel, of liever van onze ziel in haar

1) De rede, de wil - ik houd de bekende terminologie. uit noodzaak, maar verwerp de geheele oude psychologische leer van de ziels v e r m o g e n s , die al door Herbart zoo veroordeeld werd, om van Spinoza te zwijgen.

verband met het *sociale* organisme, niet in te laten. Een sociaal bewustzijn in dien zin, dat wij op een gegeven oogenblik ons *volk* zouden gevoelen, bestaat natuurlijk niet. Men kan veel op het papier zetten, dat wereldberoemd geduldig is, en over de sociale wetenschap praten alsof wij er al heel wat van wisten; maar niemand kan zich ook maar een oogenblik goed indenken in het *begrip* sociaal organisme, zonder de belachelijke kleinigheid te gevoelen van het menschelijk individu.

Hoe het zij, wij kunnen ons nooit *volk* voelen, dat is zeker, wij kunnen in onze wenschen en ons individueel streven meer of minder geestverwanten hebben; dat is alles. Daarom kunnen wij ook alleen het product van vorige eeuwen 'anstaunen' en zien wij bij de beoordeeling van historische feiten niet in het licht hunner eeuw, maar in het licht van den organischen ontwikkelingsgang, hoe bijna zonder uitzondering alle menschen met alle kracht hebben gewerkt aan wat zij - indien zij de resultaten hadden gekend - hartgrondig zouden hebben vervloekt. Daarom ook is het ons onmogelijk in de toekomst der maatschappij - ook bij de normaalste ontwikkeling, eenigzins ver vooruit te zien; en dan nog is dit vooruitzicht gegrond op *berekening,* niet op *gevoel* of klaar bewustzijn; vandaar ook dat die berekening altijd meer of minder hooge *waarschijnlijkheid,* nooit een inwendig bewustzijn van *zekerheid* zou kunnen geven.

Die dus een volk moeten wetten geven, d.i. leiden, moeten beginnen dat volk zelf *objectief* te bestudeeren en zijn behoeften na te gaan, zonder in de verste verte met *eigen* wenschen en idealen rekening te houden. Dat is de eerste groote waarheid waartoe het wezen van het sociale organisme ons brengt. Wij voelen niet de volksziel, wij kennen de toekomst niet van het organisme dat wij toch leiden moeten, is het dan niet duidelijk, dat de rede die ons individueel zoo uitstekend dient, ons hier totaal van den goeden weg zou brengen? Natuurlijk kan men geen wetten maken met zijn grooten toon, *dat* moet de rede doen; maar *eerst* moet voorafgaan een erkentenis van onvermogen om *uit zich zelven*

alleen de redelijke wet te vinden, en een streven om de grondstof er van *buiten zich zelven alleen* te zoeken.

Waar zal men die nu zoeken?

Wel, als het waar is dat de maatschappij een organisme is, dan zou ik wel eens willen weten waar een verstandig man die anders zal gaan zoeken dan juist bij dien ontwikkelings*drang* die voor ons met het oog op de onmogelijkheid om de toekomst te zien, de eenige veilige aanwijzing is. Is dat een philosofische apologie van de ellende? Is hij, die in onze dagen aan den zoo evidenten, algemeenen en voortdurend dringender drang van den 4en stand wil tegemoet komen met menschelijker wijze gesproken absolute objectiviteit - is dat een apologeet van de ellende? Hier begrijp ik Mr. v. Houten heelemaal niet meer. Wij moeten elkaar misverstaan, dat is duidelijk.

Zal hij misschien zeggen, dat hij op grond van zijn rede aan dien drang te gemoet wil komen, en dat iemand die tegenwoordig democraat is, dat ook is door de *rede?* Ja zeker; ik ben druk bezig te verdedigen het *redelijke* van een politiek die zich regelt naar *drang,* maar het zou toch al een heel nare cirkelredeneering zijn mij daarop toe te voegen: *dus* gij laat u leiden in de politiek door de rede! En dat een Darwinist noodzakelijk zou moeten zeggen: laten wij zorgen de sterksten te blijven en de sociale ellende dus bestendigen, is te gek om van te praten. Juist als het geen ezel is, dan zal hij inzien dat die drang niet te keeren is en daaraan dus te gemoet willen komen, vooral naarmate hij inziet dat de tegenwoordige levensstrijd onder de menschen alles behalve een Darwinistische is. Een Darwinist zal juist om dien strijd *menschelijk*-Darwinistischer te maken een dierlijk-Darwinistische machtsuiting, die anders vroeg of laat onmogelijk te keeren is, willen voorkomen.

En zou de hier aanbevolene politiek zoo ‘verschwenderisch’ en ‘gefühllos’ zijn? Integendeel; die leelijke eigenschappen van den menschelijken vooruitgang, d.i. van den groei van het sociale lichaam zijn juist enkel en alleen te danken aan

de menschjes die het beter wilden weten dan de natuur; die waar deze duidelijk sprak eeuwig en altijd hun Zweckmässigkeitsideetjes en redetjes er tegenover stelden. De menschelijke rede te stellen en te handhaven tegenover een drang van den wil is voor de individueele ziel uitstekend - hoewel lang niet altijd - maar in de Social-wissenschaft is het een domheid en een misdaad - als die twee begrippen kunnen samengaan; anders kieze men. Thorbecke dacht er evenzoo over, en als Mr. v. H. Thorbecke's energie bezeten had, dan zou hij er ook thans nog zoo over denken, want hij *heeft* er vrij wel zoo over gedacht.[1)] Nu dreigen zijn opportunistische Zweckmässigkeitsbegriffe zeer 'verschwenderisch' te worden voor den socialen vooruitgang en niet minder 'gefühllos' voor hen die op hervormingen wachten. Maar erger, treuriger, - want hervormingen komen er toch - gevolgen zou Mr. v. Houtens opportunisme kunnen uitwerken, indien het niet alleen *in* het parlement bleef werken, maar ook naar buiten ging slaan op de vruchten van zijn streng wetenschappelijken geest. Ik moet ronduit zeggen dat ik daar hier reeds wat van meen te bespeuren. Die verduivelde tweedekamer-atmosfeer!

Thorbecke heeft, toen hij staatsman werd, d.i. voor een man als hij, *regeerkracht* in zich voelde, de wetenschap aan den kapstok gehangen, begrijpende dat wij garnalen-menschen op den duur kiezen moeten.

Een wetenschappelijk man als Mr. v. Houten, die gebleken is de energie van een staatsman te missen, doe als Thorbecke maar in tegenovergestelde richting.

Men zegt dat de tegenwoordige afgevaardigde uit Groningen indertijd door intrigue uit een catheder gehouden is. Gelukkig! De geestelijke wetenschappen zijn niet geschikt om in een catheder behandeld te worden; die eischen te veel *vrijheid.* En zij *behoeven* het ook niet, want zij eischen, behalve die vrijheid,

1) Lees zijn Gids-artikel van Aug. 1866. 'De menschen worden tot een juiste keuze ven middelen ter instandhouding der maatschappij en ter afwering van schadelijke invloeden gedreven.'

niets als.... boeken. En van Mr. v. H. verwachten wij dan ook nog vele bewijzen van de waarheid van het woord van Mercier (Tableau de Paris) VI, 125.

'*Nous avons des livres; nous n'avons plus besoin de professeurs.'*

M.C.L. LOTSIJ.

De Motten in ons midden.[1)]

Men kan het een deugd noemen van mej. ter Reehorst, dat zij een roman schrijvende van personen, die artistieke en andere edele neigingen hebben, noch miskende, noch algemeen bewonderde kunstenaars tot helden en heldinnen neemt, maar ze kiest uit de grootere schaar van gevoeligen voor het schoone en goede, welke, om de klankspelende tegenstelling der schrijfster te gebruiken, veel meer *kennen* dan *kunnen.* Het is maar ongelukkig, zegt mej. van Rostock, dat deze beteren der menschheid zooveel te lijden hebben van de ruwe bejegening der meer talrijke anderen, die voor de woorden genie, talent en intuitie enkel een beleedigenden lach over hebben. Ook is het ongelukkig, dat mooie meisjes zooveel meer gezocht worden dan leelijke, al hebben deze laatsten veel meer aspiratie-kapitaal dan de eersten. En wat nog het ergste is, zelfs wanneer een juffrouw 'beeldschoon is naar lichaam en ziel,' dan wordt zij op danspartijen en theeavondjes gesteld beneden de middelmatige ziel, die toevalligerwijze in een aangenaam lijf huist. Bovendien is niet alles goud wat er blinkt, want er zijn rijke filantropen, die fijne zielen door hun ploertigheid kwetsen, de hulpbehoevenden niet helpen, indien zij niet aan de Pool wonen, en vaak eindigen met de een of andere Demi-mondaine te huwen. Daarentegen staat menige edele geest met een muts op achter een bakkerstoonbank. Ook de oprechtheid wordt lang niet

1) Roman van C.C. ter Reehorst (J.W. van Rostock.) 2 dln. Dordrecht. J.P. Revers.

genoeg naar verdienste beloond, doch doet den meesten menschen meer kwaad dan goed. Het is evenwel niet onmogelijk een clubje van gelijkgezinde talent-beminnenden opterichten, zóó erg is het in de wereld nog niet

't Eerste deel van 't boek is beter dan het tweede: in het einde van het tweede dreigt men te verdrinken in den stortvloed van zielegrootheid en verheven aspiraties, en men bekomt niet van den schrik, wanneer men plotseling de statuten voor zich krijgt van een vereeniging tot steuning van alle talentvollen, die het noodig hebben. De teekening der personen is niet bijzonder krachtig, de dialoog niet bijzonder levendig, de lyriek niet bijzonder geslaagd; hier en daar is een aardige opmerking en de reeds vermelde keuze van helden en heldinnen is vrij origineel.

D.

Kunst.

Impressies.

IV.

Van Routledge's uitgaaf dier zoo afwisselende serie shillings-prenteboeken door Caldecott, voel ik een voorliefde voor een der laatst verschenene '*The Great Panjandrum*'. Ik zou niet willen vaststellen dat hij er niet nog mooiere gemaakt heeft, dat b.v. de onovertroffen, in Caldecott's werk éénige, zoozeer tragiesche *Babes in the Wood* niet nog hooger staat; maar dit geeft mij nu eenmaal, al weet ik zoo precies niet waarom, het meeste plezier. Dat bonte spektakel van bezige en onthutste en toekijkende en verontwaardigde en voorbijtrekkende en feestvierende personaadjes, die altemaal gegrimeerde en drollig toegetakelde kinderen schijnen, zich vergetend in hun gefingeerde groote-menschenrollen, - die dwaze vastenavondklucht is zoo genoegelijk zot, zoo gezellig onzinnig, zoo allerverkwikkelijkst komiek. De tooneelen van die amusante nonsens-historie zijn getrakteerd met een genietbare voordracht, een bevattelijke bekoorlijkheid en een smakelijke gemakkelijkheid als van een boeiend verteller, bij wien zelfs de befaamde onderhoudendheid van Saartje, van Alphens oude goede baker het stellig zou hebben afgelegd; de prettige tafereelen van den goed gemutsten teekenaar zijn in prent gebracht met een takt en een smaak, met een har-

monieuze volmaaktheid, die men alleen kan aantreffen bij een volk dat in de kunst van boeken uit te voeren een hoogartistieke beschaving beleeft. Caldecott's beminnelijke ongekunstelde opgeruimdheid verschijnt als die van een modernen, kosmopolieten door-en-door Engelschen humorist van goeden huize, die den boertigen Busch en de elegante Fransche vignettisten uit den tijd van zijn overgrootmoeder begrijpt; maar bij een groote eruditie heeft deze goedaardige caricaturist een ongewone natuurlijkheid en onbevangenheid bewaard; zoo heeft hij van de 'aesthetiesche beweging' alleen het beste en wat hij van zijn gading vond: de algemeene distinctie wel, maar niet het maniërisme in zich opgenomen; - zoo kent deze als een Griek gematigde Anglo-Sakser ook de overal revolutie-brengende Japansche albums, maar maakt hij van die kennis een bescheidener gebruik dan zijn geduchte evenknie, dien minder luimigen, maar geleerden, vinding-rijken, precieuzen teekenaar, dien stijlvollen, eklektieken, ingewikkelden décorateur, dien onuitputtelijken, zeer literairen régisseur van een nieuw-Pompejaansch theater der verbeelding, dien genialen fantast-compositeur, die een aristokratiesch poppenkastvertooner lijkt, dien vele uitgelezen archaïsmen en naïeveteiten en liefheden van antieke vaasbeschilderingen en oud-Duitsche houtsneden en Vlaamsche altaarstukken tot een verbazend effekt assimuleerenden verluchter, dien barokken Japanschen pre-rafaëliet, dien bewonderenswaardigen gespierden Kate-Greenaway-in-de-tweede-macht: Walter Crane, wiens werken echter, bij de frischheid van den meer spontanen Caldecott vergeleken, aan kostbare kasplanten doen denken.

De legende bij den Panjandrum is zeer vrij en zeer verrassend, ongeveer zoo onsamenhangend als dikwijls onze baker-dichten, maar de regels daarvan worden dan nog door 't rijm geschakeld, terwijl de momenten van deze geschiedenis alleen door een leuken schijn van verband aan elkaar zijn gebracht. Want wel bezien slaat de volgende bladzijde op de vorige als een tang op een varken. Met de deur in huis vallende wordt verteld van een meid, die den tuin indrentelt om een koolblad te snijden - volgende bladzijde: *om een appeltaart*

te maken - daaraanvolgende: *en terzelfder tijd steekt een groote Beerin haar hoofd in den winkel* (we wisten nog van geen winkel af) - volgende: *Wat, geen zeep?* (De beerin is weer van 't tapijt) - volgende: *waarop hij stierf* (een hij waarvan nog niet gerept werd) - verder: *En zij trouwde zeer onvoorzichtiglijk den Barbier* (een zij die we nog niet kenden). - Nu volgen de tafereelen van de barbiersbruiloft en wat er op dat thema voortgeborduurd wordt, en het verschijnen van den Panjandrum die ook op eens als een zeer familjare bekende geïntroduceerd wordt.

De karaktervolle prentjes zijn geteekend alsof ze zoo uit de mouw zijn geschud, vlot-expressief, zoo gecondenzeerdjuist en eenvoudig-raak als een doortrek. Zoo teekent men, over den schouder van een kind heen poppetjes, vertellend bij elk lijntje dat men zonder aarzelen zet en dat altijd wat voorstelt, terwijl men een geheele geschiedenis maakt van oogenblikkelijke vinding, 't eene poppetje aanbrengend na 't andere, niet wetend waar men zal belanden, alles er bijhalend wat voor de hand komt. Zoo luchtig krabbelde de groote boerenschilder M. Barbizon 's avonds bij de lamp voor zijn kleinkinderen met een lucifer in inkt gedoopt op den rand van een krant in duidelijke omtrekken ruiters, trekpaarden, koeien, geiten, konijnen, poezen, of een meisje dat op een muilezel van de markt komt of een vrouw die geen uitweg vindt tusschen een stier en een hond.

Zooals ook miss. Greenaway, die begon met poppetjes te teekenen voor 't plezier van kleine meisjes van haar kennis, maar die van lieverlede groeide tot een groote artieste, zoo heeft Caldecott ook het teekenen van eenvoudige kinderboeken opgevoerd tot hooge kunst. Maar de lieve prentjes zijn geworden uit zulk een ongezochten, kinderlijken observatiegeest dat 't is of men er iemand bij hoort vertellen aan kinderen. Alles staat er zoo precies op, heel duidelijk. Daar is niets pittoresks of niets gestilizeerds of niets opzettelijks of niets duisters. Het is gegeven als in de taal waarin men tot kinderen spreekt.

Dat is nou Keetje, die moet een appeltaart klaar maken,

want mamaatje krijgt van middag de ooms en tantes te eten omdat 't familiedag is. Daar loopt ze nu den tuin in, zie je wel, ze gaat op een drafje, ze ziet al uit naar een mooi koolblaadje, en 't mandje bungelt aan 'r arm. Kijk, de schaar houdt ze al wijd open, en 't hondje loopt 'r na, dat is Azor, dat hondje. - Hier staat Keetje nu de taartekorst te rollen in de keuken aan de rechtbank - en daar dient ze 'm op. - Er schijnt een luchtje aan te zijn. Com Theodoor schuift z'n portie maar weg, en neef Janus steekt z'n neus in't schoteltje, weet je niet, neef Janus snuffelt altijd zoo met zijn neus. En kijk, Keetje staat er bij, alsof ze van den Prins geen kwaad weet. - En daar komt me nou op eens een groote Beerin uit Artis met de nachtmuts van Ka de naaister op en tante Clara d'r mooie nieuwe gele parasolletje in d'r poot, en die steekt 'r neus zoo maar in de winkeldeur - kijk, Boppie en Zus staan er naar te kijken. Zus schrikt er van, maar Boppie is alleen maar een beetje verwonderd. - Enzoovoort. -

En dan verschijnt eindelijk op het achtiende prentje de groote Panjandrum zelf, de meer dan levensgroote Panjandrum, de man waar het boekje naar heet, en waar ze al de blaadjes gauwer om gekeerd hadden of hij nu nog niet haast kwam, en waar ze om zullen vragen: Toe, nog eens van den grooten Panjandrum; van dien Panjandrum waarvoor ze half als voor een boeman en half als voor een vriend voelen, zooals wij als kinderen voelden voor den grooten Niklaas uit het boek van de stoute jongens - de groote Panjandrum zelf met het kleine ronde knoopje bovenop zijn platten academiepet met kwasten (zie je 't kleine ronde knoopje wel, daar bovenop? ja daar!), met zijn langen toga met wijde mouwen en de witte feestkokarde op zijn voorname borst, met het lage vest rond zijn puilenden buik, en met de kleine beentjes die zoo kordaat uit de korte kuitbroek steken en waar hij zoo parmantig mee voortstapt van het eene plaatje op het andere - de suffizante snoeshaan met zijn dikken knobbeligen kop met vette knepen, een kop omtrent zooals men er in de knoppen van knokige wandelstokken gekorven vindt, - de goedaardige kribbebijter, die een neefje schijnt van Rowland-

son's bolle John-Bull-type, - de groote Panjandrum met den grooten bril op zijn pommelneus, en wangen, eenige verwantschap vertoonend met die van den stuurman uit de schipbreuk van den schoolmeester, die zijn tabak in den vorm van een pruim achter zijn kiezen placht te steken - de groote stijfgestropdaste paskwil-schoolvos, dubbel gewapend met de latijnsche spraakkunst onder den linkerarm en de gard onder den rechter, - de groote pruik-paljas, die solt met zijn eigen waardij en op de malle bruiloft uit zijn rol valt, zijn branie vergeet, en over den vloer kruipend, wijd reik-armend, het buitelende kleine kleutervolk nakikkert, tot hij op het laatste blaadje, diep ademhalend, zit uit te blazen van al die drokke pret en het vertoon van zooveel dolle deftigheid.

In veel trekken vertoont Caldecott gelijkenis met vroegere Engelsche caricaturisten, maár hij doet denken aan de oudere school op een bijzondere manier.

Op de barbiersbruiloft waar de Panjandrum verschijnt, wordt ons ook voorgesteld de familie Garyuly: een papa met een gezette mama aas den arm, en daarachter de jonge Garyuly met twee lieve meisjes op sleeptouw. De jongen lijkt sprekend op den ouden heer. Hetzelfde deftige ras zit in de twee kranige verschijningen, naar eenzelfde model gekleed. Maar de oude heer, niet vies van een grapje als hij is, mag van plan zijn een koddigen danspas te maken, zoo'n dollen kuitenflikker als zijn jongen, kan hij niet slaan. Hij is afgemetener en zit gepenterd in zijn pak dat strakke plooien trekt op zijn hooge heupen; hij houdt zijn ellebogen militairement dicht aan 't lijf en tript ouwerwetsch-gracieus, omzichtig, veelbeteekenend, een weinig zooals een tooneelmarkies op zijn dunne beenen, voorwaarts. En de welgemaakte knaap? Wat raakt hem die eeuwige politiek, wat raken hem 's lands zeden, waarover allemaal zijn spotzieke moraliseerende vader de wijsheid in pacht heeft? Hij heeft er al zooveel

van gehoord dat zijn ooren er van tuiten. Wat gaat hem dat alles aan! Voert hij niet twee Gratiën ten dans? Zijn daar niet de Picninnies en de Joblilies, en al 't jonge volkje waar hij op zijn tijd ouwe deuntjes voor zal neuriën, waar hij voor kan joedelen en waar hij meê ravotten wil! Hij is zwieriger en plezieriger, zijn rok zit hem ruimer en opener, de slippen vallen wijder. Hij loopt losser en leniger, vrijmoediger. Zijn mond, met dezelfde krul als bij papa, staat er meer naar, lustig een oolijk deuntje te fluiten. Hij komt daar zoo achter den patriarch aan, onbevangen uit zijn oogen kijkend, alsof hij zeggen wil: ik weet het wel dat hij een achtbaar personnage is, en ik laat hem voorgaan, maar alevel mag ik er zijn.

En ik kan dit prentje niet aanzien zonder in dien jonger, zachtaardiger, gemakkelijker, genaakbaarder, genietbaarder, natuurlijker, verleidelijker, mooieren Garyuly den Caldecott van den Panjandrum, en in den meer geacheveerden, misschien frisscheren, statieuzen, stelselmatigen, gewichtigen, satirieken ouden heer trekken van de kunst van Gillray en Rowlandson en zelfs van Leech en Cruikshank te vinden.

Sept. '88.

De opleiding van Tooneelspelers. Door F. van der Goes.

I.

Goede schrijvers zeggen dat het een genot is om te schrijven, te voelen hoe het papier zich met leven begint te vullen onder de beweging van hun pen, zich te vullen met de voltooide zinnen, het juiste woord, het nauwkeurige teeken; en zij beminnen die aandoeningen van rustige tevredenheid of van ongemeene ontroering, kalm goedkeurend of hartstochtelijk bevend, als zij andermaal de Taal hebben overreed tot een volkomen harmonie met hunne bedaarde gedachten, haar hebben verleid harp rimpellooze oppervlakte uit te breiden boven hunne diepe ironie, of haar in hevige worsteling hebben overmand en gedwongen hare uiterste krachtsinspanning te toonen. Zoo kan ik mij ook verbeelden hoe de kunstenaars van het gespróken woord van de uitoefening van hunne kunst kunnen genieten. De wijze en gevoelige hand van den auteur vervangen zij door een beweegbare stem en een wélbestuurden mond. Zij regeeren met de taal, maar van het geluid en van hunne menschelijke stem zijn zij zoo zeker als de speler is van zijn besnaard instrument. En evenals de taal-artist twee wezens in zich bevat, het één

dat de aandoeningen voelt en de gedachten ontwerpt, het ander dat de gedachten monstert en de aandoeningen ontleedt, voor beide vormend en vaststellend uit de oude specie der taal, die hij evenwel zuiverend smelt in het vuur van zijne inspiratie, den eigen volzin en het nieuwe woord; twee wezens, de makende kunstenaar en de nauwkeurige werkman, zoo is ook de persoon van den kunstenaar met de stem eene éénheid van twee. De een is het, die zich overgeeft aan den drang van verbeelding en sentiment, aanrijdend of voortglijdend op maat en klank van de geschreven stof; de ander zoekt in zijn binnenste naar het geluid en zijne beweging, die passen bij gang en toon van 's dichters bedoeling. En deze andere, nauwgezet als de beheerder van een kunstig werktuig, leent de hoorbare stem aan het zwijgend spreken van zijn ziel, aldus weder de eigen vastheid van zijn bijzonderen aanslag gevend aan het ontelbaar-menigvuldige dat hem komt ontroeren. De kunstenaar van het gesproken woord neemt waar en geeft terug met zijn eigen oor en zijn eigen mond, als de organen van zijne onafhankelijke artisticiteit.

II.

De kunst van den tooneelspeler - ik laat de plastiek van deze kunst buiten deze bespreking - heeft in ons land eenigszins een geschiedenis. Van die geschiedenis is bijna niets te zeggen zonder de historie van de literatuur er bij te halen; ik wil alleen wijzen op het laatste stadium om te verklaren hoe men aan de voorstellingen gekomen is, die tegenwoordig vrij algemeen van kracht zijn, en die, zooals de meeste gangbare denkbeelden over kunst in dit land, in strijd verkeeren met de nieuwere meeningen over die zaken.

Er is een tijd geweest en vele oude kunstvrienden hebben dien tijd beleefd, dat de allengs moderner wordende schouwburgbezoekers, ik bedoel natuurlijk de Amsterdamsche, want het is alleen hunne opinie die de eer heeft van in de geschiedenis van de vaderlandsche dramatiek te worden geteld, dat zij in de komedie minder op hun gemak begonnen te

raken; ik geloof haast dat men dit omstreeks 1840 stellen kan. Zij vonden het nog wel mooi, en spraken ook nog wel met respect van de acteurs van het Leidsche Plein, maar het was toch niet meer zoo'n populaire uitspanning als bijvoorbeeld in de eerste twintig jaar van deze eeuw. Voornamelijk kon men zich niet geheel meer vereenigen met den lof, dien aan de manier waarop in drama's en treurspelen de tekst werd gezegd, door dichters en kunstkenners werd besteed. Men vond, in één woord, dien stijl van voordracht te weinig natuurlijk; te overdreven, zeide men; te weinig spreken en te veel declameeren, zoodat het onschuldig woord declameeren ten laatste een slechten klank kreeg. Declameeren begon te heeten, doen zooals een tooneelspeler een ernstige rol opzegt. En hoe langer hoe meer werd het publiek van meening, dat de tooneelmatige manier van spreken, - een andere uitdrukking waarvan de ongunstige beteekenis een teeken des tijds is - moest worden herzien. Maar, zooals het gewoonlijk gaat, de acteurs namen te laat nota van de publieke opinie en inmiddels had, ook om andere redenen, de Hollandsche Schouwburg de sympathie van de groote menigte en de belangstelling der letterkundigen verloren. De herleving van den literairen smaak waarvan de oprichting van De Gids een der symptomen was, is in de tooneelwereld onopgemerkt voorbij gegaan. Eerst veel later ontstond er een beweging om zich naar den nieuwer-wetschen smaak te schikken. De reactie tegen den ouden stijl van declameeren werd met kracht ingezet en hielp, naarmate zij vorderde, de verbeurde genegenheid herwinnen. Dit eindigde hiermede dat de afgekeurde methode geheel in diskrediet kwam, en toen nu eenige jaren geleden bij de literaire gezelschappen de aandacht voor den schouwburg teruggekeerd was, bemerkt men met genoegen dat de tooneelmatige manier van spreken bijna had uitgediend en bezig was totaal te verdwijnen.

Zoo dit het overzicht van de verschijnselen mag heeten, dan is hunne verklaring niet ver te zoeken.

De renaissance van de Europeesche beschaving in de laatste jaren van de vorige eeuw, die toen eindigde met de reactie

te overwinnen, welke in de voornaamste landen tusschen 1650 en 1750 oppermachtig was, die zoowel in de politiek als in de letterkunde merkbaar is, bracht in ons land, met de invoering van het proza op het tooneel en van het burgerlijke drama, een revolutie in de denkbeelden omtrent de voordracht te weeg. De vertaalde en oorspronkelijke treurspelen geraakten eenigszins uit de mode, en het nieuwe repertoire eischte een andere soort van spreken. Ook toen was het publiek de menschen van het vak vooruitgeloopen en Justus van Effen had reeds erg geklaagd over het geforceerde declameeren van onze tooneelspelers. Men weet dat deze laatsten zich aan de veranderende ideeën moesten onderwerpen en in de school van den acteur Maarten Corver zegevierden zij, naar het schijnt, volkomen. Op deze periode evenwel volgde de klassieke en conservatieve strooming, die na 1795 tegen de romantische en liberale beweging gericht was, en op hare beurt zoo machtig werd, als ooit een behoudende, tegen den loop der beschaving gekeerde invloed kan worden. Het oude treurspel kwam wederom in eere, er werden vele nieuwe in dien trant gemaakt, en de roem van verscheidene zeer beminde tooneelspelers die in deze soort uitmuntten, hielp de populariteit van het herleefde genre bevestigen De laatste leerlingen uit deze school waren het, die ten slotte niet bestand bleken tegen de veranderende neigingen van het publiek, na de reactie op de omwenteling, met dubbele kracht de 18^{e}-eeuwsche voorwaartsche beweging vervolgend.

Dit is de periode die onze oudere tijdgenooten beleefd hebben, toen de laatste artisten van de richting van Snoek en Wattier, hunne treurspelen en drama's voor stoelen en banken moesten spelen. De Hollandsche komedie is niet weer in de mode gekomen, voor dat deze literatuur verdwenen was, en mét haar de stijl van declamatie waarin men haar uitvoerde. Het is nog niet zoo lang geleden, dat een acteur in de eerste plaats den lof moest verdienen van natuurlijk te spreken. In de schatting van het naar den schouwburg terugkeerend publiek, had iemand het reeds ver gebracht, wanneer hij aan de oude school van voordracht ontwassen was.

III.

In een achttiende-eeuwsch pamflet over het tooneel, herinner ik mij gelezen te hebben waaraan men het toeschreef dat de acteur Punt zoo geweldig declameerde. Dat kwam van zijn omgang met de dichters, wier verzen hij in de komedie moest opzeggen. Hij wist dat zij hem zeer kwalijk zouden nemen elke poging, om met hun werk eenigermate de hand te lichten. Hij wist dat zij er op gesteld waren, dat den toeschouwers regel voor regel en woord voor woord, de rijkdom van de rijmen en de fraaiheid van de rhythmen, te verstaan werden gegeven. Dit was van de poëten onder onze voorouders een zeer begrijpelijk en zeer verdedigbare eerzucht. Punt, de tooneelspeler, met de talenten die hem algemeen werden toegekend, Punt zou zeker een in alle opzichten voortreffelijk acteur hebben kunnen blijven, indien de schrijvers die zijn vrienden waren, slechts niet de middelmatige dichters en de nog middelmatiger vertalers waren geweest, waarvan de honderde brochures thans de bibliotheken der tooneelvrienden vullen met hun ongelezen bladzijden. De koopman die zijn buitentje had aan de Singels of in de Meer of aan de Vecht, later in de eeuw ook in den omtrek van Haarlem, had ook zijn boekerij en in die boekerij behoorde hij somtijds te zitten werken aan een vertaling van een treurspel van Crébillon, van Thomas Corneille of van Voltaire. Had hij daar zijn bekomst van en waren hem eenige geluiden in het oor blijven hangen en in zijn vingers eenige vaardigheid blijven steken om de korte en lange lettergrepen, de harde en de zachte rijmen, om-en-om, op elkaar te laten volgen, dan ging hij snuffelen in de restes van zijn schooljaren of neuzen in de kwartijnen van zijn boekekast naar een onderwerp uit de geschiedenis van de oudheid, waaruit hij een oorspronkelijk tooneelwerk zou kunnen samenstellen. Zoo herleefden de Egyptische en de Assyrische koningsgeslachten en de Grieksche helden aan de oevers van den Amstel en zij verhaalden aan de bezoekers van den schouwburg op de Keizersgracht, de belangen van

hunne volkeren en de geheimen van hunne persoonlijke zwakheden en passiën, in de korrekte woordekeus en den bedaarden gang van den achttiende-eeuwschen alexandrijn. Eerst reciteerend in het thee-salet, genoot de auteur den bijval van zijn kennissen in kleinen kring, totdat de protectie van de schouwburg-regenten of de naam van den maker, machtig genoeg was om de stadgenooten groot en klein van de nieuwe vertaling of het nieuwe oorspronkelijke stuk te doen profiteeren. Maar van den schrijver was het genoegen dan eerst compleet, als hij de voldoening van zijn plezierige bezigheid van de rijmen uittezoeken en het kort-láng, kort-láng goed te schikken, bij het hooren opzeggen van de verzen terugvond, - en evenals hij-zelf bij de voordracht zijn best deed om zijn bekwaamheid in dezen arbeid duidelijk te laten uitkomen, eischte hij ook van de tooneelspelers, dat ze het publiek zouden laten hooren hoe volkomen de auteur de geheimen en de moeilijkheden van de dichtkunst meester was.

Nu geloof ik dat de kunst van het zeggen ook wezenlijk op deze manier kan worden omschreven, en dat althans dit waar is, dat de acteur die de qualiteiten van den gesproken tekst niet te voorschijn brengt, verkeerd doet. Indien dan ook in de vorige eeuw de invloed van de poëten op het tooneel slecht was, dan lag het aan de poëten-zelf. Het eentoonige en geluidlooze gedicht, dat slechts voor den schijn in de jamben van den alexandrijn een rhythmus bezat, maar bij afwezigheid van eigen stemming of fantasie van den auteur, geen klank of beweging had van eigen vinding, kon niet anders dan door een buitensporige verheffing van stem en een onnatuurlijke poging om den acteur te laten aanvullen wat de dichter had verzuimd, eenigszins presentabel ten gehoore gebracht worden. Herodes was dood, en om hem voor levend te doen doorgaan, moest de acteur hem óver-hero-dessen. Shakespeare, die de tooneelspelers daartegen waarschuwt, had gemakkelijk praten. Zijne excetutanten deden al genoeg wanneer zij zich maar bedaard door zijn verzen lieten dragen; maar Abraham Punt en zijne collega's moesten van de dichters onder hunne tijdgenooten de vérzen dragen. Het

was geen wonder dat zij zich aan dien zwaren vracht vertilden. De fout van Punt en zijne CIllega's was niet, dat zij te veel naar de schrijvers luisterden, en ook niet, dat zij te veel den maat en rijm lieten hooren, maar dat zij schreeuwen en galmen moesten om van dit laatste iets te recht te brengen, zoo weinig geluid en beweging hadden de dichters in hun werk gelegd.

Tegenwoordig, nu er in het geheel geen tooneel-literatuur is en er geen auteurs zijn, wier blaam of lof de acteurs ter harte gaan, nu wij bovendien nog gedeeltelijk verkeeren in de periode van reactie die ik heb aangeduid, van de reactie tegen de korte herleving van het het middelmatige treurspel in de eerste vijf en twintig jaar van onze eeuw, tegenwoordig zijn wij in een ander uiterste gevallen dan ruim honderd jaar geleden. Daar komt bij, dat dit een zeer onartistieke tijd is en nog maar sedert kort eenigszins aan het verbeteren. Zoo er een dozijn Nederlanders zijn, die weten wat een vers is, dan zijn er geen twaalf die weten hoe een vers moet gezegd worden. Die reactie maakt, dat men voor een natuurlijke manier van zeggen is, en dit gebrek aan kunstgevoel heeft ten gevolge, dat men van dit verkeerde begrip een bovendien zeer verwerpelijke voorstelling is toegedaan. De groote vergissing zal wel hierin gelegen zijn, dat men met natuurlijk bedoelt alledaagsch; zóo spreken derhalve als de meeste menschen doen en niet anders als de meeste menschen kunnen hooren; hierin, dat men geen onderscheid maakt tusschen, het spreken volgens de natuur van de gewone menschen en het spreken volgens de natuur van de rol waarvan men den tekst te zeggen heeft. Zonder twijfel zou de leer van het natuurlijk spreken, met inachtneming van dit laatste voorbehoud, nuttig kunnen zijn wanneer men haar enkel op het proza van de tegenwoordige blijspelen toepaste. Maar zij is van een noodlottige dwaasheid, als men aan hare consequentiën wil onderwerpen het zeggen van verzen. Deze vorm-zelve is met hare strekking in strijd en men heeft wel eens van een realistische richting gesproken, die voortaan op het tooneel geen poezie zou dulden. Die richting is niets

anders dan het gebrek aan literairen smaak bij onze land-genooten; zij houden niet van poezie of enkel van slechte. Het is waar dat de acteurs het zeggen van verzen hebben afgeleerd, en dat de eisch om die natuurlijk te zeggen, een der teekenen is van artistiek verval. Omdat de menschen niet de gewoonte hebben in dichtmaat met elkaar te spreken, zou men geen poëzie op het tooneel kunnen toelaten; en als men een enkelen maal met verzen te doen heeft, moet men zich haasten ze uit te spreken alsof het geen verzen waren, om, zoo men de werkelijkheid niet geheel kan nabootsen, daar toch zoo dicht mogelijk bij te komen.

IV.

Men zal mij toegeven dat eenige verbetering van deze ideeën niet overbodig zou zijn. En voor dat de begrippen omtrent deze zaken wat zijn gezuiverd, kan men niet hopen dat het werk van de artisten vooruit zal gaan. De jaarlijksche voorstellingen van Gijsbrecht van Amstel zijn het, die een soort van maatstaf geven om te zien of er verloren of gewonnen wordt. Het is niet de eerste maal dat ik over die vertooningen spreek en ik heb mij veroorloofd te beweren, dat deze thermometer eerder daalt dan stijgt. Bijzonder onaangenaam is het er te moeten bijvoegen, dat de nu niet meer zoo recente pogingen om de opleiding van onze acteurs te verbeteren, althans naar mijne meening niet heeft medegewerkt tot eenige blijvende verhooging. Het is in waarheid een vriespunt, waarop de belangstelling van de acteurs, tegelijk met hun geschiktheid, in het stuk van Vondel is gedaald. Zonder in de geheimen te zijn ingewijd, kon men uit de manier waarop de Gijsbrecht wordt neêrgelegd, de schuldige lusteloosheid proeven, die de meesten tegelijk met de harnassen en mantels aan het lijf schieten. De jongeren munten in dit opzicht niet boven de ouderen uit; en het zijn zelfs deze laatste aan wien menig schouwburg-bezoeker zijne weinige aangename herinneringen aan Gijsbrecht van Amstel verschuldigd is. Het verhaal van den Bode is een meester-

stuk van den Heer Bouwmeester; indien hij er tenminste zijn ernst bij kan bewaren en er geen malligheid meê maakt, wat hij somtijds doet en wat hem nooit fraai staat. Het heeft mij ook erg gespeten dat de Heer Morin de rol van Arend heeft losgelaten. Daar kon men nog eens uit zien wat de ouderwetsche manier van verzen zeggen was, en het behoeft niets onaangenaams voor zijn opvolger te bevatten, wanneer men dit eenigszins vroegtijdig terugtrekken betreurt. Die martiale breedheid, die rustige vertrouwdheid met de alexandrijnen, dat gevoelig op en neer gaan van de stem met hunne hoogte en val, was iets waaraan men zich niet spoedig gewent als het verdwenen is. In de alexandrijnen goed te kunnen praten is een kunst die verloren gaat. Velen willen óndanks de alexandrijnen spreken en werken zich er doorheen, zooals men door een kreupelbosch zijn weg baant. Wat niet buigen wil wordt gebroken of vertrapt, en de handen van de meesten zijn voor dit werk meer pootig dan handig. De regie is ten aanzien van Vondels treurspel niet al te zorgvuldig. Ik spreek niet van kleine grappen die in een operette thuis hooren, als het eindeloos defileeren van dezelfde militairen door de kloosterpoort. Dit weten de menschen vooruit en zonder het incident zou men niet rekenen Gijsbrecht van Amstel te hebben gezien. Maar wezenlijk erg is het verdeelen van rollen aan menschen, die daar niet de minste bekwaamheid voor hebben. Men behoort minstens een korrekte uitspraak en een normale stem te bezitten, wanneer men als vertolker van Vondel het openbaar tooneel betreedt. Zelfs lichte spraakgebreken en ook kleine afwijkingen van een zekeren standaard van zuiverheid, verminderen iemands geschiktheid op een onoverkomelijke wijze. Dan zijn er vergissingen in de beteekenis van sommige uitdrukkingen en woorden; een geheel bloemveld van vermakelijkheden, die hier niet op hare plaats zou zijn, maar waarvan de onuitgeroeidheid niet getuigt van een waakzame regie. Waar drommel, zou men zeggen, dient de geheele fictie van een herlevend nationaal tooneel voor, indien men, lang na de koperen bruiloft van deze kunst met de literatuur, er niet in geslaagd is, den ouden Gijsbrecht leesbaar voor de artisten

en hoorbaar voor het publiek te maken? Er zijn kleine oorzaken die groote gevolgen kunnen hebben, wat natuurlijk niet waar is en wat alleen waar kan schijnen; maar dikwijls heb ik in ernst hooren beweren dat de verjaardag van Mevrouw Kleine, die op oude-jaarsdag viel, en die steeds met groote hartelijkheid door hare vrienden en collega's werd gevierd, de reden zou geweest zijn dat aan een goede generale repetitie van den Gijsbrecht van Amstel, waarvan vooral de jongere leden van het gezelschap zouden kunnen profiteeren, niet kon worden gedacht. Mevrouw Kleine, intusschen, zorgde wel dat zij geen nonsens zei, en het eenige wat er van te denken is, zou zijn, dat zij bij roomtaart en advokateborrel hare positieven behield. De comédiennes die haar in de rol van Badeloch zijn opgevolgd, kunnen dunkt mij, met gerustheid deze partij thans aan Mevrouw Frenkel-Bouwmeester overgeven, die hare middelen voor dit genre reeds met eenig succes heeft herzien en die op oude-jaarsdag niet jarig is. En om, voor zoo ver het mogelijk is om te zeggen zonder spreken, deze opmerkingen niet zonder voorbeelden van de aangeduide fouten te eindigen, wil ik als inleiding tot een derde opstel onder dit hoofd, het thans gegeven overzicht van den tegenwoordigen stand van zaken met deze citaten uit Gijsbrecht van Amstel besluiten.

V.

Zonder twijfel zijn er in Vondels treurspelen fraaiere reizangen dan deze; fraaiere ook in dit treurspel. Evenwel wordt er geenszins in gemist iets van dat verrukkelijk hooge accent en dien zwier van maatgang, die verzen als deze onderscheiden:

> Nu stelt het puik van zoete keelen,
> Om daar gezangen op te spelen,
> Tot lof van God, die op Zijn troon
> Gezeten is, zoo hoog en heerlijk,
> Van waar hij zien kon hoe begeerlijk
> Het Sparen stak na Aemstels kroon!

Of deze:

> En schenden d' edele en getrouwe,
> Gelijk de schender Velsens Vrouwe,
> Wel ruim zoo waardig als Heleen.
> Den Brand van een herboren Troye
> En krijg, die 't overschot verstrooie,
> Na dat men jaren heeft gestreen.

Het zijn de ooren en niet de leesteekens die, bij het zeggen, de verdeeling van zulke verzen bepalen; de ooren zijn het bovendien en niet bedenkingen van gramatischen aard, die het leggen van den klemtoon aanwijzen.

Verkeerd is het dus te zeggen:

> Tot lof van God, die op zijn troon gezeten is
> Zoo hoog en heerlijk. . . . . .

verkeerd te zeggen:

> Wel ruim zoo waardig als Heleen
> Den Brand van een herboren Troye én krijg,
> Die 't overschot verstrooie
> Nadat men jaren heeft gestreên.

Het zijn juist de laatste verzen, met de twee die er dadelijk aan voorafgaan, die van een voortreffelijk rhythmus zijn; waarin elken regel duidelijk afgezonderd van den anderen dient te worden uitgesproken, met de volheid van de stem op elk rijmwoord aan het slot, opdat in het oor achterblijve de compleete symetrie van dit bouquet van geluid. De traditie brengt nog andere kwaadwillige verstoringen mede; en alle zijn uitingen van de neiging om duidelijk te zijn, als ware een gedicht een notarieele akte, waarvan de inhoud stukje voor beetje aan de toehoorders moest worden bekend gemaakt. Zoo hoort men met groote regelmatigheid in dezen zelfden zang:

Waar is de Reus met al zijn stoffen,
Die Gijsbrecht's stad ter neer wou ploffen,
  En om *haar* muur *zijn* armen slaan?
Wat ijdle schrik heeft hem geslagen,
Wat ijdle vreeze mag *hen* jagen
  Die nu met schande strijken gaan?

En eindelijk, even noodlottig:

Trek in, o Aemstel, trek *nu* binnen,
Die zonder slag kunt overwinnen.
  Trek in, o brave burgerij,
Die u zoo moedig hebt gekweten,
Geen eeuw en zal *uw* eer vergeten,
  De Hemel sta u eeuwig bij!

terwijl het toch te doen is om de tegenstelling van *muur* en *armen;* om de impressie van *vrees* en *schrik;* om de hier zoo duidelijke beteekenis van het rijm: *jagen* en *geslagen;* en het verder uit den klank van al deze verzen blijkt, dat de volle betooning van *haar, zijn, hen*, niet bedoeld is; terwijl men zich eindelijk niet kan voorstellen dat iemand met eenig gehoor voor poëzie anders zal lezen dan:

Trek in, O *Aemstel*, trek nu *bin*nen,

of, in ditzelfde minnelijk noodigende en juichende couplet, dezen regel anders dan:

Geen *eeuw* en zal uw eer *vergeten*...

waarbij nog te letten valt op de bijzonderheid, dat al deze klemtoonen, zoo niet met de taalkundige beteekenis, in den ongunstigen en mechanischen zin van het woord, toch steeds overeenkomen met die hoogere bedoeling die gelegen is in het antwoord op deze vraag: welk woord is het, waarvan de schrijver wil dat het begrip de sterkste impressie op mij maakt.

De Rei van Edelingen aan het slot van het tweede bedrijf heeft eenige strofen, die even mooi zijn als de aangehaalde

uit den eersten Rei; en evenmin als de Heer Van Vloten in zijn voorberlcht voor de Roelandts-uitgave zegt te begrijpen waarom Jacob van Lennep dit gedicht in zijne editie afkeurt, begrijp ik dezen onrechtvaardigen blaam. Het begint zoo:

> Wij edelingen, blij van geest,
> Ter kerke gaan op 't hooge feest
> Den eerst geboren Heiland groeten,
> En knielen voor de kleene voeten
> Van 't kind waarvoor Herodes vreest.
> Het kind waarvoor een starre rijst,
> Die Wijzen met haar stralen wijst
> De donk're plaats van zijn geboorte,
> En leidt hen binnen Davids poorte,
> Daar d' Allerhoogste het laagste prijst.

De hooge godsdienstige vreugde in dit feest van Gods Eerstgeboren Zoon, den Heiland der menschen, als kind met kleine voetjes, waarvoor de Wijzen neerknielen en Herodes vreest; de bijna vroolijke onderworpenheid aan dit bekoorlijk wonder, zoo vrij van alle kerkschheid of dogmatiek; de ernstige dans van geluiden, een opgewekte begeleiding naar den tempel waar het verheerlijkte Kind wordt geprezen en gedankt; en in deze men zou zeggen lichte melodie, die toch geen plechtigheid mankeert, de mystieke en ernstige toon van de verzen:

> Het kind, *waarvoor een starre rijst*,
> Die Wijzen met haar stralen wijst
> De *donh're plaats* van zijn geboorte,

allengs weer lichter en klaarder wordend, niet zonder toedoen van het rijm der laatste regels:

> En leidt hen binnen Davids poorte,
> Daar d' Allerhoogste 't laagste prijst.

Veel behoort er niet toe om dezen samenhang en deze afwisseling te verstoren. Leest men

> En knielen voor de kleene voeten van 't kind,
> Waarvoor Herodes vreest.....

of:

> Die Wijzen met haar stralen wijst de donkre plaats
> Van zijn geboorte.....

dan is reeds de helft van de beteekenis verloren.

Een andere mooie plaats in dezen zang is deze strofe:

> Des hemels reien wiegen hem
> In slaap met hunne zoete stem,
> Die nooit van vaak en was beschoten,
> En wekken 't hoofd van alle grooten,
> In 't Koninklijk Jerusalem.

Ik beken dat hier bijna evenveel kansen zijn om zich te verspreken, als er woorden zijn. Men moet inderdaad eenigermate los zijn van de kwade praktijken der traditie en der gangbare leer, om te zeggen, alsof er niets meer op volgde, geheel vrij en naar het rhythmus van dit enkele vers, dezen eersten regel:

> Des hemels reien wiegen hem

Het laatste woord bovendien niet meer toon gevend dan noodig is om het rijmwoord in den volgenden te laten aanslaan:

> In slaap met hunne zoete stem....

Het is genoeg om het derde vers iets lager te beginnen, om te laten hooren dat de omschrijving betrekking heeft op den hém van het eerste. Nu is het evenwel zeker dat men zal zeggen:

> Des hemels reien wiegen *hem* in slaap
> Met hunne zoete stem,
> Die nooit van vaak en was beschoten;

aan dezen laatsten regel een zekere serieuze uitdrukking gevend, een prozaischen nadruk, iets als de mededeeling van iemands waakzaamheid, een recommandatie van prijzenswaardige qualiteiten, een belangrijke confidentie, die de spreker hoopt dat u niet ontgaan zal en waarvan hij verwacht dat gij haar ter gelegenertijd met een wederdienst zult beloonen. In plaats van het heldere en teedere en zachte lied van die verzen

> Des hemels reien wiegen hem
> In slaap met hunne zoete stem,

te vervolgen en te versterken in het langer en vrouwelijk eindigend vers

> Die nooit van vaak er was beschoten....

En deze laatste aanhaling, deze andere strofe van den zelfden rang, die van een wonder-vriendelijke stemming is, met iets vochtigs van vreugdetranen in haar liefelijk geluid:

> Gelijk van ouds was toegezeid:
> Dat God zijn kudde wijden zal
> En hoên voor ramp en ongeval,
> *En naar 't verdwaalde schaapken vragen*,
> *En dat op zijne schouders dragen*,
> *Met vreugd bij 't overig getal*.

Dit klagend vragen eerst, en deze plezierige triomf, verkondigd met bevende lippen en toch lachenden mond:

> En dat op zijne schouders dragen,
> Met *vreugd* bij *'t overig getal*.

Het is al bijzonder erg te bedenken dat men in Holland nog moet afleeren om te zeggen:

> En dat op zijne schouders dragen met vreugd
> Bij 't overig getal.

Zoo is er voor de kunst van het zeggen niets te hopen, voor dat de kunst van het hooren eenigermate populair is geworden. Mij dunkt, dit te bevorderen is een van de aangenaamste zaken, waarmeê men zich als kunstonderwijzer kan bezig houden.

Am., Sep. '88.

Varia.

Zola, gedekoreerd en akademielid.

Ik heb in den Figaro twee merkwaardige berichten gelezen, en wel, dat Zola gedekoreerd is en zich nu kandidaat stelt voor het lidmaatschap der Académie Française. Ik wil trachten dit verrassend geval te appreciëeren en te verklaren.

Als ik rond-uit mag spreken, dan moet ik zeggen, dat ik een dekoratie op de borst van een groot schrijver, een hoon, minstens een spot, en in elk geval iets onmogelijks vind. Ik vind et zoo iets als een monocle in het oog van een leeuw, als een Venus-van-Milo, die men oorbelletjes zoû aandoen, als een met een kappers-advertentie beschilderde piramide.

De tijd is lang voorbij, dat de literatuur zich vereerd achtte, indien zij de kamerknecht of de avond-opvroolijker van een koning of keizer mocht zijn, of indien de een of andere prins haar, in den persoon van een dichter, in zijn gevolg opnam, als een luxe-artikel, een soort van geestelijke maitres. Een dekoratie, dat is ‘un crachat de roi’, en nu mogen generaal en geleerden nog steeds met graâgte hun borsten ophouden om er die blinkende fluimen op te ontvangen, de literatuur daarentegen zoû zich, al stonden alle keizers, koningen en republiek-prezidenten al smeekend achter haar, nog niet moeten verwaardigen hún op de borst te spuwen.

Of nu Frankrijk al een republiek is en daardoor de gift eener dekoratie meer het karakter eener hulde der natie dan dat van een persoonlijke vorstengunst heeft, dit neemt niet weg, dat, naar mijne meening, de literatuur zich onmogelijk kan laten welgevallen, dat men haar smukt met gelijksoortige

sieraden als waarmeê dagelijks de onnoozelste hertogen en de meest ordinaire ambassadeurs zich plegen te toiletteeren. In de Hooge-Literatuur kán men zich moeilijk belachlijker kompromitteeren, dan door zich te laten dekoreeren.

Zola nu heeft zich laten dekoreeren. Die dekoratie tast natuurlijk zijn werk niet aan, zij bezoedelt alleen de persoon. Maar ik, die nog een soort van naïve liefde ook voor den persoon van Zola in mij had, heb toch nu zijn portret uit mijn werkkamer weggedaan, om dat ik, als ik er naar mocht kijken, de gedachte niet zoû kunnen verdragen, dat er nu zoo een leelijke vlek op die vroeger zoo streng leêge borst is gekomen.

Toch niet om dat ik zoû vinden, dat men maar door dik en dun revolutionair moet zijn en maar altijd tegen de samenleving en hare gebruiken gekant, maar alleen om dat ik deze dekoratiezaak ontzachlijk ridikuul vind.

Zola heeft zich-zelf vroeger natuurlijk beloofd, dat hij zijn persoon en in zijn persoon zijn, aanvankelijk revolutionaire, literatuur zoû doen accepteeren Hij heeft zich, zoo als het dagblad ‘Le Temps’ de zaak verklaart, voor-gesteld, te triomfeeren over dat Parijs, over die Parijsche letterkundigen, over die Parijsche dagbladschrijvers, die hem zoo veel vijandschap hebben betoond als misschien nooit eenig ander groot schrijver heeft ondervonden. In Frankrijk wordt een schrijver geächt officiëel geaccepteerd te zijn wanneer men hem dekoreert en hem lid maakt van de Académie Française. Maar nu is er, dunkt mij, tusschen die twee manieren van accepteeren een onderscheid. De dekoratie toch is volstrekt onverdedigbaar, maar het lidmaatschap der Académie niet. Immers door ridder te worden van het Legioen van Eer stelt men zich als zoodanig gelijk met den eersten den besten gereüsseerden manufakturier, terwijl Zola door een der hon derden ridders te worden, de geheele ridderschap geen verjongingskuur zal doen ondergaan; maar door lid der Académie te worden doet hij dat de Académie wel. Want als Zola

lid wordt van de Académie, is dat zoo goed als-of hij tot de Académie zegt: niet alleen, Académie, heb ik u meer dan eens de waarheid gezegd door u uit te maken voor een gezelschap van domme middelmatigen, die der literatuur-ontwikkeling steeds in den weg staat in plaats van haar te leiden, maar mijn heele leven lang heb ik ook uw literaire beginselen verloochend, uw gevoelens van goeden smaak voort-durend gekwetst, uw aesthetiek vertrapt, alles wat u goed en heilig was gesmaad en ontkend, en nu, zonder ooit in uw geest gehandeld te hebben, dwing ik u, om dat ik dat zoo gewild heb, mij als in weêr-wil van u zelf in uw midden te ontvangen, en doe ik zoo mijn begrippen, mijn kunst, mijn literatuur, triomfeeren over de uwe. Voortaan zal de Académie naturalistisch zijn.

Om zich dat streven van Zola om lid der Académie te worden goed te verklaren, moet men zich in den specialen franschen toestand goed indenken. Want deed men dat niet, dan zoû men al-licht denken: wat kan 't in 's hemels naam een groot schrijver schelen lid te worden eener Vereeniging van middelmatigen. Maar in Frankrijk heeft de literator niet dat Germaansche idee van buiten en boven de maatschappij en hare instellingen eenvoudig zich-zelf te zijn zonder meer. In Frankrijk is de literatuur veel meer samengegroeid met de maatschappij zelve, is de literatuur meer een kaste, een stand, zoo als bij ons b.v. de handel en de balie zijn. Van daar dat in Frankrijk aan de gewone schrijvers-eerzucht van mooie werken te maken en daar den naam van te krijgen, onmiddellijk die verbonden is van een aanzienlijke literaire positie te bereiken en Académielid te worden. Nu doen de meesten dat door middel van protektie en door b.v. tien jaar lang te schrijven op een manier, die de Académie aangenaam is, en zeker zijn er geen twee die het op zulk een schitterend tirannieke wijze zouden beproeven als Zola het nu wil.

5 Aug. '88.
L. VAN DEIJSSEL.

Zolaas Nieuwe Boek door L. van Deyssel.

I.

O, ik ben zoo blij. Want ik zit hier nat, koud en koortsig van aandoening en ik kan mij gehéel geven, nu, juist nu, nu ik weet, dat achter mijn weggegeven aandoening, ik zelf onaangetast staan blijf. Want ik ben zoo'n letterkundig baasje, dat, behalve edelmoedigheid, heel veel andere, minder mooye eigenschappen heeft, die der edelmoedigheid wel eens te sterk willen worden. Hoe is 'et ook weêr gegaan?. . O juist, éerst ontdekte ik Zola, toen ik mijn eigen lang nog niet heelemaal gemerkt had, - dat was de tijd, dat ik prijzende en waardeerende artikeltjes over Zola schreef; tóen werd ik me zelf heelemaal gewaar, wel maar bij korte schokken, maar toch hevig en veel, wel nog geen opperst effenen langaanhoudenden lichtdag, maar heele helle bliksemrukken en wankelend grond-bolderen van mijn bewustzijn, - dat was de tijd, dat ik dacht: o, dus ik ben zélf óok wat, dus laat ik nu maar veel over me zelf praten, anders begraaf ik mij nog onder Zola; maar nu, nu ik heelemaal weet wat ík voor mij nu zeker weet, nu ik het huis van mijn begeeren en willen zoo zuiver vol heb opgebouwd, hoog op de hoogvlakte

mijner wijde gedachtenrust, die ik mij worstelend heb geplaveid, nu de menigte-meeningen versterven onder mijn zolen, nu zet ik dat mijn huis wagen-wijd open om mijn hoogen gast te ontvangen, open de deuren in zon en de vensters in zon, om het feest van mijn geestdrift te vieren.

Neen, er is geen-een beletsel meer. Wat raakt het mij nog wat ze zeggen. Ik keer te-rug tot den eersten grooten tijd van mijn groote jeugd, om dien hoogsten harer hartstochten nu zuiver en zeker te uiten. Nu geen voorbehoud meer en geen drooge betoogen, maar mijn eigen gevoel, mijn uitbrekende liefde, mijn dank, mijn vereering.

Want wat is het anders, dan mijn eigen geestdriften, die ik zoek en weêr vind, even gaaf als zij waren, gaver nog door 't bewaren. Ja, zij kennen me nog wel, al die wilde gedachten, zoo teeder verpleegd, van toen, voor ik insliep in de donkere kamer, helle brokken blauwe en koperen bewondering uit hun eigen zich klonken tot metalen taal in mijn liefde-koortsende hoofd... Kijk die zachte gedachten 'es lachen...

Maar de geestdriften komen, stormend om door mijn romp, klankend op in mijn hoofd, starend zich neêr uit mijn gezicht in het schrift.

O lief, aanbeden Gisteren, o, machtigst lichte dag. Laat mij her-leven, laat mij her-inneren.

Hoe was 'et ook weer... Dáar lag mijn werk, dáar was de deur, links omhoog was de zon... Het pakje kwam, het gele boek... Zolaas nieuwe roman,... gauw, maar dadelijk lezen,... 't is tien uur... het eerste hoofdstuk gelezen, hm, hm, oude motieven... toch verduiveld knap... 'n knap romanschrijver, die Zola,... dat idee van die vondeling is 'n oud roman-thema, dat i op-nieuw heeft willen gebruiken,... hoofdstuk-twee gelezen,... nu ja, die jaartallen tusschen den text en al die citaten, die geschiedenis van de lokaliteit, die beschrijvingen, dat doen we tegenwoordig anders,... hoofdstuk-drie gelezen... 't is een mooi boek, een kontrast met La Terre,... riche comme un roi, beau comme un dieu... blz. 67... oh! moi ce que je vou-

drais, ce que je voudrais... ik lees voort, maar... wat is dat, wat gebeurt er in me?... ja, dat is de emotie, de emotie begint in me... dat is het Verlangen, dat hier wordt beschreven... ik lees voort, hoofdstuk-vier, hoofdstuk-vijf, het boek is groot gedrukt, het verhaal is niet zoo erg lang... daar roept een stem van buiten het boek, uit een ander leven... ik zeg: nee, ik kan nu niet komme, ik heb ook nog geen honger, over 'n uurtje... het is een mooi boek,... nu leg ik het neêr en lach hard-op, ik lijk wel gek, ik doe als een kostschool-meisje, laat ik toch naar beneden gaan, ik zal van-middag verder lezen... ik neem het boek weêr en lees door, het is mooi, héel mooi, weinige groote lichte gezichten, de maan en de witte bloemen, al dat witte,... ik lees voort, hoofdstuk-zes,... toch veel symboliek al tijd,... dat grasveld en dat armenbezoek zijn een beetje onharmoniesch... hoofdstukzeven, acht,... 't is 'n prachtig boek, ik begin te gloeyen en te huilen... hoofdstuk-negen, tien,... ik lees zweetend, hijgend en huilend door tot het einde, één ontzachlijke stijging van ontroering, zonder verder reflexies te maken... het boek is uit, ik leg het neêr, kijk op de klok, 't is half zes, het wordt al donker, de zon is weg, 't wordt duister in de kamer... ik sta op, stil, ik heb een warmte en als opgekropte schokken in mijn lijf, mijn oogen kijken zonder te zien door de al tijd meer verduisterende kamer, ik voel mij zoo vreemd, ik ken die ontroering niet, neen, die ontroering heb ik nooit gehad, nooit, neen nooit, nooit, vóor van-daag nooit, ik, die dacht geen nieuwe ontroeringen meer te kunnen krijgen, nooit, neen nooit,.... ja ja, het is wat ik voel, het móet zoo zijn,... o God, hoe is 'et mogelijk, dat er een man leeft, die zulk een eindeloze heerlijkheid van aandoening weet voort te brengen... maar laat ik me toch goed herinneren, ik heb toch zoo veel komediestukken gezien, zoo veel muziek gehoord, zoo veel boeken gelezen,... en toch is 'et zóo, nooit had ik deze ontroering, nooit, nooit...

Dat was gisteren, en nu van-daag. Ik kan niet zitten blijven, drentel door de kamer, heen en weêr, mijn hoofd neêr, raak doelloos de voorwerpen aan, en mijn opgekropte

ontroering barst telkens in snikken los... hee, dat 's vreemd, anders als ik zoo huil om een boek, is 'et kort en krijg ik dadelijk die reaktie van wrevel, als een hortenden stoot van weêrzin, die mij afkoelt,.. maar nu doet 'et huilen me goed... mijn heele lichaam is anders als anders, ik ben in de ont roering naar bed gegaan en weêr opgestaan, ik heb als een heete moeheid door mijn leden... o, ze spreken van geslagen zijn, door iets, door een aandoening, een verrukking geslagen zijn, maar men moet die dingen fyziek gevoeld hebben om ze geheel te begrijpen, en dat heb ik nú, ik voel mijn heele lijf als lam geslagen van moeiheid, als na een eerste zwemles... mijn heele lijf is als in een bedwelmend bad, als doorsijpeld van verrukking... o, die hoogste ervaring miste ik, ik wist niet, neen, ik wist niet, dat dát zóo kon... ik heb de fyzieke sensatie van in een ander, een heet tweede-leven te zijn, nú ken ik pas de eigenlijke, dadelijke, hevigste kunst-emotie... O, mijn liefste bezigheden zijn anders het ontleden van mijn aandoeningen en het ontleden van literair werk, maar vraag, vraag mij daar nu niet naar, want ik kán nu niet en ik zoû ook niet willen.... die emotie, ik weet nog niet wat het is, ik weet alleen zeker dat ik nooit zoo'n ontzettend geweld van ontroering in mijn wezen heb gevoeld, en het literaire werk, het boek Le Rêve, o, wees maar gerust, ik zie 'et vol fouten, of, fouten durf ik niet te zeggen, ik zie het vol onvolmaaktheden, vol dingen, die ik, als ik gekund had, anders zou hebben gedaan; maar ik vraag mij af, hoe raar dat ook aanhoort, of bij vollediger volmaaktheid die ondoorgrondelijke innigheid van aandoening, die opperste kracht van ontroering, mogelijk zoû zijn geweest.

O, gij deftige hoovaardige professors en dominees, past op, houd uw mond over Goethe, den intellekt-kunstenaar, spreekt niet met aanzienlijke geleerdheid van den mystischen Shakespeare, want ik zal de boeken van Goethe en Shakespeare nemen en ze smijten voor uw voeten en ze vertrappen onder de mijne. Want ik weet alleen van wat mij heeft bewogen, en dat mijn opene wezen een magneet is die nooit heeft bedrogen. Ik kan nu ook die andere stem niet dulden, die uit mijn

eigen binnenste spreekt van anderer spitser verfijning en meerder artistiekheid, van De Goncourt, Huysmans en de anderen, die teerder waarnemen en fijner styleeren. Ik weet nu van geen stijl; die groot is is meer dan die klein is en fijn; ik weet alleen dat ik als aan ben gevat door een reuzen-arm, die door de muren heen kwam steken, en dat ik geschreeuwd heb inwendig van nameloze vreugd. Hoe nietig zijn nu al die verfijners naast dezen éenen almachtigen man.

Dat boek is zoo goud en zoo wit, ja, van een zwaar gouden witheid. En ik, nu ik 't in me heb, zie ik me als staand in een hitte van goud-witten schijn, en zoo wil ik mij keeren om te spreken met, in mijn taal, beheerschende oogen en een zwaar-luide stem. O, ik ben zoo verwonderd. Ik ben getild in een hemel van gouden ontroering, om er te lachen den dof verdwaasden, den heesch dronkenen lach van de opperst bedwelmende, de moordende vreugde, ik ben te-ruggesmakt in een wereld van witte, lijk-witte weeën, om er te weenen het bevend geschrei van den eindloos verschietlozen weemoed. En nu wil ik spreken, maar zal ik wel kunnen, want ik dool nog maar stamelend, als een kindje aan den leiband, kijkend met wijd-gespannen oogen in de geweldige wereld van wijd witgouden lichten, die, als een opperste gewelf van reine hoogte, een hal van goud doorzond sneeuwlicht, een dag van teêr-jonge, blank-jeugdige liefde, over mij heen is gebogen. En ik treed en ik zoek naar den stap, naar den stijl, om hoog-vast in te gaan, om zuiver-zeker in te spreken, mijn heerlijk en heilig gevoelen. Kon ik mij los-wringen uit de taal en hooger opgaan in een andere, rijkere, lichtere wereld van woorden. Ik mag kloppen en hameren tegen daverende hoogten, met mijn willende hoofd schuin- op in heet begeeren, ik mag gaten slaan in de lucht, om er zuiver geestdrift-goud uit te doen stroomen, ik kán mij niet heffen tot die uiterste taalkracht, die ik wil, om alle hoofden te doen buigen voor mijn waarheid.

Want, hier! botte schedels van laf-hartige menschen, hier! éenvormige doodskoppen op laag-levende lijven, ik wil 'et slaan in uw hoofden met rinkelend geweld, ik wil dat 'et

klinke door uw dor hoofd-gebeente, dat uw haren opwaayen en uw oogen uitstralen den goud schijnenden weêrklank van mijn hoog-driftende vreugd.

Want mijn lijf was in den dag, den wit-blauw-gouden dag, die mij zachtjes omwoei met zijn lichtende schijnen, toen is in mij gestegen, stil en bevend zich breidend, een diepere dag, gouder goud, lichter wit. Hij is gestegen van verre wegen, diep uit de eerste jeugd van mijn ziel, hij is doorgebroken door mijn verbrijzeling en door mijn tranen zie ik hem gaan, ik kan slechts staren waar hij komt waren als een wade van wit schitterlicht. O, ziet boven de boomen de wolken komen, gesluyerde bruiden met bloem-blanke huiden, geruischloos aanzwevend in 't licht en in 't licht bevangen van 't lichtend Verlangen, zacht zilverend uit hun gezicht. Zij zweven in scharen, zoo zacht aangevaren, en naderen stil naar het licht, zij zijn witte droomen van de aarde gekomen, die stijgen in 't heet hemellicht. Maar als zij verschijnen, doet 't Licht ze verkwijnen, hij doorboort de hoofden, die in hem geloofden, hij verschroeit de borsten, die verlangen dorsten, de gesluyerde bruiden vergaan, zij verteedren, de broozen, tot wit-zilvren rozen, en in bloemenregen, zoo wit neêrgezegen, betooyend de boomen, bekleedend de wegen, in parels geregen, in donzen versiering voor de lijkfeest-viering der schoon-doode droomen. En in de aanduistrende nachten staan de boomen en wachten en breiden hun witte luchters hoog, de witte wegen spreiden hun zachte vachten uit en schijnen op in 't duister. O, luister, dan suist er, in 't wind-weegefluister, een bevende zucht door de lucht, en van de transen gaan maneglansen verzilvren het stille gerucht. En dalend komen zij tot de boomen en steken de wit-luchters aan tot zilvren lichten, wit opgericht en weêrschijnend het rouwlicht der maan. En zingend droomen de witte boomen hun zilvren weeën luid, en klagen lang om het dood verlangen der witte bruiden.

II.

Zoo is het gezicht dat ik zocht dan ontbloeid als een witte

rhythmen-roos uit mijn ontroering. Raak haar niet aan, mijn heete tranendauw beeft er op, die uw handen zoû branden.

Le Rêve is het boek van de Maagdelijkheid en van het Verlangen. Maar het is geen boek van klein-fijne maagdelijkheid, het is een boek van ontzachlijke maagdelijkheid. Tot in zijn teederheden is deze man van grootsche zwaarte. Het is maagdelijk als een woud van donker-ruig opgebonkte rotsig saâmgedrongen geboomte, als een gebergte hoog van ijstorens en sneeuw-verklompte rotsrompen. Het is een herfst van zilvren avonden, waarin het maanlachen in zilveren vogels vervliegt, die fluisterende droomen dragen, het is een winter zacht van witten zaligen dood. Hoort maar de eeuwen bruisen en klagen en ópgaan en sterven, door zeeën van verlangen gedragen; in alle Hooge Liederen zult gij hem hooren, den opweenenden storm, die zijn golven smakt tegen den hemel, den storm der Maagdelijkheid en van het Verlangen. Zoo als die storm woedt door de tijden, is hij opgezet nog zoo laat in deze eeuw en gebotst in het wezen van dien ziener, om er hoog uit te druischen met klagend geweld voor onze verbijsterde oogen. Zoo is het, dat boek der kuischheid, dat gedicht van het al overwinnend verlangen, de eeuwen hebben het hem aangedragen op de hoogste heffingen van hun menschelijkheid, het is hun toegedreund uit de diepste harteslagen der heerlijkste tijden. Ziet maar achter u in de menschheid, biddende armen slaan in de leêge lucht, en zien en bezitten, blanke gezichten staren zich blind in de zon en lachen en sterven.

Zoo als in het schrijven de pen van den kunstenaar wiebelend beweegt op het stille papier en dan boven en als door die beweging het hoofd wordt ontroerd en de aandoeningen rijzen, onmetelijk groot, en de gezichten opdoemen met almachtige kracht, zoo is, in de groote stilte om haar klein-bewegend naald-borduur-werk, uit die kleine witte en gouden kleurtjes, die al tijd zoo even bewogen door hare handen, die oneindige begeerte, die mateloze droom, zoo mateloos, dat zij de werkelijkheid droom deed worden, in

het wezen van deze maagd-figuur ontstaan, - zoo heeft eindelijk Zola, boven-in zijn stille bespieden en bewegen der donkere aardsche ellenden, dezen eindelozen droom van witte teêrheid gevonden.

Er is nog veel meer; maar ik zal er voorloopig niet meer van zeggen.

15 Okt. '88.

Naschrift.

Ik heb ook gelezen, wat de heer Gustave Kahn, hoofd-redakteur der ‘Revue Indépendante’, van Le Rêve schrijft. De heer Kahn en ik, 't zij zonder bluf gezegd, zijn zoo wat de eenige literatoren, die eenigszins uitvoerig over Zola schrijven, en daar-bij iets hooger willen gaan dan de gewone dagblad-reportage.

De heer Kahn, nu voor-eerst, schrijft, wat ik met opzet nagelaten heb, redeneerende overwegingen over Le Rêve en het ‘naturalisme’ in 't algemeen. Het is geen literaire kritiek, maar het zijn redelijke, verstandige bedenkingen van algemeen letterkundig-wijsgeerigen aard. Ik heb dat voorloopig geláten, en ik meen slimmer geweest te zijn dan de heer Kahn, want het is bizonder veel aangenamer een uurtje rhytmiesch over-gelukkig te zijn dan een uurtje verstandig en bedaard over het naturalisme te praten, en de boeken, die waarlijk geluk geven, zijn te zeldzaam dan dat men dat geschenk niet zoû aanvaarden en er graâg en dadelijk gebruik van maken.

Maar sommige van 's heeren Kahns bedenkingen zijn buiten-dien nog-al onverstandig. En wel bij name de volzin, waarin hij zijn betoogen van de inferioriteit van het naturalisme resumeert. Hij beweert daar (blz. 299-300, Rev. Indép. Nov. '88), dat, 1^0., voor de menschen, die van ‘poëzie’ hou-

den, het emotioneele en poëtische bestand-deel van het naturalisme inferieur is aan de poëzie van b.v. Nerval, Poe, Quincey, Baudelaire, Verlaine, Mallarmé, enz.; dat, 2°., voor de menschen, die van sociologie houden, het sociologiesch bestand-deel van he naturalisme inferieur is aan zuiver sociologiesch wetenschappelijk werk; dat, 3° eindelijk, in 't algemeen een ‘ongeluk’ in de werkelijkheid treffender, aandoenlijker, is dan een ongeluk op het tooneel, en dus ook op die wijze het naturalisme inferieur is.

Wat nu de eerste twee grieven aangaat, dit: het is mogelijk, dat de emotie van ‘zuivere’ poëzie er een hoogere, een betere, is dan die welke men in boeken als Le Rêve vindt, maar dan niet zoo als een groote diamant iets beters is dan een kleine diamant, maar zoo als een groote diamant iets beters is dan een stuk goud. De emotie van het naturalisme verschilt namelijk in wezen van de emotie van ‘zuivere’ poëzie, en als de heer Kahn menschen-soorten opnoemt, die het naturalisme niet bevredigt, moet hij daar-tegen-over de menschen noemen, die juist die *soort* emotie willen, welke alleen het naturalisme geeft. Ik herhaal: juist de kombinatie van het alle-daagsche, van de ‘werkelijkheid’, met de ‘poëzie’ heeft een nieuw emotioneel kunst-bestand-deel doen ontstaan, dat men niet met de ‘zuivere’ poëzie kan vergelijken, evenmin als handschoenen met kalfs-karbonaden. En om die nieuwe soort emotie te verkrijgen, is het ‘sociologische’ een onmisbaar vereischte.

Maar met zijn derde bezwaar is de heer Kahn, om het zacht te zeggen, de uiterste grenzen der onzedelijkheid genaderd. Het is in-der daad onbegrijpelijk, dat 't er precies zoo staat als ik het verteld heb, en toch is dat zoo. Nn hoeft men daar niet over te twisten: een ongeluk op het tooneel is juist oneindig aandoenlijker dan een ongeluk in de werkelijkheid. Dat weet ieder-een, het is de eenige reden van bestaan van alle kunst. Als de sterren die de dichter ziet, niet mooyer zijn dan de sterren, die de kommenijs-baas ziet, dan is alle poëzie en kunst maar malligheid. En zoo ook met het ongeluk. Want wat is het ongeluk in de werkelijkheid en wat

is het ongeluk op het tooneel? Het ongeluk in de werkelijkheid is het ongeluk zoo als Piet en Klaas het zien en gevoelen, en het ongeluk op het tooneel is het ongeluk zooals de kunstenaar het ziet en gevoelt. Maar ook zonder redeneering bewijst de simpelste ervaring dat. Dit is dan ook een wawawa-stijfsel-limonade-koffie-en-anijsmelk-diskussie, waar ik verder van afzie. Dat velletje van de Revue moet de heer Kahn maar eens over laten drukken.

10 Nov.

Onderzoek en Wetgeving ten opzichte van den arbeid. Door P.L. Tak.

Ontwerp van wet, houdende bepalingen tot het tegengaan van overmatigen arbeid van jeugdige personen en van vrouwen, ingediend 29 October 1888.
De Staat in zijn verhouding tot den arbeid, uit het Engelsch van W. Stanley Jevons. Met een inleidend woord van Mr. A. Kerdijk. Haarlem, Tjeenk Willink, 1888.
De normale arbeidsdag. Historisch-economische studie door F. Domela Nieuwenhuis, 's Gravenhage, B. Liebers & Co. 1888.
Fifth annual report of the Bureau of Statistics of Labor of the State of New-York, for the year 1887. Transmittea to the Legislature April 2, 1888.

I.

Te rechter tijd, in den aanvang van het eerste zittingjaar waarin van de nieuwe regeering geregelde arbeid mag worden verwacht, heeft de minister van justitie zijne eerste wet op den arbeid ingediend. Dit wetsontwerp heeft, wegens het groote belang van het onderwerp en wegens de afwezigheid van elke politieke strekking, aanspraak op onderzoek en behandeling, afgescheiden van de verhouding der politieke partijen, in het land en in de Kamer. Zoowel de leden der Kamer als zij, die in openbare geschriften tot het uitspreken van een oordeel zich geroepen achten, zullen, als zij over-

wegingen buiten het onderwerp te berde brengen, of zich stilzwijgend er door laten leiden tot bestrijding, de gerechtvaardigde verdenking niet ontgaan, dat zij gekant zijn tegen arbeiderswetgeving in elken vorm, dat zij willen bestendigen de bijna onbeperkte exploitatie van arbeidskracht, zooals die hier te lande thans, ten nadeele van het volk en, naar ik meen, ten nadeele van de industrie, wordt geduld.

Evenmin zou eene bestrijding van het ontwerp, omdat het te weinig geeft, op het Nederlandsche volk den indruk van oprechtheid maken, dewijl meer, in zoo bruikbaren vorm, nog niet is aangeboden. Het betere thans te stellen tegenover het verkrijgbare goede, zou zijn het werk eener obstructieve politiek. Wil de liberale oppositie der regeering een slag geven, de stokken zullen haar niet ontbreken. Neemt zij echter daartoe dit ontwerp ter hand, en mocht zij met den steun der meest reactionnaire leden van de rechterzijde het kunnen brengen tot eene afwijzing op excepties van dezen eisch in het belang des volks, dan zal de slag van des ministers rug afglijden op dien van vrouwen en kinderen, en eens voor al, zou men het weten in Nederland, wat de declamatiën bij de stembus van Maart hebben beteekend.

Ik ducht echter dit gevaar niet. Het ontwerp van den minister Ruys is poyer, maar bruikbaar; de regeering zal wel kunnen rekenen op het gros harer partijen, en alles doet voorzien dat een begin zal gemaakt worden met de uitbreiding der door den heer Van Houten in Nederland binnengeleide wetgeving op den arbeid.

Het ontwerp is aannemelijk, zoover het gaat. Het brengt rechtstreeksche en zijdelingsche voordeelen.

De rechtstreeksche voordeelen zijn bekend. De arbeidstijd van kinderen en jongelieden beneden achttien jaren en van vrouwen van elken leeftijd wordt beperkt. Wat wij ook voor het vervolg mogen verlangen, er was geene reden om thans meer te verwachten, en behalve dat deze wet enkele der grofste misbruiken zal tegengaan, zijn van haar gevolgen te voorzien, die voor de toekomst iets beloven.

Het absoluut verbod van nachtelijken arbeid in fabrieken

en werkplaatsen aan alle vrouwen, dus ook aan de meerderjarige ongehuwde vrouw, is tegenover hen die meenen dat de Staat in dàt opzicht alleen onmondigen heeft te beschermen, de erkenning dat staatszorg in de richting van beperking van den arbeidstijd, zich ook uitstrekt over personen die *sui juris* zijn. Met eene latere beperking van den arbeidsdag voor volwassen mannen zal geen nieuw beginsel meer in de wetgeving zijne intrede behoeven te doen.

Het ontwerp verbiedt in fabrieken en werkplaatsen den arbeid der vrouw binnen vier weken na hare bevalling, en de minister zegt in zijne Memorie van Toelichting: 'Het behoeft geen betoog welke groote gevaren uit dat al te ras hervatten van den arbeid door kraamvrouwen kunnen voortspruiten èn voor de gezondheid van haar zelven *èn voor het leven harer zuigelingen*.' De hier gecursiveerde woorden behelzen eene nieuwe belofte.

Ziet de staat er voor zich een belang in, dat het leven van zuigelingen worde gespaard, dan zal hij door de logica gedwongen worden verder te gaan. Want de zuigelingen hebben langer dan vier weken behoefte aan de moederlijke voeding. Gaat de moeder na vier weken weder naar de fabriek, en komt zij (volgens het ontwerp) des winters in 12 uren, des zomers in 14 uren slechts éénmaal thuis, dan derft de zuigeling de hem om de twee of drie uren toekomende moederborst en wordt zijne voeding overgelaten aan de bij slecht voorziene beurs noodzakelijk gebrekkige surrogaten, waardoor zijn leven - de statistiek der sterfte van jonge kinderen in de fabriek-arbeidersklasse bewijst het ten overvloede - niet minder gevaar loopt dan door het uitblijven der noodige verzorging in de eerste vier weken. Zoodra eens de noodzakelijkheid wordt erkend, dat de arbeid tijd genoeg moet overlaten voor verzorging van den zuigeling, wordt het doel gemist door eene tijdsbepaling van vier weken, die kan gesteld worden, wanneer men de *moeder alleen* op het oog heeft en aan den zuigeling zijne belangstelling onttrekt. Zoo doet men door deze bepaling, in verband met de toelichting van den minister, een stap op den weg naar

het eens te bereiken doel: dat voor alle vrouwen die kinderen te verzorgen hebben, de fabriek zal gesloten zijn; - of nog liever tot het algemeen verbod aan gehuwde vrouwen van arbeid, die haar verwijdert uit de woning, waar zij haar eerste plichten hebben te volbrengen.

Zoowel de Engelsche trades-unions, de Duitsche Vereeniging voor Sociale Wetenschap, als het hoofd der Amerikaansche arbeidsstatistiek, de heer Carroll Wright, hebben dit denkbeeld besproken en met warmte aanbevolen. Stanley Jevons behandelt het in het boekje waarvan ik boven den titel afschreef, met voorliefde en geeft als overgangsmaatregel aan de hand: ‘het toestaan van moederarbeid alleen in die fabrieken, waaraan door de werkgevers zorgvuldig beheerde crêches zijn verbonden, en waarin het den moeders vergund wordt de voor- of namiddagtaak af te breken om haar kind te gaan voeden.’ Met de invoering van dezen maatregel behoeft, naar het mij voorkomt, niet lang te worden gewacht. Vergeten wij echter niet, dat wij aan het begin van het groote werk staan, en dat het ontwerp-Ruys een arbeid van veertien uren daags voor moeders nog geoorloofd acht.

Het zwakste deel van het ontwerp is het toezicht op de uitvoering der wet, dat opgedragen is aan de politie en aan de ambtenaren van het geneeskundig staatstoezicht. Het is zoo goed als zeker dat beiden zullen tekortschieten in hunne taak, en dat eerst door een systeem van deskundig toezicht het met de uitvoering van eene wet als deze ernst kan worden.

Art. 3 van het ontwerp schrijft voor, dat ‘bij algemeenen maatregel van bestuur, hetzij voorwaardelijk, hetzij onvoorwaardelijk, (wordt) verboden een kind beneden zestien jaren bepaalde soorten van arbeid te doen verrichten, op grond van de gevaren voor de gezondheid of het leven van kinderen, welke die soorten van arbeid, hetzij in het algemeen, hetzij bij niet-inachtneming van zekere voorwaarden, door de bewerkt wordende stoffen of door de wijze van bewerking opleveren.’ En de minister verklaart de bepaling in de Toelichting aldus: ‘Sommige werkzaamheden eischen het

gebruik van stoffen, die gevaar voor ontploffing, verbranding, vergiftiging of ernstige benadeeling van de ademhalingswerktuigen of van andere lichaamsdeelen opleveren', enz. Hoe zal nu de politieagent, de maréchaussée, als eens het koninklijk besluit zal verschenen zijn, de aanwezigheid dier stoffen constateeren? Het ontbreekt hun aan de noodige kennis, en dit is gedeeltelijk ook het geval met de ambtenaren van het geneeskundig staatstoezicht, die bij hunne, voor dit doel te waardeeren hygiënische en chemische kennis, niet genoeg op de hoogte zijn van de procédés der nijverheid, om aan het gevaar van misleiding door den fabrikant, die immers in casu overtreedt en dus niet te goeder trouw is, te ontkomen.

De minister gevoelt het bezwaar, want hij verdedigt de nuttigheid van het toezicht der hygiënisten slechts, 'zoolang geen speciaal toezicht op den arbeid van jongelieden en vrouwen of op den arbeid in het algemeen bestaat - tot het in het leven roepen waarvan de ondergeteekende het oogenblik nog niet gekomen acht -'. Het oogenblik zal dus komen, en zou het nu gewaagd zijn het te verwachten bij eene volgende wet van dezen minister, die naar de aanwezige gegevens voorspellen, de maatregelen tot verzekering der veiligheid en gezondheid van arbeiders in fabrieken zal inhouden? Een onderzoek hieromtrent wordt in alle stilte, doch met grooten ijver, door deskundigen ingesteld, en het rapport zal zich niet lang laten wachten. Terecht heeft men geoordeeld dat geene enquête-commissie van den toestand op de hoogte kan komen; dat men *in* de fabriek moet zijn, en van de wijze van werken en machinerieën kennis moet hebben om te zien wat er omgaat.

Indien dit rapport den minister stof geeft voor een wetsontwerp, waaraan niet valt te twijfelen, dan zullen daarin de fabrieksinspecteurs niet mogen ontbreken, want zoodanige wet kan slechts beteekenis ontleenen aan een werkzaam deskundig toezicht. Is dit eens in het leven geroepen, dan zijn wij een stap verder: aan een corps ambtenaren dat toegang tot en verstand van fabrieken heeft, kan

omtrent elk nader te overwegen punt een onderzoek worden opgedragen. In Engeland bestaat de instelling der fabrieks-inspecteurs ruim eene halve eeuw, en hun arbeid, aangevuld door die van speciale enquêtes, is de grondslag der reeds vrij uitgebreide fabriekswetgeving daar te lande; terwijl hunne rapporten door grooten invloed op de openbare meening uitteoefenen, den arbeider menige concessie, ook buiten de wet, van den fabrikant deden verkrijgen. Deze rapporten zijn daarenboven - maar dit behoort tot een ander domein - onschatbare bronnen voor de geschiedenis der industrie.

Nu dus deze wet eenige elementaire voorschriften bevat, waardoor ten aanzien van jongelieden en vrouwen de allergrofste misbruiken zullen worden geweerd, verdient zij te worden aangenomen, ook al gelukt het niet door amendementen haren inhoud uit te breiden. Deze wet brengt de regeering op de helling der sociale hervormingen. Regeering en Kamers geraken aan het rollen en zullen misschien mettertijd nog eens verbaasd staan in welk een oord van geluk en vrede zij zijn te land gekomen. Dit kan nog wel wat duren, maar voor het oogenblik eischt het belang der arbeiders, dat er beweging in de heeren komt. In hunne vereenigingen behooren de arbeiders zich na aanneming der wet, rekenschap te geven van hare beloften voor de toekomst en van hare logische gevolgen. Den dag nadat de wet in de *Staatscourant* is verschenen, vangt de arbeid aan, die moet leiden tot hare uitbreiding.

Grootendeels zal deze arbeid moeten bestaan in het verzamelen van nieuwe gegevens, en de arbeidersverenigingen kunnen niet krachtiger verdere wetgeving bevorderen dan door zelven te publiceeren wat zij aan gegevens kunnen verzamelen, en door bij de regeering aan te dringen dat zij duurzame organen in het leven roepe, bestemd en in staat om de waarheid betreffende den fabrieksarbeid in Nederland aan den dag te brengen.

II.

In de ervaring is de eenige betrouwbare leiding te vinden

voor de arbeidswetgeving. De ervaring is te verkrijgen zoowel door het leven der productie in een land door geschikte middelen duidelijk in beeld te brengen, als door proeven met partieele wetgeving. In het laatste opzicht is het van een bescheiden wetsontwerp als dat van den minister Ruys geen gering voordeel, dat de toepassing kennis zal verspreiden omtrent onze industrie en noodzakelijk nieuw materiaal moet ophoopen voor latere wetgeving, terwijl zoodanige regeling de industrie gewent aan het overwinnen der moeielijkheden, welke de onvermijdelijk te wachten beperkingen harer natuurlijke zucht tot exploitatie van den arbeider haar van nu af onophoudelijk zal in den weg leggen. Waar ik hier spreek van industrie, wil ik zoowel den werkgever als den arbeider verstaan hebben. Want ook den laatste treft deze wet in zooverre, als zij tijdelijk in vele gezinnen eene vermindering van inkomsten zal veroorzaken. Vele arbeiders zullen het gevoelen, dat de verbetering in het leven hunner vrouwen en kinderen, thans beoogd, ook hun offers zal kosten, offers des te zwaarder, omdat zij die ze brengen niet alleen niets te missen hebben, maar zelfs voor de aanschaffing van het noodzakelijkste reeds te kort komen. De bezoeking zal niet minder zwaar zijn, omdat zij slechts kort kan duren. Het evenwicht moet zich spoedig herstellen, omdat reeds thans de loonen der fabrieksarbeiders gedaald zijn tot het minste bedrag waarvoor de arbeidskracht van het gezin op de poverste wijze kan in stand worden gehouden, en omdat zij voor eene duurzame daling beneden dat minimum niet vatbaar zijn. Immers elke machine moet gesmeerd worden, wil zij blijven loopen, en evenzeer als eene onverstandige besparing op machine-olie den fabrikant duur te staan zou komen, zou eene vermindering van voeding en rust des arbeiders beneden het thans bereikte minimum haren nadeeligen invloed op de productie ras doen gevoelen.

Kunnen dus wat de loonen betreft de gevolgen van zoodanige wet niet van langen duur zijn, op de ondernemerswinst of op den prijs van het artikel zijn zij bestendig, alleen in zoover voor tempering vatbaar als de verhoogde

kosten van den arbeid de toepassing van betere procédés, van nieuwe machines kan bevorderen. En hier zijn twee gevallen mogelijk. Kan de ondernemerswinst het door deze wet te lijden nadeel gemakkelijk dragen, dan bestaat er zeker geene enkele reden om de fabrikanten te beklagen wegens eene winstderving, die hun nog genoeg of meer dan dat overlaat. Het geval zal zich echter ook voordoen, dat de onderneming niet meer dan de tegenwoordige lasten kan dragen, dat de marktprijs van haar product is berekend op de arbeiders-exploitatie tot de uiterste grens der mogelijkheid. In dit geval vervalt het antagonisme tusschen werkgever en arbeider, omdat het winstdeel van den werkgever niet staat buiten verhouding tot zijn eigen arbeid, kennis enz. Werkgever en arbeider, of liever de arbeiders van beide soorten, staan dan vereenigd tegenover den verbruiker en moeten trachten dezen voor het geproduceerd artikel een prijs af te nemen, aan de verhoogde kosten evenredig.

Dit aan te stippen is voldoende om te doen zien hoe door elke, ook de geringste beperking der arbeiders-exploitatie, een ruim veld van nieuwe ervaringen wordt geopend, welker behoorlijk gebruik ons moet helpen op den ingeslagen weg verder te komen.

De waarde der ervaring in deze materie voor de wetgeving wordt zeer goed in het licht gesteld door Stanley Jevons in zijn bovengenoemd boekje, dat, nu het in eene goede Nederlandsche vertaling is verschenen, op de denkbeelden hier te lande zijn invloed zal doen gevoelen.

Jevons geeft in de eerste plaats een hoofdstuk over de beginselen der arbeidswetgeving, dan een historisch-critisch overzicht van de arbeidswetgeving in Engeland, en ten slotte eenige mededeelingen en beschouwingen over coöperatie en participatie, en over scheidsgerecht en verzoeningsraad.

De schrijver is van oordeel dat de arbeidswetgeving, met verwerping van elk vooropgesteld dogma, wortelen moet in de ervaring, dat zij moet voortschrijden door redeneering uit de meest nabijgelegen en gelijke ondervinding. Het is zeer opmerkelijk dat hij de als grondslag van wetgeving zoo hoog

gewaardeerde ervaring van minder gewicht acht, althans voor hare lessen minder toegankelijk is, waar sprake is van het vereenigd optreden der arbeiders in hun eigen belang. Jevons is blijkbaar afkeerig van den strijd van macht tegen macht, door de werklieden gevoerd tegen de exploitatie à outrance hunner arbeidskracht, een strijd die - vooral in Engeland waarop Jevons bijna uitsluitend het oog heeft gevestigd - ten deele de oorzaak was dat menige wet in het belang van den arbeider tot stand kwam, ten deele ook buiten wettelijke regeling menige gewichtige verbetering teweegbracht. In zijne inleiding tot de vertaling doet de heer Kerdijk zeer terecht opmerken, dat Jevons den invloed der Engelsche vakvereenigingen en van werkstakingen onvolledig voorstelt, en dat hij na zijne gebrekkige voorstelling tot averechtsche conclusiën komt.

Het ligt thans buiten mijn bestek dit aan te toonen; alleen zal ik in het slot van dit artikel de gelegenheid hebben Jevons' uitspraken over werkstaking nader te bespreken. Het zij genoeg de lezers van het boekje te waarschuwen tegen des schrijvers ongemotiveerde afkeuring van de meest afdoende organisatie der arbeiders, de vakvereeniging, en haar krachtigste strijdmiddel, de werkstaking. Wil men ten slotte een staaltje hoe hij het met de lessen der ervaring nu en dan stelt, dan sla men na wat hij op pag. 69 zegt omtrent de beperking van den arbeidstijd. ‘De werkdag’ - zoo luidt het daar - ‘met één uur verkorten, beteekent den voorraad arbeids met een negende of een tiende verminderen, en tevens verminderen de voortbrengende kracht aller machines en van het kapitaal, hetwelk in die machines is gestoken.’ Nu is het allerminst den heer Jevons onbekend dat over deze vraag een groot verschil van meening bestaat, en dat uit de debatten althans dit met zekerheid is gebleken, dat de vermindering der productie niet evenredig is aan de vermindering der arbeidsuren, waar deze van een overmatig en den arbeider uitputtend aantal werden teruggebracht tot een tijd, waarin gestadige inspanning van lichaams- en geestkracht door het organisme kan worden

gedragen. Zelfs is, volgens de uitspraken van fabrikanten en volgens de statistiek - ervaring dus - het resultaat voor vele afzonderlijke ondernemingen en takken van bedrijf veel gunstiger te stellen. Men vergelijke het artikel van Mr. Kerdijk in de *Vragen des Tijds* van Aug.-Sept. 1886. Hier slaat Jevons de hooggeprezen lessen der ervaring in den wind.

Is dus in dit boekje wel een en ander dat aan bedenking onderhevig is, het komt mij voor groote waarde te ontleenen aan het eerste hoofdstuk, waarin Jevons de algemeene beginselen der arbeidswetgeving bespreekt.

De schrijver rekent in de eerste plaats af met het vrijheidsbeginsel. Mag, zoo vraagt hij, waar het de veiligheid in fabrieken geldt, de Staat, uit eerbied voor een vermeend beginsel van persoonlijke vrijheid, volwassen mannen toestaan te arbeiden en te leven te midden van onnoodige gevaren? Met dit voorbeeld staan wij midden in de quaestie. Alle verschil tusschen arbeidswetten is slechts een verschil in graad.

De eerste stap dien wij doen, moet, volgens Jevons, deze zijn: ‘onzen geest los te maken van het denkbeeld, dat er in sociale aangelegenheden dingen bestaan, die men abstracte rechten, absolute beginselen, onschendbare wetten, onveranderlijke instellingen, of hoe ter wereld kan noemen, waarmede iets dat eeuwig en onveranderlijk is, wordt aangeduid. Wij hebben hier te doen met eene lagere orde van zaken; rechtstreeks niets met die hoogere orde van vraagstukken van zedenkunde, zedenwetten, geweten, godsdienstige overtuigingen enz., waarvoor wij terecht mogen zoeken naar een vasten grondslag.’ Eene wet heeft slechts met uitwendige handelingen te maken. Zij heeft in zichzelve niets uit te staan met godsdienst, en evenmin met hetgeen ieder individu op zichzelf zedelijk goed of kwaad acht. Ook weet zij niets van absolute beginselen, waarvan niet mag worden afgeweken. De wet is niets dan eene reeks den knoop doorhakkende voorschriften, van eeuw tot eeuw verzameld of gewijzigd, en de voorwaarden omschrijvend, waaronder de menschen het

best in elkanders gezelschap kunnen leven. Zij is een stelsel van geven en nemen, op ondervinding en proefneming gegrond. Zij maakt voortdurend inbreuk op veronderstelde absolute rechten en onwankelbare beginselen. Beiden moet de wetgever ter zijde werpen; want het maken van wetten is geene wetenschap. Het is een practische arbeid, waarbij voorzeker wetenschappen ons behulpzaam kunnen zijn; maar voordat wij de beginselen tot de practijk kunnen doen afdalen, vloeien zij onder onze handen weg in eindelooze samenstellingen, om daarna uit een te spatten in allerlei soort uitzonderingen en afwijkingen.

Om tot heldere begrippen te komen aangaande de juiste methode van wetgeving is het vóor alles noodig uit den kring der onbepaalde uitdrukkingen en afgetrokken denkbeelden af te dalen tot de bepaalde feiten, die zij in zich sluiten of waarop zij steunen. Beginselen zijn geene bestaande dingen, maar samengestelde voorstellingen, op uitgebreide ervaring gegrond en de waarschijnlijke gevolgen van daden aanwijzend. Het wettelijk beginsel b.v., dat ouders het recht hebben hunne kinderen naar eigen inzicht te leiden is een gevolg van het geloof dat ouderliefde de beste waarborg zal zijn voor goede behandeling. Maar blijkt het, dat een ouder zijn kind benadeelt, dan heeft het vermoeden van het tegendeel afgedaan. Dan is er botsing tusschen verondersteld goed en zeker kwaad. In theorie zijn de ouders de beste opvoeders van het kind; aangezien dit echter vaak uitloopt op in het geheel opvoeding, moet de theorie wijken en schrijft de staat leerplicht voor.

Geen wetten, geen gebruiken, geen eigendomsrechten zijn zóo heilig, dat zij niet zouden mogen worden terzijde gesteld, wanneer duidelijk kan worden aangetoond, dat zij aan het grootst mogelijk geluk in den weg staan. De staat is gerechtigd elke wet uit te vaardigen, ja zelfs elke op zich zelve staande daad te verrichten, welke - zonder verder reikende gevolgen te hebben - de hoeveelheid geluk vergroot.

In de samenleving lost de vrijheid van den een zich ieder oogenblik op in beperking van die des anderen. Wetten,

die inderdaad bedoelen de vrijheid van wie ook aan banden te leggen, zijn noodwendig. Het vrijheidsbeginsel is geen zekere gids in de groote menschenmaatschappijen onzer moderne samenleving, waar de werking van de eene klasse, van het eene onderdeel des volks op het andere zoo samengesteld is, waar industrieele, gezondheids- en politieke belangen elkaar zoo gedurig kruisen, dat er bijna geene grens is voor het tusschenbeide-treden van den wetgever.

De geheele zaak der sociale wetgeving komt neer op eene samengestelde berekening van goed en kwaad. Wij moeten de nachtmerrie van metaphysische denkbeelden en uitdrukkingen van ons werpen. Al deze veronderstelde beginselen en rechten zijn op te lossen in de feiten en waarschijnlijkheden, die zij bevonden worden in zich te sluiten.

Terwijl Jevons aldus den grondslag zijner methode heeft gelegd, geeft hij nog vele lezenswaardige wenken over de wijze waarop van de ervaring moet worden gebruik gemaakt om wetten te maken, die aan het oogmerk der nuttigheid beantwoorden.

Geraken wij bij ons te lande uit den metaphysischen toovercirkel - en in dat opzicht worden snelle vorderingen gemaakt - dan zal het oogenblik zijn aangebroken waarop sociale wetgeving van eenige beteekenis zal mogelijk zijn. Voorshands is de wijze waarop de minister Ruys de nuttigheid zijner wet motiveert, een gunstig voorteeken. Hij zegt: ‘De enquête heeft de noodzakelijkheid van uitbreiding van staatszorg op het gebied van den arbeid van jeugdige personen, en die van voorziening in sommige opzichten ook ten aanzien van vrouwenarbeid ten duidelijkste aangetoond, waarom de ondergeteekende meent, dat hij het bewijs daarvan wel niet meer behoeft te leveren’.

Dat is kort en duidelijk: de ervaring heeft geleerd dat voor vrouwen en kinderen de arbeid in vele gevallen, door het ontbreken eener wettelijke regeling, gelijk staat met mishandeling; het is dus nuttíg eene wettelijke regeling te maken, die daaraan perk stelt. De minister zegt niets meer, en er is inderdaad geen woord meer noodig om de indiening

van zijn ontwerp te motiveeren. In eene der couranten lees ik, dat de indiening te sober was toegelicht. De onnoozele hals, die dat schreef, had zonder twijfel eene dissertatie over de individueele vrijheid en de verhouding van den staat tot haar verwacht, een heerlijk boutje om aan te kluiven voor de wijsgeeren van den overkant. Maar de minister heeft hun den pas afgesneden door nuttigheid der wegruiming van een gebleken euvel als eenigen en voldoenden grond voor zijn voorstel te geven.

Zoo zijn we dan nu door de ervaring een stapje verder gekomen. Is het al twijfelachtig of van de opgedane kennis der toestanden in dit ontwerp voldoende is partij getrokken, zeker is het, dat voor nieuwe vorderingen op den weg der sociale wetgeving nieuwe ervaring dient te worden opgedaan. Want men maakt wetten voor een bepaald land en voor een bepaalden tijd, zoodat de buitenlandsche ervaringen, die zeer uitgebreid zijn, wel aanleiding kunnen geven tot het vermoeden van gelijksoortige toestanden, maar voor een zekeren grondslag van Nederlandsche wetgeving niet bruikbaar zijn.

Hoe moet nu in Nederland het onderzoek worden voortgezet om ten spoedigste den verloren tijd in te halen en onze natie het standpunt der beschaafde volkeren te doen hernemen? Blijkt daartoe bij volksvertegenwoordiging en regeering het vaste voornemen te bestaan, dan zijn recriminatiën over het verledene aan den historicus over te laten. Voor den wetgever zijn zij puur tijdverlies.

Terwijl ik de vraag neêrschreef, heeft de minister van justitie haar reeds beantwoord. Hij zal voorstellen den arbeid der enquête-commissie te doen voortzetten door eene staatscommissie, dat is door eene commissie die niet door de belemmerende bepalingen der enquête-wet gebonden is aan het Binnenhof,[1)] Zij kan zich in de fabrieksdistricten begeven

1) In dezelfde Memorie van Antwoord, waarin de minister dit mededeelt, wordt binnenkort een ontwerp op de ‘gedwongen winkelnering’ toegezegd. Bravo! Er zit gang in dit departement. Het door den heer Domela Nieuwenhuis aan de orde gestelde onderwerp is blijkens de ondervinding in andere landen, voor regeling bij uitstek vatbaar en brengt de wetgevende macht weer verder op de helling.

en commissies afvaardigen naar de fabrieken en werkplaatsen zelve. Zij zal bij den aanvang van haren arbeid in het bezit zijn van het kostelijk materiaal, dat de heeren Struve en Bekaar bezig zijn te verzamelen, en als dit rapport wordt openbaargemaakt en der staatscommissie gelast wordt dadelijk van elke serie getuigen de verhooren te doen drukken, zal de openbare meening opnieuw in beweging worden gebracht en der regeering een vasten steun geven voor hare verdere plannen. Radicale maatregelen zijn van haar niet te verwachten; maar nogmaals zij het gezegd: zij brengt den wagen aan 't rollen.

Tot verder onderzoek der feiten kan niet genoeg de aandacht worden gevestigd op de wenschelijkheid der instelling van bureelen voor arbeidsstatistiek, zooals deze in de Vereenigde Staten in werking zijn, waar zij reeds den stoot gaven tot menige gewichtige wet. De bureelen werken aan de overzijde van den Oceaan reeds sedert eenige jaren, en in Mei 1886 vroeg de heer Kerdijk in de *Vragen des Tijds* reeds: ‘of het doel dat met (arbeids)-enquêtes wordt beoogd, niet nog vrij wat beter zou worden bereikt, indien niet nu en dan een afloopend onderzoek voor eens werd ingesteld, maar indien omtrent toestanden, die de aanhoudende opmerkzaamheid der wetenschap en des wetgevers verdienen, gestadig van overheidswege gegevens verzameld en onder aller oog gebracht werden?’ En later, in het slot van hetzelfde artikel spreekt de schrijver de meening uit, ‘dat indien tijdig een blijvende dienst tot het waarnemen van verschijnselen in het leven der nijverheid, tot het bijeengaren van gegevens omtrent de nooden en behoeften der werklieden, deugdelijk ware georganiseerd, wij vrij wat geruster de toekomst zouden kunnen tegengaan.’

Inderdaad: weten, ervaring is hier het eenige noodige. Niets wat daartoe leiden kan, mag worden verwaarloosd. Er is wel niemand meer, die meent dat het met het leven der fabrieksarbeiders in Nederland volkomen in den haak is, maar waar moet hij zoeken, die, afgezien van alle groote woorden en geruchtmakende qualificatiën, ernstig

verlangt te weten hoe de zaken staan? De enquête heeft tot nu toe het onberekenbaar nut gesticht, dat de belangstelling van den burgerstand is opgewekt; maar zij bleef er nog verre van een beeld der Nederlandsche nijverheidstoestanden ook maar in omtrekken te teekenen. Dit worde de blijvende taak van bureelen voor arbeidsstatistiek. Ch.F. Peck, de commissioner die aan het hoofd van het bureel voor den staat New-York staat, schrijft in zijn vijfde rapport het volgende over één jaar wetgevenden arbeid in dien staat:

'Een kort overzicht van de wetten, aangenomen in de honderdentiende zitting van de wetgevende macht van dezen staat, dient niet alleen om ons de mate van belangstelling voor oogen te stellen, gedurende het jaar 1887 in den arbeid betoond, maar ook om ons te herinneren aan het vele dat vroeger werd gedaan.

Wetten zijn aangenomen betreffende: scheidsrechterlijke uitspraak bij geschil tusschen werkgevers en arbeiders, coöperatieve spaar- en verzekeringskassen, openbare ambachts-teekenscholen (dagscholen en avondscholen), pandrecht ter verzekering der uitbetaling van het loon van handwerkslieden, onderzoek van en toezicht op woningen, bescherming van vrouwen en kinderen die arbeiden, openbare bibliotheken, heele en halve vrije dagen, tegengaan van mededinging door producten van den arbeid der gevangenen, verzekering aan den werkman van het recht lid te zijn van arbeidersvereenigingen, uitbreiding en verzekering van het pandrecht voor loon, bescherming der zedelijkheid van boodschapjongens, inachtneming van de zondagsrust, beperking van de werkuren op spoor- en tramwegen, en andere; men kan gerust zeggen dat slechts één menschengeslacht vroeger tegen alle deze wetten een kreet van verontwaardiging zou zijn gerezen en een protest wegens verderfelijk streven en bemoeiing met de heilige rechten van het kapitaal, waartegen men, wilde men zijn leven zeker zijn, de hand niet mocht opheffen.'

Ziedaar de resultaten der ervaring in één staat der Unie. En hoe werd zij verkregen? Hooren wij wederom Peck:

'Het Bureel voor Arbeidsstatistiek is een voortreffelijk

middel gebleken om de kennis te erlangen aangaande de feiten en den toestand, noodig voor nuttige wetgeving in alle zaken behoorende tot de betrekkingen en wederzijdsche verplichtingen van arbeid en kapitaal. Bureelen bestaan nu in de volgende staten: Massachussets, New-York, California, Michigan, Wisconsin, Pennsylvania, Missouri, Ohio, New-Jersey, Illinois, Indiana, Jowa, Maryland, Kansas, Connecticut, North-Carolina, Maine, Minnesota, Colorado en Rhode-Island. Daarenboven is er een Nationaal Bureel te Washington, onder leiding van den heer Carroll D. Wright, die ook chef is van het bureel in Massachussets. Het is te hopen dat na verloop van tijd de andere staten het voorbeeld zullen volgen, vooral de zuidelijke staten, waar groote maatschappelijke en politieke veranderingen zijn gekomen in de arbeidsverhoudingen, en waar buitengewone nijverheidsbelangen zich snel ontwikkelen. De hoofden der bureelen stemmen volkomen overeen wat algemeene inzichten betreft; zij hebben eene vereeniging gesticht, van welker, op overleg steunenden arbeid zij, wier werkzaamheden zich over eene talrijke bevolking uitstrekken, de gelukkigste resultaten verwachten ten opzichte van de bestudeering der arbeidsbelangen en de toepassing van kennis tot verkrijging der meest heilzame uitkomsten.'

Zie - zoover is men ginds. Het is geen enkelen wetgever euvel te duiden, als hij weigert wetten te maken waar de gegevens voor eene heilzame regeling ontbreken. Maar het wordt misdaad, waar de maatschappelijke euvelen zoo duidelijk aan den dag treden, een middel te verzuimen om ten snelste tot de vereischte kennis te geraken. En daarom verdient het bij ons te lande overweging om reeds dadelijk een Bureel voor Arbeidsstatistiek op te richten. Terwijl de staatscommissie bezig is zich op de hoogte van den algemeenen toestand te brengen, kan het Bureel, volgens de Amerikaansche methode telkens een speciaal onderwerp onderzoekende, onafhankelijk van de commissie, haar eerste rapport gereedmaken over hetgeen het eerst schijnt in aanmerking te moeten komen. Het New-Yorksche bureel behandelde in vijf jaarlijksche boekdeelen tot nu toe: 1883 arbeid van gevangenen; 1884

fabrieks- en kinderarbeid met aan den arbeid verbonden ziekten, algemeen en vak-onderwijs van fabriekskinderen, een overzicht van de fabriekswetten in de Staten der Unie en in Groot-Brittannië, verslag van een bezoek aan de stad Pullman; 1885 vrouwen- en kinderarbeid, lange arbeidsdagen, arbeiderswoningen, goedkoope buitenlandsche arbeid, werkstakingen, boycotting en arbeidersvereenigingen; 1886 leerlingschap en de noodzakelijkheid om voorzieningen te maken voor de instandhouding van den inlandschen handwerkersstand, immigratie van volwassen handwerkslieden, onderwijs in handenarbeid, de werkstakingen van het jaar, boycotting en de daarbij geldende regelen; 1887 werkstakingen. Om een denkbeeld te geven van den arbeid aan dit alles besteed, zij vermeld, dat dit laatste rapport met zijn uitvoerige statistieken een boekdeel van bijna 800 pagina's vormt.

Voorwaar, men zit niet stil, daar over zee. En het gaat er den fabrikanten toch niet slecht.

III.

Eene der meest noodzakelijke hervormingen, welke waarschijnlijk het langst op wettelijke regeling zal wachten, komt mij voor te zijn de beperking van den arbeidsdag ook voor volwassen mannen. De belangen, daarbij betrokken, zijn groot en velerlei.

Het is voor de maatschappij niet onverschillig, of een zoo groot aantal harer leden als de klasse der fabriekarbeiders, hun leven doorbrengen in de doffe onverschilligheid welke van overmatigen arbeid het gevolg is, en of zij, wanneer eene krachtige natuur van enkelen en opwekking van buiten hen aanspoort tot nadenken, in de eerste plaats de gedachte in zich voelen opkomen dat een ijzeren slagboom hen afsluit van velerlei levensgenot, voor anderen zoo gemakkelijk te bereiken. Het kan haar niet koel laten en geene gerustheid voor de toekomst baren, als de massa aan wie de handenarbeid ten deel is gevallen, zonder vrees voor tegenspraak kan zeggen: uw stelsel beult mij af, maakt mij het

huiselijk leven in mijn gezin onmogelijk, houdt mij ver van elke gelegenheid om mijne verstandelijke vermogens te ontwikkelen, om in rust en genot nieuwe arbeidskracht te putten. Het gaat haar terdege aan, als geslacht op geslacht, in zijne benauwde woningen tenauwernood voor eten en slapen den tijd vindende, telkens zwakker kroost voortbrengt, dat dikwerf de noodzakelijkste verzorging moet ontberen. Het bedreigt haar bestaan, dat onder zoodanig regime gewettigde ontevredenheid hand over hand toeneemt, met den dag in breeder kringen zich verspreidt en prikkelt tot gewelddadig verzet.

Ook waar de humaniteit mocht zwijgen - en zij sprak meer in woorden dan in daden - moet hier het belang, de zucht tot zelfbehoud, zich krachtig doen hooren.

En nog meer dan de maatschappij is de arbeider zelf bij den toestand betrokken. Waar de wet uitblijft, sla hij zelf de handen aan het werk en streve, op het voorbeeld zijner broeders in Engeland en Amerika, naar verbetering.

Want tot eene beperking van den arbeidstijd voor volwassenen moet het komen, 't zij wettelijk, 't zij feitelijk, en ik beaam volkomen hetgeen de heer F. Domela Nieuwenhuis in zijn boek over den normalen arbeidsdag, waarvan ik boven dit artikel den titel afschreef, zegt: ‘alle menschen van goeden wil moeten over alle geschilpunten heen elkander de hand reiken om allereerst deze hervorming als de meest dringende en noodzakelijke door te zetten.’

Het is echter, om weer met Jevons te spreken, noodig de practische mogelijkheid van den maatregel te betoogen. In deze richting heeft de heer Domela Nieuwenhuis eene bijdrage gegeven, die zoowel omtrent de theoretische grondslagen van de normalen arbeidsdag als omtrent de toepassing in verschillende landen en de door de statistiek daarvan aangewezen gevolgen, zeer veel materiaal bevat, dat algemeene bekendheid ten volle verdient.

Het boek vangt aan met eene bewerking van hetgeen Marx in zijn groote werk *Das Kapital* over den arbeidstijd heeft geschreven. Het historisch deel zou aan waarde hebben gewonnen, indien de heer D.N. zich de moeite had gegeven

het uit de bronnen na het verschijnen van Marx' boek bekend geworden, bij te werken. Het theoretisch deel is de ontwikkeling der stelling, dat de kapitalist uit den arbeid grootere waarde poogt te trekken dan hij daarvoor heeft betaald. Hij betaalt alleen de som, evenredig aan zoo groote hoeveelheid arbeidstijd als noodig is om zooveel te produceeren, dat het verloren arbeidsvermogen tegen den volgenden dag kan hersteld zijn. Daarentegen heeft hij de macht de arbeiders te dwingen tot langer werken. Worden b.v. zes uren gevorderd tot het produceeren van de voor den arbeider noodige middelen van levensonderhoud, dan betaalt de kapitalist den arbeider geen cent meer dan de waarde van die zes uren arbeid; doch hij heeft de macht hem tien, twaalf of meer uren te doen werken, en de in dezen meerderen tijd voortgebrachte waarde is het aandeel van den kapitalist in het product. De kapitalist houdt zijn recht vol om uit de door hem gekochte arbeidskracht het grootst mogelijke profijt te trekken; de arbeider voert daartegen aan, dat zijn loon is berekend op een zekere hoeveelheid arbeid, en dat deze hoeveelheid de grondslag moet zijn voor de berekening van een normalen arbeidstijd. Daarmeê is de strijd ontstaan, waarin bij onbelemmerde vrijheid van contract, de machtigste overwint.

Het historisch deel, aan Marx ontleend, geeft een hoogst belangrijk overzicht van de toestanden in Engeland tot 1865 of 1866, grootendeels geput uit de beste bronnen; de verslagen der fabrieksinspecteurs. Na eerst de takken van industrie zonder wettelijke grens van exploitatie te hebben behandeld, geeft de schrijver een hoofdstuk over dag- en nachtwerk en het stelsel van aflossing, daarna den strijd om den normalen arbeidsdag in twee hoofdstukken, waarbij vooral de levendige schildering van de ontwikkeling der Engelsche fabriekswetgeving zeer de aandacht verdient, - en eindelijk in een laatste hoofdstuk de terugwerking der Engelsche fabriekswetgeving op andere landen. Dit is na twintig jaren wel wat verouderd. Het eindigt met de uitspraak van het Internationale Arbeiderscongres te Genève in 1866: ‘Wij verklaren de beperking van den arbeidsdag als eene voorloopige voor-

waarde, zonder welke alle andere pogingen tot emancipatie schipbreuk moeten lijden.... Wij stellen acht uren voor als de wettelijke grens van den arbeidsdag'. De Engelsche regeeringsambtenaar, fabrieksinspecteur Saunders, zeide in denzelfden geest: 'Verdere stappen tot hervorming der maatschappij zijn nooit met éénig uitzicht op goeden uitslag te volvoeren, als niet vooraf de arbeidsdag beperkt en zijn voorgeschreven grens stipt gehouden wordt.'

Thans begint de arbeid van den heer Nieuwenhuis zelven, dien ik naar de volgorde der hoofdstukken kortelijk wil opsommen.

Hoofdstuk VIII geeft eene schets van den strijd om den normalen arbeidsdag van 8 uur in de Vereenigde Staten, een in vergelijking met de rijke stof hoogst mager stukje. Hiermede is de opzettelijke behandeling der ontwikkeling van buitenlandsche wetgevingen afgeloopen. Oostenrijk, zelfs Zwitserland, blijft buiten beschouwing; terwijl mijne verwachting is teleurgesteld om uit het boek van den heer Nieuwenhuis iets te vernemen van den arbeidsdag in de Engelsche koloniën van Australië, waarvan Ely in 1886 zeide: 'De fabrikanten in Australië verklaren ingenomen te zijn met den arbeidsdag van acht uren, die algemeene tevredenheid schijnt te geven. Zijne instelling wordt jaarlijks feestelijk herdacht, en de meest invloedrijke lieden nemen deel aan de feesten'.[1)] Wie omtrent buitenlandsche wetgeving zijne kennis wil vermeerderen, zal wèl doen mr. Kerdijk's artikel in de *Vragen des Tijds*, Aug./Sept. 1886 na te slaan. Ook daar mis ik echter de behandeling der toestanden in de Australische koloniën.

In Hoofdstuk IX schetst de schrijver door talrijke statistieken hoe in toenemende mate de vrouwen- en kinderarbeid op de arbeidsmarkt den volwassen mannen eene onzettende concurrentie aandoet, en hoe de uitbreiding van vrouwelijken arbeid de neiging heeft het loon te drukken. Hij noemt

1) *The Labor Movement in America* by Richard T. Ely, New-York 1886 pag. 72, noot.

echter den eisch: uitsluiting der vrouw uit de industrie, onder de hedendaagsche toestanden onbillijk en acht het beter te verlangen dat het loon der vrouw even hoog zal zijn als dat van den man.

Hoofdstuk X is gewijd aan het betoog, dat ‘op geen gebied theorie en practijk elkander schooner de hand reiken dan daar waar het betreft te constateeren: 1°. dat de arbeidsdag niet langer mag zijn dan 8 uren daags met een geheelen rustdag na 6 dagen arbeid; 2°. dat de opbrengst bij verlenging van den tijd afneemt in omgekeerde reden van de verlenging.’ Ook hier steunen statistieken en feiten aan goede bronnen ontleend, het betoog. Ik heb - dit zij eens voor al opgemerkt - niet altijd kunnen bespeuren dat de medegedeelde statistieken tot haar vollen omvang in het betoog zijn verwerkt, noch dat de schrijver rekening houdt met alle oorzaken die de wijziging der jaarcijfers bepalen. Het is daarbij niet overbodig eenige bekendheid te bezitten met de wijze waarop de statistiek is samengesteld, en te weten of zij, vooral waar men cijfers van ettelijke jaren geleden aanhaalt, over genoegzame hulpmiddelen kon beschikken om vertrouwbare cijfers te leveren. Ook of de cijfers van verschillende jaren en landen volgens even vertrouwbare methode zijn verkregen. Na deze reserves te hebben gemaakt erken ik gaarne, dat de cijfers, door den heer Nieuwenhuis aangehaald, een sterken steun voor zijn betoog zijn, en wat er ook aan de statistiek moge ontbreken, hier geldt: je prends mon bien où je le trouve, en de heer N. heeft gezocht waar het beste was te vinden, zoover is na te gaan uit de opgegeven bronnen. Voor velen zou het boek aan bruikbaarheid hebben gewonnen, als de bronnen alle waren genoemd.

Lijdt de productie, wanneer de arbeidstijd wettelijk wordt geregeld? is de belangrijke vraag, die in het elfde hoofdstuk wordt behandeld. De schrijver betoogt dat niet alleen in alle landen waar de arbeidstijd werd ingekrompen, de productie stijgende bleef, maar dat zelfs de vermeerderde productie in vele gevallen gepaard ging met vermindering van het

aantal arbeiders. Hij roept onder meer het getuigenis in van Carroll D. Wright, den reeds genoemden chef der arbeidsstatistiek in de Vereenigde Staten, die constateert dat in 1885 ongeveer één millioen werkeloozen waren in de V.S., en schrijft: ‘Een der belangrijkste vraagstukken die oplossing behoeven, is de vraag, hoe men de voortdurend toenemende producten meer gelijkmatig en rechtvaardig kan verdeelen onder de producenten, want gebrekkige verdeeling, en niet overproductie, is het groote kwaad, waaraan het sociale lichaam lijdende is. Het kapitaal krijgt voor het oogenblik het leeuwenaandeel, en daardoor zagen de arbeiders zich gedwongen tot organisatie en dreigen op te treden tegen de kapitalisten. De strijd tusschen kapitaal en arbeid kan alleen worden opgelost door de afschaffing van het loonstelsel. Coöperatie moet daarvoor in de plaats komen.’

In het laatste hoofdstuk worden een aantal onderwerpen behandeld, die met de vaststelling van een normalen arbeidsdag in onmiddelijk verband staan: graad van exploitatie van den arbeid; grootte van het nationaal inkomen; voedingsstoffen der aarde; minimum-dagloon in verband met voeding, gezondheid en bestaan; risico der arbeiders.

Omtrent de eerstgenoemde drie onderwerpen komt de schrijver tot de conclusie:

1°. de graad van exploitatie van den arbeid is groot genoeg om het aandeel van den arbeider aanzienlijk te vermeerderen;

2°. het nationaal inkomen is groot genoeg om aan allen een behoorlijk bestaan te verzekeren, te meer daar het steeds toenemende is;

3°. de productie der aarde is voldoende om allen eene goede voeding te bezorgen.

‘Bij den eisch van een normalen arbeidsdag van 8 uur behoort dus gevoegd te worden: met minimum-loon; dus de geheele eisch moet luiden: maximaal-arbeidsdag met bepaling van minimaal-loon.’ Dit laatste wil de heer Domela Nieuwenhuis verstaan hebben als erkenning van het recht op voeding, kleeding, woning enz.

Het is de eisch door de Engelsche arbeiders aldus geformuleerd:

> Eight hours to work, eight hours to play;
> Eight hours to sleep, and eight shillings a day.

Of door den Amerikaanschen arbeider Blanchard:

> Let the shout ring down the valleys, and echo from every hill,
> Eight hours for work, eight hours for rest, eight hours for what we will.

Mij is geen Nederlandsch werk bekend, dat omtrent de arbeidsverhoudingen in verschillende landen zoo rijke bron van informatie bevat als dit boek van den heer Domela Nieuwenhuis. Zonder twijfel is het een tendenz-werk, geen volkomen objectief onderzoek; de overstelpende massa van materiaal is van alle zijden bijeengegaard met geen ander doel dan om de stelling te bewijzen; maar juist die groote hoeveelheid gegevens maakt dat van Nederlandsche lezers, die met dergelijke lectuur nog niet overladen zijn, en die verschrikt hebben opgekeken van het in zijn soort zeer boeiende enquête-verslag, het boek ten zeerste de aandacht verdient.

Door eene verklaarbare reactie tegen den harden klank der algemeene voorstellingen, die vooral in de openbare vergaderingen der sociaal-democraten hier te lande meer dan redelijk is, het practisch werk der arbeiders-vereenigingen verdringen, zal het gros van het publiek geneigd zijn het werk van den leider der sociaal-democratie terzijde te laten liggen. Om twee redenen is dit, van het standpunt van dat publiek zelf bezien, verkeerd. Ten eerste omdat uit het boek veel te leeren valt en het rijke stof tot vergelijking biedt met Nederlandsche toestanden voor zoover deze bekend zijn, of het binnen niet al te langen tijd zullen worden. Vooral is deze struisvogelpolitiek onverstandig, omdat de arbeider - men kan zich daarvan verzekerd houden - het boek wel leest. En het is in het belang der bevoorrechte klasse van dit land zich op de hoogte te houden van de denkbeelden die bij de arbeiders ingang vinden. Het kan haar, die den strijd op de hoofdpunten zoo lang mogelijk

zal volhouden en ten slotte, waar het ernstige concessiën geldt, eerst voor de noodzakelijkheid zal wijken, onaangename verrassingen besparen.

De beperking van den arbeidsdag is trouwens geen specifiek sociaal-democratische eisch. Voor ons land wensch ik slechts te verwijzen naar het *Alg. Ned. Werkliedenverbond*, welks wenschen bij hen die niet gewend zijn de zaken afgescheiden van aan haar vreemde overwegingen te beschouwen, allicht beter gehoor vinden dan die der sociaal-democraten. In het rapport van Juli 1886[1)], dat naar ik meen, door den heer Heldt is geschreven, komt uit dat de groote meerderheid der afdeelingen die op de gestelde vragen antwoordden, een arbeidsdag van 10 uren wettelijk wenscht te zien voorgeschreven. En als slotsom der beschouwingen omtrent den bestaanden toestand lezen wij daar: ‘Zoo hebben omstandigheden samengewerkt om niet alleen den arbeidsdag langer en onregelmatiger, maar bovendien den arbeid inspannender te maken; de aardigheid gaat er hoe langer hoe meer af, de ambitie waarmede de werklieden in vroeger jaren hun dagtaak opvatten en voleindigden, om ten behoorlijken tijd in het huisgezin rust en verpoozing te vinden, is zoek geraakt; wat lust was is last geworden; loom sleept de arbeider zijn lichaam voort; alleen de onverbiddelijke slaap dwingt hem tot rusten, en in veel gevallen tracht hij ook hem nog te weerstaan.... Er is inderdaad bedroefd weinig verbeeldingskracht voor noodig, om eenig besef te verkrijgen van het weinige genot dat het leven heeft voor den werkman, die, als hij 's morgens zijne woning verlaat, zijne kinderen *nog*, en als hij des avonds van eene inspannende dagtaak thuis komt, ze *weder* slapende vindt; voor den man die 's middags in den haast zijn soberen maaltijd moet nuttigen, of des avonds, wanneer hij met de brokken in den mond in slaap valt. Men is gewoon op allerlei zonden en gebreken in het leven en het huisgezin van den werkman te wijzen en af te geven,

1) Amsterdam, Brinkman en van der Meulen.

die als verwijt tot hem te richten, of ze hem, met hoop op zijne bekeering, onder 't oog te brengen; maar men verzuimt al te veel na te gaan, aan welke oorzaken die zonden en kwade gewoonten moeten worden toegeschreven. Vele werken te zamen, maar de te lange werktijd, het gemis van tijd en gelegenheid om het leven van eene andere zijde te bezien, dan van die welke een eeuwig gejaagd, aanhoudend en schier onverpoosd arbeiden te zien geeft, maakt de werklieden wanhopig en moedeloos en vaak onvatbaar voor goede indrukken.'

Preek daar nu maar eens tegen, als de meest kalme en bezadigde werklieden, de satisfaits der arbeidersklasse, u dat als het resultaat der ervaring voor oogen stellen.

IV.

Het is noodig de middelen te overwegen, die binnen den korst mogelijken tijd in Nederland kunnen leiden tot eene beperking van den arbeidsdag, en overbodig schijnt het daarbij de stelling der sociaal-democraten dat de arbeidstijd acht uren mag bedragen en niet meer, te verdedigen of te bestrijden. Practisch zal de loop der zaken toch zoo zijn, dat de arbeidstijd eerst allengs wordt ingekrompen, om te blijven staan op een cijfer waarmeê de ervaring leert dat de arbeider genoegen kan nemen en - wat in dezelfde orde van denkbeelden behoort - de productie niet zoo wordt geschaad, dat het algemeen daarvan de nadeelige gevolgen ondervindt. Behoort de acht-urige arbeidsdag voorloopig nog tot het gebied der dogmata te worden verwezen en dus buiten de discussie over de practijk gelaten, de inkrimping van den arbeidstijd is eene zaak door de ervaring voldoende voorbereid.

Het genoemde rapport van het *Alg. Ned. Werkliedenverbond* spreekt als overtuiging dier vereeniging uit: 'dat zonder tusschenkomst van den wetgever, de regeling van den arbeidsdag in Nederland tot de vrome wenschen zal blijven behooren. Men rekene echter weer niet in alles op den wet-

gever, maar voor een goed deel op eigen, gemeenschappelijke kracht. Daarvan zal misschien nog het meeste moeten komen, en dit kan, naarmate de vakgenooten zich vereenigen en deze vereenigingen zich beter ontwikkelen.'

Met het gebrek aan logische gedachtenopvolging in deze zinnen heb ik hier niet te maken. Genoeg zij het, dat er de overtuiging uit blijkt, dat naast de hoop op de wetgeving, de arbeider zelf voor zijn belang moet opkomen, en dat de vakvereeniging het orgaan is, waarin hij zijn kracht moet zoeken.

Hoe wenschelijk ook eene wetgeving moge zijn om de zaak in gang te brengen, er is geen reden voor hare totstandkoming ernstige pogingen aan te wenden, als de arbeider zich zelven helpen kan. Bovendien is zij zeer moeilijk te verkrijgen, omdat de fabrikanten en de groote maatschappijen van vervoer, die samen een geduchte macht vormen in den staat waar de werkman van het stemrecht is uitgesloten, zich naar alle waarschijnlijkheid tegen voorschriften van dien aard met hand en tand zullen verzetten. De voorbeelden in Engeland en de Vereenigde Staten bewijzen wat de arbeiders, mits behoorlijk vereenigd, vermogen.

Mits behoorlijk vereenigd. Dat is de kern van de quaestie.

Het is door allerlei menschen den arbeiders toegeroepen: Vereenigt u! - haast door iedereen die zich met de arbeidersquaestie heeft bezig gehouden, van Marx en Lassalle tot Borgesius toe. En niet ten onrechte, want waar vereeniging bestond en in voldoende mate het gevoel van solidariteit aankweekte, zijn resultaten bereikt.

Hier te lande hebben de vakvereenigingen nu en dan goede vertoogen geleverd en op verbetering aangedrongen. Hun optreden imponeerde echter niet. En hoe zouden de werklieden kracht van zich hebben kunnen doen uitgaan?

Zij leefden in het besef, dat er van de regeering toch niets was te verwachten. Een klein kringetje lieden, wier oogenblikkelijk belang - het eenige wat ze vermochten te zien - stond tegenover dat der werklieden, koos de vertegenwoordiging. Toen het eindelijk tot uitbreiding van stemrecht kwam,

werd de werkman - en hij alleen - opnieuw uitgesloten. Terwijl in alle landen de leerplicht als het ware in de lucht zat, werden in Nederland door twintig jaren liberaal beheer de kinderen aan hun lot overgelaten. Elders ontstond alom nieuw leven, hier werd het duffer en duffer. Het kwijnen van het *Alg. Ned. Werkliedenverbond* en de toetreding van zijn president tot de liberale partij zijn daarvan de duidelijkste bewijzen. Volksbibliotheken met behoorlijke lokalen om te lezen ontbreken. De arbeider is slechts bij uitzondering in staat zelf iets voor zijne ontwikkeling te doen; hem gelegenheid en leiding te geven, daarvan kwam bijna niets.

Is het te verwonderen dat, terwijl de meesten met dufheid werden geslagen, de levendige temperamenten met graagte de voorspiegelingen der sociaal-democratie aangrepen, in wier program van voorloopige maatregelen de wenschen der arbeiders tot hun recht komen. Wij kunnen het communistische einddoel laten rusten; niet daarom sloten zoo velen zich aan. Er behoort heel wat voorbereiding toe om dat denkbeeld goed te verwerken. Maar de openlijke uiting van rechtmatige ontevredenheid was het, welke de rijen versterkte van hen die thans de eenige arbeiderspartij in Nederland zijn.

Van den arbeid der sociaal-democratische vakvereenigingen, die blijkens *Recht voor Allen* trouw vergaderen, wordt nog niet veel bekend gemaakt. Het vermoeden is gewettigd, dat zij het nog te druk hebben met organisatie om krachtig in het openbaar voor den dag te komen. De sociaal-democratische partij stelt in haar openbaar optreden veelal de tastbare oogenblikkelijke belangen achter bij de algemeenheden, die zij voor hare propaganda schijnt nuttig te achten. Eene wèl georganiseerde arbeiderspartij dient, wil zij door middel der wetgeving of feitelijk, den werkgever een en ander afdwingen, telkens één welomschreven doel na te jagen en al hare kracht daarop te richten. Onvermijdelijk is het daarbij, dat de vakken zich over het geheele land in vereenigingen aansluiten. En vóór alles is noodig dat die vereenigingen in eigen kring niets verzuimen wat tot de ontwikkeling en veredeling harer leden kan bijdragen.

De opvoedende kracht van de goed aangelegde arbeiders-vereeniging is niet licht te overschatten, en ik kan mij het genoegen niet ontzeggen te herhalen wat een geschiedschrijver van de arbeidersbeweging in de Vereenigde Staten daaromtrent getuigt. Ely's reeds aangehaald boek bevat over dat onderwerp een afzonderlijk hoofdstuk.[1)]

'De Amerikaansche arbeidersvereenigingen', zegt hij spelen eene rol in de geschiedenis der beschaving, welker belangrijkheid niet te hoog kan worden geschat, want zij staan vooraan onder onze inrichtingen van opvoeding naast de kerken en de openbare scholen, wat hun invloed betreft op de beschaving der groote massa. Grootelijks geven zij een tegenwicht tegen den kwaden en verstompenden invloed, dien de verdeeling van arbeid in ons modern stelsel van productie uitoefent, en eindelijk bereiken en verheffen zij uitgebreide klassen van lieden zedelijk en verstandelijk, die zich aan elken anderen aandrang onttrekken. Met opvoeding bedoel ik niet alleen wat uit boeken kan geleerd worden, nog minder wat op de school kan worden opgedaan. Ik bedoel iets veel uitgebreiders, wat de boeken en de school en nog veel meer in zich sluit; ik bedoel wat de Duitschers misschien *Bildung* zouden noemen, de volkomen ontwikkeling van den mensch in al zijne verhoudingen, maatschappelijk, persoonlijk, godsdienstig, zedelijk, staatkundig.'

Dit wat het algemeen karakter betreft. Om niet te uitvoerig te worden, slechts éene aanhaling betreffende de werking der vereenigingen in het bijzonder.

'De arbeidersvereenigingen zijn wellicht de sterkste macht, die in het land voor matigheid strijdt. Zij zijn geene afschaffersvereenigingen, dit kan inderdaad tenauwernood worden verwacht, en hebben slechts bij uitzondering de bevordering der matigheid in hunne reglementen opgenomen; het zal met moeilijk zijn te zien waarom. In hunne bijeenkomsten worden natuurlijk de oorzaken besproken van hunne zwakheid of kracht. Zij onderzoeken hoe het toch komt dat broeder A

1) pag. 120 vgg.

een geheel afbetaald huisje bezit, terwijl broeder B altijd in verlegenheid is; waaraan het te wijten is dat C's vrouw wat in de spaarbank heeft en er knapjes uitziet, terwijl D's vrouw, arm ding, treurig is en terneergeslagen en altijd tekort komt; waarom de leden van een of andere vereeniging flinke, onafhankelijke kerels zijn, in staat om op hun stuk te staan in elk conflict met den werkgever, terwijl eene andere plaatselijke vereeniging bestaat uit zwakke, onderdanige lafaards. Het is niet te verwonderen dat aldus dikwerf hun oog wordt gevestigd op de kwade gevolgen der onmatigheid. Vermits nu de arbeidersvereenigingen een uitgebreid leger vormen onder het bedwang van tucht, wordt krachtige invloed op hen uitgeoefend om hen aan te manen tot matigheid in alle dingen, en de uitwerking mag ondersteld worden des te grooter te zijn, omdat de aanmaning niet uitgaat van matigheidsmannen van beroep, maar vanzelf is ontstaan in de rijen der arbeiders. Ik zal een paar voorbeelden geven. Niemand mag lid zijn van de *Knights of Labor*, die op eenige wijze medewerkt aan den verkoop van sterken drank. Sectie 1 van art. 23 der wet van de Broederschap van Locomotiefstokers in Amerika luidt aldus: ‘Een lid dat handelt in, of eenigermate in verband staat tot den verkoop van bedwelmende dranken, zal, tenzij hij vrijwillig uittreedt, worden uitgestooten. Een lid, dat schuldig wordt bevonden aan dronkenschap, zal, voor de eerste maal, worden geschorst. Bij herhaling wordt hij gestraft door uitbanning, en in geen geval zal een zoo uitgebannen lid eerder dan na verloop van een jaar weder worden aangenomen.’

Zoo ook de glazenmakers. Onder de boeten, bedreigd in de wet der metselaars van Philadelphia, komen voor: ‘voor het bijwonen van eene vergadering in staat van dronkenschap, één dollar; voor het bijwonen eener begrafenis in dien staat, vijf dollars.’ Ely vertelt van hen nog: ‘De eerste verdieping in hun gebouw was te huur, toen ik daar een bezoek bracht. Een handelaar in sterken drank had eene groote huursom geboden, maar zij verklaarden dat zij in geen geval den verkoop van drank in hun gebouw wilden dulden.’

‘In de laatste jaarvergadering van de *Knights of Labor* sprak Powderly, het hoofd dezer orde: ‘Indien een man verslaafd aan sterken drank en eene slang zich aanmeldden voor toelating tot onze orde, dan zou ik stemmen voor de slang, liever dan voor den dronkaard.’

Ely verzekert, na onderzoek, dat het betrekkelijk weinig voorkomen van onmatigheid bij Amerikaansche werklieden hem reden tot verbazing gaf.

Ik kan dit onderwerp hier niet uitvoeriger behandelen, maar verwijs ieder, wien het aan vertrouwen in den zich vrij onder zijne vakgenooten en vrienden ontwikkelenden werkman mocht ontbreken, naar den aangehaalden schrijver.

Er is geene enkele reden waarom in eene niet afgetobde en behoorlijk gevoede arbeidersklasse ondeugden zich eerder, goede qualiteiten zich minder zouden ontwikkelen, dan in welke andere klasse van burgers ook. Inkrimping van arbeidstijd, verhooging van loon, zij zijn voorwaarden voor het behoud van de maatschappij; zij zijn dringende eischen van humaniteit.

V.

In deze ontwikkeling der vakvereeniging ligt het geheim, waarom in Engeland en Amerika de arbeiders dikwerf goede resultaten hebben geoogst van de werkstakingen.

Hier ontmoet ik weder den heer Stanley Jevons, die, niet kunnende ontkennen dat de werkstakingen zoowel aan de werkstakers als aan niet-werkstakende arbeiders verhooging van loon hebben bezorgd, na een paar bladzijden tegenstrijdige en blijkbaar van verlegenheid getuigende redeneeringen, tot deze conclusie komt:

‘Zóó moeielijk, ja onmogelijk is het, de gevallen waarin werkstakingen groote verliezen en teleurstellingen moeten baren, te onderscheiden van die, waarin zij ten minste schijnbaar slagen, dat de staathuishoudkundige, die ze in 't algemeen goedkeurt, eene ernstige verantwoordelijkheid op zich laadt. Men kan evengoed het hazardspel aanbevelen, omdat er gelegenheden zijn waarbij de speler wint, als werk-

stakingen aanbevelen, omdat zij in sommige bijzondere nijverheidstoestanden kunnen slagen. Het eenige ware stelsel van werkstaken is, dat ieder dit individueel doe, wanneer zich voor hem eene ontegenzeglijk goede gelegenheid voordoet om zijn toestand te verbeteren.'

De laatste zinsnede bevat een zoo klinkklaren onzin, dat zij onbesproken kan blijven.

Jevons is de man van de leer; hij schrikt angstig terug voor de daad. Niemand zal er voorzeker aan denken om werkstaking aan te bevelen voor elk geschil tusschen arbeider en patroon. Vereischten zijn, dat de vraag der arbeiders billijk is, dat zij kan ingewilligd worden zonder vernietiging der industriëele zaak, en dat het met de arbeiders zoowel wat solidariteit als weerstandsvermogen betreft, zoo staat, dat een goede uitslag is te verwachten. Lichtvaardige werkstaking put den arbeider uit en verlamt de kracht die hij voor beter gelegenheid had moeten bewaren. Weloverlegde, gerechtvaardigde en tot het uiterste volgehouden werkstaking verhoogt bij hem het besef van zijne beteekenis voor de productie en staalt hem moreel. Zij kweekt het gevoel van eenheid van belangen, van broederschap aan, en kan aldus, behalve het dadelijk te behalen voordeel, de beste gevolgen voor de toekomst hebben.

Het is van het grootste belang voor den arbeider en voor het groote publiek te vernemen, tot welke uitkomsten de New-Yorksche commissioner Peck is gekomen na het samenstellen van zijn uitvoerig rapport over dit onderwerp.

'Werkstakingen', zegt hij, 'hebben grootelijks medegeholpen om de belangstelling in de laatste jaren op den arbeid te vestigen. Ware de arbeider rustig gebleven, en had hij in stilte geleden, zooals hij eeuwen lang heeft gedaan, met slechts nu en dan eene uitbarsting, wij zouden zijn voortgegaan te doen zooals onze voorvaderen deden. Maar de aanhoudende werkstakingen, de arbeiders-vereenigingen en de herhaalde storingen in de geldmakende en rustig kapitalistische belegging, hebben de menschen gedwongen hunne aandacht te vestigen op de nooden en eischen van den

arbeider. De oorzaken der werkstakingen werden eene vraag van dringend belang; de maatschappelijke beweging gewekt door den arbeider en zijne vrienden, was iets dat vroeg om onderzoek en regeling. Wij hebben altijd geweten dat des armen af keer van de maatschappij en zijn verzet tegen de platte opvatting dat hij verplicht is om tevreden te zijn, veroorzaakt werden door te veel werk en te weinig loon; maar hoeveel werk te veel en hoeveel loon te weinig zijn vragen die de moderne sociale onderzoeker tracht te beantwoorden. De arme man placht te denken, dat feitelijk verzet en geweld en vernietiging van eigendom misschien eenig resultaat zouden geven, en zij gaven ook eenig resultaat. Zij toonden dat het hun ernst was. Geweld werd met geweld gekeerd. Maar toen de arme lieden te zamen rustig begonnen te vergaderen, vonden zij in hun eigen rijen en daarbuiten menschen die konden redeneeren en de kunst van overreding toepasten. Zij vonden succes in moreel streven, waar brute kracht het doel had gemist. Vreedzame organisatie deed de openbare meening te hunnen gunste omslaan.'

Omtrent den uitslag der werkstakingen doet Peck de volgende mededeelingen:

'Zij hebben meêgeholpen om het loon te doen stijgen, de werkuren in te krimpen, den toestand te verbeteren, niet alleen van de arbeiders, die het werk hebben gestaakt, maar ook van de groote massa. Eene werkstaking in deze of gene werkplaats loopt dikwerf uit op algemeene verbetering. Bakkers zagen hun werkuren verminderd van 18 uur tot 12. De werkdag van negen uren is te danken aan het stelsel der werkstaking. Loonen van geheele vakken zijn tien tot dertig percent gestegen, omdat in eenige werkplaatsen de werklieden standvastig hun eisch deden gelden. Zelfs een 'verloren' werkstaking is niet altijd heelemaal verlies. Zij kan de belofte en de mogelijkheid van beterschap op andere wijze geven. Want de werkgever gevoelt den kneep van de werkstaking niet in zijn huis, zijn voedsel, zijn kleeren, zooals het werk volk; maar hij heeft wissels te wachten, rente te betalen en andere oorzaken van bezorgdheid, en het stilstaan van

eene groote zaak kan hem niet onverschillig zijn; zelfs als eene werkstaking niet gelukt, wekt zij toch de gedachte dat wat thans gebeurd is, weer kan gebeuren, en wel met anderen uitslag: met de vrees van eene tweede werkstaking voor oogen kan de werkgever zich nog gedwongen gevoelen achterna den arbeiders recht te doen wedervaren...

'De werkstaking is een machtig argument. Zij is oorlog, en groote verantwoordelijkheid rust op beide partijen.'

De werkstaking *is* oorlog, maar indien de gegevens aanwezig zijn, die boven werden genoemd, is zij een rechtvaardige oorlog, het eenig mogelijk verzet tegen overmacht.

Voor het welslagen is echter de sterke vakvereeniging, sterk moreel en zoo mogelijk ook in fondsen, de onafwijsbare voorwaarde.

De vakvereeniging opgevat zooals ik in Ely's woorden schetste, sluit alle voordeelen voor den arbeider in zich; want het is waar wat de heer Peck in datzelfde rapport zegt:

'Wij modernen eerbiedigen vereeniging; wij eerbiedigen de kracht van een gemeenschappelijk doel, en vermits de menschheid heeft geleerd dat zedelijke invloed hooger staat dan brute kracht, is het slechts noodig te toonen dat er eenheid is, om hare kracht te doen erkennen.'

Een Executie. Door Ary Prins.

In de verte aan den mond van de rivier lag de oude stad, beheerscht door een donker kasteel, hoog gebouwd op een kalkgrauwe rots, die gevormd was als een gedrochtelijken menschelijken romp, met dreigend vooruitstekenden buik, welke de aarde raakte, en zakborsten, waaruit het heraldieke groen van eenige denneboomen opwies.

Een lucht zonder wolken, om den horizont van melankolieke bleekheid, bijna kleurloos, en hooger op somber, gelijk blauw, alsof er geen zon achter stond, tintte den stroom tot fijn staal, waarin de tallooze torens met hunne koperen spitsen, vergroend door het weder, de plompe bastions met getande kanteelen, en de vooroverhellende smalle huizen met hunne stijl oploopende blauw bepande daken neerspiegelden, met grijze onvolkomenheid, als af brokkelende ruinen.

Op het brakke water dreven schepen, gebouwd als Chineesche jonken met den zwakken stroom mede, en lieten hunne grove netten over den bodem der rivier slepen. Zij waren van donker bruin, bijna zwart hout, glanzend als de huid van een neger. Een enorm zeil klapperde tegen den mast, en aan den kromgebogen, hoog oploopenden voorsteven was het beschilderde uit hout gesneden beeld van den schutspatroon, meest met blauwen mantel en gevouwen handen, aangebracht.

Zilverwitte visschen staken hunne stompe bekken tusschen de hartvormige blaâren van waterplanten uit, en sloegen het nat met hunne glinsterende staartvinnen omhoog; verdroogd purperkleurig zeegras lag op het strand, in vreemd slangvormige figuren, rond droog-poedergrijze rotsblokken, en met iederen golfslag werd de oever op sommige plaatsen licht violet gekleurd door stervende kwallen, wier hart, gevormd als de blâaren van een viooltje, in de paddestoelen van gelatine verbleekte.

Tot dicht aan het water stonden pijnboomen, die langs een heuvelrij opliepen. Hoog in de lucht wiegelden hunne grijsachtíg groene bladerpruiken, en tusschen de rood-roestige stammen, slank als palmen, liepen op een tapijt van mat paarse bloemen enkele herten. Zij waren spierwit, en hadden zware geweien, vertakt als knoestige eikeboomen. En het suizen der wind werd gestoord door het schuifelen der pooten in opgehoopte dorre blâaren.

Maar eensklaps lichtten de grazende dieren verschrikt hunne koppen op, peilden met de zachte bruine oogen de duisternis onder het groen, en vluchtten snelweg langs het strand. Kromgebekte zeevogels, wit als onbezoedelde sneeuw, staakten hun schommelende wandeling te midden van het aangespoelde, om krijschend al kringentrekkend weg te vliegen, en zelfs de visschen doken onder, aan den waterspiegel een kleinen Maalstroom achterlatend.

Het drooge hout kraakte, en op een groot geel bruin ros, met opgerolden staart, bestrikt met zijden linten kwam een ridder te voorschijn. Hij was van het hoofd tot de voeten geharnast, en het vooruitstekende half geopende vizier van zijn platten helm geleek op den opengesperden bek van een dier fantastische gedrochten - half vogel, half mensch - in grijzen steen op den omgang van oude kerktorens uitgehouwen.

De voethooge ruiker van roode pluimen, die het ijzer kroonde, scheen in het donkergroene floers van de boomen een bonte tropische vogel, en als dwaallichtjes tusschen de struiken schitterden gouden sterretjes op de rouwzwarte hoze, waarmede zijn paard tot op de hoeven behangen was.

Achter hem, tusschen een Comprachico met hooggewelfde borst als van een vrouw, en in een engsluitend roomwit kostuum, beteekend met botergele slangen, zich in bochten wringend, en tusschen een man in het oranje, op wiens langgevlochten haar een platte hoed, gevormd als een omelet, stond, ging een vrouw, bijna nog een kind. Zij was blank als een Leukopaat, en om de afloopende ranke schouders hing een gescheurde grijze mantel over een goudkleurig onderkleed met groene anjelieren bestikt. Haar zwakke licht-roode oogen sidderden in het licht onder een hooge tartaren muts van zwarte wol, die op het zijdeachtige haar waggelde, en de stijve, spitse vingers, die groot uit de enge mouwen schenen, draaiden een rozenkrans langzaam rond. Zij ging moeielijk als had zij pijnlijke voeten, en de mannen duwden haar voort.

Men ging tot bij het water, en de ridder sprak eenige woorden tot den witten Comprachico, wiens neus opengespleten was, als die van een doghond - en zijn stem klonk vreemd, gesmoord van onder het ijzer.

De verminkte greep daarop de vrouw aan, deed haar mantel af en stroopte het onderkleed woest omlaag - en de ridder zag dit aan, streng onbewegelijk als de koperen figuur op een grafzerk.

Hare borsten, die klein en jongensachtig waren, met rose spleetjes in de toppen, werden geheel ontbloot, doch het kwam niet in haar op uit schaamte de armen tegen het blanke fijn beaderde lichaam te kruisen. Zij was als in een droom boven alles verheven, ongevoelig voor smart, onverschillig voor de blikken der mannen. Haar arm lichaam was als verlaten, en oneindig hoog boven de stof zweefde de geest. Haar oogen weenden niet meer, en staarden wijd geopend, strak voor zich uit, als zagen zij reeds datgene wat nog nooit een mensch heeft aanschouwd, en het scheen haar alsof zij zich niet meer op de aarde bewoog, toen de Comprachico haar tot aan den waterkant bracht.

De man in het oranje, wiens beenige kop, overtrokken door geel trommelvel vol plooien, geleek op Botticelli's portret van Guliano de Medici stond naast haar, leunend op een

groot slagzwaard, en duwde haar ter neder op de knieën

Met neergeslagen loensche blik zag hij toen op haar af, en een krampachtige stijve plooi kwam om zijn mondhoeken, als bij menschen die een groote krachtsinspanning moeten doen.

Instinctmatig sloot zij de oogen, en drukte de teêre handen plat tegen elkaâr. Haar lippen prevelden, en een oogenblik leefde zij als een uitgaand lampje in een onmetelijke duisternis.

De beul vatte het zwaard met beide handen aan, zette zich schrap, en het lemmet trok bliksemsnel een onvolkomen glinsterende boog.

De romp viel voorover met uitgespreide handen, waarop het bloed uit de halsaderen als uit een gieter spoot.

Het hoofd rolde al draaiend in het water, zonk, kwam weder boven, en de man in het oranje zag het bleek grauwe gelaat, de half gebroken oogen en de stijf geopende mond in een krans van bloedrimpels, die zich in den doodsluier van het haar verwarden, langzaam in de groenige diepte verdwijnen.

Literaire Fantasie. Door Mr. F. Erens.

Het rijk der letteren is een republiek. Het heeft niet zijn éene Persoonlijkheid, in wie andere machthebbers zich oplossen en die dan de Cesar, de Lodewijk XIV of de Napoleon Bonaparte is van de literatuur. Deze laatste man die toch anders geen stommeling was, noemde de letteren eene republiek, toen hij aan Bilderdijk zijne bekende vraag deed.

Zoo is ook Zola niet de eéne fransche Persoonlijkheid. Ook in Frankrijk staan al de ware kunstenaars daar in vaste zelfstandigheid, als de blijvende bergen met hunne sneeuwtoppen.

Daar zit de pootige Stendhal te paard, als een bronzen monument voor verre nageslachten starend naar het ondergaand gesternte van zijn keizer.

Daar rijst, in den morgenstond der eeuw, de zon van Victor Hugo, die wentelend drijft hoog in heeten gloed over den hemel der eeuw die gaat verdwijnen. Terwijl Lamartine als de witte duif door de zwarte stonden van oproer en kanongebulder zweeft en den driekleurigen

olijftak werpt op de stormende menigte die bedaart. Hij, de dichter bij uitnemendheid, dien we in de laatste tijden weer leeren liefhebben.

En Musset rust op den Père Lachaise en wij weenen nog met de wilgen, die buigen over zijn graf van steen, waarop de namen staan zijner gedichten, die alléén zullen zinken met de natie die haar gezet heeft. In schitterende gewaden heeft hij de liefden zijner verbeelding gekleed, terwijl hij zelf in voddige straten in vieze kamers op muffe bedden met vuile vrouwen zijn leed zocht te vergeten van ijdel bestaan. Hij had gezocht in zijn ongeluk, gezocht en gezocht en toen gezongen en gezongen, en gezien en gezien het ijdele van het leven en het eeuwige der kunst.

En dan Mérimée met zijn vaste zinnen als kristallen ijskegels van koude heerlijkheid, met zijn vonkelenden geest die straalt en kleurt en weeft lijnen van goud en zilver met zuivere korrektheid. Of het zijn zinnen die staan als witte vrouwentanden met den matten glans van hooge voornaamheid. Geen woord te veel, geen woord te weinig bij den man, die zich weet te bewegen in de fijne rijen van samenlevende menschen.

Balzac, die van de hoogte van den Père Lachaise op zijne eenzame wandelingen, toen hij zijne koude dakkamer ontvluchtte en den wind die rammelde door zijn schamele ruiten, aan zijn voet de daken van Parijs zag liggen en golven om de torens die spitsten en stonden in de zee van pannen en leien en zinken! En daarop wierp hij zijn blik van ontzettende ontleding en omvattende ziening en tilde die stad, dat nest van menschen met zijn blik tot de hoogte van zijn Ikheid en wierp de pannen en daken er af en zag weelde en armoede, en verraad en bedrog, en liefde en hoop, en geweld en genot, en leven en stilte, en dood en verlangen en weenen en lijden en bouwde het Babel der moderne verbeelding en hij plaatste er op het met een grijnzend lachen doorploegde gezicht der menschelijke comedie.

Zie den ouden Dumas, dien reusachtigen farceur, die met zijn hobbeligen negerarm de bladen van zijn twee honderd

boeken strooit over zijn volk en Europa. Als een Herkules voor een kermistent roept en schreeuwt hij tot den grooten hoop, dat hij koningen en koninginnen, ridders en edele vrouwen zal laten spelen. Wat een foire! wat een getrommel en getrompetter, wat een geschetter en een gekletter: zie de menigte staan voor zijn tent, zij komen aan bij drommen met hun onnoozele gezichten, die glimmen van blijdschap en pret.

Witvlokkend dwarrelde de sneeuw om middernacht door de straten van Parijs. Aan den arm van een vrouw steekt Emile Zola de Place du Pantheon over naar het 'hotel des Grands Hommes' om te werken. Daar ginds bij den Luxembourg heeft hij Daudet verlaten die met hem in de Folies Bobino den avond had doorgebracht. Hij heeft olie meegenomen, want de nacht is nog lang en er is een heele avond verzuimd. En hij is gaan zitten in zijne koude kamer om voort te bouwen aan de groote hallen zijner moderne kunst. Steentje voor steentje rijen de volzinnetjes zich aan elkander en worden de muren van bladzijden en chapitres die moeten herbergen de mannen en vrouwen die hij zal scheppen in het licht van zijn heerlijk verbeelden. Hij bouwt zijn groote romankazernes waarin hij zal plaatsen de legers die hij zal tooveren uit den grond en die voor hem zullen strijden, wanneer er gevochten zal moeten worden voor zijne ideeën, die niet zijn de ideeën van het óm hem levend geslacht.

Flaubert, zijn voorganger, had reeds zijn stalen volzinnen gefabriceerd, blinkend als zwaarden van kunst, die niet zullen roesten in de scheden des ouderdoms, en die een weg zullen banen door het kreupelhout van het ploertendom naar het licht van het gezonde verstand. Hoor zijne woorden rollen als orgeltonen door hooge gewelven: zie zijn werken rijzen en dalen als hooge domzuilen besprenkeld met de kleuren zijner fantasie, rijzen en rijzen en losbarsten aan hun kruinen in bladeren van marmer en goud onder de welving die hooger en hooger gaat rusten in hemelsche gewesten.

Zie de pokdalige Louis Veuillot, de groote gestrenge met de karwats in de hand in den tempel des Heeren. Hij ranselt

de bisschoppen met hun trotsche gezichten en hij ranselt de priesters, die schacherden en hoereerden en slaat hun geldpotten omver en zij grabbelen met hun vettige vingers naar de zilverlingen die vielen en hij trapt ze en hij schopt ze, want heilig zijn de altaren en heilig de steenen der hooge cathedralen. En hij zet de sluizen open van de wateren zijns toorns en reinigt de kerken die waren geworden tot stallen der verpesting. En de Paus gaf hem gelijk en prees de trouwheid van zijn opperknecht. God en zijn courant! En die courant was de mitraille die uiteenspatte elken morgen naar Oost en naar West en naar Noord en naar Zuid, met zijn woorden van ijzer.

Jules de Goncourt zit op de canapé, bleek en teer. Zijn oogen glansen van vermoeienis. Zij hebben, de beide broeders, gezeten, lang gezeten en geschreven en geweven de fijne netten hunner werken van kunst. Zij hebben gepolijst de spiegels hunner geestige bladzijden met zorg en met vlijt, en zij hebben er in weêrkaatst de zilveren draden der vluchtige sensaties, die dreven door het moderne leven. Hij zit te beven en grijpt naar de hand van zijn broeder om zijn zenuwen te bedaren. Maar het is te laat: in verre luchten ziet hij blauwende meeren en geellaaiende vlammen met springende tintelingen en hij drijft met zijn afgematte ziel weg naar gevoellooze streken. Zijn zinnen dwarrelen en warrelen, want hij heeft te lang gestaard naar de schittering van het leven. Alles komt hem zoo ver voor, zoo ver; de kleuren en lijnen gaan weg naar de lichtende verte. Zijn geest kan niets meer grijpen. Zijn hoofd zinkt achterover om weg te slapen in donkere vermoeienis.

Daar staan zij allen met hun willen en kunnen. In hun grootte - Dumas uitgezonderd - is weinig verschil. Zij vormen de groep der litterarische negentiende eeuw die zal blijven voor de eeuwen die volgen zullen. Zij durven staan naast de mannen der achttiende en de mannen der zeventiende. Zij vormen den grooten triomphboog der eeuw

die gaat eindigen, waarnaar nog vele geslachten zullen opzien, en bewonderend kijken met lichtende gezichten. Zij zullen er door heen trekken in lange zwarte rijen en verdwijnen en weer anderen zullen volgen. En nog altijd zal stralen in de donkere verte der tijdgewesten de geest dier mannen die dachten en maakten.

Een Achtermiddag. Door A. Aletrino.

Aan A. Henriques de Castro.

In de doffe loomheid na het koffiedrinken was hij neêrgevallen in zijn luien stoel, niet in staat om te gaan werken en in de trage, lauwe kamerlucht had hij zich langzamerhand machteloos gevoeld om op te staan en hij was blijven droomen, wezenloos en zwaar, in de vage drijving van zijn gedachten, deinend als de wolken tabaksdamp, die laag in de kamer hingen.

Onder den verdrietigen invloed van den regenachtigen Octoberdag, was zijn moedelooze bui der laatste dagen tot een uitbarsting gekomen, hem krachteloos makend en lam.

Vreemd waren die buien niet voor hem. Soms duurden ze weken achtereen eentonig-grijs en maakten hem onmachtig om te denken. Dan verdwenen zij plotseling en hij voelde zich weêr als te voren; alleen bleef er een zekere vermoeidheid achter, alsof hij dagen lang ziek was geweest.

In het sombere licht van een dreigende regenbui, dreef in zijn kamer een donzige schemer, stil en droomerig glijdend over de meubelen.

Alleen bij de vensters stond een waterig, geel licht, vreemd

afschijnend van een zonnige wolkplek, valsch klinkend tegen den doffen toon der schemering.

Een fijne regen begon te vallen, dun, stoffig zilverachtig zwevend in den gelen lichtveeg, die schuin over de natte straat en de glimpende daken aan de overzij heenstreek.

En onder de tintelende, geluidlooze trilling van den regen, loste langzaam de gele glans bij de vensters op in het donzige licht dat donker uitzweefde in den kamer. Buiten trok de goude glans onmerkbaar op naar de lucht waar alleen nog een heldere, witte wolk afplekte tegen het dikke grauw er omheen.

Op eens herinnerde die vreemde lichtglans hem aan jaren geleden. 't Was een winderige zomerdag. Hij reed met zijn moeder en zuster in een boeren rijtuigje over den naakten weg tusschen groote veenplassen. Telkens stond aan den kant van den rechten grintweg een spookachtige, hooge boom alleen, met groote, wijd-pluimende takken die een donkere plek heen en wêer schuivende schaduw op den grond maakten. Aan beide zijden van den weg lagen de groote waterplassen, donker stalend in een voortdurende kabbeling, met breede, wijde streken puntig, wegbrokkelend zilverschijn. Hoog in de lucht witte een scherpe zon, strak glanzend in de ver blauwe welving. Voortdurend gleden wollige wolken, van den verren horizont af boven de plassen, aan elkâar brokkend tot groote massa's en wêer uiteendrijvend in vreemdrandige stukken, snel gestuwd door den bollen wind, groote, donkere, angstige schaduwen over den grond glijdend, die geluidloos voortjoegen en in de ruimte verdwenen, schimmig en spoorloos.

Terwijl zij langzaam over den eentonigen weg heen hobbelden, stuwden de wolken dichter en grijzer ineen, geleidelijk hun schaduwen beneden aaneen voegend; de zon verdween achter de grijze massa die stil en statig opdreef van ver en tegen 't blauw voortschoof. De wind begon grijs te vegen langs 't donkere water, uitbollend over den weg naar de groote streek land heel ver, waarop de zon scheve, gele strepen nêerstaafde in een breede galming van goud licht.

Een stuivende wolk regen kliefde van verre uit den grijzen

hemel af, voortsuizend over 't water, snel door de ruimte drijvend. In een dwarrelende klettering straalden de dikke druppels nêer op het rijtuig waarvan de zeiltjes waren neêrgelaten en donkerden de bruine huid van het paard dat kittelig zijn ooren schudde en met zijn regelmatigen stap droomerig voortsopte over den natten weg.

Nu, terwijl hij soezend keek naar 't wegwijkend licht, voelde hij dien dag wêer. 't Was als hoorde hij den soppenden regelmatigen stap van het paard waartusschen de stem van zijn moeder achter uit het rijtuig gedempt zacht, mompelend klonk, bedekt door het waaiende gekletter der regenstralen op de leêren kap van het rijtuig. Hij zag weêr dien geheelen dag voor zich, het dorp waar zij waren gekomen met het ouderwetsche, muffe logement, den vreemden stal met de wegduisterende paardentuigen en wagens, hij hoorde wêer de stem van den stalknecht toonloos klinkend in de stilte als hij het paard toesprak en de metalen tikken er tusschen van de hoefijzers op den steenen vloer.

Dat was alles al lang geleden. Hij trachtte uit te rekenen hoeveel jaren er sinds dien dag voorbij waren gegaan, maar hij was te mat en telkens dwaalde hij af.

De lichtende plek aan de lucht was gluipend ingeschoven tusschen de grauwe wolken. De lucht was nu glad en toonloos in een uitgestreken eenkleurigheid van grijzend wit. De fijne regen had opgehouden. In dikke, kleurlooze stralen viel de regen neêr, klakkend op de bruingele boombladeren, ruischend in het groenige grachtwater, dat opbelde in zenuwachtige trillingen.

In de kamer was de schemering ingedommeld tot een zware, fluweelen donkerte, log en bewegingloos hangend op den grond.

Voortsoezend dacht hij aan vroeger. Hij herinnerde zich den tijd, dat hij met zijn familie buiten had gewoond, de helle, lichte zomerdagen, de lange maanden dat hij met vacantie thuis was. En in een vage vermooiing van alles wat voorbij was, voelde hij langzamerhand zijn grooten weemoed opkomen die hem verdrietig liet rouwen naar wat niet weêrkwam en

angstig liet vooruit denken naar wat nog moest gebeuren. In een ziekelijk verlangen dacht hij aan de dagen toen zijn moeder nog leefde, toen hij nog een thuis had, en toen er een huishouden was, door haar bijeen gehouden.

Na haar dood was 't uiteengespat en 't was hem na dien tijd geworden of hij voortdurend, zelf vreemd, leefde onder vreemden. Al langen tijd vóór haar dood, had hij geleefd in den onrustigen, krankzinnigen angst, dat hij elk oogenblik het bericht er van kon krijgen. Wanneer hij Zondagsavonds van haar wegging en haar achterliet in de stilte van haar rustig huis, drong altijd de pijnlijke gedachte in hem op: als ik haar maar levend terugvind. En hij trok de weken om, winst rekenend als hij haar nog goed zag, opschrikkend bij elken brief dien hij van huis kreeg, soms in een plotselinge, benauwde vrees opspringend als hij dacht dat zij op eens kon sterven.

Eindelijk was 't toch gebeurd. 's Morgens vroeg had hij een telegram gekregen, dat zij erg ziek was en dat hij moest overkomen. Hij was weggehaast naar huis. Toen hij thuis kwam, was zij al dood.

Dat waren de twee laatste dagen, dat hij in haar huis was geweest. De eerste dag was voorbij gegaan in een rommelende, brokkelende drukte van brieven schrijven en beschikken voor de begrafenis, en de verdrietigheden die hij telkens ontmoette bij 't doorloopen van de leêge kamers of bij 't openen der kasten, hadden geen tijd gehad tot zijn bewustzijn te komen. 's Avonds was 't geweest, zooals zooveel avonden, dat zij alle bij elkaâr hadden gezeten onder de helder brandende lamp, in de gezellige voorkamer. En telkens moest hij zich door het vele spreken heen, met alle kracht herinneren dat zij alleen boven lag.

Hij was naar haar kamer gegaan om iets te halen. Op zijn teenen loopend, alsof zij sliep, was hij binnen gekomen. De kamer was nog precies als 's middags met 't neêrgelaten gordijn voor 't half opgeschoven venster, waardoor een scherpe, koude lucht binnendrong, 't gordijn in matte welvingen opblazend. 't Was een trillende, doffe stilte, die er hing over

haar breede ledikant en diep drukte op de ongelijke plooien van de deken, waaronder zij lag. Hij had voorzichtig de kast geopend, waaruit hij iets moest halen, omschrikkend bij het knarsen van het slot, alsof zij wakker zou worden van den klank. Maar toen hij aan het bed kwam, voor hij wegging, zag hij bij het licht van de kaars, dat zij nog lag als dien ochtend, rustig op zij gebogen met haar goedige hoofd, altijd starend naar hetzelfde punt op den grond, ver, ver weg.

En ook daarna voelde hij het niet, dat zij dood was. Maar toen hij 's avonds te bed lag, in het kamertje naast haar, waar hij zoo dikwijls geslapen had in zijn vacantie en de dagen dat hij overkwam, toen was 't hem in het donker van een zenuwachtigen nacht in zijn bewustzijn gezeurd dat zij weg was, weg voor goed. Telkens sluimerde hij in en telkens schrok hij wakker, helder van hoofd, moê van gedachte, altijd en telkens denkend aan haar laatste woorden: ik ben zoo benauwd, ik ben zoo benauwd.

Nu, na al den tijd dier er over heen was gegaan, na al de dingen die hij in die maanden had doorleefd, voelde hij weêr den drang naar zijn keel en de stralende vochtigheid in zijn oogen, zooals hij telkens dien nacht had.

En 't was hem als dien nacht, of hij haar gezicht wêer zag, verwrongen, met de diepe voren om den neus en de groote oogen, zooals hij haar zoo dikwijls had gezien bij haar leven wanneer zij angstig was.

Hij herinnerde zich het wakker worden den volgenden dag, het onmeetbaar oogenblik dat hij vrij was van het zeurende refrein, en het plotselingen opknijpen naar zijn keel: ze is dood!

En dien dag had hij gevoeld dat zij er niet meer was. 't Leek hem alsof het gevoel van haar dood-zijn er in gevlijmd was gedurende den nacht, en nu niet meer los kon. Overal was haar dood. In de drukte der huurlingen die haar kwamen afleggen en naar beneden droegen onder een zwijgend, dompig gestommel in de gangen en op de trappen, in het ongeregelde van het huishouden, het vreemde van het huizen op de achterkamer die anders voor slaapkamer gebruikt werd,

en door het valsche, bleeke vreemde licht dat van een lage lucht moeielijk hing over de stille sneeuw.

Buiten lag de sneeuw in een dikke laag, hoog opgewaaid tegen de muren en boomen, in diepe, gebogen kuilen geblazen tegen de hoeken, waarop de wind speelde. Hier en daar waren gladde, kale plekken, dun beveegd met sneeuw door de tocht, die telkens scherp over den grond streek. Bij elke windvlaag ruischte een stof van harde, kleine sneeuwvlokjes door de lucht, schurend en ritselend tegen de bevroren boomtakken, stuivend tegen de ramen, waar ze onmerkbaar werden geperst in de reten en sponningen onder het droomerig huilen van den wind.

In huis was 't langzamerhand rustig geworden. Tegen den avond was 't stil, een suisende stilte, recht opstaand in de gangen en de kamers, onbewegelijk en dicht. Hij had voor den brandenden kachel gezeten, een langen tijd, hoelang wist hij niet. Achter hem was 't gordijn voor het raam hoog opgehaald en 't was of het zware, grijze licht, dat over de daken aan de overzij naar binnen dreef, langzaam en gestadig verdonkerd werd door de treurige windvlagen. En als ze tegen het raam hadden geblazen met bol gewaai en piepend gefluit door de reten, hoorde hij ze bolderen over 't dak en ze vielen in den schoorsteen en de kachelpijp met holle toonen, huilend treurig klinkend als groote, diepe zuchten.

't Werd stiller en stiller. In de toenemende schemering dommelden zijn huisgenooten langzaam in, vermoeid door de laatste dagen, en 't was hem of hij alleen zat, verlaten van ieder. Sterker dan den geheelen dag voelde hij op dat uur, de doode die beneden lag, alleen, koud in haar kamer, en 't was hem of haar onbewegelijkheid begon uit te ronden, verder en verder, van beneden af langzaam deinend en opdommelend langs de trappen, drijvend over de gangen, alles bedwelmend in een zachte, dikke laag grijze rust. Toen zag hij voor zijn geest zijn geheele leven, dag voor dag, maand na maand, jaar op jaar, één lange geluidlooze groote rij jaren.

Telkens wanneer de wind met kracht stootte in den kachel, schrikte hij op; de beelden verdwenen en 't refrein van den

geheelen dag, vermoeiend en steunend, kwam terug: ze is dood. Dan zag hij haar weêr vóór zich, zooals hij haar in bed had gezien, bleek, op zij gebogen met haar goedige gezicht, starend naar den grond, ver, ver weg.

Buiten werd 't donker. De wittig, blauwe weêrschijn van de sneeuw, die naar de lucht opsloeg, maakte of onder den donkeren hemel een fosforglans hing, koud en vreemd. In het toenemend duister klompten de voorwerpen in de kamer zwijgend weg, vormeloos, zwart, met strepen lichtschijn spookachtig glimmend. En 's avonds, terwijl ze allen boven zaten, was hij naar de kamer gegaan waar zij lag, zacht en stil loopend onder 't voorzichtig openen van de deur.

't Was hem of hij in een vreemde kamer kwam, waarin enkele stukken hem bekend waren; de kast in den hoek, een stoel, die aan de overzij stond, een voetenbankje van lichtblauw borduurwerk, dat ze vergeten hadden weg te zetten en nu levenloos op het tapijt afplekte. Toen hij naar ze keek, kregen ze iets vreemds voor hem, een gezicht dat hij ze nooit had gekend, ze leken dood in hun zwijgende onbewegelijkheid. De groote spiegel boven de schoorsteen waasde in een blauwachtigen schijn, dof en mat.

Suizend poederde de stilte van 't plafond af naar onder over de withouten kist die in 't midden stond, in têere, onzichtbare wolken spreidend over de kamer. De klok tikte met ernstige, bedaarde doffe schokjes voort, starend met zijn wijzerplaat in de stilte, als een oud, veel wetend gezicht. Onbewegelijk en recht, boorde de kaarsvlam naast de kist omhoog in de stilte, even zacht nijgend wanneer de wind door de sponning van het raam suisde.

In de sneeuwende dofheid onder 't raam klonken nu en dan een paar heldere korte stemmen van voorbijgangers, krakend met hun stappen in de dikke laag op den grond; dan werd alles weêr dof en donzig.

Toen had hij zacht het deksel van de kist geschoven en had de doeken losgemaakt, waarmêe het gezicht bedekt was.

Zij lag, alsof ze nog in bed lag, altijd starend naar dat eene punt ver, ver weg, met haar hoofd op zij.

Hij had een tijd staan kijken en had haar gestreeld langs de koude wangen. Daarna had hij de kist dicht gemaakt en was weggegaan; en zij was wêer alleen gebleven, angstig alleen, met de lange brandende kaars aan het hoofdeinde, recht opborende in de nachtstilte.

Nu terwijl hij soesde, voelde hij weêr den dag na de begrafenis, in een snerpende koû, het reizen met haar lijk achter den trein in een bagagewagen, het ophouden aan de tusschenstations waar de menschen onverschillig langs de waggons liepen onwetend van den achtersten wagen, het meê voelen in zijn hoofd bij het schokken wanneer de trein over een wissel ging en hij in gedachten haar hoofd zag wiegelen heen en weêr, en altijd-door zijn smart die telkens opgolfde uit zijn borst naar boven waar ze stuitte in zijn keel die dichtkneep als moest hij stikken.

En daarna de lange, trage gang door de bemodderde, besneeuwde stad, met den wiegenden lijkwagen voor hem, de menschen die bleven staan kijken en die hij zag door de mist der bevroren portier-raampjes, de bochtige weg langs het water, een weg dien hij zoo dikwijls was langs gereden, en dien hij wist dat ook hij eens zou moeten afleggen lang uitgestrekt, schokkend vooruit, zonder terugkomst.

Hij voelde weêr als dien dag 't vermoeiende gevoel in zijn hoofd, dat pijnlijk kloppend van ingehouden zenuwachtigheid, zwaar spilde op zijn hals alsof 't elk oogenblik zou afvallen; hij voelde het vreemde gevoel als op 't kerkhof toen hij de kist voor zich uit zag dragen in het stommelend gedrang der mannen, 't gevoel of 't zijn moeder niet kon zijn die weg was; hij herinnerde zich het plotselinge opschrikken toen de begrafenis was afgeloopen en 't tot zijn bewustzijn kwam dat zij 't was en dat ze nu voor goed weg was, voor altijd.

De zware regen had opgehouden. In een zachte witheid dreef het licht helderder over de straat, glanzende plekken glimmend in de zwarte plassen en over de blauwende steenen. Schuivend gleed de schemering uit de kamer voort; de voorwerpen hoekten langzaam uit de duisternis op, met scherpe kanten snijdend in het licht.

Hij stond moeielijk op uit zijn stoel, mat, duizelend van vreemde dofheid en liep suffend een tijd lang heên en weêr, denkend aan den dood dien hij zoo dicht bij had gezien.

Hij kende den dood al lange jaren. Eerst waren het onbekende menschen geweest, die hij dood had gezien. Die hadden geen anderen indruk op hem gemaakt, dan dat 't voorwerpen waren, die men zeide dat eens geleefd en gedaan hadden als hij. Zij waren altijd onbegrijpelijk geweest voor hem in hun zwijgenden menschenvorm en nooit, wanneer hij voor ze stond, kon hij zich opdringen dat ze eens geleefd hadden.

Daarna had hij menschen zien sterven. De meeste had hij een tijdlang gekend; maar 't waren vreemden geweest, aan wie hij nu en dan eens gehecht was, omdat zij langen tijd onder zijn behandeling gebleven waren. En zijn gevoel voor den dood was verstompt en hij was den dood gaan beschouwen als iets onbegrijpelijks, dat buiten hem en de zijnen omging.

Maanden had hij voortgeleefd in de berusting van zijn gedachte. En als soms bij het bed van een patient, aan wien hij gehecht was, de vroegere gedachte bij hem opwaarde, dat de menschen die hij liefhad ook eens zoo zouden liggen, hijgend en zonder bewustzijn, en dat er een dag zou komen, dat ook zij bewegingloos als voorwerpen zouden worden weggedragen en hij ze nooit zou weêrzien, als hij dan weêr de angst voelde die hij in het begin zijner studie had gehad, een angst die dreigde hem krankzinnig te maken van machtelooze vrees, dan duwde hij, stampvoetend van verdriet, die gedachte met alle kracht weg, omdat hij de beroerdheid niet wilde voelen, die hij nog in zijn leven moest hebben. En langzamerhand was hij die gedachte gaan weghouden voor zich zelf en had haar opgeborgen in zijn geest, moeite doende om haar niet meer te voelen.

Zoo was hij langen tijd rustig gebleven. Maar op eens was door den dood van zijne moeder weêr zijn vroegere angst opgekomen. Na haar sterven was 't of alles wat hij vroeger voor den dood gevoeld had, alles wat hij had trach-

ten te bedekken met andere gedachten, of dat alles opwrong in zijn binnenste, grooter en forscher dan voorheen, of de doodsgedachte was gegroeid, in stilte voortwoekerend als een giftige schimmelplant, alles bedekkend met een grauwe, onoogelijke laag.

En als vroeger was hij weêr den dood gaan zien overal, een spottenden, grijnzenden dood, die altijd met hem meêging en die telkens zijn gelen lach opkraste, wanneer zijn gedachten de koude kleurloosheid van zijn leven deden opblauwen tot een warmer tint.

De heldere lichtglans aan de lucht was ongemerkt weêr weggeschoven achter de vuilwitte wolken. In een wuivende schudding der boomtakken schoot de wind uit met een langen ruk, een breede klettering van druppels uit de bladen klakkend tegen de vensters. De regen begon weêr te dalen, eindeloos, eentonig en gelijk, in een zware maathoudende tikkeling. Dompig begon de duisternis neêr te glijden van de vette lucht zich lagend, geluidloos en zacht, dichter en dichter.

In de moedelooze neêrslachtigheid van dien middag, voelde hij een wanhopigen lust in zich opwoelen, zich zelf pijn te doen. En hij spande zijn gedachte op de ellende die nog moest komen, en al de dooden die hij nog om zich heen moest zien, zijn toekomst verwend met een breede, duistere doodstint.

De gedachte kwam in hem op aan den tijd dat hij zou neêrliggen, overtuigd dat hij ongeneeslijk ziek was, voelend dat zijn leven ongemerkt, gestadig wegvloeide uit zijn moede lichaam en hij ging na hoe hij zou voelen wanneer hij wist dat hij nog maar kort had te leven, terwijl hij den dood zou zien opsluipen naar hem toe, langzaam en stil.

En hij dacht aan zijn meisje. Al lang had hij haar dood in zich gevoeld. 't Was in zijn ziel vastgeslagen plotseling, als de klauw-greep van een wild dier, korten tijd nadat zij geëngageerd waren. Zij hadden gewandeld heel ver buiten langs de zee en waren in het gras van den zeedijk gaan zitten. Voor hen uit rimpelde de watervlakte, kleurig als de binnen-

kant van een zeeschelp, met vage, lichtgroene schijnsels overschijnend in grijs en rose. Telkens wanneer de wind van achter den dijk over het water streek moireerde de vlakte in kleine ruwigheden die onmerkbaar oplosten in de staâge rimpeling er omheen. Tusschen het gras soemden insecten droomerig heen en weêr. En boven in het lichte blauw plekte de zon, plat en groot, in een zilveren harden glans, een strakken schijn vegend langs de lucht. Hier en daar dreef een wollige, donze wolk glijdend voort, statig, ernstig voortgaande, breedhangend in de ruimte. Langzamerhand hadden ze gezwegen en zij was ingesluimerd lang uitliggend op den grond. Gedachteloos bleef hij naar haar zien, spelend met zijn handen door het gras. Onder haar gesloten oogen lagen diepe schaduwen, afgrijzend tegen de kleur van haar wangen, wit door het omstaande groen, haar mond was half open en onmerkbaar blies een kleine ademhaling tusschen haar stille lippen door. Ze lag zwaar rustend, onbewegelijk in het licht, achterover met haar armen langs haar zij, stil in de stilte rondom. Plotseling leek 't hem of ze veranderde in haar rust en terwijl hij vooroverbuigend op haar keek, was 't of de zachte ademhaling ophield en ze doodlag, dood.

Toen ze wakker werd, waren ze voortgewandeld. Maar na dien dag had hij haar gezicht niet meer uit zijn herinnering kunnen dringen, toen ze neêr lag met half geopenden mond en uitgewischte uitdrukking en telkens voelde hij de pijnende gedachte: eens zal ze zóó liggen en niet meer opstaan. Dan zag hij haar voor zich zooals hij zoovelen gezien had en dikwijls was 't hem als hij naar haar keek, of haar gezicht veranderd was, met twee groote, donkere gaten voor oogen en een grijnzenden glimlach, breed uitgetrokken om haar witte tanden.

Hij nam haar portret van zijn schrijftafel. Veranderd door den vreemden lichtschijn die van buiten kwam, was 't of het strakblikkend gezicht, dat hem wezenloos aanstaarde uit de lijst, leek op haar gezicht toen ze achterover lag, wezenloos en bleek, of het 't gezicht was van een doode. En terugvallend op zijn stoel, dacht hij aan den tijd van ellende, die

komen zou. Hij peinsde hoe ze zou sterven en hij haalde de doodsgezichten op in zijn geest, die hij gezien had toen hij in het gasthuis was. Ze kwamen één voor één op, geluidloos zwevend, met dezelfde uitdrukking van moeheid en kalme stilte. Zij gleden voorbij, schimmig en vaag; eene was hem duidelijk bijgebleven met haar donkere haar en groote oogen, in den hoek van een zaal. Zou ze sterven als Alida?

Hij dacht aan den tijd die komen zou, dat ze ziek zou worden; dan zou hij zien dat ze ongeneeslijk was, hij zou weêr doormaken wat hij doorleefd had met zijn moeder, de pijnlijke spanning van haar beter worden en weêr instorten, en eindelijk na lange, sombere dagen, zou de dag komen dat hij aan haar bed zou zitten, machteloos om haar te helpen, radeloos wroetend in zijn onvruchtbare wetenschap, terwijl hij wist dat ze ging sterven.

Mat geslagen door de benauwende smart, die in hem opweende, rilde hij ineen in een moede losvalling van zijn krachten.

En in den eindeloozen weemoed over zijn bestaan, waarin hij den dood altijd en overal zou voelen, bleef hij staren in de fulpen duisternis, die langzaam zijn kamer opvulde.

Buiten daalde de onzichtbare regen gestadig neêr, weemoedig voortgezweefd door de weenende waaijingen van den wind.

October 1888.

Boekbeoordeelingen.

een leelijk eendje, Jan ten Brink, Brederoo, Heine en Hélène Swarth.

I.

Het leelijke eendje[1] was een lief klein meisje, in een afschuwelijk huishouden. Haar vader, de Rector, was baronet en een gepolijste egoïste kwibus; haar oudste zuster, Mary, zoo bekrompen als een indisch afgodsbeeld; haar tweede, Madge, een falsaris en die de kat in 't donker kneep; haar derde, Evelyn, niets, behalve een pedant stuk hout, - en dan was er een jongen naar Eton en een paar kleintjes waren in de kinderkamer, en het leelijke eendje heette Kate. Kate was een heerlijk, klein meisje, dat zich-zelf altijd verhaaltjes vertelde waar geen woord van waar was, maar heel werkelijk, van allemaal dingen die zij doen zou voor anderen. De heele wereld bij mekaar zou zooveel niet af kunnen als zij alleen voor anderen doen wou. Zoolang haar grootmoeder leefde, Lady Charlotte, waar ze meê damde, en bij wie ze moest zitten zoomen, vertelde ze alles aan die grootmoeder. En grootmoeder vond alles best en had wel pleizier in de groote oogen waarmee dat kleine meisje al

1) Een leelijk Eendje, door Henri Erroll, uit het Engelsch door A.E., 2 dln. Nijmegen, H.C.A. Thieme, 1889.

die ernstige onmogelijke dingen zei. Maar buiten de kamer van grootmoeder was ze zoo schuw als een haas, want de anderen lachten haar uit, en als ze moest wandelen met de goevernante en Evelyn, liep ze een heel eind achteraan en verbeeldde zich dat ze een denkbeeldig personaadje was, en vertelde zich een verhaaltje. Men vond haar thuis een norsch meisje, koppig, onhandelbaar, en erg leelijk. Ze had groote oogen en heette daarom ‘katuil’, en stijf zwart haar en heette daarom ‘rattestaart’. Ze was het leelijke eendje, vond ze zelf. Ze kon haast niet begrijpen dat ze een kind van haar mooien papa was. 's Nachts in bed dacht ze bij zich-zelf, dat ze best het kind van een zigeunervrouw kon wezen, die zij eens gezien had, en dat die haar zou komen opeischen, en dat ze dan kampeeren zou om een vuur, met een dampende zwarte pot er boven aan drie stokken, en eten van een aan 't spit gebraden biggetje. En ze zou de zigeuners leeren dat stelen slecht was en men alles betalen moest. En ze zou Ellen, de meid, vragen haar ‘De Gids der Huisvrouw’ mee te geven, wat die wel doen zou, en dan zou ze hun leeren wit marmeren schoorsteenmantels te polijsten en kreeftenpastei te maken. En toen viel ze in slaap, het leelijke eendje. De dienstboden vonden haar ‘een zonderling kind.’

In den tuin was een wild hoekje: dat noemde Kate ‘de wildernis.’ Daar speelde ze voor rooverhoofdman of zeeschuimer. Dan schermde ze met een ouden cricketpet van haar broer op, en een leeren riem om vol vouwbeenen en linialen, bij wijze van pistolen en dolken. Tegen zichzelf sprak ze eerbiedig: Hoofdman. Tegen de boomen en struiken hooghartig, die gaf ze bevelen. Ze had er een smokkelaarshol, geproviandeerd met rauwe aardappelen en een paar uien, en een bloempot om in te koken boven een paar zwarte stukken steenkool uit den kelder van de broeikas. Het verwoeste bandieten-kasteel was een oude laurierboom, erg knoestig, waar Kate in gekerfd had met een groot zakmes van zes stuivers. Er was ook een water bij de wildernis; waar haar vloot voer, van notedoppen, die ze 's avonds in haar zak droeg. Als ze zitten ging, aan tafel, kraakten die

en dan geneerde zich Sir Lambert, haar vader. Eens, boven in haar boom, las ze in den Bijbel en werd erg verdrietig omdat ze zoo'n slecht kind was, en stopte haar slordige hoofdje in haar handen en ging huilen en bad of God haar wat beter wou maken. In plaats van voor roover speelde ze daarna voor kruisvaarder en scheurde haar pops roodzij'en jurk stuk om er een kruis van te maken voor op haar schouder. Ook hield ze predikaties, waar 't gras bijna van ging huilen. En eens probeerde ze Ben, het boodschappenjongetje, te bekeeren, maar Ben was verhard en toen hij haar zei dat hij een kraaiennest wist, vroeg ze gauw: ‘Waar Ben? Toe, Ben, laat mij asjeblieft het eerst inden boom klimmen.’

Toen Kate negen jaar was ging haar grootmama dood, en zij at en dronk bijna niet, zoo verdrietig was ze, en sloop rond, wit, met kringen onder haar oogen, om in hoekjes te zitten huilen. Ze kreeg toen een gouvernante, een best duitsch menschje, waar ze dol veel van houden ging, maar die door Madge heel gemeen het huis uit geïntrigeerd werd. Kate huilde stilletjes. De volgende gouvernante werd met opzet gekozen om die domme, bokkige Kate eens mores te leeren. Dat was een grof stuk manvrouw, pootig, met bijna een baard, een duc-d'Alv': Mrs. Garth. Om Kate te treiteren beval ze haar haar lief kanarievogeltje aan de meid Jane, die ging trouwen, te geven. Kate ging bleek de kamer uit, doodsbleek, nam 't diertje uit zijn kooi, kuste het en hield het toen onder water in de lampetkom. Toen ging ze weer naar de leerkamer. ‘Heb je gedaan wat ik je gezegd heb,’ vroeg Mrs. Garth. ‘Ja,’ zei het leelijke eendje, ‘eerst heb ik Dick doodgemaakt en toen heb ik hem aan Jane gegeven.’ Mrs. Garth was satansch en sloeg haar. Ze mishandelde Kate zóo, dat Kate wegliep. Toen een goed burger-vrouwtje haar weerom had gebracht, zei de dokter dat Kate naar buiten en juffr. Garth weg moest.

Kate ging toen school naar Genève, op een instituut. Daar had ze wel een aardig leventje, onder meisjes, en werd groot en recht op, met mooi haar en mooie oogen. Ze was zoo goed, en zoo trotsch om zelf geen goed gedaan

te willen worden, en ze kon zoo'n zonnetje zijn waar ze thuis was. Een banale, mooie man maakte dat lieve eendje verliefd op hem, en ze schreef hem vrachten lieve brieven. En toen hij ging verloofd zijn met een ander, was ze bijna kapot, maar zei niets en stopte haar hoofd in een kom koud water en was een poos erg bleek.

Toen ging ze weer naar huis. Haar vader was dood gegaan en Mary en Evelyn woonden in Londen, erg vroom, erg stijf, een paar pedante kreaturen. Madge was liefdezuster, om maar niet thuis te hoeven zijn. Mary en Evelyn wou'en Kate ook graag vroom, stijf en pedant hebben en weggestopt houden in hun duffe steenen huis. Maar zij was zoo 'n zon, zij zou zich door de muren naar buiten gestraald hebben, als 't niet anders ging. Maar het ging wel anders; het moest ook wel. Een aardige goede dame, die er aan huis kwam, vroeg haar buiten; mèt Evelyn, maar toch buiten. Daar kwam ze onder vroolijke, prettige menschen, goede, lieve kinderen van meisjes en verstandige mannen, die oók wel goed en lief waren. Daar was die zon in haar kracht. Ieder had haar noodig en wou dat ze meêdeed. En Evelyn vond dat ze zich aanstelde als een burgermeisje; maar Evelyn was ook zoo niets, behalve een pedant stuk hout. Nu, toen kwam er nog een klein verdrietje: die vroegere fransche minnaar kwam weerom met zijn brieven en wou haar trouwen. En zij was al verliefd op dien goeden, verstandigen Mr. Mackenzie, die zooveel van zijn vader hield. Maar dat was allemaal niets. En dat deed er ook niet toe. Alle menschen kwamen nu ook in-eenen weerom. Haar schatrijke amerikaansche vriendin uit Genève, Suzie Miller, die haar hielp om dien leelijken franschman de brieven afhandig te maken. Haar broer Lambert, die de schatrijke vriendin trouwde. Mr. Mackenzie zelf, die ook verschrikkelijk schatrijk bleek en haar oude huis kocht, met de wildernis en het musket dat tegen den muur hing. Enfin, dat hoort er in een roman nu eenmaal zoo bij; maar het eind was toch heel pleizierig omdat het leelijke eendje, dat zoo lief en zoo mooi en zoo goed was, zoo heerlijk met haar Mackenzie trouwen ging.

En na dit alles zal ieder wel begrijpen dat ik ‘Een leelijk Eendje’ een prachtig boek vind en blij ben dat A.E. het vertaald heeft, - goed vertaald, ja zeker! - omdat ik het anders stellig nooit gelezen had.

II.

Het is erg vervelend als men pas over een leelijk eendje geschreven heeft, over Jan ten Brink te moeten schrijven. Maar van Jan ten Brink's ‘Geschiedenis der Noord-Nederlandsche Letteren in de XIX^{de} Eeuw’[1)], zijn acht afleveveringen verschenen en het wordt tijd dat er in dit tijdschrift iets van wordt gezegd.

Het is een geschiedenis in biografieën en bibliografieën. De levens- en boekenlijsten van een aantal Hollansche schrijvers van tusschen 1830 en 1880 zijn er de inhoud van. Zij vormen met hun alle één geschiedenis, omdat de samensteller zorg heeft gedragen aan te toonen hoe aan al die levens en en vooral aan al die boeken één ding gemeen is. Dat éene is het Romantische.

De Romantiek - schrijft Ten Brink - was het hoofdverschijnsel in de laatste-eeuwsche Europeesche Letteren. Die Romantiek, dat was die literatuur en dichtkunst, die met alle geweld niet zoo wou wezen als het 17de- en 18de-eeuwschefransch-klassieke. Die Romantiek had haar groote mannen niet in Nederland, maar in Frankrijk, Duitschland en Engeland. Die Romantiek heeft door die groote buitenlanders invloed geoefend op de beste auteurs in Nederland.

Dit is het boek van Ten Brink, hoe het is samengesteld, en wat het inhoudt.

Ten Brink werkt dien inhoud verder uit. Van de Roman-

1) Geschiedenis der Noord-Nederlandsche Letteren in de XIXde Eeuw. In biographieën en bibliographieën 1830-1880, door Dr. Jan ten Brink, Hoogleeraar aan de Rijks-Universiteit te Leiden. Amsterdam, Tj. van Holkema. Gent, J. Vuylsteke, 1887.

tiek, waar hij van gezeid heeft dat ze met alle geweld *niet* zoo wou wezen als het 17de- en 18de-eeuwsche-fransch-klassieke, zegt hij nog dat ze wèl zoo wou wezen als ‘Shakespeare en zijne school’. Van die groote buitenlanders, die dan wel als ‘Shakespeare en zijne school’ doen wilden, waren, zegt hij, ten eerste, de Engelschen: Sir Walter Scott en Lord Byron; ten tweede, de Duitschers: Lessing, als voorlooper, Göthe en Schiller in hun jeugd; in navolging van die twee laatste Iffland, Kotzebue, Zschokke, Novalis, von Kleist, Hoffman etc.; en ‘de mannen uit de eerste gelederen der Romantiek’, die met de beide Schlegels, Tieck, Holderlin, Novalis, Hoffman, Chamisso en von Kleist ‘Shakespeare und kein Ende’ riepen; ten derde de Franschen: Chateaubriand, mevrouw de Staël-Holstein, de Sénancour en Benjamin Constant, die onder leiding van Rousseau, Goethe en Byron te voorschijn traden als ‘herauten’; de dichter Berchoux - of je 't gelooft of niet, maar de man leefde van 1765 - 1839, - die het wachtwoord gaf; - Victor Hugo, Alexandre Dumas Senior, Auber en David d'Angers als de ‘aangewezen hoofden.’

Om nu verder duidelijk te maken hoe die allemaal op elkaar en vooral op de Hollandsche schrijvers van invloed geweest zijn, geeft de heer Ten Brink een aantal lijsten van fransche, duitsche, engelsche en nederlandsche vertalingen, met erbij de namen van de vertalers, de data van hun geboorte en sterven en van het jaar waarin elke vertaling werd uitgegeven. Ten overvloede de woonplaats van den uitgever.

‘Mocht het mij gelukt zijn’ - zegt hij dan - ‘eene juiste voorstelling te geven van de letterkundige beweging in Engeland, Duitschland en Frankrijk sedert het begin dezer eeuw, van de algemeene wetten volgens welke de Romantiek zich over Europa uitbreidt en ook Nederland verovert, dan mag voorloopig het onderzoek over de herkomst en de oorspronkelijkheid der Nederlandsche Romantiek worden gesloten.

‘Wat zij geweest is in het tijdvak van 1830 tot 1880

moge blijken uit de zes-en twintig levensbeschrijvingen, die volgen.'

Van die zes-en-twintig levensbeschrijvingen liggen er nu een twaalftal voor mij. Daaruit zal voor een zooveelste deel gaan blijken wat de Romantiek van 1830 tot 1880 voor Nederland is geweest. Dat gaat blijken uit de Levensgeschiedenissen van: Da Costa, Van Lennep, Oltmans, Van Koetsveld, Hasebroek, Beets, Bosboom-Toussaint, Ten Kate, Ter Haar, Potgieter, Alberdingk Thijm en Hofdijk.

Er blijkt dan ook het volgende: Da Costa is van nature romanticus, want hij is een Jood en nog wel een Portugeesche Jood; hij schrijft politieke poëzie; hij is oorlogzuchtig en kent Byron. Van Lennep is van huis uit dol op de klassieke 18de-eeuwsche Fransche kunst, maar werd desalniettemin een groot voorganger van de Romantiek: hij deelde de algemeene geestdrift voor Scott en Byron. Oltmans wou net als Scott zonder naam schrijven: hij was dus óok een romanticus; hij gaf een boek uit, waarvan hij zei dat het een vroeger ter zij gelegd handschrift was; dat deden vele Engelsche 18de-eeuwsche auteurs ook; het is dus duidelijk dat hij van den beginne aan een leerling was van de Engelsche Romantische School. Ook heeft hij de eerste werken van Alexandre Dumas en Victor Hugo nagevolgd en lijkt vooral een paar keer heel erg op Victor Hugo, in diens 'Légende des Siècles.' Zijn held 'Perrol' heeft veel van Walter Scott's Sanglier des Ardennes. Jonckbloet heeft beweerd, dat hij ook d'Arlincourt's 'Solitaire' heeft nagevolgd, maar dat is niet waar. Van van Koetsveld's romantische neigingen deelt de heer ten Brink voornamelijk mee, dat hij ze niet had. Hasebroek had ze weer wel, wat al daaruit blijkt, dat hij tegen zijn vriend W.G. Brill - later zijn zwager - onbewimpeld zei, dat hij nieuwsgierig was naar de 'beste voortbrengselen der nieuwere Europeesche letteren.' Hij was lid van een rederijkerskamer, die in de wandeling 'De Romantische Klub'

genoemd werd; vertaalde Thomas Moore's ‘Irish Melodies’, en las Charles Lamb, welke twee wel eigenlijk gezeid geen romantici, maar toch Engelschen waren en schreef een gedicht ‘Dertig jaren’ in den trant van Byrons ‘Dream’. Beets - alsjeblief, dát was me een romanticus; dweepte met Scott en Byron, op zijn 13de jaar begon dat al, vertaalde - men kon het naslaan in de lijst van zijn werken; - en schreef zelf verschrikkelijk-romantische gedichten: - José, Kuser, Guy de Vlaming, de Maskerade, enfin, ieder weet wat hij-zelf van zijn ‘Zwarten Tijd’ geschreven heeft. Bosboom-Toussaint, net zoo. Zonder Walter Scott zou ze nooit al haar romans gemaakt hebben. De Graaf van Devonshire was al een Engelschman. En dat waren de Engelschen in Rome ook. Ten Kate verslond Walter Scott, dweepte met Ossian, en schold op Lamartine, Victor Hugo en Byron, zoo romantisch mogelijk. Ten Haar hield van Kotzebue en schreef muzikale en onmiddellijk verstaanbare verzen, terwijl de Romantiek ‘in vollen bloei’ was. De Romantiek van Potgieter heeft ten Brink vergeten te behandelen. Alberdingk Thym leende van zijn nichtjes ‘Les Soirées de la Chaumière’ van Ducray-Duminil, u weet wel - en las later den heelen Walter Scott, Cooper, Lord Lytton en Marryat. En Hofdijk, o Hofdijk las de ‘Aballino’ van Zschokke, ‘Menschenhaat en Berouw’ van Kotzebue en slechte vertalingen van Walter Scott en zoo; hij noemde ‘Rosamunde’ een Romantisch Dichtstuk en bleef, hoe hij ook metrisch vooruitging, door en door romantisch; blaakte van den gloed van Scott, Gautier etc.; het ‘hoogromantische’ en ‘wild-daemonische’ wist hij ‘met goeden smaak’ te gebruiken. - Ook verder is het wanhopend om te zien hoe hij, ondanks zekere geleerdheid, zeker streven naar historische degelijkheid, de oude romanticus bleef. Onbeterlijk. Zelfs Van Lennep ‘bezielde’ hem.

Voor zoover dit deel van het boek van den heer Ten Brink een deel is van de Geschiedenis van de Romantiek

in Nederland, is het bovenstaande er de inhoud van. Wie maar matig thuis is in die geschiedenis, ziet in, dat het een inhoud is van onzin en gemeenplaatsen. Een professor, die éénmaal de onbeschaamdheid gehad heeft met zoo'n misbaksel van een boek voor den dag te komen, moest zijn hoofd in zijn toga stoppen en van schaamte door den grond zinken. Of beter: hij moest zijn toga uittrekken, voor goed.

Dát, wat ik hierboven heb opgepend, bedenk het eens wel, dát zou wezen de geschiedenis van de Romantiek, hoe die ontstaan is in 't buitenland en van kracht was op Hollandsche schrijvers. Dat kán immers niet. De Romantiek is toch immers wèl, dat weten we toch immers héel zeker, wèl geweest, het eerste kinder-gestamel en zuigeling-gespartel, het eerste tumult en kwajongensspel van dat mooie Europeesche mensch-volk, dat zoo lang had gepraat zooals hun grootvaders hun vóorzeiden en dat eindelijk of lief-natuurlijk of ondeugend-weerbarstig zou en wou gillen en vragen in zijn eigen taal? De Romantiek, dat was toch immers al het mooi-natuurlijke, al het bont-wilde, al het gek-grillige en onbehouwene, ook het dweepen en droomen en zich verteederen van een jong, moedig menschegeslacht, en een schouwspel in Europa, zooals er in eeuwen niet werd vertoond. Dat i s toch wel zoo? En wat komt daar dan die man, met zijn zotten poeha-stijl, ons aan met een vervélende geschiedenis? 't Is gelogen, dat i s niet de Romantiek. De Romantiek wás niet vervelend. De Romantiek was dom, gek, onpraktisch, kinderachtig, zeg al kwaad wat ge wilt er van, maar de man die iets vervelends vertelt, en zegt dat dat de geschiedenis van de Romantiek is, die man liegt.

Neen, de heer Ten Brink heeft een vruchtelooze poging gedaan van zijn verzameling levensberichten en boekenlijsten te maken wat die niet is, en wat een onbeduidend auteur als hij nooit zal kúnnen maken. Zijn boek heeft waarde voor wie later willen weten hoeveel vrouwen onze Hollandsche schrijvers getrouwd hebben, hoeveel kinderen ze bij iedere verwekten en welke boeken en wanneer ze die hebben geschreven en uitgegeven. Voor hen zal dit boek heel

bruikbaar zijn. Niet zoo bruikbaar als het had kúnnen wezen. De auteur had zijn opmerkingen en oordeel-vellingen voor zich moeten houden. De latere lezer kan er alleen uit leeren hoe de gewone burgerman van tegenwoordig over de behandelde schrijvers denkt. Ook had hij niet zoo 'n soort paradoxen-stijl moeten schrijven. Banaliteiten en aanteekeningen zegt men niet in paradoxen-stijl. Maar overigens heel bruikbaar. Gister nog ondervond ik het. Ik had toen een bejaarde oom bij me, die in den vrijen tijd na zijn kantoor-bezigheden, vroeger nog al eens boeken-auctiën afliep en daardoor tamelijk veel kennis van boeken heeft opgedaan. Als die bij me is, is altijd onze grootste liefhebberij, omdat oom weet dat ik ook wel eens wat aan literatuur doe, dan is altijd onze grootste liefhebberij van alle mogelijke schrijvers van de laatste veertig jaar, de werken op te noemen, al of niet in chronologische volgorde. Wij herinneren ons dan altijd net zoo lang, totdat wij ze allemaal hebben - en vinden het bepaald ongelukkig als we er een niet vinden. Zoo gister hadden we het over Van Lennep en telden op onze vingers al 's mans romans, zangspelen, gedichten, vertalingen etc. na. Wij waren al gekomen tot 1840: De Lotgevallen van Ferdinand Huyck, maar bleven toen steken. Ik kreeg er den schrik van, maar bedacht me ineens, dat Ten Brink op mijn tafel lag. Ik zocht het boek op, sloeg het open en zei: zie eens hier, oom: 1840. ‘Nootekraker en Muizekoning’ Amst. P.M.W. 1840 8°.’ Oom was verrukt en ik ook en voortaan als oom weerkomt, heb ik beloofd zal het boek op tafel liggen. We zijn er nu heel blij mee en zullen er stellig veel nut van hebben. -

Het is ook aardig, nu ik me wel bedenk, dat Ten Brink niet alleen niet heeft laten voelen wat hij wèl wou: dat de Hollanders van toen zoo romantisch waren, maar ook wel heeft laten voelen wat hij niet wou, n.l. dat die Hollanders zoo huiselijk zijn geweest. Romantici, gek verbaasde, door

hun eigen aandoening tot door 't dolle heen geslagene lyrici, grillige, luidruchtige, op kleuren en geluiden verzotte kreaturen - och, wij Hollanders zijn dat nooit geweest en Ten Brink zou dát moeielijk hebben kunnen aantoonen; maar wat hij wel kon aantoonen en wel wou aantoonen was hoe de Hollanders van toen toch een tikje beet hadden van die mooie eeuw-ziekte. Hij had dat kunnen aantoonen door heel fijn onderscheidend, veel huiselijks weg te laten en het weinige romantische klaar te karakteriseeren. Nu is weglaten een kunst die de heer Ten Brink niet verstaat. Over een schrijver schrijven en niet al zijn vrouwen, zijn kinderen, zijn families van weerszijden en aangetrouwd, zijn gelegenheids-gedichten, zijn beroep, de dominees die bij hem over de vloer kwamen, opnoemen, dat kán hij niet. Hij schreef over de Romantiek bij de Hollanders, maar met deze twee eigenschappen: dat hij voor 't mooie en eigenaardige van de Romantiek geen oog had, en onuitputtelijk was in 't opsommen van huiselijke bijkomstigheid. Niet wie weten wil hoe of wat de Hollanders van na 1830 aan romantiek gedaan hebben, maar wie weten wil wat een huiselijk slag van menschen die Hollanders geweest zijn, zal dit boek moeten lezen. Die zal eruit leeren, wat een vreemdeling zonderling zal vinden, dat wij, Hollandsche dichters, niet dichters zijn, zooals men zich dichters voorstelt: menschen die voor grootste levens-bezigheid het schrijven hebben gekozen en nu bovendien kunnen trouwen en goede echtgenooten, huisvaders en vrienden zijn; - maar, integendeel, lieden, die voor levenstaak het getrouwd zijn en vader-wezen hebben uitgezocht, bovendien als belangrijke noodzakelijkheid een betrekking van dominee, kommissionnair of ambtenaar bij het kadaster waarnemen, en in hun vrije uren - na aftrek van Nuts-lezingen en klubvergaderingen, - aan de dichtkunst doen. Ja, als er iets aandoenlijks in het boek van den heer Ten Brink is, dan is het niet de Romantiek, maar de huiselijkheid van onze dichters. Die maakt het belangrijk. Het gevoel, dat de heer Die zoo aardig veel van zijn meisje hield, en dichter Deze zoo'n bi-

zonder mooi vers maakte ter gelegenheid van zijn huwelijk. Het gevoel, hoe aardig al die menschen, dichters, improvisatoren, prozaschrijvers, met hun meisjes en vrouwen en zusters, op pleizierige buitens prettige zomers passeerden, en als jeugdige kandidaten voor den heiligen dienst in lieve witte dorpskerkjes innig-gemeende preeken voorlazen; hoe ze mekaar gezellig opzochten in hun huiselijke studeerkamers en, pijpen rookende, hun geestdriften uitten over het vers van Lord Byron en den roman van Bulwer Lytton, en lachten of zich boos maakten over ouderwetsche tijdschrift-opstellen. Dát is het aardige: hoe die menschen eindelooze jaren als geëngageerden en hulponderwijzers magere salarissen als inkomen en dikke versbundels als uitkomen hadden en altijd goedsmoeds waren met de hoop op een huwelijk en dichterroem; hoe ze op hun 70sten verjaardag in een gezellig lokaal hun belauwerde buste cadeau kregen en een album met de namen van al de Hollanders er in en zich dan met hun oude vrienden vereenigden aan een gezelligen feest-tafel. Dát is allemaal heerlijk en genoegelijk en om van te huilen en om naar te begeeren, en dat heeft Ten Brink zonder het te willen of te weten de verdienste gehad ons aan te doen.

Ja, ja, dat is allemaal heel aardig geweest in ons Hollandje. Maar in Holland zal het anders zijn, hopen we. De dichters zullen er zijn en de huiselijkheid zal er zijn; maar de dichters zal men prijzen om hun dichterschap en hun huiselijkheid te heilig zijn voor de straat.

III.

Ik heb - van den heer ten Brink gesproken - voor het eerst van mijn leven den heelen Brederoo gelezen, in de nieuwe bij Gebroeders Binger verschenen uitgave.[1)] Dat

1) De werken van G.A. Brederoo. Volledige uitgave, naar de beste oude drukken bezorgd en opgehelderd door Prof. Dr. J. ten Brink, Prof. Dr. H.E. Moltzer, Dr. G. Kalff, Dr. R.A. Kollewijn, J.J.W. Unger en Dr. J. te Winkel. Gedrukt en uitgegeven bij Gebrs. Binger te Amsterdam 1885-1887.

is weer een van die uitgaven waarop de heer H. Binger met zooveel recht trotsch mag zijn.

Wat heb ik een schik gehad in dien Brederoo. Dat is geen man om geleerde dingen van te beweren, om dissertaties over te schrijven, - wat zou hij lachen als hij zijn werken zoo zag uitgegeven met massaas aanteekeningen onder aan de bladzijden. En toch zijn die aanteekeningen wel een beetje noodig. Ik heb dikwijls gedacht, als ik een standje bijwoonde van amsterdamsche straatjongens of achterbuurts-vrouwkens: jongen, ik wou dat ik Professor Die of Doctor Deze bij me had, die zoo knap in 't Amsterdamsch is; die kon dien bengel daar of dat wijf hier even bij de mouw nemen en zeggen: wacht even, jongetje, je zeit? Ah juist, dat beteekent.... ga, nu maar weer door, vrouwtje. Die geleerde heeren zouden dan wel een beetje een zotte vertooning gemaakt hebben, maar ik was er toch een boel wijzer door. De, geleerde heeren Ten Brink, Moltzer, Kalff, Kollewijn, Unger en Te Winkel hebben het erop gewaagd en zijn niet bang geweest voor het zotte figuur dat ze slaan gingen. Zij pakken den vroolijken Gerbrand midden in zijn grappen bij zijn elleboog, en laten hem niet voortgaan voor zij hebben opgemerkt dat ‘stronckie’ strontboel en ‘swiet’ zweet beteekent. En vrind Adriaansz mag zoo verliefd wezen als hij wil, zijn amsterdamsche verliefdheid moet eerst verhollandscht worden en dan mag hij voort-kirren. Want anders dan grappig of verliefd is Breeroo eigenlijk nooit, verliefd als een Amadis-roman en grappig als een noordhollandsche boer of een Amsterdamsche straatjongen. Hij is twee werkelijke menschen geweest, die Brederoo, twee menschen, niet zooals men in een museum van literaire oudheden zou willen opzetten, niet menschen uit een braven pruiken-tijd of uit een gewichtige bombast-eeuw, maar twee menschen, zooals in elken natuurlijk levenden tijd langs de straat loopen en in onze huizen komen babbelen. Hij was een verliefd mensch. En hij was een boertig mensch. Hij had die lieve niet te diep gaande, die lief-verdrietige en naief-vroolijke verliefdheid, die ons als we zoo gelukkig zijn ze te voelen van zwaarwichtige, naargeestige wijsneuzen,

schrijvers of zakenmenschen of geleerden, die we zoo lang waren, in-eens weer tot kleine kinderen maakt, kleine, lieve kinderen, die van boe noch ba weten, dan dat ze zoo erg lief vinden en zoo graag erg lief willen gevonden worden. Zooals een kind, dat graag een koekje hebben wil, en eerst lief lacht en zijn handjes uitsteekt of het het hebben mag, en dan sip kijkt en pruilen en drensen gaat en erg boos of wanhopig wordt, als het het n i e t krijgt, maar heel blij en uitgelaten schatert als het het gekregen héét, - zóo is zoo'n gelukkig-geaarde verliefde lief om te hebben en wanhopend of blij als hij al of niet krijgt de lachjes en gunstjes van het éenige Lief. Zóo'n verliefde was Brederoo.

D i e Brederoo hield van de Amadis-romans en de geschiedenissen van Palmerijn. Dát waren boeken, waarin het Lief het Licht was, waar al de verliefden om draaiden, en dat ál die lieven als 't wegging net zoo pikkedonker liet als de zon als ze in zee gaat, de aarde. Dat waren boeken, waarin de personen zich nooit, heerlijk-zeker nooit, in hun rol vergissen konden. Ze hadden niets te doen dan naar 't Lief te kijken: keek Lief vriendelijk, dan moesten ze blij kijken, keek Lief onverschillig, dan moesten ze wanhopig kijken, werd Lief boos en liep weg, dan zeiden ze dat ze dood gingen of deden het bovendien. En dat was zoo natuurlijk als dat men 's zomers als men in de zon loopt warm wordt, en 's winters als men op een stoep zit koud, en dat iemand die in een bijt valt kan bevriezen voor hij er wordt uitgehaald. Dat is het eigenlijke van die romans en dat is oók het eigenlijke van die spelen, ‘Rodderich ende Alphonsus’ en ‘Griane’, die de verliefde Brederoo eruit dramatiseerde.

De menschen weten dat tegenwoordig niet half meer wat een pleizier men kan hebben van die spelen. De menschen zijn tegenwoordig zoo wijs en weten zoo goed hoe een tooneel-stuk in elkaar moet zitten, veel beter dan Brederoo het wist! en zij hebben den inhoud van zoo'n spel maar te lezen om met hun wijsheid eens voor al uit te maken, dat dát geen goed spel kan zijn. Kijk maar eens zoo'n inhoud

van Rodderich en Alphonsus. Twee vrienden, edellieden, worden allebei verliefd op Elizabeth, de nicht van den koning. Alphonsus verzoekt Rodderich Elizabeth aan hem te laten, maar die slaat dat ‘in aller billicheydt af; ‘waardoor zij die vrienden waren, doodelijcke vijanden scheyden.’ Dat is 't eerste bedrijf. In 't tweede houdt de koning een rede en krijgt Elizabeth twee brieven, een van iederen verliefde. Dien van Rodderich leest ze, dien van Alphonsus verscheurt ze. In 't derde komt de moedige Rodderich, na een overwinning op de Mooren, en deelt mee dat twee Edellieden hem zijn gevangen moorschen kapitein ontroofd hebben. Daarover ontstaat een gevecht; Elizabeth jammert erg; Alphonsus, vermomd, ontzet zijn medeminnaar. In 't vierde troost Elizabeth haar zieken Rodderich. Alphonsus vertrekt ‘mismoedelyck;’ Rodderich en Elizabeth maken plan te gaan trouwen; Alphonsus wordt gevangen genomen en door Rodderich ingewisseld tegen zijn Mooren-kapitein. In 't vijfde eindelijk wordt Elizabeth op de wandeling door Moorsche roovers gevangen genomen; Alphonsus verschijnt en redt haar; hij biedt haar op de knieën zijn zwaard aan om hem te doorsteken; Rodderich komt aanhollen, herkent hem niet, doodt hem, herkent hem wel, en ‘raast met een al te groote onghebondenheydt.’ ‘Dit leste maackt het hele Treur-spel volkomen droevig.’ Daarna trouwen zij, maar leven niet lang samen. - Zot, hè, zoo'n treurspel. Ja, zot; maar toch kan ik een haat voelen tegen de verstandigst in elkaar gezette tooneelstukken, en van dit zou ik soms willen zeggen, dat het me innig, innig lief stemt. En daar is déze reden voor: de man, die zóo zóo'n drama maakte, was natuurlijk als een klein kind, toen hij het deê. H i j had de heerlijke eigenschap niet anders dan hij was te willen lijken. Dat treurspel is het treurspel zooals die Brederoo, die verliefde Amsterdamsche Amadis-lezer, het maken m o e s t . Hij zag in een tooneelstuk nu eenmaal niet anders dan een rij tooneelen, die hij heel lief, of heel verdrietig, of heel erg, of heel voornaam vond; een beetje door mekaar heen loopen en o zoo verliefd doen van verliefde mannen en meisjes, met liefst

nu en dan een koning, die een kroon droeg en koninklijke aanspraken hield. Ook wat vechten kon dol pleizierig zijn. Meer wou hij niet en meer zou hij niet. En wie, als wezenlijk het lieve en verdrietige en het erge en voorname er in voelbaar waren, wie wou dan zeggen dat het niet veel was? Wat drommel, voor wie meer wou, kon de deftigheid aan 't slot dienen: ‘een uytlegh, geestelijcker wijs.’ 't Is dol grappig, zeker, en wie wil mag 't een fout noemen: de moraal heet te wezen dat het ongelukkig afloopt als twee, die eerst vrienden waren, medeminnaars gaan worden; - maar in den heelen t o o n van het stuk is er van dat ongelukkige niets te merken; die toon is niets dan lief of verliefd, of verdrietig of voornaam, en altijd heel grappig van erg-heid; - 't i s grappig, maar wat doet dat er toe? Zijn de verzen er minder lief-verliefd om, minder aardig-verdrietig, minder kinderlijk-voornaam en -verschrikkelijk? Immers niet. Of is het niet lief en naief en verliefd, als Rodderich Elizabeth in het groen heeft beluisterd, en zeit dan:

Ay mij! ick sterf van vreught, ik kan mij niet bedaaren,
Ick sorgh dat my mijn ziel van blijdtschap sal ontvaaren.
Wat is 't, of men de Min met moeyten nauw bewaart,
Haar klaerheydt mettertijdt hem selven openbaart.
Mijn Lief! mijn Licht! mijn Son! die socht haar Min te decken,
En komt my opentlijck haar reyne jonst vertrecken.
O wenschelijckste vreught! O onverwacht gheluck!
O soete wederloon! van mijn gheleden druck.
O triumphante Min! O Heerschap van mijn zinnen!
Ick socht, maar ick en moght uw groot gheweldt verwinnen
Maar na dat ghij met mij spronght omme soo ghij wout,
Versoet ghij nu mijn smart wel hondert duysentfout.
Ach! mijn ghedachten al haar in de vreugd verstroyen;
Mijn Ziel verkneuckelt haar met innerlijck verfroyen;
Mijn hart springht in mijn lijf; mijn vrolijck aanghesicht,
Sal, vrees ick, den waerom nogh brenghen in het Licht.
Ick twijffel menighmaal int heughlijck overlegghen,
Of mijn vreught of mijn min mijn lichter valt om segghen.

En is 't niet verdrietig met die lieve verliefden-verdrietjes, als Alphonsus schrijft aan Elizabeth:

't Is mijn van herten leit dat dit Pappier of Brief
De naam van moeyelijck zal kryghen van myn Lief.
Al is Sy (ich bekent) met kleyn verstant gheschreven,
Soo dientse my nochtans om u verstaan te gheven,
Mijn daghelyksche pijn en leyde droefheyt groot,
Die sonder sterven staagh mijn jongher hertjen doot.

En is dat altemaal niet heel erg en is 't niet een prachtig soort en een koninklijke voornaamheid, als de ‘Coningh’ redevoert:

Ick uwen Koningh sal in plaats van Scepter
Grootmoedigh in de handt, een glad, scherp-snyend' Swaart,
Hetwelck met ontsach dreyght, en schichtigh maacktvervaart
De vyant die uyt vrees ontglyen sijn aanslaghen.
Want daarment blancke Staal bemetselt inde schede
Daar vriestet door den Tijdt vast in den dicken roest:
Door achteloos versuym werd vaack het Landt verwoest.
D'Oeffeningh des gheweers is noodighst in de Vrede.

Gelukkig, niewaar? aardig, een mensch die zoo'n voorstelling van een koning heeft. Ik kan er jaloersch van worden. En zeg nu niet: nu jà, maar die verliefdheid en die aanroepingen van 't Lief en dat schrijven van brieven dat staat allemaal in die Amadis-romans. Want dat is heel waar, en ik zeg niet dat Breeroo het uit zich-zelf heeft, maar er is eén ding dat hij niet uit zichzelf heeft en dat meer is dan al wat ge opnoemt: dat is: zijn eigen lieve verliefde ziel. Zijn ziel, die hem dat lieve geluid voorzong, waar die verzen van 't begin tot het eind in geschreven zijn, zijn ziel, die op háar maatgangen en rhythmen die roman-herinneringen omhoog deed deinen en opluiden, één voortzingenden zang en liefheids-dans en beweging, die niet uit een roman waren.

Ik zeg hier nog eens, wat ik meer beweerd heb: Zooals men een mensch aan zijn praten kent, aan 't geluid van zijn stem, die zijn hoorbare ziel is, zoo kent men een schrijver

aan den klank van zijn geschreven woord. Wie verzen wil beoordeelen moet oor hebben voor dien klank. Ja, hij moet een stem hebben voor dien klank, hij moet vast en zeker ervan overtuigd kunnen wezen dat hij al het eigenaardige, van de breedste dreuning tot de fijnste beving, dat hij al het doffer of luider of harder of teêrder worden, dat klanken doen door den invloed van de klanken, die in hun buurt staan, hooren en liefst ook uitspreken kan. Ik zou zeggen: iemand, die niet met twintig verschillen van vastheid of scherpte of volheid of fijnheid zijn lippen vormen kan om een ‘m’ uit te spreken, die weet niet, die voelt niet, wat één ‘m’, wat elke andere letter, in haar duizendvoudige saamstelling met andere klanken kan zijn.

De verliefde ziel van Breeroo, hoe die zich uitdrukte in klanken en woorden, dát moet gevoeld worden en wie dát voelt, begrijpt eerst wat Brederoo een kunstenaar was.

En dan zijn rhythmen. En hier wil ik een waarheid zeggen, waarvan ik niet weet of ze al meer geschreven is, maar die stellig de waarheid over Brederoos maten is. Deze: Zijn verzen zijn géen alexandrijnen en mogen niet als zoodanig worden beschouwd.

Zie eens hier. Brederoo schreef verzen, die in lengte van zes voeten, en rijm van, mannelijk en vrouwelijk paar om paar, met alexandrijnen overeenkwamen. Dikwijls, maar vooral dikwijls als hij 't minst op dreef was, bestonden die verzen uit gewone jamben met een caesuur in 't midden en verliepen ze dus in alexandrijnen. Maar, principieel, schreef Brederoo géen jamben met een caesuur die in 't midden viel, maar vrije maten met willekeurige caesuur.

Uit deze stelling volgen twee andere: 1°. dat die plaatsen, die niet als alexandrijnen kúnnen gelezen worden, geen onbeholpenheden zijn, maar juist, wat waarschijnlijker is, tot de beste zullen hooren; en 2°. dat het feit, dat Brederoo om zich uit te drukken, niet alexandrijnen, maar vrijere verzen noodig had, bewijst dat hij als dichter, óok in zijn techniek, naast en niet onder zijn alexandrijnen schrijvende tijdgenoo-

ten staat.

De alexandrijn was het vers van de deftig-klassieke Franschen. Hij werd het van de deftige al of niet klassieke Hollanders. Van Vondel. Ook Van Cats. Minst van al willekeurig was in die omstandigheid de deftigheid. De klassieken waren deftig. De alexandrijn was deftig. Vondels kunst, prachtig deftig, is in alexandrijnen. Cats kunst, zalvend-deftig, is ook in alexandrijnen. Dat Breeroo dat deftige vers niet schreef was geen schandelijke onleerzaamheid, waar hij zich voor schamen moest; het was dat Brederoo van natuur niet deftig wás. Toen hij verzen ging schrijven moest hij wel een vers schrijven dat veel hád van den alexandrijn: in vorm, lengte en rijmschikking kon men zich nauwelijks iets anders voorstellen als men in zijn tijd dacht aan een vers. Hij ook niet. Maar wat hij wel kon doen, en wat mooi en goed en natuurlijk was dat hij deê; wat hij deê van zelf, omdat zijn natuur hem zoó voorzei, was dat hij in dat algemeene alexandrijnen-schema van zóo lang en zóo rijmend, een eigen maatschikking maakte, die het vers verondeftigde en het zoo getrouw mogelijk de beweging volgen deed van zijn ón-deftige, natuurlijke gevoel.

Men zal als men van Vondels en Cats' verzen spreekt, hebben te spreken van Alexandrijnen; als men van Brederoo spreekt, van het vers van Brederoo.

Dit voor mijn tweede volg-stelling.

Wat de eerste betreft, dat die plaatsen die nu heelemáal niet als alexandrynen kunnen gelezen worden geen onbeholpenheden zijn, maar juist waarschijnlijk van de beste, - die zal ik met voorbeelden illustreeren.

Zie b.v. in R.e. A. bl. 45; waar de koning zegt:

> Wat is u? Wat let u? Siet ick begheert te weten.

Probeer dat vers eens als alexandryn te lezen: Wat ís u, wát let ú, siet íck begheert te weten. Onzin, niewaar. Maar nu, of 't proza is: wat ís u, wat lét u, siet ich begheért te wéten. Is dat een onhandigheid, een onbeholpenheid? Iets verder (1045 en 46):

Groot-moghend' Koningh, wil mij wat ghehoors toelaten,
Neyght u ooren na mijn bittere droef aanklaght.

Dat men ‘toeláten’ en ‘aankláght’ moet lezen is voor dichters heel natuurlijk, die van zelf in hun gehoor voelen dat een rijm-accent sterker is dan een gewoon accent en dat zelfs bij hun dagelijksch spreken in proza zullen hooren en ook uitspreken. Maar daarvan is hier geen sprake. Sprake is van dien tweeden regel. Hij is van de lengte van een alexandrijn, maar probeer hem niet als een alexandrijn te lezen. Lees hem eens met de natuurlijke accenten:

Néyght u óoren na myn bíttere droef ankláght!

Hoort ge wat een mooi, natuurlijk rhythme, wat precies het rhythme van den regel, het smeekende, die dát zeggen moet?

Ga weer even verder (1049)

Spreeckt op, helder en vry, niemant sal hier eens kicken,

weer aller zotst als hij een alexandryn moest wezen, ziet ge wel? Maar ook weer uitstekend als hij vrij gelezen wordt:

Spréeckt óp, hélderd en vrý, níemant sal hier eens kícken,

Onhandig hè? zoo'n regel met zes accenten te kunnen maken. Onbeholpen, vindt ge niet?

Ik zou zoo kunnen doorgaan, maar ieder zal 't verder voor zich-zelf kunnen. Het feit is, dat Breeroo een vrij vers schreef, geen deftig, maar een lief vers, zooals ik boven omschreven heb. Het feit is, dat hij, al in zijn eerste werk, en juist om mijn betoog ten gunste van Breeroo heel sterk te maken, gebruik ik zijn eérste werk, uitstekend zijn heele gevoel, ál de stembuiginkjes van zijn liefheden en verdrietjes en toorntjes wist uittedrukken en met dat eerste werk in zijn hand het recht had te worden toegelaten naast de beste en knapste kunstenaars onder zijn tijdgenooten. Niemand mag zeggen: ‘Nu ja, Brederoo’, en niet: ‘Nu ja, Vondel’, tenzij men 't doet omdat men niet sympathiseert met hem;

want als kunstenaar, als werkman, die met woorden het fijnste en breedste wist uittedrukken wat er in hem omging, hoort Brederoo kort en goed tot die Hollanders, die nog niet overtroffen zijn, tot de Hollanders met een stijl.

Ik stel me Brederoo voor als een aardigen man, die thuis van de Amadis-romans en op straat van stadsvolk en boeren hield. Op straat was hij de grappige Breeroo. Niet dat hij zou gehouden hebben van grapjes zeggen of zoo, dat weet ik niet, maar hij vónd veel dingen grappig, dàt blijkt uit wat hij er van schrijft. De toon van zijn boertige geschrijf, zijn grappige tooneelen in de treurspelen, en zijn kluchten, - net als de toon van zijn ernstige werk erg lief en verliefd is, zoo is de toon van dit werk erg vroolijk, erg lacherig, erg de toon van iemand, die iets vertelt dat hij nog al grappig vindt. Zijn grappigheid is net zoo kinderlijk-plei-zierig, als zijn verliefdheid kinderlijk-lief is.

Wij, ontwikkelde menschen, zijn zoo erg wijs, hebben zoo veel gelezen en weten zoo goed hoe alles zijn moet: als wij iemand grappig vinden dan is het zoo dikwijls met een ironisch lachje, omdat wij direkt er bij denken: wat moet men toch onontwikkeld zijn om zoo'n grappige vertooning te maken; - of met een goedig hoofdschudden: ja, ja, we moeten er maar eens om lachen, de menschen kunnen zich toch zonderling aanstellen. Wij meenen er altijd dadelijk bij dat wij-zelf veel te ontwikkeld zijn om er voor anderen grappig uit te zien. - Maar zóo was Brederoo heelemaal niet. Hij liep door zijn stad, bekeek de vischmarkt, luisterde naar het geschreeuw van de verkoopers, tot op een oogenblik dat hij het bizonder grappig vond, en dan liep hij te lachen en te schudden, niet goedig, niet ironisch, maar natuurlijk-vroolijk als een kind of een straatjongen. Het praten van de boeren, hun kloppartijen, hoe de een den ander bedroog, hoe de vrouw haar man fopte en de man zijn vrouw foppen wou, - vrijerijtjes en ruzie's, - straattooneeltjes met alle

soorten zot of goedig volk, zag hij aan en lachte erom, en wat kon 't hem schelen of ze grof en onbeschaafd waren, - dàt schaadde toch niet aan de vroolijkheid? - Of de vroolijkheid uit een bordeel kwam of van Nies Kaeksz d'r bloote billen als ze voorover op 't ijs viel, dat dêe er niets toe, als het maar vroolijk was.

En nu ik me wel bedenk is het toch niet waar dat wij zoo héelendal deftig zijn tegenwoordig. Want ik herinner me dat toen 't Moortje in den stadsschouwburg op 't Breeroo-feest, gespeeld werd, er juist heel hartelijk gelachen is, toen het vers gezegd werd:

> O, dat ick mij niet doot, lach;
> Wangt sy vil op haer nues, so dat mer Aal-korf bloot, sach.

Dat was de goede, Hollandsche vroolijkheid van Breeroo, die óok nog in ons zit en blij was dat ze toen mocht doorbreken.

Wat ik van Brederoo's vers zei is voor ieder duidelijk in zijn blij-spel-vers. Daarin is héel geen moeite gedaan om het vrije vers alexandrijn te doen worden. Wel is 't rijm als de rijmen van alexandrijnen. Wel heeft elk vers zes voeten; maar terwijl hij in zijn treurspel-verzen doorgaans nog geprobeerd heeft zich met zijn vrije rhythmen optesluiten in twaalf of dertien lettergrepen, wat die verzen nog meer doet lijken op alexandrijnen, springt hij met het aantal lettergrepen in zijn blijspel-verzen volmaakt willekeurig om. Daarin herkent men het vrije vers van Brederoo dadelijk voor wat het altijd geweest is: een vers van zes voeten of accenten, in vrije maten, met de rijmen van alexandrijnen.

IV.

Van liefheid en geest gesproken, - toen ik het boekje ‘Heinrich Heine und die Frauen’ gelezen had, dacht ik hoe onmogelijk het zijn moest over d i e n man iets te schrijven dat men niet uitleest. Die man is zoo goddelijk-

lief, en zoo'n vonkelend leven geweest, dat al schrijft men het vervelendste boek over hem, hij zelf er altijd als een licht en een liefheid midden-in staat, zoodat men het boek dat men op zichzelf liever niet zou lezen, uitleest om hem. Daar is nu dit boek van Dr. Adolph Kohut.[1)] Dat is wat men noemt onnoozel en van een duitsch, dat men niet goed in zijn mond kan houden; maar net zoo als men in een mooi museum de praatjes en de jas van den custos niet bespeurt omdat men er enkel de mooie zaken waarneemt, zoo merkt men in dit boek de onnoozelheden en het duitsch van Dr. Kohut heelemaal niet, doordat men zoo één-en-al oplettendheid voor Heine is. Heines omgang met meisjes en vrouwen, stukken uit zijn brieven, verzen van hem, herinneringen van zijn tijdgenooten, allerlei van en over Heine, is het mooie museum dat me het vervelende boek lief en licht heeft gemaakt.

Ja, Heine en de vrouwen. Behalve veel anders is Heine ook de groote verliefde van de 19de eeuw geweest. Zijn heele leven uit kan men zien als een voortdurende opvoeding in het verliefd-zijn. Van het loopen naast de kleine Veronica, die een reseda-takje eerst kuste en toen aan hém gaf, tot het liggen op zijn ziekbed, waar hij die briefjes aan de Mouche schreef, die kleine wondertjes van menscheliefheid, - was zijn heele bestaan één lief-vinden en lief willen gevonden worden, en al zijn kunst een lief lachen en klagen en booszijn om het lieve dat vrouwen ons doen.

Eerst de kleine Veronica. Daar zat hij naast op een slotplein, voor het marmer-beeld, en dan keek zij naar hem met haar stille kinderoogen. Zij ging dood en lag lief, tusschen de kaarslichten, in haar klein kistje. Toen de mooie dochter van een krijgsraad. Die zat met haar lange goud-haar op een gouden stoel tusschen de school-inspecteurs, toen Heine, de gymnasiast, Schiller's Taucher, voordroeg. Hij was juist aan 't vers:

1) Heinrich Heine und die Frauen von Dr. Adolph Kohut. Mit sechs Portraits. 2e Auflage. Berlin 1888, Alfred H. Fried Verlag.

Und der König der lieblichen Tochter winkt,

toen hij haar zitten zag, en nadat hij driemaal denzelfden regel herhaald had voor de klas flauw viel. Daarna was het het ‘rothe Sefchen’. Hij was zestien jaar en romantisch. En ‘das rothe Sefchen’ was de beuls-dochter van Düsseldorf. Groot, slank en fijn met smalle trotsche lippen stond ze voor hem in haar haar, dat bloedrood was; hij bond het samen onder haar kin, en dan was 't als had men haar den hals afgesneden en stroomde het bloed rood te voorschijn. Zij zong oude volksliederen voor hem:

Otilje, lieb Otilje mein,
Du wirst wol nicht die letzte sein -
Sprich, willst du hängen am hohen Baum?
Oder willst du schwimmen im blauen See?
Oder willst du küssen das blanke Schwerdt,
Was der liebe Gott bescheert?

En Otiljes antwoord:

Ich will nicht hängen am hohen Baum,
Ich will nicht schwimmen im blauen See,
Ich will küssen das blanke Schwerdt
Was der liebe Gott bescheert.

Zij liet hem eens het honderdmoordenzwaard zien van haar vader, en zij hief het omhoog en schertste dreigend:

Willst du küssen das blanke Schwerdt
Welches der liebe Gott bescheert?

Toen greep hij haar om de fijne heupen en versificeerde:

Ich will nicht küssen das blanke Schwerdt,
Ich will das rothe Sefchen küssen.

en kuste haar de trotsche lippen, trotsch dat hij een beuls-kind kussen dorst.

Maar dat waren de kleine verliefdheidjes uit den kindertijd. Dadelijk daarop volgde die hevigste verliefdheid voor Amalie

Heine, zijn nichtje. Dat was zijn voor altijd hevigste begeerte maar lief te willen zijn en lief te willen gedaan worden. En juist die was naar een vrouw die er niet om gaf of zij lief was en niet lief wou zijn tegen hem. Dat was zijn verdriet en zijn grootheid. Want teleurgestelde verliefdheid is een bittere pijn; het is de verscheuring en de doodsangst van een begeerte, die verhongert in een menschelijf, die krimpt in het ingewand en stokt in de keel en gilt over de lippen van den ellendige, die haar huis is. En wie haar heeft en ondergaat en de macht mist, met geest of met trots, of met vorstelijke gedragingen zijn verdriet lief, hoog of koninklijk in kunst of daad te openbaren, die staat leeg, als een uitgewoond huis, en een voorbijgegane kerk in de wereld, en het Leven, dat om geen lijden geeft, trotst hoog heen over zijn geklaag. Maar wie al wat in hem omgaat, ook verdrieten en pijnen, verklankt of verstoffelijkt tot een durende liefheid en een eeuwige bewondering, dien zal het verdriet tot een grootheid en een bemindheid maken, zoodat elk-een hem liefhebben en prijzen zal om wat het Leven door hem heeft gedaan. Zóo heeft ook Heine, de verdrietige verliefde, zich in verzen onsterfelijk lief en groot gemaakt.

Heine's leven daarna is er een geweest van vriendschappen met beschaafde vrouwen, van amouretjes van een week en verliefdheden van een nacht, en in het boekje van Dr. Kohut is over de eerste veel en over de laatste weinig te lezen. Maar het heen en weer gefladder had uit toen hij in 1834 Mathilde zag. De geschiedenis van Heine's liefde voor Mathilde is zoo bekend, dat ik er niets van zeggen durf. Hij werd verliefd op haar, haalde haar over met hem te leven, trouwde haar in 1841 en heeft tot zijn dood een goede vrouw aan haar gehad. Iedereen weet dat. En iedereen weet ook hoe lief dat was, dien mondainen mensch, dien immoreelen lever thuis te zien met dat burgerlijk-goedige, huishoudelijk-praktische meisje, dat natuurlijk-wilde, jaloersche kind van een Mathilde. Hij was dol op haar en stond doodsangsten uit omdat zij altijd zoo wild was. En zij was hem trouw en was jaloersch om te stelen of om voor weg te loopen. Zij zaten

naast elkaar voor den grooten haard en hij schreef en zij werkte aan zijn nieuwe hemden, en hij schreef dat hij er nog maar hoogst zelden aan dacht zich te vergiftigen; als hij zich nu om het leven bracht moest het door iets anders zijn, b.v. Door een lectuur, waarbij men stierf van verveling. Zij wist niet dat hij zoo'n groot dichter was en vroeg eens aan een vriend van hem of het nu heusch waar was, van Henri. Toen vroeg zij zijn werken in 't fransch; hij gaf haar de Reisebilder; maar nauwelijks had ze daar een verliefde plaats in gezien, of ze werd doodsbleek, beefde aan al haar leden en vroeg Heine het boek om godswil weg te sluiten. Hij moest haar beloven ook niet meer verliefd te wezen tegen ideaal-juffrouwen in zijn boeken. Heine ging hoe langer hoe meer van haar houden, hij hield van haar aardig praten, haar vroolijkheid en haar goed hart. Ze was vroom, zooals haar geleerd was. Hij liet dat stilletjes begaan. ‘Sie ist ein Kind, ein ganzes Kind,’ zei hij. Tegenover haar werd Heine goed en trouwhartig. Een goede, lieve, trouwhartige en aardig- schertsende man, dat was de eenige man, dien Mathilde zich begrijpen kon en zóo vond zij hem. Hij, die nooit zoo was, was zoo voor haar.

Men wordt niet gelukkig door den omgang met menschen, die in een andere soort dan wij bizonder groot of schoon of uitstekend zijn. Die hebben altijd onze eerste bewondering, maar ze bezorgen ons ook altijd ons eerste ongeluk. Gelukkig worden we enkel door den omgang met een natuur van onze soort. Dat ondervond Heine. Mathilde mocht geen Duitsch verstaan en vroom wezen en niet weten wat Heine die Henri was, dat deed er allemaal niets toe, want ze was wat ze wezen moest, een natuur, zooals hij diep van binnen ook was, levendig, lief, fransch-geestig en met een goed hart. Allerliefst zijn de verhalen hoe hij met haar wandelde langs de boulevards, at in de restaurants, snoepte in de patisseries, en theaters en bals bezocht, waar hij zelf niet van hield. Dan was zij dol vroolijk en danste aan zijn arm en zei de heerlijkste zotheden. En hij deed niets dan haar heel lief vinden, en heel blij zijn en heel bang, lief-bang, dat iemand hem haar

ontstelen zou. Eens had hij bijna een duel om haar gehad, door dat hij, toen een student in een café haar brutaal aankeek, opsprong en hem een slag in zijn gezicht gaf. Allerliefst zijn ook de briefjes uit Hamburg van 1843, waar hij een inkomen voor haar besprak bij zijn uitgever en cadeaux voor haar kocht. En die van een jaar daarna, toen ze zelf meê was gegaan naar Hamburg, maar gauw terugging van een familie, waar ze 't niet kon uithouden. Hij danste en trállerde als hij haar brieven kreeg, de brieven van zijn ‘theures Lieb’, zijn ‘armes Schaf”.

Het hoort heelemaal bij een vlinder-natuur als van Heine, dat er nog een paar jaar na zijn huwelijk met Mathilde, een tooneel mogelijk was als dat zij hem in een schouwburg verraste met een berucht jong naaistertje. Hij had na een diner bij Rachel een gewichtige samenkomst voorgewend; en zij zag hem daar heel onverwachts. Zij liep door tot achter hem, lei haar hand op zijn schouder en zei: ‘Ei, Henri, ik had niet gedacht jou hier te vinden.’ Toen liep ze weg, met haar dienstmeid bij haar. Henri bleef met open mond zitten, en liet toen het naaistertje in den steek om Mathilde nategaan. De twist duurde twee maanden en de onverbeterlijke Heine zei lachend tegen Henri Julia: Ik ben ronduit bestolen; ik had al meer als twintig francs uitgegeven en er niets voor gehad.

Even natuurlijk voor hem was zijn verliefd worden op ‘la Mouche’. Hij had er Mathilde niet minder lief om, maar hij kon 't niet laten dol op ‘la Mouche’ te zijn. La Mouche, Camille Selden, was een interessant hartstochtelijk meisje, die nog al een gek leven gehad had. Zij bezocht hem in 1855, toen hij lag doodtegaan aan zijn ongelukkige ziekte. Hij is voor haar nooit anders geweest dan heel erge liefheid, heele lieve speelschheid. Zij schreef wat hij haar dikteerde, dan hielden ze school, zei hij en hij was de schoolmeester. ‘Ueber alle Begriffe vernarrt in Dich’, schreef hij haar en noemde haar zijn ‘allerliebstes Moschuskätzchen,’ en maakte grappige, gekke onderteekeningen aan zijn briefjes. Dat was de verliefdheid, die niets meer kon dan heel lief wezen. Hij zou

bijna dood gaan en kon zich nauwelijks bewegen en moeielijk zien. Maar toen juist was hij een mooi voorbeeld en een herinnering van hoe lief een mensch wezen kan.

V.

Juffrouw Swarth is een dichteres van wie Heine wel zou gehouden hebben, geloof ik. Grootendeels niets dan lief en verdrietig is haar bundeltje ‘Sneeuwvlokken’[1] en als sneeuwvlokken zal het geen groot gerucht maken: wat meer dan iets anders lief en verdrietig is, wordt niet juist door groot gerucht onvergeetbaar. Hélène Swarth zegt ook zelf ervan:

> Ik schenk de wereld wat ik dacht en schreef,
> Opdat als ik lang dood zal zijn en 't mos
> Dekt, op mijn graf, mijn uitgewischten naam,
>
> Nog twee of drie het boek, dat ik nu geef,
> Herlezen, op een eenzaam plekje in 't bosch,
> Met dank en liefde: ik droom geen schooner faam.

Dit is het slot van een sonnet. Het grootste deel van dit boekje is sonnetten. Ik heb het vroeger al eens gezeid, dat het wel lijkt of wezenlijke dichters juist in sonnetten het eerlijkst en natuurlijkst zijn. Voor Hélène Swarth is dat zéker waar. Zóo waar, vind ik, dat ik, nu ik over haar bundeltje wat schrijven ga, alleen over de sonnetten erin zal schrijven. Daár heeft zij zich in uitgesproken.

De Hélène Swarth, die men zich voorstelt als de schrijfster van een groot deel dier sonnetten is een lief, verdrietig meisje, dat heel veel van iemand gehouden heeft en toen erg is teleurgesteld. Dat lieve, verdrietige, teleurgestelde, dát is het wat ze ons in verzen wil doen voelen; dáarom maakt ze sonnetten in die lief-klagende, klaar-verdrietige meisjesstem en vergelijkt zich bij al wat lief en verdrietig is. Vergelijkt zich,

1) SNEEUWVLOKKEN, door Hélène Swarth. Amsterdam. P.N. van Kampen & Zoon.

o, bij 't kind, dat ‘fraaigekleurde kralen’ voor moeder ‘aan roode zij of gouddraad zit te rijgen’: ‘zoo deed ook ik, o liefste! met mijn tranen; die 'k samenreeg aan gouddraad van gedachte’ (bl. 71); bij arme kinderen die voor een mooi buiten staan en er niet in mogen (bl. 78); bij een kind in een zwart jurkje, dat maar niet weg is te krijgen van het graf van haar ouders (bl. 81); bij een zeeman:

> Gelijk een zeeman, die Onz' Lieve Vrouwe
> Een zilvren scheepjen offert, met een stem
> Vol demoed, offerde ik, te goeder trouwe,
>
> Mijn hart hem als ex-voto. (bl. 85).

Zij is de jonge bootsgezel, dien moeder thuis wil houden, maar die altijd weer uit moet omdat hij 't niet kan laten, (bl. 87); het kind, dat om haar eigen beeld te omhelzen in het water springt en verdrinken gaat (bl. 89); de speler, die tot zijn laatste geld verloren heeft:

> Ik waagde één handvol gouden droomen, nog,
> 't Was alles wat mij overbleef en toch
> Verloor ik weer... o ziel, mijn ziel, wat nu?

Dáarvoor heeft zij een mooien rijkdom van verbeeldingen. Zij ziet zich als de reizende voor een spoorweg-raampje, die altijd voor elk landschap in 't glas haar eigen gezicht ziet; zoo zij in het leven:

> En 'k ruk aan 't raampje... dat niet opengaat.

Trotsch gaat ze zijn, als 't kind, dat zijn schoentje in de schouw gezet en niets van Sint-Niklaas gekregen heeft:

> Bracht Sint-Niklaas haar niets, háar wel! zij wil
> Niet laf gaan schreien, als zij vroeger placht!
> Maar, in haar bedje, huilt zij heel den nacht.

En spijtig-troostend is ze als ze zich vergelijkt bij een arm schilder, die zijn kamer vol hangt met mooie zaken, en zich inbeeldt dat de wereld nu mooi is.

Dat is dat lieve, verdrietige, teleurgestelde meisje, dat als een arm zwerfstertje door een nachtelijke wereld wandelt en in water en bosschen en sterrenlucht zoekt naar haar verloren geluk.

Zóo is de éene Helène Swarth, die een deel van de sonnetten heeft gemaakt. Dat is al een heel ding, dat men verzen leest, Hollandsche, en zich de dichteres als een lief, natuurlijk meisje kan voorstellen. Lief en verdrietig, d.i. niet deftig-dichterlijk, niet oneerlijk-mooie-frazenmakend, niet knap in de dichtkunst, zooals die uit boeken te leeren valt. Ja, waarachtig, dat is meer dan een van haar voorgangsters in 't Hollandsche-verzen-schrijven beweren kan, dat ze zichzelf als een natuurlijk meisje zichtbaar in haar werk heeft gesteld. Die Héène Swarth, dat meisje, is nog wel soms, min of meer, wat men schertsend, een poëtisch zieltje zou noemen, 't Is moeielijk dichteres te worden zonder eerst zoo'n poëtisch zieltje te zijn geweest, zonder eerst erg gedweept te hebben met romantische natuur en verliefdheid en geheimzinnige stilte - maar dat zal wel beter worden; ja, dat wordt al beter.

Dat wordt al beter, geloof ik. Want na deze, is in dit bundeltje een tweede Hélène Swarth. Een ernstiger. In grooter verbeeldingen ziet deze haar verdrietjes gewassen tot smarten. Daar was éens een verradene, één die liefhad: Jezus, dien Judas verried:

> ‘Ik spijsde en laafde u met mijn liefde en toch
> Verraadt gij mij! o snoode roode mond,
> Uw Judas-kus brandt op mijn lippen nog.’

Hem ziet zij spelen, als Christuskind, met een doornenkroon, en háar smart is een groote en ón-aanschertsbare in Maria's gestalte:

> ‘Eens zult ge een god zijn en van mij vervreemd;
> Speel met het kruis niet, waar ge aan sterven moet!’

Nú is het niet meer het ijdele klagen van verliefde verdrietigheid: nu het roepen tot dien grooten Christus:

> O Christus! Christus! luister nog naar dit:
> Is liefde uw zijn, van liefde hang ik af.
> Rood als scharlaken maakt ge als sneeuw zoo wit.

Waar zij nu vóor staat, dat is niet een mensch, die haar kwaad doet, en zij in haar klagen geen schreiend zieltje; 't is de burcht, die het Noodlot gebouwd heeft met poorten, die niet opengaan; zij is een vrouw, die stormen door sombere wouden drijven. Door aardsche verwarringen dwaalde ze en stootte zich de voeten aan kleine steentjes, maar nu is dat kleine opgerezen en vermarmerd,

> ‘een marmren labyrinth
> Van trappen, leliewit en hemelhoog.
> . . . . . .
> En 'k toog ten strijde en in mijn rechter blonk
> De gouden leiddraad, dien me uw liefde schonk.

Haar kleine troostingen zijn gegroeid tot een grooten, goeden gids, die haar voert langs bruggen over afgronden: haar smarten dragen haar als wilde paarden door de steppen van haar eenzaamheid. Liefde en Zonde, Schaamte en Wroeging, zijn de kleine, lieve, bange woordjes niet meer, waar de menschen hun rampjes meê klagen; als vrouwen, groote, doende figuren gaan ze om door haar hooge Verbeelden. Liefde en Hoop, Jeugd en Dood kennen de velden en stroomen van haar landen en de trappen en zalen van haar poëten-huis.

Dat is de Dichteres, die gegroeid is uit dat meisje: dat is de vrouw, die gevoeld heeft, eindelijk, wat ik wilde dat elk dichter ging voelen, dit: dat Dichteressen en Dichters vorstinnen en vorsten bij eigen gratie zijn. Hoor eens het geluid van die verzen. Die stem is geen meisjes-stem. Ze is diep als een mannegeluid, ernstig als van wie bidden en openbaren. Neen, neen, dat is n i e t waar, wat die vrouw schrijft op het eind van haar bundel:

'k Wil, 't hart omhoog, mijn leven leeren leven
Met kalmen blik en ónverbroken zwijgen.

Neen, neen, dat zal waarachtig niet waar zijn. Nu eerst, eerst nú is dat kind daar, dat zoo klaagde, zich bewust van haar dichterschap. Eerst nu heeft ze geleerd door het Leven, dat soms pijn kan doen, dat méer dan blijdschappen en pijnen, die de menschen ons maken, is het onwankelbaar Verbeelden en de heilige geschenken, die een dichter de menschheid geeft. Dit is niet het einde, dit is het begin van haar dichterzijn. Ik zeg dat niet voor de menschen, want die zullen haar grootste werk niet haar mooiste noemen. Dit zeg ik alleen voor haar zelf. Zij zal het begrijpen en gelooven en er naar doen. Want er zijn dingen, die alleen poëten weten, en uitspreken en van elkaar verstaan.

ALBERT VERWEY.

EEN KONINGIN ZONDER KROON. *Historisch-romantisch verhaal van Catharina F. van Rees, schrijfster van: De Koning der Symphoniën, Frederik Chopin, Schijn en Wezen, De eersten van de stad, De Parel van het Hof van Gelre enz. Tweede druk. Amsterdam. A. van Klaveren*.

Amalia, bemint gij den Graaf?
  Wis-en-bliksems, papa.
Hoe druipt uw degen zoo van bloed,
  O, Eduard mijn zoon?

Met schroom, met eerbied, met ontroering, ontzach en bewondering, nader ik u, Catharina F. van Rees. O gij, jonkvrouw, nobele dichteresse-figuur, Amazone, Sapho, Thetis, Jeanne d'Arc! O, duld, dat ik u jonkvrouw noeme, want, gij moogt dan al wellicht niet van adel zijn, niet van adelijke familie naar uw lichamelijke geboorte, ten eerste zoudt gij verdienen dat wél te zijn, om dat uit uw werken blijkt hoe zeer gij de hoogsten in rang tot in 't diepste der ziel hebt

weten te staren, ten tweede *zijt* gij in elk geval van dien beteren en in der daad eenig wezenlijken adel, dien men den adel des geestes, den adel van het hart, den adel van het gemoed, den adel van den inborst zoû kunnen noemen; duld, dat ik u jonkvrouw noeme, want, gij moogt dan misschien gehuwd zijn, uw *geest*, uw *gemoed*, uw *hart*, in de beteekenis van letterkundige gave, werd nimmer uitgehuwelijkt. Met onverschrokken maagdelijken blik hebt gij achterwaarts gekeken, achterwaarts, ja, de geschiedenis in. En, gelijk het alleen maagden past, hebt gij haar ontsluyerd, die geschiedenis, in wat reeds ver af en toch dicht bij is, de zeventiende eeuw; gij, uw tooverachtige, schilderachtige pen, voert ons in dat Duitschland dier dagen, waar echtbreuk, moord en geheimenis zoo menigvuldig aan 't woord zijn. Gij doet ons als 't ware in den geest tegenwoordig zijn bij een dier aangrijpende dramatische en, als kunstwerk, verheffende geschiedenissen, waar de gedachte bloeit en de hoogste orgelmuziek heerscht. Immers, de echtbreuk, de moord en de geheimenis worden ons niet in de bizonderheden, die walging zouden verwekken, voor oogen gehouden, maar worden ons medegedeeld in dien kuisch kastijdenden, edelen toon, die veeleer mededoogen verwekt. Want wát doet gij? O gij, wellicht onbewuste uwer eigen gave!.... Gij doet de z i e l e n leven. U lezende begrijpt men, dat daar hoog ere machten zijn, die woekerend worstelen. Gij vertoont den mensch, zeker, maar als denkeres en kunstenares.... Gij behoort wellicht tot de Vrije Gedachte? Of behoort ge tot een kerkgenootschap?.... Welnu, om het even.... gij vertoont den mensch in al zijn naaktheid, in zijn overmoed, ellende, misdaad, boete, berouw, geboorte, sterfgeval, vergelding en huwelijksweder-waardigheden,... maar wélken mensch?... Dat zal ik u zeggen. Gij hebt den mensch getypeerd, en wel den mensch der gedachte, den mensch als ziel, als denkend, hooger begaafd wezen. Als kunstenares zijt gij opgestaan, toen gij het hoogere in den mensch erkendet.

Hoe treffend hebt gij der driften spel weten te malen. Ja, malen, dat is 't wat gij doet, en met een verheven penseel;

daar toch wil ik uw edel-denkenden geest bij vergelijken. Hoe worden wij geboeid door die reine vrouwen-figuur eener Sophia Dorothea, hoe meêgesleept door het treurige lot des graven Von Königsmarck en het helden-moedige van diens zoon. 't Is de zoon geboren uit onwettige verbintenis, maar toch voelt men in hem den helden-aard zijns vaders voortleven. Hoe huiveringwekkend en toch met welk een goeden-smaak en kieschheid hebt gij ons dat tafereel voor oogen weten te houden, waar deze onwettige zoon bijna zijne hem onbekende moeder om 't leven brengt, de Gravin Von Platen namelijk. O, uw veder schroomt niet ons tevens tot aan de deuren der slaapkamer dezer vorstelijke personen te voeren; dit komt om dat gij het spreekwoord huldigt, hetwelk luidt: dem Reinen ist alles rein. Want alles blijft hier zuiver, gered door den vorm, geädeld door de edele taal, waarin gij uw medeelingen doet.

Hoe benijdenswaardig is het u geschonken talent, Catharina F. van Rees! Als ik aan u denk, geächte dichteresse-figuur, dan begrijp ik, dat gij een afkeer moet hebben, in de eerste plaats van deze droge, koude, prozaïsche eeuw, waarin gij zelf het levenslicht aanschouwdet, en daarom, - o, ik meen het zoo goed te begrijpen, - hebt gij uit de geschiedenis de stof geput, waaruit gij dit huidige kunstwerk wildet kneden, daarom hebt gij uw verhaal doen spelen, - gelijk het kind speelt met den tammen beer, gelijk de ooyevaar speelt met den nachtegaal - in die tijden, toen nog geen spoortreinen de aarde doorploegden en de romantische, verheffende, denken-doende, grootsche, plechtige rust van de schepping, de natuur, stoorden; in de tweede plaats ben ik levendig gedachtig, dat gij, ja, wel mededoogen gevoelt met de lieden van minderen stand en zoudt willen bijdragen om ze te ontwikkelen, te verheffen en te veredelen, maar dat gij toch voor eene romantische schepping belangwekkender personen op den voorgrond wilt doen treden.

Gij hebt dus in uwe schepping, die dramatiesch en romantiesch al te gader geheeten mag worden, alle edele stoffen, waaruit een waarachtig kunstwerk bestaan zal, weten te vereenigen, met de zijden banden, - om dat als 't ware zoo

eens uit te drukken - met de zijden banden uwer grootsche en liefelijke begiftiging.

Onder welk gesternte zijt gij toch geboren, vriendinne, poëtesse!.... O, ik voel mij aan u verwant, ik bedoel, dat ik zoû wenschen zulk een gelukkige schelm van een schrijver te zijn, dat ik mij aan u verwant mocht voelen, als ware ik uw neef naar de ziel... Het moet wel een gesternte uit den melkweg wezen, want zoo als de melkweg over het nachtelijk azuur van het zwerk gestreken is, - gelijk de wapenbalk der blanke trouw over het blauwe veld van het idealistiesch streven, - zoo loopt als een lichtende gordel de dramatizeering van nobele hartstochten om het schoone lichaam uws werks.

Catharina, indien gij dit leest, zult gij in de eerste plaats meenen, dat ik te zwak ben om de hooge taal te voeren, die uw werk mij inspireert aan te slaan, dat ik daardoor in het nevelachtige verduizel, - iets wat in 't geheel niet past als echo van uw kunst, die zich ook zoo nobel door echte degelijkheid kenmerkt, die dáarom juist zoo volmaakt is, om dat het verheffend edele er tot harmonie wordt gebracht door de Beschränkung, de Entsagung, waartoe gij u als 't ware door Goethe en door den auteur W.G.C. Bijvanck hebt doen aansporen. En in de tweede plaats, zult gij zeggen, dat ik bezig ben naar aanleiding van uw *Koningin zonder kroon* te schrijven, maar dat ik het werk zelf eigenlijk niet behandel.

Catharine, op uw eerste grief moet ik andwoorden, en te gelijk, ja, te gelijk op de tweede, want het andwoord is voor beide dienstig: Hoe zou ik ook anders! Na zulk een werk passen slechts uitroepen. Gij hebt gewild, dat ik hoog zoû gaan, gij toch hebt mij van de aarde opgeheven. Verheffend heeft uw arbeid op mij gewerkt, gij hebt mij medegesleept uit het tegenwoordige naar de zooveel edelere geschiedenis, en mij geboeid uit het burgerlijke tot de verheffende harts-

tochten van vorsten en graven. Men kan slechts stamelen: dat is grootsch, dat is fraai, dat is rein en verdienstelijk. Ook heeft de uitgever voor een verdienstelijk en smakelijk kleed gezorgd... Het papier,... de druk,... o, Catharina, vergun dat ik uw boek aan mijn boezem druk!

Wat gij mij hebt doen droomen, ondeugende, ja, ja, ondeugende en tevens snoezige vriendinne! O, ik heb twee droomen gehad, waar ik wakend nog in voortmijmer. Maar voor ik daar kennis van geef, wil ik eerst twee karakteristieke plaatsen uit uw *Koningin* aanhalen. Eerst het begin van uw eerste hoofdstuk, waaraan men al aanstonds gewaar wordt in welk een kunstwerk men ingewijd zal worden:

'Op een warmen Juli-ochtend rijden twee jongelieden in een snellen draf den straatweg af van Hannover naar Celle. Hun sierlijke en kostbare kleeding getuigt, dat ze edellieden zijn van den hoogsten rang. Ook de eerbiedige groeten der voorbijgangers schijnen dit te bevestigen. Ofschoon ze klaarblijkelijk den jongste der ruiters gelden, slaan ze daarna toch met bewondering zijn metgezel gade, wiens opmerkelijk fraai gelaat en fiere houding dan ook de algemeene aandacht verdienen te trekken. 't Is Philip Christoffel von Königsmarck, een Zweed van geboorte.

- Is 't Uw Hoogheid niet te warm om langer te draven? - vraagt hij, zijn donkere schitterende oogen vriendelijk opslaande, terwijl hij, met een vlugge hoofdbeweging, zijn sierlijk golvend krulhaar naar achteren schudt.

- Ja, laat ons stappen...'

O, vriendinne, weet gij nu mijn eersten droom?... Op mijn derde levensjaar woonde ik, in een wél ingericht lokaal, waar men bier en andere smakelijke ververschingen kon erlangen, en dat gelegen was buiten de Raambarrière te Amsterdam en onder bestuur stond van den Wel-Edelen Heer Grader, eene tooneelvoorstelling bij. Ik weet niet of het *Lazaro de Veehoeder* dan wel *De twee rozen of de grafkelders der grijze monniken*

was, dat werd opgevoerd, maar het begon ook met een jonkman, die zoo fier zijne lokken schudde. En in die inrichting kon men voor de luttele som, die men gemeenzaam ‘een kwartje’ heet, op één middag bijna evenveel geweerschoten hooren als er in uw werk worden gelost. En nu hebt ge mij van dien tijd doen droomen... Is men niet het gelukkigst in zijn jeugd?... Wat baarden die voorstellingen mij een schrik en genoegen. Als ik mij wel herinner, was ik echter pas zes maanden oud,.. den lieflijksten leeftijd.

De tweede droom is mij voornamelijk ingegeven door het schrikkelijk dramatiesch tooneel op blz. 104 van uw werk, waar Köningsmarck door de soldaten overvallen wordt. O, als het daar klinkt, het woord dier wreede vrouw uit haar schuilplaats, als het daar klinkt, dat: ‘Soldaten! in naam van den Keurvorst, maakt u meester van hem!’ en de schrijveresse voortgaat: ‘Die stem werkt als een tooverslag op de half beschonken mannen. Ook zij trekken van leer en het gevecht begint. - Ha! - roept Königsmarck, - Zijt gij het, slang? Weet, dat ge u een moord op het geweten zult laden. Een Königsmarck sterft liever dan zich gevangen geven!’ enz. - dan wil ik niet meer waken, dan wil ik ontzettend en bewonderend mijmeren, en dan, o, laat mij het zeggen, dan kan ik niet meer bewonderen, dan houdt alles op, dan verlang ik meer, dan, ja, dan eisch ik een huwelijk, een geestelijk huwelijk wel te verstaan, een huwelijk der geesten, dan wil ik mijn ziel namelijk doen trouwen met de ziel van Catharina van Rees, om samen één te zijn in begrip en dramatischen verheffings-adel.

10 Nov. 1888.

L. VAN DEYSSEL.

Kippeveer of het geschaakte meisje, door Cosinus. Uitgevers-Maatschappij Elzevier. 1888.

Het dwaze boek genaamd ‘Kippeveer of het geschaakte meisje’ is in mijn hoofd als een dolle herrie, een verschrikkelijk druk geroezemoes, een gezwatel en gepraat, een gekibbel en gelol, met menschen onderste boven, en rinkelende glasruiten en links en rechts poeffende Champagne-kurken - zoodat ik, doorgaans matig in 't gebruik van dergelijke belletrie, er bijkans draaierig van geworden ben.

Het is een boek als een standje, een lawaaiig vermakelijk standje, waarbij men staat te kijken en telkens zegt: ‘kom! laten we nu maar weggaan, nu wordt het vervelend!’ en dadelijk daarop: ‘We moeten toch even blijven om te kijken hoe het afloopt!’

Reeds uit den titel is het duidelijk dat deze roman eigenlijk een mislukt blijspel is. Evenals de fameuse chocolade-podding door het kippeveersche gezin van den grond gekrabd en lustig tot een smakelijk chocolade-melkje gekookt, zoo is ook dit gewrocht van den heer Cosinus eenigzins anders opgedischt dan de oorspronkelijke bedoeling moet geweest zijn. Alle ingredienten voor een alleraardigst blijspel zijn er in. Maar blijspelen en chocola-poddingen zijn alleen met veel handigheid in een goeden vorm te krijgen. Toen Cosinus merkte dat zijn podding zou uitzakken heeft hij van den nood een deugd gemaakt, er een goede plas melk bij gedaan en in vele kapitteltjes geserveerd, wat wij in drie of vijf bedrijven moesten hebben.

Nu is dit boek echter iets zeer origineels geworden. Ik weet geen roman die er op lijkt. Het bestaat bijna geheel uit gesprekken, want de auteur, zich zeer goed bewust van zijn onmacht tot vertellen of beschrijven, geeft als hij zelf aan 't woord is niet meer dan eenigzins uitvoerige tooneel-aanwijzingen. Er is gelukkig nagenoeg geen spoor van mislukte descriptie, van pathos, van bespiegeling, van uitlegging of verklaring der toestanden en personen. Dit maakt het

boek zeldzaam dragelijk onder Nederlandsche romans. De moreele tendens is zeer gering. Noch het spiritisme noch het calvinisme, noch het naturalisme behoeft ernstig over dit boek boos te worden. De schrijver is iemand die alleen enorm veel pret heeft in het komieke praten en doen van de menschen om hem heen en die dat komieke zoo sterk mogelijk tracht te doen uitkomen, het heele boek door, met een kalme, gezellige grappigheid.

Alleen geloof ik dat Cosinus er zelf veel meer plezier in heeft, dan hij van het meerendeel zijner lezers mag verwachten. Het schijnt mij een allervervelendst werk, zulke eindelooze gesprekken in tale Kanaäns te schrijven, of de politieke en finantieele verwikkelingen der geschiedenis uit te spinnen - en ik heb mij verheugd niet de schrijver maar de lezer te zijn, met het recht nu en dan drie bladzijden tegelijk om te slaan.

En toch vind ik dezen schrijver een benijdenswaardig mensch, ter wille van één creatie. Ik zal het maar in ééns zeggen: Mientje Kippeveer heeft mijn hart gestolen. Ja, Mientje Kippeveer! de veertienjarige profetes uit een Leidsche achterbuurt, de Jeanne d'Arc uit een naaischool, de door twee ploerten-ouders getrapte, met studenten bevriende, en door een lakei beminde, plebeier-Heilige, die Kuyperiaansche tale Kanäans spreekt met vloeken er door, als honig met peperkorrels, - de vrouwelijke Elia die door het keldervenster aangebrande aardappelenpap met spek krijgt, terwijl zij psalm-zingt en zegt dat ze zich: ‘vergenoegd! wakker! vurig!’ gevoelt in haar martelaarschap, - die als haar ouders van het ware geloof afwijken en denken dat ze slaapt en zeggen dat ze te onnoozel is om te begrijpen, zoo terecht uitroept: ‘Ik ben om de bliksem niet onnoozel, maar jelui zijn irenisch! - en die bij al haar burgermeisjes-heiligheid en naaikippetjes-genade zulke gezonde begrippen over de liefde verkondigt en haar fatsoenlijke verkeering met den lakei blozende vergelijkt met Adam's minne tot Eva en dapper het vrijpleitend woord van Genesis tegen haar verwoede ouders aanhaalt: ‘God zelf bracht de vrouw die hij geformeerd

had tot Adam; en zij was uit Adam genomen en hij heeft haar Manninne genoemd.'

Waarlijk, die Mientje is een patent meisje, - een kranig kind, waartegen alle brave, deugdzame en godzalige burgermeisjes uit de Nederlandsche litteratuur het totaal afleggen. Haar zeer gerechtvaardigde toetreding tot het Leger des Heils doet die zonderlinge corporatie in mijn waardeering winnen. Haar herschepping van den Multatuliaanschen lakei, die 'Mul is mijn God' als devies had, tot een vromen bekeerling van de derde klasse is een meesterstuk, waarvoor de natie haar dankbaar moest zijn. Ik wou dat ik een dozijn Mientjes had, om die hier en daar los te laten.

Het was niet slim van den Grooten Hoofdman te Amsterdam om, als deze vlijtige werkster in zijn wijngaard met den pas bekeerden vrijer-vrijdenker zegevierend aan zijn huis komt bellen, het tweetal uit het raam af te schepen met een: 'Gij lieden zijt verkeerd!' - en roef! het raam weer toe te doen. Dat was niet politiek van den grooten Politicus.

Maar één vraag: - Wat doet Mientje zich ten slotte te laten knijpen door dr. Mezger? - Dat vind ik al heel ongemotiveerd. Ik vrees, ik vrees dat dit alleen gebeurd is om de ui te plaatsen: 'dat de beroemde docter ten hoogste verbaasd was, alleen aan de oppervlakte en niet in de diepere lagen van haar ondergoed vorstenkroontjes aan te treffen,' en zoo te doen uitkomen dat het kind andermans goed aanhad.

Dat is nu wel grappig, maar een beetje dol. Zoo is eigenlijk het geheele slot van het boek te dol - te dol voor een behoorlijken roman, zelfs voor een blijspel. Het doet denken aan de opgewonden herrie waarmee een klucht behoort te eindigen, als de acteurs er zelf schik in krijgen en dwaasheden gaan improviseeren, als de boel onderste boven wordt gegooid, als er gezoend en rondgedanst en bengaalsch vuur ontstoken wordt en de toeschouwers al naar de deuren van de zaal kijken en hun hoeden opzetten.

Intusschen een hartelijk applausje voor den grappig-gevoeligen auteur van Mientje Kippeveer. Den volgenden keer wat

minder lang nat en wat beter bindsel, zoodat de podding steviger uitvalt.

21 November '88.
F. v. E.

Menschen om Ons. Bundel Novellen van Frans Netscher. 's Gravenhage. W.A. Morel. 1888.

Als ik denk aan mooie novellistiek, aan mooie tooneeltjes en mooi Hollandsch, dan denk ik niet aan iets dat Netscher geschreven heeft. Ik vind niet dat Netschers werk door het woord ‘mooi’ wordt gekarakteriseerd. In-tegendeel. Maar toch vind ik dat werk iets heel bizonders en zou ik het niet graag te laag schatten. Het bizondere van Netscher's natuur lijkt me een zekere hardheid en nuchtere burgerlijkheid en zijn werk is bizonder omdat het bestaat uit harde, nuchter-burgerlijke stukjes werkelijkheid, hardvaste, koel-nuchtere tooneeltjes uit burgerlijke straten, huiskamers en publieke vermakelijkheden, en uit nuchtere, hardgeschreven verhalingen van wat er in burgermannen en vrouwen aan verliefdheden, boosheden, verdrieten of gemeenheden pleegt om te gaan. Het bizondere van die natuur is de nuchter-ziendheid, waarmee ze de zichtbare dingen om zich heen bekijkt en de hardnekkigheid, waarmee ze de onzichtbare gedachtetjes en aandoeninkjes in de menschen om zich heen naspeurt en bestudeert; en het bizondere van dat werk is het nuchter-hersenige in de ordening en styleering en het hard-geluidige in den klank van de volzinnen.

Netscher is niet, eigenlijk gezeid, iemand van genie; ook niet, bedoel ik, iemand van talent; maar ik wil zeggen dat hij iemand is van karakter.

Zijn bundel, Menschen om Ons, is een karaktervolle bundel. Karakter is er - altijd het boven omschrevene - in de voorstellingen van een burger-tuinkamer, waar, 's avonds, het knappen van de dop-schil en 't rollen in de schaal hoorbaar is van de erwtjes, die de meid in de keuken dopt; karakter in het verhaal van de gedachten en aandoeningen van de

jonge weduw, die in een leunstoel bij de half-open tuindeur soest over haar dooden en over een levenden man; karakter in al die volgende harde en nuchter-burgerlijke tooneeltjes, gedachten en aandoeningen, die hier beschreven staan, karakter ook in de taal, die op een eigenaardig harde, nuchter-burgerlijke manier karaktervol is ingericht.

Het eigenaardige van de inrichting van Netscher's taal is dit, dat hij er nooit ón-middellijk in zegt wat hij voelt: ik voel dit, of mijn held of heldin voelt dat, - daar dat te gemakkelijk, en dus niet hard, te gevoelig en dus niet nuchter, te los en dus niet burgerlijk zou wezen en dientengevolge met zijn karakter strijden zou, - maar dat hij er al wat hij zeggen wil, door een bepaald soort harde, nuchtere en burgerlijke omschrijvingen in uitdrukt. Hij doet dat n.l., heelemaal in zijn karakter, door fysiologische en psychologische omschrijvingen. Hij zegt zoo van een jonge juffrouw niet: Zij werd kalmer, maar, fysiologisch omschrijvend: ‘Haar zenuwstelsel scheen een normale werking te verkrijgen, en haar weinig en dun bloed geregeld door haar lichaam te stroomen,’ en niet: Als ze zoo kalm was leek ze wat meer op haar vader en wat minder op haar moeder, maar, psychologisch omschrijvend: ‘En in die oogenblikken van rust en bedaardheid begon een samensmelting tusschen de hereditaire eigenschappen van vaders en moederszijde m haar temperament plaats te vinden.’ Deze stijl mist het voordeel van aangenaam leesbaar te zijn, maar heeft daarentegen al het karakter-volle van iemand, die niet den gewonen sleur willende volgen van zich verstaanbaar uittedrukken, zich een bizondere handboeken-taal heeft aangeleerd, waarin hij zijn natuurlijke opwellingen vertaalt. Het is bekend, dat Mevrouw Bosboom op dergelijke manier geschiedboeken-taal leerde, waar zij haar helden en heldinnen, geschied-figuren, alzoo in hun karakter, in spreken liet. Zooals Mevrouw Bosboom's menschen, als menschen uit geschiedboeken, geschiedboeken-taal moesten inkrijgen, krijgen Netscher's menschen handboeken-taal in, omdat zij handboeken-figuren zijn. Ook hún karakter is als dat van handboeken, van Netscher, van Netschers taal, hard, nuchter en burgerlijk.

Ik ontsnap uit dezen cirkel om dit boekje, Menschen om Ons, aan te bevelen aan allen, die het harde, nuchtere en burgerlijke om zijn karakter-stevigheid verkiezen boven de karakter-looze gemakkelijkheid, gevoeligheid en losheid, die het proza van andere jonge schrijvers van onzen tijd schandvlekt.

A.V.

> Juffrouw Lina. Een portret door Marcellus Emants. 's Gravenhage. - W. Cremer 1888.

Ik ben met veel genoegen bezig aan een eenigszins uitvoerig artikel over den heer Emants prozaïst, een der beste Nederlandsche auteurs, dat ik den N. Gids hoop aan te bieden. Men zij zoo goed dit stukje als een aanloop tot dat meer uitgebreid artikel te begrijpen.

Wat ik in 't algemeen van dezen auteur vind, - een bevinding, die trouwens door anderen ook reeds is uitgesproken - dat is, dat hij de meest artistieke persoonlijkheid is tusschen de schrijvers van den nu laatstelijk geëindigden literairen tijd. Ik vind Emants artistieker dan Vosmaer, artistieker dan Multatuli en artistieker dan Huet. Ik vind in zijn werk dien breeden rustigen, vlijtigen, trouwen ernst, dien ik zoo graag bij schrijvers mag. Ik geloof dat hij van die allen het meest de kunst om de kunst lief had, en heeft, dat hij het minst gauw voldaan over zich zelf was, dat hij krachtiger begeerde en méer woû dan een dier anderen, maar ik vind, dat Emants lang-geen groot bewust proza heeft geschreven. Ik vind ‘Najaarsstormen’ zijn beste Novelle, ja, ‘Najaarsstormen’ vind ik bepaald een ‘meesterstukje’, zoo leesbaar van door-en-door aardig geöbserveerde personen-karakteristiek. Juist in ‘Najaarsstormen’ vindt men nu ook het duidelijkst alle de niet geringe zwakheden van Emants, zwakheden, die men in ‘Juffrouw Lina’, dat half beter, half minder goed dan ‘Najaarsstormen’ is, niet ontmoet, om dat de auteur in ‘Juffrouw Lina’ niet die vertrekken van het proza-huis heeft betreden, wier vloeren te glad zijn voor zijn ongewende

voeten, en waar hij in ‘Najaarsstormen’ druk in rond-drentelt, telkens uitglijdend en op de knieën en billen tuimelend, te vergeefs naar de tafels en stoelen tastend om er zich aan vast te houden.

Waar de heer Emants zoo uitglijdt en tuimelt, dat is ten eerste waar hij uitgebreide verheerlijkende - of hoe zal ik het noemen? - natuurbeschrijvingen geeft, dat is ten tweede waar hij verhaalt hoe en wat de menschen doen als de hartstochten heftig in hen spreken en ze buiten hun kalme dagelijksche gewoonte-leventjes zijn gekomen. Het verhalen van kalme dagelijksche gewoonte-leventjes, van aardige mannetjes en vrouwtjes, met liefdetjes, koketterietjes, jaloersch-heidjes, vriendschapjes, hekeltjes, dorps-societeit- en binnen-kamer-gevalletjes, thee-avondjes, rij- en roeipartijtjes, hierin is dunkt mij voornamelijk het talent van den heer Emants. In dat ‘Najaarsstormen’ b.v., hoe goddelijk aardig is daar verteld wat er gebeurd met en tusschen die drie: mevrouwtje Wandelheem, en de schilders Fokke en Tonie, - het theepartijtje, het geval met mevrouws nieuwen hoed, het uit rijden gaan en het bezoeken van de groote buitenplaats, met Bertha en Tonie in het bootje en in het paviljoentje en met, achter en om die drie kleurrijke figuren heen, de vale bleeke, dikke en duffe dorps-heeren. De geschiedenis van Tonies liefde voor Bertha, de geschiedenis dier liefde namelijk in Tonie-zelf, is een delice van observatie en ziele-beweging-weêrgave. Maar zoo dra Tonies liefde tot uitbarsting komt, zoo dra het tusschen Bertha en hem tot erge hartstochtelijkheid en hevigheid komt, gaat 't mis, dan raakt de heer Emants totaal het spoor kwijt, dat hij zoo nauwgezet volgde, dan beginnen in eens de menschen een onmogelijke taal met mekaâr te spreken, en de auteur zelf treedt tusschen-beide om de zonderlingste ‘verzuchtingen’ te ‘slaken.’ Als b.v. Bertha en Tonie voor 't eerst eens recht intiem met elkaâr zullen praten, en Tonie tegen-spreekt als Bertha zegt dat zij voor een wispelturige vrouw gehouden wordt, dan gaat Bertha voort: ‘Ach, ontken het niet! Meent u misschien dat ik niet weet wat zij achter mijn rug vertellen, al die buigende vleiers, die zoo streng

zijn in de beoordeeling eener vrouw, en zoo toegevend wanneer het een man geldt?... elk dier braven heeft door zijn vlekkelooze deugd het recht verworven den eersten steen op mij te werpen... slechts één vraag heb ik te doen... aan u... heeft u aan hun woorden geloof geslagen of niet?'[1)]

Van Berthaas echtgenoot sprekend, roept de auteur uit: 'O! welk eene liefde had hij veracht, die slechts een zomerschen zonnestraal behoefde om tot de heerlijkste vruchten te rijpen, en die nu verflensd, door den najaars-storm in het slijk word geworpen.'[2)] Iets verder leidt de auteur zóo een nieuw deel van zijn verhaal in: 'Weêr had de natuur zich voor haar laatsten bruidegom getooid. In den langen winterslaap had zij haar lijden vergeten, en eeuwig jong was zij ontwaakt om weer te begeeren, in bittere smarten voort te brengen en zonder wensch te staren naar het eind' enz.[3)] heel-en-al de taal van een rederijker van honderd jaar her; maar het beste voorbeeld van deze onverdedigbare taal vindt men, vroeger in het verhaal, als Tonie zijn eerste wandeling daar buiten gaat doen, van blz. 95 tot 102, zeven bladzijden van zuivere machteloosheid tot het in woorden neêrschrijven van juichende kleuren-aandoening: 'Thans straalde de natuur in volle pracht van verven', 'lang had den natuur hem afgewezen, den machtigen heerscher, die het eerst aanzoek had gedaan om haar hart' enz.

Nu dunkt mij, dat 'Juffrouw Lina' half beter en half minder goed is dan 'Najaarsstormen,' om deze reden: het is half minder goed om dat het minder hoog is aangelegd, minder innige en fijne observatie bevat; het is half beter om de zelfde reden: door wat lager te blijven met zijn pogen, is het werk egaler, blijft de auteur zich zelf meer overal gelijk, heeft hij een sober en degelijk kunststukje geleverd. Ja, wát het merkwaardigst is, waarom 'Juffrouw Lina,' in vergelijking met de andere novellen van Emants vooral zoo goed is, dat is,

1) Blz. 148. *Een drietal novellen*, Haarlem 1879.
2) Ibid. Blz. 202.
3) Blz. 204.

dat de schrijver bepaald verbeterd is door de studie der nieuwere franschen, door de studie der franschen van ná Balzac. Den rederijkerachtigen ‘natuur-onzin’ dien men in al zijn vorige novellen min of meer aantreft, is hier bijna in 't geheel niet te vinden, zijn allegoriën en ongevoelde verrukkingen heeft de schrijver weggelaten. Hij is meer zuiver naturalistisch geworden in het nauwkeurig bespieden en weêrgeven der zenuwziekte in ‘Juffrouw Lina’ d'r gestel. De ‘dichterlijke’ vervoeringen, die ook b.v. de laatste bladzijden van ‘Fanny’ ontsieren, zijn hier vervangen door de veel zuiverder angst-gezichten van Lina. Ook de gesprekken der menschen zijn, hoewel nog niet volkomen in orde, zeer veel beter, nauwkeuriger, waarder, dan in ‘Najaarsstormen.’

De heer Emants zet dikwijls leuzen boven het begin zijner verhalen. Eerst waren die veelal genomen uit Scheffel, Musset en Balzac en zoo, nú, bij ‘Juffrouw Lina’, is 't er een van Huysmans. Zie daar al zoo geen verklaring van, dan toch een aanwijzing omtrent de oorzaken der verandering van den heer Emants.

15 Nov. '88.

L. VAN DEYSSEL.

Kunst.

Les monuments et bas-reliefs égyptiens du Musée d'Antiquités des Pays-Bas à Leide, photographiés par J. Jessurun de Mesquita. Premier volume de 20 photographies.

Ziehier een uitgave die voor onze artistieke beschaving meer zegt dan de verkeerdelijk als kunst-verschijnselen geprezen uitgeversspeculaties van de laatste tien jaren te samen. Al zijn het geen producten van vaderlandsche etsers naar vaderlandsche schilderijen in het vaderland gedrukt met bijschriften van vaderlandsche auteurs, vol vaderlandsliefde aangeprezen, al zijn dit maar simpele fotografische afbeeldingen van vreemde monumenten, zoo legt toch deze portefeuille een gunstiger getuigenis af van wat er op 't oogenblik bij ons wezenlijk wordt voor kunst gevoeld, dan Holkema's Moderne Kunst in Nederland, Sijthoffs Hedendaagsche schilders, de Distel en de geillustreerde van Lennep bij elkaar. Met den grootsten eerbied voor ons illustre voorgeslacht van Rembrandt, van der Meer en Hals, en met groote liefde voor onze tijdgenooten Israëls en de Marissen, ja juist òm dien eerbied en die liefde zijn we met ons voelen en begrijpen geen tamme provincialen gebleven in de groote wereld der kunst. We vinden een leelijke ets niets minder leelijk omdat

zij op Hollandsch grondgebied werd vervaardigd, en een Japansch brons is ons niet minder lief omdat wij leven in een christen-maatschappij.

Ziehier nu eens niets gedaan om iemand te gerieven; daar is geen liefhebberij publiek dat om der wille van het debiet naar de oogen is gezien. Een artistiek fotograaf van een merkwaardigen *flair* komt in 't Egyptisch museum te Leiden (waarheen in den laatsten tijd door verscheiden Amsterdamsche artiesten een tocht werd ondernomen), en maakt er met overwinning van groote moeielijkheden een reeks fotografiën, omdat hij er lust in heeft afbeeldingen te maken van dingen die hij mooi vindt. En nu is hier niet alleen de intentie zeer zuiver, ook in 't goed voltooid hebben van zulk een werk ligt meer verdienste dan men zou meenen. Vooreerst heeft de heer Mesquita gekozen, niet wat hij merkwaardig dacht of zeldzaam wist, maar ronduit wat hij mooi vond. En dan: de monumenten staan in Leiden hot en haar door elkaar, onvoldoende verlicht, of van alle kanten verlicht; iemand dus die hier bête-weg aan 't fotografeeren ging zou slecht uitkomen. Nu zijn de onderhavige foto's in twee soorten te onderscheiden. Ten eerste zijn de reliefs en beelden waarvan genoeg afstand was te krijgen, voor zoover mogelijk van hun plaats gehaald en met een ongemeenen takt verlicht door 't afsluiten van vensters, reflecteeren met witte lappen, en 't maken van een passenden *fonds*. Men moet in 't Leidsch museum werkzaam zijn geweest om de sympathieke welwillendheid van den geleerden conservator te kennen, die zulk een wijze van werken mogelijk maakt.

De Basilicogrammaat is gefotografeerd op een moment dat de zon den kop kranig verlicht, en het onderste gedeelte van het beeld in een grooten rustigen toon stond. Nu mag men wel vinden dat deze dingen voor de hand liggen, maar ik vraag alleen welk fotograaf heeft zulk een groot begrip. Nog altijd worden er dagelijks duizende stom genomen koppen afgeleverd door lieden die niets weten als hoe men een plaat prepareert. Zelfs aan 't kleuren van hun afdrukken wordt door de fotografen *en vogue* geen de minste zorg

besteed. De heer Mesquita verlost ons ook van de ellendige aniline-kleur der meeste Hollandsche fotografiën en geeft b.v. van den grooten priester (détail d'un stèle) een zeer mooi gekleurd lichtbeeld. Maar een groote moeielijkheid was te overwinnen bij de vastgemetselde reliefs die niet van hun plaats konden en waar geen behoorlijke afstand van was te krijgen, en hier heeft de fotograaf, naar 't schijnt, gebruik gemaakt van een ingenieuzen kunstgreep. Hij heeft gedaan zooals straatjongens doen, die, door een dubbeltje in een papiertje te wikkelen, en het dan over potlood te slijpen, op het papier een afbeelding van het dubbeltje krijgen. Door namelijk voor de *reliefs en creux* een vel papier te houden en er dan 'n zeemenlapje met doezelkrijt over te vegen; zoo pakte de *fonds* 't doezelkrijt, en de insnijdingen bleven wit op 't papier zoodat er een juiste negatieve afdruk van de relief kwam, waarvan gemakkelijk een goed beeld kon gefotografeerd worden. Deze indirecte fotografiën hebben iets zeer bizonders. De omtrekken worden zwaar en ongenuanceerd als breede kooltrekken; men ziet geen lichtvalling op de figuur. De lijnen en vormen worden onder de breede doezelvegen gezien als door een wilden sluier, en het grein van 't bedoezeld papier werkt nog als een temperend gaas. In dat gevibreer staan die globale grijze lijnen breed en fantastiesch. De fotografiën van deze soort zijn door de afwezigheid van treffende détails mooier van geheel dan die direkt naar de reliefs zijn genomen, maar ze zijn niet voor concrete afbeeldingen van die monumenten te nemen, omdat ze niet weergeven het harde van dingen die kras in marmer, graniet, bazalt of albast zijn gehakt, maar ze zijn door het groote, vage, onstoffelijke als prachtige dissolving-views van een gedroomd, woest, Redontiesch Egypte. Maar hoe hoog ook daardoor deze indirecte afbeeldingen mogen gesteld worden, een enkele figuur verdiende een nauwgezetter fotografie, en ik vertrouw dat de Heer Mesquita in een volgend deel nog wel een détail-beeld zal geven van den zingenden harpenaar, waarvan de prachtige, devote, blinde, kale kop zoo verrassend subtiel van expressie is.

Men kent den plechtigen lijkzang dien hij zingt. In metriesch Engelsch vertaald luidt de aanhef:

[1] 'The great one is truly at rest,
the good charge is fulfilled.
Men pass away since the time of Ra,
and the youths come in their stead.
Like as Ra reappears every morning,
and Tum sets in the horizon,
men are begetting,
and women are conceiving.
Every nostril inhaleth once the breezes of dawn
but all born of women go down to their places.'

Het bezit van een werk als van den Heer Mesquita kan groot genot geven. Meer nog dan bij een afgepast bezoek aan een doodsch museum, waar men allicht minder gedisponeerd zijnde nog vervolgd wordt door het gekakel van een explikeerenden kustos, kan men 's avonds in eigen interieur vatbaar zijn voor de ondagelijksche indrukken van de Egyptiesche reuzenkunst. De artistieke fotogrammen suggereeren ons bij kalm bekijken, eer dan de in 't heerenhuis op de Breestraat zoo zonderling op elkaar geplakte origineelen dat vermogen, een algemeene impressie van den aard dier onwrikbare ras-geloovigen die met hun machtig denken aan het eeuwigdurende hun scheppingen dachten voor een andere wereld, het bestemmingsoord voor hunne dooden, wien zij aan den stillen woestijnzoom afgelegen graf kamers bouwden.

Rondom in die duistere graven beitelden zij langs de vlakke kalksteenen wanden met star-gestuwde hand, taaigegrifte groeven uit tot grootsche, karig geordonneerde kailonaglyfen, waarop in rijen van barre, strenge figuren de veldslagen en triomftochten en offers en begrafenis-plechtigheden

1) Records of the Past Vol VI. London Samuel Bagster and Sons.

hunner heerschers staan verbeeld als plechtstatige vertooningen door majestueuze flegmatieke automaten, allen gelijkelijk gerekt van bouwsterotiep, de bizar gekapte koppen van ter zijde, de hoekige schouders dwars naar voren gekeerd, de lendenen rank, met strak uitstaande korte schenti's de beenen schrijdend, en de armen met waardigheid gesticuleerend, de een na den ander in zijn stellig doen vastgezet met een immense schoonheid van groote lijn. En impozanter nog hebben zij uit zwaar te wentelen rotsblokken tot vervaarlijke gestalten de massieve statuen uitgehouwen van hunne grooten, die vereeuwigd door het zware zwoegen van hun eerbiedige kunstenaars-knechten, met vaste mummie-achtig aaneengehouden lichamen gezeten zijn in hun porfieren onverzettelijkheid, ons uit een kaal, bol sfinx-gelaat, breed van neusvleugels en plat van lippen, met amandeloogen indolenthoog aanstarend als geslepen koele kolossen, geknot door een godenwrok, van een grooten planeet neergesmakt in dit ondermaansche; onverstoorbare giganten verdwaald in de pygmeeënwereld van dit wrak geslacht, waar slappe zoetsappigheid hen onschoon heeft geheeten, hen die heerlijk zijn door sterkte boven mate. Hun koningen en hunne dooden heeft het aloude koppige volk van den Nijloever duizenden van jaren vergood met aristocratisch-barbaarschen eerbied, - in hun overweldigende monumenten hebben zij de statige getuigenis gelaten van dat geweldig, ingeworteld, barsch ontzach.

J. STAPHORST.

Voor de Liefste. Door Frederik van Eeden.

Aan mijne Vrouw.

In zachte klanken saamgebracht
Heb ik uw zoeten naam gedacht,
O mijn Lief-uitverkoren!
Die 't liefst mij aller dingen zijt,
Die ik mijn hart heb ingeleid
En eeuwig zal behooren.

Dit lied is voor de Liefste mijn,
Dus zal 't als mijne liefde zijn,
Als een gesmede keten
Van rijm aan rijm aaneengehecht
En om twee harten heengelegd,
Die van geen scheiden weten.

Ik zoek in 's harten innigheid,
Herdenkend uw aanminnigheid,
Naar rijmen uitgelezen,
Die 'k schoon als bloemen binden zal
En rond uw lief hoofd winden zal,
Dat 't zal geheiligd wezen.

Want mijn arm hart was zwerveling,
Dat dikmaals ten verderve ging
Waar 't niet door 't Lief behouën.
Nu laat dit hart zijn zwerven na
En ik zal, tot ik sterven ga
Op ú, mijn Lief, vertrouwen.

Schoon blinkt nog, wat voor jaren was,
Toen in uw donk're haren was
't Wit, dat de bruiden dragen.
In mij blijft, na dien staatsie-schijn,
Gelijke veneratie zijn
Tot 't einde mijner dagen.

Mijn Ziel heeft zich verheven zeer
En wil niet zooveel geven meer
Om 't hoogst in menschenoogen.
O Ziel! hoe gij hoogmoedig zijt,
Toch ligt gij in ootmoedigheid
Voor mijn rein Lief gebogen.

Zij 't menschenlot al óngewis,
'k Heb 't Lief dat hier bezongen is,
Dat mij nooit zal begeven, -
Een kerk van blank albast gewijd,
Een wonder van standvastigheid
In 't onstandvastig leven.

Geen menschkind, dat in zonden leeft,
Maar Gods genâ gevonden heeft,
Kan Hém devoter minnen,
Dan ík mijn Lief belijden wil
En heel mijn hart haar wijden wil,
In 't Heiligdom hierbinnen.

Deemoedig in dien tempelhal,
Neerknielend op den drempel zal
Ik 't hoog Lief geven eere. -
Der kind'ren beden stijgen niet,
Der Heil'gen harten neigen niet
Zóó innig tot hun Heere.

En 't hart dat niet te buigen is,
Geeft openlijk getuigenis,
Hoe diep 't nu ligt gebogen
Voor 't goed Lief, dat gaat bóven al,
't Welk dienen ik en loven zal
Met mijn aandachtige oogen.

Ik ken de duistre nachten wel,
De stormen der gedachten wel,
   Die 't menschenhart verblinden.
Maar ik heb méér dan sterreschijn:
Mijn Lief, het zal nooit verre zijn,
   Waar ik mijn licht kan vinden.

Dus ga ik wel met vasten moed,
Niet vreezend, dat ik tasten moet
   Met mijn gespreide handen.
Mijn Lief een klare luister is,
Die boven storm en duisternis,
   Gestadiglijk zal branden.

En hoe ook 't lijf met lang geklag
Om leed en doodsmart bangen mag,
   De Ziel, zij zal niet zorgen, -
Die weet, Lief! dat gij veilig zijt,
In de allerhoogste Heiligheid,
   Van dit diep hart geborgen.

Verzen. van Willem Kloos.

Zelf-verandering.

Aan Trifouillard.

Ik ben te veel een mensch geweest,
Een mensch, die gilde en klaagde en schreide,
Die dronk zijn glas en vierde feest
En díep-gevoelde dingen zeide.

Nú ben 'k een delikaat artiest,
Verliefde van zijn fantasieën,
Maar die zich 't állerliefst verliest
In zijne kokette melancholieën...

Melancholie - om wie? om wat?...
Ik weet niets meer, kan niets meer voelen
Dan zoet gespeel met dit en dat
Van rijmen, zachte, klare, koele.

Zelfbesef.

Geen enkel, die mijn Zelf ooit had, -
   Geen ander, wien ik 't af kon prachen,
Daar díe geen Zelf, zóó schoon, bezat:
Zij waren allen mak en mat -
   Geen mensch die schreien kon of lachen.

De menschen lachen en schreien niet:
   Zij dóen maar zoo, en 'k voel hun handlen,
Hun drukte-tjens om niet of iet,
Alsof zij, in een vaag verschiet,
   Als klein-gelijfde popjes wandlen.

Snikken.

Arme, árme gebrókene, als I k mij mag nóemen,
   Daar is, is geen ménschsmart, die d i t Hart niet kent -
Maar doode mensch-hárten zijn hoóger te roémen,
   Hoe wreeder de sneê, die hun 't harte-hárt schendt:

Ja, 't hárt moet sterven in veel dónkere dagen
Van tránen en lijfs-pijn en bítter klágen
En véel ontzetting, waar het lijf in beeft:
De Ménsch moet doódgaan, eer de Kúnstnaar leéft.

Homo sum.

Aan L. van Deyssel.
I.

IK was de gróote Minnaar zonder ruste,
Die ging hoog-heerlijk in triomf door 't Leven,
Jeugdig omklemmend in een stórm van beven
Al zielen, gróóte en kleine, naar het lustte

DIT hoog Hart, dat toch nóoit zijn droefheid suste,
Droefheid om Liéfde's wil, die géén kon geven:
Nu weêr om Zélf's wil, wijl ik zelf moest sneven,
Dán wijl ik nédersloeg, wie 'k éven kuste.

IK brak de harten op mijn tocht, zoo glorie-vol -
't Mijn brak meê, maar, nóg schooner dan te voren,
Greep het naar nieuwe, blonde of donkre, lokken;

Liefde vliedt héen thans, maar in haar historie-rol
Sta ik geboekt, als het Hart Uitverkoren,
't Hárt dat geen Hárt vond en stíerf zonder mókken.

II.

Ik ben de Düivel-god dier grúwbre oorkónde,
't Vervlóekte Boék van laffen deémoed, kleín,
Die loert, die loert, koud-donker, donker-rein,
Of Hij die ménschjes niet verdérven kónde.

Ook Hij droeg fier, op 't lijf vol eeuw'ge pijn,
Een matelóoze, toégeschroeide wonde;
Dat alles had zóó anders kunnen zijn. -
Zijn Zijn.... Mysterie, maar zijn Schijn.... Doodzonde.

Want ook Ik viel, uit een licht Rijk van 't Goede
In dit groot Duister, dat nu Mijn Licht zij,
En waar Ik eeuwig als Verdoemde in brand.

Maar, in de pracht van mijne staat'ge woede,
Voel Ik mij groot en heerlijk, dat Ik vrij
Haten en kwaad-doen mag, met sterke hand.

Toen ik Rozen kreeg.

Rozen, ik vind u droef,
   Rozen, mijn tranen breken
Uit oogen, die anders stroef
   En onverbreeklijk keken.

Rozen, uw wit en rood,
   Fel in de lucht opbloeiend,
Schijnt mij géén morgenrood
   Van nieuwe liefde, ontgloeiend.

Maar toch, ik vraag: Bloei door,
   Bloei door in mijn nabijheid:
't Is of 'k u fluistren hoor
   Het gouden woord van: Vrijheid.

Vrijheid van iedereen,
   Van menschen en van dingen,
Om voor Mij-zélf alleen
   Mijn heerlijk Vers te zingen....

Ach, 't állerlaatste is dit
   Van al die mooie liefde:
Hij, die iets liefs bezit,
   Is blijer dan wie liefde.

Toen ik de Rozen opnam.

O, Rozen, droef en schoon,
   Ik heb ú uitgekozen
Voor ál mijn koude doôn,
   Roode en witte rozen.

Rozen om 't doode haar,
   Rozen op arme' en borsten
Vallen met zacht gebaar,
   Of zij niet vallen dorsten.

Rozen voor ieder, die
   Met lachen, of kussen, of groeten,
Of schoone melodie
   Mijn leven woû verzoeten.

Rozen voor m i j slechts niet,
   Voor m i j geen bloemen, die geuren,
Voor mij m i j n eenzaam Lied
   En wat stil treuren.

Herfst-geneurie.

De blâren vallen zacht....
   Ik kan alleen betreuren,
Dat ik niet eens verwacht,
   Wat eens nog kan gebeuren....
De blâren vallen zacht....

Alle Zeven.

Met zeven nagelen lag Ik geklonken
Op dit zwart rad van marteling, mijn Leven, -
Want zeven Hárten zijn mij ópgeblonken,
In pracht van Jeugd en Vreugde's innigst beven.

In zeven droomen was ik zwaar verdronken,
Droomen van deemoed en van liefde-geven,
Die alle zeven weer in 't Niet-zijn zonken:
Daarom gegroet, mystiek getal van Zeven!

Hártstochten gaan en komen op de maat
Van mijner d i e p r e Ziel geheimvol deinen,
En heel mijn liefde was een morgendroom.

Maar, boven al den Schijn des Tijds uit, staat
Gij in uw koelte, al-eenig-vaste-en-reine,
O, Cijfer, waar 'k op tuur, in vreemden schroom.

Een Leven.

Aan Mau.
I.

Mijn stemming is als van een stilstaand water,
Vlak uitgemeten in een wijde kom:
Wat ánders daalde, en rees in luid geklater,
Is thans, als een mooi avond-weder, stom.

O, ik gevoel zoo innig, dat ik kom,
Door droef geschrei en helderblij geschater,
Op tot mijns Levens hoogte-punt, - en 'k som
Mijn smart van áltijd op, mijn heil van later.

Ik ben een Mensch, die véél heb liefgehad,
Die véél bemind was, en die áltijd wist,
Dat minnen zalig maakt, en Liefde Deugd is.

Maar nu ik sta op 't kruispunt van mijn pad,
Weet ik zoo klaar, dat 'k zéér mij heb vergist,
En dat der Muze wil mijn een'ge vreugd is.

II.

Al Liefde is als een spel van lucht en water:
De wind blaast voort, de witte golven vlieden....
't Is schóón, dat schittrend stoeien te bespieden,
Maar iedereen, die meê wil doen, vergaat er.

Ik deê 't zóóveel, niet wetend, hoeveel kwaad er
'k Meê deed Mijzelf, en óók dien andren lieden, -
Maar toch.... àl zielen, die m i j n Ziel verrieden,
'k Heb ze vergeten voor Mijzelf, wat later....

Omdat IK: IK ben. En Ik leerde Wijsheid,
Diep-ware Wijsheid, die Ik hier ga schrijven,
Ten nut van moeder, zoetelief en vriend.

Onthoudt het goed tot aan uw laatste grijsheid,
Dit: dat die menschen áltijd ménschjes blijven,
En dat geen ménschje een menschlijk Hart verdient.

Mijn Haat.

O, Visioen van ópperste Adoratie,
Ziénd op U-zélf in dúrende bidstónde,
Zit Ge op uw troon, gebouwd van gruwbre zonde:
Tranen en ménschbloed, in vervloékbre staatsie.

Maar 'k ben u ná, 'n bloed-drónkene Temptatie...
Ik sla u stáag in de ondoorgróndbre Wonde
Met daad op daad van haat, zoo kwaad 'k maar konde:
Ik zal u stúk-slaan, tot een spot der nátie.

Mijn zang woû wolk-zwaar zijn van donker haten,
Mijn klánken wilden háten, en zoo dóen ze. -
Maar, ach, wat báat, dat ik dien Béest-god knéus?

Hij zit, juwéel-stijf, róerloos, wijl zijn néus
Gierig den damp opsnuift, door wijde gaten,
En de ópgespalkter óogen hélscher loénschen.

Literaire kroniek.

Het groote levensbeginsel, dat den lyrischen dichter maakt, is dat hij altijd naar zichzelven ziet, en ook in alles óm hem slechts zichzelven niet.

Zijn uren gaan op en neder in een ordelooze warreling van stemmingen, die tot fantasieën worden, van fantasieën die hem een stemming zijn. Want soms komt de stemming het eerst, dan weder de fantasie. Hij zit aan uw tafel en ge meent dat hij een boterham eet, maar van die boterham weet zijn dieper Ik niet, want in hem groeit een haat of een liefde, een verlangen of een droefenis tot een rhythme van kleurige woorden op, en hij gaat een eind verder zitten en schrijft, en schrijft, en steekt dán eerst het laatste stukje in zijn mond. Zijn gansche leven is als een partituur van stemmingen te beschouwen, stemmingen die hij ondergaande is, aan wier wording hij niets doen kan, waar zijn daaglijksch Ik buiten staat; en het eenige waarvoor hij te zorgen heeft, is dat hij virtuoselijk de muziek er van spelen leert.

En al die stemmingen, zooals ik zeide, zijn vergeluidingen en verbeeldingen van zijn eigen Ik. Hij ziet naar zichzelven en ziet zichzelven in allerlei gedaanten en vermommingen en toestanden, al naar zijn gevoel van het oogenblik: als een heerscher over allen, een verlaten misdadiger of een armen en vernederden gek. Hij ziet naar anderen en zoekt in hen zichzelf weer, en beoordeelt hun woorden en gebaren en han-

delingen naar de bijzondere motieven van zijn eigen organisme, en maakt zich dan verbeeldingen van hen, die leelijk of mooi zullen zijn, al naar gelang zijn zucht naar overeenstemming tusschen hen en zichzelven minder kan bevredigd worden of meer. En de gansche natuur is hem slechts een symbool van zijn eigen Zijn in smart en in vreugde, en de gansche geschiedenis der menschheid één machtige illustratie van de groote sentimenten en daaruit gekristalliseerde gedachten, waaruit zijn eigen, rijk Wezen bestaat.

Natuurlijk dat de mensch, die altijd naar zichzelven ziet, die alleen maar zijne eigene Ikheid erkent, de meest ijdele en eigenlievende van alle stervelingen wordt. Nu hoor ik zeggen dat ijdelheid eene ondeugd is. Maar ik, die niets afweet van deugd of van ondeugd, niets van reglementen door menschen gemaakt, die droomen voor mij zijn, ik die alleen mijne eigene natuur begrijp, ik zeg dat ijdelheid eene mooiheid kan wezen: Niet de ijdelheid der zich opdringende bemoeizucht, die het besef van eigen grootheid wil stooten in de menschen, met een slag op de tafel, en vooruitgestoken hoofd, die tuk is op wereldsch voordeel, en met zorg uitrekent hoe zij het best tot de gewenschte verheffing komt, die zwelgt in zichzelve, met de onreine gedachte, hoe zij nu zelf wel het meeste genot hebben kon, zij, de wreedaardige ijdelheid, voor wie medelijden met anderer leed alleen eene genieting ten eigen bate, en het lijden van anderen slechts eene voldoening van eigen schoonheidsverlangen kan zijn, die leelijke, in zichzelf-levende, zelfgenoegzame ijdelheid, die bedoel ik niet; maar de andere, meer menschelijke, die glimlacht tegen de menschen en tegen hen weenen kan, zoodat de menschen haar met opene armen te gemoet komen, die ijdelheid, die niet anderen dwingen wil tot bewondering van eigene al-éénige reus-achtigheid, maar die anderen emotioneeren wil, tot hun het hart bonst en hun oogen vochtig worden, zoodat allen met haar mede-lijden in één lijden vol geluk van schoonheid en liefde, een ijdelheid die zich zelfs, als het noodig is, kan terugtrekken en schijnbaar ver-

koelen tot een opperste versteening, om dan toch nog lief te hebben, in stilte, heel in stilte, de ijdelheid kortom van het niet bewonderd, maar bemind willen zijn, die ijdelheid is de mooie ijdelheid. Zij is de ijdelheid die eenig en alleen den grooten lyrischen dichter maakt, den dichter die de harten van geslacht na geslacht doet schreien van smartelijke weelde en dan weêr opspringen in het blijde bewustzijn van eene groote, hooge, zuivere menschelijkheid, die eens zoo ontzettend goed en mooi is geweest, maar die nu voor altoos is voorbijgegaan.

II.

Dichters zonder hart in hun kunst zijn als lampen, die men niet aan mag steken. Die kunnen gebeeldhouwd zijn en íngelegd, heel fraai om aan te zien, maar den eigenlijken dienst, waartoe alle lampen bestemd zijn, n.l. om licht te geven, dien vervullen zij niet. Zoo ook zijn gedichten geen prachtsieraden om stil-koud aangestaard, maar levende dingen om heel warm meêgevoeld te worden. En dát is wel de reden, waarom ik hoe langer hoe meer ben gaan houden van de verzen van Mejuffrouw Swarth.

Zij is het zingende Hart in onze letterkunde, dat zich geeft aan de wereld, naakt in zijn glorie-volle schoonheid en goedheid, schoon in zijn ademende, bloedende menschlijkheid, offerhande van zichzelve op het altaar der Moisa, dan welke de Moisa geen lievere weet. Zij schreit en zij lacht en zij klaagt, en toornt en aanbidt en vertwijfelt, en zoekt en grijpt om zich heen met tastende handen of zij zichzelf ook ontmoet in de wereld daar buiten, om dan zichzelf terug te vinden in de streng gedane fresco's van haar symboliek verbeelden, in haar hoogste kunst.

Ik houd vol, wat ik eenmaal beweerde, dat aan Helène Swarth de toekomst onzer dichtkunst behoort.

Mannen mogen sterk zijn, en luider spreken, hooger of zwaarder, met machtiger armgebaar, maar er is geen onder hen, die zichzelf vergeluiden thans, die aan zoo eene opperste

vrouwelijke weekheid zoo eene strenge kracht van kalme visie, aan zoo eene onverbrokene productie-macht zoo een voortdurenden vooruitgang paart.

Ja, als Hélène Swarth niet zoo héél erg vooruit ging, had ik nooit durven zeggen, wat ik nú heb gezegd. Ieder harer bundels is beter dan de vorige: er is minder in wat ik weg zou wenschen, meer wat ik overlees. En er is geen reden, volstrekt geen reden, waarom die vooruitgang ophouden zou.

Ik zie haar al zitten, na jaren en dagen, griffend in de wereld van haar dichtbevolkt verbeelden de zachtbuigende lijnen van een lyrisch drama, een hoog, mooi werk vol hartstocht en muziek.

En het is zoo goed voor haar dat zij niet in de Hollandsche verdrukking zit, waar alles zoo klein is, waar de menschen tegen elkander stooten, en de harten te pletter gaan in den schok der ontzetting. Zij moet daaruit blijven, en blijven voortzingen, altijd maar voortzingen, opdat de menschen in die benauwde streken langzaam leeren zien hare hooge figuur opdoemen voor hunne oogen, als een ver, vreemd Wezen, zendend goedgunstig over hunne wemelende hoofden hare stroomen van weeklacht, haar rhythmen van gejuich, droomend en beeldend, zetelend als een godheid in haar hemel aan de kim.

Ik weet wel, dat ik fantasieën maak, dat Mejuffrouw Swarth maar een menschelijk meisje is, dat in een Belgisch stadje woont en veel verdriet heeft - maar wat doet dat er toe? Ik heb er áltijd van gehouden mijn leven te vermooien met verbeeldingen voor mijzelven, en het ware te wenschen voor de wereld dat een ieder dat deê.

Want wie zijn leven met fantasieën vult, is voor het Leven ongenaakbaar en kán niet te gronde gaan. Hij verándert alleen maar zijn fantasieën eenvoudig.

London, Nov. '88.

Jong-Amsterdam. Door Ph. Hack van Outheusden.

I.

Het vereenigings-leven heeft ongetwijfeld hare aangename zijde. Zij geeft onder andere eenige bezigheid en zij bevordert niet weinig het verkeer. De schok der meeningen, zegt men, doet de waarheid geboren worden; en door velen wordt wrijving van denkbeelden nuttig geächt. Zoover behoeft het niet altijd te komen, maar reeds het zien en ontmoeten van geestverwanten kan goeden uitslag hebben. Dat heeft Jong-Amsterdam begrepen en in de behoefte aan onderlinge aanraking, die somtijds door wisseling van gedachten wordt gevolgd, heeft zij uitmuntend voorzien. In deze richting is eerder iets te veel dan te weinig gedaan. Dit moet men niet vergeten, dat de bezoekers van vergaderingen en clubs alleen de mobiele partijgangers zijn, en dat achter hen de groote massa in reserve blijft, die op de beslissende oogenblikken hare machtige scharen ten strijde zendt of ook wel rustig thuis houdt. Wij, die ons gaarne aan koffiehuis-tafeltjes bevinden en wien onze cigaar het best smaakt, wanneer zijn rook zich vermengt met den rook van de cigaren van duizend andere patriotten, wij vormen evengoed een coterie van lief-

hebbers en een kring van habitués, als bijvoorbeeld de vaste bezoekers van schouwburgen, van veilingen, of van interessante teraardebestellingen. Wij zijn de stamgasten der politiek, de leiders der publieke opinie; als men de groote menigte zeeft, dan zijn wij de dikkere stukken die men overhoudt, en, als men haar distilleert, de vaste stoffen die achter blijven. Eigenlijk gezegd is het publiek lang nat van ons, neem er een teugje van en gij vindt van ons den smaak op uw tong, of ten minste den nasmaak. Wij zijn de elementen die de analyse u ontdekt als gij het kleuren-spectrum van de openbare meening bestudeert. Wij zijn de claque dien men volgt tot zelfs in zijn afkeuring; wij de Maagden die in Vesta's tempel het politieke vuurtje stoken; wij de tinnegieters, in wier schalen en kroezen het geestelijk eten en drinken van het volk wordt opgedragen. Nu is het zeker goed dat deze overgehaalde vaderlandsliefde niet bekoelt en wij verschaffen elkaar door onze gebaren, blikken en woorden de middelen om warm te blijven. Maar ik zeide reeds dat men ook te dezen aanzien eenige gematigdheid niet verwerpen moet. Er zou althans te veel kúnnen gebeuren. De neiging om te organiseeren en te disciplineeren wordt mogelijk wat overdadig beöefend ten koste van dezelfde personen, van die elite der burgerij, die de zalen der meetings vult op de eerste rijen, en door de week een goed deel van haar tijd besteedt met het ontwerpen en behandelen van statuten, programma's en moties. Zoo reken ik tot Jong-Amsterdam een honderdtal personen van vrijzinnige richting en verlichte denkwijze, die voor een gedeelte niet zoo jong zijn als dit collectief zou doen vermoeden, en die de gewoonte hebben op velerlei wijze geschakeerd en onder verschillende leuzen en titels, elkaar in de politieke campagne-maanden zeer dikwijls te ontmoeten. Zit A. aan de bestuurstafel en het gewone alfabet op gewone stoelen, dan heet hunne bijeenkomst de vergadering van de Kies-vereeniging *Amsterdam*, Als B. den hamer heeft en A. ambteloos te midden der bevriende letters gezeten is, dan heeft men een *Unie*-vergadering. Zijn de nummers weer anders gegroepeerd met C. aan het hoofd, dan

vullen zij de *Radicale Kas*. De *Dageraad*, met zijn goud van het onafhankelijk onderzoek in den mond; de Vereeniging *Multatuli*, de Vereeniging *Wie denkt overwint*, zijn andere namen van andere aspekten waaronder men de vrienden van den vooruitgang kan gadeslaan. Men zou zeggen: een kaleidoscoop tentoongesteld op der hoofdstad Vanity-Fair. Toch geloof ik dat het denkbeeld van ineensmelting, wat misschien uit deze opsomming zou voortvloeien, verkeerd zou zijn. Kan men de samenstellende deelen van een kaleidoscoop, zonder schade voor hare bestemming doorelkaar werpen? Bovendien, als men er wel op let, al moge het personeel hetzelfde wezen, de werkkring van die combinaties is verschillend. De eene is voornamelijk strijdvaardig, de andere doceerend, of agiteerend, of filozofisch, of gezellig, of practisch. De materieele bezwaren, al heb ik van overdaad gesproken, zijn ook niet zoo groot als vreemdelingen misschien zullen denken. Men moet de loopjes kennen, die de ervaring aan de hand doet. Het is b.v. zeer uitvoerbaar om, bij middel van één convocatie-biljet bijéengeroepen, in één zaal na elkander twee vergaderingen te beleggen. De merken beginnen en nemen plaats voor vergadering nummer één en doen hunne zaken af; zij verschikken een weinig en zijn klaar voor vergadering nummer twée. De lokaalhouder, den truc bemerkende, zou mogelijk dubbel zaalhuur vorderen, uit welke vraag een aardig proces te voorzien zou zijn. Althans kan men een kleinen beleefdheids-twist voorspellen tusschen de beide voorzitters, wie in de tweede plaats den hamer zal voeren; na eenige keeren tot elkaar *na u* te hebben gezegd, zullen ook de presideerende letters geen stoornis veroorzaken. Met handigheden van deze soort kan men veel moeilijkheden te boven komen. En het nut van de verdeeling in diverse vereenigingen is onmiskenbaar. Zooveel zinnen, zooveel vereenigingen. In de *Kies-Vereeniging* leert men zijn politieken neus verfijnen; het gehoor wordt gestreeld in de bijeenkomsten van de *Unie* en van *Multatuli;* de *Dageraad* leert het gezicht te scherpen; men proeft ze in de *Radicale Kas;* en de maatschappij *Wie denkt overwint*, met sprekers als de Heer Meng, geeft bij

uitstek lafenis aan het gevoel, vooral aan dat van bewondering.

II.

Behalve dat zij op deze wijze voortgegaan is door verdeeling van den arbeid het haren leden aangenaam en gemakkelijk te maken, heeft Jong-Amsterdam nog anderszins zich gekweten in het jaar dat verloopen is sedert ik over haar geschreven heb. Met individuën heeft zij dat gemeen gehad, dat, naar mate zij in leeftijd en ervaring toenam, de beproeving om de echtheid harer leuzen zwaarder werd. Men kan niet zeggen dat zij steeds ongedeerd de verleiding aan haar voorbij heeft laten gaan. Wij zullen de vurigheid van onze gebeden niet mogen temperen en nacht en dag moeten blijven waken voor de temptatie, van door te gaan voor ordentlijke, verlichte en vrijzinnige lieden. Voor velen blijft de bekoring van zulk eene reputatie nog zeer sterk. Toch zullen wij met den Satan, die telkens naar dien schoenen appel wijst, weldra en voor goed moeten afrekenen. En wij zullen daar zelfs voor over moeten hebben, dat eenige van onze habitués voortaan zich elders zullen verzamelen. Want er zijn er, die nog maar niet te bewegen zijn den ouden Adam uit te schudden en zoolang dit nog niet gebeurd is, blijft men zijn hart vasthouden dat zij zich, erger dan onze over-grootvader, zich voor de tweede maal bij den neus laten nemen. De taak die voor Jong-Amsterdam bestemd is, is te fraai om te verbroddelen. Zij neemt deel aan den strijd tusschen een gepriviligeerde klasse en eene misdeelde; en hare houding is niet het minst om deze reden belangrijk, dat zij zelve voor het grootste gedeelte tot de eerste behoort en de belangen van de tweede is toegedaan. Nu mag het zijn, dat nog niet allen deze beteekenis van de beweging die zij helpen bevorderen, ten volle beseffen, en dat velen bij voorkeur letten op nog een anderen strijd, die in het midden van de bevoorrechte klasse-zelve twee partijen onderhoudt. Men kan niet genoeg herhalen, dat de liberalen en de kerkelijken de beide partijen

zijn, die tezamen de sociale groep vormen, in wier handen macht en bezit als twee groote privilegies vereenigd waren. Dat wij vooral tegen de liberalen gekeerd zijn, is het gevolg van de omstandigheid dat in hunne theorie het bestaan der privilegies niet pastte en dat zij evenwel zijn voortgegaan met hen zooveel mogelijk te handhaven. De kerkelijken zijn om deze reden minder onze vijanden, dat wij hunne wereldbeschouwing even onrechtvaardig als verouderd achten, maar de oprechtheid van hunne leer verkiezen boven de georganiseerde huichelarij van de liberalen. En bovendien, zoo wij alle voorrechten begeeren afgeschaft te zien, alle schikkingen die de machthebbers hebben getroffen om het hunnen vrienden en zich zelven gemakkelijk en voordeelig te maken op de wereld, die voor de vrije mededinging van alle menschen is bestemd, dan kunnen wij niet ontkennen, dat de kerkelijken geleden hebben onder vele maatregelen, die hunne medegepriviligeerden te hunnen koste hebben genomen. De tijd zal komen dat ook de clericale burgerij zal hebben te kiezen haar houding in de maatschappelijke omwenteling die voorbereid wordt; en ook de tijd, waarin zij zich hare voorrechten van bezit en macht ontnomen zal zien. Maar deze toekomst ontslaat ons niet van de verplichting, nu de beslechting van den strijd in de overheerschende klasse-zelve nabij schijnt, hem te helpen oplossen in den zin, dien onze afkeer van privilegies ons voorschrijft.

Een uitvlucht om zich aan deze plicht te ontrekken hebben eenigen gevonden, die hunnen zeer gegronden haat aan de politiek onzer kerkelijke tegenstanders, niet kunnen afscheiden van den weerzin waarmede het gedrag der liberalen hen vervult, en zoo in één groote en doodelijke omarming beide vijanden zouden willen omvatten. Zeker zou ik mijne handen thuis houden indien een sterk man kwam en aan de staatkunde van liberalen en van clericalen een snel en gezamenlijk einde maakte, maar indien het waar is wat de geschiedenis predikt, dat zulke sterke mannen meer kwaad dan goed doen en de kamp der meeningen alleen door de meeningen-zelven kan worden beslist, acht ik reeds een nuttig

werk, te maken dat de strijd eerlijk en regelmatig worde gevoerd. De uitvlucht die ik bedoel is geen andere dan deze, dat men de omstandigheid van de partij-verdeeling ontkent of hare beteekenis nietig vindt, vergeleken bij den klasse-strijd die ons wacht, of beter-gezegd, die ons niet wacht, maar ons heden of morgen met geweldige uitbarstingen zal overvallen. Nu meen ik ten eerste dat ook Jong-Amsterdam zich aan den onaangenamen omgang met feiten zal hebben te wennen. Feiten kiest men evenmin als hagelsteenen, zij vallen u om de ooren naar eigen goedvinden. Te zeggen, dat men van de clericalen geen notitie neemt omdat men niet goed vindt dat er clericalen zijn, is het weinig verdedigbare antwoord dat men uit ernstige monden verneemt. Te zeggen, dat de geschillen van onze dagen niet loopen over religieus-politieke, maar over sociale vraagstukken, is maar op éene der beide groote uitingen van het openbaar leven zijn aandacht vestigen. De gepriviligeerde klasse staat tegenover de niet-gepriviligeerde en in dezen strijd moeten wij partij kiezen; maar de gepriviligeerde klasse is wederom in twee groepen verdeeld, waarvan de eene nog eene categorie van voorrechten meer bezit dan de andere, en zoo sterk is de macht der beschaving, die volstrekt geene privilegies wil, dat zij, met een schijnbare inconsequentie, voortgaat de welvoorziene porseleinkast van het nieuwerwetsche ongeloof te ledigen ten koste van het achterlijk clericalisme. Het vreemde schouwspel van eene bloeiende kerkelijke politiek wordt op deze wijze niets meer dan zeer natuurlijk. Het houden en hebben van éene enkele partij in den lande is in strijd met de regelen waarnaar de beschaving hare schreden pleegt interichten. Bij deze verklaring van de vorderingen van het clericarisme komt die andere, die evenzeer een der wetten van ons bestaan is. Het leven wordt steeds wereldscher en minder kerkelijk.

Nu zijn er in ons land, in de groote dorpsdistricten, in de gewesten waar de geestelijkheid lang van overwegenden invloed op de menschen geweest is, geheele scharen van lieden die nog nooit aan politiek leven hebben medegedaan,

en die voor het eerst zich eenigszins als burgers van een staat beginnen te gedragen. Zij hebben zich wel met zaken van godsdienst bezig gehouden, maar nu komt in hunne belangstelling een plaats open voor zaken van land en regeering. Geen wonder niet alleen, maar uiterst natuurlijk is het, dat de hoofden der kerkelijken thans beschikken over groote, goed organiseerbare en met ijver bezielde massa's in verscheidene gedeelten van ons land. Niet meer uitsluitend over het geloof, zelfs veelal niet meer in de eerste plaats, laten de geloovigen nu ook hunne gedachten gaan over wereldsche onderwerpen. Dat is wat de beschaving altijd heeft uitgewerkt, en het paradoxale verschijnsel is daarom alles behalve onverstaanbaar, dat de machten der duisternis worden gediend door de vorderingen van het licht: en dit in dubbele mate, nu deze vorderingen aan hunne tegenstanders van lieverlede de voorrechten ontnemen die deze laatsten zich te hunnen koste hadden veroverd. Het is niet vereenigbaar met een juist inzicht in de intellektueele veranderingen bij zijn tijdgenooten, om de clericalen op de oude wijze te blijven bestoken; en ik herhaal dat het een uitvlucht is om alleen op den klassenstrijd, die ook tegen hen gericht is, zijn aandacht te vestigen. Er komt deze bijzonderheid bij, dat een belangrijke groep in de priester-partij, van ouds democratisch gezind en in de arbeiders van groote steden sterk vertegenwoordigd, dermate krachtig door den geest van vooruitgang schijnt aangegrepen te zijn, dat zij vrij duidelijk van plan blijkt om in de historie van de beschaving een geheel stadium over te springen. Dit is echt negentiende-eeuwsch en in het protestantsche Noord-Amerika en het Katholieke Ierland ook al beproefd. Namelijk het tijdperk van vrijzinnig in den godsdienst en behoudend in de staatkunde te zijn; het rustpunt van onze hedendaagsche liberalen. De radicalen en Jong-Amsterdam, met hen hebben deze periode doorgemaakt en niet zonder kleer-scheuren. Maar nu schijnt het dat vele Calvinisten geneigd zijn om, voorshands de wetten der inertie en die van het kerkgeloof eerbiedigend, met pak en zak naar een zeer geprononceerde vooruitstrevende politiek over te

gaan. Niet dubbelzinnig hebben de Roomsche Ieren doen verstaan, dat hunne wereldsche belangen niet geacht werden tot de zorgen van hunne geestelijke herders te behooren; men herinnert zich dat iets dergelijks in de Vereenigde Staten is gebeurd. Een waar *comble* van ironie van gebeurlijk-heden is wel de omstandigheid, dat wij thans een kerkelijk ministerie bezitten, dat in de korte maanden van haar bestaan meer vrijzinnige levensteekenen heeft gegeven, dan even zoo vele jaren te voren een liberaal kabinet. De secularisatie der denkbeelden zou zoo onweerstaanbaar zijn, dat zij de menschen den tot dusver gevolgden weg over de mijlpalen van geloof, ongeloof, liberale staatkunde en democratie zou doen verlaten voor een korteren baan. Met recht zegt men dat de beschaving reuzeschreden aflegt. Dit althans leert ons de geschiedenis van den dag, dat wij, hoe sterk ook gehecht aan de historische beschouwing der gebeurtenissen die wij beleven, evenwel ons moeten wachten voor een uit onveranderbare opvattingen vervaardigd stelsel. Naar gelang de omstandigheden veranderen, dienen wij de instrumenten te wijzigen waarmede wij hen bestudeeren. Voor een doctrinair toeschouwer moeten de hier aangeduide verschijnselen volkomen raadselachtig blijven. Wat wij liberalen en clericalen noemen zijn niet meer de historische clericalen en liberalen; men zou zeggen tot geluk van de eersten en tot ramp van de laatsten. Het is zeker zeer goed zijn oordeel over zijn tijdgenooten en hunne daden interichten naar de lessen van de geschiedenis, maar dan in de eerste plaats naar die voornaamste van hare openbaringen, dat leven is anders worden.

III.

Indien het noodig is dat Jong-Amsterdam van hare eigen positie in de onderlinge veete van de gepriviligeerde klasse, tot het juiste inzicht komt, dan is het zeker niet minder raadzaam, dat zij dien anderen strijd, dien grootscheren en meer gevaarlijken, even goed leert begrijpen. Alleen het streven om in dit opzicht eenigszins van dienst te wezen kan

iemand verontschuldigen, die omtrent de bekende onderwerpen van deze bladzijden in herhaling valt. Want dit wordt licht vergeten, dat wat wij privilegies noemen maar een gedeeltelijke overeenkomst hebben met wat vroeger privilegies heetten. Niet, dat ook wij tegenwoordig geen zeer ouderwetsche, echt-achttiende-eeuwsche privilegies meer zouden hebben. De verminderende strijdlust is een der bestanddeelen van onze toenemende beschaving; daarom, zooals voorheen alleen adelijke jongelieden officier konden worden, hebben wij den krijgsdienst als een onaangenamen last op de schouders van de niet-geprivilegeerde klasse gewenteld. De wet kent verder directe voorrechten toe aan rijken boven armen in vele gevallen. De belastingen zijn geregeld ten gunste van de eersten; het onderwijs, het kiesrecht. De staat berust op een stelsel van privilegies in het bezit van eene enkele maatschappelijke klasse. Zonder die privilegies zouden zoo goed als alle wetten die de groote departementen van het openbaar leven regelen, er geheel anders uitzien. Wij zouden anders bestuurd worden; andere scholen, andere belastingen, een ander leger, een andere rechtspraak hebben. Ik meen tevens dat dit alles beter zou zijn; dat de niet-geprivilegeerden gelijk hebben met deze voor hen aangename en voor het geheel nuttige wijziging te verlangen; en dat men dus zijn best moet doen om hen daarbij te helpen. Maar ik meen bovendien dat dit billijke streven niet in staat is het einddoel van hunne wenschen te bereiken, en dat het groote privilegie, uit welks instandhouding de bloei van alle overige voorrechten ontspruit, eenmaal zal dienen opgeheven te worden. Want het bezit is evenzeer een privilegie als elk ander, en hare toekenning moet aan het verkrijgen van alle andere voorafgegaan zijn. Ieder die in het bezit is van voorwerpen die niet door hem zijn verdiend, is in het genot van een voorrecht. De eenige wijze waarop men in het bezit van voorwerpen komt anders dan door eigen arbeid, is door den arbeid van anderen. De meest algemeene manier waarop men van den arbeid van anderen voordeel trekt, is door het ontvangen van een erfenis. De wet regelt de overdracht van nalatenschappen,

zij neemt daarvan een deel voor den staat in beslag en kent het overige toe aan bloedverwanten van den overledene. Vroeger verklaarden de wetten nog andere zaken erfelijk; zooals heerlijke rechten, ambten, waardigheden en titels. Daarvan is weinig anders overgebleven dan het bezit van geld of goed. Maar behalve door het erfrecht, is de inrichting van onze wetten nog op vele andere manieren bevorderlijk aan het bevestigen van dit groote privilegie.[1)] Er zijn eene menigte wettelijke schikkingen, tengevolge waarvan sommige lieden meer bezitten dan anderen. Zij verdienen het gemakkelijker of ontvangen het gratis krachtens bepalingen van wetten, die door hen-zelven of hunne klasgenooten zijn gemaakt. De niet-geprivilegeerden willen ook het verleenen van dit voorrecht doen eindigen. Zij spreken alleen over de stoffelijke wereld en zonder van een ideale gelijkheid te droomen, die wellicht geen ideaal zou zijn, wenschen zij door de wetten althans geen belemmering aan de vrije mededinging in den weg te stellen.

Zonder twijfel gaat men tegenwoordig voor een achterlijk mensch door, wanneer men de onhoudbaarheid van wettelijke privilegies ontkent. De algemeene traagheid van de individuën, de bijzondere langzaamheid van de Nederlanders en de zelfzucht der bevoorrechte personen-zelven, zijn oorzaak van het groote onderscheid tusschen doen en zeggen. Wij verkeeren nog zoo vriendschappelijk met onze onrechtvaardige belastingen, leger-inrichting, en kiesrecht, alsof geen enkel Nederlander ooit geweten had wat het woord liberaal beteekende. Anders is het evenwel wanneer men het bezit tot de wettelijke privilegies wil rekenen. Feitelijk zou het wellicht onmogelijk te ontkennen zijn, maar men bedient zich van de tegenwerping dat in dit opzicht de wetten niets anders doen dan het algemeen menschelijk begrip van eigendom uitdrukken en bevestigen. Ook deze bewering is reeds metterdaad een

1) De Heer S. van Houten, wiens kwalijk bestede middelbare leeftijd niet behoeft te doen vergeten wat wij aan zijn jeugd verschuldigd zijn, heeft dit voor speciaal Hollandsche toestanden uiteengezet in een bekend opstel.

onjuistheid. Er bestaan in alle beschaafde landen van de wereld min of meer invloedrijke politieke partijen die het persoonlijk bezit, gelijk het tot heden door de wetten wordt bestendigd, wenschen te veranderen; en er is eene welsprekende sociale philosophie die deze veranderingen tot den grondslag van hare beschouwingen heeft gemaakt. Wanneer men zich dus, tot verdediging van het privilegie beroept op de algemeenheid van hare onaantastbaarheid, dan slaat men, opzettelijk of bij vergissing, maar in elk geval ten onrechte, de voorstanders van het gemeenschappelijk eigendom over. Bovendien, al wilde men deze lieden rekenen tot de menschen wier aanwezigheid kan worden ontkend, dan zou nog het voorrecht dat wij bedoelen, moeilijk door de talrijkheid van zijne aanhangers kunnen worden aanbevolen. Immers is er geen enkel privilegie, dat niet te eeniger tijd krachtens de publieke opinie werd toegepast. En al ware het zoo - wat het niet is - maar al ware het juist, dat onze wetten op het eigendom de uitdrukking zijn van het *algemeen* gevoelen, dan zou dit nog geenszins de voorspelling onmogelijk maken, dat met de wijzigingen in de openbare meening ook deze uitdrukking er van zal worden veranderd. De wetten kúnnen, in hun besten vorm en wanneer zij op de rechtvaardigste wijze zijn tot stand gekomen, niets anders zijn dan eene formuleering van het gevoelen der meerderheid. Wanneer onze begrippen over het persoonlijk bezit door níeuwe begrippen worden vervangen, dan zullen ook de wetten waarin de heerschende denkbeelden zijn samengevat, voor andere moeten plaats maken.

Nu heeft, bijna binnen den duur van een menschenleven, de publieke opinie in dezen zin reeds belangrijke veranderingen ten gevolge gehad. Het is nog slechts honderd jaar geleden dat het lijfeigenschap te goeder trouw geächt werd te behooren tot de rechten van het persoonlijk eigendom. Lodewijk XVI gaf wel zijn eigen onderhoorigen de vrijheid, maar durfde in den beginne volstrekt niet de groote heeren noodzaken zijn voorbeeld te volgen. Men weet dat de cadeaux van de wijsgeerig-gezinde Catharina II, de beschermster der

revolutionnaire denkers, gewoonlijk bestonden uit een stuk land met het vee en de boeren die er op thuis hoorden. Dit zijn feiten die bewijzen dat, schoon het privaat-bezit nog steeds is de grondslag van onze door de wetten geregelde samenleving, de voorstelling van hetgeen onder de bevoegdheid van dat voorrecht valt, voor groote wijzigingen vatbaar is. Zij leeren dat zoo iets als een algemeen menschelijk, met onschendbare grenzen afgebakend begrip van eigendom, niet bestaat. Zij toonen aan, dat wij alleen door generaliseeren van de voorstellingen die de menschen elk voor zich van eigendom gevormd hebben, tot eene abstractie zijn gekomen die wij het eigendoms-recht noemen; en dat, wanneer zooals thans door de vorderingen van de beschaving, de denkbeelden van de menschen veranderen, wij ook eene andere abstractie zullen moeten maken. Zij geven eindelijk het recht om te voorspellen, eene voorspelling overigens die niets profetisch heeft, want terwijl wij schrijven heeft zij zich reeds bewaarheid, dat ook ons thans nog gangbaar begrip van eigendom zal veranderen. En zelfs de meerderheid ten onzent is bezig de heiligheid van het persoonlijk bezit aan te tasten, door op vele manieren het wettelijk privilegie door andere wetten te beperken. In het algemeen belang wordt het geächt, een gedeelte van door den dood der bezitters vrij gekomen goederen aan den staat te trekken. Is het ondenkbaar dat het nog méer in het algemeen belang zal worden gevonden, om het geheel van de nalatenschap te benaderen? Waar eindigt het gepaste en waar begint het ongeöorloofde? Naar ik meen, enkel in onze onophoudelijk veranderende voorstellingen, en niet naar de voorschriften van eenige onschendbare abstractie.

Het zal Jong-Amsterdam niet moeilijk vallen aan den strijd tegen de privilegies die ik in de eerste plaats bedoelde, van harte deel te nemen. Dit zijn misbruiken die al te schreeuwend zijn. Het zal, anders gezegd, vrij gemakkelijk blijken om in de vraagstukken die men de politieke noemt, omdat zij met behoud van de grondslagen van onze tegenwoordige maatschappij wel oplosbaar zijn, ijverig partij te kiezen. Maar het zal ook zeer noodzakelijk zijn, dat zij

met even groote vastberadenheid het alles beheerschende privilegie den oorlog verklaart. Ten eerste reeds omdat het een privilegie is; ten tweede omdat zonder de afschaffing van dit kwaad de groote kwalen in de samenleving niet kunnen genezen worden; ten derde omdat Jong-Amsterdam nooit zal kunnen rekenen op eenig vertrouwen van dat gedeelte der burgerij, dat in het bijzonder door de instandhouding van het voorrecht wordt geschaad, wanneer zij deze verklaring niet zeer duidelijk aflegt en blijft handhaven. En niet alleen dit vertrouwen moet zij zich waardig maken, maar zij moet openlijk ook den steun zoeken van deze niet-gepriviligeerden. De bevoorrechten-zelven geven enkel bij uitzondering uit eigen beweging hunne voorrechten prijs, daarom moet Jong-Amsterdam, voor de andere klasse opkomende, niet op de eersten rekenen om het onrechtmatig verkregen goed af te geven, maar op de laatste om het billijk begeerde deel te erlangen.

Eerst als Jong-Amsterdam besluiten kan in de politieke beweging zoowel als in de sociale, de eischen der beschaving niet tegen te streven, die, als men voor haar requisitoor een enkele uitdrukking verlangt, vernietiging van alle door de menschen gemaakte voorrechten begeert, kan zij hopen in de geschiedenis van dezen tijd van meer beteekenis te worden dan een opstootje vermag te zijn. Ook indien het mocht blijken dat zij nu nog niet meer dan een allegaartje is, mag zij geenszins terugdeinzen voor eene heilzame zelf-kastijding. Hare taak is het, wél te doen zonder omtezien, ook niet naar de zwakken die aan den kant van den weg blijven liggen, of naar de dooden die vallen op het aangezicht.

IV.

Ik wenschte wel gaarne weer in de gunst te komen van dien woordvoerder van een der fractiën van Jong-Amsterdam, die mij in het tijdschrift *De Dageraad* veel belangstelling betoonde, maar mij tevens een ongemakkelijk standje maakte. De auteur die onder den ondeugenden pseudoniem van Dr.

H.F.A. Peijpers mijne anderhalve pagina over zijne Vereeniging, die ook de mijne is, met anderhalf vel beloonde, geeft in zijn stuk een overzicht van de onderwerpen, van de medewerkers en van de lotgevallen en komt tot de conclusie dat *De Dageraad* lange jaren de verzamelplaats was van de vooruitstrevende en wijsgeerig-gestemde tijdgenooten. Ik ben mij niet bewust dit te hebben ontkend. Mijne korte karakteristiek kon, dunkt mij, geen anderen indruk maken dan dezen, dat het tegenwoordig geoorloofd is, eenigermate schertsend terug te zien op deze verschijnselen van onze intellektueele beweging, die zonder twijfel overigens niets dan ingenomenheid en lof verdienen. Ik meen dat men daarom dat niet meer heel ernstig behoeft te doen, omdat de strijd tegen den godsdienst maar door twee soorten van menschen kan worden gevoerd zonder duldeloos weerzinwekkend of belachelijk te zijn. Door bedaarde verstandsmenschen, wiskundigen van redeneering en onderzoek, en door hooge spotters. Daar vallen tusschen in, halfgeleerden, filosofeerende en theologiseerende wichten, ongeestige kwanten en profane kwartjes-vinders. Men heeft reeds anderhalve eeuw anti-kerkelijke literatuur van de beide klassen van auteurs, die ik noemde. Die lieden die daar tusschen in zijn, kunnen niet anders dan met de uitkomsten van het onderzoek der eersten pronken, of de scherts van de tweeden aanlengen. Ik bedoel niet het populariseeren van geleerde atheïstische boeken of het teruggeven van klassiek geworden satire. Ik bedoel het aanmatigend quasi-wetenschappelijk zijn en het ploertig-aardig wezen. Als mij de beeldspraak geoorloofd is, wil ik zeggen: de ezels en de vlegels. Nu geloof ik dat het tijdschrift *De Dageraad* er een was, waarvan men liever de lezer dan de schrijver zou zijn; het aangenaam vindende dat zelfs onder de middelmatige landgenooten het ongeloof begon in zwang te komen, en zich gelukwenschende zelf van anderen huize te zijn. Men moet niet vergeten, dat de godsdienstige herleving na de Fransche revolutie maar eene herleving was, en dat de achttiende eeuw de groote gevoels-argumenten en de onze de machtige wetenschappelijke redenen tegen het geloof

dermate scherp heeft geformuleerd, dat wij het gemeen goed maken van beider betoog gaarne aan de literaire opperlieden overlaten. Een laat-negentiende-eeuwsch anti-theologisch tijdschrift kan niet anders dan weinig zaaks zijn. De strijd vóor en tegen het geloof wordt door de mindere broeders gestreden. Dit is het noodlot geweest dat op *De Dageraad* steeds gerust heeft, en de zeer enkele betere auteurs die er in hebben geschreven, strekten alleen om de verdiende vergetelheid van de groote meerderheid der medewerkers te doen uitkomen. De Heer Peijpers heeft goed praten; hij kan niet onwaar maken dat door pseudoniemen of namen als Gunst, Rudolf Charles, Ramaer, Brakel, Titus, Westerman, Sifflé, Thomas, Hartsen, geen enkele bladzijde is onderteekend die langer geleefd heeft dan de eigenaars van de namen of pseudoniemen. Deze allen hebben een onmisbaar, een nuttig, een uitnemend werk gedaan, maar een werk, waarvoor tegenwoordig iemand die schrijven kon, zich te goed zou achten. Indien men Voltaire niet overtreft aan geest of Strausz in geleerdheid, dan zwijgt een verstandig man, of beperkt zich tot het verspreiden van Strausz en Voltaire.

Multatuli en Van Vloten zijn de ware verbreiders van de vrije gedachte; zij hebben maar weinig in *De Dageraad* geschreven, die door een schaar van ijverige en bekwame penvoerders werd gevuld, maar die boven een respectabele middelmatigheid niet uitstak.

Dit heb ik aangeduid in de paar bladzijden in de laatste Februari-aflevering van de *Nieuwe Gids*, waartegen de Heer Peijpers zich verzet. Ik heb er aan toegevoegd, dat de anti-kerkelijke beweging van onze dagen ook *De Dageraad* aangegrepen had. Ik bedoel niet dat het gehalte van de strijders verbeterd is, maar dat zij andere onderwerpen gaan behandelen en minder speciaal anti-theologisch worden. Natuurlijk is deze algemeenere strekking nooit aan *De Dageraad* vreemd geweest, maar de beste leden van de Vereeniging stemmen toe, dat, wil het genootschap en wil het orgaan blijven bestaan, de werkkring van beide in de eerste plaats staatkundig en maatschappelijk dient te wezen. Met anti-kerkelijke

beweging meen ik de beweging, die de groote bezigheid der vooruitstrevende lieden op het wereldsche gericht doet zijn. De ouderwetsche anti-kerkelijke beweging wilde den ondergang van het geloof; de nieuwerwetsche vestigt onze aandacht op andere onderwerpen dan op het geloof. Het is eenigszins een bevestiging van mijne opvatting dat mijn aanvaller in *De Dageraad* haar niet heeft begrepen. Voor hem is en blijft seculariseeren, den godsdienst bestrijden. Ik vind evenwel dat anti-theologie ook theologie is.

V.

Elke beschaving is steeds eerst liberaal in godsdienstzaken en pas daarna in wereldsche; niemand behoeft het zich dus als een verwijt aan te trekken wat ik over *De Dageraad* wensch vol te houden. De oprichting van een nieuwe vereeniging, eenigszins als een afzetsel van *De Dageraad* aangemerkt, is wel het beste bewijs dat in haar midden de behoefte aan een *Sociologisch Genootschap*[1)] duidelijk gevoeld werd. Ik meen dat deze afkomst geen gunstig voorteeken is.

Want wat een der karaktertrekken van den ouden *Dageraad* was, vindt men terug in het prospectus dat het *Genootschap* heeft verspreid; de neiging om te poseeren voor bij uitstek vrijzinnig en objectief. Historisch is deze neiging gemakkelijk te verklaren. Het was indertijd het uiterste van eene liberale levensbeschouwing om ongeloovig te zijn; iemand die de kerk had vaarwel gezegd meende zich thans ook meester van de geheimen dezer wereld en voortreffelijk geschikt om, zonder het ongemak van een vooruit opgevatte meening, de verschijnselen van de dingen des geestes onpartijdig waar te nemen. Sedert heeft men leeren inzien, dat het ongeloof aan de menschen van dezen tijd even klakkeloos wordt in den schoot geworpen als vroeger het geloof. Als geen toevallige omstandigheden het beletten, komt men als een kleine atheist

1) Secretaris, de Heer A. Gauthey te Zaandam.

ter wereld. In hetzelfde brein kunnen tegenwoordig ongeloof en duizend wanbegrippen zich met elkaar verdragen. *De Dageraad* evenwel, die eenig recht had zich op den intellektueelen strijd te verheffen en vele mannen telde die inderdaad dien strijd in eigen binnenste hadden gestreden, heeft een geslacht van vrij-denkers in de wereld gebracht waarop wel de pretentie van de vaderen was over gegaan, maar dat die pretentie niet zelf had verdiend. En nu leest men wederom in het prospectus van het *Sociologisch Genootschap* het oude dwepen met de genoegens en de voordeelen van het vrije onderzoek. Dat is niet meer van dezen tijd. Een kleine schaar van baanbrekers uit vervlogen dagen mocht met een begrijpelijk gevoel van eigenwaarde dat monopolie meenen te bezitten, wij gevoelen ons evenzeer kinderen van de eeuw als de menschen dat altijd geweest zijn. Wij zijn democratisch en ongeloovig, niet omdat wij zulke uitstekende onderzoekers of zulke vrije denkers zijn, maar omdat onze geboorte-acte gedateerd is tusschen 1850 en 1860, of nog later. Zullen de dagen niet komen, indien de wereld zoo voortgaat, waarin men met onze achterlijkheid en onze bekrompenheid den draak steekt? Laten wij dan maken dat men tenminste niet om onze pedanterie er bij kan lachen.

En deze neiging is bovendien gevaarlijk in de praktijk. Zij is ten zeerste bevorderlijk aan zelfbedrog. Bij elkaar te komen om nu eens bedaard te onderzoeken wat eigenlijk de sociale vraagstukken zijn, is een verleidelijk denkbeeld. Maar men loopt gevaar, al peinzende en vergelijkende, zijne beginselen te laten schieten; want het wetenschappelijke en objectieve onderzoek is niet het minst hierom een zoo aangename bezigheid, omdat het ons voorloopig ontslaat van voor ons gevoelen den strijd aan te binden. Hoe zal men strijden voor iets waarvan men nog bezig is het voor en tegen te wegen en te wikken? De uitvlucht is te fraai om er zich niet van te bedienen. Wat wij echter vooral noodig hebben zijn daden; men moet die voegen bij de woorden.

Ik geloof gaarne dat de oprichters van het *Sociologisch Genootschap* alleen maar van hunnen familie-trek met *De*

Dageraad bij manier van spreken hebben gerept. Zij konden toch niet ernstig meenen, dat zij andere leden zouden vinden dan menschen van een wel-gevestigde radikale overtuiging. Al zet men een eenigszins onnoozel gezicht, als men de lieden uitnoodigt om eens over die sociologie te komen spreken, dan weet men toch heel goed vooruit welk vleesch men in de kuip krijgt.

En zoo zal men spoedig ook van een *Jong-Zaandam* kunnen gaan praten.

Nov. '88.

Varia.

DE BULGAARSCHE LETTERKUNDE. - Bij elken Nederlander, die deel uitmaakt van de ontwikkelde fraktie der natie, en die daarbij in het leven nog iets anders ziet dan een mechanisme, bij elken Nederlander, hetzij hij de staatkunde tot arbeidsveld koos, hetzij hij op een wetenschappelijk veld werkzaam is, hetzij hij op godsdienstig gebied zijn sporen betracht, bij elken Nederlander, van welke gezindte hij, met eerbiediging van anderer overtuiging, ook zij, - bij elken ontwikkelden en welgeäarden Nederlander, hij moge tot de Israëlieten, de Lutherschen, de Vrije Gemeente of de Vrije Gedachte behooren, bij elken zulken Nederlander, doet zich, hier in minder, dáar in meerder mate, de behoefte kennen, om, in de poozen tusschen zijn staatkundigen, godsdienstigen of wetenschappelijken arbeid, het oog en het hart eens omhoog te heffen en, boven de beslommeringen der werkelijkheid en der alledaagsche zaken heen, zich in de schoone kunsten en in de fraaie letteren te verpoozen. Wij hebben aan onze beschaving te danken, dat er om zoo te zeggen geen ontwikkelde gevonden wordt, die zich nog niet de lees-bekwaamheid zou hebben eigen gemaakt, - sinds de uitvinding der boekdrukkunst en de later gevolgde geboorte van het krantenwezen vooral, zullen er slechts heel weinig ontwikkelden gevonden worden, die niet lezen kunnen, - en sedert nu de drukpersen met stoom-snelheid de lektuur vermenigvuldigen

en de leeskunst even-eens schier door alle ontwikkelden wordt verstaan, sedert dien tijd boezemen de fraaie letteren en de poëzie steeds meer en meer belang in en worden de nieuwe gewrochten van hedendaagsche schrijvers met belangstelling ontvangen. Edoch, men wil, en terecht, eene keuze, men eischt eene letterkunde, waarin niet den spot wordt gedreven met de edelste neigingen des menschen, men wenscht noch walgingwekkende, noch onverstaanbare, noch zelf-vergodende produkten; in-tegen-deel, men verlangt begrijpelijke, zedelijke, veredelende en opheffende voortbrengselen. En als men dan, in de hedendaagsche letterkunde, den blik rondslaat, dan treft men, om zijne keuze te bevredigen, behalve, in Albion, den nooit-verouderenden Byron en in diens gevolg een Longfellow, - een echte engelschman in zijn hart deze laatste - en behalve, in Albion, een nimmer tanenden Bulwer en in diens gevolg een Charles Kingsley, apostelen van lieden-veredeling in zedelijken ernst, - dan treft men behalve die en al de overige vertegenwoordigers der bekende oudere letterkundige beschavingen, de vertegenwoordigers aan der beschavingen van nieuwere, eerst in de laatste lustra zich doende gelden beschavingen, en wel bij name de Russische, de Noorsche, de Grieksche en de Bulgaarsche. Ook Italië heeft haar of zijn Verga, maar zoowel Verga als de meeste Russische prozaschrijvers gaan, hoewel niet tot de afschuwelijke overdrijvingen der zoogenaamde nieuwere fransche ultrarealisten vervallende, toch iets te ver in het open-leggen van maatschappelijke wonden. (Vergelijkt eene Verga niet ergens een vrouw bij eene wolvin, doet een Tolstoï, in zijn *Macht der Duisternissen*, niet een kind levend begraven op het Tooneel, al te gader maatschappelijke wonden, die niet te verhelen zijn, - trouwens de heler is zoo goed als de steler - maar waarop men daarom nog niet de aandacht van het beschaafd en lezend publiek behoeft te vestigen). Neen, de ware toonbeelden van een gematigd en edel opgevatte letterkunde, zijn een Henri Ibsen, wat het proza amputeert, en voor de poëzie hoofdzakelijk de jeugdige Grieken en Bulgaren. Wat Ibsen aanbelangt, behoeven we slechts in her-

innering te brengen zijn *Volksvijand*, een zoo volstrekt anti-artistiek en baloorig nieuwerwetsch-protestántsch vervelend kunstwerk, met zulk een treffende karakterteekening, enz., dat de edelste oude ongehuwde dame en de beschaafdste predikant van Schiermonnikoog geen liefelijker avond-lektuur kunnen wenschen; wat de Grieksche dichters aanoffreert, daar wordt reeds van andere zijde genoegzaam ten onzent de aandacht voor ingeroepen. Ja, nu blijkt het, hoe rechtmatig Byrons geestdrift was. Dát was nog eens een man, die bracht, wat toch de taak voor elken waren dichter is, die bracht de poëzie over in het leven, in de werkelijkheid. Die volstond niet met het vervaardigen van dichtwerken, die ging persoonlijk naar Griekenland om te juichen in Griekenlands verlossing uit het juk van geweldadige uitheemsche dwingelandij, die zwom in persoonlijken lijve den Bosphorus over en deed daardoor Europa tot nu toe bijna even verrukt staan, als een Axel Paulsen het doet door zijn over-vaardige schaatsrijdkunst, die rustte niet voor hij de fiere lange lokken persoonlijk op Griekenlands bodem had geschud en doen golven onder den blauwen hemel, die zooveel meesterstukken der oudheid op zijn bodem had zien ontstaan. En nú komt op en bloeit de dichtkunst in Griekenland, als om die handeling, die profetische handeling van Byron, te rechtvaardigen, te wettigen en te loonen.

Doch nu kan men in Bulgarije dezelfde verblijdende omstandigheid zien plaats grijpen. Het schijnt, dat de onafhankelijkheid eener natie een spoorslag en als een ridderslag is voor de geboorte eener nationale dichtkunst. Gelijk Nederland bijna zoodra hetzelve verlost was uit de knellende banden van het Spaansche juk, een bloeiende letterkunde verkreeg, gelijk Griekenland, in zijne tegenwoordige glorievolle onafhankelijkheid (slechts ontluisterd door de bekende onbeschaamde museum-diefstallen te Athene) zijn oude roemrijke tijdperken zag herleven in die dichters, waarop reeds zoo te recht genoegzaam ten onzent de aandacht van andere zijde is wakker geroepen, - zoo heeft Bulgarijes vrijdom, onder de heerschappij van vorst Ferdinand, al aanstonds een uitmuntende

poëzie doen ontstaan, die aan Bulgarije voortaan een welverdiende plaats onder de beschaafde en letterkundige staten verzekert. Van de overige Balkanstaten, alsook van Polen, Savoye en Hamburg zou iets dergelijks te verwachten zijn, indien die staten, provinciën en steden hun aloude vrijheid mochten herwerven. Doch bepalen wij ons thans bij Bulgarije.

Om de voortreffelijkheid der jonge Bulgaarsche poëzie te doen waardeeren, zal men hier eenige stukjes vinden door de pen van den ondergeteekende gewaagd te vertolken in het Neder-duitsch, van de meening uitgaande dat zulk vertalen en den volke in levenden lijve voorzetten volledíger resultaat zal hebben dan de diepzinnigste bespiegelingen of de geleerdste kommentaren betreffende die poëzie. Voor-eerst een gedicht van den jongen blonden dichter Krawatschkiki, een gunsteling van vorst Ferdinand, aan wiens hofdisch hij reeds meermalen plaats nam. (Voor belangstellenden in dezen Muzenzoon zij hier bij vermeld, dar des dichters portret bij de voornaamste boekhandelaren te Sofia en Philipopel verkrijgbaar is gesteld en tegen postwissel franco toegezonden wordt:)

Aan u, Sofia, dierbre stad,
Die waart en zijt mijn bakermat,
U zij dit lied thans toegewijd,
Van eer en heldenmoedigheid.

Dat Mars z'n oorlogs-geest is over 't Land gedreven
En dat men goed, ja bloed, opzet met lijf en leven,
In teerling van dien God; dat menig ziel versmoort;
Dat huizen zijn verbrand, en kerken zijn verstoord;
Dat lans staat tegen lans, en degen tegen degen;
Dat Ferdinand daar vliegt al over Ruslands wegen;
Dat d' een mensch d' ander eet, en jammerlijk verscheurt;
Dat 't koopmanschap verloopt; dat Bulgarij meest treurt
En Rusland zich beklaagt der golven en der baren;
Is 't, Russen, uw bedrijf? of 't uwe, o Bulgaren?

Zoo gaat de dichter voort, en eindigt met de bede dat de waarheid moge nederdalen. Voor ieder, die als ordentelijk burger op de hoogte is van de staatkunde van den dag, en die dus weet, dat 't nog niet tot een krijg tusschen Rusland

en Bulgarije gekomen is, wordt het duidelijk, dat Krawatschkiki hier als met profetischen blik de toestanden der toekomst overziet en bezingt.

Maar laten wij thans Starisloff aan het woord. Van dezen dichter wordt als levensbizonderheid vermeld, dat hij nimmer rundvleesch of kaas eet, maar slecht lamsvleesch en koek. Ferdinand van Koburg, die, als een waar vorst, tevens een zeer ontwikkeld kunstbeschermer is, noodde ook Starisloff meermalen aan zijn disch; er ging eens een schotel met rundvleesch rond, waarvan Starisloff zich ook toen niet bediende, ofschoon de schotel op de lievelingsmanier des vorsten was gereed gemaakt. De vorst keek den dichter verwonderd aan, doch zweeg en maakte geen toespelingen. Wat nu de portée is van deze anekdote is niet recht duidelijk, ook heeft zij geen betrekking op het volgend gedicht, een der besten van den meester, waarvan wij alleen den aanhef mededeelen:

> Wie staat, wie staat aan 't hoofd van 't land?
> Is 't niet, is 't niet vorst Ferdinand?
> Vertrekt dan naar den grens van 't rijk der Czaren
> En toont uw moed, uw kracht, uw helden-aard, Bulgaren,
> Laat zien, laat zien, wij zijn niet langer slaven,
> Neen neen, neen neen, neen neen, maar echte Slaven.
> Enz.

Men geve acht op het climax met ‘neen neen, neen neen’ en op het rijke rijm van Slaven, met een hoofdletter, dat op den volks-stam doelt, en slaven, zonder hoofdletter.

Doch, het zij voor dit maal genoeg. Als slot-proefje zij dit acht-regelig gedicht van den dichter Tapla vermeld. Deze behoort tot de oppositie en zijn gedicht moet ironisch begrepen worden, aan het adres van Ferdinand van Koburg en diens moeder Clementine:

> Wie dwaalt in rijke krinoline?
> Het is de oude Clementine.
> Wie is hij, dien de lauwer voegt,
> En met een aanzicht zoo vernoegt
> Gezeten op de zegewagen,
> Keert weêr van 's vijands nederlagen?

Wie 't is? Weet niet het gansche land,
Dat het... is vorst Ferdinand?

De dichter verlangt, zoo als elk, zijn ironischen dicht-aard kennende, dadelijk begrijpen zal, dat de.... met het woordje ‘niet’ zullen ingevuld worden.

Wij hopen door deze beknopte mededeelingen en fragmenten reeds eenigszins de belangstelling in de nieuw-Bulgaarsche letteren te hebben gewekt. Wij hopen later uitvoeriger berichten en vertalingen te geven. Wij kunnen echter reeds te kennen geven, dat deze niet als tijdschrift-bijdrage, maar in een afzonderlijk uit te geven boek-deel het licht zullen zien. Voor dat werk hebben wij blijken van instemming ontvangen en voor-af toegezegde inteekening, van Ridder H.M.W. Piplof, Burgaarsch konsul te Yokohama, verder van Graaf Stemeni, Bulgaarsch gezant aan het hof van Finland, voorts van Prins Roefhikoff, direkteur der gevangenissen in Siberië, en eindelijk ten onzent van de heeren Bee, Slaaker en Kaasman, die het initiatief hebben genomen tot het stichten eener Phil-Bulgaarsche Vereeniging, waaraan zich ook heeft toegevoegd, als sekretaresse, mevrouw Daalhof.

Mevrouw A.B.C. Daalhof werd geboren te Purmerend, waar zij haar eerste opleiding ontving ter bewaarschool. Later bezocht zij het gymnasium te Beverwijk, onder bestuur van den heer Kranik, den zoon van den heer H.U.W. Kranik, die vóor hem deze school dirigeerde. Mevrouw Daalhof bezocht vervolgens München en Heidelberg, op welke laatstgenoemde plaats zij zich als secondante engageerde aan de gemeente-hoogere-burger-school, met vijf-jarigen cursus, voor meisjes. Op dertigjarigen leeftijd in Nederland te-ruggekeerd, gaf zij een voor de jeugd bewerkte ‘Geschiedenis van Bulgarijes Worstelkrijg’ uit, die haar meer bekend deed worden.

Mevrouw Daalhof geniet een flinke gezondheid, zij houdt zich ook bezig met het vervaardigen van aangename en nuttige handwerken als borduren, breien, portières weven, en zoo meer.

De heer D.E.F. Slaaker heeft een Bulgaarsche spraakkunst

onder handen. De heer Slaaker werd geboren te Velp, genoot zijne eerste opleiding aan de bewaarschool al-daar, en zoo verder, tot hij zijn tegenwoordige hoogte bereikte. De heer Slaaker, als-ook de heeren Bee en Kaasman, werden reeds tot eereleden der Fanfare, eene muziekvereeniging te Sofia, benoemd.

Haarlem, 15 Oct. '88.
F.H.

Glaukon of over de moeite. Dialoog door Ch.M. van Deventer.

Aan Willem Kloos.

Alkibiades. Waarom toch, o Sokrates, loopt ge met het hoofd voorovergebogen; hebt ge iets verloren en zoekt ge dat op den grond?

Sokrates. O zoon van Kleinias, ben ik eigenaar van zulke kostbare zaken, dat ik het verlies van een harer zou betreuren?

Alkibiades. Welnu, wat dwingt u dan zulk een lastige houding aan te nemen?

Sokrates. Wil ik u de reden zeggen? Wij, Hellenen, weet ge, als wij tot de goden omhoog bidden, zien omhoog, en bidden wij tot de goden daar beneden, dan buigen wij ons.

Alkibiades. En wien dan, Sokrates, riept gij aan van die daar omlaag? Was het Persefone, de schoone?

Sokrates. Gij vraagt als een jongeling, jongeling, die het eerst om een schoone vrouw denkt. Doch leeftijd zoekt leeftijd, niet waar, en zoo sprak ik tot een van mijn leeftijd, als men de jaren van goden met jaren van menschen mag vergelijken, en ik zocht raad en ondersteuning bij den grooten koning daar beneden.

Alkibiades. Hoe, Sokrates, vreest gij Hades, gij, de rechtvaardigste aller menschen?

Sokrates. Ik zeide niet, dat ik hem vreesde; ik zocht zijn raad, den steun zijner wijsheid, wijl hij god is en toch bij den Acheron woont.

Alkibiades. Waarom bevreemdt u dat?

Sokrates. Ik dacht, Alkibiades, Zeus regeert daar boven en is wijs en gelukkig, doch dat verwondert mij niet, want hij is een god en dus wijs en hij ziet het licht en het leven. Doch Hades is een god, en dus wijs en gelukkig en toch ziet hij slechts schimmen, de bleeke schaduwen van 't leven, en de duisternis. En is hij niet zeer wijs, die gelukkig weet te zijn in droevige omstandigheden?

Alkibiades. Zeer zeker.

Sokrates. Zou dan Hades niet de wijste wezen? En ik vroeg of hij mij leeren wilde, hoe men genot kan vinden in moeite doen, want geen, dacht me, moest dat beter weten dan hij.

Alkibiades. En wat antwoordde hij, Sokrates?

Sokrates. O mijn beste, de goden zijn karig met hun wijsheid; zij zeggen ze aan weinigen, of zooals in Delphi door ééne aan velen, doch op zulk een wijze, dat de velen lang moeten zoeken, vóór zij de wijsheid van den god gevonden hebben. En ook de god daar beneden is karig. Want hij wilde gaan spreken, doch toen kwaamt gij juist bij mij, en hij, vreezende, dat ook gij zijn woorden zoudt hooren, zonk terug, en ik had niets gehoord.

Alkibiades. Inderdaad, Sokrates, gij spreekt met een ernst, alsof werkelijk geschied was, wat gij vertelt, en het smart mij, dat ik u van zulke rijke wijsheid beroofd heb. Doch zeg mij, waarom wildet ge juist die wijsheid kennen? Hebt ge met een sofist gesproken en u verbaasd, dat die menschen behagen er in scheppen zich zelf en anderen met spitsvondigheden te vermoeien? Of vroeg hij u, wat gij van Hades wildet weten?

Sokrates. Voorwaar geen sofist, Alkibiades, doch een bescheiden en wijsheidlievend jongeling van uw tijd; Glaukon, den zoon van Apollonios; gij kent hem, niet waar? Waarlijk, het verbaasde en verheugde mij hem zoo naar waarheid

strevend te vinden, wijl ik wist, dat hij veel met sofisten was geweest.

Alkibiades. Glaukon, wie zou hem niet kennen, die na mij de schoonste paarden in Athene bezit? En zoudt ge mij willen mededeelen, wat gij met hem besproken hebt?

Sokrates. Wilt gij het hooren?

Alkibiades. Maar niets zal mij liever wezen, o Sokrates.

Sokrates. Welnu, luister dan.

Ik had korten tijd mijn huis verlaten en was op weg naar de Agora, toen ik een snellen stap achter mij hoorde en spoedig daarop voelde ik een hand op mijn schouder, en mij omkeerende, zag ik Glaukon, die mij staande hield en zeide: ‘o Sokrates, ik vreesde reeds u niet te huis te zullen treffen, doch wijl ik u noch op de Agora, noch in het Lukeion vond, besloot ik u in uw huis op te zoeken, en nu zag ik u vóór mij loopen.

- Den goden dank, zei ik, dat gij niet later zijt gekomen, want het is zeker om iets belangrijks, dat gij zelf rondloopt en niet een slaaf tot mij zendt?

- Belangrijk voor mij, zeer zeker, sprak hij, doch voor u durf ik niet zeggen.

- Wat wildet ge mij dan vragen? vroeg ik.

- Ge weet, Sokrates, zei hij, dat ik weldra huw, en de vader van mijn bruid en mijn vrienden wenschten zoo zeer als ik, dat gij bij het feest waart. Nu vreesde ik echter, dat ge niet gaarne bij zulk een drukte zoudt willen wezen, en daarom kwam ik zelf om u te overreden, zoo ge bezwaar hadt.

- O zoon van Apollonios, riep ik, sinds wanneer schijn ik u angstig toe om onder véél menschen te zijn?

En hij: ‘het is toch waar, Sokrates, dat gij somtijds gastmalen, waar men u noodigt, onbezocht laat.’

- Doch iets anders, zei ik, is het huwlijksfeest van een vriend; of acht gij die gebeurtenis zoo gering? Ik niet voorwaar, die zulke groote gevolgen voorzie. Ge zult vele kinderen verwekken en trachten gezien te worden in de stad, opdat uw zoons u bewonderen en gij hen van voordeel kunt wezen. Gij zult uw vermogen willen vermeerderen en goe-

deren koopen en vele slaven, en er naar streven tot zóó grooten rijkdom en roem te geraken, dat gij wordt als die vorst, van wien Homeros zegt:

'hem eerde het volk als een godheid.'

en in de oorzaak van zulk een groote toekomst, denkt gij dat ik daarin geen belang zou stellen en mij verheugen?

- Neen, bij Zeus, Sokrates, zeide Glaukon, doch ge hebt zooveel huwlijken gezien, dat ge wellicht niet verlangen zoudt....

- O mijn beste, riep ik, begroeten wij niet daaglijks de goden? En is het huwlijk niet iets goddelijks, wijl het den vader aanspoort de wetten te eeren, opdat zijn gezin in vrede leve, en in 't geheel braaf te zijn, opdat hij zijn kinderen tot voorbeeld strekke? Ik althans acht het huwlijk een geschenk van de goden, waardoor zij de menschen tot beoefening van het goede brengen en hem leeren met genoegen zich in te spannen tot het bereiken van zaken, die ook de gansche stad ten goede komen. Is het niet zoo, Glaukon?

- Het lijkt wel, Sokrates, zeide Glaukon glimlachend, alsof gij meent, dat ik, die uit eigen beweging huw, het goede en godlijke van het huwlijk niet inzie. Doch ik ben verheugd, dat ik u zoo bereid vind om aan mijn verlangen te voldoen, en zoo ge wijt, ga dan nu mede naar de Agora; wellicht ontmoet ik daar nog, die ik noodigen wil.

- Ik was op weg daarhenen, sprak ik, en hoeveel aangenamer is het mij niet te gaan met u, die mij nu reeds toeschijnt voort te schrijden met den ernst van een geacht burger.

- Gij spot, Sokrates, zeide Glaukon, licht kleurende, en doet alsof mijn bijzijn u tot eer zou strekken, terwijl toch de aanzienlijksten der stad uw gezelschap zoeken en trotsch zijn uw vriend te mogen heeten.

- En zullen zij ook trotsch zijn op mijn versleten mantel, vroeg ik glimlachend, wanneer ik met het kleed, dat ik nu draag, op uw bruiloft kom? Vreest ge niet, dat een vreemdeling, die er bij mocht wezen, zich zal verbazen en vragen: hoe nu? zulk een armoedige bij den rijken Kratokles?

- Het is niet uit vrees of schaamte voor een vreemdeling, o Sokrates, sprak Glaukon, dat uw mantel mij hinderen zou, maar wel lijkt het mij storend bij een feest, indien het uiterlijk der gasten niet duidt op onbezorgde welvaart, want waar vreugde zal wezen, moet men alles vermijden, wat de gedachte aan zorg kan opwekken. En dit zeggende, kleurde hij weder.

Ik schepte behagen in zijn verlegenheid en zeide: o, voortreflijke, gij gelijkt hun, die, als zij na een feest hoofdpijn hebben, niet zullen antwoorden, dat zij te veel dronken, doch: die visch was bedorven of ik was zoo moede of iets dergelijks en nooit de ware oorzaak noemen. Doch stel u gerust, mijn vriend, want ik zelf ben ook van meening, dat men sierlijk tot de sierlijken moet gaan.

- Waarom toch, Sokrates, vroeg Glaukon, spreekt ge altijd in spot en ironie? Het is vaak moeilijk te weten, of ge in ernst spreekt of niet, en ook u zal het moeite kosten uw bedoeling te omhullen; en ge kunt toch niet meenen, dat men voor zijn genoegen onnoodige moeite verricht.

- Niet voor zijn genoegen! riep ik. En waarom rent gíj dan dagelijks zoo ijverig rond met paard en wagen, alsof ge in Olympia waart?

- Zeker niet om de moeite, antwoordde hij, doch om het genot van de beweging, die daarenboven, zooals ge wel weet, het lichaam sterkt, en mij oefent, zoowel voor wedkampen als voor den oorlog.

- Helaas, Glaukon, zei ik, ik ben een arme man, en bezit geen paarden en geen wagen, zooals gij, de zoon van Apollonios. Doch de goede goden, die den hond schenken wat de leeuw mist, gaven den armen Sokrates in zijn hoofd een kleine renbaan en korte, hardharige paarden. En gelijk gij u dagelijks oefent voor wedkampen en strijd, zoo laat ik zonder ophouden in míjn renbaan mijn paarden rennen en met elkander wedloopen; en wanneer zij struikelen gun ik hun tijd zich op te richten, en jaag ze dan weder voort; en zoo oefen ik mijn paarden altijd door, dat zij in staat mogen zijn, wanneer het teeken gegeven wordt, zonder struikelen

den eindpaal om te rijden en hindernissen te overwinnen, en mijn wagen niet in anderer wielen te doen verwarren, zoo dat hij niet kantele en ik bloedend door het zand worde gesleurd en vertrapt door de hoeven der medekampende paarden. Zulk een oefening is noodig voor mij, Glaukon, want er zijn menschen, die gevleugelde rossen hebben ontvangen, welke zonder leeren aanstonds heel ver komen, en de toeschouwer ziet slechts de stofwolk en als hij tuurt naar den eindpaal, zie dan zijn de paarden reeds weder vóór hem en staan daar zonder zweet en stof, trotsch op het blinken hunner vleugels. En moet ik dan, Glaukon, mij niet onophoudelijk oefenen, om met die gelukkige renners te kunnen rennen? Verwonder u dus niet, gelukkige, indien ik altijd op wat moeielijke wijze spreek, want ik oefen mijn paarden, en ik oefen mij zelven als wagenmenner, en zonder het te willen, dwing ik, die met mij spreekt, mijn wagen te volgen.

- Voorwaar, Sokrates, zeide Glaukon, gij spreekt bescheiden, zoo gij met de gevleugelde paarden de redeneeringen der sofisten bedoelt. Want ik heb altijd gehoord, dat zij in den wedstrijd der woorden bij u ten achter blijven. Doch ik ben tevreden met mìjn paard en wagen en nog eens zeg ik, het is niet om de moeite, maar om het genot van de beweging en om de oefening, dat ik mij afmat, en anders zou ik het wel laten.

- Maar toch, Glaukon, zeide ik, zijt gij en uw vrienden niet geheel afkeerig van vrijwillige inspanning. Waarom anders houdt gijlieden u bezig met het oplossen van raadsels, als gij vroolijk bijeen zijt? Want het vinden van het juiste antwoord brengt u toch geen voordeel aan. En, wat nog veel meer is, waarom gaan, zooals ook gij gedaan hebt, de jonge en ook de oude lieden naar die wijze mannen, ja, geven hun zelfs geld, die u in het net van hun woorden verstrikken, totdat gij er niet meer uit kunt geraken en met al uw spartelen en wringen slechts los komen, wanneer die toovenaars het willen? En toch gaat gij den volgenden dag weder tot hen. Waarlijk, niet enkel om wijsheid te winnen doet gij zoo, doch ook omdat gij genoegen vindt in de

inspanning die 't u kost om hen te volgen in hun redeneeringen. Gelooft ge dat niet, Glaukon?

- Nu, zeide Glaukon, ik weet wel, Sokrates, als het huwelijk een moeielijke zaak was, zou ik ongehuwd blijven. Doch Eudemia is zachtaardig en zal het mij niet lastig maken.

- Gij schijnt te veel om Eudemia te denken, mijn vriend, zeide ik, om mij te willen tegenspreken en ik verheug mij over haar zachte inborst. Want uw kinderen zullen twee zachtaardige ouders hebben en derhalve, zooals natuurlijk is, ook zelve zachtaardig wezen, zoodat het u geen moeite zal kosten hen tot brave burgers op te voeden. Voorwaar, opvoeden is een lichte taak, want men ziet iedereen huwen zonder een studie van de opvoeding gemaakt te hebben; ja zelfs die niet lezen kan heeft een huisgezin.

- Ge doet mij lachen, Sokrates, zeide Glaukon, met uw studie van het huwelijk en van de opvoeding. Waarlijk, indien men niet kon huwen zonder zulk een studie gemaakt te hebben, zou de stad weldra ontvolkt wezen.

- Zeer zeker, mijn beste, zeide ik, en ik houd mij ook overtuigd, dat de goden voor ontvolking vreezende, de wetenschap der opvoeding zoo gemakkelijk hebben gemaakt, dat niemand haar behoeft te leeren, en iedereen haar kent als een aangeboren gave of uit de herinnering van zijn eigen jeugd. En daardoor juist is de stad zoo vol menschen en zijn deze allen braaf en godvruchtig. Maar toch verwondert mij één ding, Glaukon.

- Wat dan, Sokrates?

- Bij alle goden, Glaukon, zeide ik, wat acht gij hooger de ziel van een paard of een hond, of de ziel van een mensch? Toch die van een mensch, niet waar? En naarmate men een zaak hooger schat, naar die mate draagt men méér zorg haar te beschermen in wat zij voor goeds, haar te verbeteren in wat zij voor kwaads inhoudt. Is het niet zoo, Glaukon?

- Zeer zeker, Sokrates, antwoordde hij.

- Let dan op, mijn vriend, sprak ik, hoe verwonderlijk

de menschen zich kunnen gedragen. Want terwijl iemand, die honden bezit en geen verstand van hun behandeling heeft, een slaaf koopt, die hun aard kent, of aan een vriend om raad gaat vragen, opdat de ziel der honden geleid, gevormd en ontwikkeld worde tot hun en tot zijn welzijn, zoodat zij gehoorzaam en krachtig geworden, hem op gehoorzame wijze krachtige diensten bewijzen op de jacht - en die zelfde man vertrouwt de opvoeding van zijn zoon aan zijn vrouw toe, of aan een slaaf, die zeker wel lezen en schrijven zal kunnen, doch van het hoogste, de deugd, onkundig is, terwijl de zoon toch later zoowel hèm van dienst zal kunnen wezen als dien grooten mensch, die ons allen samenvat en beheerscht, den staat. Zeg mij, Glaukon, is het niet zonderling, dat menigeen schroomt, paarden of honden te houden, doch dat een ieder kinderen heeft?

- Maar ge zijt ook niet billijk, sprak Glaukon, indien ge beweert, dat de vader voor de opvoeding van zijn zoon niet zorgt. Want wel laat hij aan de moeder de zorg voor de verpleging des lichaams en aan een of meer slaven het onderricht in de letters over, doch hij zelf ook spreekt met zijn zoon, en brengt hem op de oefenplaats en op een goede school, en overal waar hij denkt, dat zijn zoon het goede slechts zal zien en hooren.

- O zoon van Apollonios! riep ik, wat speelt ge met mij alsof ik een bal ware en werpt ge mij van de eene plaats naar de andere. O, zeker weet gij, dat ik zóodanig ben, dat ik evenals een harde steen tegen een harden bodem weder opspring en behaagt het u mij vóór ik nederkom weder op te vangen en naar een anderen kant te werpen. Want terwijl ik door uw woorden eerst kwam tot de vraag of het een genoegen is moeite te doen, werd ik gerustgesteld door een ontkenning en daarna mij voerend tot de vraag of de opvoeding een zware taak is, ontkent gij weder, en terwijl ik van vreugde opsprong bij de gedachte, dat zulk een belangrijke zaak, een goede opvoeding, gemakkelijk te geven en te ontvangen is, grijpt ge mij onverwachts beet en slingert mij naar een plaats, waar van daan ik niet weet

hoe ik komen zal. Niet schoon van u is het, Glaukon, die een jongere zijt, aldus met een ouderen man te spelen. Hoe, mijn beste, de opvoeding is niet moeielijk te geven, en de vader behoeft slechts te weten waar zijn zoon het goede zal zien en hooren om hem braaf te maken - maar woudt ge dan beweren, dat de wetenschap van het goede zoo gemakkelijk is?

- Ge zijt een geweldig spotter, Sokrates, sprak Glaukon, want of de wetenschap van het goede moeielijk is, daarover heb ik geen oordeel, en ik wil het u gaarne toestemmen indien gij het beweert. Doch wel zeide ik, dat indien men een studie van de opvoeding moest maken, vóór men een vrouw nam, weinig menschen geboren zouden worden.

- Ge zijt braaf, knaap, sprak ik, en weet te praten, en met de zoódanigen praat ik het liefst. En daarom verzoek ik u, ga met mij de zaak nog eens na, en zie of er niet iets waars is in de bewering, dat men voor zijn genoegen moeite doet. Zie eens aldus. Is het een genoegen om te leven?

- Zeer zeker, Sokrates; weinigen althans zullen dat ontkennen, zeide Glaukon glimlachend.

- En vooral niet zij, die weldra een schoone vrouw zullen huwen, sprak ik. Doch ik wil niet meer vragen dan ik noodig heb. Gelooft gij, dat er zijn, die het een genoegen vinden te leven?

-Ja.

- Onder de rijke menschen?

- Zeer velen.

- Ook onder de armen?

- Ook dááronder.

- Ook onder de slaven?

- Ook onder de slaven, bij Zeus, en zelfs velen, wijl de meesten van hen leven als de dieren, zonder veel te denken, en gelukkig zijn, indien zij wat te eten en te drinken en niet te veel slagen krijgen, zeide Glaukon.

- En ternauwernood kan men dus omstandigheden bedenken zóó, dat er niet iemand te vinden zou wezen, die in die omstandigheden zou willen leven? vroeg ik.

- Ongetwijfeld, zei Glaukon.

- Zeg me dan eens, Glaukon, wat men heeft en schoon vindt, wil men dat gaarne behouden?

- Wat zou men willen behouden zoo niet dat? antwoordde Glaukon.

- Dat is schoon gezegd, knaap, zei ik. Dus ook het leven - want dat vindt men schoon niet waar? - wil men behouden?

- Voorzeker, zei hij, en als het van ons afhing zouden wij onsterflijk wezen.

- En hoe kan men het leven behouden? Door eten en drinken, niet waar?

Hij stemde toe.

- En wie geen eten heeft en geen geld gaat arbeiden om geld te verdienen, dat hij spijs koope?

- Dat weet iedereen, zei Glaukon.

- En hij arbeidt uit vrije beweging om iets te verwerven wat hij schoon vindt, dus met lust; en men arbeidt niet zonder moeite te doen, dus doet de man moeite met lust, dus vindt hij genoegen in het moeite doen, zei ik.

Glaukon dacht even na en zeide:

- Doch nu redeneert ge niet goed, Sokrates, indien ik zoo spreken mag, al werpt gij dus op dus; althans, zoo ge mij iets anders wildet doen toestemmen, dan ik reeds eenigen tijd geleden gezegd heb. Men doet moeite om een genoegen te verwerven en niet omdat de moeite zelf behaagt. En zoo ook arbeidt de arme man, van wien gij spreekt, niet uit behagen in den arbeid, doch wijl hij daardoor verkrijgt, wat hem het hoogste goed is, het behoud van zijn leven. Gij kunt dit terstond ervaren: geef hem geld en hij zal niet meer werken.

- Bij Apollo, riep ik, ik ben een voorzegger geweest, toen ik mij met een bal vergeleek, dien gij heen en weder werpt. Want nu ik meende op een plaats te zullen komen, waar ik mocht blijven, vat ge mij plotseling weder aan, werpt mij tegen een muur en ik spring weder terug naar waar ik eerst was. Waarlijk, indien uw vader moeite heeft

genomen voor uw opvoeding in de hoop op belooning, heeft hij niet vergeefs gehoopt: want ge zijt geweldig in het spreken. En ik wordt gedwongen tot mijn behoud naar het wapen der sykofanten te grijpen, en niet meer verlangend te overwinnen met mijn eigen zaak, zal ik trachten aan te toonen, dat ook de uwe niet sterk is. Doch schroom niet, gelukkige, want de goden leiden de gesprekken van wetensbegeerige mannen; schroom niet en spreek. Is het een genoegen moeite te doen, Glaukon?

- Volgens u misschien, volgens mij niet, zeide hij lachende.

- Gij schertst, zeide ik. Gij strijdt met mij, spelende met uw wapen, zeker dat ge u beschermen kunt, wanneer ik u zou willen treffen. Doch antwoord dan ook als een, die zich zelven beschermen kan en niet voor mij. Is het een genoegen moeite te doen, Glaukon?

- Welnu dan, zei hij, volgens mij *niet*, Sokrates.

- Den overwinnaar te volgen betaamt den overwonnene, zei ik, zóó in den strijd met woorden als in dien met ijzer. En ik volg dus uw wet en zeg met u: in het moeite doen is op zich zelf *geen* genoegen. Doch één ding zou ik nog gaarne willen weten, Glaukon.

- Wat dan, vroeg hij.

- Ik weet niet of al wat gij te voren gezegd hebt door u gemeend werd of als krijgslist gebruikt om den ouden praatzieken Sokrates in het nauw te brengen. Zeg, veroorloof den overwonnene te vragen, opdat hij voor 't vervolg uw wet goed wete, zijt ge nòg van meening, dat er zijn, die het leven een genot vinden in kommerlijke omstandigheden?

- Dat meen ik zoo stellig als vroeger, zeide hij.

- Een edelmoedig overwinnaar zijt ge, o Glaukon, en menschlievend, dat ge niet alleen mij zoo spoedig antwoordt, doch ook niet van wapen verandert. En u zoo edelmoedig ziende, vat ik moed en neem de vrijheid uw meening samen te vatten in twee spreuken: moeite is geen genot, leven is genot. Indien het laatste niet voor alle menschen geldt, welnu, dan spreken wij alleen over hen, voor wie de spreuk wel waar is.

- Ik ben verlangend te vernemen, wat gij wilt, zeide Glaukon.

- Niet anders, gelukkige, dan uw spreuken aaneenhechten, zei ik. Om het leven te behouden, moet men moeite doen, althans menigeen moet dat, niet waar?

- Zeer zeker.

- En om voortdurend te leven, zal men alzoo voortdurend moeite doen moeten?

- Ongetwijfeld.

- En moeite is geen genot?

- Ik zou dat ongaarne ontkennen, zeide Glaukon langzaam.

- Gij spreekt met de beleefde aarzeling van een welopgevoeden overwinnaar, die zijn overmacht niet wil laten drukken, zei ik. Doch antwoord verder. Wat wij het leven noemen van een mensch, is het geheel der daden en aandoeningen van dien mensch, en wij noemen het leven genotvol of niet, naar wij zijn aandoeningen over het geheel genotrijk of smartelijk achten. Niet waar?

- Ik geloof, dat gij gelijk hebt, Sokrates.

- Dan durf ik het ook gelooven, mijn vriend, sprak ik. Doch mij overkomt iets vreemds, Glaukon. Het is of ik nu reeds een zoon van u zie, een tienjarig knaapje, dat naar ons toekomt en zegt: o Sokrates, ge zijt onnoozeler dan een kind; want kinderen weten dat één appel en nog een appel en nog een drie appelen zijn, en dat als gij vele appelen in een mand gooit, gij een mand vol appelen krijgt. En kunt ge dan nog aarzelen om te zeggen, dat als moeite doen geen genot doch smart is, het leven van hem, die altijd moeite moet doen, een leven is vol smart? En wat kan ik anders doen, Glaukon, dan uw zoon kussen en tot hem zeggen: o knaap, uw vader moet van goddelijke afkomst wezen, want zonder moeite te verrichten heeft hij u zóó opgevoed, dat gij zóó jong nog zijnde, groote wijsheid spreekt. Kan ik anders doen, Glaukon?

- Ik zal in allen geval ú niet tot opvoeder van mijn zoons maken, zeide Glaukon lachende, want zij zouden mij altijd tegenspreken. Doch ook ik heb het recht mij op alle wijzen te verdedigen, hetzij door mijn kracht, hetzij door uw

zwakte te toonen, en daarom, vóór ik verder antwoord, eisch ik van u dat gij uw redeneering ten einde brengt, opdat ik antwoordende, weet, waarop ik antwoord, en niet als een klein kind onergdenkend spreek, totdat ik plotseling bemerk gevangen te wezen.

- Ik sta u gaarne toe, wat gij vraagt, Glaukon, zei ik, vooral daar gij weinig verzoekt, want gij hebt reeds wat gij verlangt. Want ik wil niets anders zeggen, dan dat, naar mij dunkt, uw beide spreuken niet wel samengaan. Hij die moeite moet doen om te blijven leven, kan geen genot hebben, indien moeite doen smart is. Want het leven zelf is niets, doch de aandoeningen, die een levend mensch ondervindt, zijn de zaken die men, met één woord ze samenvattende, het leven noemt, wanneer men over het genot of de smart van het leven spreekt. En derhalve behooren de aandoeningen zelf genotrijk te wezen, wanneer hun vereeniging zoo zijn zal en behoort ook de moeite zelf een genoegen te zijn.

- Maar Sokrates, sprak Glaukon, het gaat mij ditmaal, gelijk het mij en ook anderen, die met u spreken, zoo vaak gaat, - gij brengt mij door eenvoudige vragen tot een bewering, die ik volgens hetgeen ik heb toegestemd, niet kan tegenspreken, tenzij ik het laatste woord zou willen hebben, - want men kán altijd tegenspreken, zoo men wil, vooral indien niemand er bij is, die u hooren kan en berispen, dat ge niet spreekt om waarheid te vinden, doch om onoverwonnen te schijnen, - maar toch, Sokrates, blijft een bezwaar bestaan, dat uw woorden niet wegnemen. Zie, ik word gedwongen iets toe te stemmen, en kan toch niet gelooven, dat gij gelijk hebt. Het is alsof een stem in mij zegt: zou de wijze en verstandige Sokrates, hetzij om met u te spelen, hetzij dat hij zelve zich in zijn woorden verwart, ook ergens in zijn redeneering een fout hebben gemaakt, die gij, en hij zelf misschien ook niet bemerkt heeft. Want wat, Sokrates? Wanneer ge mij overtuigen wilt, is het dan niet noodig, dat ik vertrouwen stel in de waarheid der bewering, tot welke ge mij brengt, en wanneer die bewering niet samengaat met al wat ik vroeger heb gemeend, is het dan toch mijn

plicht al mijn vroegere meeningen voor die nieuwe weg te werpen, of doe ik niet verstandiger door te onderstellen, dat een gebrek in uw redeneering mij ontgaan is. Want nu ben ik, wanneer ik niet kibbelen wil, wel gedwongen u toe te stemmen, dat men genoegen kan vinden in het moeite doen op zich zelve, en toch is het mij alsof ik gevoel, dat gij ongelijk hebt.

- Voortreffelijk, knaap, zeide ik, en zeer wijsheidlievend hebt gij gesproken en de wijsgeerigheid van uw ziel blootgelegd. En niet gaarne zou ik willen, dat ge u terstond door mij liet overtuigen, indien ge mij niet kunt tegenspreken. Want ook de sofisten streven er enkel naar den hoorder zóóver te brengen, dat hij niet meer antwoorden kan dan een toestemming, al zien zij ook dat hij verward en verbaasd is en iets zeggen moet tegen zijn zin. Maar één ding is uw verborgen gebleven, mijn beste. De waarheid is niet licht te verwerven en ge moet niet verlangen in korten tijd tot een nieuwe overtuiging te geraken. Gij moet tevreden zijn, indien ge zóó veel hoort, dat gij zelf kunt spreken met de stem, die ge in u verneemt, en samen redeneert, alsof gij met Sokrates waart, en zonder moeite te schromen moet gij onderzoeken wie ongelijk heeft, de stem in u, of de redeneering die gij tegen haar aanvoert. Want, o mijn vriend, bij ieder wijsgeerig mensch is de inwendige stem van godlijken oorsprong, doch geplaatst in een mensch, en daarom ook voor dwaling vatbaar. Maar indien ge wilt, Glaukon, laat ons dan de zaak nog eens nagaan.

- Zeer gaarne, als gij bereid zijt, sprak Glaukon.

- Zie dan eens aldus Glaukon, zei ik. Doet men moeite om iets te verkrijgen of te bereiken, of niet?

- Om te verkrijgen, Sokrates.

- En datgene wat men verkrijgen wil, acht men dat op de een of andere wijze iets goeds of aangenaams voor zich, of iets kwaads of geen van beiden?

- Ongetwijfeld iets dat goed of aangenaam is, Sokrates.

- Mag ik dan zeggen, dat de moeite de moeite is voor iets aangenaams?

- Ik heb daar niets tegen.

- Hoe? Wordt volgens u het gelijke door het gelijke veroorzaakt of door het ongelijke?

- Ik zou u gaarne antwoorden, Sokrates, zeide Glaukon, indien ik goed begreep wat gij wildet.

- Zeg mij dan eens Glaukon, wordt ge van vuur warm?

- Dat geloof ik.

- En is het vuur zelf warm?

- Niet weinig.

- En verwarmt het, omdat het warm is?

- Ongetwijfeld.

- Zoodat volgens u, en volgens mij ook, het warme het warme veroorzaakt.

- Ge hebt gelijk.

- Antwoord nog eens: een hond kan een hond telen, doch een mensch enkel een mensch, niet waar?

- Zeer zeker, Sokrates.

- Hebt gij er iets tegen, den hond en den mensch oorzaken van hun kroost te noemen?

- Niet het minst.

- Zoodat ook nu weder het gelijke oorzaak van het gelijke is.

- Zoo is het.

- Zou het altijd zoo wezen, Glaukon?

- Misschien wel, Sokrates, en zeker als gij het zegt. Doch wat wilt ge?

- Indien dat zoo is, mijn beste, dan moet, daar de moeite het aangename voortbrengt en dus oorzaak van het aangename is, ook de moeite zelve aangenaam wezen. Ga derhalve wèl na of gij nòg vindt, dat het gelijke het gelijke veroorzaakt.

- Daar ge mij verlof geeft om na te gaan, Sokrates, zeide Glaukon na eenig bedenken, overweeg ik, en kom tot het besluit dat uw spreuk niet voor alle gevallen juist is. Want zie slechts: een mensch teelt een mensch, dat is zoo, doch een man kan een vrouw telen, en weinig zaken zijn zoo ongelijk als een man en een vrouw. En vuur veroor-

zaakt warmte omdat het warm is, ongetwijfeld, doch ook omdat het warm is, doet het 't water koken en maakt er damp van, zoodat, volgens uw spreuk, vuur damp zou wezen. En nog eens: een mes veroorzaakt pijn als het u snijdt, en toch is een mes geen pijn, meen ik, zoodat gij, als ik het zeggen mag, met uw spreuk u zelven niet veel verder helpt. Want met even veel recht zou men kunnen zeggen, dat het gelijke het ongelijke veroorzaakt; een man toch teelt een kind, en waterdamp komt van vloeibaar water; derhalve zou de moeite, juist wijl zij het aangename veroorzaakt, zelve onaangenaam moeten wezen.

- Voorwaar, Glaukon, zeide ik, ik heb uw edelmoedigheid geprezen, doch ik vrees een onwaardige geloofd te hebben. Want is hij niet een onwaardige, die een vriend niet alleen niet helpt, doch hem ook de middelen tot redding wil ontnemen? En gij wilt mij de spreuk ontnemen, waarmede ik mijn bewering: moeite is aangenaam, voor goed aan mij wilde vasthechten. Want zeer gaat zij mij ter harte, mijn vriend. Doch zeker is uw oordeel dat een zwakke keten zwakker is dan gansch geen keten - van den laatsten weet men dat hij ontbreekt en men kan een sterken zoeken, doch de eerste schijnt de zaken stevig aaneen te binden, doch zoo hij dat slechts in schijn doet, breekt hij als er wat hard op gehouwen wordt of flink aan gerukt. Doch laat ons rukken, mijn beste, en onderzoeken of de keten van ijzer is of een zwak koord. Zeer juist, Glaukon, hebt gij gezegd dat een man een vrouw kan telen, doch zeg mij: kan een vrouw een man voortbrengen?

- Indien wij althans een moeder hebben gehad, Sokrates.
- En een man en een vrouw telen altijd een kind, niet waar?
- Zeer zeker.
- En mannen, vrouwen en kinderen zijn allen menschen?
- Ja.
- Zij behooren dus tot het zelfde geslacht?
- Zeker.
- Zoodat wij misschien zouden moeten zeggen, dat gelijk-

slachtige oorzaken gelijkslachtige gevolgen hebben, doch binnen de grenzen van het geslacht tegenstellingen kunnen optreden, en de oorzaak de eene, het gevolg de andere tegenstelling kan vertoonen. Want hoewel mannen, vrouwen en kinderen allen menschen zijn, vindt men toch bij hen de tegenstellingen man en vrouw, vader en zoon, mensch en kind.

- Misschien zegt ge het zoo goed, Sokrates.

- Indien wij willen nagaan of het zoo goed is gezegd, mijn vriend, laat ons dan beproeven of onze nieuwe keten rukken kan doorstaan. Het vuur is warm, Glaukon?

- Ja, Sokrates.

- En het veroorzaakt warmte, omdat het warm is?

- Dat dunkt mij zoo.

- Maar mijn vriend, bedenk u eens. Hoe weet ge, dat het vuur warm is?

- Vraag dat aan een slaaf zelfs, Sokrates, en hij zal u zeggen, dat gij uw hand in het vuur moet houden.

- Maar, allerbeste, als het vuur spreken kon, zou het dan niet kunnen zeggen: hoe, Glaukon, gij zegt, dat ik warm ben, omdat gij iets voelt als gij mij aanraakt, doch hoe weet gij, dat ik u en niet gij mij de warmte geeft?

- Omdat, Sokrates, als mijn hand zoo warm was, zou ik u branden, wanneer ik u aanraakte. Ook weet gij zoo goed als ik, dat men niet door aanraking met de hand, doch wel met vuur een stuk hout kan doen ontvlammen.

- Maar toch, Glaukon, wil ik u hier vasthouden. Hoe weet gij dat het vuur warm is? Omdat gij u brandt, als gij het aanraakt, niet waar?

- Dat heb ik gezegd en ik zeg het nog.

- Maar hoe? Gij weet toch alleen dat gij een gevoel van warmte en branding hebt, of weet gij meer?

- Ik meen te weten, dat het vuur warm is, al voel ik slechts mijn eigen gevoel, zoo goed als ik honig zoet noem, al voel ik haar slechts met de tong; zoo goed als ik een toorts licht noem, al zie ik haar slechts, al voel ik haar om zoo te zeggen slechts met mijn oogen. En ik doe daar wel aan, verbeeld ik mij, Sokrates. Want als ik het vuur niet

warm achtte, hoe zou ik dan kunnen vermoeden, dat het niet alleen mijn hand verwarmen, doch ook een stuk hout tot vlammens toe kan verhitten.

- Maar mijn beste, zei ik, ik wil u het genoegen niet ontnemen om het vuur warm te noemen, doch ik ben tevreden met uw bekentenis, dat gij het warm noemt, omdat gij bij de aanraking warmte gevoelt. Want dat erkent gij, niet waar?

- Ik spreek dat niet tegen, voor een groot deel althans niet, zeide Glaukon.

- Zeg mij dan eens, Glaukon, is het gevoel in u of in het vuur? Ik bedoel niet of, zooals enkelen der ouden zeiden, of alle voorwerpen op eenige wijze levend zijn en dus ook op eenige wijze gevoelen kunnen - doch dat bepaalde gevoel van warmte, is dat in u of in het vuur? Of wat ben ik spilziek met woorden, waar ik aan weinig genoeg heb? Als gij u brandt, wie gevoelt dan pijn, gij of het vuur?

- Ge zijt onverbeterlijk met uw vragen, sprak Glaukon glimlachend, en ik wil u wel zeggen, dat ik als eerlijk man gedwongen ben te erkennen, dat *ik* pijn heb, en dat ik van het gevoel van het vuur, zoo het eenig gevoel heeft, niets af weet.

- Ik zeg u dank, knaap, voor uw bereidwilligheid om de waarheid te erkennen en niet te kibbelen, waar gij er misschien gelegenheid toe zoudt hebben. Gij derhalve hebt het gevoel en toch noemt gij het vuur warm. Waarom doet gij dat, Glaukon, en waarom noemt gij honig zoet en een toorts licht?

- Ik geloof Sokrates, omdat ik die voorwerpen als de oorzaak van mijn gevoel beschouw.

- Ik geloof dat mèt u, mijn vriend en vraag u daarom of wij van gevoelens, van zintuiglijke gewaarwordingen en hun oorzaken sprekende niet van zelf aannemen, dat de oorzaak en het gevolg gelijkslachtig zijn.

- Ik kan u niet tegenspreken, Sokrates.

- Hoe Glaukon? Is het aangename een gevoel en de moeite een gevoel, of liever zijn er aangename gewaarwordingen, en zijn er gewaarwordingen als wij moeite doen?

- Zeer zeker.

- Zijn wij niet overeengekomen, dat de moeite de oorzaak van het aangename mocht heeten?

- Dat zijn wij.

- Dan geloof ik, gelukkige, dat onze keten door al ons rukken enkel tot een steviger snoer verwrongen is geworden. Want de oorzaak van een gewaarwording is met deze gelijkslachtig; indien derhalve de moeite het aangename veroorzaakt, moet ook de moeite aangenaam zijn. Is het niet zoo, Glaukon?

- En toch, Sokrates, redeneert gij niet goed. Indien al de moeite een gewaarwording is en oorzaak van het genot, dan is toch het aangename ook een gevoel, en derhalve zou hier de eene gewaarwording gevolg wezen van de andere en voor dat geval heb ik u niet toegestemd, dat oorzaak en gevolg gelijkslachtig zijn. Want het vuur zelf ken ik niet, doch wel mijn gewaarwording er van en om die gewaarwording noem ik het vuur gelijkslachtig daarmede, doch hier spreken wij over twee gewaarwordingen, waarbij ik niet van de eene tot de andere besluit, doch beiden ieder voor zich op zich zelve waarneem; zoodat ik hier niet behoef toe te stemmen, omdat ik u zoo even gelijk gaf.

- Ge zijt zeer moeielijk, Glaukon, en toont mij voortdurend mijn misslagen. Moeten wij de redeneering opgeven of verder zoeken, mijn vriend?

- Indien gij niet vermoeid zijt, laat ons doorgaan, Sokrates.

- Gij schijnt toch somtijds evenals ik, behagen te scheppen in de inspanning. Of is het alleen omdat gij u verheugt op te merken, dat de oude Sokrates, die zijn gansche leven gepraat heeft, niet kan komen, waar hij wil? Doch hoe dat zij, gij wilt doorgaan, en ik verlang niets liever. Indien het niet juist gezegd is, dat moeite gelijkslachtig is met genot, omdat zij de oorzaak er van is, zoo zult ge misschien niet tegenspreken, dat zij gelijkslachtig moeten wezen, wijl beiden gewaarwordingen zijn?

- Dat spreek ik niet tegen.

- En gelijkslachtige zaken zijn in veel dingen gelijk?

- In veel dingen ongetwijfeld, Sokrates, doch zooals gij

zelf hebt gezegd, kunnen zaken gelijkslachtig wezen en toch een tegenstelling vertoonen. En die tegenstelling is volgens mij nu juist deze, dat, terwijl moeite en genot gelijkslachtig zijn, beide gewaarwordingen zijnde, moeite een onaangename en genot een aangename gewaarwording is.

Alkibiades. Voorwaar, Sokrates, ge hebt heftiger moeten strijden, dan vaak wanneer gij met sofisten spraakt. Want dezen zijn handig in het gebruiken der woorden, doch beminnen de waarheid niet, zoodat gij, handig als zij, hen kunt brengen tot de bewering van een bepaalde onjuistheid; doch deze Glaukon, naar het mij voorkomt, is eveneens vaardig, en oprecht daarenboven, zoodat hij moeielijkheden ziet, waar ook gij ze ziet, en hij u eerder helpen zal bezwaren te vinden, dan ze te overwinnen.

Sokrates. Zoo is het, Alkibiades, en ik sprak met Glaukon met smart en met vreugde tevens; met smart wijl hij mij voortdurend mijn ongelijk toonde, met vreugde, daar ik zijn wijsgeerigen aard leerde kennen en liefhebben, en mij overtuigde, dat wat ik met hem mocht vinden een echte schat zou wezen, terwijl ik anders zoo vaak moet praten en zoeken om aan te toonen, dat wat de spreekvaardigen aanbieden op goud enkel gelijkt en het niet is.

En ik zeide tot Glaukon: de goden zijn wel goed, dat zij het slechte zelfs vaak tot iets goeds willen aanwenden. Want de sofisten - gij moet dat ook wel gelooven, dunkt mij - hebben geen goede bedoeling met hun bekwaamheld in het gebruik der woorden, en toch, vaak, wanneer zij hun bekwaamheid mededeelen aan een ziel die de deugd liefheeft, wordt hun verderfelijk wapen zegenrijk als de staf van goede vorsten, en de giftbeker, dien zij u toedronken, verandert in de handen des braven in een kelk, gevuld met de kostelijke gave van Dionysos, den onthuller der zielen. Gij, o Glaukon, hebt u zooeven beroepen op de inwendige stem, die zich verhief tegen wat gij genoodzaakt waart toe te stemmen en gij hadt gelijk, mijn beste, doch geef mij dan ook het recht te luisteren naar de stem in mij, die onrustig wordt en spreken gaat, en mij verwijt, dat ik zelf zwijg. Laat ons nog eens

trachten vrede te stichten tusschen de woorden onzer lippen en de stem in ons.

- En niet onwillig zult ge mij vinden, Sokrates, zeide Glaukon.

- Voortreffelijk, knaap. Laat ons nog eens aanvangen. De moeite is de moeite om iets, niet waar?

- Zeer zeker.

- En dat iets, is dat iets dat men begeert?

- Ik heb althans niemand gekend, die vrijwillig zich inspande in de meening zich daardoor smart te bezorgen.

- Hoe, wat men begeert, heeft men dat?

- Misschien wel, Sokrates, misschien ook niet, ik kan u zoo dadelijk niet antwoorden. Doch in allen geval behoeft men geen moeite te doen voor datgene wat men heeft, zoodat ik, wat ons gesprek aangaat, u kan toestemmen, dat wie zich inspant, de begeerde zaak, voor welke hij zich inspant, niet heeft.

- Gij blijft voortdurend de goede bestuurder van ons onderhoud, Glaukon, en met u als bestuurder ben ik niet bevreesd op een dwaalspoor te geraken, indien ik kortelijks zeg: men doet moeite voor iets dat men begeert en dat begeerde bezit men niet. Doch antwoord verder, waarom begeert men iets?

- Om genot te hebben, Sokrates.

- Om op een of andere wijze genot te hebben. En hoe weet men dat de begeerde zaak genot zal geven? Wijl men het ondervonden heeft of van anderen gehoord, niet waar?

- Zeer zeker.

- En even zeker is het, dat hij die begeert, het genot van de begeerde zaak ook nog niet heeft - houd mij ten goede, Glaukon, indien ik u met mijn langwijligheid ongeduldig maak; ik heb geleerd in het spreken met u zeer voorzichtig te moeten wezen, want telkenmale wanneer ik een flinken sprong nam, toondet ge mij, dat ik op een verkeerde plaats terecht kwam; ik ben als een jonge vogel, die vliegen wilde, doch hard neerviel, en nu niet anders durft

voortgaan, dan met kleine sprongetjes. Denk gij, mijn vriend, dat gij u thans oefent voor den tijd dat ge kinderen zult hebben, want ook kinderen houden van vragen. En nu Glaukon ben ik verlegen met deze vragen die ik in mij hoor: hoe? men begeert een zaak, eene vrouw of een paard, en die vrouw en dat paard zijn er, doch eigenlijk begeert men het genot, maar waar is dat genot? Is het ergens, Glaukon?

- Neen, Sokrates, doch het zal er wezen, wanneer gij de vrouw bezit, indien ge althans u niet in haar vergist hebt.

- Vergist, Glaukon, wat geschiedt er als men zich vergist?

- Maar het gebeurt toch duizend malen, dat men minder genot ondervindt, dan men verwacht had, en dan heeft men zich vergist.

- Ik dank u, mijn vriend. Wie begeert derhalve, begeert wijl hij van het begeerde genot verwacht. Mag ik dan zeggen dat het genot in de verwachting bestaat?

- Mijnentwege ja, Sokrates.

- En die verwacht, mijn vriend, ziet met den geest het schouwspel van dingen, die hij nog niet heeft, doch die komen zullen; men zou kunnen zeggen, hij heeft ze reeds op een zekere wijze, want hij ziet ze in zich en hij ziet wat genot zij kunnen verschaffen. Evenals de dichters ons in den schouwburg menschen en daden toonen, zoo aanschouwt die begeert, in zijn geest daden en genietingen, door zich die daden en die genietingen voor te stellen. En wij mogen zonder gevaar voor dwaling zeggen, dat niemand begeert zonder de begeerde zaak en haar genot zich voor te stellen. Dunkt het u zoo, Glaukon?

- Ik geloof, dat gij het goed zegt, Sokrates.

- Doch, zooals wij overeengekomen zijn, die moeite doet, begeert, en derhalve doet niemand moeite zonder voorstelling van het genot dat hij genieten zal, of meent te zullen genieten.

- Dat volgt.

- Wat? Wie geniet, heeft die ook een voorstelling van de genomen moeite?

- Ongetwijfeld, Sokrates, en hoe grooter de moeite is geweest, hoe grooter hem vaak de belooning zal toeschijnen.

- Doch is het ook mogelijk te genieten, zonder te denken om de inspanning?

- Ook dát is mogelijk.

- Zijn dan niet de daad der genieting en de daad der inspanning daarin onderscheiden, dat de eerste altijd samen moet gaan met de voorstelling van het genot, doch de genieting zelve niet gepaard behoeft te wezen met de gedachte aan de moeite?

- Ge hebt gelijk, dunkt me.

- Hoe? Is de voorstelling van iets aangenaams aangenaam?

- Hoe bedoelt ge dat, Sokrates? Vraagt ge mij of het aangenaam is aan aangename zaken te denken? Zoo ge dát vraagt, zeg ik gaarne ja, want de dichters behagen ons juist daarom vaak, wijl zij ons van aangename zaken verhalen, die wij uit hun woorden niet anders kunnen zien, dan door ze ons voor te stellen.

- Ge zegt mij juist datgene, Glaukon, wat ik gezegd hebben wilde. Op het oogenblik van moeite doen hebben wij derhalve noodwendig twee gewaarwordingen, één die van de moeite, één die der voorstelling van het gewenschte genot; wanneer, daarentegen, het genot verkregen is, behoeven wij slechts één zaak te gevoelen, het genot zelve. Is het niet zoo?

- Het volgt althans uit hetgeen toegestemd is.

Ik werd door zijn toestemmingen weder welgemoed en zeide: O Glaukon, gij antwoordt zoo gewillig; wat ik u bidden mag, antwoord mij ook snel indien ik u vraag: wat is grooter, het onaangename van de inspanning, voor zoover zij enkel inspanning is, of het aangename van het genot?

- Maar hierop kan ik u zoo gemakkelijk niet antwoorden, zeide Glaukon, en ik geloof dat gij het mij lastig wilt maken. Want indien ik niet nadacht, dan zou ik zeggen dat iedereen dwaas is, die moeite doet, indien de belooning niet grooter is dan de inspanning. Doch ik weet zeer goed, dat vele menschen ontevreden zijn met de belooning en toch kan ik al die menschen niet dwaas noemen, want juist bij ontevredenen vindt men vaak veel wijsheid.

Ik glimlachte om zijn verlegenheid en zeide: welnu, Glaukon, dan laat ik die vraag varen en verzoek u enkel antwoord op deze, die gemakkelijker is: wat is grooter, het aangename door de voorstelling van een genot opgewekt of het genot zelve?

- Hoe kunt ge meenen, Sokrates, zeide Glaukon eenigszins verstoord, dat deze vraag makkelijker is te beantwoorden dan de vorige? Ik geloof zelfs dat één antwoord niet bestaat. Want vaak gebeurt het, dat het genot zelve bedorven wordt door allerlei zaken, waarop men niet had gerekend, doch vaak ook kan men ongestoord het genot genieten.

- Ook die vraag zal ik dan laten varen, mijn beste, en u nu iets vragen dat ongetwijfeld licht is te beantwoorden: wat is grooter, het onaangename van de inspanning of het aangename van de voorstelling van het genot?

- Bij Zeus, riep Glaukon toornig, ik kan mij begrijpen dat er menschen zijn die u haten, daar gij met al uw deugd het grootste genoegen schijnt te vinden in het bespotten van anderen. Want gij brengt mij tot zwijgen, een antwoord verlangende op een moeielijke vraag; en zeggende, dat zij licht is te beantwoorden, doet ge mij voorkomen als een knaapje, dat niet weet hoeveel twee maal twee is. Waarom, als het zoo makkelijk is, vraagt ge het mij en zegt het zelf niet? Ik heb niet beweerd zóó bekwaam te zijn, dat ik een voorstelling zou kunnen meten of wegen; doe gij dat, indien ge het kunt!

- O vriend, riep ik, wordt ge toornig, nu ik u vraag, en vergeet ge, dat als ge vader zijt, uw kinderen u vragen zullen doen, héél wat lastiger dan die ik u stel? Zij zullen u vragen wat God is, en wat het goede, en of de wetten goed zijn. En wat? Zult ge ook dan boos worden? Wees kalm, mijn beste, en vergeef mij, dat ik onwetend u iets vraag wat gij niet weet, want ik meende uit uw vroegere woorden te mogen opmaken, dat gij uw antwoord gereed hadt. Hoe, Glaukon, hebt ge mij niet zelf gezegd, dat ge u met genoegen in het wagenmennen en paardrijden oefent?

- Bij Apollo, dat heb ik, zeide Glaukon nog warm, en

ik zeg het nòg, en indien dàt het begeerde antwoord is, welnu, dan hebt ge het.

- En hebt ge ook niet gezegd, dat ge u niet oefendet om het genoegen der inspanning, doch in de hoop in Olympia te zullen overwinnen?

- Wat haalt ge al mijn beweringen weder op, zeide Glaukon wat kalmer. Indien ge bepaald een antwoord wilt -, ja dan.

- Doch indien ik wil voort gaan zonder het oude op te halen, kan ik niet anders of ik moet een nieuwe vraag doen, Glaukon. Is het een genot in Olympia te overwinnen?

- Indien het althans een genot is door alle Hellenen als een god geëerd te worden.

- Wat, o gelukkige? zijn wij niet overeengekomen, dat de gewaarwording bij een daad van inspanning uit twee deelen bestaat: uit de gewaarwording van de inspanning op zich zelf en de gewaarwording opgewekt door de voorstelling van het te verkrijgen genot?

- Dat zijn wij inderdaad overeengekomen, Sokrates.

- Maar, mijn allerbeste, indien dat zoo is, dan had ik gelijk met te zeggen, dat het antwoord op mijn vraag van zoo even zeer gemakkelijk te geven is. Wanneer gij genoegen schept in oefening, dan hebt ge op dat oogenblik eenig genot, en dit genot is afkomstig van het onaangename der inspanning en het aangename der voorstelling van het genot - en wat van beiden moet dan grooter wezen, Glaukon?

Glaukon zag verbaasd op, en zeide lachende: gij zijt toch immer dezelfde, Sokrates, en laat iemand niet los. Welnu, ik geef u toe, dat het tweede grooter is dan het eerste.

- Hoe, Glaukon, vroeg ik, zijn wij nu tot een einde gekomen of blijft er nog meer te vragen over?

- Bij Zeus, Sokrates, wilt ge nog verder? zeide Glaukon. Het zij zoo, doch wij hebben zóóveel en in zóóveel richtingen gesproken, dat ik niet juist meer weet wat wij gezegd hebben.

- Mag ik dan eens ophalen? vroeg ik. Terwijl gij beweerdet, dat niemand voor zijn genoegen zich inspande, sprak ik u tegen en trachtte u op vele wijzen tot mijn

meening te brengen, doch telkens wist ge u los te scheuren, wanneer ik meende u aan mij te hebben gebonden, tot een goede god mij aanraakte en mij het tooverland in ons zelve wees, waar wij de dingen onzer verwachting met de oogen der ziel aanschouwen, en mij toonde dat ook van dat land en niet enkel van deze zichtbare aarde onze aandoeningen komen. En van zijn aanwijzing gebruik makende, zijn wij tot het besluit gekomen, dat, zoo de inspanning op zichzelve niet aangenaam was, zij toch altijd begeleid werd door de voorstelling van het nàgestreefde genot, en deze voorstelling, daar zij aangenaam was, de smart der inspanning kon opheffen niet alleen, doch ook overtreffen, zoodat men ten slotte toch bij een daad van inspanning genoegen heeft. En het komt mij verwonderlijk voor, Glaukon, nu ik er over denk, dat wij zoolang hebben gesproken, ja en af aan toe gekibbeld, terwijl wij het volkomen eens waren. Want gij hebt aanstonds gezegd, dat gij u met genoegen oefendet, en terstond hebt gij dus erkend u in te spannen en toch genot te hebben. Waarlijk, mijn beste, wij zouden reden tot ontevredenheid hebben, indien wij niet beiden zoo praatlievend waren, en den tijd niet verloren achtten, die besteed werd aan redetwisten. Doch hoe, Glaukon? Indien ge mij gezegd hadt, dat ge u niet met genoegen oefendet, wat dan? Zijn er zulke menschen?

- En zeer velen, Sokrates.

- Wanneer gij een van hen waart, mijn vriend, voorwaar, dan zouden wij méer gekibbeld hebben. Want redeneerende met hem als ik met u deed, - wanneer ik hem vroeg of het aangename der voorstelling grooter was dan de smart der inspanning, dan zou hij zeggen: ‘ge ziet mij voor een dwaas aan, Sokrates. Want indien ik u dat toestemde zou ik ook moeten zeggen, dat ik genoegen heb als ik mij oefen, en ik zou mij zelven tegenspreken daar ik in den aanvang u vertelde, dat de oefening mij onaangenaam was.’ Zou hij niet zóó spreken, Glaukon?

- Zeer zeker, Sokrates, antwoordde Glaukon, indien hij althans zich goed herinnerde, wat hij gezegd had en niet

daar uw vragen verward was geworden, gelijk ik zoo even.

- Maar weet gij niet, Glaukon, dat het veel gemaklijker is te weten, wat een ander moet doen en zeggen, dan zelf met daad en antwoord gereed te zijn, wanneer men ze noodig heeft?

- Dat weet ik heel goed, en velen berispen u, Sokrates, daar gij altijd anderen van ongelijk wilt overtuigen, zonder zelve veel te doen; ja zelfs schroomt gij niet Perikles den groote een slecht burger en een slecht volksleider te noemen.

- Het zij zoo voor het oogenblik, knaap, en laat ik mijn bewering dan met mij zelven bevestigen. Doch wanneer ik nu dien man vroeg: 'hoe, gij schept geen behagen in oefening, zegt ge, - waarom oefent ge u dan?' Wat zou hij antwoorden, Glaukon?

- Misschien zou hij zeggen, dat hij zich oefende uit schaamte, of uit vrees, dat hij niet goed zou kunnen strijden.

- Laat ons dat laatste onderstellen. Dan zou ik zeggen: hoe, gij vreest niet goed te zullen strijden? Vreest gij dan den dood? En hij zou antwoorden: ik vrees hem, Sokrates, en anders zou ik reeds lang mijzelven vermoord hebben. Hoe zullen wij met iemand spreken, Glaukon, die zóó zeker weet wat hij vreest en wenscht?

- Tracht gij het te zeggen, Sokrates.

- En terstond dan, mijn vriend, zal ik gebruik maken van een wapen, dat wij heden gevonden hebben, om het nut van ons onderhoud te bewijzen. 'Maar man, zou ik zeggen, gij vreest den dood, dus op de een of andere wijze begeert ge het leven. Doch het leven is op zich zelve niets, maar de aandoeningen die een levend mensch ondervindt, maken hem gelukkig of ongelukkig, naar gelang zij meer of minder genotrijk of smartelijk zijn.' Zou hij dat moeten toestemmen, Glaukon?

- Indien hij althans verstandig was.

- Welaan, zou ik verder zeggen - doch ik vrees één ding, Glaukon. Ik vrees, dat ik hem zou willen brengen tot de erkenning van het genot der inspanningsdaad en, zóóver gekomen, zou ik zijn als een die een Aethiopiër had bewezen,

dat hij wit was. Want ik zou dien man hebben willen bewijzen, dat hij zich voor zijn genoegen oefende, terwijl niemand beter dan hij zelf kan beoordeelen of de gewaarwording bij de oefening aangenaam is of niet. Het zou niet van een wijsheidlievend mensch wezen om te willen redeneeren tot ik een besluit bereikte in tegenspraak met het feit waarover ik redeneerde, en op die wijze moeten wij dien man derhalve niet toespreken.

- Maar hoe dan, Sokrates?

- Daarnaar zoek ook ik, mijn beste. Zie eens aldus. Die man zelve weet het best of hij bij het doen eener inspanningsdaad smart of genoegen heeft, doch wij mogen met hem er over redetwisten, gelijk ik met u deed, welke de bestanddeelen der gewaarwording zijn, en ik geloof dat bij hem zoowel als bij iedereen de bestanddeelen zouden wezen: de smartlijke gewaarwording van de inspanning op zich zelve, en de aangename van de voorstelling der te verkrijgen genieting. Het is duidelijk, dat bij hem de tweede geringer is dan de eerste, is het niet zoo?

- Dat moet zoo zijn.

- Wanneer ik hem vroeg of hij eenig genot gekend had, dan zou hij, tenzij hij een uitzondering was, moeten toestemmen.

- Ongetwijfeld.

- Doch indien ik hem vroeg, waarom bij hem de voorstelling van het genot de inspanning niet aangenaam maakte, - ik geloof niet dat hij anders zou kunnen zeggen, dan dat de inspanning bij hem een te groote smart veroorzaakte.

- Ge hebt gelijk.

- En ook dat, mijn vriend, zouden wij hem niet mogen tegenspreken, wijl hij zelf vaak genoeg heeft kunnen waarnemen of hij smart had van de inspanning of niet.

- Zoo is het.

- Hoe zouden wij hem kunnen helpen, Glaukon? Zouden wij den Aethiopiër baten, door hem te bewijzen dat zijn huid wit was?

- In geenen deele.

- Doch indien hij bedroefd was over zijn zwartheid en

wij konden hem toonen, dat ook een zwarte huid van groot voordeel kan zijn, was hij dan gered?

- Zonder twijfel.

- Welnu, Glaukon, dan geloof ik, dat wij den ontevreden man kunnen redden door hem te overtuigen, dat er reden bestaat Ponos[1] te loven.

- Bij Zeus, gij wilt niet weinig, Sokrates. Want niet alleen dien man, doch ook mij, die niet ontevreden ben, zult ge, indien ik het zeggen mag, nimmer overreden dat Ponos geprezen moet worden, en veeleer geloof ik dat iedereen met mij zich eerst geheel gelukkig zou achten, indien hij verdwenen was. Doch bovendien zult ge wellicht toch de fout maken, die ge vermijden wilt. Want indien men Ponos moet loven, zou de ontevreden man ook nu reeds genot moeten hebben van de inspanning, ook zonder dat hij lofliederen zingt, terwijl ge zelf zegt, dat hij, en niemand anders zoo goed weet, of hij genot heeft van moeite-doen of niet.

- Indien ik dus Ponos goed wil loven, moet ik eerst aantoonen, dat hij door allen geloofd moet worden; meent ge niet zoo, Glaukon? vroeg ik.

- Ongetwijfeld, zeide hij.

- Hebben wij in den aanvang van ons onderhoud niet gesproken van den man, die zich altijd moest inspannen en toch wilde blijven leven?

- Dat hebben wij.

- Waarom moest hij zich inspannen? Om eten en drinken te verkrijgen, opdat hij kon blijven leven, niet waar?

- Zoo is het.

- En wij zijn toen overeengekomen, dat het leven zelf niets is, doch de gewaarwordingen, die men in zijn leven ondervindt, den gelukkigen of ongelukkigen mensch maken.

- Dat zijn wij.

- Die arme man dus, zeggende dat hij het leven begeert, begeert aangename gewaarwordingen.

- Dat begeert hij.

1 Ponos = Moeite, Inspanning.

- Indien ik hem aantoonde, dat zonder Ponos Hedone[1] niet bestaan zou, zou hij dan eenigszins gebaat zijn, begrijpende dat ook indien hij gelukkig werd, de verwenschte daemon bij hem zou blijven?

- Dat zou althans iets wezen.

- Welnu, laat mij dan trachten hem en u iets te baten, door het recht op een lofzang voor Ponos te verwerven.

- En bewonderen zal ik u nog meer dan ik reeds doe, indien ge mij van dat recht kunt overtuigen, Sokrates.

- Ik geloof alzoo, dat ik even goed tot u daarover kan spreken als tot dien armen man.

- Beproef het althans, wijl ik nu eenmaal bij u ben.

- Welaan, zeg mij dan, Glaukon, doet men moeite om iets te verwerven? Doch ik heb u dat reeds zoo vaak gevraagd; zeg mij liever - misschien hebt ge ook dat reeds gezegd, doch antwoord nog eens - doet men moeite voor datgene wat men begeert?

- Ongetwijfeld.

- Datgene wat men begeert, is dat schoon en aangenaam?

- Men houdt het ten minste voor aangenaam.

- Moet men moeite doen om te verkrijgen wat men begeert?

- De meesten; weinigen slechts zijn zoo gelukkig om veel schoons zonder inspanning te verwerven.

- Hoe? Hebt gij opgelet, dat zij het vroolijkste zijn, wien het 't minste moeite kost schoone zaken te verkrijgen?

- Om u de waarheid te zeggen, Sokrates, zijn er verscheidenen onder hen, die weinig van hun schatten schijnen te genieten.

- En verwondert u dat, Glaukon?

- Ik heb mij dikwijls verbeeld, dat ik van die schatten genieten zou, als ik ze had.

- Als gij iets schoons en goeds altijd hadt en voor u zaagt, zoudt gij het dan nog begeeren?

- Doch indien ge aldus Ponos wilt loven, Sokrates, behoeft ge geen bijzonder mensch te wezen, want de eerste

1 Hedone = Genot.

de beste oude man zal u zeggen, dat men ook van het goede verzadigd wordt, als men er veel van krijgt, zoodat men zelfs van het goede niet te veel moet verlangen, en tevreden wezen als men het vaak ontbeert. Doch ik dacht van u nieuwere en diepere wijsheid te leeren.

- Voorwaar, Glaukon, nu wilt *gij* niet weinig. Hoe zou ik, een oude man, u anders kunnen vertellen en leeren, dan wat ik zelve geleerd en gehoord heb toen ik nog jong was; hoe kunt ge van mij anders dan oude wijsheid verwachten? Doch om u ter wille te zijn, zal ik althans mijn best doen met iets nieuws aan te komen en let gij dan goed op of het nieuw is of enkel zoo schijnt. En toch moet ik met een vraag beginnen zoo eenvoudig, dat zij zeker reeds duizend maal is gevraagd. Wat men begeert, heeft men dat of niet?

- Men kan geld begeeren en het toch hebben, Sokrates.

- Begeert men dan hetzelfde geld dat men heeft, of geld, dat men niet heeft?

- Men kan beiden begeeren; men kan verlangen het geld te behouden dat men heeft en méér er bij wenschen.

- Maar, o gelukkige, als gij naar het behoud van uw geld verlangt, begeert gij dan niet het toekomstig bezit? Hebt ge heden het bezit van morgen, Glaukon?

- Waarom niet, Sokrates?

- Bij de goden, Glaukon, ik heb veel van u geleerd vandaag, doch nu leer ik het grootste van u. Ge zegt mij dat heden en morgen hetzelfde is, en als dat zoo is, mijn beste, dan is ook heden en overmorgen hetzelfde en had die wijze ongelijk, die zeide dat alles altijd stroomt en dat men nooit tweemaal achtereen in hetzelfde water stapt. En wanneer leert men grooter wijsheid, dan wanneer men verneemt dat onwaar is, wat men tot dusver voor de grootste waarheid hield?

- Ge maakt mij bang met uw woorden, dat ik iets vreeselijks gezegd heb, Sokrates, en toch lijkt het mij zeer eenvoudig, wanneer ik beweer, dat ik waarschijnlijk morgen het geld zal hebben, dat ik nu heb, of houdt gij de veiligheid in Athene voor zoo gering?

- Spreek zachtjes, mijn beste, dat niemand u hoore en zegge, dat Sokrates weder bezig is op het bestuur te smalen. Want het is geenszins mijn bedoeling de goede zorg van de overheid te betwijfelen; ik vraag u alleen: is het heden morgen?

- Neen zeker niet, Sokrates.

- Den goden dank, dat gij dat ten minste niet vindt. En zeg mij ook, zijt gij heden eigenaar van geld?

- Gelukkig, ja.

- Zult gij morgen eigenaar van geld zijn?

- Ik hoop het van ganscher harte.

- Wat is het verschil, Glaukon, tusschen u, den eigenaar van heden, en dien van morgen? Is het niet dat gij de eerste heden zijt en de tweede morgen zult zijn; dat de eerste op het oogenblik u zelf is, geheel en al, doch dat de tweede in onze verwachting, in onze voorstelling bestaat, en dat wij morgen eerst kunnen beslissen of de werkelijkheid van morgen met de voorstelling van heden overeenkomt?

- Ik geloof, dat gij gelijk hebt, Sokrates.

- Is het dan ook niet zoo met het bezit van heden en het bezit van morgen? Het eerste bestaat nu voor zoover iets bestaan kan van dien aard, geheel werkelijk, doch het tweede bestaat enkel in uw verwachting, en is het juist niet door de goede zorg van de overheid dat gij rustig kunt gaan slapen, zeker, dat de werkelijkheid van morgen beantwoorden zal aan uw verwachting, uw voorstelling van nu?

- Ook dat is zoo, naar ik nu meen.

- Welnu, mijn vriend, zijt ge er dan nog tegen, dat ge het bezit van morgen heden niet hebt?

- Niet langer, Sokrates.

- En toch begeert ge morgen bezitter te zijn, om dan het bezit te hebben, dat wij nu het bezit van morgen noemen?

- Zeer zeker.

- Dus ook in dat geval begeert ge nu iets wat ge nu niet hebt.

- Zoo is het.

- Zou het dan in andere gevallen ook niet zoo wezen?

- Ik ben bang geworden om u tegen te spreken, Sokrates.

- Voorwaar, mijn vriend, ik zou niet gaarne u door vrees tot zwijgen willen brengen; dat is goed voor dwazen, van welke ieder woord een misgeboorte is. Zie daarom nog eens aldus. Doet men moeite om iets te verkrijgen, dat men heeft?

- Neen, bij Zeus, zoo dwaas kan zelfs de meest dwaze niet zijn; want wat men heeft is reeds op de een of andere wijze verkregen.

- Dus men doet alleen moeite om dingen te verkrijgen die men niet heeft?

- Zeer zeker.

- Doet men moeite om dingen te verkrijgen, die men begeert te hebben, of die men niet begeert?

- Om die men begeert.

- Alleen voor die men begeert of ook voor die men niet verlangt?

- Als men het goed nagaat, Sokrates, zal men altijd, waar men moeite voor doet, op de een of andere wijze begeeren.

- Dat geloof ik ook, jongeling. Doch als men enkel moeite doet voor wat men niet heeft, en enkel voor wat men begeert, moet het dan niet noodwendig zóó wezen, dat men enkel begeert wat men niet heeft?

- Zóó overtuigt ge mij beter, Sokrates.

- Schoon zoo, mijn beste. Antwoord verder. Als gij iets schoons ziet, begeert gij het te bezitten, niet waar?

- En iedereen wil dat zoo, Sokrates.

- Gij begeert dat bezit om verzekerd te wezen, dat gij de schoone zaak kunt zien en er van genieten, wanneer gij wilt.

- Zoo is het.

- Doch indien gij er voortdurend naar zaagt, zoudt ge er dan altijd van genieten? Denk eens goed na, Glaukon.

- Ik geloof, dat ik er eindelijk genoeg van zou krijgen.

- Zoo komt het ook mij voor, en ik heb altijd geloofd dat juist het verschil tusschen goden en menschen daarin is gelegen, dat de groote onsterflijken immer genieten kunnen

van het schoone zelf, het onveranderlijke, leven als zij doen in aanschouwing van de onveranderlijke volmaakte zaken, zonder ooit verblind te worden, terwijl wij zwakke stervelingen, die het onveranderlijke zelf niet kunnen waarnemen, er enkel een glimp van kunnen verwerven, een flauwen glimp niet verderfelijk voor onze oogen, door vele veranderlijke zaken te zien, als stonden wij aan den oever van een rivier, door wier golven heen wij den zwak schemerenden bodem zagen. Wij derhalve om het schoone te genieten, behooren veel schoone zaken te zien, en daarom bevredigt één schoone zaak ons slechts korten tijd. Ja, ook zij die in schijn voortdurend genoegen vinden in een zelfde zaak, bewonderen toch verschillende dingen. De vrouw die gij liefhebt zou ophouden u te behagen, indien zij van haar zijde niet trachtte haar goede eigenschappen telkens op nieuwe wijze te toonen. En wanneer ge uw kinderen bemint, Glaukon, bemint ge ze niet het minst daarom, omdat gij in een andere gedaante u zelf en uw echtgenoot waant weder te vinden. En wanneer iets u geen genoegen meer geeft, noemt gij het dan nog schoon, Glaukon? Neen, als gij verstandig zijt. Want schoon is, wat aan het schoone deelachtig is, en de aard van het schoone is om genot te geven; zoodat wat u niet meer doet genieten, voor u niet meer het schoone deelachtig, niet meer schoon is. Dunkt u niet zoo?

- Ge hebt gelijk.

- Ge zoudt dus onverstandig begeeren als sterveling, door één zelfde zaak altijd te begeeren?

- Dat zou ik.

- En als de zaak niet meer doet genieten, begeert gij ze niet langer?

- Niet langer.

- Om derhalve voortdurend te genieten moet ge voortdurend andere schoone zaken bezitten en voortdurend zult ge dus andere schoone zaken begeeren, terwijl zij u, als gij ze niet begeert ook niet schoon toeschijnen.

- Ik zal het u toestemmen om te zien waarheen gij gaat, Sokrates.

- Ge zijt voorzichtig mijn vriend, en daar ik niet met u twisten wil, zal ik verder gaan. De begeerte, hebben wij gezien, is naar datgene, wat men niet heeft en dat men aangenaam of schoon acht. Doch wat men niet heeft kan men op twee wijzen verkrijgen, ziet ge dat in, Glaukon?

- Ik weet niet goed wat ge bedoelt, Sokrates.

- Wanneer ge een schoone vrouw ziet, Glaukon, en gij begeert haar aan te raken, wat doet gij dan?

- Dat kan ik u gemaklijk zeggen; ik loop naar haar heen, en grijp haar als zij niet wegloopt.

- Doch indien gij aan uw plaats waart geketend, zoudt ge dan ook die vrouw kunnen aanraken?

- Neen, Sokrates, behalve wanneer zij zelve tot mij kwam en dicht genoeg bij, dat ik haar vatten kon.

- En zoo alle dingen, Glaukon, die men begeert, kan men op twee wijzen bekomen, of doordat gij tot hen, of doordat zij tot u gaan.

- Zoo is het.

- Bij Zeus, Glaukon, wat is er voor verschil tusschen het bezit van iets en het altijd terstond bij zich in zijn macht hebben, indien het alleen te doen is om over de zaak te beschikken?

- Dat verschil is gering.

- Hoe, zijn wij niet overeengekomen, dat de begeerte is naar dingen die men niet heeft?

- Dat zijn wij.

- Zullen wij dan dingen begeeren als men ze altijd heeft of wat voor het genieten hetzelfde is, als zij altijd bij ons komen?

- Neen.

- En wat men niet begeert, daarvan is men overtuigd dat het geen genot geeft?

- Dat is reeds vroeger toegestemd.

- Dus ook wat altijd tot ons komt zal ons niet meer genot geven.

- Ge hebt gelijk.

- Om genot te hebben moeten wij derhalve tot de zaken

gaan, en men doet dat alleen wanneer men ze niet bij zich heeft.

- Ge spreekt de waarheid.

- En toch Glaukon, is het aangenaam om te genieten?

- Wat zou aangenaam wezen Sokrates, zoo niet dat?

- En men geniet van schoone en goede zaken, en alleen dan wanneer men tot ze moet gaan?

- Dat mag ik niet meer tegenspreken.

- Moeten wij ons dan verheugen of niet, dat wij de schoone en goede zaken niet altijd bezitten?

- Wij moeten ons verheugen.

- Doch hoe, Glaukon, kunnen wij datgene wat wij begeeren, de schoone en goede zaken, die wij niet bezitten en die niet tot ons komen, verwerven? Zeg, kunnen wij dat wel anders dan door moeite te doen, en is het zelfs niet zóó, dat als wij er geen moeite voor behoefden te doen, het zou wezen alsof wij ze altijd bezaten en dus er niet meer van genoten, noch ze langer begeerden?

Hij knikte even met het hoofd.

- Blijf moedig, mijn vriend, zeide ik, en treed niet terug, nu wij bijna aan het einde zijn. Doe nog één stap en ge kunt vrij en verheugd als Theseus, toen hij den Minotauros gedood had, zóó kunt gij het labyrinth van ons gesprek uitschrijden. Zeg mij dit ééne ding, behoort gij dankbaar te zijn aan de moeite of haar te verwenschen?

Glaukon wachtte even en zeide: ik kan u niet tegenspreken, en gij hebt er mij toe gebracht te erkennen, wat ik in den aanvang voor het meest onware heb gehouden, dat wij dankbaar moeten wezen voor het bestaan van Ponos, want zonder hem zouden wij begeeren noch genieten en zonder hem zouden wij het begeerde niet verkrijgen.

- Doch niet, Glaukon, zeide ik, moet ge van u zelf verlangen, dat ge blijvend overtuigd zijt van de waarheid dezer spreuk en vele malen zal de inwendige stem beginnen te spreken en vragen tot u richten, doch wellicht zult ge dan beter in staat zijn haar te antwoorden en dezelfde uitkomst als heden verkrijgen. Want dat zou schoon zijn,

gelukkige, indien Ponos, dien nu allen vervloeken als den bewerker van alle smart, als die zelfde Ponos geëerd en geloofd werd als de goede daemon, zonder welken de Begeerte niet meer zou blijven waken, zonder welken het bevel van de Begeerte niet zou worden uitgevoerd. Het is een oude spreuk, zooals gij zeidet, Glaukon, dat zonder moeite geen genot bestaat, en wij hebben moeite gedaan de spreuk te vernieuwen door naar de wijsheid der goden te zoeken, die den ouderen de spreuk zeiden zonder hun wijsheid bloot te leggen, en indien het ons gelukt is haar jong te maken, bewijst ons gesprek zelf hoe waar zij is, want wij genieten thans van de bewondering voor Ponos, doch zonder de besteedde moeite hadden wij nooit tot die bewondering kunnen geraken. De spreuken der ouderen komen tot ons als een goed, waarvoor wij geen moeite behoeven te doen, Glaukon, en wij genieten er dan ook niet meer van, vóór wij hun waarheid gaan betwijfelen en met veel inspanning de overtuiging van hun wijsheid en goddelijkheid weder terug winnen. Waarlijk, waarlijk goddelijk schijnt mij Ponos thans, en indien ik een dichter ware en Ponos moest prijzen, zou ik ongeveer aldus mythologizeeren. De goden, wijs, goed en almachtig, zóó machtig dat zij genieten kunnen zonder begeeren en zonder moeite-doen - hetgeen Homerus ook schijnt te meenen, als hij de goden gelukzalig en tevens gemaklijk levend noemt - de goden dan gevoelden medelijden met de menschen, toen zij hen geschapen hadden zonder begeerte en met een zwakke natuur, waardoor zij niet kunnen genieten zonder vele zaken aan te raken, zoodat zij in slaap víelen, ongevoelig voor Hedone, die trachtte hen te helpen. Daarom zonden de goden twee andere daemonen naar beneden, Eros[1] en Ponos, om ons de gaven van Hedone bereikbaar te maken. En zoo vaak Eros ons aanraakt, zien wij Hedone, die ons toelacht en ons een schoone gave aanbiedt, doch wij zouden de gunst van Hedone te spoedig verwerven en stomp èn voor haar èn voor de aanraking van Eros worden, indien niet

1 Eros = Begeerte.

telkens, wanneer wij tot haar willen gaan, Ponos ons in den weg trad en met ons worstelde, zorgdragende dat wij het genot niet te snel bereiken en niet te veelvuldig.

Zóó ongeveer zou ik mythologizeeren, indien ik een dichter ware, Glaukon. Doch laat ons de goden om grootere wijsheid bidden en laat ons hopen, dat het door hùn wijsheid is, indien wij ons zelven en anderen blijvend kunnen overtuigen, dat Ponos een goede daemon is.

Aanteekening, *bij blz. 314*.

In een der Ideeën van Multatuli vindt men een scherpen uitval over de opvoeding, die zich ongeveer in deze woorden laat samenvatten: in Artis worden de leeuwen verzorgd door oppassers, die geleerd hebben met leeuwen om te gaan; wie paarden houdt, huurt een bekwamen stalknecht - doch iedereen houdt kinderen.

Mei.*) door Herman Gorter.

I.

Een nieuwe lente en een nieuw geluid:
Ik wil dat dit lied klinkt als het gefluit,
Dat ik vaak hoorde voor een zomernacht
In een oud stadje, langs de watergracht -
In huis was 't donker, maar de stille straat
Vergaarde schemer, aan de lucht blonk laat
Nog licht, er viel een gouden blanke schijn
Over de gevels in mijn raamkozijn.
Dan blies een jongen als een orgelpijp,
De klanken schudden in de lucht zoo rijp
Als jonge kersen, wen een lentewind
In 't boschje opgaat en zijn reis begint.
Hij dwaald' over de bruggen, op den wal
Van 't water, langzaam gaande, overal
Als 'n jonge vogel fluitend, onbewust
Van eigen blijheid om de avondrust.

*) Eerste der drie Deelen van het aldus betitelde Gedicht, dat eerlang bij den uitgever dezes het licht zal zien.

En menig moe man, die zijn avondmaal
Nam, luisterde, als naar een oud verhaal,
Glimlachend, en een hand die 't venster sloot,
Talmde een pooze wijl de jongen floot.

Zóó wil ik dat dit lied klinkt, er is één
Die ik wèl wenschte, dat mijn stem bescheen
Met meer dan lachen van haar zachte oog...
Heil, heil, ik voel hier handen en den weeken boog
Van haren arm. Een koepel van blind licht
Mild nevelend omgeeft mijn aangezicht,
Mijn stem brandt in mij als de geele vlam
Van gas in glazen kooi, een eikestam
Breekt uit in twijgen, en jong loover spruit
Naar buiten: Hoort, er gaat een nieuw geluid:
Een jonge veldheer staat, in 't blauw en goud
Roept aan de holle poort een luid heraut.

Blauw dreef de zee, het water van de zon
Vloot pas en frisscher uit de gouden bron
Op woll'ge golven, die zich lieten wasschen
En zalven met zijn licht, uit open plassen
Stonden golven als witte rammen op,
Met trossen schuim en horens op den kop.

Maar in zijn rand verbrak de zee in reven
Telkens en telkens weer, er boven dreven
Als gouden bijen wolken bij het blauw,
Duizende volle mondjes bliezen dauw
En zout in ronde droppen op den rand
Van roodgelipte schelpen, van het strand
De bloemen, witte en geele als room en rood'
Als kindernagels en gestreepte, lood-
Blauw als een avondlucht bij windgetij.
Kinkhorens murmelden hun melodij
In rust, op 't gonzen van de golf dreef voort

Helderder ruischen als in droger woord
Vochtige klinkers, schelpen rinkelden
In 't glinst'rend water glas en kiezel en
Metalen ringen, en op veeren wiek
Vervoerde waterbellen vol muziek
Geladen, lichter wind. Over het duin
Dreven ze door de lucht tot in den tuin
Van Holland, en die schoon en vol was zonk,
En brak in 't zinken wijl muziek weerklonk
Schooner dan stemmen, en van mijmerij
Elk duin vreemd opzag verre en van nabij.

En in een waterwieg, achter in zee -
Duizend schuimege spreien deinen mee -
Ontwaakt' een jonge Triton en een lach
Vloeid' over zijn gelaat heen, als hij zag
De waterheuvels om zich en een toren
Van een wit wolkje boven zich, zijn horen
Lag in zijn blooten arm, verguld in blank.
Hij blies er in, er viel een zacht geklank
Als zomerregen uit den gouden mond,
Toen luider lachend wentelde hij rond
En zwom naar boven door den waterval
Van schuim en sneeuw die drijft in ieder dal
Tusschen twee waterbergen, zie, hij ligt
Nest'lend in kroezig water, 'n wiegewicht,
Door moeder pas gewasschen in haar schoot;
Het drijft van ronde druppels, overrood
Reiken de armpjes, uit het mondje gaat
Gekraai; zoo dreef hij, in het bol gelaat
Tusschen de lippen in, de gouden kelk,
Fontein van gouden klanken, een vaas melk-
Wit was hij drijvend met gemengden wijn,
Vurig rood blozend door het porselein.
Nu zetelt hij in 't water, baar na baar
Ziet hij al lachend rijzen na elkaar,

Daar schatert hij en spant den blanken arm,
En door het water gaat een luid alarm.

Toen werd de zee wel als een groot zwaar man
Van vroeger eeuw en kleeding, rijker dan
Nu in dit land zijn: bruin fluweel en zij
Als zilver en zwart vilt en pelterij
Vèr uit Siberisch Rusland; geel koper
Brandt vele lichtjes in de plooien der
Hoozen, in knoopen en in passement
Van het breed overkleed, wijd uithangend.

Was zoo de zee? Neen, neen, een stad geleek
Ze, pleinen en straten in de kermisweek,
Boerinne' en boeren, en muziek en dans
In de herbergen en in lichten krans
Om elke markt de snuisterijenkramen.
Of als een koning komt en alle ramen
Zijn licht des avonds en uit ieder dak
Een witte vlag. Zoo was de zee, er stak
Een vlag van alle gevels, achter 't raam
Der golven brandden rijen lichten, saam
Liep heel het volk. Meermannen zwommen aan,
Nimfen en elven der zee, en zaten aan
De groene hellingen. Maar Tritons stonden
Oud en gebaard ter zijde, aan de monden
Trompetten, bouwende een lange straat
Geluid over het zeegelaat.

Toen werd het stiller en een wolk van licht
Begon te drijven op het zeegezicht,
Dichtbij de wolken waar een witte schaar
Van jonge winden zat te lachen. Daar
Werd alles zwijgend. En een geele boot
Kroop uit den nevel en daarin school rood,
Vooraan en vóór het linnen zeil, een kind....

Wee, wee mij, nu mijn hart mij overwint,
En mijn stem stom slaat nu dit nieuwste woord
Geboren werd.... er is iets dat bekoort
In ieder ding, en die dat weet, hij gaat
Altijd langs watren, door jong gras, en laat
Zijn nog zijn voeten koel in dauw van wei.
Voor hem is 't nimmer nev'lig, maar een Mei
Van kind'ren en een stroom van bloemen waar
Zijn woning is, en zóó is 't ook mij, maar
Dit kind was louter, niets dan lieflijkheid;
Het zat zoo stil te staren, zoo verblijd
Blonken haar oogen in het schaduwlicht
Achter het zeil, zoo bloosde haar gezicht,
Zóó mooi, zóó zacht was ze, een rozeblad,
Geblazen door den warmen boschwind, dat
De beek afloopt onder den hazelaar,
En dan tusschen de lage weiden, waar
Het groen is en de hooge hemel blauw.
Blij en verwonderd of ze nòg niet wou
Gelooven 't water, tot verwond'ring week
Voor veilig lachen en ze beurt'lings keek
Naar schuimfonteinen en de gladde kruin
Van golven in dien witgebloemden tuin
Der zee, of naar den Wind, die danste aan
Als 'n jonge kerel op een kermisbaan,
Of naar 'n visch, die roode vinnen uit
Het water stak. Dat alles was een buit
Voor jonge oogen. Daar veel verder stond
Hoog op zijn teenen een zeegod, zijn mond
Bolde op een gouden horen. In het rond
Brak één geluid van water en van lucht,
En alles nieuw voor een die zulk gerucht
Nooit hoord'; haar hoofd werd voller en ze deed
De oogen toe en rustte - de boot gleed
Langzamer verder; onbeweeglijk scheen
De zon, de wind liep mee en om haar heen.

Wie was ze? Van de twalef zusters één,
Die op de zon staan, hand in hand, alleen,
Als 't spel van kindren in een kleinen kring.
Om beurten gaat er een en breekt den ring
En laat de andren bedroefd achter, maar
Veel zijn hun tranen niet, het weenen waar
Zoo gouden licht is, kan niet durend zijn.
Zoo zijn ze weldra blij weer en hun pijn
Houdt op - toch was hun droefheid nu het meest
Bij deze laatste leegt', er was geweest
Zoo lang gelach met haar, zij was altijd
De schoonste en de vreugd van elk, waar nijd
Niet is. Nu was zij heen. De zusterrij
Boog over luistrend, ziende hoe 't getij
Met haar hoog ging. Er mistte een waas geluid
Van brekend schuim en gouden horens uit,
Omhoog tot haar. Die kindren keerden om,
En stonden naast elkander, weenend, stom.
Dat zijn de blonde maanden die daar staan,
Gelijk geboren toen de moedermaan
Heel zwaar was in een starr'gen winternacht.
Naakt baarde zij ze, maar de zon hield wacht,
Koudrood zooals hij met Aurora kwam,
Die sloeg ze in haar kleurig kleed, hij nam
Ze tot zich. Zie hoe blank en blond ze staan,
In 'n ring van blond haar, één is heengegaan,
De liefste, blondste, ja de kleine Mei.

Niets in de ruime wereld is zoo blij
Als deze aarde: Cynthia als ze zit
In hare nachtboot, toont het blank gebit
Van lachen en de tweelingsterren staan
Stil bij haar, vragend: zal ze hier langs gaan?
En er is altijd vreugde in de lucht,
Waar zij voorbij is en het zacht gerucht

Van hare vleugels wijkt. Dan liggen bloemen
Op haren weg en kleine eng'len noemen
Ze zamelend haar naam, hoe vol ze was
Van wonderen. En in het dichte gras
Dat in de hemelwei groeit, liggen zij
Lang pratend' of alleen in mijmerij.

Eén ding is droevig en maakt zacht geklaag
Altijd om d' aarde heen, 'n nevel vaag
En luchtig om dat lijf: 't is wisseling
Van zijn en niet zijn en dat ieder ding,
Zielen en bloemen, drijven naar dat rijk,
Waar 't wit en stil is en den dood gelijk.
Want zooals altijd aan het eind van 't jaar
Trekvogels uit het land gaan met misbaar
Van vogelstemmen uit de hooge lucht,
De kind'ren op de straat hooren 't gerucht
En kijken, zeggend: ‘zomer is voorbij,
De kou komt’ - in de wolken gaat de rij
Van vogels - zóó zóó gaat alles voorbij.
Maar zooals ik eens aan het strand der zee
Was 's avonds, doch niet was mijn hart te vree,
Maar bevend en ongerust - en zooals toen
Vlak voor den hemel, voor het vermillioen,
Een vogel, een zwart beest vloog, duidelijk
Gespreid op staart en veer: daaraan gelijk
Komt élk ding en gaat élk ding en is schoon
Omdat het eenzaam is. Het is de zoon
Van Onrust, in de scheemring van zijn schoot
Geboren, en sterft eensklaps waar de dood
Het neerslaat - maar het staat voor 't licht
Zijn leven lang. Welaan, ik zoek 't gezicht
Van Mei zoolang zij in het leven was.

Zij dreef nu langs de banken, waar een wolk
Van rood zand elke golf afstuift, het volk

Zat daar in scharen, maar in groene grot
Wat verder 'n meermin en een watergod.
Mei zag ze en lachte en een zacht geschater
Klonk even bij haar, toen kwam van het water
Klappend een vlaag van handgeklap en toen
Gesnap van tongen, zooals vrouwen doen.
Maar hij keek fonklend en een rood gebloos
Verroodde háár wang - Mei stond op, een doos
Van zilver stond in hare hand, een poos
Hield ze ze roerloos - van haar arrem gleed
Langzaam een plooi weg uit het witte kleed.
Toen zagen honderd oogen, werd het stil,
Zoodat niets meer gehoord werd dan 't geril
Dat water maakte op de heuvels en
't Gedempte lachen van wie nalachten.
Het zilver schitterde - daar vlogen heen
Twee fladderende vlindertjes, de één
Als twee blaadjes ivoor van Indië
En een als lapjes sjaal uit Perzië.

Wiss'lend van glans de vlinders dansten voort
Over de branding heen, toen klonk het woord
Van Mei: de lange dag vindt nu zijn eind
In 't wolkig westen: ziet de zon verkwijnt
Al, het wordt donker en later en ik mag
Niet langer blijven. Zwemt nu heen. Ik zag
Zoo even reeds het lichten van de ster,
Den page die mijns vaders kleed draagt, ver
Achter het Oosten wacht de maan, een zweem
Van blank licht zwelt al van den diadeem.
Daarom vaart wel. Van hier. Maar vaart al zacht,
Want gaarne wilde ik mijn eersten nacht
Dragen in stilte. Ziet, daar is de maan,
Een vriendlijke gezellin, gij kunt gaan.

Zoo als des nachts de eenden, in het gras

Slapend, dat in de sloot groeit, met geplas
Plotseling wakker worden, snaterend,
Slobberend kroos, één staat er overend
Zijn vleugels slaand' en krijscht hoog in den nacht:
Zoo werd uit diepe stilte onverwacht
Beweging toen zij gingen. Maar nog lang
Verglomme' in 't nat trompetten, een gezang
Zongen een school meermannen, die heenzwom,
Hier dreven minnenden, ginder beklom
Een jonge god een hooge golf en keek
Of Mei stond waar zij stond - o zij geleek
Een kleene witte baak: er werd in zee
Verlangd dien nacht om met de golven mee
Tot haar te gaan. Menig en menig prins
Zag zijn koralen leger niet, maar ginds
Zaten ze in hun mantels, waar heel ver
Het water spoelt onder een lage ster.

Zij was nu bijna bang, nu ze alleen
Gelaten, droeve golven met geween
Zag komen, zooals vrouwen die rondom
Een doodverdronken man gaan - om en om
Slaan de armen met een wijd en woest gebaar -
Zoo vielen ook de baren na elkaar
Aldoor donkerder en haar hart werd leeg
Door angst, tot plots van uit wat wolken zeeg
Regen van stralen en de gouden maan
Het water laafde. Zoo heb ik zien staan
Een monnik bij een volle donkre ton
Met glazen geraad, en weg nam hij de spon
Dat 't vonken spoot in bekers of de wijn
De zon nog in had van den geelen Rijn.
Zoo stond de maanvrouw in een hoogen wind
En boog de urn voorover voor haar kind.
En tusschen zee en wolken leek een kelder
Van wijn verlicht, 't wijnwater plaste helder

Over haar voetje. En om haar volle kuit
Toen zij door 't maanlicht waadde, lachten uit
Iederen druppel beeldjes van de maan;
Zij zag het telkens en bleef telkens staan.

Er lag op 't strand een zandheuvel, een fort
Als kindren bouwen, schuim en water stort
De grachten binnen als de vloed opkomt:
De bloote voetjes vluchten, de zee gromt.
Dat bouwden visscherskindren of misschien
Wel elven der zee, zooals men 's zomers zien
Kan, op een morgen, als de zon heel vroeg
Begint te schijnen, en juist licht genoeg
Geeft; in de verte is er dan een schijn
Van loopende kindren haastig uit het duin,
Jongens en meisjes, flauw rooskleurig, naakt.
Ze zijn er niet meer als 't zand witter blaakt.
Zoo was dit fort gebouwd misschien, waar zij
Ging zitten tegen 'n wal aan, om en bij
Lagen de schelpen, die het maanlicht maakt
Schatkamertjes van licht, maar als het staakt,
Dan is de glinstring dood en huist gekreun
Er binnen, geen behagelijk gedeun
Meer van de zomerachtermiddagen.
O wat verschrikte haar het wisselen
Van 't donker in de lucht en op de zee,
En van het melkig licht als de maan glee
Uit losse wolken in een zwartblauw meer,
Waar sterren fonkelden, maar keer op keer
Wegstierven, als grasbloempjes bij een roos
Gegroeid. - De gulle maan vergoot een hoos
Telkens van stralen, 't was een lange tijd
Voor 't hart weer stiller ging der kleine meid.

En toen zij daarna insliep, was het of
Een moeder heenging als haar kind slaapt, dof

Verblonk in moeders hand de maanlamp, kort
Achter de dunne wolkschermen, een schort
Grauwbruin hing voor de lage lucht; een deur
Waarin de maan verging, één lange scheur
Brandde nog lang en werd pas laat gebluscht.
Zij sliep op 't rustig strand; even gerust
Lag ze als een der schelpen, er bewoog
Niets dan het ondiep water, dat soms hoog
Tot bij haar opliep, met een flikkering
In een licht rimpeltje, alsof een ring
Van geroest goud daar lag, en daarom heen
Het water speelde met den edelsteen;
Zij lag drinkend den slaap, zonder gerucht
Blies zij haar adem in de koele lucht.

En toen begon daar op het wijd tooneel
Der zee, als een oud drama waarin veel
Geroep van moord is, en de lucht van bloed
Hangt in de zaal - de scène is leeg: er woedt
Een dolle storm om 't hooge huis, er vallen
Schoorsteenen en de wachten op de wallen
Hooren geluid van vijanden in 't veld.
De regen huilt en gudst, wind giert, daar snelt
Een moordenaar het huis uit en men weet
Dat daar een lijk ligt: donder rolt en wreed
Rijt over het tooneel de maan een streep.

De diepte leek te kermen van wie scheep
Eens gingen uit dit land op winst en buit,
En die ook keerden, zilver en stapels fruit
Van de Antillen voerend in de prijzen
Op sleeptouw, visschers zagen 't bootsvolk wijzen
Naar torens op de kust, wanneer ze langs
Hun boorden varend, den oranje glans
Van appels en citroenen zagen en de kleur
Van goud en zilver, en den zoeten geur

Roken, die uit de open poorten sloeg.
Maar als de nacht kwam en haar wolken droeg,
De zware kussens die haar leger zijn,
Waarin ze lui slaapt - dan zag ze de lijn
Breken en 't stranden van het rijke schip.
Ruw klonk het lachen van haar donkre lip. -
Die leken nu te kermen: tusschen goud
Lagen gelaten onder water, oud,
Doodsbleek en doodzwart, van hun lippen vlood
Een flauw geroep als van mannen in nood,
En wiegd' in 't water. Dat was schrikkelijk.
Maar Mei was doof van slapen, liet geen blik
Van hare lichte oogen glippen, was
Een nachtelijke bloem in veel zwaar gras:
Zij lag drinkend den slaap, zonder gerucht
Blies ze haar adem in de koele lucht.

Lang klom dat akelig gehuil alleen
Uit zee, het leek het druppelend geween
Dat in de bosschen herfst maakt, en de wind
Een schouw door in een kamer, waar een kind
Probeert te slapen. Maar het voelt geween
Ook in zich zelf en slaapt niet, zoo alleen
Liep dat geluid de zee rond, nu eens hoog,
Hoog in het donker, waar de wind bewoog
Angstig de wolkzoomen, en dan heel laag
Waar tusschen dommelende golven traag
Walvisschen zwommen op hun logge romp.
Dan klonk het als geroep van een roerdomp
Te middernacht, die schreeuwt uit het moeras,
Zoodat de reiziger in het boschgras
Dat langs den grijzen straatweg groeit, blijft staan,
Onder de bladerschaduw; in de maan
Gaat hij dan verder, vol verwondering.

Wat is er in de verte schemering?

Bevangt de lucht ontroering? Komt er thuis
Een rij van visschers, wat is dat gedruisch
Als van een bui zeeschuim? Ik hoor gekras
Als van een vogel als er storrem was
En er een lijk ligt op de grijze kust.
Wat is er, wat verstoort de stille rust
Van Mei, die de oogen opent en daar zit
Staroogend, als een kranke vrouw in 't wit?
Of zijn het ook haar wonderlijke droomen
Die daar in optocht langs den zeezoom komen,
De witte golven lekken hunnen voet.
Het oog van Mei gaat glanzend hun temoet,
Wat is het dat die donkre mannen dragen
In monnikskap en pij, hoor, hoor, ze klagen
Als om een doode; dié ligt op de baar.
Zij is nog jong en in het blonde haar
Dat hangt, liggen de bloemen van April.
Wee, wee, het is haar zuster, zie ze wil
Al tot haar gaan, kussen de witte hand
Die ligt op witte wade, van het zand
Kàn ze niet opstaan, hoor, hoor, hoe ze schreit.
Daar fladdren kraaien en hun schreeuwen rijt
De lucht aan flarden, en een dof gedruisch
Als van een sneeuwbui om een donker huis,
Zwiert om de voeten die al verder gaan.
Stil, kind, wees stil en zie het niet meer aan.
Daar rijdt de Dood, die bleeke groote man,
Den donkren stoet al na, hij alleen kan
Ons troosten, daar rijdt hij, is nu voorbij,
Stil, stil, wees stil, wat dood is berregt hij.

Zooals de schapen van de heide, laat
Door 't groene avondlicht gaan, dat wie staat
Op een bemesten heuvel, ze ziet gaan
Van den heizoom en in een donkre laan,
Den hoek om - zoo verliet die donkre troep

Die zij nazag, zoolang nog het geroep
Van vogels opging, het gerekte strand.
Toen zonk de angst van haar gelaat, haar hand
Lag droomend naast haar, klein en blank en loom
En veilig en sliep mèt haar en geen droom
Kwam meer, het was alsof de Dood
Die meenam toen hij in het Noorden vlood.

Weet iemand wat op aard het schoonste is,
Het allerschoonste? welks gelijkenis
Hij ziet in alles wat hem vreugde geeft?
Waarom hij lief heeft wat rondom hem leeft?
Waarom diè rijkdom wil en diè een vrouw
En één zichzelf, hoewel ze allen nauw
Weten dat ze iets zoeken dan een woord
Alleen? Weet iemand dit? Wel, hoort.
Het is waarom het kuiken zoekt de hen,
Het kind de moederborst, waarom ik ben
Bang voor den winter en den herfst, den nacht
Van 't jaar - waarom een jong kind niet de pracht
Der sterren liefheeft, wel een vlam en vuur
Van een wit kaarsje - met een klaar getuur
Ligt hij op 't kussen wakker, lang, en met
Zijn oogen volgt hij 't waaiend flikkren, het
Vlammetje brandt nog in zijn droomen voort.
Het is waarom zang en muziek bekoort,
Maar marmer mij verschrikt en witte kleur,
Ik roode rozen liefheb en den geur
Van blinkend fruit en verf van donzig ooft.
Het is waarom een meisje een man belooft
Te stoven in haar armen en verlangt
Naar 't warme mooie huwlijksuur, ze dankt
Hem voor zijn liefde, of hij anders kon.
Het is het vuur, de warmte, 't is de zon.

De wolken werden van een licht karmijn,

Uit grauw van plassen welde gloor, en wijn
Verwolkte hier en daar tusschen de golven,
Als Bengaalsch licht, het werd dieper bedolven
Door ruige schuimkoppen, maar 't lachte toch:
Zoo lacht in waterkelk wijndroppel nog.
De zee werd aan een oud Grieksch land gelijk
Zooals dat nu is, maar eens was het rijk
Aan beelde' en tempels; nu liggen dooreen
Zuilen en blokken kapiteel: de steen
Verweerde in brokken en werd schaduwig.
Er groeien anjelieren en honig
Zuigen daar bijen, toch lijkt het droevig
Wanneer de zon pas schijnt. - Maar 't werd een dans
Weldra van alle kleuren op de schans
Van wolken, die nog op het Westen lag.
Een wind begon te waaien en een vlag
Leek wel te klapp'ren, of een blanke zwaan
Zijn vlerken uit te slaan stond bij een baan
Van vijverwater, veeren rak'len los,
En schuim verstoof zooals die vogeldos.
De zon ging aan 't vergulden, spiegelglas
In goudsculpturen dreef in zee, er was
Speling van kleuren en in elken kuil
Ontsproten kleuren, gingen kleuren schuil.
Daar waren 't zeepsopbellen, maar aan 't strand
De kleuren van dat dartel tooverland,
Dat schelpen elkaar maken: violet,
Grijs parelmoer, geele barnsteen, omzet
Met kleine schelpjes als van nat granaat.
Daarvan steeg damp op met een incarnaat
Van al die glanzen tot één witten gloed,
Langs 't heele strand. Maar het werd wonderzoet
Te zien, toen Mei daarin haar armen stak,
Ontwakend, oprijzend, zich op het vlak
Van hare handen steunend dat gekraak
Kwam van de schelpen - op haar teere kaak

Vochtig van slapen, schoot een zonstraal schuin,
Dat het bloed beefde, van den rand van 't duin.
Zij keek er langs de zon zelf te gemoet,
Begon te lachen en sprong òp te voet
En schortte 't rimplend kleed zóó dat de knie
Bloot bleef - toen stond z' en poosde - wie
Zag in den zomer bij den vollen vliet,
Door 't heete weiland, in het blauwe riet,
Ooit zoo een boschnimf lachen, was er ook
Zingend een leeuwerik vlak bij, al dook
Een voren op of dreef een juffer aan
In 't blauw, al had ze bloemen uit het graan.
Zulk lachen hoorde ik wel eens op een hei,
Laat na een middag als een donkre bij
Vertoornd naar huis raasde onder zijn vracht.
De heuvels werden donker, maar een dracht
Van geel en purper om de westerkim;
Een nimfje gaat langs 't lage hout en slim
Glinstren daar sateroogen, een geschuif
Door dorre bladen, en zijn steile kuif
Zie 'k voor de lucht gaan, dan klinkt stil gekeuvel
En dan genietend lachen om den heuvel.
Zoo als ze lachte zit een vogel lang,
Een nachtegaal, streelend de lucht met zang,
Met open bekje op een stillen tak,
Boven een boschvijver, het bladerdak
Laat weinig nachtlicht door, er is geluid
Ver in het bosch, maar boven alles uit
Kweelt toch het zwarte vogeltje zijn slag. -
Zoo wolkte en welde van haar mondje lach.
Zoo stond ze lang, toen ijlde ze al voort
Op roode voetjes, wit zand werd verstoord,
In haar blank kleedje en het gouden haar
Daarover heen en met een ruim gebaar
Van arme' en handen als een kind en schel
Een uitroep, rinklend als een arrebel.

Nu op het steile duin, zie waar ze staat,
Tusschen het helm dat waait, om haar gelaat
Wind en haarlokken, en een hooge val
Van stroomgoud achter haar, alsof de hal
Des hemels leeg liep langs vergulden trap,
Onzichtbaar 't blauw van goud, in handgeklap,
Uitwuivend linnen en een geelen gloed.
Hoe eenzaam blijft de zee nu zij het land in spoedt.

En nu haar tooverige tocht begint,
Zoo drijft de maan den hemel in, de wind
Steekt zoo op - laat nu ieder zien naar haar.
Want wie dit eens zag, heeft het lange jaar
Vreugde genoeg en ook in wintertijd
Ziet hij haar oogen nog. Ze huppelt blijd,
Op maat schom'len haar armen als de ra
Van 't schip in golven. En de wind loopt na,
En zij loopt door het gouden zonlicht, nu
In heete gletschers zand en dan waar 't luw
Is.

Binnen alle duinen waar zij klom,
Heetten haar die valleien wellekom,
En baden of ze bleef; stond niet een rij
Van blauwe en geele bloempjes zij aan zij
Geschaard, zooals menschen in een theater.
Zij zeiden alle hare namen, 't water
Komt daarbij in den mond, de geele nelken
En vroolijke violen die de kelken
Zacht bengelen doen door het grazig mos,
En koude sneeuwklokjes bij kreupelbosch.
Dat te vergeefs; maar eenmaal leek haar doel
Een effen duinvijver, een vogelpoel,
Die 'n zomerdag niets doet dan spiegelen
Het kleine vee dat de lucht afweidt en
Zich samen naar den stal beweegt waar ver

Al zware rund'ren liggen en een ster
Des avonds brandt; zoodra die avond komt,
Dalen daar vogels in, het bijke bromt
Langs heuvelhelling en de flauwe echo
Der avondzee komt door het duin, en stroo
Wuift neigende. Daar stond ze nu en dronk,
De lippen in 't hol handje - 't water wonk
Met de wenkbrauwen waar de druppel viel,
In lichtgroen gras; nauwsluitend om den hiel
Perste het water op, 't werd stiller weer
En heel stil, toen sloeg ze de oogen neer
En zag zich zelve. En een blijde schrik
Verstelde haar, het werd een oogenblik
Waarin ze niet dacht, vol van zoet gevoel
Van dartelheid en overmoed - en koel
Lag nog de wel - schroomend deed ze een stap
En zag haar eigen blozen, voor een lap
Weerspiegelend blauw als een rood robijn
Op hofgewaad. Dat was voor 't oog festijn
Om naar te zien: haar lippen krulden om,
Ze knield' om zich te kussen in den kom.
Maar toen vier lippen raakten en haar oog
Zijn glans vlakbij zag lichten, toen bedroog
Het water haar en vaagde rimpels in
De wangen van het beeldig kind, haar kin
Ging dobberen in golfjes. Zij bleef stil,
Geduldig wachten tot de breede ril
Aan de oevers uitstierf. Van haar mondje droop
Een kettinkje druppels, waar 't viel daar kroop
Een bloempje uit den grond, een meizoentje.
Zoo zat ze midden in bloemen, en ze
Keek naar hun witte kroontjes tot de plas
Haar beeld weer stil hield, en het was als las
Ze aandachtig letters van haar schoonheid; zoo
Bewogen hare lippen tot ze bloo,
Of iemand daar was opzag, wien ze kon

Vertellen. Er was niemand dan de zon.

Maar uit den vijver vluchtte een beekje heen,
Water louter juweelig licht, een steen,
Een marm'ren kei in 't beddingzand, laat kwik
Los, zilver, dat fijn schittring geeft waar dik
Riviergras is gewassen. Zwaar geblaard
Staan jonge planten in de oeveraard,
Het zijn de luistraars naar het zacht geschal
Dat 't water maakt. Het springt met zwarten val
En praat en babbelt lager in de schaûw.
Klimop en varens luisteren, maar nauw
De hooge boomen, die zijn altijd vol
Van zonschijn en van wind en 's avonds dol
Van spreeuwgekwetter. Maar laat in den nacht
Is 't water hoorbaar als de boomuil lacht.

Als een wit vlindertje liep zij daar heen,
Door bonte vlekjes licht, op 't witte been
Bevend schakeerend. En toen klom ze af
Waar het beekwater viel en monding gaf
Tusschen twee weien, die het beide streelt.
Daar staat een wilg, een wachter die zich beeldt,
En komen grove runderen den stroom
Drinken des avonds, daar valt laat en loom
Het loof af in November, daar licht loomer
In vreemde maanden al de jonge zomer.
Daar stond in 't engste hoekje van de wei
Tusschen wat elzen en een haag van mei-
Doorn rood geknopt, een bloemkorf opgehoopt
Met versche bloemen, om den korfrand loopt
Een slinger van seringen, 't lijkt gewicht
Van bloemen, maar heel binnen in half licht
Glimt nog een boterbloem. Mei had gezet
Haar voet in 't weeke zand, en sleepte met
Haar enkels 't klare water door de beek,

Die 't spoor wegwischte; de oppervlakte leek
Om 't voetje pret te hebben, in 't lommer
Bleven spiralen spelen op 't water.

Nauwlijks op 't land, daar zag ze in dien hoek -
Zoo ziet een kindje om de deur, wien koek
Beloofd werd - bloemen, en een korten weg
Nam zij er heen en liep onder de heg
Dat knopjes schommelden, en gooide dol
Jublend den bloemkorf om. En handen vol
Weer scheppend uit den dauw, had ze een dans
Door 't heele weiland; geen klaver had kans
Zijn kluwens niet gesierd te zien, het stoof
Van bloemen om die danste, een boom die 't loof
Bezwaard van regen strooit, geeft zooveel tooi
Niet aan den grond - het leek ruischend gestrooi
Meer, op den avond van St. Nikolaas
Van gekleurd suikergoed, of als met Paasch
Men bonte eitjes te verbergen gaat.
Zij danste rond en heel de wei had baat,
En ook de beek, want als een springfontein
Die een kolom spuit, maar in druppen klein
Gemaakt wordt, zoo viel bij haar schouders neer
Een vlucht gebloemte. En telkens wierp ze weer,
De lucht blies ze open. Als een goochelaar
Satijnen ballen gooit, die door elkaar
Omhoog gaan, dat het oog kleurbogen ziet -
Zoo vielen ook veel bloemen in den vliet;
Die nam ze mee en hechtte ze in den rand
Van landerijen, dat heel Holland brand
Vat van die vlammetjes. De schepezeilen
Worden met weidegeur gevuld, en mijlen
Ver wordt de bonte bloesem opgetast
Door wind op ooftboomen. Maar 't is geen last.

Toen legde ze zich moe onder de haag,

Zooals een koejong, een kalfje, dat traag
Zich op z'n weeke pootjes laat, haar kin
Vulde haar handen. En toen viel haar in,
En dacht ze lang hoe nu het mooi Meiwerk
Bezig in stilte was. Zoo wordt een kerk
Gesierd en zuilen die gewelven schoren,
Met beeldjes volgebeiteld. In den toren
Ziet men arbeiders in hun schootsvel staan;
Men schildert ramen, legt den vloer. Wie gaan
Op straat, hooren daar weinig van. - Zij dacht:
‘Zal ik gaan kijken of ik heb gebracht
Den appelboom bloesem, of de broeimuur
Den moerbei bloedig maakt, d' oude dorschschuur
De wijnrank al omsluiert. Of zal 'k hier
Blijven met water spelen, en plezier
Met vlinders maken die daar in de poort
Van 't weiland dansen. Of zal ik het soort
Van vlierhout zoeken, waaruit ik een fluit
Boor, om dan door den dorenheg geluid
Te maken in het land hiernaast, dat kalven
Weggaloppeeren: ik kan ook wel malven
Gaan samen zoeken, ook de hazelaar
Is zacht, elzen gezellig meet mekaar.’
Zoo dacht ze, maar een vlinder nam de keus
Al dansende, vlak voor haar kleine neus
Knippend en wenkend dat het teekenschrift
Der vlerken moeilijk leesbaar werd, gegrift
Stonden daar runen en een duur geheim
Dat men in Indië weet, het staat in rijm
Op Oostersch roomkleurig tapijt. Heel wel
Wist zij het ook, althans na een kort spel
Van vingers, die toen ook wel vlinders leken,
Had ze 'm in 't handje en haar oogen keken
Met aandacht in het roode kooitje, geel
Zat de gevangene en z'n stuifmeel
Op hare toppen. Zij lag op den rug

Een knie boven de andere, en vlug
Lazen haar lippen het. Toen lag ze lang
Den hemel aan te zien, niet blij niet bang.

Totdat ze òmging en haar wang 't koraal
Van haren arm deed dalen, en ovaal
Dien maakte van rond als een zuil. Ze zag
Over haar hand die in de schaduw lag,
Twee oogen en het lichaam van een vrouw
Die lag als zij, ook languit op den dauw,
In 't andre weiland in den schijn der zon.
Haar stem was als haar ooglicht, die begon
Te klinken en het was als diamant:
‘Ik lig hier al zoolang gij aan uw kant
Met bloemen blij zijt, ja lang lag ik al
Hier, toen het grijze ijs dien waterval
Bijna verstremde. Ik heb in winternacht
Menige maal omhoog gegaan, op wacht
Gestaan daar op het duin, wanneer -
Die spotten zelfs bij storm in winterweer -
Ik 't roepen van den Triton had gehoord.
Maar als ik boven was, zag ik het Noord
Verlicht van poolijs en nog helderblauw
Als bij de winterevening, de kou
Deed mij daar rillen in mijn tranen; dan
Daalde ik weer en lag hier droomend van
Lente en U - totdat de ochtendrook
Die op de akkers trekt, lichtte en ook
Weer vogels vroeger vlogen. Toen heb ik
Bloemen gezocht; gij hebt ze, eindelijk’.
Dat zei z' en zweeg, terwijl haar buurvrouw vroeg,
En 't was als een schaar vogeltjes, die vroeg
Heenzwieren door een dorpstraat en dan saam
Gaan pikken op de steenen, deur en raam
Zijn nog niet open en er waakt niemand
Dan vogeltjes alleen - zóó werd dat land

Ook stil met al zijn halmen, aan zijn toom
Knabbelde niet de beek, de wilgeboom
Hield stil zijn witte blaadjes van geraas
En voor zijn hol toefde een bruin duinhaas -
‘Hoort ge het mompelen wel van de zee,
Ik hoor 't zoo gaarne, want het doet wel wee,
Is 't niet, een weinig, en mijn zusters staan
Hoog op de zon en hooren het ook aan,
En zijn wat ernstig: hij spreekt zoo alleen
En doet dat altijd, 't lijkt wel soms geween.
Maar ik mocht toch zoo gaarne op de zon
Naar zijn geluid hooren, hij was de bron
Van wat wij wisten dat op aard geschiedt.
Men kan van alles hooren in zijn lied,
Omdat hij wolken kent èn lichte zon;
Zoo hoorde ik namen waaruit ik me spon
De wondre dingen zelf, ik was zoo blij
Toen mijn beurt eindlijk kwam. Nu heb ik bij
Duizende dingen al elks naam genoemd.
Totdat ik hier kwam en uw mooi gebloemt
En U vond. Wie zijt ge? Woont ge alleen,
Is dit uw water, groeiden daar omheen
Al deze bloemekinderen? Ik dacht
Ze hadden allemaal op mij gewacht.’
Zoo zei ze en zweeg, en 't windeke voer laag
Door 't bloemig loover van de meidoornhaag.
En toen het zweeg, sprak uit den zonneschijn -
En 't was als een oud dorrepsklokje fijn,
Als 't zomermiddaguur klept voor den boer -
Die vrouw: ‘Mooi meisj' uw stem was als gekoer
Van een houtdoffer die uit roest'gen eik
Om 't wijfje lokt. Gij maakt de ooren rijk
Aan vleiende geluiden; ik zou wel
Zoo willen blijven luistren naar die schel,
Uw mond: die is gevuld met overvloed
Van honing, mee voor bijen, bloemezoet.

Ik zou wel willen naar dat klein paleis,
Dat kuiltje in uw borst zien, paradijs
Van bloed en schaduw die er speelt, zefier
Die 't weiland inblaast, zal wel blazen hier.
Maar 'k zal mij liever van U keeren, en
Terwijl ik U vertellen ga wie 'k ben,
Niet naar U zien. Zie hoe dat wolkje bruist
Daar boven ons en uitdampt, de zon huist
Al in het midden van zijn blauwe straat
En lacht achter zijn venster. Hoor, daar baadt
Een jonge mosch zijn veeren in de beek,
Daar verder plast een bont kalf in een kreek,
En achter uit het bosch roept een koekkoek.
Hoe stil is 't overal; het groen dundoek
Dat om de boomen weeft, hangt roerloos, 'k wil
Nu gaan vertellen van mij zelf, wees stil:
Ik ben in 't midden van dit land geboren.
Daar ligt een weiland wijd, daar kunt ge hooren
Den leeuwrik zingen vliegend naar het blauw,
De rundren grazen, lekkend blanken dauw
En lijken als booten op stroom te drijven.
En als de maan verrijst, jaagt witte wijven
De wind de lucht in, nevel dwaalt heel ver
Nog op het weiland, vagend d' avondster.
Daar liggen in de zon de sloten, beide,
De hooge hemel en de klaverweide
Zijn open, en een vogel zoekt vergeefs
Een boom er tusschen; daar is veel geschreeuws
Van wilde eenden, want er vaart een stroom.
Op zomermorgens zijgen daar de room
Boerinnen uit de uiers, helder blinken
De kopren hengsels, melkemmers rinkinken,
Oorijzers glimmen met hun gouden schijn.
Daar ligt de zee vlak naast, geen geele lijn
Van zand ligt daar, het weiland maakt een lijst
Vol grasbloemen en biezen, alleen rijst

Een houten vuurbaak uit het water op.
Dat walst er om heen zoodra van den top
's Nachts licht brandt en een donker zeilend schip
't Riviertje invaart, elfjes met gehip
Wit worden in het schuim om hoogen boeg.
Daar woonde moeder en had troost genoeg
Toen ze mij baarde, want de schoven riet
Die overbogen, zeiden het den vliet,
En die 't de zee en die 't aan 't lichte meer,
Waar op den middag het blank wolkenheir
Statig verzeilt. Zoo hoorden het een visch
En een zeevogel; dien dag was het lis-
Bosch vol geplas en wuivend wit geveert,
Meeuwen en grijze reiger, die weerkeerd'
Des avonds naar zijn boomnest. Op zijn reis
Zag ik zijn vleugelslag van uit het rijs,
Mijn wiegekamer. Nog weet ik het wel.
Mijn moeder was een stroomvrouw en wen hel
De maanschijf hing te prijk, dan zag ik hoe
Zij op mij kwam, een hooge vrouw, en toe
Mijn oogen sloot met een zacht handgestrook.
Die was zoo zacht als wilgbloesem en rook,
Alsof de rozen daar haar morgendrank
Hadden vergoten, heel den nacht was klank
Van citherspel niet van de zee, misschien
Was 't wel mijn vader, 'k heb hem nooit gezien.
Daar groeide ik en leefde als een klein lam
Dat naast de moeder huppelt, 's avonds nam
Ze mij dicht bij zich als een wollig schaap,
En hoord' ik haar lang kloppen voor mijn slaap,
Terwijl ik uit mijn warme woning keek
Naar den gezichteinder waar wel een beek
's Nachts schijnt te stroomen op den onderzoom
Des hemels, donkerblauw, als in een droom
Schijnt hoog gegroeid riet heen en weer te wiegen,
Met schaarsche starren barnend als vuurvliegen.

Maar toen er herfst kwam en de ooievaar
Heenvloog, het gras voor 't laatst versch groen was, maar
De lucht vroeg koud en 't water donker werd,
Toen gingen wij ook heen waar in de vert'
De reigers nestten in de hooge bosschen.
Daar heerschte een stil vuur op stammen, rosse
Bladeren fladderden af in 't mos,
't Getakte kraakt', harsparels drongen los,
Terwijl de wind opflakkerde de vlammen.
Daar liepen wij tusschen de natte stammen,
En zagen hier en daar een witte vrouw
Al dwalen zooals wij; als van herfstkou
Het water in den stroom rilt, dan begint
De groote trek van haar die zomerwind
En zomerzon beminnen. In den nacht
Varen ze heen, al wie dien zomer wacht
Hielden bij stroom en vijver. Op de hei
Komen ze samen, daar zijn saters bij
En d' elven met hun koning Oberoon.
Titania is ook daar en haar kroon
Van spinwebdruppen flonkert in de maan,
En in haar oog, licht in juweel, een traan.
Zij zegt daar allen nimfen een vaarwel,
En kom hier weder met nieuw waterspel,
Wij allen hebben u zoo lief gehad.
Zij kuste mij, lang zag ik op 't heipad
Nog naar haar om, zij zat er in een drom
Van gnomen, op een heuvel, die de trom
Speelden droefgeestig en de sombre luit;
Wij hadden op den weg het bont geluid
Van pansfluit en den rinkeltamboerijn,
Een sater droeg een ton geroofden wijn,
En nimfen door het woud goudschalen vol
Van blauwe trossen, dat de schapewol
Van hare vachten gemorst druifnat dronk.
Mijn moeder riep me, als het woudgeronk

De bergen door dreunde, een rotsravijn
Den wind en dor geblaarte doorliet, pijn
Deed hagel het bloot lijf, den voet steengruis.
Totdat wij waren, waar in zijn hoog huis
De zuiderzon woont als een gastvrij heer,
De zoldring laat blauwe tapijten neer,
Geplant staan marmren zuilen aan de wanden;
Rozefestoenen uit de bloemelanden
Schom'len er tusschen met een traag gezwaai,
Hij vult des daags met goud zijn huis, gewaai
Maakt hij op blauwe meeren en gezwier
Op bergen, van pijnen en populier.
Mijn woning was een geeleroze-struik,
Een marmren vaas met ooren en een buik
Verschool met mij de rozelaar, een pad
Van goudzand lag daar langs henen naar stad.
Daar kwamen bruine kindren op bezoek,
In d'ooren gouden ringen, purpren doek
Om 't hoofd en jonge moeders vol van borst,
Een monnik barvoets, beedlaar met een korst
Oud brood en ezels met een rood schabrak,
Bonte soldaten en een doedelzak.
De lucht was heet in 't roosboschje, ik zag
Droomrig die schelle menschen waar ik lag.'
Dat zei z' en Mei zag met haar als een kind,
Dat vliegers hoog ziet staande in den wind
Van bont papier. Het was juist een verhaal
Voor 'n warmen middag en voor vrouwetaai.
En 't was alsof ze aan haar oude woorden
Bleef denken toen ze nieuwe zei: 'naar 't Noorden
Keerden wij weer toen jonge bladen kwamen
Aan d' oude boomen; met ons trokken samen
Reisvogeltjes, kanaries en de vink
Die hier ook woont: daar hoort ge zijn getink.'
Ze zei 't, maar hoorde 't zelf ter nauwernood,
Toen nam ze hare handen uit den schoot

En stond op als een blank rund uit de wei.
En zoo sprak ze, maar zag heel ver voorbij
De stille boschkruinen waarin iets wits
Blonk, 't was een landhuis of een torenspits:
‘Voor wat ik u nu nog vertellen moet,
Is deze wei niet noch dit licht: de gloed
Van den meimiddag zou de tranen droogen,
Die schreien zouden uit uw milde oogen,
Die bijna schreien nu 'k van schreien spreek.
Gij leeft nog lang, misschien vindt gij mijn beek
Wel weer, wanneer een witte wintermist
Nog eens het woud hult en gij u vergist
Hebt in de paden. Loop langs 't water snel,
Gij hoort het in den mist kabblen heel wèl,
En vindt me in nevel; ik maak u zoo bleek
Als 't water is, benee den mist, der beek.’

Toen werd de lucht en 't zonlicht dof en droef,
Terwijl ze heenging; alleen werd de hoef
In 't weeke gras gehoord van een groot paard,
Dat schrikt' en ronddraafde met lossen staart.
Zij klom tusschen de stammen waar het bruin,
Dood, jarig loof lag; en verdween op 't duin.

Er ligt in elk ding schuilend fijne essence
Van and're dingen. Daardoor wordt een mensch
Als een piano, zóó dood, maar besnaard.
Nu eens rilt één snaar, dan d' âar, naar den aard
Van elk geluid buiten, soms, te gelijk
Heel veel. Dat maakt ook een stil arm mensch rijk -
Rijen gevoelens staan bij hem in slaap,
En worden wakker terwijl hij van knaap
Oud man wordt. - Ach er stonden veel zich dood
Te droomen, tot met hem hun leven vlood,
En 't al voorbij was - 't lijkt in oude sprook
Betooverd slot, dat klimop en huislook

Verborgen; binnen is het stil, de wacht,
Pages en vrouwen zijn in slaap gebracht.
Maar als een prins komt en zijn tooverwoord
Spreekt, dan ontwaakt en wijkt wijduit de poort,
Dan liggen kamers open in zonlicht,
En wandlen daar die menschen opgericht.
Zoo is een menscheziel, waar elk ding kan
Elk ding oproepen uit den doffen ban
Des slaaps, laat het maar luiden als een schel
In zijn voorzaal, of bij de waterwel
Heel ver verschallen uit zijn diepe bosch.
Muziek lokt van een ziel muziek weer los,
Die treedt in wondere gedaanten uit
De zielepoort, zoekend dat lokgeluid.

Zoo traden bij dit kind terwijl 't verhaal
Verluidde, beelden in de spiegelzaal
Van hare ziel. En onder hen geleek
Zij zelf te loopen schreiend en sneeuwbleek.
Dat werd betoovering van droefenis,
Zij voelde voor het eerst dat zoet gemis
Van vreugde, en de warme tranenbron
't Hart overstroomen; dan verdwijnt de zon
En is er spel van nevel in de ziel,
En zacht maanlicht en traag rijdend gewiel
Van lichte golven in een zee van wee.
Zij voeld' het leed zacht opzwellen en dee
De oogen dicht, dat het niet breken zou
Voor 't zonlicht als een bloemknop voor den dauw. -
Maar zoo als kindren en ook menschen zijn -
Hun droefheid is als 't kind dat moeder pijn
Doet als ze 't baart, en dat toch sterft - zoo ook
Ebde haar leed weer heen. Het leek de rook
Die van de schouw trekt en ook beelden maakt,
Tot waar de wind hun teere hulsels slaakt.

En Zefirus zat nog in 't struikgewas,
Daar liep ze heen, hij oefende zijn bas-
Stem, maar hield in toen hij haar zag,
En stak een hand uit, en zei met een lach:
Blijf nu niet hier, mijn stem is nog te ruw
Voor ooren van dat parelmoer. Voor u
Wil ik een lied maken zoodra mijn keel
Geheel ontdooid is, nu zal ik dit geel
Bloemklokkenspel doen spelen. Zoo zei hij
En schudd' een boompje, toen vielen op Mei
De gouden regens. Zelf nam hij er bij,
Zacht bij den groenen steel, lichte papaver;
Die woei daar nog niet lang tusschen de klaver.
Dat werd een mooi tuiltje van geel en rood,
Hij schikte er pluimgrassen bij en bood
Het aan - ‘voor kransen heb ik nu geen tijd,
Ik moet nu zingen.’ En hij gaapte wijd
En zong - en zij bleef luidkeels lachend staan.
Toen keek hij boos. Toen is ze heengegaan.

't Was na den middag. Van het woud ging uit
Een zachte adem dampend zongoud, luid
Zongen de zangvogels en vlogen onder
De boomkruinen; zij zag het van een vonder
Hoe ze heenwiekten over 't beekkristal:
De blauwe gaaien op den groenen wal,
Waartegen 't beekijs plaste en het schuim
Als kleurig druipsteen bleef, in wilde luim
Witzwarte eksters die den dag uitvechten,
En van een eik afzwierend de goudspechten,
En 't kleiner boomvolk: roodborst en de mees
En geele lijster en wie nimmer heesch
Wordt, regenroeper. Alles zat heel stil
Zoodra ze voorttrad, oogen keken schril
Van takken waar twee duiven in hun tooi

Op schommelden, er daalde een sprietje hooi.
Zij was als een wit beeldje toen ze ging
Een lage laan in, waar de schemering
Nooit optrekt. 's Morgens smelt er koele damp
Uit dauw, en 's middags brandt de geele lamp
Van 't licht er nevelig. En waar de laan
Stuitte op akkers die in breede baan
Lui lagen langs een helling, zat ze neer.
De hemel was in wolken als een meer
Gevat in rotsen. Die zwollen omhoog
Heel ver in 't Oosten waar de ronde boog
Ligt van den horizon. Een doffer vuur,
Als 't rood op Alpen in het avonduur,
Gloeid' op die sneeuwbergen. Bewegingloos
Zat zij, er zat een vogeltje een poos
Dicht voor haar op een berketak te zwijgen,
Begon op eens te zingen dat ze 't hijgen
Kon zien. Dat orgeld' in de lucht heel luid;
Om 't vogeltje trok gouddamp het bosch uit.

En 't was vijf uur, en een zwaar akkerman
Zag zij in 't zwart staan in den grond, moe van
Zijn dagwerk, leunend op zijn ijz'ren spa.
Hij zag nadenkend een span paarden na
Die 'n ander door de voor dreef, en juist om
Aan 't eind het logge kouter wendde; 'n drom
Van zwarte akkervogels vloog daar op.
Hij vaagde met een roode doek een drop
Van zweet af, mompelde, en werkte weer;
Goudvlokken sneeuwden op zijn werkpak neer.

En heel ver uit het bosch kwam fijn gerucht,
Wielen en stemmen, tripp'lend op de lucht.
Daar was een weg belegd met versch geel grint,
Waarlangs een houthakker zijn dorpje vindt;

Maar achter het geluid kwamen gegaan
Eerst kind'ren met helroode jurkjes aan.
Die droegen tusschen zich bloeme-guirlanden.
En groot're meisjes in het wit, de handen
Gestrengeld, op het gras onder de sparren.
Daarachter op den weg de boerekarren,
Die geel stof sponnen van hun raders op.
Het was een bruiloft; zooals een speelpop,
Met kanten en juweel mooi zat de bruid
Hoog boven 't stuiven en de bloemen uit.
De paarden gingen stapvoets dat tuigschellen
Rinkelden, d' akkerman stond ze te tellen
En zwaaide met zijn pet: toen klom 't gepraat
Tot een hoog juichen op die geele straat.
En toen ze traden uit het groene woud,
Begon de zon in het gewrongen hout
Van karresnijwerk stil te glanzen en
In kop'ren bussen op de raderen.
Zoo schoof de stoet voorbij in dichte trein,
't Geraas verflauwde, menschen werden klein,
Alleen bloemkleuren glansden zichtbaar, 't wit
Der meisjes, en van paarden 't staal gebit.

En midden op de glooiing lag in 't licht
Een vierkant veld met bloemen, opgericht,
Van bekervorm. Ze maakten met elkaar
Een tafel, klaar voor 't drinkgelag, en waar
De gasten nog niet aanzitten. Vol wijn
Staan al de kelken, dungesteeld en fijn
Geslepen. Tulpen waren 't rood en geel.
Rondom de hyacinthen forsch van steel,
De sombre bloemen donkerblauw getrost.
Hakhout op zode' omsloot ze, zwaar bemost.
Daar hingen zooals onder zee in 't bosch
Koraalboomen, nog doode bladen los,
Verbruind. Daarin scheen nog de zon vuurrood,

Maar in 't gebloemte ging de kleur al dood.

Ook lag een dorpje in dat dal, waar rook
Fijn wemelde om heen van schouwen; ook
Dat zag ze. Glans maakte de zon in blauwe
En roode pannen, uit de straat was 't flauwe
Gerucht hoorbaar der zwarte smederij,
Het ijzer klonk onder de hamers, zij
Hamerden in cadans de spranken vuur.
De straat was leeg, ze zag aan deur twee buur-
Vrouwtjes staan spreken en een zwarten hond
Rondloopen. Onder groene linde stond
Een oud man in de westerzon te zien,
En achter 'n huis 'n vrouw onkruid te wiên.
Toen ging een schooldeur open en daaruit
Kwamen een stoet van kinderen, geruit
Droegen de meisjes boezelaars, geklos
Van klompen en jongensgeschreeuw brak los.
Twee vochten er, de rest stond er om heen;
Tot meester kwam, toen gingen ze bij tweên
En drieën huiswaarts, broertjes hand in hand.
Zij zag ze hier en daar over het land
En brugjes gaan en langs een lage heg,
En door de dorpstraat, waar ze plotsling weg
Doken in huis, geborgen onder 't dak.
Toen was 't weer stil behalve het klikklak
Van staal en uit een stal dof koegeloei.
Ze kon ook zien hoe in de dorpstraat woei
Tusschen de huize' een boschje van seringen,
Een duivenpaar vertrok op witte zwingen
Het zwerk met vlerkgeklepper in, en zwom
In kringen voor den steilen hemel om.

En toen ze 't al gezien had en de klok
Bomde, de lucht beefd' uren ver, vertrok
Zij ook en liep door weien een lang end,

Waar 't gras vol lag gestrooid van schitterend,
Nat diamantgruis. Met gestraalden baard
Raakte de zon de donkerflonkende aard
En lonkte stil oogglanzend. En een stad
Van roode en witte steenen lag daar, zat
Van zonlicht, dat kwam door granieten poort
De glazen straten binne' en vulde boord
Ze vol. Stond ik niet zelf in avondwind
Vol hooigeur, daar, en zag ik niet dat kind
Buiten de poort onder de beukeboomen?
Ik twijfel... ging ze soms tusschen mijn droomen
Mijn oog voorbij met scheemrend droomespel,
Een slaapschaduw. Neen neen zij was het wel.
Kust' ik u niet vaak vaak, mijn zoete Mei,
Waar 't water aan den weg voorbij stroomt, bij
De blauwe wilgen. O gij waart het wel,
Uw wangen waren zacht als poezevel
En als een schelp sloot uwe mond de mijne;
Mijn bloed de zee daarbij, gij waart mijn kleine
Scheepje dat danste op mijn borst die 't droeg.
Gij leekt zoo vol geheimen en ik vroeg
Ze u en las z' en voelde ze in damp
Van warmte uit u wellen. Welk een lamp
Waart gij mijn handen, ik bij u de bij,
Uw zoete honing purend, zoete Mei.

Soms is het als ik 's avonds laat vermoeid
Tracht in te slapen, dat dicht langs mij vloeit
Uw zachte adem en uw stroomend haar.
Uw oogen zijn twee stille vlammen waar
Mijn hoofd ligt op mijn peluw; terwijl ik
Indroom, blijven ze branden liefelijk.
Als toen ge kind waart en om uwen voet
Bloemgeuren walmden en dat licht gebroed
Der wolken m' over 't hoofd voer als de maan
Ontluikte, Phoebus' bloem te rust gegaan.

Ik zat bij u als bij een kleine wel
Van levend water, waar 't rood elvenspel
Te zien is op den geelen zandgrond en
't Omhoog komen van bobbels kristallen.
Gij spraakt heel stil en veel en gaaft m' een schat
Geheimen dien ik bergde bij me in stad.
Gij laagt op mijne armen, mooi warm wicht,
In 't blonde haar 't rood welriekend gezicht.
Gij maakte uw lippen als een kersje rond,
Ik at zoovele kussen van uw mond.
Gij vluchttet uit mijn arm maar 'k greep uw hand,
En nam u mede door mijn eigen land.

Het was niet heel ver maar het leek toch lang,
Want het was avond en er kwam gezang
Diep uit een dal waar menschen woonden, vaak
Stonden we stil en luisterden, hun taak
Was af, zij blijde - er kwam ook wel
Een zwarte vogel door de lucht, heel snel
Verschietend boven de gezonken zon.
En onder 't kreupelhout praatte een bron
Stil voor zich heen, een kind, en toen hij zag
Ons luist'ren, werd hij heel stil, maar een lach
Ritselde nog van verd're wateren.
Ook zagen we een nestje, waar de hen
Lag naast het haantje, de oogen toe en veer
In veer - maar verder haastten we ons weêr.

Totdat we kwamen waar de roode bloei
Van een meidoorn de nacht vervuld'. Er woei
Geen wolkje en de geur hing vol en dicht
Om alle takken. Hier verschool 't gezicht
U duisternis en klommen wij door 't zand
In een diep dal, stilzwijgend, hand aan hand.
En hier was alles wonder, 'k wilde wel
Hier eeuwen zwerven of een zilv'ren bel

Hiervan altijd doen luiden in dit land.
Ik lag daar neêr, zij naast mij. Uit mijn hand
At ze als brood de kussen en ze boog
Zich over me als een moeder en bewoog
Haar oogen niet weer heen terwijl ze zei:
‘Mijn mondje regent kussen en jij, jij,
Dorstige jongen, vraagt maar altijd meer
En nog meer druppen uit dit wolkje. Keer
Nu naar uw stad’ - ik zat en wachtte lang,
Mijn hart bonsde, ik had haar zachte wang
Tegen de mijne - tot ze fluisterd': ‘elke laan
Ligt noodend open, laat mij hier nu gaan
En zoeken wat daar geurt en wat daar blinkt;
Hoor hoe de nachtegaal in 't boschje zingt,
Waar al de bloemen staan, de volle kelken,
Een feestdisch in het gras, en over elken
Roemer verschuimt de geele zoete wijn.’
Zij leek dien al te drinken toen ze mijn
Vingers liet varen. 'k Stond een lange poos
Te zien hoe ze in 't boschje meen'ge roos-
Kelk en violen leêg dronk, die daar blauw
En rood gegroeid stonden in 't schemergrauw.

Toen vond ze, 't was op 't hoogste van een kling
Van onbegroeide heiheuvels, die 'n ring
Van wallen en verschansing maakten om
Het heikamp, een ondiepe kuil, een kom
Vol donk're erika, nog onbebloemd.
Ze joeg een bij op die er hong'rig zoemd'
Om honing, stapt' er in, verdwijnend voor
Het roode hemelvuur dat onder door
Haar armen gloeide. En daar zat ze neer
Met wijde oogen naar de heen en weer
Schomm'lende spruiten van het gras te zien,
Die op den rand geen weerstand dorsten biên
Aan 't luwe avondluchtje dat langs vloog

Op transparante vlerkjes en bewoog
De grasjes en zelfs zelf verwonderd was.
Zij zag hoe heel langzaam het blauwe glas
Van 't uitspansel besloeg met duisternis,
En van het rood alleen de heugenis
Bleef leven aan den opgeblazen zoom
Van een rood wolkje - overdag was 't room
Geweest, nu leek het een violenbed,
Heel alleen liggend maar doortrokken met
Een heerlijk paars licht, in verlaten gaard.
Beneden wortelden in lager aard
Bleeke abeel en berken, wier gefluister
Trild' op de helling. In die boomen huist' er
Een wonderlijke schrik voor schemering
En voor elk windje dat hun loover ving.
O er was veel te hooren op dien stond,
Benee stapten kromme kabouters rond
En haalden uit den grond hun oude boeken.
Zij zijn het die des nachts de steenen zoeken
Waar eens druïden spreuk en medicijn
In griffelden tegen de hartepijn
Van jonge helden. Ook nu was de slag
Van 't houweel hoorbaar. Toen in 't west de dag
Geheel dood was, traden de jonge elven
Hun ondergrondsche huizen uit, daar delven
Des daags ze gangen en een donk're mijn.
Mijngraverslampen zetten ze, wier schijn
In 't gras smaragden zalen maakt. Daar zit
Met perkamenten schrift en in geelwit
Gewaad, een elf den nacht uit en studeert
Geneeskunst, wat de jicht heelt, wat regeert
De pols en 't hart. Langs hem gaan met gelach
De elvenmeisjes dansend, dat een vlag
Hun wapperend gewaad lijkt. 't Wuifde zacht
Bij 't schuiflen om den heuvel in dien nacht.

Maar in de vert' bewoog een flauw geschreeuw
Het zijden luchtgewaad. Uit oude eeuw
Reden er heksen om den horizon.
Ze dragen kleine kinderen: Mei kon
Het martlen hooren en het sneeuwgeruisch
Van sleepgewaden bij haars vaders huis.

Daar kwam de maan en als een admiraal
Voer ze den hemel in, die, zelf in 't staal,
Voor op de plecht staat achter 't gouden schild.
Wit zwellen zeilen op het blauw, het zilt
Ziedt en verteert in sprenkels fijn zeeschuim.
De vloot van sterren week weerzijds en ruim
Lag daar de heerweg - als wapenheraut
Stoof 't wolkje voort, het droeg de kleuren goud
En wit van zijn meestres, en een bazuin
Leek hij te blazen van roodgoud en bruin.

Wie kan den glans verdragen van die zon,
Wanneer zij naakt, witgloeiend staat? Mei kon
Het niet en droomde in. De maan bezag
Den ganschen nacht haar met een gouden lach.

En in de trillende scheem'ring van het woud
Raakten twaalf kleine ridders telkens 't goud
Dat van de maan door zwarte takken brokkelt,
Eerst zijn het lange snaren, de wind tokkelt
Ze klagelijk, diep in den zomernacht.
Ze dalen zich strekkend op donkre dracht
Van 't woud en breken in goudsplinters fijn,
Die raakten nu in 't woud twaalf ridders klein.

Die droegen witte mantels, wit tricot,
Baretten wit gestruisveerd, stapten zoo,
De maan glom in wapens, den heuvel op,
En schaarden in een kring zich op den top.

Dat zijn de twaalf nachturen die daar staan,
Ze zien zoo teer naar 't kind der ronde maan,
Als 't spel van kindren staan z' in kleinen kring.
Om beurten gaat er een en breekt den ring
En laat de andren wakend achter, hij
Treedt snel het woud en wijde wei voorbij
En klimt de trappen op in ouden toren,
En luidt en slaat zijn uur, zijn makkers hooren,
En zien zijn witten mantel boven 't woud,
Die glanst er als ivoor in 't gul maangoud.

Zoo stonden twaalf ridders dien gulden nacht
En hielden trouw om kleine Mei de wacht.
De maan scheen onbeweeg'lijk, in het rond
Stonden zij stil, hun degens in den grond.

Sonetten door H.J. Boeken.

I.

Zooals men, gaande door een lange straat, -
Die, somtijds zich verbreedend tot een plein,
En soms ophoudend waar de bruggen zijn,
Van dit eind van de stad naar 't ander gaat, -

Zoo bont des avonds in den hellen schijn
Die van het winkellicht naar buiten slaat,
Elk menschepopjen ziet, dat gaat of staat,
Dat hoofd en schouders 't allerlichtste zijn;

Maar op een brug van al de stad slechts 't groote
Wegdoovende verloop met stippellichten
Der donkre cingle' al verder weg ziet wenden: -

Zoo zie ik om mij de dicht bij bekenden
Zoo licht, met de begrepene gezichten,
En ver de menschheid in haar donkre grootte.

II.

Als een schoon man op een schoon paard gezeten
Door 't strijdperk héénstapt, vaardig tot den strijd
Nog even ziet hoog zijn jonkvrouw gezeten,
Dan, slank vooruitgebogen, rent ten strijd,

Om gene vreeze denkt of dapperheid,
Geen acht slaand op alle angst of bijvalskreten,
Hopend alléén dat hij wordt schoon geheeten,
Schoonst zichzelf wetend in den heev'gen strijd: -

Zoo hoop ook ik weinigen schoon te wezen,
Wanneer ik eenmaal strijdend word gezien, -

En niet om kracht of moed te zijn geprezen,
Wen 'k nedersla wat waard is velen liên, -

Want eenmaal zal ook ik welwetend rijden
Op het schoon ros van wijsheid, reê ten strijde.

III.

O menschen, die ik zag op vele wegen,
Reizend van land tot land, door vele steden
Ziende uw gezichten en de altrants omkleedde
Lichamen loopend langs mij heen bewegen, -

Van wien kon 'k weten voor elkeen de reden,
Dat juist uw lichamen dié vormen kregen,
Juist uw gezichten zóo mij zagen tegen
Als ik u zag, wát wetend van uw zeden?

En waarom doet ge wat ge doet? Het moeten
    Gaf u uw bezigheid, of de oude sleur
U 't ledig zijn en levenslang vervelen.

En waardoor voelt ge wat ge voelt? Reeds 't spelen
    Van u als kind're' en 't zich bedwingen moeten
Was als der oud'ren blij-zijn en getreur.

IV.

O, Menschen, elk zijn eígen leven levend,
    En toch in alles elkaar nabootseerend, -
Elk hebbend zijn hart in zijn binnenst bevend,
    En toch zoo zéer naar andrer lot zich keerend, -

    Elk z i j n e kracht inwinnend en verterend,
Maar één met anders kracht nieuw leven gevend, -
    Elk in onhoorbre onzichtbaarheid begeerend,
Maar in elkaar verstaanbren talen gevend

Elkandren van àl dees gescheidenheden
    Voorstelling, weten en weer nieuw begeeren,
Zoodat gelijkheid schijnt in al wat leden

Alle geslachten in zoo lange tijden,
    En ook wat wein'gen zeiden meen'gen eeren
Als Wijsheid en als d e Waarheid belijden.

V.

Ik voel de schoonheid zacht-op in mij groeien,
Als in zich 't licht de lucht voelt zich uitbreiden:
Bleekscheemring opgerezen, die vervloeien
Gaat in roô vlokken door het eenzaam, wijde,

Hoog-doorwolkt Oosten, dat het al één blijde
Heelal-dag wordt, alles ál één opbloeien:
Vlakten, wouden, waarin nachtwinden woeien,
Bergen en steden; één: hemel, aard, beide; -

Dat nacht niet is, die was met den dag dingend,
En één lichtwemeling, wat nachtgewelven
Waren, en koû licht, en licht warmte-geven, -

En de lucht Ik, en het licht, 't al doordringend,
Die heel de wereld één maakt met mij-zelven,
Mijn schoonheid; zulk een al-op-dag mijn leven.

VI.

O Menschenlichamen, die groeit op aarde
Elkaar gelijk in namen van de deelen,
In alles anders: anders daar hen baarden
Of and're', of zelfde' in and're stond van telen -

Anders door 't leven: naar de teerbewaarde
Leêmaten deden op de wilsbevelen
Elks Iks, 's lijfs eige' en heere', en konden velen
Wat er onweerbaars in de wereld waarde:

En toch één is er allen wat ge voelt:
Pijn en genot voor al die teed're leden,
Smart en geluk voor elken wetende' Ik -

Maar veel scheelt wat elk weet, veel dus 't gewik
En 't daad'lijk willen tot bevel der leden
In 't pijn en smart vliên, waarop elk-een doelt.

VII.

Door 't raampjen zag ik op de donkre banen,
Hoe van ver 't wit licht scheen langs gladde reelen,
Het vreemd electrisch licht dat als kunstmanen
Was tot lantaarnen voor de kruislings vele

Reislijnen; en ín 't rijtuig in bruingele
Reisjassen Engelschen, Amerikanen,
Of wát landsvolk: zóo lichtgaand dat men wanen
Ovalen zou de wielen: - zoo nu velen

Voerden de waagnen over de aarde; dezen
Die gingen uit verveling ver en zochten
Al wat merkwaardig heet, en enklen die

Voor hunne geld-winst moesten verre wezen,
En mij, wien elk mensch, huis, stad deelen dochten
Van éen groote Éenheid waarnaar 'k altijd zie.

VIII.

O wondervolle tijd des winters, waarin
De warmte van de' Atlantische' Oceaan,
Waar zon witgoudt de blauwe waterbaan,
Met zuide-weste-winden tusschen haar in

Komt naar het noorder nevelland, en daarin
Lauw luwt de vochte koude, waarin staan
Tot eene stad huize' en paleize', en gaan
Eindloos de rijtuigen tusschen de schaar in

Rustloozer menschen die daar gestaêg leven
In 't weinig licht, dat door de mist heen komt
Des grooten lichtdags dien de zonne maakt,

Het licht dat als van zich zijnd daar omwaakt
De aarde des daags, zoo dat maar donkrer even
Dan dampkring 't bouwsel is, dat óp zich domt.

IX.

Gij, die mij eere geeft bij enk'le lieden,
Die zien wat ik zie, door mijn enkel woord,
Woord van wat Gij mij geeft in Uw aanbieden
Van altijd rijkdom, die door mij gehoord

Wordt altijd, zoodat om mij henen vlieden
Alle geluid en zichtbaar zijn, gesmoord
Door biddende begeert naar U, dan die de
Heerlijkheid zijn, die mij en U toehoort: -

Ach, mij en U, ik weet niet wie ik ben,
Wat mijn, wat anders, wie de wereld is,
Die soms niet anders dan als mijn zich toont, -

Of Gij als machtgre dan ik in mij woont,
Of éene van mij, dien 'k als velen ken,
Mij, ruimte-en-tijddeel van 't Alongewis.

X.

Zoo zong ik in de vreugde mijner ziel,
   En mijnes lichaams heerelijk gevoelen,
Want nimmer één, in wien dit leven viel,
   Die zoo zich voelde boven 't wereldsch woelen:

   Wie waren schoon en sterk van lijf, hun koele
Hoofd vond geen woorden voor der menschheid ziel;
Wie droegen hoog hun goddelijke ziel,
   Zij moesten zwaar der wereld smart gevoelen.

Mijn vader en mijn moeder, elk van beiden,
   En vroegere oudren, welke schoonheid heeft

In uwe lijve' en zielen, droef gescheiden,
   Door alle tijde' in vreugd en leed gebeefd,

Die éens vereenigd worden zoude in mij de
   Heerlijkheid hoog, die door mij wordt doorleefd?

Sonnetten. Door Hélène Swarth.

I.

Verdronken Droomen.

Nu zie ik drijven op de grijze baren,
Met marmerbleek gelaat en brekende oogen,
Die brekend smeeken om Gods mededoogen,
De schoone dooden, die mijn droomen waren.

Hun zaligmakend lachen is vervlogen.
De wind spreidt wijd hun lange gouden haren.
En zonder zucht, sta ik hen aan te staren,
Met machtlooze armen, die geen redding pogen.

Mijn Levenswijsheid had met eigen handen
Een ijspaleis gebouwd voor al mijn droomen.

In hooge zalen met kristallen wanden
Zag ik ze, als blanke schimmen, gaan en komen....

Toen liet de Lent haar gouden toortsen branden...
't Paleis stortte in, verdronken zijn mijn droomen.

II.

Toorn.

Verwacht van mij geen klacht meer over 't leven,
Gij die te laag staat voor mijn hooge haat,
Gij die niet gist wat strijden is en streven,
Maar zelf u prijst en over braafheid praat.

Dood zijn uw goden; 't vleesch is god gebleven.
Wee, wien ik 't masker werp in 't slijk der straat!
Wien ik het kleed aan flarden ruk, zal beven
En slaan de handen voor 't beschaamd gelaat.

Mijn Toorn zal komen als een trotsche wreker,
Sterk als een heermacht en vol heldenmoed,
In de ééne hand een zwaard, in de andre een beker.

En elken logen, die zijn oog ontmoet,
Drenkt en verslaat hij - *miju* Toorn is geen spreker! -
En dood is in den dronk, en 't zwaard is goed.

III.

Trots.

Verslagen ligt wien ik ten strijde zond:
Geloof-in-liefde en 'k hoor den lach des Lots.
Doch in mijn huis troont vorstelijke Trots,
Met vonklend oog en strenggesloten mond.

Zijn wenk is wet: een vingerwijzing Gods.
Met Wil en Moed sloot hij een koen verbond.
Stil, onder 't stalen pantser, bloedt zijn wond.
Zijn kroon is doornen en zijn troon is rots.

En voor de poort van mijn paleis houdt wacht
Een krachtig wachter, wijs en achtenswaard.
Zijn naam is Zwijgen en zijn spreuk: - ‘Geen klacht!’

En in zijn rechter blinkt een goed blank zwaard.
En in mijn huis, waar niemand schreit of lacht,
Blijft trouw en eeuwig mijn geheim bewaard.

Menschen en Bergen. Fragmenten door L. van Deyssel.

I.

Mul klefferig en lam-gekookt moê binnen de verflensende bruin-grijs-wemelende jasjen en broek, zat het roerloos levend mannenlijf over een afgekrabbeld zwart leêren kussen in het zwarte Binnen van den voortwaggelenden wagen, de voet-blokjes op het over het vloertje genestte geel-stralerige stroo, het stofferige, klammerige bleeke hoofd door een vies-vaal raampje kijkend uit de witte flets-bruin-doorknikkerde oogovaaltjes, zoo als een stuk porceleinwerk door een glázen-kast kijkt.

Na het zoldering-pak-kist-gebonk en het doffe gestommel van zijn warsch bewegen, stond de wagen dadelijk weêr stil, de ijzeren treden kletter-beukten neêr, het portier lamde open en een geweldige boeren-belichaming bolderde binnen, zeeg neêr over de andere bank met een kleinoogig blaauw-gekijk naar den bruin-grijzen, in gauwen groet-klank mompelend.

De koetsier gooide van-buiten zijn hel hil-geroep naar de paardenkoppen, en het dom-doezelige gevaarte rammelammelde en vierkantelde voort. In het kretterend wielengescheer, het wandjes-gekraak en het heftig geknor-rinkel van

de onvaste ruiten, wiebelden de twee rompen, ribbelden de gezichtshuiden, schokkerden de armen, de beenen.

In zijn weten van door den ander gemerkt te worden vermorrelde de boer tusschen zijn rauwe kalfsbiefstukken van handen, die over zijn vleeschbalen van beenen steunden, een in een romp-daling en -rijzing van de vloer geraapt strootje. En hij was een grove vleeschgroeying, met zijn vet-roode gezwellen van lippen en zijn glimmend-vele tanden tusschen-onder zijn smeuyig-rooye wangen in de vettige knoest van zijn hoofd, opbloeyend uit zijn doorvoede schouderenbulting.

De boer was in een gladde grijs-lakensche broek, een paars-blauwen in glimmende plooyen afhangenden kiel, en een hooge als opgeblazen zijden pet op.

De getemde oogen bekeken den boer, in wiens ruwe gezondheid geen-een ontvangen wordende indruk gleed, met doffe blikjes.

Tusschen de tengere, even overknopte boomen, die in hun onverschillige magerte voortdurend den wagen voorbij schreden, maar dan in-eens bleven staan kijken door het portierraampje, zoolang zij konden, strookte de weg zich eeuwig-grijzerig uit tusschen lange platte velden naar een verren horizont, waar rechts, blaauw-grijs bewaasd, de heuvelen steigerden met een hevig klagend wenken.

Een uur duurde zijn suizend gezwijg uit.

De wagen had de brug overgeboogd, een dunne rivier plat-zilver-slingerde voor-uit, glinsterende frischheid naar boven ruischend. De wagen stond stil, en plots ontstaken onder het botte voorhoofd, de kleine oogjes van den boer, opslaand naar rechts, met een schuine plooi list en kwaadaardigheid. Daarna lachte hij, met een wellust en een wreedheid in het spog zijner oogen en tanden, naar een boer, die uit een huis aan den weg kwam, boven zware groetgebaren zijner armen, en hij verpakte zich door het portier, tot een dikke hoogte wordend op den weg.

Het hoofd, zoo plots weêr alleen, omgeven door leegten, bedacht in de suizende moeheid de al-wijde stilte, die het sukkelend wagengerammel droeg.

Het heele lichaam werd langzaam vooruit bewogen tusschen ontzachlijk zwijgende hooger en hoogere heuvels, die lief en alleen schenen en verre mooye luchten, waaronder, in den eersten warmen voorjaars-Zondagavond, door lage ronde zwarte hoedjes zich verkantoorbediendehoofdende boeren hun stijve rust ommedwaalden, met hun zwart-lakensche broeken dragende door rooye zonnestralen vergloeide en in een mug-genzwerming overstipte gram-bruine gezichten, naast den weg begrommellommerende, donkerklompige, blokdommelende hoogrotsingen.

Weêr verstomde de wagen, en een schonkig oud boertje, dik bepuntneusd, verherderd door den langen stok, waarachter zijn beenderen aanstommelden, strompelde op en bleef op den bank, naast den bruin-grijze. In zijn donker-grijze gezicht, boven den slap-leêren hals, vischten zijn dunne oogen weg achter de wilde rimpelkrabbing. Zijn beenmagerte staakte op uit zijn grof-stoffige schoenbonken en hij verdorde in een stompige rust van zijn versleten vleesch, afgesloofd binnen zijn slordige kleêrenarmoe, uitgewrongen door een hard leven, wegkrimpend in zijn door gemeenen drank gepekelde lijf onder de door zestig jaar zon ruig-geschroeide huid, met een naar binnen happenden, als zijn eigen hoofd leeg-vretenden mond, zonder tanden.

Weêr stokte de wagen en zoog een jongen en een meisjen in, broêr en zuster, elf en twaalf jaar, beiden met blauw-grijze oogen in hun leêge gezichten, waaruit alleen de bedeesdheid naast de hoofden der anderen heenkeek, met een roerloos turen en een neêrgeknip der oogen naar elkaârs beenen. Zij waren glad en mat-blank met hun door een enkel bruin moedervlekje bepikte vel, met de deugd van hun klare onuitgewasschen oogen, met hun dunne mondjes, waarvan de bovenlip in het midden in een punt neêrglipte, met de ver op het voorhoofd aangroeyende doorschijnend blonde haarbeginnen. Zij zaten op, als lieve dieren, zonder schuld en zonder voornemen, met hun stille, tamme handen. Zij waren zoet in hun duiven-vleesch, met kleine, doffe instinkten.

Weêr stootte de wagen vast in het gewacht van een vrouw met haar kindje, die verlegen-lachelend, danserig binnenklommen. Zij zakten neêr op de banken, de vrouw met een gezicht, dat heelemaal openstond, lachend met een wijden mond naar de hoogte van het leven, dat koel-wreed over haar heen ging en maar enkele brandende druppels verdriet in haar oogen en mond spoot, die haar in voortdurende verwondering verouderden.

De wagen wielde zijn tocht weêr voort, zuchtend, kreunend, snauwend, zijn vierkantigheid wiebelend om de gekleede vleezen, om de verlegen blikkende gezichten en de jeukende neuzen, waar de vingers aan wreven, zeer naast de bergensteilte waar-uit de schuin-omhoogrepende weg was losgehakt en die plotseling achter den bruin-grijzen aanschoof, donker hoog duwend in de achtergrens van zijn zien.

Voor hem uit, boven de schouders en hoofden van het broêrtje en zusje, kleurden en vlakten de heuvels uit de diepte hun hemelvaart en lijnden hun donkere schuinten op, dicht bij hem, zijn blik begrenzend met hun krachtige heffing, brekend zijn gewoonte van verre vlaktegezichten.

De uren, die geduurd hadden, dacht hij, door het portierraampje in de verte, wazend hun verveling tegen de heuvels op, neêrslapend in den afstand, bij langzame afmistingen van den hemel, bij grijze rondleêgingen in de stil-wachtende uitgestrektheid.

In eens reed de wagen, draffend op de bereikte hoogte, tusschen hooge staal-duistere rotswanden, en daarna werd de omgeving weêr wijd; de weg streepte af naar links, daarna in een bocht heftig naar rechts; in een kom van steil afglooyende heuvelhoogten, waar de zon niet meer was, lag het stadje neêr, laag-heengetreurd in den bleeken avond.

Eerst reed de wagen voorbij een geestelijke, die langzaam hoog opging, zijn zwart hoofd op zijn zwart omlakende lijf, een zwart boek in de handen vóor zijn maag, met schuivende schreden boven den onder zijn voeten stijgenden weg, toen met een razend geratel het stadjen in over den luid stratenden

grond, voorbij de leelijk-geele en viezig-witte slordig naar links en naar rechts gevallen en geduwde huizengevels, klein en onbeduidend stil, zoet-gehoorzaam blijvend naast het woe dende, trappelende, hakkelende en bonkend wagengeluid om de hobbezakkende reizigers-lijven, voorbij een aanzienlijk hoofd en borst, waaruit boven den fijnen, zwarten baard warm-zwarte, onverschillig-waarnemende blikken door de wagenraampjes stuwden.

Weêr zweeg de wagen voor een huis, breeder dan de andere, met de rijke kleuren van een wapen midden in zijn vale gevelplek, het posthuis. Het stond aan een verbreeding der straat, die tot pleintje werd. De menschen laadden zich uit den wagen, maar de bruin-grijze werd weêr neêrgeduwd op de bank door een geluid tusschen de lippen van den koetsier uit, die zeide, dat hij hem heelemaal zoû brengen waar hij wezen moest.

De leegere wagen strompeldrafte weêr voort in een feller gekletter en snorkender gemor, met zijn onbehouwen karkas mallachend en mankdansend, glazig scheeloogend voorbij duf-uitstallende winkels en hoopjes juffrouwen, kijkend en lachend als onhoorbaar, en smerige vrouwen, met bruin-brandende gezichten, niet-lachend en niet-kijkend, moe op banken, wanschapen langs de straat; met het doffe hoefgebonk en veerend gepiep over een brug, weêr door een hooger gehuisde en klaarder gekleurde straat, en met een ruk links en even aftrappelend naar lagere steenen en stil. De bok wiepte, het blauwe voermansbuis daalde snel, de bruin-grijze stapte uit, suf en vreemd, zag in de beginnende duisternis de huizing donker-geel opgevelen, ging door een hekopening, over een kleine groe-zelige open plek, een trapjen op, een deuropening door, door een laag donker gekamerte met een grooten ros een vet vrouwengezicht ontstekenden haard, naar rechts met het van zijn hand afhangend koffertje naast hem, de koetsier achter hem, de kleine rare aanluwende donkerte in de nauwe rondte.

Een smalle man met uitgemergeld wit gezicht kwam ook van achteren, en sprak, toen de versch binnen-gekomene zich omwendde, met dikke bruine oogbolletjes boven de wang-

slappen, met zwarterig en bruinerig bedorven smalle tanden tusschen het zeer openstrepende bleeke tandvleeschrood. De bruin-grijze vroeg of hij de baas was, maar hij sprak, met een stuggen ernst van zijn akeligen mond onder zijn fel bollende en spiegelende oogen, de knecht te zijn.

Toen kwam weêr van achteren, met lage scheeve, door-gaatte donker-groene tanden, het hoofd nauwelijks door het leven voor-overgedrukt boven een breeden blauw-omkielden romp, met zijn ongeschoren ondergezicht van gestolten-poeyerend-grijs, met een ijselijke listigheid in de lage, als bedorven eyeren schemerende oogjes, een tweede man, nadat de koetsier was weggerugd, en zeide, met een vooruit-willen en een ferme levens-tevredenheid in den lippenvorm, dat hij de baas was. Toen kwam in-eens, met een bekijk van de zes oogen, met een kort zinnetjes-spreken, en een met halfrijzenden wijsvinger gevoerd gesprek der drie verklarende, wijzende, bevestigende zachte rechterarmgebaren, de zaak in orde.

Onder de magere, door het jaspand-afgeflap half bedekte duister-grijze billen van den knecht, steeg het andere stoffige hoofd, boven de opdraayende kneuterige trappen. Zij gingen onder hun stille hoofden door een allerlaagst, hokkerig, muf kamertje naar een tweede, daar je alleen door het eerste heen in kon komen. Hier bleef de bruin-grijze, zonder voortgang, stil, drentelend en alleen, in duister. Hij onthuidde zich van het te mooi afschijnende bruin-grijs, en behing er, leeg en wezenloos, een stoelleuning meê. Hij vulde zijn vleesch in ouwer blauw, dat, met een plotseling lang worden en hangen van de stof uit zijn koffertje aan zijn hand opslapte. Hij deed zijn staande-boord en gekleurde-das af, en deed een liggende-boord aan, met een verlepte, breede, zwarte strik er onder.

Fluweelig schichtig speurend met de als ingekrompen oogen, in een zenuwachtige ongemakkelijkheid door de doorreisde leden, ging de blauwe, nu donker, met tastende stappen het trapjen weêr af en, weer verlicht blauw, gleed, beneden, vóor het fornuis, over een bevetvlekten steen even uit,

waarbij de schrik met een prikkelende tinteling de kuiten, lendenen en borst beving, en vroeg aan den baas, die, de spil van het leven der behuizing, aan de groote keukentafel met zijn twee léeg-rustende handen en fluimende oogen de bewerktuiging van de herberg zat te bekijken en te besturen, waar hij wezen moest voor het avondeten, en deed naar de strekking van den baas zijn naar een andere trap, die in de keuken begon, wijzenden arm. Aan het eerste portaaltje van die trap, was, links, twee treêtjes op, een deur met een bovenhelft van mat-glazen ruiten in een lijst van rood en groen glas. Achter deze deur kwam de blauwe in de kleine eetzaal, laag en schuinerig, onvast als een scheepskajuit, heele maal wit, met een dood-gewone petroleumlamp, die, in 't midden, van de balkende zoldering naar de tafel hing.

De smalle knecht was alleen in de kamer, onder zijn stekelig zwart haar met een scheiding op zij, het open venster uit-lacherend met zijn verknoeide gezicht. De blauwe ging naast hem staan, om zich dadelijk te vergemeenzamen. Er was in de nauwe straat, waar de onbehouwen huizenblokken pas leken te zijn neêrgezet, niemant als een blond jufvrouwtje, die op een bank voor een huis, schuin aan de overkant, zat te borduren. Met oningetogenheid wierp de knecht, onder zijn fel en breed glimmende oogen, uit zijn donkeren mond, lachende woorden tegen haar wangen, die zijn hersens eerst, de oogen vlak voor zich uit of, rechts in de verte, over de houten brug gericht, klaarpeuterden. Het jufvrouwtje, in het bewust-zijn een van de weinige verdamede vrouwen van het stadje te zijn, dat iets voortdurend brutaal-gemakkelijks aan haar wezen gaf, andwoordde met enkele lettergreepjes, die zij in korte haar hoofd telkens even opstootende lachjes door de stille straat naar die leelijke mannenmagerte terugkaatste.

De blauwe zei den knecht over het weêr en of er al veel gasten. Toen kwam de deur schuin een eindje naar binnen van-onder zijn post en achter hem klom een heer in de zaal, hoog, hard, beenerig, het grijzend zwarte haar

recht-op op zijn hoofd als een stekelvarken, met een korten norschen grijzend-zwarten baard onder zijn pince-nez, waarboven de wenkbrauwen hun dorps-voornaamheid opschichtten, met wijde stappen onder zijn openhangend jasje, zonder manchetten, met een toegesmijt van de deur, een heftig onder-de-tafel-uit-getrek en stil-gestoot van een der matte-stoelen en een vlug er-op-gezit. Toen hij zat bewoog zijn rusteloosheid dadelijk voort: de romp duwde vooruit en achteruit, naar links en naar rechts, terwijl de vale lichtplekken van den vallenden dag over de donker-grauw en grijs doorstikte stof van zijn rug in-een-krompen en zich uitzetten, onder de duisternis, die van de zoldering hem overschouderde; zijn armen pakten en ontvouwden een krant naast zijn bord, waarmeê hij zijn oogen naderde en er voor uitweek, beproevend te lezen; zijn hoofd neigde af naar links, met plooyen in den nek, dan weêr voor-over dan weêr achter-over, met een getril van al zijn stugge haren.

Boven beluidde de etensbel het huis, van de stille wanden afklinkend zijn schreeuwende slagen, in glijdende roepingen over de daken, dof en loom geel-wazig zakkend binnen de witte eetzaal. De deur schuinde weêr naar-binnen, een geschuif en gestap op de keukensteenen, een brommend gemompel onder een geroep naar-buiten, een reutelend gesis en geknap van braden besteeg de eetzaal om een mager mannetje heen, burger-heer, met sobere, bedaard-bedistelende gebaren, een scheiding in 't midden van zijn schedel en zijn zwarte haar, met kleine krulletjes aan 't eind der aan het voorhoofd neergedrukte plakjes en dunne krullingen boven de ooren, boven het kleine vaal-licht-bruine gezicht, waaruit twee bruine oogen hun kleinen ernst over de lankwerpige vies-gedekte tafel schenen. Vóor de weêr dichte deur lei hij zijn linker knokkig handje uit op den schouder van den heer, die al zat, en zij zeiden elkaâr rumoerig goeyen-avond.

Het magere heertje ging naast den andere zitten, trok zijn samengerold servet uit den kapotten ring, die aan zijn hand leeg naast zijn bord ging staan. De blauwe ging tegen-

over hen zitten, voorbij het verdwijnen van den knecht, die achter onder de deur was weggegaan.

De drie rompen stonden recht-op aan weêrskanten van de tafel. Het waarnemen van de tegenwoordigheid der twee andere menschen, werkte in elk der drie hoofden, deed de boven-oogleden van den hoogen man neêrgordijnen, het hoofd te-rug in den nek, zijn linker-hand gladde kogeltjes knedend uit het brood naast zijn bord, zijn rechter vlak-uit pianospelend op het servet, deed den mageren voor zich uit kijken, langs den blauwen, tegen den witten muur, zijn handen onkundig en onverschillig weg van de tafel op zijn beenen, deed den blauwen zijn glimmend gekramd bord overzien en zijn handen roerloos houden als houten werktuigen, naast zijn bord. Toen, in de gemeenschap der tot het naargeestige zwemende ernstige, bedaard nette wachting, terwijl de hoofden der twee gelijkwijzig levende anderen, met onverhinderbaren invloed over den blauwen zijn gezicht schenen, onder tegen de afhangende verveling zijner oogen op, heftig hun lichamen uitstekend in de plat-doodsche smoezelig-witte omgeving, draaide in-eens het hoofd van den hoogen naar den mageren, sprekend, zoo dat de blauwe de punt van zijn baard naar de punt van zijn neus zag op- en neêrgaan donker-bewegend vóor de lichte vensterplek. Hij sprak in een harde stem, moeilijk, en zijn volzin in 't midden met een kuch brekend, in het hinderlijke bewust-zijn de van hoofd tot hoofd strak gespannen stilte te verscheuren, de duim en wijsvinger van zijn tot losse vuisten in-een-gedoken handen tegen elkaâr wrijvend. Na het gezegde, gedurende den magere zijn andwoord, wiens verlegenheid in een stijver verdegelijking zijner gezichts-trekken en een knippender gestaar, schuin voor den hoogen uit, was, draaide het gezicht van den hoogen weêr van boven zijn schouder tot boven zijn borst, daalde buigend, met midden in zijn baard de zwartere groezelig betande spleet van den mond, die zachtjes het andwoord overláchte, onder de blikloze oogen, die ver over het tafellaken, tot bij het bord van den blauwen glaasden. Telkens als de hooge sprak, kinde zijn hoofd op

naar den mageren en weêr een beetje neêr, als moest hij, om met zijn aandacht bij den mageren te komen, over een schutting heenkijken.

De knecht kwam weêr binnen met zijn ziekkleurig hoofd, dat als een gewas van bevroren room op zijn weeke, lage liggende, onordentelijke boord en slappe, verfonfaaide kleêren stond. De oogen lilden, als uit een óverkokend ei uit de barsten van het hoofd zwellend. Aan zijn linker arm, waarover een servet hing, ging een lankwerpige schotel voor hem uit Hij liep, er aan vast, terwijl de schotel drie maal op de tafel daalde, telkens aan den linker kant van een der drie, die gingen eten. Nu verergerden de bewegingen, die zwaarder zwartten in den witten schemer, hevig. De handen van den knecht, in een verhoutend schuin-op gestrek der armen, waardoor zijn jas aan de schouders krinkelend plooide, leefden even ver boven de tafel om de lamp heen, tastend, vattend, de vingers als griezelig-witte slangetjes kronkelend en kijkend met de vuige kopjes der nagels, en in de recht afgeschutte krioelende schemering tongde de lampevlam heet-geel op, met een groenige afschimmering naar de hevig handelende, rukkende en stommelende bovenlijven der etenden. De hoofden daalden en stegen met glippende glansveranderingen over de haren. Een stoeying van haasten speelde in den hoogen, het hoofd, van den pince-nez ontbloot, laag en lager naar het bord, met een lichte verwarming van de stukjes vaal vel tusschen de oogen en den baard, een gewiebel van het hoofdhaar, een handengeploeter van het bord naar den mond en terug, een schoudergewaggel naar de prooi van het eten, een elleboog-gehef, en -gestoot, en- gedaal, in wijde krommingen van den romp af, en even, in de gezellige graâgte, die de leden beving, een nog-nader-geschuif van den romp naar de tafel.

De magere at met droge, klein-kalme gebaren, met het besef en de overweging der hapjes van een behoorlijk en afgepast in geringe geregelde bezigheden levend gestel, het lijf stil, de oogen het eten bekijkend.

Het waren gekookte eyeren, die gegeten werden, eerst staand op de borden in hun dopjes, als verkleinde naboot-

singen van gedenksteenen met hun matte ovaalheid, daarna verbroosd met deukjes en knaauwtjes door het gerikketik der lepeltjes, daarna afgepeld en glimschijnend met hun blauwig-gladde wit en met slijmerig en dikkerig oranje en binnenwit, opgelebberd in de gebogen hoofden, waarvan de gelaatsvakken, voor-onder de roerloze ooren, slapen, schedels en achterhoofden, plotseling hevig waren gaan verroeren in den lampenschijn, de verrooyende wangen wijkend en hoogbollend aan weêrszijden der even week splijtende en slap happende, de lepeltjes afkluivende, monden, de neuzen uitzettend en vervettend, de oogen zjeujig blinkend. Tusschen het happen der natte lippen, glipten de stil-roode tongetippen en zogen likkend de snorhaartjes schoon.

Er was een suizend geritsel en kleêrengezucht van gering bewegende lichamen in den etensgloed, die naar de zoldering steeg; de monden smakten en slikten, met reutelende oprispingen uit de magen; een enkel lepeltikje op de borden.

Er was nog maar een vale geur over de tafel, waarin door de deurreten scherp-bruine luchtjes van gebraad en roosterende pannen ademden, en daarin was smal en bleek, in zijn stommen ernst van niet-etende, het treurende vleesch van den wachtenden knecht omhoog-gemagerd, half wegdoezend buiten het lamplicht, achter den hoogen zijn stoel.

In de rust na dit eerste gerecht verlengde zich de baard van den hoogen, om dat hij, er achter, gemakkelijk met zijn tongpunt een kleverig beetje brood uit zijn tanden wilde loshaken, terwijl de lippen van den mageren tjilpend het eten dat vast was blijven zitten, vermummelden.

In het gevoel van het eerste eten in de maag en de warmte, die door de lijven sloop, klemde de hooge, met een gezwaai zijner armen boven de tafel, zijn handen aan zijn wijnflesch, boog de flesch, de eenige homp zwaardere kleur op de tafel, tot een ligging, zoo dat de wijn er uit afvloeide recht neer in het glas, en daarin purperrood stijgend, klokkend, telkens zijn oppervlaktetje hooger duwend, tot bijna aan den rand. Toen slubberden zijn lippen een beetje uit het glas en zette hij het

weêr neer, met zenuwachtige, snelle op en afstootende gebaren. Toen, met een wit frommelend gefladder en kreukelend gewimpel vóor zijn gezicht, snoot hij zijn neus, met beide zijn pootige handen aan het gezicht, met het neêrslijmend afgesnork tusschen de oogen, dat de oogen samenrimpelde en, boven zijn slapen, aderkronkelingetjes opzette. De neus, zachtjes aangerood met lichte trillingen aan de vleugels na het snuiten, verbleek-kalmde weer. Maar de hooge porde met zijn door den zakdoek omwonden vinger er in op en proeste en blies er uit neêr, streek daarna zijn zakdoek-prop er onder op tegen heen en weêr, zoo dat de onderneus heen en weêr zwabberde. Toen bleef hij even stil, de handen op de tafel geblokt, maar, bedeesd in de stilte der twee anderen, voldeed hij aan de behoefte van een onbedeesdheids-vertoon en liet, leunen blijvend, het wijnglas stijgen tot vlak voor zijn baard, waar zijn mond er flink-weg een zwaren slok uit opgolfde. Terwijl de wijn, achter zijn burgerlijk-gekleurde das, door den slokdarm in zijn maag viel, zeî hij, met een overhelling van zijn heele bovenlijf naar den mageren heen, iets over de dikke borsten van een meisje, waarmeê zij den knecht plaagden. De hooge had het meisje op straat ontmoet. Nu lachte de magere ook, met een openrijting van zijn dunnen mond, die zich als elastiek om zijn tanden spande. De blauwe zweeg voortdurend, zijn gezicht loerde flauw op, naar de anderen, in een trachten naar onverschillige welwillendheid, welke telkens getemperd werd door de stugge gemeenschapsweigering van den hem nooit-aanzienden hoogen en de koude onbekendheid van den mageren. Maar de knecht, die ook gelachen had, goedig en ziekeneurig, stootte zijn muffen bouw naast de aangezetenen, en trok het bovenste van elke twee borden weg met een scherp laayend geklakglij der borden over elkaâr. Hij leî de eyerdoppen en schalen er op, die deinden en hollig rondrolden. Hij ging weg en kwam gaauw te-rug, de deur dichtduwend met een hielestoot, een schotel met dof-glanzig besausde schijfjes ossevleesch over de vlakke hand. Hij zette den schotel bij den hoogen neer en de schotel wentelde zich van hand tot hand tusschen de

lijven, wier monden kort er boven zeiden voor en na dat de drie rechter armen er schijfjes hadden afgeschept, die de flauw-glimmende rontetjes der borden, waarin het lamplicht vaag afspiegelde, bebruinplasten.

Er was een kort-af geluid van neêrgezet achter de deur, en voor de borst van den knecht, die zich tusschen de geopende deur en de post neêrvouwde, zijn hoofd omwasem-wolkend, rees teer geel in zich verklonterende rondinkjes van zwaar en licht geel, zich verpluizerend in stil-witte kruim-nestjes, de schotel-aardappelen snel tot op de tafel, met zijn drooge zedigheid een plek van het smerige tafellaken zuiver wegdoezelend, hoog uitrookend boven het zwaar-vet afschijnende ossevleesch. En de zittenden plompten den tinnen lepel in de geel-sneeuwbrokkige aardappelen, die ze op de borden neêrdroeg en weêr te-rugging. Daarna omvatten de linker armen de vorken- en de rechter de messensteelen. En vóor de donker gekleede lijven daalden en stegen de vaal bevleesde knokkelklompjes der handen, waar het dunne reepje mes-staal en de duffe tinkleur der vork als een vier-nagelige glimmerige diertjes-klauw uit staken. Met een gauw-getik der vorken op de harde borden, spleten de aardappelen en vielen in brokjes, verbruinend en doorsiepeld in de zjuu, en reet het vleesch van-een tot kleine hapjes bij het doorklieven der messen; de vorken prikten in het vleesch en tilden het in de monden, de messen schikten de zjuu-oversapte aardappelen en het vleesch aan de vorken; boven het geglimen gestaalspel der messen en vorken en het zware handen-gedans, bukten en grepen en trokken en zogen en kauwden en slikten de monden met het tandengebijt en tonggewauwel en keelgelurk, het gekookte vleesch verslonden door het rauwe, terwijl de gansche onderhoofden werkten in het regelmatig kakengehak achter de rekkende en krimpende huiden. De oogen bedachten en begeerden het vleesch en wipten een enkele maal, te-vrede en ernstig, gedurende het kauwen hun blikken naar een der mede-etenden of sufjes tegen den wand of, die van den hoogen, schijnbaar oplettend maar geheel weg-zwelgend in het eet-pleizier, naar zijn krant.

De knecht had een karaf in 't midden van de tafel gezet met een bruine in 't midden door het lamplicht beglansplekte buik van bier, die van onderen in grauw geel vervloeide en van boven zijn schuimpluim door de nek opstootte. De magere dronk nu wijn, drie kleine teugjes dadelijk na elkaâr, waarna zijn oogen een lang beraamden, eindelijk volvoerden blik in de oogen van den blauwen lijnden, die zij hadden voelen kijken. Daarna, met een snel gebaar van onveranderlijk besluit en onverschilligheid bij het noodzakelijke, zette hij de rechter wijsvinger en duim in den mond tegen de bovenkaak aan en wroette een stukje vleesch los, dat zijn tong niet weg had kunnen krijgen.

Na dit tweede gerecht krabde de hand van den hoogen in het neushoekje bij den vleugel; toen keek hij al dadelijk rond waar het volgende eten bleef; hij trok het dik zilveren doosje van zijn horlozje uit zijn linker zij, even onder het hart; hij vroeg aan den knecht of de rest haast kwam. Hij vertelde aan den mageren, die er om glimlachte door zijn tanden te laten zien, maar met oogen wien het verdroot hun ernst prijs te geven, dat hij groote tochten had gemaakt op zijn vélocipède dien dag en dat zoo iets de maag uitholde. De magere vroeg toen over de vélocipède, en de hooge sprak van een nieuw remtoestel om de sterk-dalende wegen meê te berijden.

Buiten was alles dood-stil. Het gesprek kwam met zijn korte, hortende klanken in de vlekkerig-witte omgeving leven, door de stomme wandvlakken afgesloten, in de groote kast van de kamer dor-klinkend en vaal-bloeyend, alleen op de wijde stilte-zee. Het achterhoofd van den mageren bewoog verwrongen in den spiegel als een stuk hondenrug; maar de knecht, wiens leden zoo-wat leuterden aan de dientafel in den hoek, keerde zich met de matheid van zijn bedrukt gezicht, waarin de groote oogen als glinsterende beeksteenen waarden, en de bewegingen hernamen hun werk: de hooge, die kuchte met wankelend hoofd en schouders, met een de kamer doortrillend gewiebel van zijn éene been op de vloer, een samengeslinger zijner tien vingers nu, een bekijk der nagels en geklop der eene hand op de andere dan, en dán weêr met zijn stoel en

heele lijf naar achteren wiegend. De vet-bemorste borden werden opgehaald van voor de eters. De glazen wijn stegen en daalden in flauwe bochten, hun pakjes rood vóor de borsten, bij tusschen-poozen. De magere kittelde zijn glas op tafel, met de rechter hand. De knecht, die de borden hard op elkaâr had gezet en op de schotels, met warsche stooten, het vet en de aardappelen er tusschen fijn-gedrukt, en ze uit de kamer had gedragen, de oogen af om niet te vallen, stond weêr binnen, zijn vest weg-gefrischt achter een schotel met heldere, zuiver-schelp-krinkelende krop-sla-festoenen, hel-geel-doorschemerd groen, waarin twee gepelde eyeren lagen gedoken.

De hooge had in zijn krant gelezen en zeide tot den mageren van het vraagstuk of het stadje aan de spoorlijn zoû komen te liggen. Maar de sla bladerde verfladderd naar de borden, niet neêrzijgend als het vleesch, of afploffend als de aardappelen, maar luchtig dalend met de teêr-versteven kronkelingen van vluchtige kreukels, dun en dartel, krampen van groene liederen.

De monden graasden en knabbelden en slokten de sla van de vorken, aangename hapjes schikkend aan de vorken, een pruikje sla boven een plakje ham en mosterd klodderend tegen den ham. Na het werken der messen en vorken, het goochelend gestreep en glansend geschuin en het getik en gekrats op de borden, rustten zij neêr, moebespat naast en op de borden.

De hooge was dadelijk opgestaan in een zenuwachtige haast van al zijn leden, en was, in een kermis van snelle bewegingen om zijn groen-gekleurde das heen, in een worsteling met de deur, waartegen hij zich stootte en die hem niet door woû laten, weggeloopen, met lange, felle stappen. Men hoorde hem achter de deur de trap af stamperen, eerst in zware toonen, maar die, bij de onderste treden, in snellere lichtere eindigden.

De blauwe bleef alleen met den mageren, die nog een stukje kaas toe at; de knecht redderde de boel weg. De bewegingen en kleuren waren minder, door het eind van

het maal en het weg-gaan van den hoogen tot een dunne kalmte opgebleekt. De magere zat stil te verroeren, met het eenzaam tik-geluid van zijn mes, waaraan hij de kaas oppeuzelde bij kleine blokjes. De knecht draaide heen en weêr, kijkend of het nog niet gedaan was.

Toen zei de blauwe plotseling, de klanken vooruitduwend boven zijn weêrspannigheid tegen het spreken heen, de oogen tot den mageren, zijn lippen in scheeve bochtjes tegen elkaâr dribbelend, dat het land hier zoo mooi was, niet waar?

De magere andwoordde van ja, verwonderd over het late spreken van den blauwen, gehinderd door de vraag, die buiten zijn gewone gedachtenleven ging, en of mijnheer dan niet uit deze streek wás.

De blauwe voelde zich landziekig en hij treuzelde op zijn bord, om het laatst in de kamer te blijven, verlegen, niet wetende wat te doen, zijn wezen leêg, in de treurige onverschilligheid eener ongeliefde omgeving.

De magere bedaarde weg, met korte beengebaren, die het lijf regelmatig voort kruyden. De ophanger stak klein-drie-hoekig boven uit zijn jaskraag.

Eindelijk stond de blauwe op; het tafellaken sulde recht van zijn beenen af, wispelde, en bleef met zijn stille strook vies neêr-hangen; een buitje kruimeltjes zwermde van zijn broek naar de vloer.

De blauwe stond recht naast de tafel, ontmoedigd in een omwaseming van goor vervelen, met de ontzetting-uitdrukkende stilte buiten het huis. Er was niets in de kamer wat hij had willen betasten of bekijken. Verdrieterig ging hij uit. Hij zag, en stapte den schralen trap af.

De keuken en het vertrek daar achter waren leêg voor hem uit, zich samen-zolderend en neêrwandend in hun grijnzende ongemeenzaamheid. Het alleen leven binnen weinige dagelijks ontmoete en aangeraakte zelfde menschen en dingen zijner laatste maanden, klaagde in hem, hevig gestoord en verward, de verliefde gewoonte treurde, gemarteld door de vreemdheid

De hooge, die zoo'n haast had gehad, stond bij het fornuis,

stijfhoekig, achter-over-recht, de punten van zijn schoen, zijn kinbaard en neus vooruit, de punt van zijn achterhoofd achteruit, te praten met den baas. De blauwe vroeg aan den baas of er licht was. Deze keerde den romp en het hoofd lángzaam af, strekte den arm en nam uit een der twee rijen witte, gladde blakertjes op plankjes aan den wand naast het fornuis, een blakertjen af, deed twee weeke stappen van den hoogen af, die, zijn zwart-bebaarde hoofd diep-donker onder den hoedrand, die de lampenschijn nog naar beneden stootte, ritselde zijn vingers in een breed-blauwe lucifersdoos op den schoorsteenriggel, kruiste zijn beenen, de linker kuit over de rechter knie, en schrapte over zijn laars-zool een lucifer aan, om wiens kop eerst met een scherp reutelenden geur een vaal vlammenpropje ruischte om een bruin vloeisel, maar dat toen klaar-geel opvlamde, zonder geluid, de borsten en kinnen der drie mannen belichtend. De kaars, waarvan de pit zwart uit het witte kolommetje haakte, lichtte dadelijk op, met een hoog vlammetje, waar in 't midden het vuur-puntje van de pit uit keek. Gaat u nu al naar boven, vroeg de baas aan den blauwen. Deze andwoordde van brieven schrijven. Hij had een genoegen door de huiselijke bemoeyerigheid der vraag.

In de achterkamer kwam hij voorbij twee meiden; eene, met een ronden rug, zat half op de tafel, waartegen haar been aanbengelde; het lamplicht viel fel in strak storten op haar glad gestreken haar, met de witte haal der scheiding in 't midden en de poeyer van het roos tusschen de beide achter de ooren afglijende platte pakjes; de andere, óverdikke, met vetglansen-zwetende voorhoofd, wangen, oogen en kin, zat aan de tafel, en de magere stond er bij, zijn pijpje vol-wroetend in een leêren tabakzak, en vroeg aan de vette meid, hoe een jongen het maakte, dien hij, in de spanning van zijn stijf-lachend gezicht, klein-billetje noemde. De magere wendde voor niet op den blauwen te letten, de blauwe liet die nieuwe menschen, die zoo gemeenzaam met elkaâr waren, staan, en ging zelf, de kin, de neusgaten en oogen door de kaars verlicht, het voorhoofd in donker, naar boven, in de

kleine stilte van de nauwe trapkast klimmend als in een toren.

Hij zag groote donkere ruimten, met de vaag lichte plekken der vensters er achter. Hij kreeg een groven indruk van de hokkerigheid, waarin de trap opdraaide. Akelig-neetoorig ruischten de wandvakjes hem hun puilende duisternis voorbij. De zolderingetjes en deurtjes in het gangetje boven, dat naar nog onbekende plaatsen leidde, klommen benauwend op en bleven roerloos voor hem uit. In de kamertjes was een duffe lucht. Zijn stappen klonken krullend op in de waggelende stilte, krakend-knauwend over de houten vloer, die, als een vaal-bruine vloed, met geweld door het deurtje in het beschot, zijn vlakte in het achterste kamertje uitstuwde.

Een verzet tegen zijn bekookte moeheid en tegen het ongewone vroeg-naar-bed-gaan deed de armen eerst het koffertje half uitpakken. Een verdrietige weemoed ontbotte in het hoofd, toen het, over het licht-bruine al een beetje afgesleten koffertje gebogen, na het leer-geruik van den neus, en het de vingers lichtelijk bestriemend los-maken der riemen, er de oude voorwerpen, die thuis in het leven waren, holder-de-bolder gesprongen in zag liggen, het geheel der kleine stukjes innigheid en gewoonte, in klagende kleuren opzingend, als een klein samengedrukt vakje lieve bekendheden, zwak-blauw belijnd papier, een zwart zak-inktkokertje, witte pakjes hemden, licht-bruine schuyers, grijze klompjes sokken, lichtend goed en trouw in de vreeselijk-vale vreemdheid van het kamertje, waarnaar het bewust-zijn schuw keek, en die de waarnemings-organen samen deed schuilen, de handen, de oogen, de ooren, bevreesd om zich te laten-gáan en zich verdoovend naar binnen, voor de ongewone en verwonderende omgeving. De armen leyen vellen papier over het donkermarmer-geschilderde tafeltje in den hoek naast het venster, waarvoor een slettig geel gordijn aflorde, andere, witte, gordijntjes bedekkend, als watten in een oor van het avonende huis. De armen hingen de lubbig-lange gestaltende overjas in een kast zonder achterschot, naast-voor de deur. Zij zetten de groote haarschuyers op de verploeterde en afgeschilferde waschtafel. De oogen bekeken het bed, op hooge,

magere pooten boven de vloer, dik en zwaar, naar alle kanten uit de omklemming van het ledikant wringend, met harde lakens, zonder hemel, maar met de verdachte japon der gordijnen, opgespijkerd aan de griezelig witte zoldering. Het lichaam drentelde met lijzige stappen door de bedompte kooi van het kamertje om, al zijn bewegen verplompt afschaduwend op de vloer, de wanden, het plafonnetje, als een groote schim, die hem nadeed, als een reuze-aap achter matglas.

Met meer gemakkelijkheid door de leden en een zich-eenigszins-thuis-gevoel, ging het lijf het plaatsje weêr over. Maar in-eens, luid uitslaand op den zachten nacht, woedde dicht bij, uit een hoek van de plaats, een hondgeblaf los, eerst dofferig morrend, norsch brommend, toen met een ruk uitklaterend in hevige loeyende schreeuwen, dan grommerig talmend, dan weêr opgalmend en galmend worstelend-woest tegen de stom-vlakke muren. De huisdeur vroolijkte van binnen-uit open, met een breeden wenk van herbergzaamheid. De baas stond reuze-groot in de post, donker-zwaar vóor het lamplicht op zijn rug, de keukenvloer en het fornuis had zich tot een kleine pyramide tusschen zijn beenen opgebouwd. Hij riep naar den hond, in een worp van vergromvloekende dreigklanken en, met een plotselinge zoetigheid in de stem, zeide hij aan den blauwen, geruststellend, verzekerend.

De kamers waren nu vriendelijker. De twee meiden kwamen juist binnen met tegen elkaâr giechelende lichamen, pret-dronken door een andere deur, die de blauwe eerst niet geweten had. De magere zat zijn pijpje te rooken, de lippen als een roos om den steel. Op een pendule in de achterkamer stond het kwart over negenen.

Het lichaam zag zich plots in het bovenkamertje terug, ontwakend uit de onbewustheid van het trappe-klimmen. En het kleedde zich uit en ging rustig in bed, met grove, onuitgesponnen gedachten, bleek en mat, tot een lang pak wordend onder het stuursche dek, reikend met het hoofd om de kaars op het wankelende nachttafeltje uit te blazen, terug-duikend, roerloos met de neus naar boven en de wind-

flippertjes der neus-ademing tegen het bovenlaken, in de nauwheid van het zwart-ademende kamertje. Het venster stond aan.

II.

In den langs de dakhellingen afgezegen ochtend, een drooge aanklaring van arme pufferige tinten rond-gebrekkigend door het rondom het stijf-lijkig slapen ontwaakte kamertje, het ruwe wit-doorspikkelde behangselgroen, het fletse dorre vensteren bedgordijngeel, het bruin-grijs afgesleten chocolaïge-vloerbruin en het doorbarstte vaal vlekkig plafon-wit, klapperden de oogen open, strooperig-bruine bolvlakjes in blauw-witte vet-glans-ovaaltjes, als de ingewanden van een opengesneden paling.

Eerst waren zíj de eenige beweging van de kamer; de oogleden gaapten en sloten zich met hun stekelig behaar-plantte lippen, de kleuren ophappend, die dadelijk in de hersens werden weggeslikt, de oogen vloeiden op en af, met een knikkerend verroeren in het weeke wit; nauwe blikken spoten recht naar boven, peuterend in de bedgordijnplooyen en in de plafonhoekjes, bedoelend de viezigheidjes te onderzoeken, lang stil blijvend op de zelfde plek, zich verscherpend om in te dringen; wijde blikken daalden in scheuten langs de wanden af en slopen in de rondte, de vloer vegend, de meubels afstoffend, teuterend bij de door witte grove kanten gordijntjes behangen twee vensterdeurtjes. En het kamertje omkastte het liggen, vloerend er onder door, zolderend boven uit, achter, naast, vóor zich samenwandend, in de sprakeloze nieuwheid van den eersten morgen. Het was in-éens om het lichaam heen geweest, met zijn ongewoon aanzien snel de hersens vullend met het bewust-zijn der ongekendheid. In de kille ochtend-frischheid slikte de keel; de vreemdheid verklamde het hoofd en suisde aan de slapen. Een lage bleekte doorwaadde het kamertje, neêr-gedaget van een waayende lucht-donkerte. Want het éene vensterdeurtje zuchtte een eindje naar binnen, met een klein schreniergeknip, en plot seling warm-geel-vriendelijkte een schuine staaf zonneschijn

neêr, juist aan de venster-opening, hevig-gelend, met een helle krinkelende vroolijkheid van boven, naar-in een breeden blik, die van-onder de oognissen het venster omvademde.

Nu begonnen de andere leden te werken: de voor-armen in hun bruinig-blanke dun-behaarde huls, sloegen op aan de elleboogsgewrichten in een flauwe kromming van de gansche armen, optakkend, met zich vattende handen boven het hoofd, met een rekken en wringen van de borst, lendenen en beenen, een weinig-verroeren van het dek als-of er beesten onder kropen, onder het hoofd, dat boven-om de tot een donker gat opensperrenden mond, zich als een zemellap samenkreukelde. Het dek plonsde heen naar het voeteneind, weggeduwd, in-een-getrapt. De beenen schoven op naar het kussen, het bovenlijf borstte hoog, recht-over-eind, onder het doezelige wangenvel, verpieterd aan de oogen, poeteloerig in een wade van slaapschuim, met vetterige, zweterige plekjes aan de neus- en mondhoeken. De armen stootten neêr op het bedvlak, aan weêrszijde van het bovenlijf, steunend. Met rukjes bilde het lijf naar links, en de beenen, met een dijvet-gewaggel, plompten boven het bruine vloertje in de kamerruimte, zonder iets te raken. Zij paalden op den grond, recht naar boven met de kuit- en kniegewassen, hoog-heen-naaktend, bleeke afgeronde vleesch-hompen, onder het wit mantelende hemd. En zij gingen in den ochtend, loopend, de voetpalmen als koude plaatjes, de kuiten frisch als natgeregende hammen, de als met helm begroeide huid den beenderenstal strak omkleedend. De rechter arm, als een pompenslinger opgetrokken aan het gordijntouw bij het venster, bungelde weêr neêr te gelijk met dat het gordijn omhoogdoekte, verdwijnend in zijn oprolling. Met het iezegrimmig kamertje aan de wangen, zich opdringend aan weêrskante van de oogen, blijdden de oogen vooruit, wijd-bekijkend het helle geel-gevelen der omhuizing, die scherp-afgedaakte vlak-klompen bouwde tegen den hevigen hemel aan van schreeuwend nat groenig blauw, met fel witte schielijk weg-kruyende wolkenpruiken, waartusschen de zon

in een stralenstorm aanschoot, goud in zwart-blauw borend in de toespiegelende vensterrij rechts, gouden plassen afkwijlend in de neêrputtende binnenplaats, vol bleek-geele kisten met stroo-uitwarringen, blauw-grijze kruiwagens, tobben, emmers, staken, planken, bakken met uitgewrongen paarsch vrouwen-goed samenkoolend in natte rondworstingen, waartusschen een magere meid, met in 't werk samenkrimpend bakkes onder oranjehaar, stond te wrijven en te wasschen in bellend en rinkelspattend zeepsop, met een rood schuin vlaggerig doekje onder haar nek, dat opwapperde in den wind, die bij donkere schaduwvlagen neêrstreek en ophelderde met rukkende tintenwisselingen, vol klapperend geblaas. Boven in het dak stond een luik op een kier, dat kreunend openzanikte, hoe langer hoe meer, en eindelijk dicht smakte met een fellen klets, en weêr open-zeurde, stilletjes-aan.

Het bovenhoofd gevuld met de wind-drukte, het worstelend geschijn en helder rondgelawaai van den heftig levenden dag, viel het merken te-rug in de onzonnigheid van het kamertje, maar met een snel haast-bewegen langs de wandsomberte, de hoopen de vreugde van den beginnenden dag door de beenen en armen. De beenen trokken zich op, een voor een, zakten weg in de zich vereffenende blauwe broekplooyen, liepen verder als rechtlijnige blauwe pijpen, zonder spieren en afrondingen. Tusschen mouw-opgestroopte armen boog het bovenlijf zich aan de waschtafel, de oogen werden gesloten, en met een geruk en gedrijf van den rechter arm en een meêgehelp van den linker, klitste de natte handdoekpunt over het gezicht, boven een aangesluyer van het drooge gedeelte. Het was een stil werken in de platte kamerbetinting van kleine, gelijke gebaren, de armen op-en-neêrduwend met een gedikhoek der elleboogen in de bleeke ruimte, het hoofd rondvlakkend, rilvegend tegen den door het water verlicht-paarsten handdoek, met regelmatige verdonkeringen en opklaringen van het diep-geschaduw-groefde hemdwit onder de oksels, alles in het binnen, in de afgekalmde verkunstelde lucht, in de laffe licht-stilte, zoo vierkant ingekamerd, naast het hevige buiten. Het

ijl-witte water, ondoorschijnend buiten den vensterschijn, spatter-dartelde en spoelkrioelde den handdoek doorzuigend in de kom, en hooger klefferend tegen het gezicht, en even er over-gedauwd blijvend in striempjes en schrampjes en straaltjes en blaârtjes en kwijlende druppeltjes van bobbelende nattigheid, waaronder licht-roode frischte door de bovenwangen opzette.

Hierna voort-durend bewegen onder het hoofd, dat als een kool na den regen boven-op het lijf bleef kijken; de beenen onder het lijf voort, in een flauwe, zich telkens dadelijk verstrakkende optrekking naar voren bij iederen stap, bleven staan, liepen weêr, tusschen de waschtafel en het bed, tusschen het bed en het tafeltje, de geheele gestalte drentelde, draaide, keerde, met heffende, reikende, zwaayende, zoekende armen; vóor het ledikant flodderde, hoog uit den blauwen broek, het hemd over den rug en het hoofd weg, uitgesjord door de handen, weggevild met lange plooihangen en leêge, lubberig neêrflappende mouwen, in een wit-gevlag vol snel aan- en afsterrende kreukelgroepen, in een geruk van golvende opbollingen en opvloeyende neêrplattingen, eindelijk neerslinkend en roerloos op het bed als een besneeuwde modderplas, het lijf achter zich latend, een bleek-gele bouw in het flanel, vóor het ontredderde bed, één ligging van vlagen wit en gele streken, met roode rondslingeringen en schaduwstuipen, verward, verflenst, met fronsingen en schrikken, moê gewerkt en benauwd rustend, als een afgesloofde vrouw met akelige droomen; het overhemd stijfde om de leden, al het flanel-geel onder zijn glimmerig-witte laag wegkladdend, en het hoofd steeg uit het tot heer wordende lijf, stijfjes in de liggende boord geperkt, de gebaren verfatsoenlijkten zich, zich inlijvende in den maatschappelijken dag. Het oude blauwe vest streek over het overhemd, als een kleipap stoltend. Alleen de handen aan de witte mouwen en het hoofd boven het donker-blauwe lijf, waren nog vleesch. Van-achteren opkomend, kwakte zich langzaam het blauwe jasje om den romp, de mouwen wrongen zich om de armen; in zwak-glansende plakken flauwrondde het onderste over de heupen en billen af.

En uit het kamertje, hol en bewegingloos, waarin alleen het raam aan den staaf zonneschijn heel even open en dicht beefde, zijn gekleede lijf onder het hoofd ziende loopen, ging de blauwe, bedaard en ongemeenzaam, weêr in den holderde-bolderigen samenstand van vloer en wandvakken met grijze verlatenheden en radelooze vervelingsbuyen begoten, afgedonkerd in de dalende trapkast, naar beneden.

In de achterkamer was de ochtend, zonder de vale slaapkamer-mufheid, heel helder, eerst aan de trap onder de dalende voeten vlak-lichtend met de grijs-geele vloer en een stuk van het hel-roode tafelkleed, daarna hem ontvangend, telkens meer bij iederen lageren stap, met zijn strak gespannen klaar brandende kleuren, eindelijk hem omkamerend in een geheele vervriendelijking, de keukendeur dicht, het helroode tafelkleed hoog op met zijn groote ronde schijf, zware zonnereiten tegen de twee vensters, waardoor de witte dag in een opperste vaart zonder geluid en zonder beweging binnenlichtte. Er was niemant, en fel boven het kakelenden ijzer-verschuivend geluid van de keukenmenschen daarnaast, blies een kanarievogel in een kooitje aan de zoldering zijn schelle fluitingen op, als de gil van den óverkokenden ochtend.

Het was half acht op het zwarte plaatje van de pendule met mat-gouden cijfers en wijzers. De rechter hand trok de keukendeur schuin naar zich toe, en in-éens de menschen, zwaar en druk, met de glans-spuitjes van hun oogen in de hoofden boven de duister-blauwe vloer, binnen de donker-geele wanden, ruwe stukken vleesch bewegende in kleederen naast den zwarten klomp van het onder zijn lompen luifel vooruit-gedrongen fornuis en den donkerbruinen van de trap naar de eetzaal met zijn onderstel van kasten. Door een venster aan elken kant van de deur, om de donkere staakjes en sprietjes en blaadjes van planten en bloemen, die er vóor stonden, heen, bleekte het door de onbezonde straat vermatte licht naar-binnen, maar door de open binnenplaats-deur ruischte de zon aan, bruin-geel, in een glinsterenden driehoek langs den wand over de vloer.

De knecht, lachloos stug, kwam al aan, ging den blauwe

voorbij, in gauwe andwoorden, denkend aan andere druktes, het ontbijt klaarzettend, zijn haren, in hun versche opgemaaktheid als een hanestaart glimmend over den schedel geplakt; de vette keukenmeid plompte rond in de keuken, achter haar dikke schelvischlippen, tusschen haar als met vet besmeerde tanden uit, te-rugsarrende, lijzige andwoorden lachend tegen plagerijen van een vaal-blauwen knecht op de binnenplaats. Een koetsier met een stompen, rooden, zwetenden, zonder afscheiding in de wangen uitzakkenden neus, dronk, zijn elleboog hoog uit, zijn eersten borrel aan een breeden plank bij het venster. De baas stond in 't midden van de keuken, in zijn donker-grijze broek en paarsche kiel onder een peper- en zout-strooyen hoed met naar beneden gedeukten rand, uit zijn grijze gezicht en met kalmen arm nader aanduidend waar iets lag aan een kamermeisje, die midden op de trap luisterde, een meisje met geringe borsten en week vleesch, maagdelijk, die lachte met smerige paardetanden.

Nederlandsche Politiek.

Er zijn tegenwoordig in de Nederlandsche politiek twee vraagstukken van groot belang. Ik bedoel het sociale vraagstuk en het kerkelijke vraagstuk.

Het eerste is zelfs aan de orde bij de wetgevende macht. De minister van justitie heeft een wetsontwerp ingediend tot regeling van den arbeid van vrouwen en kinderen.

Daarover wil ik echter niet spreken. Dit wetsontwerp is reeds in dit tijdschrift behandeld en beoordeeld. Het is in hooge mate belangrijk als eerste, zeer bescheiden stap op een weg, waarop nog vele schreden gezet moeten en zullen worden; maar ook belangrijk alleen als zoodanig. Tot oplossing van het maatschappelijk vraagstuk zal het slechts bijdragen voor zoover het den welstand en daardoor het weerstandsvermogen der arbeiders zal vermeerderen. Voor zoover het hen in staat zal stellen met meer kracht op vergrooting hunner politieke en maatschappelijke rechten aan te dringen.

Eerst na de invoering van algemeen stemrecht zullen de gevolgen van deze en soortgelijke maatregelen aan den dag komen; eerst dan is het tijd om aan te dringen op maatregelen tot werkelijke verbetering van het lot der arbeidende klassen, die voldoen aan het rechtsgevoel niet van een kleine heerschende minderheid, maar aan het rechtsgevoel der groote overheerschte massa. Tot zoo lang zal de geheele sociale wetgeving, hoe uitgebreid zij ook wordt, den stempel dragen der klasse, onder wier heerschappij zij is ontstaan.

Zij zal een opsomming zijn der gunsten, die deze klasse in het gevoel harer meerdere voortreffelijkheid heeft gemeend aan de arbeiders te moeten en te kunnen toestaan. Zij zal meer getuigen van het humaniteits gevoel dezer klasse dan voldoen aan de eischen en voorzien in de behoeften der arbeiders. Zij zal tot stand komen door de samenwerking van mannen uit alle partijen, die moreel voldoende ontwikkeld zijn om oog te hebben voor nog andere dingen dan voor het belang van zich-zelf en van de maatschappelijke klassen, die zij vertegenwoordigen. Zij zal daardoor grootendeels staan buiten den politieken strijd der eerstvolgende jaren, maar juist daardoor ook niet leiden tot verzachting, maar tot verscherping van den *maatschappelijken* strijd. Eerst als de arbeiders zich in de politiek rechtstreeks kunnen doen gelden en deze strijd dus van het maatschappelijk op het staatkundig terrein wordt overgebracht, bestaat er vooruitzicht op een duurzamen vrede. Tot zoolang slaapt het maatschappelijk vraagstuk voor den politicus en zal iedere sociale wetgeving zich slechts het wegnemen der meest in het oog loopende gebreken en der schromelijkste misbruiken ten doel stellen.

Geheel anders is het met het kerkëlijke vraagstuk. Dit schijnt te slapen, maar beheerscht feitelijk den geheelen politieken toestand en zal dien nog meer gaan beheerschen. Die heerschappij zal zich ten minste nog duidelijker teekenen.

Bij de grondwetsherziening was er geen der partijen, die het vraagstuk der scheiding van kerk en staat aandurfde. De geavanceerd-liberalen hielden zich op den achtergrond en de Standaard verklaarde, dat de anti-revolutionaire partij eerst bij de volgende herziening, bij *hare* herziening, op de afschaffing van art. 168 (171 nieuw) zou aanhouden.

Bij de verkiezingen in Maart van het vorige jaar werd de toestand duidelijker.

Het doleeren had onder de geloovige protestanten groote en bittere verdeeldheid doen ontstaan. De democratische Calvinisten, voorstanders van autonomie der gemeenten, hadden getracht zich met hunne gemeenten en de daarbij be-

hoorende goederen aan het synodaal verband te onttrekken. Dit wekte de verontwaardiging van alles, wat conservatief was in de kerk. Modernen, evangelischen en ethisch-irenischen verzetten zich als één man tegen zulk een ongehoorde onderneming. Ja zelfs van buiten de kerk werden hulptroepen in dienst genomen. Een groot gedeelte van de massa ongeloovigen, die voor zich reeds lang met de kerk hebben gebroken en slechts voor den vorm, omdat het nu eenmaal zoo hoort of omdat zij zich uit persoonlijke beweegredenen niet openlijk van de kerk willen afscheiden, tot die kerk blijft behooren, liet er zich toe verleiden deel aan den strijd te nemen en met hunne stemmen de synodalen te steunen. Het was dat gedeelte der niet-geloovers, dat afkeerig van alle democratie, slechts heil ziet in een heerschappij der aristocratie op ieder gebied.

Men behoeft niet te vragen, aan welken kant de sympathieën waren der liberale partij. Deze was gedurende de laatste twintig jaren meer en meer ontrouw geworden aan haar democratischen oorsprong en had zich vervormd tot een steil-aristocratische partij. En bovendien; aan het hoofd der doleerenden stond dr. Kuyper. En de naam van dr. Kuyper maakt, zooals men weet, op iederen goeden liberaal den indruk, dien naar men zegt, een stuk rood doek maakt op een stier. Men behoeft de hoofdorganen der liberale partij, Handelsblad en Nieuwe Rotterdammer, slechts te lezen om zich van de waarheid hiervan te overtuigen.

Het was te voorzien, dat deze sympathieën niet zonder invloed op de verkiezingen zouden zijn.

Dat de democratische radicalen zich van de liberale aristocratie zouden afwenden en zich tot de Calvinistische democraten zouden voelen aangetrokken.

Dat aan den anderen kant de aristocratische orthodoxen, de mannen der groote synodale staatskerk, de protestantsche clericalen, in één woord, hun doleerenden leider in den steek zouden laten en zich bij hunne aristocratische geloofsgenooten, de liberalen, zouden aansluiten.

Maar het was tevens te voorzien, dat deze tweeledige be-

weging voorloopig nog slechts *geringen* invloed zou hebben. De staatkundige toestand is door de bedriegelijke leuzen der laatste jaren zóó bedorven, zóó door en door ongezond geworden, dat er slechts langzaam, zeer langzaam genezing kan volgen. Die beweging echter is het eerste symptoom van beterschap. Zij is na lange jaren van achteruitgang het eerste verschijnsel, dat wijst op een ontwikkeling, die kan leiden tot een gezonde staatkundige partijverdeeling. Kan men er eindelijk toe komen in de staatkunde alle godsdienstige verschillen op zij te zetten en van staatswege geen enkele godsdienstige richting te begunstigen of te benadeelen, ook zijdelings niet; dan is de eerste voorwaarde vervuld voor het ontstaan van twee groote partijen: één aristocratische en conservatieve en één democratische en hervormingsgezinde partij met al de schakeeringen, die men in deze zal aantreffen.

Het is de taak van den geschiedschrijver onzer politiek, den gang dezer ontwikkeling te volgen. Voorloopig kan hij niet meer doen dan enkele sporen van haar aanwijzen en aantoonen, wat haar zal bevorderen, wat tegenhouden.

De eerste sporen werden zichtbaar bij de verkiezingen van Maart. De houding van de volkspartij in het Noorden en van de radicalen te Amsterdam was een bewijs, dat er schifting begon te komen tusschen aristocraten en democraten. Het ontstaan der nationale kiesvereeniging van ds. Buitendijk, van Eendracht maakt Macht te Utrecht en het optreden met eigen candidaten van de Vereenigde Vriendenkringen te Amsterdam, deden zien, dat sommige synodale orthodoxen begonnen te begrijpen, dat zij voor het behoud der groote kerk en de macht der synode het meest hadden te hopen van de liberalen.

Eenige zetels werden dientengevolge door de liberalen gewonnen, een enkele ging verloren.

Duidelijker nog werd de positie, ten gevolge van dit alles door de liberale partij ingenomen, bij een der onlangs plaats gehad hebbende aanvullingsverkiezingen. Ik bedoel de verkiezing te Schiedam.

Van liberale zijde werd daar een orthodox en synodaal

christen, de Heer Six, candidaat gesteld en zooals de Heer Keuchenius zich somtijds geroepen gevoelt in de Tweede Kamer der Staten-Generaal belijdenis af te leggen van zijn geloof, zoo gevoelde de Heer Six zich daartoe verplicht tegenover de Schiedamsche kiezers.

Het zou onbillijk zijn de liberalen persoonlijk aansprakelijk te stellen voor de vrome en zalvende strooibilletten ter bevordering van de candidatuur-Six, in dat district verspreid. Zoo doet de Standaard mijns inziens ten onrechte. Laten wij liever aannemen, dat al die billetten opgesteld en verspreid zijn door den Heer Schellevis of door mannen als hij, van wie de Standaard zelf getuigt, dat een vroom woord in hun mond niet ongepast is.

Maar dan blijft toch de liberale partij in haar geheel voor deze propaganda aansprakelijk; dan blijft het toch onwedersprekelijk, dat deze taktiek en het werven van deze bond-genooten, niet als buitenlandsche hulptroepen, maar als militiesoldaten van de liberale lichting, van grooten invloed moet zijn op de toekomstige richting van deze partij.

Het is te voorzien, dat de afval in de anti-revolutionaire gelederen mettertijd grootere afmetingen zal aannemen. Wanneer door dit conservatieve kabinet eenmaal de enkele vraagstukken zijn opgelost, waarover de beide partijen, die thans samen de meerderheid uitmaken, ongeveer eenstemmig denken, ik bedoel: wanneer het een nieuwe wetgeving zal hebben tot stand gebracht op het lager, middelbaar en hooger onderwijs en op de Zondagsrust, dan zal het kerkelijk vraagstuk op den voorgrond komen. Dan zullen vele synodale orthodoxen, die thans nog met de anti-revolutionairen stemmen, die partij den rug toekeeren. Zij zullen de gelederen der liberalen versterken. Deze zullen daardoor, als zij een conservatief-orthodoxen candidaat stellen, in verscheìden districten, waar zij de vorige keer werden geslagen, met hoop op goeden uitslag den strijd kunnen ondernemen. In andere districten zullen zij bij het volgen der zelfde taktiek, *zeker* zijn van de overwinning.

Dat zij die taktiek zullen volgen, daarvoor vind ik een

waarborg in de verkiezingen van Maart en een bewijs in de verkiezing te Schiedam.

Gevolg zal zijn versterking der nu reeds overwegende conservatieve elementen in de liberale partij en eindelijk vervorming daarvan tot een zuiver clericale partij, verdediger van de groote synodale Nederlandsche Hervormde kerk en van alle voorrechten, die deze bezit.

Het doet mij genoegen instemming met deze beschouwingen te kunnen constateeren aan een kant, van waar ik die niet verwacht had.

Sprekende over de anti-revolutionairen en over het wisselvallige van het verbond dezer democraten met de aristocratische en conservatieve katholieken en dus de vraag naderende van een zijde, tegenovergesteld aan die, van waar ik hier tot hare bespreking gekomen ben, zegt de Hoogleeraar Buys in de Gids van Januari van dit jaar het volgende:

'Aan peilingen en grondboringen, ondernomen (door de anti-revolutionairen of door hun leider dr. Kuyper) 'met het doel om te dien aanzien zekerheid te erlangen, heeft het bij de jongste verkiezingen niet ontbroken, en ik meen te weten, dat de grond is meegevallen. Blijven de radicale stroomingen, welke op zoovele plaatsen aan het licht kwamen, zich ontwikkelen, dan kan men nu reeds met eenige zekerheid de plek bepalen, waar zij, die thans in hunne papieren woning over de wateren rondzwierven, ten slotte zullen nederdalen en voet aan wal zetten. Of die altijd gevaarlijke nederdaling werkelijk zal volgen en wanneer, weet niemand, maar iedereen gevoelt, dat, komt zij immer, de meest verrassende ontbindingen en verbindingen daarvan het gevolg zouden zijn.'

Voor hem, die zich met de voorafgaande beschouwingen kan vereenigen, is het tijdstip dier nederdaling (om een oogenblik de beeldspraak van Prof. Buys te gebruiken) niet zoo onzeker. Zij moet en zij zal plaats hebben; daarvan kunnen wij ons verzekerd houden. Wanneer het de tegenwoordige meerderheid gelukt een dragelijke oplossing van de onderwijs-kwestie te vinden, dan zal zij plaats hebben

omstreeks den tijd der volgende algemeene verkiezingen. Daarom is het voor deze meerderheid en, laat ik er bijvoegen voor het geheele land, van zoo groot belang, dat de meervoudige kiesdistricten zoo spoedig mogelijk in enkelvoudige worden verdeeld, opdat de door niets gerechtvaardigde bevoorrechting der liberale partij hoe eer hoe beter ophoude en de beide partijen der meerderheid bij een mogelijke ontbinding in staat zijn, ook in deze districten een billijk aantal afgevaardigden van hunne richting te doen verkiezen. Want, men wete het wel, een ontbinding behoort geenszins tot de onmogelijkheden. Mocht de liberale Eerste Kamer een door de meerderheid der Tweede goedgekeurde schoolwet bij herhaling verwerpen, dan is zij zelfs noodzakelijk. En dan is het zeer wenschelijk, niet alleen dat de tegenwoordige meerderheid er met eenige zekerheid staat op kan maken als meerderheid in de Tweede Kamer terug te keeren, maar ook dat de nieuwe Tweede Kamer de vertegenwoordiging is van het op gelijkmatige wijze in kiesdistricten verdeelde land. Dan zal de Eerste Kamer ten slotte genoodzaakt zijn zich naar den duidelijk uitgesproken wensch van het land te schikken.

Of deze nederdaling meer of minder gevaarlijk zal zijn; dit zal voor een groot gedeelte afhangen van het groepje geavanceerd-liberalen, die tot nu toe onder de liberale partij gerekend worden en zich-zelf daaronder rekenen. Laten deze zich bij de liberaal-clericale partij der staatskerk inlijven en houden zij daardoor bij de kiezers de illusie wakker, dat er van die partij werkelijke hervormingen te hopen zijn, dan is het niet onmogelijk, dat er bij de volgende verkiezingen een liberale meerderheid uit de stembus te voorschijn komt. Wij zullen dan andermaal het demoraliseerende schouwspel zien van een meerderheid, machteloos door haar eigen inwendige verdeeldheid en buiten staat iets tot stand te brengen; meer nog buiten staat daartoe dan vroegere liberale meerderheden, omdat zij afhangt van de synodale hulptroepen, die voor haar de overwinning hebben bevochten; van een meerderheid, die ten slotte aan haar eigen machteloosheid en aan verval van krachten zal bezwijken.

Er bestaat echter eenige hoop, dat dit schouwspel ons gespaard zal worden.

Het is bijna ondenkbaar, dat de geavanceerd-liberalen zich, als eens het vraagstuk der scheiding van kerk en staat aan de orde wordt gesteld, in volkomen strijd met hun verleden zullen leenen tot samenwerking met de synodalen, zich zullen leenen tot verdediging der Nederlandsche Hervormde Kerk en van hare inkomsten, waartegen zij altijd gestreden hebben. En doen zij dit niet, dan bestaat er kans, dat het talrijke kiezerscorps van de linkerzijde der anti-revolutionairen, vereenigd met de kiezers van de volkspartij en van de radicalen, vereenigd ook met de vele thans nog liberale kiezers, die de geavanceerde leiders zullen volgen, te zamen een meerderheid in de Tweede Kamer brengen, die de scheiding van kerk en staat tot stand brengt en daarna als werkelijke hervormingspartij optreedt. Deze vooruitstrevende elementen vereenigd zullen ten minste in staat zijn met hoop op goeden uitslag den strijd te wagen tegen de conservatieve clericalen van protestantschen en van katholieken geloove en hunne aristocratische bondgenooten, die zich liever onderwerpen aan een fatsoenlijke en deftige staatskerk, dan medewerken tot de heerschappij van Jan Rap in kerk en staat.

Aan den anderen kant evenwel zal men goed doen in dit opzicht niet al te optimistisch te zijn. De meer geavanceerden hebben zich bij de laatste verkiezingen zoo geheel met de conservatief-liberalen vereenzelvigd en gaan in het parlement zoo volkomen in de liberale partij op, dat het hun ongetwijfeld groote moeite zal kosten zich, ook als deze partij nòg meer rechts gaat, van haar af te scheiden. Bij den Heer van Houten althans is van een neiging daartoe nog weinig te bespeuren. In het Januarinummer van de ‘Vragen des Tijds’ roept hij zelfs de *verdoolde* radicalen op om hunne natuurlijke plaats in de voorhoede der liberalen te hernemen en in deze partij als vooruitstuwende kracht te gaan werken Alsof een partij ooit door hare voorhoede en niet steeds door hare achterhoede beheerscht werd en alsof die *verdoolde*

radicalen lust hadden zich door de synodale achterhoede der liberale partij te laten regeeren!

Iets hoopvoller luiden de verklaringen van den Heer Veegens, in zijne rede 12 Januari j.l. te Groningen gehouden. De nederlaag der liberalen bij de laatste verkiezingen was, volgens hem, te wijten aan de ontevredenheid der vurige hervormers. Deze hadden de schaal naar den kant der clericalen doen overslaan. Hij hield zich echter overtuigd, dat de meerderheid van het Nederlandsche volk niet anti-liberaal was. Hadden dus deze vurige hervormers, zoo meende hij, maar eens ingezien, dat er van alle schoone beloften der clericalen bij de stembus niets zou komen, dat er van hen geen flinke hervormingen te wachten waren, dan had hij alle hoop, dat er bij de volgende verkiezingen weer een liberale meerderheid zou gekozen worden. Bij die verkiezingen echter moest het tevens tot scheiding komen tusschen de liberalen. Geen conservatieven meer onder liberale vlag gekozen!

Dacht de Heer Veegens bij deze laatste verklaring aan de verkiezing van den Heer de Beaufort te Amsterdam, of had hij het oog op de candidatuur van den Heer Six te Schiedam? Ik weet het niet, maar ben van oordeel, dat er nog heel wat meer conservatieven dan progressisten onder liberale vlag zullen worden gekozen. Opgevat echter als een verklaring, dat de Heer Veegens en zijne geestverwanten ongezind zijn zich bij de volgende verkiezingen zonder meer bij de liberalen te laten indeelen en voornemens onbeschroomd hun progessistisch vaandel te ontplooien, hebben deze woorden van hem ongetwijfeld hun waarde en bevatten zij een belofte voor de toekomst.

Hij zij echter op zijn hoede. Zeggen en doen is twee. De liberale partij zwenkt hoe langer hoe meer naar rechts, naar den synodalen kant, en hij zou ongevoelig een halve zwenking mee kunnen maken. Weet hij zich daarvoor te hoeden, zooals hij dat gedeeltelijk heeft weten te doen bij de behandeling der motien Nieuwenhuis en Schepel, dan zal hij van zijn kant iets bijdragen tot de mogelijkheid eener toekomstige zegepraal van de progessistische partij.

Ik kom zoo van zelf tot de bespreking der gebeurtenissen in het Parlement.

Ook hier kan men dezelfde verschijnselen waarnemen als daarbuiten. Nergens misschien blijkt zoo duidelijk, hoe ver de liberale partij reeds op den synodalen en conservatieven weg is voortgeschreden.

Het ministerie uit de tegenwoordige kamermeerderheid voortgekomen, is ongetwijfeld conservatief getint. Wie zou iets anders verwachten? Kan er een vooruitstrevend ministerie voortkomen uit een meerderheid, die voor de helft bestaat uit katholieken, d.i. conservatieven en voor een gedeelte harer andere helft uit de rechterzijde der anti-revolutionairen? Het maakt daarom een eenigszins koddigen indruk het ongeduld op te merken der plotseling, terwijl zij toch niet hervormen kunnen, tot vurige hervormers bekeerde liberalen. Wat al eischen na een bestaan van acht maanden aan het ministerie gesteld, wat al aandringen op vervulling der in het program van actie afgelegde beloften! Gelukkig heeft de rechterzijde een harde huid, zooals een van de leden der oppositie, ik meen de Heer Van der Kaay, zeer elegant opmerkte. Zij laat zich door al dien drang niet van haar stuk dringen.

Toch zal zij, als ze het niet bij de kiezers wil verkerven, genoodzaakt zijn een deel der beloften van het program van actie te vervullen. De katholieken mogen daardoor minder gebonden zijn, de anti-revolutionairen zijn het zonder twijfel wel. Het is echter niet meer dan billijk hun daarvoor behoorlijk den tijd te gunnen en niet met verwijten van werkeloosheid aan te komen, voor er nog een jaar verloopen is. Men stelle zich overigens gerust; de in te voeren hervormingen zullen denzelfden kalmen, conservatieven geest ademen, die met enkele uitzonderingen dit geheele kabinet en deze geheele meerderheid kenmerkt. En dit is voor de groote taak van dit kabinet, voor de herziening der onderwijs-wetten tot zekere hoogte een voordeel. Daardoor worden wij bewaard voor uitersten van anti-liberalen aard in de nieuwe onderwijswetgeving en bestaat er kans, dat deze in den

goeden zin van het woord een werk van bevrediging zal worden.

Maar behalve al die conservatieven wordt er één progressist, één radicaal misschien in het Kabinet gevonden. Ik noem den Heer Keuchenius. Deze vertegenwoordigt in dit ministerie de linkerzijde der anti-revolutionaire partij. Vroeger een overtuigd liberaal en volgens zijn eigen verklaring langen tijd niet wetende, dat orthodoxie in den godsdienst en liberalisme in de staatkunde niet konden samengaan, is hij, naar het schijnt, ten slotte toch tot die kennis gekomen en heeft hij zich zonder verandering van staatkundige denkbeelden, aangesloten bij de anti-revolutionaire partij.

Reeds het optreden van dezen progressistischen minister werd van liberale zijde met onverholen tegenzin begroet. Bijna niets dan lof voor de kalmte en bezadigdheid zijner conservatieve ambtgenooten; bijna niets dan afkeuring voor zijn heftigheid. Zoo was het in den beginne nog vóór de Kamer bijeen was. En daarna, onafgebroken oppositie in alles, onophoudelijk ongeduldige eischen aan dezen minister, *van wien men zooveel verwacht had*, voortdurende speldeprikken. Bewonderenswaardig waren het geduld en de zachtmoedigheid, waarmede dit alles gedragen werd, al kwamen in de antwoorden niet zelden spranken van den ouden geest en van de oude ironie voor den dag.

Zelfs het gebeurde met de beri-beri commissie werd als een wapen tegen de minister gebruikt. De ‘Nieuwe Rotterdamsche Courant’ had zich in het eerste vuur der verontwaardiging, zeer afkeurend uitgelaten over de houding der commissie en die van den overste Verstege. Weldra echter bezon zij zich en alle afkeuring kwam neer op het hoofd van den minister van koloniën. In de Kamer werd de zaak ter sprake gebracht door den Heer Huber en naar aanleiding van het dezen gegeven antwoord door Heer Mees. Ik geef ieder, die over deze zaak een onbevangen oordeel wil vellen, den raad, deze discussie in de handelingen der Tweede Kamer na te lezen. Het zou mij hier te ver voeren haar in extenso te vermelden. Volgens mijne meening blijkt er

ten duidelijkste uit, dat de houding van den minister van koloniën in deze geheele zaak volkomen onberispelijk is geweest.

Hiernaast moet evenwel erkend, dat de Heer Keuchenius het talent bezit de oppositie te tasten in haar zwakke zijde, in haar synodale sympathieën. Hij prikkelt haar somtijds tot een hartstocht, die in ons bedaard, deftig parlement tot de zeldzaamheden behoort en spreekt in den gloed zijner overtuiging somtijds woorden, die door een staatsman, hoofd van een departement van bestuur, beter gezwegen werden.

Ik wil een dier hartstochtelijke tooneeltjes zoo kort mogelijk vermelden. Men begrijpt, dat zij voorvallen, als de minister spreekt over of volgens zijne christelijke of kerkelijke beginselen.

In de zitting van 29 November 1888 richtte de Heer Donner het woord tot den minister van koloniën. Hij sprak in hoofdzaak als volgt:

'Volgens het Voorloopig verslag is in verschillende sectiën sprake geweest van de verhouding van de Regeering tot de kerk in Indië. Ik ben het met den minister in zijn antwoord volkomen eens, dat wij bij de wenschen en eischen tot verandering in de organisatie der kerken in Indië, rekening te houden hebben met art. 122 van het Regeeringsreglement. Dit bepaalt, dat alleen met wederzijdsch goedvinden van den koning en van het bestuur dier kerken in die organisatie eenige verandering kan worden gebracht. De Koning echter benoemt en ontslaat dit bestuur, zoodat wél de koning, maar niet het bestuur alleen veranderingen in die organisatie kan brengen.

'Hierdoor nu is de Indische Kerk de zuiverste staatskerk geworden, die misschien ooit bestaan heeft.

'Nu heeft deze Minister meer dan een zijner voorgangers uitzicht geopend op herziening van het artikel en zegt hij in zijne memorie van beantwoording:

'Of en hoe die wetsbepaling zoude behooren te worden gewijzigd, om veler grieven en godsdienstige bezwaren weg te nemen en zooveel mogelijk aller rechten te zien geëer-

biedigd, is voor den ondergeteekende een der vragen, waarop bij de voorgenomen herziening van enkele bepalingen van het Regeeringsreglement zal moeten worden gelet en waarover hij ook reeds den tegenwoordigen Gouverneur-Generaal, vóór zijn vertrek naar Indië, heeft gesproken.'

'Dat antwoord van den Minister heeft mij verblijd.

'Maar toch wil ik naar aanleiding van deze verklaring des Ministers vragen: *of het hem zelf waarlijk een vraag is of de herziening of opheffing van art. 122 noodzakelijk is*.

'Volgens mijne meening moet dit artikel vervallen en moeten de Protestantsche kerken vrijheid krijgen zich naar hun beginsel te organiseeren. Maar de financieele ondersteuning niet van deze of gene, maar van alle gemeenten, *die het begeeren*, behoort te blijven.

'Bovendien wil ik den Minister nog een paar vragen doen.

'Er bestaat sedert 1873 te Batavia een Christelijke Gereformeerde (Afgescheidene) gemeente. Deze heeft een kerkgebouw en wil daarop hypotheek nemen. Daarvoor heeft zij rechtspersoonlijkheid noodig. Zij heeft zich dus tot den Gouverneur-Generaal gewend met verzoek als rechtspersoon erkend te worden, maar van dezen een afwijzend antwoord ontvangen, omdat er slechts één Protestantsche kerk in Ned.-Indië bestaat en zij dus alleen als maatschap of naamlooze vennootschap als rechtspersoon erkend kan worden. Nu wilde ik den Minister vragen of hij met deze zaak bekend is; zoo neen, dan heb ik hier eenige stukken, die hem misschien kunnen inlichten.

'En mijn derde vraag is deze: Is het waar, dat een inlandsch opperhoofd door tot het Christendom over te gaan, ophoudt opperhoofd te zijn.'

Wilde de minister antwoorden op de eerste vraag van den Heer Donner, dan moest hij zijne denkbeelden uitspreken over de organisatie der Protestantsche Kerk in Indië en in verband daarmede over den toestand dier Kerk. Dit was, dunkt mij, zijn recht niet alleen, maar ook zijn plicht. Zijn plicht vooral als staatsman, die de kerk een goed hart toedraagt. Hij heeft

dit dan ook gedaan zoo breedvoerig en zoo onbewimpeld mogelijk. Dat de synodale partij daarbij onaangename waarheden te hooren kreeg, is waarlijk niet aan hem te wijten.

De Protestantsche kerk, zoo zeide hij o.a., heeft zich niet op een zelfstandig, onafhankelijk standpunt weten te plaatsen, maar steun en medewerking gezocht bij de regeering, een steun en medewerking, die steeds blijkt noodlottig te wezen voor de kerk zelve, welke daaraan behoefte heeft en haar inroept. Ik zou het daarom met den geachten afgevaardigde uit Katwijk zeer wenschelijk achten, in het belang ook van de Protestantsche kerk, indien zij zich wilde losmaken van die zilveren banden, waarmede vooral de Protestantsche kerk aan de Regeering gehecht is.

De geachte afgevaardigde uit Katwijk heeft beweerd, dat de Indische kerk de zuiverste Staatskerk is, die er bestaat. Dat is zij geworden door zich zelve.

Als overblijfsel der vroegere Nederlandsche Gereformeerde Staatskerk, heeft zich ook in Indië ontwikkeld een algemeene kerk zonder leer en belijdenis.

Daardoor hebben gemeenten, die zich vasthouden willen aan de oude Nederlandsche Gereformeerde leer, moeite om zich in Indië te doen erkennen. Toch moet de verkondiging van het beginsel, dat in de Nederlandsche Hervormde Kerk plaats is voor iedere overtuiging, die met eerlijke en zedelijke middelen zich wenscht te doen gelden, leiden tot de toelating ook van iederen Mahomedaan en Bramien in dat kerkgenootschap.

Dat is een schande; dat is schandalig,' riep de Heer van Kerkwijk[1)] uit. En de Heer van der Kaay zeide een weinig later, naar aanleiding van dezelfde passage, uit de redevoering van den minister:

'Wat de Minister gedaan heeft is in Nederland iets onge-

1) Ik ontleen dezen uitroep van den Heer van Kerkwijk aan het verslag der Nieuwe Rotterdammer Courant. In de handelingen der Tweede Kamer is hij niet opgenomen.

hoords: hij heeft openlijk partij getrokken in kerkelijke geschillen van den dag; hij heeft niet alleen de statuten van de Nederlandsche Hervormde Kerk veroordeeld, maar haar zelfs het recht van bestaan als kerkgenootschap ontzegd. Hoe men daarover ook denke, een dergelijke oordeelvelling mag van de Regeeringstafel niet uitgaan.'

Het zij mij geoorloofd in dit opzicht volkomen van den Heer van der Kaay in meening te verschillen. Ik geloof zelfs, dat hij bij het uitspreken dezer woorden bijna evenzeer door synodalen hartstocht werd geleid als de Heer van Kerkwijk bij zijne interruptie.

Wat toch is het geval? Een genootschap wordt met uitsluiting van anderen door den staat gesubsidieerd. Zou een regeeringspersoon dan niet bevoegd wezen zijn oordeel uit te spreken over den invloed dier subsidie? Is hij niet gerechtigd, ja verplicht om, als die invloed zijns inziens verkeerd is, naar de oorzaken daarvan te zoeken en daarover te spreken?

En wat heeft de Minister anders gedaan?

Hij constateert, dat de Nederlandsche Hervormde Kerk van de Protestantsche Kerken in Indië de eenige is, die door den Staat gesubsudieerd en erkend wordt; dat dit een zeer slechten invloed op die kerk gehad heeft, omdat zij daardoor geheel op den staat is gaan steunen en tot een zuivere Staatskerk geworden is; dat zij, misschien daardoor, ook haar belijdenis verloren heeft en het beginsel heeft aangenomen, dat er voor menschen van ieder eerlijke en zedelijke overtuiging plaats is in haar midden; dat zij daardoor haar karakter van Christelijk Kerkgenootschap heeft verloren, omdat de toepassing van dit beginsel moet leiden tot het opnemen ook van Mohamedanen en Bramienen in dit kerkgenootschap. Daartegenover staat de Christelijke Gereformeerde Kerk in Indië, die door den staat niet gesubsidieerd wordt en niet erkend is, die men zelfs verhindert hypotheek op haar kerkgebouw te nemen, die dus niet geleerd heeft op den staat te steunen, die haar belijdenis en haar Christelijk karakter bewaard heeft, ja volgens de meening van den

Minister door die belijdenis de voortzetting is der oude Nederlandsche Gereformeerde Staatskerk.

Het komt mij voor, dat dit alles argumenten zijn, die moeten leiden tot het ontnemen harer subsidie aan de Nederlandsche Hervormde Kerk in Indië en, als men Christelijke kerkgenootschappen daar subsidiëeren wil, tot het toekennen eener subsidie aan de Christelijke Gereformeerde Kerk. Misschien ook moeten zij, vooral in het belang der kerkgenootschappen zelf, leiden tot de afschaffing van alle subsidiën aan kerkgenootschappen. Misschien kan men tegen deze argumenten het een en ander aanvoeren. In ieder geval verdienen zij bij de bespreking van de meest wenschelijke verhouding tusschen Kerk en Staat in Indië in hun geheelen omvang overwogen te worden en zijn dus bij de behandeling eener mogelijke wijziging in art. 122 van het Regeeringsreglement volkomen op hun plaats. Daarop te antwoorden op schelderigen toon, zooals de Heer van Kerkwijk, of op een toon van hooge verontwaardiging, zooals de Heer van der Kaay, is minstens ongepast. Het is bovendien een bewijs van onbeschrijfelijke zwakheid. De Heeren zouden dit, vermoed ik, hebben ingezien, wanneer deze argumenten niet zoo geheel in strijd waren met hun eigen vooroordeelen en die van hunne kiezers.

De bedoeling van het bovenstaande is niet: te verklaren, dat ik alles, wat de Heer Keuchenius in deze rede gezegd heeft, in antwoord op de derde vraag van den heer Donner en over Christendom en Mohammedanisme in het algemeen, zou willen verdedigen. Dat scheelt veel. Integendeel, ik ben van oordeel, dat hij blijk zou geven van grooter verdraagzaamheid, als hij de ongeloovige en half-geloovige leden der Kamer niet zoo dikwijls lastig viel met een geloofsbelijdenis. Wat zou hij wel zeggen van een ongeloovige, die zich telkens geroepen gevoelde belijdenis af te leggen van zijn ongeloof? Of staan die gevallen niet gelijk? Het schijnt voor een geloovige moeielijk te zijn dit in te zien. In dit opzicht staat ongetwijfeld een ongeloovige - de fanatiek ongeloovigen, die helaas ook niet ontbreken,

zonder ik uit, - intellectueel en moreel verre boven een geloovige.

Wat ik bedoelde was eenvoudig dit: een bewijs te leveren van de stelling, die ik vooropgezet heb; van de stelling, dat de liberalen hoe langer hoe synodaler worden; dat dit synodalisme bij hen na de verkiezingen van Maart nog is toegenomen; dat we dus kunnen verwachten, dat het steeds meer zal toenemen; en dat dit nog duidelijker blijkt in het Parlement dan daarbuiten. Hoe het anders te verklaren, dat twee liberalen als de Heeren van Kerkwijk en van der Kaay zich tot een mate van hartstocht als de boven beschrevene lieten prikkelen door het beste, het sterkste, het meest logische, het meest ter zake doende gedeelte der redevoering van den minister van Koloniën? Hoe het te verklaren, dat de fatsoenlijk oud-liberale Heer van Kerkwijk zich liet verleiden tot den uitroep: 'Dat is schandalig,' door de eenvoudige, kalme en volkomen juiste opmerking, dat een kerkgenootschap zonder belijdenis ook brave Mohammedanen en Brahienen onder hare leden moet willen opnemen.

Nog één enkele opmerking voor ik van deze zaak afstap. Zij betreft de gematigdheid der conclusie van den Heer Keuchenius. Men zou verwachten, dat hij concludeerde tot intrekking der subsidie aan de Nederlandsche Hervormde Kerk in Indië. Ik wil niet ontkennen, dat ik het flinker zou gevonden hebben, als hij zoo geconcludeerd had. De Minister gaat evenwel zoo ver niet. Hij wil alleen vermindering van het aantal predikantsplaatsen en ondersteuning van Christenleeraars van alle protestantsche kerkgenootschappen met het daardoor bespaarde geld. Zoo groot als de tegenwoordige predikantstractementen (*ƒ* 11.400 na een dienst van 15 jaar) behoeven deze ondersteuningen niet te zijn.

Het bovenstaande is, hoop ik, voldoende ter kenschetsing van den synodalen geest der liberale oppositie in onze Tweede Kamer, voldoende ook om aan te toonen, hoe grooten, overwegenden invloed het kerkelijk vraagstuk heeft op de Nederlandsche politiek.

Nu een enkel voorbeeld van het conservatisme dierzelfde oppositie.

Door den Heer Domela Nieuwenhuis was een motie ingediend van den volgenden inhoud:

'De Kamer

'Overwegende, dat de indirecte belastingen te zwaar drukken op dat deel der burgerij, dat het minst in staat is dien druk te dragen;

'Overwegende, dat meer dan een derde der Rijksinkomsten door indirecte heffingen inkomt.

Gelet op de algemeene heerschende en meermalen geopenbaarde begeerte naar verbetering hierin;

'*Besluit*. Zijne Excellentie den Minister van Financiën uit te noodigen onmiddelijk die maatregelen te beramen, die een algemeene herziening van onze belastingwetgeving voorbereiden, en wel in dien zin, dat de heffingen op de allereerste behoeften des levens, worden vervangen door de zoodanige, die met de draagkracht der natie in overeenstemming zijn.'

Daarnaast stond een motie van de Heeren Schepel, de Ruiter Zylker, Lieftinck, Smeenge en Veegens, luidende:

'De Kamer van oordeel, dat die verbruiksbelastingen, welke het minder gegoede deel der bevolking te zwaar drukken, behooren te worden afgeschaft of verminderd, en dat aan het roerend vermogen een grooter aandeel in de algemeene lasten behoort te worden opgelegd, gaat over tot de orde van den dag.'

Laten wij beginnen met op te merken, dat de tweede motie minder ver gaat dan de eerste. Zij spreekt slechts van die verbruiksbelastingen, welke *te zwaar* drukken op de min gegoeden en vraagt geen afschaffing, maar afschaffing óf vermindering daarvan. Zij was een reddingsplank toegestoken aan de achterhoede der liberale partij, een reddingsplank om twee redenen; ten eerste omdat zij minder ver ging dan de

eerste motie, en ten tweede omdat zij de liberalen bewaarde voor de noodzakelijkheid om te stemmen voor een voorstel van iemand als den Heer Nieuwenhuis.

Maar ook de motie van den heer Nieuwenhuis was zeer gematigd. Zij vroeg slechts afschaffing van de heffingen op de allereerste levensbehoeften en bleef dus geheel binnen de grenzen zoowel van het program der Liberale Unie als van het program van actie.

Geen wonder dan ook, dat beide motiën bestreden werden niet om hun inhoud, maar om andere redenen. Men had geen behoefte aan woorden, maar aan daden, zoo sprak men aan den eenen kant. Nadat in den boezem der liberale partij met groote meerderheid besloten is een dergelijke motie niet te stellen, is de poging van een minderheid om dit debat uit den boezem der liberale partij in het openbaar voort te zetten geen politieke, maar een zeer impolitieke daad; zoo beweerde aan den anderen kant de Heer van Houten.

Zeer terecht mijns inziens qualificeerden de Heeren de Rui ter Zijlker en Schepel deze bestrijding als een opwerpen van exceptiën; een methode gewoonlijk toegepast, als men iets niet wil. Steeds is het dan òf *nu* niet òf *zoo* niet en het gevolg is steeds het afstemmen van den ongewenschten maatregel. Dat had men tot nu toe gezien bij ieder voorstel tot belastinghervorming.

Zeer terecht zeg ik, want het stemmen van alle leden der liberale oppositie voor de motie Nieuwenhuis of Schepel zou, wanneer het mogelijk ware geweest, ongetwijfeld een daad en wel een zeer politieke daad geweest zijn. Het zou het karakter hebben gehad van een bepaalde en plechtige verbintenis der geheele liberale partij om met kracht mede te werken tot afschaffing der heffingen op de eerste levensbehoeften, een verbintenis, die veel grooter en veel stelliger verplichtingen zou hebben opgelegd dan de verschillende, ver uiteenloopende verklaringen door ieder hunner bij de verkiezingen afgelegd. Het zou de wapenen uit handen hebben geslagen aan hen, die altijd beweren, dat het der liberale partij met de hervorming der belastingen geen ernst is en

het zou deze partij sterk gemaakt hebben tegenover de kiezers, die in dit opzicht langzamerhand meer dan wantrouwend omtrent hare bedoelingen beginnen te worden.

Waarom heeft zij zich dan eenparig tegen beide motiën verklaard? Hecht zij zoo weinig aan de stemming der kiezers en aan de kansen harer leden op herkiezing?

Ik kan het niet aannemen. Waarschijnlijker komt het mij voor, dat de heer van Houten een tipje van den sluier oplichtte, toen hij verklaarde, dat in een vergadering der liberale partij met groote meerderheid besloten was, een dergelijke motie niet voor te stellen en dat het voorstellen daarvan om die reden een impolitieke daad was. Opmerkelijk in verband hiermede, noem ik het feit, dat verscheidene der liberale sprekers verklaarden, dat *vele* liberalen, geen hunner, dat *alle* liberalen voorstanders waren van afschaffing der heffingen op de eerste levensbehoeften. Waren er dan in die liberale partijvergadering enkelen of velen of zeer velen, die verklaarden tegenstanders te zijn van afschaffing dier belastingen? En was dan het voorstellen der motie uit een oogpunt van partijbelang een impolitieke daad daàrom, omdat een oprechte stemming daarover (en daartoe is volgens mijne meening een volksvertegenwoordiger verplicht, wanneer er eens een dergelijke motie is voorgesteld) aan het licht moest brengen, hoe hopeloos de verdeeldheid is der groote liberale partij ook in deze zaak?

Ik moet erkennen, dat ik mij van de toedracht dezer zaak geen andere voorstelling kan maken. Ik kan in de zoo goed als eenparige afstemming van beide motiën door de liberale partij niets anders zien dan een poging om de verdeeldheid e verbergen, die trots alle schoonklinkende programma's ook over de afschaffing der heffingen op de eerste levensbehoeften in den boezem dier partij bestaat.

Zij is dus naar mijne meening een bewijs te meer van de toenemende heerschappij der conservatieven in de liberale partij, een bewijs tevens van de algemeene stelling, dat iedere partij beheerscht wordt door de meest conservatieve elementen, die in haar zijn opgenomen.

Ik eindig met het stellen der vraag, die ik boven reeds éénmaal gesteld heb.

Zullen de geavanceerde elementen in de liberale partij meegaan met de clericaal-conservatieve strooming, die daarin aanwezig is en die door den tijd ongetwijfeld in kracht zal toenemen?

De toekomst zal het leeren.

J.

Boeddha. Een Dialoog door Frederik van Eeden.[1)]

V a n h o u t e n i o s . Hoe nu, Schaepmannias! - is dit een vleierij of een uitdaging dat gij, midden op de Agora loopend, mijn geschriften leest?

S c h a e p m a n n i a s . Houdt gij mij voor zóó laf, o Vanhoutenios, dat ik mijne, tegenstanders zou vleien, of voor zóó strijdlustig dat ik hen onnoodig zou uitdagen? - Maar ik doorzie u, gij wilt een platonischen dialoog houden.

V a n h . En al ware dit zoo, waarde Schaepmannias, zou ik daarom te misprijzen zijn? Zeg mij, houdt gij de tweedracht voor een goede zaak of een slechte?

S c h a e p m . Voor een slechte, Vanhoutenios!

V a n h . Ik ook, Schaepmannias. En zeg mij, moeten wij een slechte zaak bestrijden of niet, als wij er kans toe zien?

S c h a e p m . Wij moeten haar zeer zeker bestrijden.

V a n h . En waardoor denkt gij, o mijn beste, dat wij eerder de tweedracht zullen benadeelen, door een dialoog te houden of door geen dialoog te houden?

1) De leer van Boeddha, door Sudhára Bickshoe. Uit het Duitsch vertaald door Mr. S. van Houten, 's Gravenhage, Mouton.

S c h a e p m . Door geen dialoog, Vanhoutenios.

V a n h . Luister goed. Is de tweedracht een bestaande zaak?

S c h a e p m . Helaas, zij bestaat.

V a n h . En geen dialoog, is dat een bestaande zaak?

S c h a e p m . Hoe zou iets, dat niet is, kunnen bestaan, o Vanhoutenios?

V a n h . Zeer goed. Zeg mij nu nog dit: zal een bestaande zaak eerder bestreden worden door een andere bestaande zaak of door een niet bestaande zaak?

S c h a e p m . Eerder door een bestaande, naar ik meen.

V a n h . Gij spreekt de waarheid. Hoe zullen wij dus meer kans hebben de tweedracht te bestrijden, door geen dialoog te houden, of door wel een dialoog te houden?

S c h a e p m . Ik geef mij gewonnen, Vanhoutenios. Wij zullen wél een dialoog houden. Laat ons daarom den weg naar den Piraeus inslaan en aan 't Kurhaus een bittertje gebruiken.

V a n h . Zooals ge wilt, mijn waarde, al waren 't er twee. Wees dan thans zoo goed mij toe te staan mijn eerste vraag te herhalen. Wat zoekt gij in mijne geschriften?

S c h a e p m . Wijsheid, Vanhoutenios.

V a n h . De goden verleenden u reeds bescheidenheid, voortreffelijke Schaepmannias. En zocht gij met vrucht?

S c h a e p m . Zeer zeker, Vanhoutenios. Ik vond reeds deze wijsheid onder 't lezen, dat wie zegt het zonder de goede goden te kunnen stellen, vroeg of laat bij de valsche goden troost gaat zoeken.

V a n h . Gij leutert, o Schaepmannias!

S c h a e p m Ei zoo, mijn waarde. Dus is het niet waar dat ge elken kristelijken godsdienst hebt verlaten?

V a n h . Dat is volkomen waar, Schaepmannias.

S c h a e p m . En dat je nu eindigt met troost te zoeken in.... God vergeve het u! - in het Boeddhisme! Dat je je arme zondaarsziel nu nog gaat wentelen in het slijk van heidensche afgoderij.

V a n h . Je leutert, Schaepmannias, ik zeg je dat je leutert.

Je hebt er niets van begrepen. Je houdt het Boeddhisme voor een godsdienst.

S c h a e p m . Zoo noem je het zelf in je voorrede.

V a n h . Dat is uit gewoonte. Het kan geen godsdienst zijn, want er komt geen eens een God in. Je bent net zoo dom als ik vroeger was, maar ik had ook geen bronnenstudie, dat zeg ik er eerlijk bij in mijn voorrede. Ik heb het Boeddhisme ook voor afgoderij gehouden, en Boeddha zelf voor een afgod met drie gezichten en een heeleboel armen of met een olifantskop - enfin! zoo'n gewone domme godsdienstkraam. Maar dat is mij meegevallen. Die Boeddhisten zijn nog zoo gek niet, soms zeggen ze zelfs heel verstandige dingen, die Büchner of ik ook konden gezegd hebben. B.v. dat er geen wonderen zijn en geen persoonlijke God! Wat zeg je daarvan? Neen, mijn waarde, het Boeddhisme is een wijsbegeerte, geen godsdienst.

S c h a e p m . Hoe heb ik het nu met u, o Vanhoutenios. Heb ik niet goed gelezen dat gij het Christendom door het Boeddhisme wilt bestrijden?

V a n h . Dat hebt gij goed gelezen, Schaepmannias.

S c h a e p m . Maar aangezien het Kristendom wel een religie is en het Boeddhisme geen religie, en aangezien wel een religie een bestaande zaak en geen religie géén bestaande zaak is, zoo wilt gij dan toch het zijnde door het niet zijnde bestrijden?

V a n h . Dat is flauwe kletspraat, Schaepmannias!

S c h a e p m . Integendeel, Vanhoutenios, het is de artistieke terugslag van het aanvangsmotief van onzen dialoog. Ik bedoel dit: gelooft gij dat de Kristenen hun godsdienst zullen laten varen voor iets dat geen godsdienst is?

V a n h . Wacht eens - ik bedoel niet dat alle Kristenen Boeddhisten moeten worden. Op blz. 3 en blz. 8 van mijn voorrede zeg ik zeer duidelijk dat ik in het Boeddhisme ‘leemten en gebreken’ meen te ontdekken, - bescheidenheidshalve spreek ik van ‘meenen’ en van ‘m.i.’, want je moet niet vergeten dat het Boeddhisme een respectabele

zaak is van 2400 jaar oud. Het is wel een fraaie wijsbegeerte, maar defect, voor een ‘kritisch oog’ namelijk - zooals staat op blz. 4. Juist door die ongelukkige leemten en gebreken, kan het voor onzen tijd als wijsbegeerte niet dienen. 't Is jammer, maar 't is zoo.

S c h a e p m . Als wat moet het dan dienen?

V a n h . Als leerstof.

S c h a e p m . Als wat?

V a n h . Als leerstof. - Als algemeene leerstof. - Zie blz. 1 en blz. 8

S c h a e p m . 't Is plezierig - je wilt de menschen hun godsdienst ontnemen en in de plaats daarvan krijgen ze... *leerstof!* - nog wel algemeene leerstof!! Vroolijke lui, jelui liberalisten!

V a n h . Met je welnemen, Schaepmannias, - die leerstof van mij is toch altijd heel wat minder taai dan de leerstukken die jij je volgelingen vóórzet. Kijk eens hier - daar heb ik een fraai pendantje van mijn Boeddhistisch vragenboekje. De catechismus van Msgr. Swijsen, de groote en de kleine. Het is de moeite waard die boekjes eens te vergelijken, 't Jouwe is nog al van een aartsbisschop en 't mijne maar van een bedelmonnik. Maar zie dat verschil eens! Bij den Boeddhist: eenvoud, helderheid, gezond verstand, de alleropperste vrijheid, de uiterste nederigheid, de grootst denkbare zachtzinnigheid. Bij den Katholiek: tirannie, ijzeren dwang, onduidelijkheid, onverdraagzaamheid, bedreigingen en bangmakerij, sofisterij zelfs en een heele omhaal van mystieke formaliteiten en ceremonieel.

S c h a e p m . Haddet gij, o Vanhoutenios! wat meer bronnenstudie gehad, dan zoudt gij nog veel meer dergelijken omhaal - zooals ge 't blieft te noemen, - in 't Boeddhisme gevonden hebben.

V a n h . En waarom dan, o Schaepmannias, is jou aartsbisschop niet zoo wijs geweest als mijn bedelmonnik en heeft hij er dien omhaal niet afgelaten? Maar er zou dan van zijn vragenboekje niet veel overblijven.

S c h a e p m . Ik geloof ook dat er niet veel Boeddhisten

zouden overblijven, als je de bronzen beelden en de tempels, de bloemen en den wierook wegdeedt.

V a n h . Best mogelijk. Ik vind het ook jammer, dat mijn bedelmonnik de katholieke sofismen verkondigt omtrent beeldendienst. Dat behoort tot de leemten en gebreken, die ik heb meenen te ontdekken. Maar jou vragenboekje is een en al leemte, - mijns inziens altijd.

S h a e p m . Permitteer me de opmerking, waardste Vanhoutenios, dat je over de twee grootste religies der wereld spreekt, alsof het aanvullingswetjes van onzen vriend Domelanios waren.

V a n h . Welnu, wat zou dat, o Schaepmannias? Ik ben Mr. S. Vanhoutenios, een verlicht liberaal, en voor de vierschaar van mijn verlichte rede staat de grootste religie in aanzien gelijk met het kleinste aanvullingswetje. Watblief? - Ik erken dat beide religies te veel speculeeren op de domheid van het volk en dat zoo iets niet te pas komt. - Maar ik zeg ook dat de katholieke godsdienst treurig afsteekt bij den Boeddhistischen, als je deze vragenboekjes vergelijkt. Sla eens op vraag 124 van mijn boekje:

‘Moet de verstokte boosdoener eeuwig voor zijn slechte daden boeten?’

‘Neen, zegt de Boeddhist. Geen tijdelijke schuld, hoe zwaar ook, kan eeuwige straf ten gevolge hebben.’

En wat zegt msgr. Swijsen op pag. 30 van zijn catechismus omtrent de uitersten der goddeloozen:

‘De goddeloozen zullen hebben een rampzaligen dood, een verschrikkelijk oordeel, een schandelijke verrijzenis en de eeuwige pijnen der hel.’

't Is plezierig. Gezellige lui, jelui clericalen!

S c h a e p m . Ik waardeer, o Vanhoutenios, den artistieken terugslag van het tweede motief van onzen dialoog.

V a n h . Let dan maar eens op, ik sla nog meer terug. Lees nu eens hoofdstuk 56, 57 en 58 van jouw catechismus, over volmaakt en onvolmaakt berouw, en verder over die genade in soorten, alsof 't kleingoed was, vier bladzijden lang - en daarnaast de vraag van mijn Boeddhist:

‘Vraag 140. Dragen boete en berouw niet ook bij tot onze zelfvolmaking en verlossing?’

‘Ja, maar door boete en berouw alleen wordt niets bereikt, want de eeuwige gerechtigheid laat zich niets afdingen, afsmeeken of afdwingen.’

‘Berouw, dat niet tot handelen leidt, is volmaakt nutteloos, evenals jammeren en weeklagen.’

‘Even nutteloos is elke boete in uiterlijke dingen, d.i. het opleggen van de eene of andere straf, zelfkwelling of iets dergelijks.’

En lees nu nog eens hier, de korte, grimmige verklaring op pag. 27 van Swijzen's catechismus:

‘*buiten de ééne ware kerk is er geen zaligheid!*’

en daarnaast bij mijn bedelmonnik:

‘Vraag 141. Leerde Boeddha, dat slechts aanhangers van zijne religie de verlossing kunnen bereiken?’

‘Neen. Boeddha verkondigde de heerschappij der zedelijke wereldorde en der eeuwige gerechtigheid en deze vraagt er niet naar, wat iemand gelooft of niet’....

....‘Ieder ontvangt loon naar verdienste, onverschillig of hij al dan niet Boeddhist is.’

En vraag 142: ‘Eischt het Boeddhisme, anders denkenden te haten, te verachten of te vervolgen?’

‘Integendeel. Het beveelt ons alle menschen, van welk ras, nationaliteit of geloof zij ook mogen zijn, als broeders lief te hebben, de overtuiging van anders-denkenden te ontzien en zelfs *alle woordentwist over religieuze dingen te vermijden.*’ (Ik souligneer, Schaepmannias!)

‘..... nooit en nergens is ten behoeve van de uitbreiding van het Boeddhisme bloed vergoten, nooit heeft het, waar het overwicht erlangde, andersdenkenden vervolgd of onderdrukt. Wie de waarheid niet inziet of niet hooren wil, schaadt slechts zichzelven en wekt bij den Boeddhist medelijden, geen haat.’

Mij dunkt, dat je dit in je zak kunt steken, mijn beste! En dan nog jelui gehaspel met visch of vleesch! Die goede kerkvaders dachten zeker dat visschen geen beesten waren,

omdat ze niet schreeuwden. Dan is de Boeddhist ten minste konsekwent:

‘Ik beloof geen levend wezen te dooden of te kwetsen.

‘Ik beloof..., geen dranken te gebruiken die eene roes veroorzaken, en geen dierlijk voedsel te nuttigen.’

Dat beloven de Boeddhisten. Ik zou zeggen, dat daar karakter in zit!

S c h a e p m . A propos! - Vanhoutenios! - blijft het nog bij ons plan... van dat bittertje?

V a n h . Zeker, waarom niet? - Ik ben geen Boeddhist.

S c h a e p m . O, mijn beste, wat zijt ge dan eigenlijk wel?

V a n h . Ik? - Ik ben liberaal-sociaal-gezond wijsgeer. - Zie blz. 8 van mijn voorrede.

S c h a e p m . Hou je mij soms niet voor gezond?

V a n h . U wel, o Schaepmannias! - maar je religie niet, evenmin als het Boeddhisme. Aan beiden ontbreekt, zooals ik het in mijn voorrede zoo gelukkig uitdruk: een gezonde zedeleer ten aanzien van de plaats die het streven naar zingenot in het leven behoort in te nemen.’

Ik bedoel dat ik niets hou van die malle overdrijving in soberheid en matigheid. Alle overdrijving is ongezond - en die zoogenaamde ecstase van monniken en boeddhisten, dat is toch wel de zuiverste ziekelijkheid. Dat is puur zenuwlijden, hypnotisme, hysterie - anders niks!

S c h a e p m . Maar het schijnt mij, o Vanhoutenios, dat gij dan handelt als de homoeopathen en kureert similia similibus. Gij bestrijdt een ziekelijke religie door een ziekelijke leerstof.

V a n h . Nu ja - maar ik wil ook alleen maar den gezichtskring verruimen - zie blz. 8. Het Boeddhisme moet me maar wat helpen. - De menschen moeten zeggen: ‘hè? kan je de zaak ook zóó beschouwen!’ - dan zijn ze al een beetje aan 't nadenken en dan zeg ik er direct bij, dat je de zaak zóó ook niet moet beschouwen, - maar weer anders.

S c h a e p m . Hoe dan?

V a n h . Nu, zooals ik er b.v. over denk en andere moderne wijsgeeren. Bovendien zeg ik in mijn voorrede dat

ik, ondanks de leemten en gebreken zeer met den Boeddhistischen catechismus ben ingenomen.

S c h a e p m . He! als die goede Boeddha dat nog eens had mogen beleven.

V a n h . Ja! en dat wel ‘wegens de hooge verhevenheid’ - zooals ik mij nauwkeurig heb uitgedrukt - ‘van het Boeddistische individueele ideaal.’

S c h a e p m . Dat ideaal bestaat, als ik wel heb, daarin, dat ieder op zijn eigen houtje zoo gelukkig mogelijk tracht te worden, door stil te gaan zitten met zijn duimen tegen elkaar, naar den punt van zijn neus te kijken en aan Nirwana, d.i. aan niets te denken.

V a n h . Je wilt het ridicuul maken, Schaepmannios. Maar ik geef toe dat het *individueel* ideaal der Boeddhisten een verfijnd egoïsme is, kijk maar op blz. 4 - en dat onze maatschappij naar hoogere *sociale* idealen streeft.

S c h a e p m . Wat nu, o Vanhoutenios? Zijn ónze idealen nu weer hooger? Wat vind je nu eigenlijk hooger, onze sociale idealen of de individueele idealen der Boeddhisten?

V a n h . Ik vind dat de Boeddhisten hun ideaal hooger opvoeren, - opvoeren, begrijp je! maar zooals ik op blz. 7 zeide, juist door dat hoog opvoeren ‘komt de afwezigheid van elk sociaal ideaal des te scherper aan 't licht.’ Ze moesten er nog een paar flinke, sociale idealen bij hebben, bedoel ik, dan was 't misschien goed.

S c h a e p m . Maar mijn voortreffelijke, niemand kan toch tegelijk voor arbeiderswetten, volksonderwijs en uitgebreid kiesrecht zorgen en over Nirwana zitten soezen.

V a n h . Men zou 't misschien kunnen afwisselen. Maar ik zeg ook in een noot, dat ik dat soezen afkeur, als zijnde van pathologischen aard. Zeg jij er ondertusschen maar niets van, - jou martelaren deden niet beter.

S c h a e p m . Ho! ho! - waarde Vanhoutenios! - dat wordt te kras. Ik heb je tot nu toe laten uitpakken, maar nu zal ik het je eventjes anders beduiden. Wou je de gewijde aandacht, de godvruchtige bespiegelingen van onze vromen vergelijken met het denklooze suffen van jouw domme

Samanen? Zie je niet het eindelooze verschil tusschen iemand die in liefde en vereering denkt aan zijn God en iemand, die in een staat van uiterste wezenloosheid zich vereenzelvigt met het niet? Hoe hebben menschen, schepselen Gods, de onbeschaamdheid hun hoogste Wezen iets te noemen, dat wij niet anders kunnen uitdrukken dan door *niets*? En hoe kunt gij, Vanhoutenios, de beleedigende verwachting koesteren van uw volk, dat het iets als eerbied of waardeering zou voelen voor een secte, wier hoogste geluk en troost de ijle ledigheid is. Jouw Boeddhisme, mijn waarde, is Godsdienst zonder God, is hazepeper zonder haas, - ik ben niet bang dat ons godvruchtig en bezadigd volk er een mond aan zetten zal.

En wat gij nog durft prijzen in die rampzalige godloochenaars, mijn vriend, hun zachtzinnigheid, hun nederigheid, hun afkeer van dierlijk voedsel, - dat alles is niet dan verderfelijke zwakheid en onnatuurlijke weekheid. Het zal juist hun vloek en hun ondergang zijn. De Boeddhisten zijn nog slechts een hoopje mijmerende weekelingen...

V a n h . Amice! er zijn er 450 millioen...

S c h a e p m . En al waren er honderdduizend millioen...

V a n h . Hei! je doet me schrikken...

S c h a e p m . Ik zeg, al waren er ook honderdduizend millioenen, als kaf zullen ze verstuiven voor den adem der Kerk. Een volk dat geen vleesch eet en geen God erkent, al telt het zijn zonen bij milliarden, - het zal zwichten voor de kleinste natie die gelooft en zich behoorlijk voedt.

V a n h . Ja, dat hebben voor een eeuw of drie die arme stumperts van Amerikanen ondervonden. Het zou je geloof ik wel lijken, nog eens zoo'n opruiming onder de Boeddhisten ook te houden, zooals vroeger je dierbare Spaansche geloofs-genooten in Mexico en Peru onder de zachtzinnige In cas hielden, toen de goede papa Alexander VI permissie gegeven had.

S c h a e p m . Oude liberalistische lasterpraatjes! De Kerk kent geen andere triomfen dan geestelijke! Niet de physieke machteloosheid van dat volk, maar de onzinnigheid van hun leer zal hen ten verderve leiden. Ga eens na, wat is het

zwaartepunt, de kern, de ziel van hun religieuze wijsheid? Welke ergerlijke, onzinnige, hemeltergende zotheid? De zielsverhuizing! O Vanhoutenios! Vanhoutenios! hoe verblind ik u ook achtte, *dat* had ik niet gedacht! Dat grieft me! Dat bedroeft me diep! Dat gij u opwerpt als verdediger, als verspreider van een leer, die zegt dat wij menschen, evenbeelden Gods, na onzen dood veranderen in dieren of bewoners van de maan en de sterren. Dat gij de mogelijkheid nog wilt toelaten, nog wilt bespreken zelfs - dat wij menschen, individueel en identiek, vroeger geleefd hebben als kikkers in een sloot of als koeien in een stal. De mogelijkheid bijvoorbeeld, dat ik, Schaepmannias, over honderd jaar zou kunnen loopen als een trampaard voor een tram, en gij, Vanhoutenios op mijn oor zoudt kunnen zitten als een bromvlieg. Dat ik, Schaepmannias, in de gedaante van gindschen Ulmerdog, u, Vanhoutenios, in de gedaante van een Ciperschen kater in dien boom zou kunnen jagen. Of dat wij beiden als twee musschen eenmaal zouden pikken in wat daar op den weg ligt....

V a n h . Maar mijn voorrede! Schaepmannias! lees dan toch mijn voorrede! Daar zeg ik het immers, ronduit, dat ik het voor een *fantasie* houd, een volmaakt onbewezen en onbewijsbare fantasie! 't staat op blz. 3! Kan je meer verlangen? Kan het duidelijker? Een geniaal uitgedacht middel noem ik het, want dat meen ik. Maar bewezen? waarachtig niet. Boeddha zegt dat hij 't bewezen heeft. Maar ik zeg: ten onrechte! Het staat in mijn voorrede: ten onrechte! Dat houd ik vol tegenover iederen, tegenover Boeddha zelf!

S c h a e p m . Dat kunt gij gemakkelijk zeggen, mijn waarde!

V a n h . Zoo! - zou je denken? - Nu, als je 't dan weten wilt, - ik *heb* het tegenover Boeddha volgehouden.

S c h a e p m . Wat? - Hoe meen je dat?

V a n h . Luister, Schaepmannias. Maar beloof me plechtig je mond te houden. Want ik zou het vervelend vinden als er in de koffiekamer van 't Prytaneum over gekletst werd. Een poosje na het schrijven van die voorrede heb ik van Boeddha gedroomd.

S c h a e p m . Gedroomd? - Hoort dat wel bij je gezonde wijsgeerigheid?

V a n h . 't Is waar dat droomen pathologische verschijnselen zijn - maar - zooals ik ook in de noot van mijn voorrede zeg - van den lichtsten graad, zooiets als verkoudheid of hoofdpijn - dat heeft ieder wel eens. Ik droomde dat ik in Nirvana was...

S c h a e p m . O ja juist - nu herinner ik het me - ik heb je zitten benijden - 't was bij de zitting van verleden Dinsdag. Je droomde toen dus dat je nergens was...

V a n h . Neen - 't was wel ergens - en 't was er heel plezierig. Zoo'n soort hemel of paradijs, maar zonder malligheid van goden, engelen of heiligen - er was niets wat me hinderde - geen enkele dominé of pastoor - en onder anderen heerlijk neutraal onderwijs, verrukkelijk neutraal! Toen kwam er een oude heer naar me toe - ik begreep in eens wie 't was - dat gaat zoo in droomen. Hij zag er uit om een cent te geven, - maar anders wel een kranige oude vent. Ik ga naar hem toe, zeg mijn naam en presenteerde mij als een Hollandsche collega.

Boeddha zegt: ‘In geen mijner levensvormen mijn zoon! heb ik chocolade gemaakt.’

Kijk, Schaepmannias, dat was hard. Hoe moet ik nu ooit een buitenlandschen naam krijgen, als die lamme firma er overal dat nuchtere begrip cacao aan verbindt?

‘Prins Siddhárta!’ zei ik, ‘uw wijsheid valt mij tegen. Ik doe niet in cacao, maar in politiek en wijsbegeerte. Wij zijn collega's in het beoefenen van volksverlichting en in het beoogen van het heil der menschheid.’

B o e d d h a : Welken graad van heiligheid hebt gij bereikt, mijn zoon? Zijt gij Arhat, zijt gij Bodhisattva? zijt gij Boeddha?

I k . ‘Pardon! Prins Siddhárta! - Uwe Hoogheid zal wel weten dat wij Westerschen niet van die overdreven dingen houden. Ik ben een gezond, degelijk, Hollandsch liberaal. Maar ik gloei steeds voor de belangen van sociale welvaart en volksonderwijs.’

B o e d d h a . ‘Is uw volk wijs en gelukkig?’

I k . ‘Zoo! zoo! - hun gezichtskring is niet erg ruim, zooals wij dat uitdrukken. Nu heb ik naar leerstof gezocht om dat te verhelpen. Wij, Westerschen, zijn nog te veel verslaafd aan de dwaalleeringen van den achterlijken oud-Israëlitischen godsdienst. Om het Westen daarvan te bevrijden, hadden wij, - *wij*, de wijzen van het Westen, - nóg een religie noodig. En wij zijn zoo vrij geweest de religie van Uwe Hoogheid daarvoor uit te kiezen. Als leerstof, begrijpt ge, - volksonderwijs! - Ik hoop dat het uwe goedkeuring wegdraagt!’

B o e d d h a . ‘Zijt gij blind geboren, mijn zoon! dat gij het Licht der Wereld met handen dragen wilt en het niet zien?’

I k . ‘Wees zoo goed, waarde Prins, u wat familjaarder uit te drukken, - wij Westerlingen zijn niet zoo opgeschroefd. Ik wilde eenvoudig onze jongelui een tweede godsdienstleer nevens de voorvaderlijke leer laten aanleeren, - zooals ik dat ergens fraai heb gezegd. Daarom hoef *ik* nog niet aan die leer te hangen. Maar ik beken - waarde Siddhárta, - let wel, ik beken er zeer ingenomen mee te zijn, - ik heb dat in een voorrede er bij gezegd, toen ik haar aan ons volk verkondigde. Ja! - weet Uwe Hoogheid wat ik zelfs gezegd heb - u zult er lekker mee zijn: dat de overweging van uw leeringen zelfs *den beste* onder ons niet zal kunnen schaden. ‘Den beste’ - en dat zegt wat, want Uwe Hoogheid weet maar half, wat precieuse knappertjes er bij ons Westerlingen gevonden worden!’

B o e d d h a . ‘Is het niet Jezus van Nazareth, de Welgelukzalige, die bij u geleerd heeft?’

I k . ‘O lieve hemel, waar praat Uwe Hoogheid van! Uwe Hoogheid komt met de nachtschuit. D i e zijn we al lang boven 't hoofd gegroeid. Daar heb je Multatuli, die was al wijzer - maar die was ziekelijk. Als u wat over gezonde wijsbegeerte weten wilt, moet u maar eens nalezen wat Dr. Büchner en Dr. Swart Abrahamsz en mijn persoon en andere groote wijsgeeren van onzen tijd daarover gezegd hebben. Vergeet niet, waarde Prins....’

B o e d d h a . Waarom Prins? mijn zoon - wat is Prins Siddhárta en wie kent hem? maar Boeddha den Verlichter kent de wereld en de eeuwigheid.

I k . Nu dan, Boeddha of Gautama, zooals ge verkiest, vergeet niet dat de wereld vooruitgaat.

B o e d d h a . Kan een bol ronder worden, mijn zoon? De wereld gaat niet vooruit, zij wentelt.

I k . Pardon! U maakt er u af met een woordspeling - dat verwachtte ik niet van iemand van uw waardigheid. Ik bedoel dat wij, Europeanen, in deze dagen veel wijzer zijn dan de Indiërs van uw tijd. Wij hebben b.v. verleerd de vraag: wat waar is, te vereenzelvigen met de vraag: wat deze of gene wijze geleerd heeft, zie blz. 3 van mijn voorrede.

B o e d d h a . Wat zegt ge, mijn zoon? Dus hebben de leeringen van *uwe* wijzen niets te maken met de waarheid? Wie leert u dan wat waar is?

I k . Ik bedoel dat wij de leer van *eenen* wijze niet als *de* waarheid aannemen, dat staat er en dat bedoel ik.

B o e d d h a . O Westerling, uw taal is duisterder dan die der oude Brahmanen! - Hoevele wijzen zijn er dan bij elkander noodig om dat te leeren wat gij *de* waarheid noemt? Duizende wijzen hebben Boeddha's waarheid geleerd, hoevele dan wel de uwe?

I k . He! man, wat ben je onbegrijpelijk! Luister, ik bedoel het zoo:

B o e d d h a . Wen u aan, lieve zoon, dadelijk te zeggen hoe gij het bedoelt - dat bespaart veel moeite en misverstand.

I k . Als wij in onze raadsvergadering - ik ben er lid van, moet u weten - een nieuwe wet maken, dan begint een van onze wijzen met een plannetje, een ontwerp zoogenaamd. Maar natuurlijk deugt daar niets van, - één alleen kan het bij ons niet. Nu komen al de anderen en zoeken naar leemten en gebreken in het ontwerp en dan wordt er aan gepeuterd en gehavend en gelapt en gepoetst tot de wet er behoorlijk uitziet. Dat gaat nu met onze waarheid evenzoo. Eén alleen kan haar niet vinden en niet vertellen.

De mensch is een Sammelwesen, een kolonie-dier. Onze wijsheid is coöperatieve wijsheid.

B o e d d h a . Als dit zoo is, mijn zoon, en gij allen te zamen de waarheid bezit, maar ieder uwer haar niet bezit, hoe kunt gij uzelven dan wijs noemen?

I k . U begrijpt mij niet, omdat u niet inziet dat de waarheid heel gecompliceerd is. Wij hebben er ieder maar een klein stukje van.

B o e d d h a . Neen, mijn zoon! De dingen van leven en wereld, de wisselingen der verschijnselen zijn samengesteld, de waarheid is eenvoudig, het beginsel aller wijsheid is een en ondeelbaar. Dit was zooals ik het leerde en is nóg zoo en zal eeuwig zoo zijn.

I k . Mag ik u dan doen opmerken, dat ik vele leemten en gebreken in uw leer heb meenen te ontdekken. Dit is geen bluf, want zooals ik er bij zeg, ze liggen voor de hand (blz. 3.)

B o e d d h a . Hoe hebben ze dan niet voor mijn hand gelegen, noch voor die mijner millioenen volgelingen?

I k . Ja, dat weet *ik* niet. Maar voor *nadenkenden* liggen ze voor de hand, zooals ik zeg. Vermoedelijk heeft u en hebben uw volgelingen niet nagedacht.

B o e d d h a . Wie zijt gij, kind - die zich nadenkender durft noemen dan Boeddha en zijn heilige Samanen? Hoe lang is dan uwe Dhyâna geweest? Hoeveel dagen aaneen hebt gij gepeinsd zonder eten, drinken of slapen?

Ik. Wat denkt u van me? Ik ben wel wijzer. Dat zijn ziekelijke excessen. Ik doe dat wat kalmer en verstandiger. Maar ik heb de zaak ‘wel beschouwd’ zooals ik zeg - daar zit het hem. Al denkt u een eeuw lang, als u 't niet ‘wel beschouwt’ zooals ik op blz. 3, dan geeft het niemendal. Nu, wel beschouwd, is uw geniale inval omtrent die zielsverhuizing een volmaakt onbewezen en onbewijsbare fantasie.

B o e d d h a . Ach - kunt gij mij dat wel beschouwen dan niet leeren, mijn zoon? Hoe is dat beschouwen?

I k . Dat is niet gemakkelijk: Wel beschouwen doet men alleen met een ‘kritisch oog’ zie blz. 4. 't Mankeert u aan

een kritisch oog, Boeddha. Als u een dergelijk oog had mogen bezitten even als ik, zou uw zedeleer zich aan u vertoond hebben als een hoogst verfijnd egoisme.

B o e d d h a . Heb ik mijzelven gezocht, mijn zoon? - Ik heb geleerd de vernietíging van onszelven te zoeken, ik heb de zelfverloochening gepredikt, de liefde voor al wat leeft, het medelijden met alle menschen en dieren.

I k . Dat is juist de verfijning van uw egoïsme. Bovendien heeft u vrouw en kind in den steek gelaten. Dat was volstrekt niet netjes, - als ik het ronduit zeggen moet, een gemeene streek. Jezus gaf ook al niet veel om zijn familie, dat neem ik hem eveneens zeer kwalijk. Zoo'n onnetheid zal u van *mij* niet zien.

B o e d d h a . Wat weegt de smart van twee wezens tegen het geluk der geheele wereld?

I k . Gekheid! uitvluchten! Dan had u maar niet moeten trouwen. Eens getrouwd, blijft getrouwd, - reden tot echtscheiding was er, geloof ik, niet. Ik zou mij toch schamen voor mijn kinderen, als ik een geacht en welgesteld huisvader kon zijn en in plaats daarvan als een schooier ging loopen bedelen. 't Zou wat moois worden als men hier uw voorbeeld eens ging volgen.

B o e d d h a . Gij behoeft mij niet te volgen, mijn zoon, alleen de uitverkorenen zullen dit doen. Den eenvoudigen van geest, den lageren in heiligheid, heb ik geleerd het familie-leven te eeren.

I k . Lager? lager? - Ons gelijkheids-bewustzijn wraakt zulk een splitsing, meneer! zie blz. 6. U moet de dingen dezer wereld zoo niet weggooien - zelfs het arbeidsleven moet van de hoogste en edelste beginselen doortrokken worden.

B o e d d h a . Wat meent gij, mijn zoon? Waarvan wilt gij het doortrekken?

I k . Van de kunst, bijvoorbeeld. Van de kunst, die veredelt en verheft. Van daar het woord kunstnijverheid. Zie dat is al weer een leemte, - waar is in uw leer de ethische grondslag voor de kunst, namelijk voor de kunst, die veredelt en verheft? dat vraag ik u, op blz. 7.

B o e d d h a . Hebt gij mijne tempels niet gezien, mijn zoon? Mijn volgelingen hebben ook zonder ethischen grondslag wonderen van schoonheid gebouwd.

I k , Hm! zoo, - wonderen van schoonheid! - 't is mogelijk - ik herinner me niet precies. Ik heb alleen een paar beelden gezien die ik heel leelijk vond. Enfin! de smaken verschillen. Maar was dat wel kunst, die veredelde en verhief?

B o e d d h a . Ik weet het niet, mijn zoon.

I k . Neen, dat zal wel niet. Waren er opera's in uw tijd, of volksconcerten, of tooneelscholen, of romans van Ebers, of academies van beeldende kunsten?

B o e d d a h . Neen, mijn zoon.

I k . Dan was 't ook het rechte niet.

B o e d d h a . Wat schijnt u dan het rechte toe?

I k . Ik wil, waarde Boeddha, zooals ik op blz. 8 zeg, in dit leven '*het nuttige met het aangename vereenigen*.' Nu, wat dunkt u daarvan? Dat is andere wijsheid zou ik zeggen, dan dat beroerde pessimisme van u en uw volgelingen. En kijk, als ik dat doe, dan ben ik meteen ook niet bang meer voor den dood. Knap, niet waar? En daarvoor heb ik dus volstrekt geen diepe wijsgeerige studie noodig.

B o e d d h a . Hoe gelukkig, mijn zoon!

I k . Zeker. En ik en mijn geestverwanten koesteren bovendien nog een illusie. Namelijk om het meerendeel der menschelijke kwalen te overwinnen, zoodat alleen de dood overblijft. Daarvan gaan we een proef nemen. En nu geef ik uw leer nog een kansje. Want wanneer het blijkt dat, als alle lijden, dat afgewend worden kan, zal hebben opgehouden, dat dan de aarde nóg een tranendal is of zelfs maar schijnt - dán zeg ik, dán zullen we zien of het westen voor uw pessimistische leer vatbaar is. Dit alles beloof ik precies zoo op blz. 8.

B o e d d h a . Ik dank u, mijn zoon. Luister nu wel. Er zijn vele wegen tot het Heil, want er is veel ongelijkheid in de krachten van den mensch. Ik heb die wegen gebaand in hun verscheidenheid, de korte moeielijke en de lange effene, naar den verscheidenen aard der menschen. Ook voor

u is de volmaakte Wijsheid niet verborgen, ook gij zelfs kunt Bodhi bereiken. Maar Mahâyâna, de Heilige-Weg is u te zwaar, ga gij den Hînayâna, den weg der Zuivere-Wereld. En dan dit, mijn zoon! denk na over het Lijden, want dat verstaat gij nog niet?'

En weet je nog Schaepmannias, waardoor ik toen wakker werd?

S c h a e p m . Jawel! er werd erg gelachen in de zaal. Je dacht zeker dat je uitgelachen werd.

V a n h . Juist! ik schrok er van. Maar zeg! weet je wat ik nu heel vreemd vind van mijn droom? Dat er allerlei woorden in voorkomen, die ik nooit gehoord heb, - die niet in mijn boekje stonden. Van die Heilige-Weg en zoo - ik heb zeker aan de Kalverstraat gedacht. - Wat kan een mensch toch raar fantaseeren.

S c h a e p m . O Vanhoutenios - dit is wel zeer vreemd. Want ik meen te weten dat die woorden in het Boeddhisme beteekenis hebben. Heb je heusch geen bronnenstudie?

V a n h . Neen, heusch niet.

S c h a e p m . Dit is mystiek. Weet je wat ik geloof, dat je in exstase geweest bent! - clairvoyant!

V a n h . Godbewaarme! neen! zeg dat niet, Schaepmannias! Ik in extase! - in hypnose! - als Büchner 't hoorde! En clairvoyant, brrr!!

S c h a e p m . Ja maar 't kan best. Die dingen bestaan. - Ze zijn uit den duivel, maar ze bestaan. Maar het interesseert me erg. Ik wou eigenlijk wel...

V a n h . Wat wou je?

S c h a e p m . Het zelf eens ondervinden.... Ik ben natuurlijk wel in extase geweest, maar in een dichterlijke, dat is heel anders. Maar ik wou wel eens een idee van Nirvâna hebben.

V a n h . Nu - willen we 't eens probeeren. 't Is hier nog al eenzaam. Daar staat een bankje in 't bosch. Ieder aan een kant, zoo!

S c h a e p m . Maar je spreekt er niemand van. Nu maar na den punt van je neus kijken!

V a n h . Ik kijk al. Waarschuw me als je wat ziet.
S c h a e p m . Stil! -

V a n h . Zie je wat?
S c h a e p m . Neen! hou je mond. Stil kijken!

S c h a e p m . Ik zie wat! ik zie wat!
V a n h . Ik ook! wat dan?
S c h a e p m . Menschen! een boel menschen! in 't zwart - groen laken. -
V a n h . Ik ook! Ik ook! Zou dat Nirvâna zijn?
S c h a e p m . Ik weet het al - 't is de tweede kamer.
V a n h . 't Is waar ook.
S c h a e p m . Maar weer rustig doorkijken.

V a n h . Ik zie wat!...
S c h a e p m . Wat nu? - ik ook!
V a n h . Och, 't is alweer die tweede kamer!
S c h a e p m . 't Is waar - we komen er niet, hoor!

V a n h . Zeg eens! weet je waarom we telkens in de tweede kamer komen en niet in Nirvâna? We praten te veel. In Nirvâna praten ze niet.
S c h a e p m . 't Is waar. We moeten zwijgen. Dan is meteen onze dialoog uit.

Kunst.

Derkinderen's Processie van het H. Sacrament van Mirakel.[1)]

> L'art du peintre de tableaux et l'art du peintre appliqué à l'architecture procèdent très différemment.

De schilder die het bovenstaande aan het hoofd plaatste van de korte toelichting bij zijn werk, blijkt door deze stelling van Viollet le Duc in zijn schild te voeren, iemand te wezen, die gelooft dat de groota constructieve Idee, het grondbegrip der werkelijke *Bouw*-kunst, waarvan ons de Gothiek de heerlijkste voorbeelden heeft gelaten, dat dit ingeboren gevoel nog het levend eigendom is van modernen. Dit zij zoo. Wanneer wij er nu op ingaan hoe de Heer Derkinderen in verband met de bouwkunst zijn kunst opvat, denkt men zich hem als droomend van een groote Totaalplastiek, een *Gesammtkunstwerk* zooals Wagner het wilde voor het Drama, een plastiek, waarin geen medewerkende kunst de meerdere of de mindere zou zijn, maar waarin, gelijkgezind, de beeldende kunsten harmoniesch zouden saamwerken tot één ontzachlijk geheel, eendrachtig opgebouwd uit verschillend belichaamde sensaties van eenzelfde orde, tot het opperst-symboliesche monument van één groot menschelijk emotioneel leven.

1) Tentoongesteld in het Panorama te Amsterdam.

De in zulk een geheel aangewendde schilderkunst zal zich onderwerpen aan de lijnen en vormen der structuur om de schoonheid van het geheel in het gebouw te verhoogen, en op haar beurt van de plaatsing in het geheel, naar de constructieve, wellicht ook de symboliesche beteekenis van het deel in het geheel, een bepaalde wijding te ontvangen. Het is klaar dat de aard van het schilderwerk dat in uitdrukking zoo innig gepaard wil gaan aan de groote expressie van een bouwwerk, een gansch andere zal zijn dan die bij een schilderij, waarvan de bedoeling doorgaans geen andere is, dan geheel door en uit zichzelf dominant, en buiten verband met eenige omgeving, een onafhankelijken gezichtsindruk als op zichzelf staand geheel voor te stellen.

Doch zelfs al denken we ons hier het verband tusschen gebouw en schildering inniger dan dit bij de opgaaf van den Heer Derkinderen mogelijk kan zijn geweest, de eerste eisch van elke muurschildering blijft, een muur te beschilderen, zóó dat de muur niet een schilderij worde, maar in haar aspect *muur* blijve, d.w.z. een vlakke wand, die niet wijken mag noch schijnen mag te doen, en juist op de plaats waar zij staat noodwendig verbindt, draagt en een tastbare grens aangeeft.

Om hieraan te voldoen zal de artiest dus vanzelf stille kleuren hebben aan te brengen in een eenvoudig samenstel van vakken, en het zal goed wezen als die egale tinten gehouden zijn in het kader van aan stuc-werk en baksteen en pleister verwandte kleuren, zoodat zij naar den aard *muur*-kleuren zijn.

Wat de lijnen aangaat, de op den muur gebrachte voorstelling, zal niet gedacht moeten worden gelijk een schilderij uit één gezichtspunt gezien te zijn, maar de effen figuren zullen als in projectie aan den wand geschreven staan, en het in de compositie aanwenden van een groote leidende lijn in de richting van de grootste afmeting van den vlakken muur, ligt voor de hand.

Het is aan al deze artistiek-fondamenteele eischen van een muurschildering dat de Heer Derkinderen, geleid door zijn groot en zeldzaam begrip, waarschijnlijk half bewust en half

intuïtief voldaan heeft, toen hij het grootsche gezicht zijner verbeelding een aanschijn gaf.

Dat gezicht kan niet op eenmaal klaar in zijn geest verschenen zijn. Na nauwgezette studie van veelvuldige gegevens, zal de artiest steeds meer het accidenteele verwijderd hebben, en inmiddels de voorstelling van zijn geest allengs stelliger bepalende, uit het wezenlijke in de afzonderlijke waarnemingen, hebben geabstraheerd het expressieve wat zich eigende om mede zijn rustige sensatie zelve uit te spreken.

Want het was een stil gezicht wat hij zou geven. Hij was niet iemand die in een processie zoo oneigenlijk een bonte parade ziet van pronklust en ijdelheid, maar een die haar vooral aanschouwt als een schoone daad van menschen die broederlijk opgaan in gemeenschappelijke devotie. Zoo heeft hij de Mirakelprocessie, na ze langen tijd met smart onder 't hart te hebben gedragen, van zich afgeduwd en aan den wand gebracht. En voor ons oog staat nu die stille stoet van menschen die het leven hebben ontvangen in zijn levenden droom. Niet doet elk hunner ons door direkt weergegeven noties uit de realiteit aan als levend een werkelijk bestaan, dat trouwens om zich-zelf ons onverschillig zou blijven; maar wij voelen dat deze gansche nobele visie krachtig heeft geleefd in de ziel van den kunstenaar, dat hij het schilderij bezield heeft met dit zijn eigen leven, en dat die emotie zelve, als wij, ontvankelijken, het kunstwerk aandachtig aanschouwden, de onze is geworden.

Vooraan treden in de gedaante van engelen, als liefelijke simpele beeldjes uit zuiverwitte was, een rei van kleine maagden met onschuldige gezichtjes; blonde poorters-kinderen, gekleed in gesteven witte gewaden, en met bleekgouden

vleugeltjes aan hare schouders gehecht; en vol zoete aanminnigheid spelen die op cimbalen. Daarachter gaat schuivend een sluike, kloosterachtige *Sinte Margriet* voort, in een langen lichtlila mantel, waarvan de sleep eerbiedig gedragen wordt door twee knaapjes in 't wit. Zij leidt aan een zachtrood koord den schralen, giftig-groenen draak, die kunsteloos uit hout gemaakt is, en op rollen wordt getrokken als een groot stuk kinderspeelgoed, terwijl daarnaar met zijn lans de goede Ridder Joris steekt, die, blankgeharnast, recht in het gereide zit, op een hoog, voornaam, wit paard, getooid met peersche linten en tressen van modeste tint. Nevens hem treedt een strenge tengere meisjesfiguur, de Heilige koningsdochter *Catharina*, die wijs was in disputen; zij houdt in de hand het rad, dat naar de legende in stukken brak toen men haar martelen wilde. Haar staatsiemantel, die over het geele onderkleed valt, is mede lichtpeersch, en wordt als die van *Sinte Margriet* met eerbied door twee gedienstige engelen tot pages opgehouden. Als kleur voegen zich nog bij deze blonde groep, trommelaar en pijper in pijpaardkleurige jassen van een vreemd model zoaals men ze verbeeld ziet op een prent van Lucas van Leyden.

Hen volgen met het fijngeele vaandel geheven, - de schutterkoning trekt met de papegaai voorop - de drie dichte rijen boogschutters van Sint Joris, representeerende het corpus en den rijkdom der stad; naar hehooren de helmen op, en over de halsbergen de sapgroene paltrokken aan, waaruit grove mat-roode mouwen steken; en het linkerbeen weder groen en het rechter rood. Zij marcheeren als strakke rechtlijnige figuren op een Assyrisch bas-relief, de rij afgezien net in het gelid, met den ruwen regelmaat van soldaten, maar toch onder de pieuze stemming van het gansche schouwspel, als krijgers die zouden optrekken tot een heiligen oorlog.

Waarna de kerkedienaren komen met vaandel en crucifix, in bronskleurige dienstrokken, en onderkleeren waarvan het wit het weerkeerende wit der koristen voorbereidt. De dwarsgekeerde magere magister cantus, met zijn hoogen staf, geeft

een stille maat aan voor de liefloopende scholieren in de witte koorhemden, die met open vertrouwen in hun minnelijke aangezichten een loflied zingen.

Dan wisselt het wit tot terra-cotta-tinten en volgen zeer eerwaardig, hunne hoofden diep gedoken in de stijfgouden Levitiesche koorkappen, de Parochie-geestelijken, statig en matig in mouvement, met hun verschillende expressies van oudere-heeren-devotie, gebeden prevelend, de handen vroom aaneengelegd als biddende figuren uit de zijbladen van oude altaarstukken. In hun midden dragen vier dienaren op een casse-burrie een groot zilveren Moeder Godsbeeld op de schouders omhoog.

Na dezen gaan int gevoech de gezette blootgetonzuurde barrevoeters van Sint Franciscus in zware grijze monnikspijen, plechtig van hun muziekbladen liederen zingend. De strenge voorste, als een boetprediker, draagt een kruisbeeld op hoogen standaard.

Aan hunne zijde stapt, het hoofd in den nek, met de aanmatiging van den schoutendienaar in wien het wereldlijk gezag gefigureerd is, een ranke roe-dragende rakkert met een paltrok van bleek oud-rood, een heerlijke kleur naast het stille blondblank der koorknapen die hierbij den wierook dragen in een scheepje. Twee andere knapen volgen achteruittredend; die zwaaien met ernst en op de liturgiesche wijze uit de vaten den wierook toe aan de hoofdgroep die na hen komt, in 't midden waarvan de pastoor, met de vesperkap hoog in den hals, die het spitsche gouden ciborium voor zich uit houdt, waarin de mirakuleuze hostie met zoo groot eerbetoon door de stad wordt gedragen. - Hij gaat, - en zijn hoofd komt onder de huive even in toon, - met diaken en sub-diaken in dalmatieken, onder het goudlakensch baldakijn, dat op vier stokken gehouden wordt door vier burgemeesters in wijde tabbaarden, die in hun deemoedige houding van de affectie doen blijken voor den dienst dien zij vervullen.

De roode stadsspeellui sluiten zich hierachter aan, en blazen zeer aandachtig, met van achter gerekte halzen in de stijve horeninstrumenten waaraan zachtgroene vaantjes hangen met

kwasten, terwijl zij schoorvoetend gaan, als lieden die, met iets bezig, niet opletten kunnen waar zij treden.

De rij sluitend komen achteraan zetten, het grijze wijze schoutje en de achtbare vroedschap, met groote brandende luchters in de hand, ook in zware zwarte tabbaarden.

En wijl zij langs den IJkant gaan, is de bovenstrook van het schilderij een lange reep lucht van bijna gelijkelijk grijs. Aan het begin achter de engeltjes, steken de vertegenwoordigers der gilden, die zich bezijden een altaartje hebben geschaard, hun teekens en blazoenen op hooge staken recht dat lichte grijs in, en de blanke outerkaarsen lijnen mede. Dan wordt de eentonigheid van de strook op de juiste plaats gebroken door het roode plan van een opgesierd wachthuisje, dat met zijn top in de lijst steekt en waartegen het geele vaandel der schutters geteekend staat. In de groote, nog restende strook lucht van het wachthuisje tot het einde, staan de mistig-grijze masten van de schepen in het IJ, als een bouwkunstig staketsel, waarvan het hoekige lijnenstel de figuren van de processie nog rustiger maakt. Met een vast inzicht is hier de schikking volbracht door de juiste plaatsing van drie pyramiden schuins opstaand want, die de hoofdindeeling van het vak maken, terwijl het spel der liggende lijnen van de ra-zeilen en van de ranke hangende gaffelzeilen verder de vierkanten vult met een luchtig rasterwerk.

En de gansche processie zelf grooter overziende, vindt men op gelijken afstand van elkaar de lichtpartijen van de groep om het groote paard, en van de partij der koristen, en van die met de wierook, als drie groote volle bundels warm wit van blanke bloemkelken, tusschen de schakeeringen van jong ontloken kleuren uit een lichtenden grijzen morgenstond, volgend na elkaar en keerend als een omzichtig aaneengeregen snoer van teere tinten, langs het wijdgespannen doek uitgeplaveid naar 's kunstenaars geloof en welbehagen; sobere tonen allen, die zoo wonderwel zich voegden tot het zeggen van zijn ongerepte verbeelding.

In die teere tinten heerschen vooral de zedige nuances van blond-geel: roomgeel, en zacht chroomgeel en meelgeel

en flanelgeel, die tonen waardoor men het licht ziet gloren, wanneer men van een kerkgalerij neêrziet op de pieuze pracht van het altaar, dat gehuld is in zwevende zachte wierookwalmen.

In deze monumentale maar delicate kunst heeft men de zuivere uiting te zien van een milde, blijmoedig geloovige natuur, die groot en kinderlijk het leven aanziet als een schoone stille processie van vrome brave menschen, die van eenzelfden goeden wil bezield ongestoord voorbijtrekken, om te zamen aan het einde neer te knielen in een heerlijke kathedraal.

J. STAPHORST.

Varium.

OVER DE GONCOURT. - Gij vraagt mij, waarde Redactie, mijn meening over het artikel over De Goncourt in de jongste aflevering van den 'Gids'? Vergun mij in de eerste plaats de vleiende qualificatie aan mijn adres van de 'De Goncourt-specialiteit', die uw vraag vergezelt, af te wijzen, want al ben ik een bewonderaar van De Goncourt, en al hebben de broeders De Goncourt weinig geschreven, wat ik niet meer dan eens gelezen heb, toch acht ik mij daarom nog niet ver genoeg om als 'specialiteit' over op hen betrekking hebbende zaken geraadpleegd te worden. In de tweede plaats ben ik het geheel met u eens, dat een literair tijdschrift als het uwe goed doet met belangrijke literaire verschijnselen niet onopgemerkt voorbij te laten gaan, vooral niet indien zij zich voordoen op plaatsen, waar anders weinig belangrijk literairs te observeeren valt, maar, als ik er dan toch iets over zeggen moet, kan ik u mededeelen, dat het tijdschrift, waarin het De Goncourt-artikel voorkomt, ook in deze zijn reputatie gestand heeft gedaan, en dat het artikel wat men noemt 'niets om het lijf' heeft. Laat mij echter door mijn persoonlijke overgroote genegenheid voor De Goncourt niet eenzijdig worden. Het moet iederen De Goncourt-vereerder genoegen doen, dat de aandacht meer en meer op die uitnemende

letterkundige figuren wordt gevestigd, al is het daarbij ook te bekennen, dat de behandeling dier fijne artisten aan blijkbaar te grove en plompe vingers werd toevertrouwd.

Het artikel immers behelst eenige flauw vertaalde citaten uit het werk der Goncourts, omgeven door de in onverzorgden, hier en daar zelfs gewoon foutieven, stijl geschreven herhalingen van de gemeenplaatsen, die sinds een paar jaar in de parijsche dagbladen enz. over de Goncourts in circulatie zijn. Zie daar de indruk, dien het artikel maakt. En dan zijn er buiten-dien twee schromelijke vergissingen in. De eene is, dat de Goncourts niet als letterkundigen maar als schilders zouden geschreven hebben. Het is niet heel duidelijk wat hiermeê bedoeld wordt, maar ik zal strakjes een citaat uit een fransch deskundige meêdeelen, waarin vrij wel het tegen-over-gestelde beweerd schijnt te worden. De tweede vergissing is, dat de Goncourts zelf niet als psychologen beschouwd zouden willen worden. In de voorrede van een hunner eerste romans ‘Germinie Lacerteux’ schrijven zij ter verdediging van hun boek: ‘Aujourd'hui que le roman devient par l'analyse et la recherche *psychologique* l'Histoire morale contemporaine’, etc. ‘Manette Salomon’, een roman uit hun midden-periode, die de beste psychologische individu-ontleding van onze eeuw bevat, begint dan ook b.v. zijn 128ste hoofdstuk met de woorden: ‘Anatole présentait le curieux phénomène *psychologique* d'un homme’, etc. In de voorrede van een der laatste romans, ‘La Faustin’, heet 't: ‘je veux faire un roman qui sera simplement une étude *psychologique*’ etc.

Wat nu de mededeeling aangaat, als zouden de Goncourts als schilders en niet als letterkundigen geschreven hebben, hierop laat ik eenvoudig Gustave Geffroy (in zijn voorrede van De Goncourt's ‘Pages retrouvées’) dit antwoorden: ‘C'est là la caractéristique de leur talent: ‘Ils furent des hommes de lettres et rien que des hommes de lettres. Ils regardèrent, pensèrent, écrivirent en hommes de lettres.... De même que les grands peintres n'ont au contact des choses que des idées picturales, des raisonnements de dessinateurs

et de coloristes, de même que les purs musiciens n'ont que des sensations musicales, transforment toutes leurs impressions en thèmes musicaux, - de même, eux, littérateurs, out vu et senti toutes choses littérairement, avec l'oeil et le cerveau de leur profession’.

F.H.

[De Nieuwe Gids. Jaargang 4. Deel 2]

In Memoriam. J.A. Alberdingk Thijm.

Sedert wij dit tijdschrift schrijven, bijna vier jaar, is het nu de vijfde keer dat wij met deze woorden van rouw boven onze bladzijden moeten beginnen.

Huet, die dichter bij ons stond dan hij of wij wel wisten; Bosboom-Toussaint, die curieuze en respectabele auteur van vroeger, Multatuli, haar tijdgenoot en haar meerdere, Vosmaer, de fijne man die zoo boos niet kon wezen dat wij zijn jeugd en zijn middelbarden leeftijd daarom zouden vergeten; allen eerbiedwaardig en onvergetelijk om hun gelukkigen strijd met omstandigheden en met een menschdom waarin bijna geen plaats was voor meer dan middelmatigen.

En nu is het Alberdingk Thijm wiens naam aanspraken op onze beste gevoelens doet gelden, wiens weggaan een droefheid is, wiens nagedachtenis wij meer schuldig zijn dan klachten en verslagenheid. Wanneer zullen wij onze schuld aan deze Dooden kunnen afdoen? Ons is de plicht om in de taal die wij thans spreken tot onze tijdgenooten die naar ons hooren, te zeggen wat deze menschen voor ons zijn geweest, en als binnenkort allen zullen gestorven zijn die in zulke jammerlijke dagen en tijden de Hollandsche kunst van schrijven hebben bewaard en verhoogd en hebben overgebracht op hunne lateren, dan is geen gering gedeelte van hunner zonen taak eerst vervuld, als *Zij* zullen staan,

onwrikbaar op hun voetstuk van onzen eerbied, gebeeldhouwd met zorgvolle en vaste hand in het marmer van het proza dat ook na hun verscheiden niet opgehouden heeft in smetteloosheid te winnen.

Maar ook wij mogen in de eerste dagen als Zij dood zijn, ons vergenoegen met de hand te drukken van hunne bedroefde vrienden. Te zien dat een nieuw geslacht, dat toch niets anders doet dan wat Zij hebben gedaan en wat hun nu wordt aangerekend als een deugd en een eer, mét de ouderen bij het graf staat, en na te gaan dat de bloemen die men den lijken meêgeeft, niet worden benijd, maar met een overvloeiend gevoel van genegenheid aan de Dooden worden gegund, is zeker een troost voor hen die mogelijk geen troost verlangen of kunnen verdragen.

Ook Alberdingk Thijm was een van hen die onder ons voortleefde als een herinnering, als een levende bladzijde historie, als Een met eene stem sprekende van vroeger dagen. Het zullen voortaan bijna alleen de boeken zijn die het verledene zullen bevatten. Kostbaar daarom is de getuigenis van den ouderdom. En als de grijsheid zelve verdwijnt en ten grave daalt, spoedig de een na den ander zich afwendt en ons alleen laat staan, dan zullen wij ons leven lang de plek blijven aanwijzen waar Zij begraven zijn en met hen die edele gaven van dat beste van wat de menschen hebben, in hunne handen veilig door een lang en moeilijk leven gedragen.

Wij hebben van Alberdingk Thijm veel gehouden en er is niemand van ons die niet de grootheid voelt van dit nieuwe verdriet.

Uit mijn Dagboek. Door François Erens.

Ik was geweest in een handschoenenwinkel; daar was eene winkeljuffrouw die een praatje maakte, om de reputatie van den winkel op te houden. Ik was daarna gegaan naar een koffiehuis, waar eenige heeren waren, die in hun grijze en blonde baarden apodictisch over wetenschap en politiek spraken: uit hunne gesprekken bleken ze voorname winkeliers te zijn uit voorname straten der stad. Ik was gegaan bij een familie van eerzame burgerlieden, waarvan de dochter met een hoofdruk naar achteren zei: dat haar broer 'Staatsbaumeister' was en dat het examen voor deze betrekking het moeielijkste van alle examens was. Met eene goedige hoofdbuiging zei ik dat ik dat gaarne geloofde.

Toen kwam er een harer broers binnen en uit zijn manier van hand-geven en hoofdhouding bleek dat hij zich geprepareerd had om op mij een sterken en vasten indruk te maken. Daarna kwamen vader en moeder, beiden met gewichtige gezichten: en in de kamer, die blonk van braaf gepoetst mahoniehout, spraken zij allen over graven en baronnen en zij vroegen hoe of dit en dat wel in Holland was. Ik had weinig verteld en zij vonden dat erg vervelend. Om iets te

zeggen had ik gevraagd hoe oud graaf Moltke was en hoe oud keizer Wilhelm II: waarop zij bijna allen tegelijk antwoordden; de een in ééns, de andere aarzelend en zoekend met de oogen in de lucht. Ik vroeg nu ook hoe oud Prins Heinrich, 's keizer's broer, was, en welke betrekking hij in het leger bekleedde, waarop ze wederom allen tegelijk antwoord gaven, de een wat vaster dan de andere. En men zei me dat de keizer een voorbeeldig familieleven leidde en dat de zusters van den keizer nu, door den dood van den vorige, tantes geworden, geen goede partijen meer zouden doen en dat dat jammer was. Ik nam daarop afscheid en ging weer langs de winkels kijken. Het langst bleef ik staan bij de uitstallingen van photographieën en boekwinkels. Telkens zag ik keizer Wilhelm II, nu eens te paard, dan als borstbeeld, hier met een zijner kinderen op zijne knieën, daar lezend in een boek, dan weer naast zijne echtgenoote, dan weer zijn zoon onderwijzend in het exerceeren. Wanneer vrouwen hunne gezichten langs mijne schouders tegen de spiegelruit staken, zeiden ze onder elkaar: ‘Ein schöner Mann’. Anderen zeiden: ‘Ein ernster Mann’ en wederom anderen: ‘Ein lieber Mann’. Deze laatste schenen meer doordrongen van de gelijkheid aller stervelingen. Dan kwam er een heer met een zwarten baard naast me staan en zwijgend keek hij met zijn hoofd in gewichtige rust, met zijn handen op den rug en ging weer zwijgend heen langs de huizen met vasten stap, die andere beenen deed wijken. Er waren ook portretten van danseressen en prenten uit spotbladen te zien. ‘Ha! ist das aber pikant!’ zei een officier tot een andere. Een oogenblik later kwamen weder twee officieren, ditmaal kurassiers: ‘Pikant im höchsten Grade!’

Ik had er nu genoeg van en nam me voor door te gaan en niet meer te blijven staan; doch zie! daar hingen weer photographieën en platen. Drie officieren stonden te kijken, waarvan één, terwijl hij zijn monocle opzette en een glimlach over zijn hard rood gezicht viel en in zijn rossigen knevel droop: ‘Donnerwetter!’ riep. ‘Pikant’ zei de andere.

Ik ging nu maar door tot de dom voor mij stond in zijn eeuwig-

grijze steenheid hoog en breed in de blauwe avondlucht, als een reusachtig kantwerk in steen. Daarboven hing de klok, gegoten uit de kanonnen, van het verslagen keizerrijk. Daaromheen mierden de menschen als kleine zwarte beestjes, kruipend in kromme en rechte lijnen over den grond. Daaromheen lagen de huizen der menschen met hun kleine venstergaatjes in de muren en beplakt met letters en woorden.

Hoog waait de wind uit de verre lucht door de steenen wouden van welfberen, baldakijnen, torens en torentjes, die staan als kaarsen om een arke des verbonds. Enkele duiven en zwaluwen zwieren langs de daken in kringen en kronkelingen, en vangen lichtstralen in hun vleugelslagen die vonken en dooven in hun spelende vlucht. Of zij gaan rusten op de bloemspitsen der torens, die hoog baden in de gouden lichtzee der verdwijnende zon.

Ik ga binnen. Eene verfrisschende rust omwaaiert me. Een koelte die opstijgt uit den bodem, die daalt van de stille muren, die komt spreiden over mijn ziel uit donker turende hoeken. Hoog gaan de zuilen en zij vallen in spitsbogen bij elkander en zij vloeien naar boven met kleine takken en keeren naar andere richting en gaan liggen in spitsende welving. In de stilte gaat de klank van menschenstappen met vol geluid als de klepel van het leven door het zuilenbosch en klimt weg in de hoogte. En weer gaat er iemand. Een vrouw zit midden in een bank op de knieën en houdt de handen tot vuisten samengevouwen onder hare kin. Ik ga langzaam aan hare bank voorbij, hare oogen lichten een oogenblik zwartstippelend naar mij toe met eene geringe hoofdbeweging, als opgewekt uit een ongestoorden gevoelstroom en gauw zinken de bedekkende oogleden, om voort te bidden in stille aandacht. En ratelend omslaan plotseling de wagengeluiden van buiten de groote kerk als met geeselslagen van het galoppeerende menschenleven, terwijl de stilte golít en wuift en daalt en stijgt, als aangesuisd door onzichtbaar zwevende geesten. Als een vonk der eeuwigheid brandt voor het hoogaltaar de godslamp roodglurend boven de graven van oude bisschoppen en heiligen. Zij liggen daar gestrekt in hun horizontale rust met

de staven in hunne knokkelige handen en de mijters op hunne ijzeren hoofden en de draken en monsters onder hunne opstekende voeten. Zij slapen den vasten slaap der eeuwigheid in steen en erts, in hun lange gewaden van steen en erts en de oude middeleeuwen slapen met hen onder de hooge cathedraal als onder een graftombe gezet voor het einde der tijden.

Het is nu zeer stil en koel, het is als een ruischen uit den nacht der voortijden dat uit de steenen massaas komt opzetten, zacht en hoog als het waaien van den wind in een dal met oude eiken. Het is het onhoorbare fluisteren langs wanden en gewelven, de onhoorbare weeklacht der vergankelijkheid, de stervende tonen van het ontstaan en het vergaan der aardsche dagen en het verdwijnen der aardsche nachten. Zij gaan heen en weer die geluiden, slingeren langs zuilen en bogen en zij rommelen als trommelen en schetteren als trompetten, cymbelen en krijgsbazuinen. Zij verhalen van groote slagen van steigerende paarden onder de spits blinkende lansen en het piepen en rammelen der harnassen; van zwaarden geborgen in kostbare scheden, terwijl de vorsten het hoofd bogen voor de altaren te midden van zingende scharen. Het is een paardengetrappel door groene struiken en gouden korenvelden van zilveren ridders met zilveren helmen en een plassen van hoeven en voeten in het roode bloed op den week-grijzen grond. Een ontplooien van de witte vaandels der victorie hoog tegen de blauw-kalme lucht: en een geschreeuw uit duizende kelen en een jammeren en rochelen van stervende lichamen.

Anders leefden toen de menschen, de huizen waren kleiner en de straten enger en donker, en er was weinig licht des avonds en de nachten waren zwarter en hingen zwaarder over de muren dezer stad.

Toen rees in een hoofd een gouden visioen.

Zuilen stegen op uit de aarde langzaam omhoog en zij vielen en groetten elkander in bogen, die rusten gingen en weêr rezen tot hoogere gewelven en gaanderijen, die dansten onder veelkleurige lichten in de hoogte. En twee muren schoten op van weerskanten en stonden stil met marmeren

vastheid stuttend groote massaas van steen. Toen kwamen uit de diepte twee torens, die drongen diep-hoog in de verre lucht als pijlers gezonden naar de sterren door de aarde in haren overmoed. Dan volgen als een vuurwerk van buiten snel de een na de andere de torentjes, die gaan staan als koorknapen om een bisschop. En rosetten en bloemen van steen bloeien op als uitspreidende rozen langs de muren tusschen de torens, boven de beelden der heiligen, steenen schildwachten van het heilig der heiligen.

't Is een harmonieënspel van lijnen, bogen, zuilen en torens, vormend een groot orkest van steen. Het andante der kolommen schrijdt statig voort onder de trillers en scherzo's van welfberen en torentjes, waarboven het hooge crescendo der twee groote torens gaat rijzen. Daarnaast klinken de geometrische harmonieën in overeenstemming met godsdienstige herinneringsbeelden; zeven in getal, omronden de octogonen der kapellen het koor. Vier en vier staan de kolommen in den grond, terwijl de driehoeken zigzaggen of buigen in spitsende bogen. Het is een spelen van getallen met drie en vier tot wortels, als de hoeksteenen voor honderdvoudige combinaties.

Blijde slaat de oude Rijn met zijn wateren tegen de oevers en zwart lichtend schommelt hij in zijne diepte het gouden gevaarte. En mannen met hamers en beitels uit verre landen kwamen aan op de roepstem van meester Gerhard. En het was een gerinkel en kloppen van steenen, een spannen van touwen, een hijschen en bengelen van rotsblokken, een wentelen van boomen, een zagen van houten, en een klinken van ijzeren staven; en een bukken en heffen van schouders, een grijpen van handen, een roepen van bevelen en vragen en een hijgen van borsten en een dauw-glinsteren van zweetende voorhoofden.

En de steenen leefden op en groeiden tot een godshuis dat zou galmen van het Hosiannah der aardsche tijden. Dan komen de maagden van St. Ursula in wit lichtende gewaden terug naar de aarde om te zien de triomphen van hun geloof en zij zingen de liederen die zij zongen in eeuwig-

goud-líchtende zalen voor God in den hemel. En het is een stralen en schitteren der vensters in rood en paarsch en geel en zwart en blauw en wit waar gestalten staan in zegevierende standen. Profeten uit Juda en Israel en heilige doctoren uit Christelijke tijden zien neer uit de hoogte op den glinsterenden bodem der domkerk. En patriarchen en martelaren zingen een Te Deum van kleuren en werpen gouden lichtzwaarden naar binnen door de glazen.

Ridders in gouden harnassen knielen neer op breede knieën voor hoogzittende pausen met goudstralende tiara's. En boven uit de hooge trifolia vensters zijgen Dantes engelenscharen op wit rose vleugelen stil naar beneden, zingend het lied van den vrede op aarde en spreidend de olijftakken van het duizendjarige rijk.

Doch hoor - alles is stil: de lichten verdwijnen en donkerend smelten de hoeken en zuilen weg. De deuren vliegen open en het krijgslied van het groote rijk uit het westen klinkt aan en soldaten met vederbossen op hunne hoofden, stormen binnen, zij zetten hunne geweren tegen de muren en binden hunne paarden vast aan zuilen en banken, zij tasten in hunne ransels, halen flesschen er uit, werpen hunne hoofden naar achteren en drinken met gulzig op en neergaande kelen. Dan vallen er schoten en voor het altaar zinkt een priester; en zij lachen; en gaan zitten en dobbelen tusschen hunne beenen om de kelken en heilige vaten.

Die tijden liggen niet ver af maar andere tijden zijn er gekomen. Als symbool van de eenheid van een nieuw rijk staat de dom en verhaalt in zijn klokgeluid de wraak over de oude nederlagen. Vreedzaam arbeiden de menschen om hem heen en vreedzaam schuifelt de Rijn langs zijn voet.

De zonnestralen zijn weg uit de trifolia vensters en de gewelven. De banken zwemmen vaag in de opzettende donkerte die nu langzaam uit de nevenschepen naar het midden golft. De reus Christophorus met het Jezuskind op zijn schouders schijnt van zijn voetstuk te willen stappen en

te waden door den aangroeienden nacht. Hier is hij nu thuis, want de kleine banken en stoeltjes spoelen weg in grijs en zwart: en hij staat groot en hoog in zijn zwaarte. Lange grijze sluiers dalen langzaam langs de muren en drijven door de breede ruimte. Bleeker en bleeker worden de vensters, zelfs zijn de glazen in het koor reeds vaal. De zwartheid stijgt al meer en meer en reeds zijn de kapiteelen weggevreten. Alléén tuurt de godslamp onbeweeglijk in het donkere en nu verder-af schijnende koor.

Het is een algemeen doodgaan in den nacht.

Ik hoor iemand aankomen en plotseling verschijnt van achter een der torenkolommen, zwart een kleine breede mán en op barschen toon:

'Es wird geschlossen.'

De lichamelijke verschijnselen en hunne gewaande zelfstandigheid. Proeve eener wijsgeerige kritiek der waarneming. Door G.J.P.J. Bolland.

> ‘Onze voorstellingen van stof en beweging zijn niet dan symbolen eener onkenbare werkelijkheid; deze werkelijkheid kan niet hetzelfde wezen, wat wij door onze symbolen uitdrukken, en schoon zij zich al van buiten aan ons bewustzijn, onder de vormen van stof en beweging, kond doet, is zij toch in haar wezen dezelfde, die zich inwendig in onze bewustheid als gevoel en gedachte openbaart.’
> HERBERT SPENCER.

Het is van algemeene bekendheid, dat de naturalistische en ‘praktische’ tijdgeest onzer dagen, een geest waarvan ons vaderland ruimschoots zijn deel gekregen heeft, van niets zoozeer afkeerig is als van bespiegelingen betreffende het onzienlijke of bovenzinnelijke, dat men tegenwoordig voor niets meer afschuw koestert, dan voor alles wat naar wijsgeerig idealisme zweemt. Uit ‘stoffen’ bestaat het Heelal; stof eten wij en stof zijn wij; onze belangstelling mag alleen gewijd worden aan stoffelijke belangen en verschijnselen; alles wat daarbuiten ligt is droomerij en dwaasheid, en met name voor een wetenschappelijk man bestaat het niet. Elke bespreking van iets niet ‘objectiefs’ geldt als een onnut en ‘inexact’ spel met woorden; wetenschap heet alleen eene zoodanige leer, welke zich bezig houdt met den samenhang van objec-

tieve verschijnselen, en het waarnemend en denkend en begeerend bewustzijn zelf, wel verre dat het de functie van een substantieel gééstelijk wezen zoude zijn, is niet dan een blind werktuigelijk uitvloeisel der objectieve en in de ruimte verloopende, stoffelijk lichamelijke natuurfeiten. Door middel van wijsgeerige zelfbezinning te willen bijdragen tot de ontwikkeling eener diepere kennis omtrent ons eigen geestelijk bestaan en daardoor van de Natuur in het algemeen: op bespiegelende wijze naar waarheden te zoeken, onder slechts gedeeltelijke erkenning van het alomvattend gewicht der objectieve feiten: ziedaar een ijdel streven, waaraan nog slechts eenige weinige, tot de eigenlijke wetenschap in het geheel niet bijdragende, metaphysici een onschadelijk maar ook nutteloos behagen vinden. De *exacte* wetenschap is over die dwaasheid sinds lang henen; alle zielkunde kan en moet opgelost worden in physiologie, in eene leer omtrent *objectieve* levensverschijnselen, en objectiviteit is het allerwege weerklinkende wachtwoord. Volgens de mindere natuurgeleerden onzer dagen zullen wij ons eens voor al hebben te gewennen aan de gedachte, dat wij ons eigen ik alleen kunnen leeren begrijpen uit de stoffelijke toestanden van ons lichamelijk organisme.

Hoogst kortzichtig en bekrompen inderdaad is eene zoodanige opvatting van de taak en het wezen der wetenschap, eene opvatting welke door hare eenzijdige verzelfstandiging van het zoogenoemd objectieve in de natuurverschijnselen, in waarheid neerkomt op eene halveering der Natuur. Wat zeg ik: laat men alle kennis uitsluitend voortvloeien uit en berusten op de van buiten komende waarnemingen en gewaarwordingen, dan lóóchent men zelfs wel bezien alle wetenschap, vermits de objectieve waarneming zelve nimmer alleen reeds weten wezen kan; eerst *bouwstof* wordt zij voor het weten, dat uiteraard in een proces van subjectieve zelfbezinning bestaat. Reeds de allereenvoudigste theorie heeft van nature een subjectieven of inwendigen grondslag en bodem van ontwikkeling; alle onderling toegegeven meeningen en beweringen steunen op stilzwijgend aangenomen

axiomatische vooronderstellingen, welke in de intuïtieve of rechtstreeksche overtuiging van het denkend subject, niet in het wisselende en veranderlijke object, haren oorsprong hebben. Logische plicht is het uit dien hoofde, het recht op de benaming ‘wetenschappelijk’ toe te geven voor iedere bewijsbare stelling en welgegronde gevolgtrekking, onverschillig of deze betrekking hebbe op iets objectiefs dan wel subjectiefs.

Of dan de hedendaagsche richting van natuuronderzoek, de uitsluitend objectieve opvatting van het woord wetenschap, geheel zonder redelijken zin of billijke aanleiding moet heeten? Wel neen; wij hebben hier slechts te doen met een te ver gedreven ommeslag van middeleeuwsch apriorisme in nieuwerwetsch empirisme. Metaphysicus als ik ben, erken ik volgaarne, dat, waar het aankomt op de vaststelling van feiten en hun onderling verband, de methoden en uitkomsten der objectieve wetenschappen boven die der geesteswetenschappen heel wat voor hebben; ook is het duidelijk gebleken, dat eene menigte van zielstoestanden zich aan de objectieve lichaamsverschijnselen als aan eene betrouwbare wijzerplaat laten aflezen, zoodat althans een zeker parallelisme, eene zekere polariteit in onze beide bestaanswijzen niet te loochenen valt. Edoch, niet tevreden met het nagaan en vaststellen van dit parallelisme, verklaart het proletariaat der natuurwetenschap - van de ‘dii maiores’ spreek ik hier niet - de objectieve begeleiding voor oorzakelijke bepaling, en maakt zoodoende het bewuste zielsleven tot een werktuigelijk uitvloeisel der als substantieel aangemerkte lichamelijke feiten. Dit nu is eene noodlottige dwaling, te noodlottiger, omdat zij in hare loochening eener hoogere beteekenis der feiten aan de laagste neigingen te gemoet komt van den toch reeds maar al te zwakken en boozen mensch; bedroevend in de hoogste mate is zij voor den wijsgeer, die met zijn beter inzicht bijna machteloos staat tegenover den stroom van geestloochenende opperlieden der natuurwetenschap, en er slechts zelden in slaagt zich voor zijne streng logische bewijsvoeringen een gewillig gehoor te verschaffen. Immers,

behalve dat zijne betoogen wat veel inspanning van gedachten vereischen, ‘dienen ze nergens toe,’ en men kan ze dus tot eigen groot gerief gevoegelijk voor ijdele hersenschimmen verklaren, ‘waarmede men toch niet verder komt’ De alledaagsche woordvoerders der naturalisten daarentegen, schoon dikwijls genoeg van niet veel anders besef hebbende dan van hun eigen engen werkkring, zijn wegens de rechtstreeksche toepasselijkheid hunner onderzoekingen op het dagelijksch leven en zijne behoeften, voor velen met een slecht verdienden stralenkrans van wetenschappelijke onfeilbaarheid getooid.

De eenzijdigheid eener uitsluitend objectieve opvatting van leven en Natuur behoorde ieder denkend mensch levendig voor den geest te staan. Onophoudelijk vloeien lichaamstoestanden uit zielstoestanden voort, zoo goed als omgekeerd; de angst doet de haren vergrijzen, en vaak genoeg zijn plotselinge dood of genezing de gevolgen van eensklaps opgewekte vreugde of droefenis. De macht van den wil over ziekelijke aandoeningen is wel bekend; elk oogenblik, buitendien, kunnen wij aan ons zelven nagaan, dat wij meester zijn over onze lichaamsbewegingen, en zielstoestanden dus op hunne beurt tot oorzakelijke bepaling worden van hetgeen men objectieve feiten noemt. De ware zin van dit alles is, *dat het bewustzijn evenmin uit het lichaam is af te leiden als het lichaam uit het bewustzijn;* dat beider toestanden evenwijdig naast elkander voortloopen, en hun wederzijdsch verband gevolgelijk wortelen moet in een derde iets, het ware wezen, de bovenzinnelijke en ondoorgrondelijke Substantie der objectief-subjectief gepolariseerde natuurfeiten.

Voor de groote menigte onzer dagen ligt tot nog toe, helaas! een dergelijk inzicht te hoog; voor alledaagsche natuurgeleerden, zoo goed als voor Jan en Alleman is het veel te ‘metaphysisch’, een woord dat voor de meesten den zin heeft van bodemlooze onbegrijpelijkheid. Het is bijna uitsluitend tot de veel gesmade en bespotte wijsbegeerte, dat voorloopig de verwerping beperkt blijft van de ‘objectieve’ eenzijdigheid, gepredikt door de ambachtslieden der ‘zuivere

ervaring,' en de philosoof mag toezien, hoe hij het aan zal leggen, om de openbare meening terug te brengen van de empiristische waanwijsheid, waaraan de hedendaagsche 'beschaafde' standen zich vergaapt hebben. Toch is het den wijsgeer gemakkelijk genoeg, aan te toonen dat eene eenzijdig lichamelijke natuuropvatting bare onzin is, indien men hem slechts hooren wil; het is spoedig genoeg te betoogen, dat wij volstrekt niet in de bewegingen der in de ruimte zwevende lichamen de eenige, wezenlijke en ware Natuur hebben te zien, en veeleer de geheele lichamelijke wereld slechts eene soort van schijn is, een schijn welke wel aan vaste wetten is gebonden en een betrouwbaren wijzer oplevert voor de gevolgen onzer handelingen, maar niettemin onwezenlijk moet heeten en zelfs door ons zelve wordt voortgebracht. Hoe wonderlijk bij den eersten oogopslag de bewering ook klinke: het is voor den bevoegden beoordeelaar eene zelfs onomstootelijke waarheid, dat *voorwerpen niet dan voorstellingen zijn*, iets wat ik bij deze gelegenheid ieder beschaafd lezer tot helderheid wil trachten te brengen. Voor het hiertoe gevorderde betoog verzoek ik een uurtje van welwillende en gezette aandacht.

Naar wij weten, vereenzelvigt het alledaagsch en onwijsgeerig bewustzijn het zintuig'lijk waarneembare met de werkelijkheid zelve der Natuur; de zicht- en tastbare lichamen worden door den gewonen mensch gehouden voor wezenlijke en zelfstandige dingen of zaken; zooals wij de wereld zien en voelen bestaat zij zelfstandig in de ruimte. Deze opvatting is instinctmatig en praktisch onuitroeibaar; het is onze organische aanleg zelf, die ons omstrikt houdt in den 'sluier der Maja.'[1] Praktisch genomen blijft de hypostatische[2] opvatting der voorwerpsverschijnselen voortduren, ook nadat eene meer wijsgeerige zelfbezinning ons tot geheel andere

1) *Mâjâ*: een woord van de Hindoes, zooveel beteekenend als 'begoocheling.'
2) *Hypostase:* de opvatting van een verschijnsel of denkbeeld als eene wezenlijke zelfstandigheid.

inzichten gebracht heeft, en het is onze geheele bestaanswijze zelve, die ons noopt om met de lichamelijke verschijnselen van het gezicht en het tastgevoel op eene geheel andere wijze om te gaan, dan dit bij smaak en reuk, of zelfs gehoor het geval is. In het afgetrokkene echter, in de denkverrichtingen van het tot eenen hoogeren graad van overweging en bezinning ontwikkeld verstand, kunnen wij tot het inzicht geraken, dat de lichamelijke wereld slechts eene soort van inbeelding is; dat wij in onze zintuig'lijke waarneming de dingen niet overeenkomstig hun wezenlijke kern leeren kennen, en de geheele door ons aanschouwde buitenwereld slechts een onwezenlijk en individueel *phaenomenon* mag heeten, dat is een verschijnsel in den strengen en eigenlijken zin des woords, zij het ook een verschijnsel met goeden grond en symbolische betrouwbaarheid, waar het geldt de behoeften des levens. Om te beginnen, bedenke men hier, dat al ons weten een aanhoudend rangschikken insluit van aanschouwsels of tastbaarheden onder de afgetrokkene begrippen waarin ons denken zich beweegt. Met het grootste gemak en zonder eenig gevoel van onderbreking gaan wij van het waarnemen tot het denken, van het denken tot het waarnemen over. Dit nu zoude bezwaarlijk gaan, indien waarneming en redeneering, voorwerp en denkbeeld niet alleen in hunne bijzondere eigenaardigheid maar ook in hun algemeen en eigenlijk wezen onderscheiden waren en het lichamelijk voorwerp van het onlichamelijk denken in zijne innerlijkste hoedanigheid verschilde. Dit intusschen beeldt het ongeoefend verstand zich in, en ook de materialist doorziet de onhoudbaarheid dier zienswijze. De laatste tracht daarom het denken te verlichamelijken, - eene reusachtige ongerijmdheid. De wijsgeer stelt daartegenover de bewering, dat juist de lichamelijkheid der Natuur zich voor het geoefend denken vervluchtigt, en redeneert daarbij op de volgende wijze: ‘Deze geheele stoffelijke, in ruimte en tijd voor mij uitgespreide wereld is mij als zoodanig alleen door mijn verstand bekend; nu kan mijn verstand mij uiteraard nooit iets anders leveren dan voorstellingen; gevolgelijk is deze geheele wereld en

met haar zelfs mijn eigen lichaam, voor zoover ik het door mijn verstand, dat is van buiten, als lichaam in de ruimte en den tijd opvat, verder niets dan mijne voorstelling.'[1)]

Gezette en methodische overweging moet ons onfeilbaar tot het inzicht brengen, dat de waargenomen voorwerpen ons nog niets leeren omtrent het wezen der dingen zelve, en men ze slechts in zeer oneigenlijken zin 'substanties' noemen kan. Alle mogelijke hoedanigheden, welke in de zinnelijke waarneming te onzer kennis komen, zijn volslagen betrekkelijk, dat wil zeggen, zij bestaan alleen als verhoudingen van het betrokken voorwerp tot iets anders, en spreken nimmer van hetgeen de zaak op zichzelve is. Een voorwerp geeft geluid, maar niet zonder lucht: wat is nu deze zijne eigenschap in het luchtledige? De steen is zwaar, maar niet buiten verhouding tot de aantrekkende aarde: wat is nu deze zijne eigenschap op zich zelve en afgezonderd van zijne omgeving? De roos is gekleurd, maar niet zonder licht; wat dan is kleur in het donker? Het ijzer is smeltbaar, maar niet zonder vuur; wat dan is de smeltbaarheid der lichamen op zich zelve? Wat is warmte die niet gevoeld wordt, wat het weerstandsvermogen eener zaak, welke door niemand of niets wordt aangeraakt? Kortom, vraagt men: '*Was ist das Ding an sich?*' zoo luidt het antwoord: het is X; alle ons bekende hoedanigheid bestaat slechts ten opzichte van iets anders en is alzoo betrekkelijk, niet volstrekt; elke omschrijving en benaming is het dus ook, en zelfs de algeestelijke natuuropvatting der wijsgeeren kan daarom slechts eene soort zijn van hooger symbool of zinnebeeld.

De betrekkelijkheid van het bestaan der voorwerpen of lichamen moet reeds duidelijk worden bij de overweging van de onmogelijkheid eener 'absolute'[2)] of wezenlijke *beweging*. 'Absolute beweging kan niet eens gedacht worden,

1) Dr. Paul Deussen, *Die Elemente der Metaphysik*. (1877), § 39.

2) In de kritiek der waarneming bezig ik het woord 'absoluut' in tegenstelling met 'objectief,' een woord, waarin betrekkelijkheid ligt opgesloten. Als object voor het waarnemend subject is de ruimte met de daarin zich bewegende lichamen feitelijk voorhanden; de vraag is, of aan de lichamelijke buitenwereld ook een van de waarneming 'losgemaakt' of onafhankelijk, dat, is absoluut, bestaan moet worden toegeschreven.

laat staan dat zij kenbaar zoude eijn. De beweging als geschiedende buiten betrekking tot de beperkingen der ruimte, welke wij er gewoonlijk mede verbinden, is te eenen male ondenkbaar. ‘Plaats,’ de voorwaarde voor de mogelijkheid van beweging, ‘kan men zich alleen voorstellen met betrekking tot andere plaatsen; en in de afwezigheid van zaken welke door de ruimte verspreid zijn’, en waarvan men moet kunnen abstraheeren, zal de beweging in waarheid absoluut wezen, ‘zoude eene plaats alleen met betrekking tot de grenzen der ruimte kunnen worden voorgesteld; waaruit volgt, dat in eene grenzenlooze ruimte’, en eene begrensde ruimte is niet bestaanbaar, ‘geene plaats denkbaar is; alle plaatsen moeten op gelijken afstand gelegen zijn van grenzen die niet bestaan.’[1)] Er bestaat alzoo geen absolute plaats: *eene wezenlijke beweging is dus onmogelijk;* wat wij daarvoor houden, is slechts betrekkelijke beweging, d.w.z. eene beweging welke verschijnsel voor ons wordt als teeken van verandering in eene bovenzinnelijke orde van zaken.

Iedere waarneming is uiteraard relatief. De opvattingen en zintuiglijke gewaarwoordingen der levende wezens loopen wijd uiteen, al naar de inrichting van het betrokken organisme. Niet alleen, dat voor verschillende diersoorten dezelfde zaak een verschillend aanzien in de waarneming moet verkrijgen: reeds het organisch verschil onder ons menschen zelve doet den een de dingen heel anders voorkomen dan den ander. En zelfs de zintuigen van een en denzelfden mensch geven van de werking eener zelfde zaak op verschillende wijze kennis; welke van onze zoo zeer uiteenloopende waarnemingswijzen maakt ons nu met het ding zelf bekend? Niet alleen dat wij niet mogen beweren, dat door de verschillende zintuiglijke kennisgevingen, de ‘gezamenlijke’ eigenschappen der buitenwereld te onzer kennis komen en

1) Herbert Spencer, *First Principles* (1862), § 17.

derhalve onze zintuigen alzijdig toereikend zijn, maar wij hebben ook geen redelijken grond, om bijvoorbeeld de zichten tastbare lichamelijkheid der feiten voor wezenlijker en substantieeler te houden dan de allerwege als subjectief erkende gewaarwoordingen van den smaak, den reuk, het gehoor. ‘De gehééle uitgestrektheid onzer kennis of verbeelding reikt niet verder dan onze eigene voorstellingen, beperkt tot onze wijzen van waarneming.’[1)] Is niet de lichamelijkheid der voorwerpen voor vervluchtiging vatbaar, en kan dus het wezen der wereld substantieel lichamelijk zijn?

Onze voorstellingen van de dingen zijn geheel afhankelijk van het onderscheid in onze eigene zoo veranderlijke organische toestanden. Gezondheid en ziekte, slaap en waken, jeugd en bejaardheid, nuchterheid en dronkenschap, rust en beweging, voorliefde en afkeur, vroolijkheid en neerslachtigheid hebben ontzaglijk veel invloed op onze opvatting van ons zelven en de buitenwereld. Wie zal nu durven beweren, dat hij in eenig gegeven oogenblik zijns levens de wereld leert kennen als datgene wat zij *is* en niet als datgene wat zij hem *schijnt?* Als zijne persoonlijke voorstelling, met andere woorden? Alle waarneming en beoordeeling is persoonlijk, betrekkelijk en voorbijgaande, ziedaar eene waarheid, die men niet te naarstig kan inprenten. Zij hangt af van de veranderlijke stellingen, welke de voorwerpen ten opzichte van ons lichaam en van elkander innemen; wat een voorwerp voor ons is, ligt geheel besloten in een stelsel van wisselende verhoudingen, waarin uiteraard het blijvende en innerlijke wezen der dingen zelve niet kenbaar worden kan.[2)] Reeds van het meest alledaagsche standpunt uit moest een iegelijk tot de inzicht geraken, dat men de dingen nooit zuiver kennen leert, en wel omdat men altijd waarneemt door eene

1) John Locke, *An Essay concerning Human Understanding*, III 11. 23.
2) Afgezien van de denkers, der oudheid, zag men ook onder de naïef realistische scholastici der middeleeuwen deze waarheid op zijne wijze in, zoo zegt de groote kerkleeraar Thomas van Aquinen in zijne *Summa Theologiæ:* ‘Het zintuig neemt op, niet het wezen der dingen, maar alleen hunne uitwendige toevalligheden.’ (I qu. 78, art. 3.)

middelstof heen, zij deze de lucht, eene vloeistof, dan wel ons eigen zenuwstelsel. Ook kunnen de indrukken, veroorzaakt door een en dezelfde zaak, bij verschil van hoeveelheid, warmtegraad, verlichting en plaatsing zeer ver uiteenloopen, terwijl ze daarbij nog van de gewoonte afhankelijk zijn, welke ons het nieuwe en zeldzame in een geheel ander licht doet zien dan het lang bekende en alledaagsche. Buitendien overwege men, dat ook onze gedachten niet alleen subjectief, maar ook ten opzichte van haren inhoud betrekkelijk zijn, en alle mogelijke begrippen slechts spreken kunnen van geïmagineerde verhoudingen, zonder dat zij ooit of ergens het wezen zelf van het niet-ik vermogen in te sluiten. Wordt niet reeds door het onderscheid in levenswijze, opvoeding en ontwikkeling elke uitspraak over hetgeen waar en natuurlijk, goed en schoon is, tot eene geheel betrekkelijke en persoonlijke zienswijze? Alleen het zuiver formeele en schematische in de ervaring van ons, menschen, is bestendig en onderling overeenkomstig, iets wat als van zelf op eene bovenzinnelijke, niet lichamelijke, afkomst wijst.

Voorwerpen van waarneming kunnen òf rechtstreeks òf middellijk object voor ons zijn. Als rechtstreeksche voorwerpen van kennis kan ik nooit iets anders hebben dan gewaar-woordingen in mijn binnenste, welke zich, physiologisch gesproken, voordoen als soortelijk bepaalde aandoeningen van de in mijne zintuigen uitgespreide middelpuntzoekende zenuwen. Alle andere zaken, de geheele buitenwereld en zelfs mijn eigen lichaam, voor zooverre het als iets uitwendigs wordt opgevat, kunnen mij slechts middellijk als voorwerpen van kennis gegeven zijn: alleen door bemiddeling der zenuwaandoeningen kan ik in middelpuntvliedenden zin tot hun bestaan besluiten. Gevolgelijk bepalen zich alle gegevens, waardoor ik tot kennis der buitenwereld geraak, tot de aandoeningen mijner zenuwen: zij zijn het eenige wat mijn organisme van buiten (ik bedoel onafhankelijk van mijzelven) wordt toegevoerd. Alzoo moet al het andere, alles wat de ruime, voor mijne blikken zich uitspreidende Natuur met haren onmetelijken inhoud van die povere zenuwprikkelin-

gen onderscheidt, van binnen (ik bedoel: uit mijn eigen gemoed) afkomstig wezen.

In al onze zoogenaamd empirische kennis omtrent eene van ons onafhankelijke buitenwereld, in al onze wetenschappelijke theorieën ook, is bereids het menschelijk bewustzijn met zijn bijzonder apparaat van aanschouwing en logische verstandsverrichtingen uiteraard vooronderssteld; op geenerlei wijze zijn wij in staat, rechtstreeksche kennis op te doen omtrent datgene, wat eigenlijk wel steken mag achter de beelden- en gedachtenwereld welke door dit aanschouwings-en verstandsapparaat in vertegenwoordigenden zin ontstaat. Het denken zoo weinig als de waarnemìng kan ons over die begrensdheid heenhelpen; *wie onverbiddelijk staat op 'zuivere ervaring' heft alle kennis omtrent iets buiten hem op*, want alle kennis kan slechts indirect zijn. 'Het in menig opzicht zoo toevallige gewaad der taal is niet alleen het eenige *medium* der wetenschap, het is tegelijk ook haar boei en haar grens, welke al onze inspanningen om tot eene adaequate of volkomen juiste uitdrukking der werkelijkheid te geraken, noodzakelijk verijdelen moet. Dit moge zich ietwat levendiger dan anders bij de hoogste metaphysische bespiegelingen aan het bewustzijn van den waarheidszoeker opdringen, maar hef feit blijft geheel hetzelfde, ook voor de eenvoudigste bestanddeelen der realistische ervaringswetenschappen. Daarom is al ons weten veroordeeld om inadaequaat weten of betrekkelijke onwaarheid te blijven, wat echter niet verhinderen mag, dat wij er ook de zijde der betrekkelijke waarheid in erkennen. Onze wetenschappelijke kennis is niet waarheid in den zin van eenheid onzer voorstelling met de buiten ons gelegene werkelijkheid, maar alleen in den zin eener analogie, correlatie of overeenkomst; met andere woorden: de in het gewaad der menschelijke taal gehulde kennis kan altijd slechts beeld of symbool zijn van de adaequate waarheid, die het ideaal van ons onderzoek uitmaakt.'[1)]

1) E.v. Hartmaan, *Neukantianismus, Schopenhauerianismus und Hegelianismus* (1877), blz. 97-98.

Het ongeoefend verstand weet van zulke ‘beelden of symbolen’ niets. De dingen zelve der buitenwereld ‘stelt het zich voor,’ laat staan dat het zich de subjectieve natuur der rechtstreeksche waarneming bewust zoude wezen. Om echter niet eens van het afgetrokkene en toch zeer zeker ‘bovenzinnelijke’ denken te gewagen, willen wij voorloopig eens kortaf vragen: ‘Hoe is het mogelijk dat ik den inhoud der *buiten*-wereld door *mijne* zintuigen waarneem? De natuurkundige verklaring, volgens welke de dingen deels rechtstreeks, deels door bemiddeling van lichtstralen, geluidsgolvingen en dergelijke mijne zenuwen en daardoor mijne hersenen aandoen, zoude wellicht bevredigen, ware het er enkel om te doen, rekenschap te geven van het feit, dat ik bij de waarneming binnen mijn organisme soortelijk bepaalde gewaarwordingen had. Dit is echter bij het gewone waarnemen in den regel volstrekt niet het geval. Niet subjectieve indrukken treden daarbij in mijn bewustzijn, maar terstond en rechtstreeks de buiten mij liggende voorwerpen en feiten zelve. Zoo bespeur ik bijv. bij het zien niet zoo maar het in het oog op het netvlies en daarbij nog wel omgekeerd staande afbeeldsel der voorwerpen, maar zie de ‘dingen’ zelve, en bovendien buiten mijn eigen lichaam. Niet lichtstralen, niet subjectieve spiegelbeelden treden in mijn bewustzijn, maar rechtstreeks de voorwerpen, die toch immers verre van mij verwijderd zijn. Dat is het feit, en daarin ligt eene tegenstrijdigheid. Geene natuurkundige verklaring vermag haar op te heffen.’[1)] De wáárheid is: *de door ons waargenomene buitenwereld is geene wezenlijke buitenwereld*, maar enkel eene visionnaire uitstraling van ons zelven; wij constateeren met bewustzijn als bij ondervinding voorhanden, wat wij onbewust en vóórempirisch zelve hebben voortgebracht.

Een feit is het, dat wij eene lichamelijke buitenwereld wáárnemen; zooveel staat vast. De vraag is, hoe wij die waarneming hebben optevatten en uitteleggen. Wij verkrijgen haar, zegt men, door de aandoeningen der zintuigen. Welke

1) Deussen, *Elem. der Metaph.*, § 37.

zintuigen? Brengen wij nogmaals in herinnering, dat wij bij de zinnelijke waarneming voornamelijk hebben te onderscheiden tusschen de *zichtbaarheid* en de *tastbaarheid* der lichamen; niet smaak of reuk of warmtegevoel, zelfs niet het gehoor, maar alleen het oog en de tastzin zijn onze instinctmatige en onberedeneerde waarborgen voor het geloof aan eene wereld van lichamelijke zelfstandigheden om ons heen. Ons gezicht maakt ons bekend met eene menigte van stereometrische, dat is in drie afmetingen voorhandene, vormen van afwisselende tinten en kleuren, waaraan wij dan een zelfstandig bestaan buiten ons toekennen, in verband met eigene onmacht tegenover de aanwezigheid dier vormen. De stelling: *den schijn eener lichamelijke buitenwereld brengen wij zelve voort, daartoe door een bovenzinnelijk niet-ik genoodzaakt*, kan eerst veel later bij ons opkomen, en voorloopig houdt men zich maar aan het feit, dat ons vermogen om door bemiddeling van ons eigen lichaam naar believen in de wereld der vreemde lichamen verandering te brengen, van zeer beperkten omvang is; alleen binnen enge grenzen is het voor onzen bewusten wil mogelijk, objectieve verschijnselen te vervluchtigen en ze te doen ontstaan. Bij het bewust worden van ons streefvermogen merken wij, dat wij aan alle kanten stuiten op den weerstand van een niet-ik in dikwerf smartelijk genoeg gevoelde tegenstelling; ons gezicht schijnt ons dan te leeren, dat dit niet-ik uit eene menigte verschillend gekleurde vormen van drie afmetingen bestaat. Zijn niet de vormverhoudingen in ons gezichtsveld betrouwbare teekenen van de omstandigheden waarin wij smart zullen lijden of wilsbevrediging kunnen vinden? De wereldsubstantie bestaat dus uit eene tallooze menigte van ruimtevullende, reuk, geluid en warmte verspreidende vormen, vormen, in hunne substantialiteit behept met de eigenschap der ondoordringbaarheid. Ziedaar de stof der instinctmatige natuuropvatting. Het zintuig van het gezicht heeft hier eene zekere prioriteit boven de andere zîntuigen: het zijn de geziene vormen, die men aanmerkt als ‘verspreiders’ der overige aandoeningen.

De wijsgeer noemt eene zoodanige wereldopvatting *naïef realisme*. Reeds bij de eenvoudigste overweging toch, moest het bedenken baren, dat de lichamelijkheid van het niet-ik voor vervluchtiging vatbaar is. Voor iemand, die nooit vloeibaar water had gezien, noch ook water had zien verdampen, zoude een ijsberg der poolzeeën eene hoogst wezenlijke en bestendige zaak moeten schijnen. Toevallig weten wij in dit bijzondere geval van kindsbeen af reeds beter, en leeren buitendien al op de banken der lagere school, dat in het algemeen de aanschouwelijk begrensde lichamelijkheid der wereldsubstantie slechts eene van de wijzen is, waarop zij zich onder omstandigheden aan ons voordoet. Waar blijft dan echter wel beschouwd de onafhankelijkheid en zelfstandigkeid der waargenomene vormen, zoo wij het in de ruimte zwevende lichaam voor onze oogen kunnen zien ontstaan en verdwijnen? Wat het gezicht betreft, zoo zijn de vormen niets zonder de kleuren; de scheikunde leert ons, dat deze geene blijvende en onvoorwaardelijk beklijvende hoedanigheden der stoffen zijn, en bijv. het zwavelkwik wel rood is, maar de zwavel eene gele, het kwikzilver eene witte, kleur vertoont. Men zoude kunnen meenen, dat althans aan zwavel en kwik zelve, als zijnde ‘elementen’, de gele en zilverachtige kleur inhaerent zijn; waar was dan echter die kleur bij de verbinding met vermiljoen gebleven? En waar kwam aan die stof-verbinding het rood van daan? En waar blijven de kleuren als de stoffen verdampen? Kortom, kleur is niet iets wezenlijks en blijvends; reeds het dagelijksch leven kan ons leeren, dat bijv. het afschaafsel eens bokshoorns wit is, terwijl de hoorn in zijn geheel een zwartachtig aanzien heeft. Sextus Empiricus, een skepticus der derde eeuw, gewaagt van den ‘Taenarischen steen’, eene marmersoort welke onder gewone omstandigheden groenachtig geel was, maar bij polijsting eene witte kleur verkreeg.[1)]

Doch keeren wij terug tot de gewichtige, boven reeds ge-

1) Zie blz. 55 in zijne *Pyrrhoneïsche Grundzüge;* Duitsche text van E. Pappenheim (Lpz. 1877.)

stelde vraag, hoe het bestaan eener menigte van wezenlijke en in drie afmetingen buiten ons voorhandene vormen wel beschouwd te onzer kennis kan komen? De onderstelling eener absolute ruimte, met wezenlijke beteekenis van *buiten* en *binnen*, welke in de vraag besloten ligt, is voor het wijsgeerig ontwikkeld bewustzijn geheel en al onwetenschappelijk; juist daarom echter kan de metaphysicus gevoeglijk herhaaldelijk van die vraag uitgaan, om dan voor het verstand - de rechtstreeksche aanschouwing is en blijft naïef-realistisch - de stoffelijk lichamelijke wereldbeschouwing door eene herleiding tot het ongerijmde te vervluchtigen, en daardoor de noodige ruimte te erlangen voor de zuiver geestelijke natuur-opvatting, waartoe alle dieper doordringende bespiegeling leiden moet. Wat vooreerst de ruimte zelve betreft, zoo ware eene absolute ruimte, moge zij als begrensd of oneindig gedacht worden, de existent geworden tegenstrijdigheid; bij eene begrensde ruimte vraagt men terstond *waardoor* zij begrensd is, bij eene grenzelooze ruimte, hoe het oneindige als voleindigd of zakelijk bestaande gegeven wezen kan. In waarheid is datgene wat wij de eindeloosheid der absolute ruimte noemen, niet dan de potentieele onbeperktheid van ons vermogen om aanschouwelijk te individualiseeren, maar juist daarom ook is een wezenlijk bestaande ruimte van *begrensde* afmetingen een onding. En wat verder de quantitatieve begrippen *buiten* en *binnen* aanbelangt, als waarop de door ons gestelde vraag meer rechtstréeks betrekking heeft, zoo overwege men, dat het 1°. niet is aan te nemen, dat de ziel het lichaam verlaat om in de ruimte rond te zweven, ten einde daar de dingen ter eigene plaats op te nemen; en 2°, dat het eene al even ongerijmde onderstelling ware, te gelooven dat eene lichamelijke zaak ‘buiten zichzelve kan gaan’, om in eene andere, even lichamelijke, zaak haren dubbelganger als spiegelbeeld te verwekken. Niet minder grof en onwaarschijnlijk ook is de antieke opvatting, volgens welke afstroopsels of fijne en half stoffelijke ‘simulacra’ zich aanhoudend van ieder voorwerp losmaken, om overal heen de ruimte door te vliegen, en dan bij aanraking met onze zintuigen door

deze kanalen in ons bewustzijn te worden binnengebracht. Kortom, bij onderstelling eener absolute en ontologische[1)] beteekenis van de quantiteitskategorieën *buiten* en *binnen*, bij aanneming van een zelfstandig bestaan buiten ons van stoffelijke vormen of lichamen, sluit alle wáárneming van lichamen eene platte tegenstrijdigheid in. Ik zeg tegenstrijdigheid: ondoorgrondelijk en geheimzinnig blijft de wording der feiten bij iedere mogelijke theorie.

Zien wij echter eens opzettelijk af van de daareven aangestipte overwegingen, welke anders reeds op zich zelve voor eene lichamelijk stoffelijke natuuropvatting eene onoverkomelijke moeielijkheid opleveren, en vestigen wij eens geheel afzonderlijk onze aandacht op de *afmetingen* der lichamen. Het blijkt dan al spoedig, dat al hetgeen wij van een voorwerp in de ruimte rechtstreeks kunnen *waarnemen*, in zijne van voren beschouwde lengte en breedte bestaat; de dikte of diepte kunnen wij, althans bij het *zien*, uit lichte verschillen van schaduw en kleurschakeering eigenlijk slechts *opmaken*. Van daar, dat wanneer schaduw en tinten door een kunstenaar behendig worden nagebootst, wijl bijwijlen onder den invloed eener begoocheling geraken, en bijv. het zichtbare voorwerp voor een bol houden, waar de werkelijkheid slechts aanleiding geven mocht tot de beschouwing van een effen vlak. In zulke gevallen zeggen wij gewoonlijk, dat het oog ons bedriegt. Dit evenwel is onjuist, want het gezicht zegt ons alleen dat er eene zekere schaduw, eene zekere kleurschakeering voorhanden is, en dit is immers waar. Het is hier onmiskenbaar onze *verbeelding*, die verkeerdelijk oordeelt, dat de betrokken schakeeringen van tint en schaduw naar gewoonte als dikte en bolvormigheid des voorwerps moeten uitgelegd worden, terwijl toch in het bijzonder geval de betrokken gezichtsaandoening op rekening van den kunstenaar komt. De diepte-afmeting der aanschouwde voorwerpen is gevolgelijk eene intuïtieve, d.i. als zoodanig niet rechtstreeks tot ons bewustzijn komende, gevolgtrekking van

1) *Ontologie*: leer betreffende het wezen der dingen.

ons verstand, eene gevolgtrekking welke onder omstandigheden *falen* kan; *zien* doen wij reeds op grond van dit feit de onderstelde lichamelijke werkelijkheid niet, en het perspectivisch aanschouwde landschap kan alzoo slechts in onze verbeelding bestaan. Het wordt daar door ons zelve samengesteld uit vlakke schakeeringen van licht en kleur, in verband met gegevens, die aan het geheugen door de tast-gewaarwordingen, of ondervinding van beletsel bij inspanning onzer spieren, geleverd zijn. Wij zelve zijn het, die intuïtief en onbewust de kleuren en schakeeringen van licht en duister uitleggen als verschillende wijzigingen van grootte en vorm, van plaats en beweging. Wie eenmaal deze kritische gedachte in zich heeft opgenomen, wie eenmaal heeft leeren inzien, dat het lichamelijke ons om zoo te zeggen slechts aan de voorste grens der ruimte als verschijnsel gegeven is, die zal als van zelf tot het besluit geraken, dat de objectieve of schijnbare beweging geenszins in wezenlijken en volstrekten zin plaats heeft, en dat er eigenlijk alleen sprake zijn kan van eene opvolging van planimetrische kleurschakeeringen in zijn gezichtsveld. Alle geziene beweging is niets dan vlakke vormverandering op het voorhangsel waar men persoonlijk tegen aanziet; zij het ook dat eene in verandering verkeerende *werkelijkheid* hiermede geenszins is weggevallen, hoedanige zelfs onafhankelijk van alle theorie en zonder eenige sluitredenen rechtstreeks het allerzakelijkste is, wat men slechts wenschen kan, overmits wij ons gezichtsveld, door deze voor onze *aanschouwing* onbereikbare werkelijkheid heen, in onze *wilsuitingen* voortdurend afficieeren.

Dat het lichamelijk en perspectivisch charakter der zichtbare buitenwereld alleen in onze verbeelding bestaat, komt al zeer duidelijk uit bij den welbekenden *stereoskoop*. Men weet, dat wanneer een voorwerp ons dicht voor het gelaat wordt gehouden, het rechteroog van de rechterzijde des voorwerps een weinig meer ziet dan het linker en omgekeerd; dat wil zeggen, de twee oogen zien twee vlakken die niet volkomen tezamenvallen, omdat zij in twee ietwat verschillende richtingen worden waargenomen. Nu bezigt de objec-

tiveerende geest, voorgelicht door eene kennis welke hij vroeger door tastbare ondervinding heeft opgedaan, de voor het eigenlijk gezicht slechts in vlakken zin voorhanden verschillen als een middel om uit twee vlakken een enkel lichaam samen te stellen, en telkens nu wanneer het met het rechteroog geziene voorwerp een weinig verschilt van het andere, maakt hij de gevolgtrekking dat de twee aanschouwsels als één lichaam moeten uitgelegd worden. En gewoonlijk is deze soort van onbewuste gevolgtrekking een betrouwbaar uitgangspunt voor overeenkomstige handelingen. Maar de stereoskoop is een middel om ons in onze intuïtieve gevolgtrekkingen te verschalken, want in dit toestel worden ons twee afbeeldingen op platte vlakken voor oogen gesteld, de eene een analogon van hetgeen het rechteroog gewoonlijk ziet, en het ander een overeenkomstig beeld voor het linker oog. Worden nu de twee platte afbeeldingen te gelijk en op behoorlijken afstand aan onze oogen voorgesteld, dan maken wij verkeerdelijk de onbewuste gevolgtrekking, dat wij te doen hebben met twee gezichtswaarnemingen van een en hetzelfde ding. Waar feitelijk twee afzonderlijke vlakke plaatjes gezien worden, daar zijn wij voor de aanschouwing bevangen in den waan, dat wij slechts een enkel en lichamelijk beeld waarnemen. Ergo: *De diepte-afmeting der geziene voorwerpen is slechts eene onbewuste gevolgtrekking onzer objectiveerende verbeelding*. Men bedenke ook dat geopereerde blindgeborenen aanvankelijk slechts planimetrisch aanschouwen.

Wordt alzoo van de gewaand lichamelijke werkelijkheid geene diepte-afmeting in waarheid *gezien*, even weinig is dit het geval met de van voren genomen grootte der dingen. De zichtbare grootte van een gegeven voorwerp wisselt voortdurend; ondersteld dus, dat er substantieele vormen van constante afmetingen buiten ons bestaan, dan is gevolgelijk de door ons *geziene* grootte nooit de ware en wezenlijke, want dit is in strijd met het feit, dat zij voortdurend van toevallige verhoudingen tot ons afhangt. Daarom zegt reeds Malebranche: ‘Ons gezicht maakt ons niet

bekend met de grootte der lichamen zelve, maar alleen met de verhoudingen waarin zij tot elkander en voornamelijk tot *ons* lichaam staan.'[1] 'Onze zintuigen zijn zeer getrouw en nauwkeurig, waar zij ons onderrichten omtrent de verhoudingen, waarin de omringende lichamen tot het onze staan, maar onmachtig om ons te leeren, wat die lichamen op zich zelve zijn; om er een goed gebruik van te maken, behoort men er zich alleen van te bedienen voor het behoud van leven en gezondheid, en men kan ze niet genoeg verachten, waar zij aanspraak maken op onderwerping des verstands.'[2]

Ten einde te beter de noodzakelijkheid te bevroeden van den eisch, dat de theorie zich leere verheffen boven het rechtstreeksch getuigenis der zinnelijke waarneming, overwege men nog de waarde der volgende opmerkingen. Elk zichtbaar voorwerp, hetwelk eenig ander zichtbaar voorwerp voor het oog verbergt, moet voor dat oog alleen en afgezien van onze corrigeerende intuïtie, even groot schijnen als dat andere voorwerp. Eer door zelfbeweging de noodige ondervinding is opgedaan, moet een duim, die vlak voor ons oog wordt gehouden en daardoor eene kerk verbergt, die kerk ook in grootte evenaren; de hand, die voor ons oog het uitspansel onzichtbaar maakt, moet optisch gesproken ook even groot als dat uitspansel wezen. Maar in hare onbewuste uitstraling projecteert de verbeelding, onderricht door ondervinding en wetenschap, dat uitspansel zoo ver weg, dat, vermits zijne grootte volgens de aanschouwingswetten moet toenemen in verhouding tot het vierkant van den afstand, het firmament in deze onze verbeelding tot iets onmetelijks aanwast. Maar onmetelijk als het is, kunnen wij het toch in zijn geheel laten spiegelen in een kommetje vol water; en dan, ofschoon toch zeker begrensd door den rand van dat kleine kommetje, schijnt het ons toch nog even groot en verwijderd als altijd. Zoo ook, wanneer men het eene oog sluit en vlak voor het

1) *Reeherche de la Vérité*, I. 8.
2) Ibidem, 1. 7.

andere een schijfjen eenvoudig glas houdt van niet meer dan een paar duim middellijn, dan kan men door dat kleine schijfjen het uitgebreidste vergezicht opdoen: men ziet groene velden en wouden en zeeboezems en afgelegen bergen. Maar het feitelijk beeld, dat ons dit reusachtig vergezicht verschaft, kan toch niet grooter zijn dan het schijfjen waardoor wij dat alles aanschouwen, en de grootere afmetingen der perspectivisch voorhandene buitenwereld moet dus eene projectie onzer verbeelding zijn. Alle gezichtswaarneming is bijgevolg eene soort van phantasie of fatamorgana, een imaginair voortbrengsel van onzen geest; de verbeelding, zelve zonder afmeting als zij is, straalt als van haar eigen middelpunt hare vormenspheer uit. De verbeelding alleen ook is het, die nevens de objectief aanschouwde, in anthropocentrisch perspectivischen zin waargenomen voorwerpen eene constante en absolute of ware grootte vasthoudt voor eene wereld van onderstelde substantiëele lichamen, doch deze *bewuste* imaginatie is eene dwaling, vermits een lichaam slechts groot of klein kan wezen met betrekking tot een ander, en deze betrekking alleen voor eene vergelijkende aanschouwing kan bestaan. In allen gevalle, doen de metterdaad geziene voorwerpen zelve zich in geen twee oogenblikken onzes levens in volkomen dezelfde afmetingen aan ons voor en is dus de ware grootte der lichamelijke buitenwereld nimmer rechtstreeks waarneembaar, dan kan deze *voor ons* alleen in onze verbéélding bestaan; de wisselende en niet ware afmetingen der geziene voorwerpen kunnen al van zelf niet tot eene absoluut of zelfstandig voorhandene buitenwereld behooren, maar bestaan eenig en alleen met betrekking tot ons, d.w.z. als een voor het subject voorhanden, objectief, verschijnsel. Alzoo: *Wij zien van de werkelijkheid evenmin eene vlakke grootte als eene diepte-afmeting;* wat wij daarvoor houden, is aan de eene zijde als schijnbare afmeting niet dan wisselend verschijnsel, en aan den anderen kant als absolute en ware grootte eene afgetrokkene voorstelling van ons redeneerend verstand. Ons oog is onvermogend, om ons met de dingen zelve bekend te maken; ‘wij kunnen ons door het gezicht

niet eens vergewissen, of een cirkel en een vierkant, de twee eenvoudigste figuren die er bestaan, niet eene ellips en een parallelogram zijn, al bevinden die figuren zich in onze handen en in de onmiddellijke nabijheid onzer oogen.'[1)]

Treden wij nog in eenige afzonderlijke beschouwingen betreffende de *kleur* der zichtbare voorwerpen. Het is tegenwoordig welbekend, dat alle kleur niets anders is dan eene, bij kleurenblindheid bijv. merkbaar abnormaal wordende, reageerwijze van ons organisme, en niet hoedanigheid van zaken buiten ons. Bij behoorlijke kleurverdeeling op eene ronde schijf kan men door ronddraaiing der schijf het oog met wit laten reageeren, waar ook voor het alledaagsch bewustzijn volstrekt geen wit voorhanden is. De roodblinde kan een onrijpe bes op het gezicht niet van eene rijpe onderscheiden. Bij hallucinaties produceert het organisme gekleurde en zelfs ondoorzichtige figuren zonder eenige normale aanleiding van buiten, iets wat ook het geval is in den droom. In gevallen van hypnotiseering vermag de wil van den magnetiseur voor de aanschouwing van den gehypnotiseerde naar verkiezing beelden te verwekken en te doen verdwijnen. Kortom, alle aanschouwde figuren en dus ook kleuren, want gestalte is niets zonder kleur, zijn enkel subjectief organisch bepaalde gevolgen in ons van verborgene werkingen eens niet-iks. De physicus herleidt de kleuren, evenals alle andere eigenschappen der lichamen, tot materietrillingen van verschillende snelheid, hierin overeenstemmende met verouderde zienswijzen van voorkantische wijsgeeren.[2)] Een sprekend voorbeeld van natuurkundige schijnverklaring: men verklaart

1) Malebranche, *Recherche de la Verité*, 1. 7.
2) Descartes: 'Iedere verandering der stof hangt af van *beweging*.' *Princ. Phil.* II. 23. - Hobbes: 'De hoedanigheden welke men zintuiglijk waarneembaar pleegt te noemen, zijn in de zaak zelve niets dan eene beweging der stof, eene beweging waardoor deze op verschillende wijzen op de zintuigen werkt; noch ook zijn ze in ons zelven iets anders dan verschillende bewegingen.' - Locke: 'Secondaire qualiteiten (hij bedoelt kleur, geluid, smaak, enz.) worden voortgebracht door de werking van onmerkbare stofdeeltjes op onze zintuigen.' *Ess. conc. Hum. Und.* II. 8. 13.

de gezichts*verschijnselen* door gezichts*phantasieën*, - eene nietszeggende diallele of cirkelredeneering. Kleur heet stof-beweging, maar wat zijn bewegingstheorieën zonder de gezichtsphantasie, en wat is het gezicht zonder kleur? Men reproduceert hier, op de keper bezien, de slechts in verfijnden vorm herhaalde naïveteit van den gewonen mensch, die het *aanschouwde* voorwerp voor de oorzaak houdt der andere gewaarwordingen, terwijl het toch zelf niet dan eene geobjectiveerde en symbolische gewaarwording is.

Hoe het zij, op hunne nog half argelooze wijze beseffen toch ook de natuurkundigen, dat de kleuren even weinig kleven aan wezenlijke buitenhuidsche dingen, als de geluiden één zijn met de optisch voorgestelde golvingen der lucht, of het warmtegevoel op de eveneens met behulp van den gezichtszin symbolisch geconstrueerde molekeltrillingen gelijkt. De kleuren kunnen dan ook met de eigenschappen der werkelijkheid slechts overeenkomst bezitten in denzelfden zin, als de pijn verwekt door een speldeprik, op dien speldeprik zelve gelijkt, of de lichtflikkering in de duisternis iets heeft van den slag op het hoofd, waardoor die flikkering wordt teweeggebracht. Kleuren, zoowel als reuk en smaak, geluid en warmte zijn geheel subjectieve voortbrengsels, en blootelijk geobjectiveerde gewaarwordingen in ons eigen bewustzijn; al die qualiteiten te zamen kunnen met doode zakelijkheden buiten onzen geest niet eens eenige overeenkomst bezitten, vermits, gelijk o.a. reeds Berkeley terecht heeft opgemerkt, niets ter wereld op eene gewaarwording of voorstelling kan gelijken, behalve alleen weder eene andere voorstelling of gewaarwording. In duplo, d.i. tegelijk als waargenomen verschijnsel binnen ons organisme en inhaerente eigenschap van zelfstandige vormen buiten ons, zullen dus de kleuren ook wel niet voorhanden wezen; als zij niet gezien worden, zijn ze niets. Alle wisselende of zintuigelijke waarneembare hoedanigheden der voorwerpen bestaan alleen in onze bewustheid; aan eene wereld van blinde en doode, lichamelijke vormen, hoedanige zich buiten ons zouden bewegen in absoluten zin, mogen zij niet geacht worden te

kleven. Een oogenblik nadenkens moet ons thans reeds op de algemeene stelling brengen, dat zoo er in het Heelal geen geest bestond, in staat om op aanleidingen van een niet-ik qualìtatief te reageeren, de geheele Natuur zonder licht of geluid, zonder reuk of smaak, zonder kleur of warmte zoude zijn.

In de physische leer van het geluid, de warmte en het licht worden op half kritische wijze alle verschillen van toonhoogte, temperatuur en kleur tot zuiver quantitatief onderscheidene bewegingswijzen der stof herleid. *De natuurkundige zelf lost alzoo alle hoedanigheid der stof in zuiver dynamisch toegepaste logica op*. Zoo ver hij op zijn aan de aanschouwing gebonden standpunt gaan kan, erkent hij derhalve de slechts niet beginselvast en onomwonden op den voorgrond geplaatste waarheid, dat de stof blootelijk verschijnsel of opgedrongen voorstelling, dus eigenlijk van imaginairen aard en niet substantie is. Erkent men de wereld onzer waarneming als in allen gevalle qualitatief imaginair, dan blijft er van de formule 'Kracht en Stof' alleen het eerste lid over, en spreekt het eigenlijk van zelf, dat het geen zin heeft, op de alleenlijk overblijvende dynamische zijde der werkelijkheid nog den naam 'stof' of 'materie' toe te passen, een woord dat met de idee eener bovenzinnelijke Substantie niets gemeen heeft en geheel steunt op empirischen bodem. Men zegge dus ronduit met den beroemden wis- en natuurkundige Lichtenberg: 'De trage stof is enkel menschelijk verzinsel en niets dan een afgetrokken begrip. Wij kennen n.l. den krachten eene inerte basis toe en noemen die stof, terwijl wij toch blijkbaar van de 'stof' niets kennen dan juist deze krachten. De trage basis is eene nietige hersenschim. Van daar het infame twee in de wereld: ziel en lichaam, God en Heelal. Dat is, kort gesproken, niet noodig; alles wat is, dat is een, en daarmede uit.'[1)]

Zoo zijn wij dan van lieverlede reeds zoover gekomen, dat wij op des lezers instemming mogen rekenen, wanneer

1) G.Chr. Lichtenberg's *Gedanken und Maximen*. Lpz. 1871, blz. 213.

wij het met beslistheid uitspreken: *De stoffelijke wereld is verschijnsel; het wezen der wereld is bovenzinnelijk, en de toepassing van het woord stof of lichaam op de werkelijkheid heeft geen zin*, maar kan alleen tot verwarring en misverstand aanleiding geven. Waargenomen lichamen zijn onzelfstandige phaenomena; *voorwerpen zijn voorstellingen*, al zijn het niet willekeurige maar opgedrongen voorstellingen; en elke, hoe ook verfijnde hypostase van de objectieve zijde der ervaring is niet dan een phantasma van uiteraard hoogst problematische waarde. Dit is de strikte en welbegrepen zin van de uitkomsten der natuurkunde, die zoo men weet haar physiologisch complement vinden in het theorema van Johannes Müller aangaande de specifieke vermogens der zintuigen. Op den vasten bodem van talrijke physiologische proeven en pathologische waarnemingen constateert dit theorema het volgende als inductief-empirisch verworven uitkomst. Ten eerste worden geheel verschillende werkingen op de zintuigen door ons als gelijkslachtig waargenomen, indien telkens een en hetzelfde zintuig geprikkeld wordt; ten andere wordt een en dezelfde soort van prikkeling, in weerwil harer identiteit geheel verschillend door ons gepercipieerd, zoodra zij nu eens dit, dan weder een ander zintuig aandoet. Zoo bespeurt men bij aandoening der gezichtszenuwen altijd lichtverschijnselen, onverschillig of de aanleiding bestaat in een grof werktuigelijken druk of stoot op den oogappel, in eene ontsteking van het netvlies, in het doorsnijden of de electrisatie der gezichts-zenuw, ofte wel in de normale ‘lichttrillingen der materie.’ Desgelijks bespeurt het oor altijd slechts tonen of geruisch, onverschillig of het wordt aangedaan door gewone ‘lucht-golvingen’ dan wel door een galvanischen stroom, terwijl ook overmatige aandrang van bloed in de haarvaten bij drukking op de gehoorzenuw tot akoustische gewaarwordingen aanleiding geeft. Van den anderen kant verwekt dezelfde prikkel kleurgewaarwordingen en lichtflikkeringen in de gezichtszenuw, suizing in de ooren en pijn of warmte in de huidzenuwen. Een en dezelfde galvanische stroom wordt door de tong waargenomen als zure smaak, door het oog als

blauwe lichtstreep, door de huidzenuw als kitteling en door het gehoor als geluid. Narkotische middelen veroorzaken gegons in de ooren, prikkelingen in de tastzenuwen en flikkeringen in de oogen. De normale aanleidingen waarop het oog met licht en kleur reageert, verwekken in den tastzin warmtegewaarwordingen. Om kort te gaan, *de eigenaardigheden onzer gewaarwordingen en waarnemingen zijn in geen enkel geval de eigenschappen van een onafhankelijk niet-ik, maar enkel wijzigingen van toestand in het waarnemend, dat is reageerend, organisme zelf*. Iedere zenuw heeft van nature het vermogen, om met eene bepaalde soort van gewaarwording op iedere mogelijke prikkeling terug te werken; met deze reageerwijze antwoordt elk zintuig overal en eigenzinnig op alle aandoeningen, van welken aard deze ook mogen zijn. Het gaat met het zintuig als met de snaar van eene bepaalde lengte, dikte, spanning en elasticiteit, die altoos antwoordt met een en denzelfden toon, onverschillig of men ze aansla met een klaviertoets, haar strijke met een strijkstok of tokkele met den vinger, dan wel haar door middel van andere tonen in sympathische beweging doe overgaan. Onze gezamenlijke zintuigen vormen om zoo te zeggen eene soort van klavier, waarop door de buitenwereld wordt gespeeld; de tonen, - hier de in hare hoedanigheid onderscheidene gewaarwordingen, - ontstaan dan in ons eigen zenuwstelsel; zij hebben met de van buiten op ons spelende werkelijkheid geene noodzakelijke qualitatieve overeenkomst, en zijn geheel afhankelijk van den bijzonderen toestand, het eigenaardig gewaarwordings-vermogen der getroffen zintuigen. Hadden wij anders ingerichte zintuigen, de wereld der door ons waargenomen ‘dingen’ zoude ook eene andere zijn.

Passen wij de in de physiologische onderzoekingen der zintuigelijke waarneming erlangde uitkomst meer bijzonderlijk op het zien toe, dan luidt de gevolgtrekking, dat dit eene geheel geestelijke daad is; dat de perspectivisch aanschouwde buitenwereld een tot object geworden voortbrengsel is van ons eigen voorstellingsvermogen, eene daad van verbeelding, waaraan wij ons in onze vroegste jeugd onbewust gewennen,

en dat al wat het oog zelf ons feitelijk mededeelt, niets is dan een gekleurd vlak met onophoudelijk wisselende kleur-schakeeringen, opgewekt door wij weten niet wat. Ook dit kleurig vlak zelf ligt binnen, niet buiten ons, hoe moeielijk het ons overigens valle, dit bij het hardnekkig voortduren van den objectieven schijn zoo dadelijk toe te geven. Het ongeoefend verstand verbeeldt zich, dat het de dingen der werkelijkheid zelve ziet. Maar laat iemand eens, terwijl hij naar het een of ander voorwerp staart, - de maan bijv. - een zijner oogballen met den vinger drukken of verschuiven. Hij zal dan twee manen op eenigen afstand van elkander zien, waarvan de eene als het ware wegglijdt of uitgaat van het andere. Nu zijn beide manen gelijkelijk buiten ons, of worden door ons als zoodanig gezien, en toch is ten minste een ervan niet buiten ons, daar er volgens de onderstelling slechts eene maan in den hemel buiten ons is. Ten opzichte der tastgewaarwordingen kan eene overeenkomstige proeve worden genomen, doordat men een klein bolvormig voorwerp aanraakt met twee gekruiste vingers eener zelfde hand. In beide gevallen luidt de gevolgtrekking: *Er wordt een voorwerp als buiten ons waargenomen, dat in waarheid niet buiten ons is*. Het thema van mijn betoog.

Wat het zien aanbelangt, zoo hoort men, als eene soort van uitvlucht tegenover een streng ten einde gedacht phaenomenalisme,[1)] wel eens beweren, dat toch in allen gevalle het op het netvlies gevormde afbeeldsel der werkelijkheid rechtstreeks gezien wordt, en wij feitelijk vorm, grootte en plaatsverhoudingen waarnemen, doordat dit afbeeldsel waarneembare afmetingen heeft, welke tot die der wezenlijke dingen in eene vaste verhouding staan. Het antwoord luidt, dat de aandoening, die wij aan een ander als beeld op het netvlies constateeren, alleen voor ons beeld is, niet voor den ander, en in het algemeen gesproken de oogen van vreemde

1) Ik bedoel hiermede de leer, dat het wezen der wereld bovenzinnelijk is ons als voorwerpen van kennis niet dan symbolische verschijnselen gegeven zijn.

individuen voor ons niets dan de wijze zijn, waarop hunne ontvankelijkheid voor gezichtswaarnemingen ons symbolisch tot bewustzijn komt. Ook natuurwetenschappelijk gesproken is het retinabeeld niets dan eene chemische prikkeling, de dynamische aandoening eener menigte afzonderlijke zenuwuiteinden, welke, quâ prikkeling of aandoening, bij lange na nog geene vlakke afbeelding mag heeten voor het aangedane organisme zelf. Beweert men, dat men het beeld op zijn eigen netvlies ziet, dan is dit slechts een weinigjen minder kinderlijk dan de waan, dat wij eene zelfstandig voorhandene buitenwereld aanschouwen; eene dergelijke bewering komt eigenlijk neer op de onderstelling, dat er een tweede oog zit achter het netvlies, om daarmede in derden aanleg het afbeeldsel op te nemen, en zoo door, tot in het oneindige. Dergelijke 'natuurwetenschappelijke' schijnverklaringen van het zien zijn blootelijk repeteerende breuken; men tracht de waarneming te verklaren, doordat men in het gehypostaseerde lichaamsverschijnsel stilzwijgend een tweeden mensch onderstelt. Van dien aard zijn de verklaringen der hedendaagsche exacte wetenschap, wier adepten, in hunne vaak grove onwetendheid omtrent datgene wat zij verachten, in den regel slechts een medelijdend schouderophalen beschikbaar hebben voor de schijnwetenschap der metaphysici. Wij van onze zijde zeggen: Allen eerbied voor den noesten vlijt en de betrouwbare methoden waarmede de natuuronderzoekers onzer eeuw het onderling *verband*, de wederzijdsche *afhankelijkheid* van verschijnselen hebben nagegaan, berekend en vastgesteld; maar hunne *opvatting* der feiten, zie, dat is iets geheel anders! De mechanistische bewegingsleer, waartoe de natuurgeleerden het geheele wereldverloop trachten te herleiden, is wel bezien niets dan een optisch zinnebeeld zonder eenige ontologische waarde; de in de natuurkunde blootgelegde wijze, waarop het bestaan van dingen buiten ons door ons gezien wordt, is zelfs niets dan een grove cirkelgang, die ons wel onder omstandigheden - bij geneeskundige behandeling bijv. van zieke gezichtsorganen - van grooten dienst kan zijn en daarom zijne praktische waarde heeft, maar niets

hoegenaamd *verklaart*, want het zien wordt hier omgezet in eene feitenreeks, welke zelve niets is dan eene gezichtsphantasie. De zin van dit alles is, dat het streven, om de ondervinding door de ondervinding te verklaren, nooit tot eenig waarlijk hooger inzicht leiden kan, behalve indirect, door zijne herleiding tot het ongerijmde, en dat elke natuurkundige leer ons, op de keper bezien, even wijs laat als wij te voren waren. Alle als absoluut gedachte stofbeweging - en zonder deze onderstelling is de natuurkunde niets - blijft onverbiddelijk asymptotisch[1] ten opzichte der bewuste waarneming; dat een zichtbaar beeld langs gezichtszenuw en hersendeelen in de duisternis van den schedel zoude binnenwandelen naar de audientiezaal van het recipieerend Ik, waar een op die wijze gelocaliseerd waarnemingspunt zich ook moge bevinden, is eene ongerijmdheid, waarbij men zich in onoplosbare tegenstrijdigheden verwikkelt. De wording van het zien zelf is geheel onlichamelijk en bovenzinnelijk; mogen ook al de aanschouwde voorwerpen de teekenen eener buiten ons voorhandene werkelijkheid wezen, zelve zijn zij toch op geheimzinnige wijzen geheel en al ons eigen voortbrengsel, zooals alleen reeds uit Müller's theorema blijken moet.

Waarheen wij het oog ook wenden, allerwege bespeuren wij slechts centrifugaal uitgestraalde voortbrengselen van eigen phantasie; *verschijnselen* worden wij gewaar, niet blijvende en wezenlijke *dingen*, en het geheele rijk der Natuur, zoover als het zich door alle sphaeren des hemels voor onze aanschouwing uitbreidt, toont ons in al zijne deelen wel de onbewust door ons zelf voortgebrachte en duizendvoudig herhaalde afdrukken (*ε□δωλα, □μοι□ματα*) der ideeën en wilsuitingen des absoluten[2] Geestes, maar niet de intuïtiën, de functiën, het ‘en soi’ des Wereldwezens zelf. Daarom was het zoo diep gezien van den goddelijken Plato, toen hij,

1) *Asymptotisch* = nimmer samenvallend.
2) *Absoluut*, of ‘losgemaakt’ van alle relatie, is het Wereldwezen, vermits het alle betrekkingen en verhoudingen in zich bevat, en dus alle beperking overschrijdt.

lang voor het ontstaan eener exaete empirie, ons vergeleek bij gevangenen, die in eene holte beneden de aarde zitten vastgeketend, en door hunne boeien gedwongen zijn om hunne blikken onafgewend te richten op een en dezelfde wand, in dier voege, dat zij nog het licht in hun rug, noch de achter hen voorbijtrekkende dingen zien, maar alleen de schaduwen van deze dingen en van henzelven op den wand voor zich te aanschouwen krijgen, welke schaduwen zij dan in hun gebonden staat voor de wezenlijke dingen gaan houden, omdat zij nu eenmaal niets anders leeren kennen. Voegen wij zelve hieraan toe, dat de verzelfstandigers dier schaduwen veelal niet dan spot veil hebben voor de enkelen, bij wie het besef opduikt, dat het 'iets voor ons' een betrekkelijk 'niets op zich zelf' moet heeten, *dass alles Vérgängliche nur ein Gleichniss*, en het ware Zijn eerst aanvangt, waar voor ons voorstellingsvermogen het Niets begint, aan gene zijde m.a.w. van den lichamelijken schijn.

De philosoof, die langs wegen als de boven aangeduide, den onkritischen mensch tot zijn eigen standpunt tracht op te leiden, speelt eene eigenaardige rol. Hij heeft wel iets van iemand, die, van het Ptolemaeisch standpunt uit, aan een ander de juistheid der Copernicaansche natuuropvatting zoude willen betoogen, want hij gaat daarbij uit van gezichtspunten en onderstellingen, welke hijzelf als scheef moet beschouwen en onjuist. Daarom ook moet een betoog als het onderhavige op hem, die reeds beter ingelicht *is*, op den deskundige met andere woorden, den indruk maken eener voortdurende herhaling van gemeenplaatsen. Zoo komt het mijzelven voor. Doch ook de didaxis heeft hare eischen, en ik hoop, dat de methodologische rechtvaardiging van bovenstaande betoogswijze zal gevonden worden iu het feit, dat ook de onwijsgeerigste lezer thans zien moet welk antwoord hij te geven heeft op de vraag, wat soort van wereld er wel kan bedoeld worden, wanneer men bijv. beweert, dat een God niet bestaat, en het Al bestaat uit de stof en hare krachten. Men legge zich thans eens voor goed de vraag voor, waarin de blijvende

en substantieele wereld*stof* bestaat na aftrek der wisselende en, zooals wij gezien hebben, subjectief bepaalde, zuiver 'phaenomenale' en betrekkelijke hoedanigheden. Men verbeelde zich, zoo men kan, een Heelal verstoken van alle licht en kleur, van warmte en geluid, van reuk en smaak, gevoel en verstand, en men zal zich een denkbeeld hebben gevormd van de zuivere stof, zooals die als wereld*substantie* moet gedacht worden. Wat is echter de stof aldus opgevat? Wij weten het reeds, een woord zonder zin. Eene volslagen ledige huls, ontdaan van allen inhoud. De verzelfstandiging van een klank, welks beteekenis zich vervluchtigd heeft. De nietige schim eener zuiver meetkundig gephantaseerde afmeting. Eene portie ruimte zonder eigenschap. De zinledige metaphysische entiteit van hen, die zich verbeelden er geene bovenzinnelijke zaken op na te houden.

Doch wacht, er is immers nog iets. Wat men ook moge zeggen, daar is nog, wat men noemt de *tastbaarheid* der stoffelijke wereld, datgene waarvan de physica de vastheid of ondoordringbaarheid der lichamen heeft gemaakt. Zien wij nog eens opzettelijk wat de wijsgeerige kritiek ons ook ten opzichte van deze waarnemingswijze te zeggen heeft.

Om te beginnen, herinnere men zich, dat dan toch de theoretische physica van tegenwoordig van geene rechtstréékse aanraking tusschen lichamen meer weten wil, daar bij de onderstelling van twee punten, welke elkander raken en dus *te zamenvallen*, alle denkbaarheid eener afstooting verloren gaat. De mathematische physicus laat daarom alle botsing bestaan in eene werking uit de verte, wier reden van af- en toeneming van die der in quadratischen zin werkende aantrekking verschilt, en daardoor de illusie van rechtstreeksche, wijl plotselinge, aanraking der stof verwekken kan. Duidelijk is het, dat bij eene dergelijke opvatting niet meer is in te zien, wat eigenlijk de woorden lichamelijkheid of stoffelijke uitgebreidheid beteekenen moeten, hoe men m.a.w. in wetenschappelijken zin voortaan nog zoude kunnen spreken van stereometrische porties afmeting in substantieelen zin. Wat ik zoo weinig door mijne aanraking als door mijn gezicht ooit bereik, kan

voor mij toch ook geen voorwerp van ondervinding worden, en de onderstelling van substantieele figuren of figuurtjens van drie afmetingen buiten mij, moet dan eene ondoordachte verzelfstandiging mijner gezichtsphantasieën wezen. Doch ook wanneer wij afzien van deze op zich zelve afdoende en voor het stofbegrip der lichamelijke natuuropvatting vernietigende opmerkingen, is het zelfs van het meest alledaagsche standpunt uit wel duidelijk te maken, dat elke verzelfstandi ging onzer in drie afmetingen voorgestelde verschijnselenwereld, met hare onverbiddelijke tegenstelling van 'binnen en buiten', herleid kan worden tot het ongerijmde, en de tastgewaarwordingen even weinig waarborgen zijn voor het bestaan van substantieel lichamelijke vormen, als iedere andere zinnelijke waarneming. Want waar wordt men de stereometrische tastbaarheid gewaar: binnen zijne huid of er buiten? Kan het tastend organisme 'buiten zich zelf gaan', om buiten zich zelven een portie lichamelijke afmeting als voorhanden te constateeren? Immers neen, alle tastgewaarwordingen zoowel als gezichtsaandoeningen, blijven voor het betrokken organisme onverbiddelijk binnen eigen huid besloten. Waar dan is voor ons weten de brug van de 'binnenhuidsche' gewaarwordingen naar de 'buitenhuidsche' substanties? Hoe kan ik, die nimmer buiten mijzelven kan sluipen, het bestaan vaststellen van zelfstandige figuren buiten mij? Men bedenke, dat het physiologisch gesproken niet eens de huidzenuw is, die 'gewaar wordt', maar veeleer het in de hersenen gelegen middelpunt van het zenuwstelsel, en dat het dus physiologisch vaststaat, dat alle tastbaarheid ons slechts bewust kan worden in eene intuitieve projectie van het middelpunt der gevoelszenuwen naar den buitenkant des lichaams. Verbeeldt zich de blinde niet, de door de aangeraakte zaken verwekte gevoelsaandoeningen te bespeuren aan het uiteinde van den stok, die hem bij het gaan tot voorbehoedmiddel dient? Waar blijft bij eene zoodanige projectie der tastaandoeningen de zoogenoemd objectieve zekerheid der essentieele lichamelijkheid zelfs van ons eigen wezen? En waar blijft hier, zoo vraagt de wijsgeer op nieuw met aandrang, waar blijft hier

bij de onvermijdelijke en volslagene afmetingloosheid van het projecteerend bewustzijn, de rechtstreeksche ervaring van eene niet objectieve of voorgestelde maar absolute beweging, de voorwaarde voor alle werking van lichamelijke grootheden buiten ons? Kan een lichamelijke stoot tot bewustzijn komen van het onlichamelijke denken, dat nergens een kant heeft waar het aangeraakt worden kan? Is zoodoende de zich in drie afmetingen uitbreidende Natuur, ook waar wij haar met ons tastgevoel als voorhanden constateeren, iets anders dan eene zuiver imaginaire grootheid en betrekkelijk bedriegelijke voorstelling? Is niet ook de ons tot bewustzijn komende vorm van het betaste ding noodzakelijk het product eener geestelijke *samenvatting* en *samenstelling*, eene vóórstelling dus, hoedanige uit de afzonderlijke tastgewaarwordingen nog eerst moet worden geconstrueerd? Als echter mijne afzonderlijke gewaarwordingen van ondervonden tegenstand of belemmerd streefvermogen eerst in mijn bewustzijn tot figuren van drie afmetingen verbonden worden, waar blijft dan de bij ondervinding gewaarborgde 'substantialiteit' dier figuren? En dan, op de keper bezien, is *alle* gewaarwording of aandoening in zich zelve van ruimteloozen aard, daargelaten dat zij mij als *mijne* gewaarwording nimmer rechtstreeksche kennis kan verschaffen omtrent een wezen buiten mij. *Mijne gewaarwordingen zljn, streng empirisch genomen, niets dan mijne eigene ruimtelooze toestanden;* het eigenlijke wezen van al hetgeen wij waarnemen of gewaarworden, is volslagen onlichamelijk of onstoffelijk, en de wereld van driedimensionale figuren, welke wij als door de ondervinding gewaarborgd om ons heen als voorhanden aannemen, is in waarheid slechts het in onze verbeelding bestaande zinnebeeld van een net van bovenzinnelijke betrekkingen en verhoudingen, welke met eene gewaand zelfstandige lichamelijkheid niets hebben uit te staan. Hij die, de volstrekte geestelijkheid van het wezen der dingen loochenende, de geheele Natuur als 'tastbaar lichamelijk' en substantieel tridimensionair opvat, is emphatisch gesproken 'omstrikt in den sluier der Maja.'

Evenwel, bij al hetgeen ik heb aangevoerd tot de ver-

vluchtiging van de substantieele lichamelijkheid der waargenomene Natuur, ook met betrekking tot de tastgewaarwordingen, moet toch worden erkend, dat deze laatste voor ons werkelijkheids-gevoel eene geheel bijzondere beteekenis hebben, en het tastgevoel feitelijk onder onze vijf zintuigen het eenige is, dat ons recht geeft om het bestaan van een substantieel niet-ik voor eene ook door de ondervinding gewaarborgde waarheid te houden. Bij slot van rekening is het dan toch een feit, dat wij ons in onze begeerten *gestremd* voelen, door wat uiteraard slechts een niet-ik kan zijn. De stoffelijkheid, voorzeker, der zoo bekend wordende 'buitenwereld' is en blijft slechts inbeelding, gelijk ten overvloede nog uit de volgende overwegingen blijken kan. Nemen wij eens aan, dat wij ondoordringbaarheid waarnemen binnen zekere grenzen of afmetingen; wij bespeuren dan, gewoon gesproken, dat eene zekere lengte, breedte en dikte een beletsel zijn voor vreemde pogingen om binnen de betrokken grenzen te geraken. Natuurlijk kan het niet de begrensde uitgebreidheid op zich zelve zijn, niet de zuiver meetkundig gedachte lijnen en vlakken kunnen het wezen, waardoor de vormen der lichamelijke substanties worden bepaald, want dit alléén zoude ijdele en ledige en niets beteekenende ruimten zijn, niet eene gevulde en wezenlijke ruimte, in beslag genomen door stof of wat dan ook. Op zijn minst moet dus de *stof* zijn, de lichamelijke afmeting ondoordringbaar gemaakt, of wel zoodanig in beslag genomen, dat zij in hare zelfbeaming de pogingen wederstaat van andere realiteiten om binnen hare ruimtelijke grenzen te komen, tenzij men haar op zijde schuift, of ze dwingt een ander en gelijkwaardig deel der ruimte in te nemen.

Verkrijgen wij zoodoende dan nog wel eene substantie 'stof'? Immers neen; ook zoo opgevat, blijft de stof wel beschouwd eene portie ruimte zonder inhoud: weerstand is werking, activiteit, eene krachtsuiting om kort te gaan, en de stof als zoodanig moet immers gedacht als inert, wijl van de 'krachten' der Natuur onderscheiden. Eenmaal erkend dat al het qualitatieve der ervaring uit onzen géést

stamt, blijft de stof voor ons weten eene ledige en nietige portie ruimte, en ook de tastbaarheid der buitenwereld kan de stof niet tot iets anders maken dan eene huls zonder inhoud. En aan de oppervlakte dier ledige huls leeren wij niets kennen dan kracht, afstootende kracht, de expansieve tegenpool van de contrahente kracht der gravitatie, met hare verwanten cohaesie, adhaesie, chemische affiniteit en magnetische aantrekking. Trekt men in gedachten de afstootingslijnen door naar zuiver wiskundige snijpunten, iets wat onvermijdelijk en alleen reeds wegens de voortgezette deelbaarheid der waargenomen lichamen te eischen is, dan wordt het duidelijk bovendien, wat er in laatsten aanleg zelfs van de drie afmetingen der nietige stoffelijke schim kan overblijven: de geheele lichamelijkheid der werkelijke Natuur vervluchtigt zich dan tot een gedacht onderscheid in de reden van af- en toeneming der uitzettingskracht tegenover de samentrekkende werkingen der gravitatie. Het is in reiner vorm dat de in symbolischen zin altijd zeer bruikbare begrippen ‘aetheratoom’ en ‘massa-atoom’ hier terugkeeren: de krachtcentra der werkelijkheid zijn hier ontdaan van alle stoffelijkheid; de atoomleer is geworden tot eene leer van atoom*krachten*, en de werkelijkheid als zoodanig wordt voor ons voorstellingsvermogen eene dynamische spheer met innerlijk conflikt van expansieve en contrahente neigingen, eene spheer van in elkander bestaande krachten, welke ruimteloos als zij in zich zelve zijn, door hunne positieve en negatieve betrekking op wiskundige punten de ruimte aanhoudend blijven scheppen.

Alle werkelijkheid als zoodanig is kracht; alle hoedanigheid en lichamelijkheid ligt op het gebied der voorstelling. Vrij algemeen is de instemming welke deze opvatting onder de philosopheerende denkers der 19^{e} eeuw gevonden heeft. Zoo verklaart bijv. de in positivistischen zin mediteerende Herbert Spencer: ‘Het is uit onze waarneming van *kracht*, dat het begrip materie is opgebouwd. Krachten, in onderlinge verhouding staande, vormen den geheelen inhoud van

ons stofbegrip.'[1)] Merkwaardigheidshalve sleehts maak ik hier gewag van Francis Glisson, iemand die reeds in de 17e eeuw de dynamische opvatting der werkelijkheid tot eene stelselmatige leer uitwerkte. In een 'Tractatus de natura substantiae energetica (1672)' bespreekt deze schrandere man de 'substantie's' als zelfstandig werkende krachten, wier deelbaarheid en uitgebreidheid volgens hem enkel schijn zijn.

Zien wij voortaan voor goed af van het zinledige 'ick en weet niet wat' eener zelfstandigheid genaamd 'stof,' en verklaren wij de lichamelijke buitenwereld voor een zinnebeeldig en zuiver imaginair verschijnsel in ons bewustzijn, dan houden wij kracht over voor de werkelijkheid als zoodanig. Kracht. Maar wat is dat, kracht?

Stellen wij hier nogmaals uitdrukkelijk op den voorgrond, dat het wezen der werkelijkheid, als vallende buiten de spheer der idee, voor ons afgetrokken logisch weten een niet te benaderen raadsel is, en wij bijv. van het standpunt der theoretische physica de kracht alleen kunnen kennen in hare *functiën*, dat zijn in dit geval de zuiver logische verhoudingen van wederzijdsche afhankelijkheid tusschen twee of meer als gelijktijdig veranderlijk gedachte en aanschouwelijk voorgestelde grootheden. Daar het weten uiteraard zuiver ideëel is, valt de vraag wat de kracht of werkelijkheid *is*, als eene vraag naar het *trans*-ideële, buiten de mogelijkheid der zuiver logische beantwoording; is er zoo iets als een antwoord op deze vraag, dan moet het liggen in eene verwijzing naar eene andere bestaanswijze, welke dan geene andere zoude kunnen zijn dan het zuiver subjectief genomen *gevoel*. *Logisch* gesproken zijn wij alleen bij machte de vraag naar het wezen der kracht door reductie ietwat te verschuiven, en wel door vereenzelviging van twee afzonderlijke raadsels. Het probleem nl. der *afstooting* en *aantrekking* in natuurkundigen zin is niet dan de objectieve tegenhanger van de zielkundige vraag naar het wezen van *haat* en *liefde*; na de vervluchtiging van de doode lichamelijkheid der we-

1) *First Principles*, § 63.

reldsubstantie. en bij overweging van het feit der aanhoudende wisselwerking tusschen het met bewustzijn ‘begeerende’ individu en de (overige) krachten der werkelijkheid, kunnen wij de gevolgtrekking niet vermijden dat *Kracht en Wil de objectief-subjectief gedifferentieerde opvattingen van een en hetzelfde Streefvermogen* zijn.

Het hier opduikende aperçu dringt zich op, niet alleen aan wijsgeeren, maar ook aan de natuurgeleerden van hoogeren rang. Men waant den metaphysicus te hooren, wanneer men Robert von Helmholtz, den geleerden zoon van een beroemden vader, de volgende uitspraak ziet doen in de *Deutsche Rundschau* van Februari 1888:

‘De ondervinding leert, dat de Natuur volgens *wetten* handelt, want zonder wetten ware alle ervaring onmogelijk. Deze bestaat juist in het verzamelen van het gelijksoortige in de verschillende afzonderlijke waarnemingen. Dat er wetten voorhanden zijn, is dus eene op waarneming berustende stelling en niet maar enkel hypothese. Ieder oogenblik worden wij ze gewaar als onafhankelijk van onzen wil zich uitende. Wij moeten er alzoo dezelfde werkelijkheid aan toeschrijven als aan onzen *Wil*; ze staan er tegenover, als macht tegen macht. In zooverre duiden wij ze aan als *Krachten* en noemen de krachten dan verder ‘oorzaken van bewegingen,’ oorzaken die even werkelijk[1)] zijn als deze bewegingen zelve. Wat eene kracht *is*, weten wij niet; wij kunnen alleen zeggen, dat zij zich *uit* in de versnelling die zij aan de ‘massa’ mededeelt.’

‘Uit het bovenstaande ziet men, hoe dicht menigmaal de mathematische physica tot de metaphysica genaderd is.’ (Dezelfde, ibidem.) De overeenstemming tusschen den wijsgeer en den natuurkundige is in deze keurige omschrijving

1) Dit ‘werkelijk’ is dubbelzinnig: de krachten moeten gedacht worden als ‘werkelijk bestaande’ in hoedanigheid van onafhankelijke niet-iks; de beweging daarentegen is ‘werkelijk’ voorhanden als een objectief gegeven feit, maar daarom nog niet behept met een absoluut of van onze waarneming losgemaakt bestaan.

des krachtbegrips bijna volkomen. Zoo goed als alle andere factoren der tot onze kennis komende Natuur, kennen wij de kracht of werkelijkheid wel bezien alleen als eene géestelijke bestaansuiting, als *wil* of streefvermogen, een vermogen dat op zichzelf buiten de rede ligt, maar tegelijk de (logische) idee tot inhoud heeft. Met eene bewuste en dus geestelijke kracht of inspanning druk ik tegen dezelfde werkelijkheid, díe mijn gezicht noopt met het beeld eener tafel te reageeren: ik wensch den stand van het tafelbeeld ten opzichte der andere aanschouwsels te wijzigen; maar doordien werking en tegenwerking gelijk blijven, drukt het werkelijkheidscorrelaat van het tafelverschijnsel tegen mij terug, en wel met eene aan mijne bewuste pogingen evenredige sterkte. Deze weerstandskracht blijft zich in hare uitingen volmaakt gelijk; als alle natuurfeiten zijn hare 'functiën' aan de logica van vaste wetten onderworpen. Zij uit zich dus volgens een vooraf te bepalen aanschouwelijk schematisme, wordt alzoo ideëel bepaald en is in zooverre gelijkslachtig met den door voorstellingen bepaalden *Wil*. Wat dan is deze kracht anders dan, laat ons zeggen intuïtieve of zuiver prospectieve en dus onbewuste[1)] Wil, Wil zonder zelfbezinning, een complex van volkomen geestelijke bestaansuitingen, dat mij de begrensde macht over het charakter en de verhoudingen der overigens door mij zelven voort te brengen verschijnselen door zijnen tegenstand tot bewustzijn brengt? Wij hebben eens voor al leeren inzien, dat het afstootingsvermogen der werkelijkheid, zoo min als zijn tegenpool aantrekkingskracht, iets kan te maken hebben met het begrip substantieele stof of lichaam; alleen van geestelijken aard kan dus voor ons weten de kracht zijn. Bedenkt men nu daarbij, dat wijzelve bij slot van rekening toch niets zijn dan momenten van zelfbezinning der eene en alomvattende Natuur, wat schaduw van bezwaar is er dan tegen de stelling, dat Kracht en Wil

1) Bewustzijn of zelfbezinning sluit geheugen, herinnering in, hoedanige 'retrospectief' is. Een zuiver vooruitziend, prospectief of instinctmatig streven is uiteraard 'zich zelf niet machtig' of onbewust.

slechts de objectief-subjectief tegenover elkaar staande benamingen zijn voor een en hetzelfde geestelijke Streefvermogen? Kortom, inwendig genomen moeten alle natuurkrachten van doelbeoogenden aard zijn, en het krachtenconflict der Natuur is dus een inwendige strijd van wilsuitingen in den boezem van den Absoluten Geest.

Zoo lijme men dan voortaan de wereldenergie niet meer in gedachten vast aan eene menigte van submikroskopische stukjes ruimte, alias stoffelijke atomen en molekels, dingetjens waarvan niemand zeggen kan, wat hij er eigenlijk mede bedoelt, - om dan tegen de idealistische natuuropvatting der wijsgeeren uit te varen als tegen eene 'inexacte phantasterij.' Zonder mij te laten afschrikken door het alledaagsch gesmaal op de droomerijen der bespiegelende wijsbegeerte, vraag ik thans ronduit, als metaphysicus in confesso, aan welke zijde in waarheid de droomen en begoochelingen zijn, aan den kant van den realistischen Jan-en-Alleman, of aan dien van den idealistischen wijsgeer? Wat beteekent het woord Kracht voor ons weten, als zij niet is Wil, wat kan het 'Heelal' voor onze voorstelling wel wezen als het niet absolute Geest is? Men antwoorde niet, dat wij geen recht hebben de positieve benaming 'geest' toe te passen op iets dat volgens eigen getuigenis in zijn wezen en omvang ons voorstellings-vermogen te bóven gaat: zoo waar het is, dat, zuiver formeel gesproken, de empirische natuurfactoren uitsluitend in de uiteraard geestelijke *voorstelliug* en *gewaarwording* bestaan, zoo waar is het tegelijk dat de gewaarwording, het gereflecteerde gevoel, alleen te begrijpen is als een resoneeren van het even geestelijk *willen* in zijne bevredigingen en wanbevredigingen, hetwelk er als het ware de onzichtbare keerzijde van vormt. Zullen wij ons voortaan het Al denken, dan kan dit alleen geschieden in geestelijken zin.

De uitkomst der voorafgegane beschouwingen was alzoo, dat de zicht- en tastbare wereld van lichamelijke zelfstandigheden zich voor de wijsgeerige kritiek oplost in *verschijnsel* en *kracht*, welke slechts andere namen blijken voor *voorstelling* en *streefvermogen*. Men ontlede ieder lichaam zoover

men verkiest, het zal zich oplossen in een meervoud van ideëele qualiteiten binnen ons bewustzijn, wier opheffing ons door het voorhanden zijn van een aan den onzen tegenovergestelden wereldwil onmogelijk gemaakt of bemoeielijkt wordt; - want binnen zekere grenzen althans vermogen wij verschijnselen te vervluchtigen en ze te doen ontstaan. De massa's, welke wij waarnemen, zijn geobjectiveerde reageerwijzen op de uitingen der ons omringende wereldkrachten, die wij, zal het woord kracht iets beteekenen, moeten opvatten als logisch gesystematiseerde *wils*krachten van constanten inhoud. Van eene zelfstandigheid genaamd *stof*, eene substantieele wereld van de blinde en doode, harde en trage lichamen der materialistische natuuropvatting mag voortaan geen sprake meer zijn: *de stof is verschijnsel*, de lichamen zijn de zinnebeeldige wijze, waarop de werking van een meervoudig niet-ik ons tot bewustzijn komt; lichamelijk kan niet de kern zelve der dingen wezen. De onderstelling eener van de levende en geestelijke kracht onderscheidene, inerte en doode stofsubstantie, welke zich lijdelijk zoude laten duwen en stooten, is eene geheel kinderlijke, zij het ook aanvankelijk onvermijdelijke, uitlegging der gezichtsverschijnselen en tast-gewaarwordingen, hoedanige eerst zin krijgt in het besef, dat het verschijnsel in zijne hoedanigheid van bewuste of opgedrongene vóórstelling in zichzelf geenerlei energie of arbeidsvermogen bezit en iets anders behoeft als bestaansgrond, welke laatste als Wereldwil de drijfkracht is, waardoor de actueele voortbeweging der absolute Idee, de ontvouwing van den goddelijken Logos, wordt mogelijk gemaakt. In laatsten aanleg, gelijk ik later nog in den breede denk te betoogen, blijkt dan de Natuur den zin te hebben van eene ‘reaaldialektiek,’ d.w.z. een vereveningsproces van logische tegenstellingen, welke als op en tegen elkander gerichte wilsuitingen existent zijn. Het bovenzinnelijk Alwezen, de Substantie die zich in die ideeën en wilsuitingen ontvouwt en van welke wij verstrooide momenten van zelfbezinning zijn, kunnen wij voortaan gevoeglijk Absolute Geest noemen; de vereenzelviging van het woord stof of materie met onzen

bovenzinnelijken bestaansgrond ware niets dan eene ongerechtvaardigde verzelfstandiging van het vergankelijk verschijnsel. De zoogenoemde ‘eeuwigheid der stof,’ volgens welke ik bijv. Door een aaneengeschakeld scheikundig procédé dezelfde koolstof weder te zien kan krijgen, die eerst door chemische werking onzichtbaar was geworden, is niets dan constantheid der logica, volgens welke het verschijnselencomplex ‘koolstof’ te allen tijde op eene bepaalde reeks van andere feiten volgen moet.

Stof + Kracht = Voorstelling + Wil; Substautie = absolute Geest. In deze ontologische formule heb ik het juiste en ware onderscheid aangeduid, dat er, ook voor het wijsgeerig bewustzijn, bestaan blijft tusschen de wezenlijke beteekenis van het *zien* en het *tasten*. Wij weten dat het alledaagsch verstand zich tegenover de vervluchtiging der gezichtsverschijnselen veelal halsstarrig blijft beroepen op de tastbaarheid der buitenwereld, die voor hem dan de gewaande waarborg blijft voor de substantialiteit ook der geziene lichamen. De waarheid is, dat dezelfde tegenstelling welke er reeds voor onze subjectieve opvatting voorhanden is tusschen ons *denken* en ons *handelen*, ook blijkt te worden teruggevonden aan de zintuigen van het *gezicht* en het *tastgevoel*. Zijn nl. de gezichtsverschijnselen zielebeelden of voorstellingen, zuiver ideëele grootheden alzoo, even goed als de daaruit ontwikkelde bewust imaginaire begrippen, de tastgewaarwordingen daarentegen zijn in laatsten aanleg en afgezien van de uit dezelve in onze verbeelding geconstrueerde figuren iets anders: zij behooren niet tot de spheer der voorstelling, maar tot die van het streefvermogen. Voorzeker ligt er in een onderling abstraheeren onzer bestaansfactoren altijd iets gewelddadigs, dewijl, dieper gezien, noch *voorstelling*, noch *gevoel*, noch *wil* ooit op zichzelf existent kunnen zijn; toch mogen wij stellen, dat wij in de gezichtsverschijnselen alleen genomen nimmer aanleiding zouden vinden tot de onderstelling van ‘reëele’ niet-iks, terwijl in de tastgewaarwordingen daarentegen de ‘werkelijkheid’ eens niet-iks als van zelve ligt opgesloten. Dat ik eene buitenwereld tast of voel, beduidt

in den grond der zaak niets anders, dan dat ik mij de beperktheid bewust word mijner eigene machtspheer, de begrensdheid bijvoorbeeld van mijn vermogen om de vormverhoudingen in mijn gezichtsveld en daarmede den toestand der overeenkomstige werkelijkheid naar believen te wijzigen, dezelve te bewerken door mijnen wil. Zijn de gezichtsverschijnselen meer bijzonderlijk te brengen tot de spheer der *voorstelling*, terwijl de smaak, de reuk en het (alleen van zijne muzikale zijde beschouwde) gehoor, als *stemming* bewerkend, meer bepaaldelijk doen denken aan het *gevoel* in zijne subjectiviteit, zoo zijn de tastgewaarwordingen meer bijzonderlijk op te vatten als de objectieve exponenten voor de bestaansuitingen van onzen, aanvankelijk onbewusten en juist in zijne botsingen met de omringende werkelijkheid tot zelfbezinning gerakenden, *wil*. Voornamelijk door de tastgewaarwordingen is het, dat wij tot de erkentenis geraken van een onafhankelijk van ons voorhanden niet-ik, dat door zijnen op wezensgemeenschap berustenden invloed op den aanvankelijk onbewusten individueelen geest, deszelfs voortbrenging en vasthouding eener logisch geregelde reeks van zielebeelden of voorstellingen necessiteert. Het ongeoefend verstand beschouwt de tastgewaarwordingen als rechtstreeksche waarborgen voor de substantialiteit der gezichtsverschijnselen; wij van onze zijde blijven ze in den boven aangeduiden en gezuiverden zin de waarborgen noemen voor het bestaan eener meer dan enkel ideëele realiteit, zij het ook dat de wijsgeer weigert, die werkelijkheid te vereenzelvigen met de slechts in zinnebeeldigen zin op te vatten lichamelijke grootheden der instinctmatige natuuropvatting.

Batavia, December 1888.

De dood van mijn Poes. Door Jac. van Looy.

't Vroor dat het kraakte. Van buiten uit de laagte van het pad kwam het voorbijgaand gepraat van een paar late mannen opstijgen langs het gladde vlak van mijn atelierraam, met hun schoenzolenslag kwam het ijlpunten door de lucht, bevroren tot fijn gespitste geluidjes, geslepen door de kou, rein geworden als hoog jongensgestem. En ik zag hoe op mijn raam de barre winternachtvorst haar bedriegelijk naaldwerk van ijsbloemen aan 't spinnen begon, van onderen uit de hoeken de ruiten op. Naast me ronfelde en laaide de kachel met heerlijken gloed, ik had er mijn oude leunstoel zoo dichtbij gerold als maar mogelijk was en zóó de warmte indrinkend met mijn heele lichaam, zat ik te kijken, vooruit, naar dat broze gefantaseer op mijn groot glas.

Waar zou mijn poes zijn: al drie dagen was ze nu weg. Uren had ik haar loopen zoeken, wat kon zoo'n beest er in godsnaam aan hebben nu, in zulk een getij aan 't vagebondeeren te gaan, te blijven slenteren in zulk een metaalharde nachtkou, dìe alles wat teer was en onverzorgd wel vermoorden zou; in het land voor de deur was nu toch niets te halen, het oude gras stond er bevroren wit als oude haren, dood met het doode land en in den tuin hiernaast was 't niet veel beter; was zij bij de buren, bij den zwarten kater? Misschien

was ze wel vermoord, de jongens van het pad schieten met katapulten, tusschen de rasters door, op de katten, die in 't land snuffelen, ze verkoopen de huiden dan, en zij had zulk een mooie huid - God, als die snotneuzen haar eens vermoord hadden. Waar zat zoo'n beest anders zoo lang, en nu juist, nu ik haar bij me hebben wou, nu 'k me zoo alleen voelde, zij zoo vroolijk met haar gespeel; nu ik haar eigenwijs wel zou willen zien rondloopen over mijn zolder, of onhóórbaar van haar nest op den luien stoel naar me komen zien aanzetten, den geringden staart hoog dragend, als een pluim ijdelheid die ze genoegelijk boven zich zelve opstak. Ik wou haar achter de kachel zien gaan liggen nu, al knipoogend tegen den rooden gloed, ik wou haar de leedjes zien gaan rekken in lui welbehagen, en dan lekken haar lang lijf glimmend met de roode gespouwen tong. Kijk, dan begonnen de zwarte ringen in haar vel te glimharen dat het een lust was onder den onverpoosden arbeid der elastieke tong, die met lange vegen in rugveeringen het vlugge lijf rein streek. Soms hield ze dan in eens op, lang liggend nog, maar de kop was geheven en spits geoord; de oogen wijd gespalkt sloegen als barnsteen aan 't starlichten, en de staart klopte dik, en boos-zwart den grond. Hoorde ze het leven van een muis, of een vogel rommelen in zijn gootnest? Maar 't zwart rondtetje der pupil was al wêer als een gordijntje tot een donker strookje saamgeschoven, ze lag al wêer lang uit op den grond, en het snorren kwam zelfs tevreden tusschen de witte snoetsnorren uitbrommen; kijk: zoo zou ik haar weer willen zien liggen nu, op den rossen vloer van oud plankenhout, in weelderig uitgerek, net doende zoo, als een miniatuur van een koningstijger op een roode rots die zich heet stooft, geslagen liggend door 't zat vreten, vuurkijkend nog uit de zwarte ringen van zijn geweldigen kauwkop en die gaapt en rekt en knipoogt naar de zon.

Op mijn groot tralievenster, was het een gewirwar, een heen en weer gesnel en gespoel van ijle ijsdraden, vooruit en terug, zigzaggend, pijlrecht en hoepelkrom krimpend en brekend en doorschietend als flinten in geborsten glas. Op

den matten grond van den waterdampaanslag, was het als etsgespeel, aan alle kanten schoten de ijsbloemen uit, ruit na ruit bebloeiend.

Hoorde ik daar niet het miauwen Van mijn poes uit den vriesnacht komen; blauw staalglansde het buiten achter het gekristalliseer op mijn raam; verstijven voelde ik rondom mijn huis de nacht tot een hooge kou, een droog pegeldek van ijs en witte ruigte strekken gaan rondom mijn pannendak, wijl hoog uit den hemel almaar meer blauwe kou nêerduisterde, almaar méér witte kou òpijsnaalde uit den klinkenden grond, tot al de levenslucht er van krimpen en saamschrompelen zou, en het laatste klein leven gemoord meedoogenloos onder het hooge gepraal, onder het vèr-affe gekilklink der streng starende sterren. Hoorde ìk daar niet het miauwen van mijn poes, kreungeklaag komend van een kind in koorts....

Toen naar beneden en rond gaan zien in den nacht op het pad, maar van mijn poes geen spoor, er was niemand, er was niets, er was alleen koud duister èn klare kou, er was een ijsblauwe lucht, een wijdweg strekkend glazuur, bekrast en bepriegeld met sterren, veredelsteende vonken, als bevroren lichtdroppels zoo koud, tinkelend om den fosfoorstroom van den melkweg die als een veel bereden ijsbaan, beroofd van harden glans, dwars door het luchtveld ging. Gelijk de koepel van een geweldige ijshal stond de hemel boven het lang-uit-geschuif van het land, boven de rij grenshuizen der laatste nieuwe wijkstraten, massale schimmen van staand donker voor de uitgebluschte aureool van het licht der stad, een dof steenduister, waarin twee of drie verlichte venstervierkantjes eenzaam waren van warm rood leven. En boven duistere loodsenhokken boog de hemel klaarder en killer om en òp, die waren weggeschaduwd in het warrig geblok van een fabriek, waar midden in, als een reusachtige ijspegel het hooge gestijg van de schoorsteen klom boven het zwartverkleumde padzand met de dorpershuisjes laag staande in de kou, met krampachtig gesloten venstertjes, aan elkâar geleund, stomp-

nietig en zwaar duister, Samojedenwoningen in een geruischloozen noordernacht, zóó verloren in die ontzettende verstijving.

En in dat groote buiten-dood-zijn waren de padlantarens vreemde dingen, schril kindergespeel in een sterfhuis, stille, rood afschijnende kaarsen, door vreezende handen gezet bij het lijk van een dooden machthebber.

Maar de meêgenomen warmte van boven, was allang verloren en de klêeren uitgedampt, met naaldprikken begon de kou in mijn huid te steken, tot diep in het vleesch; den vriesdood voelde ik opkruipen door mijn schoenzolen heen, naar boven, naar mijn hart, waar ik stond; huiverend en van zelf begeerend naar warmte en licht leven keerde ik om op het pad, maar riep nog eenmaal, zag onder het geschijn van een lantaren een rood wolkje van rook, mijn adem om mij, hoorde het geluid van mijn stem klanken weêr en bauwen, als teruggestooten op metalen wanden. Toen was ik binnen in 't donker der trap en ging ontevreden naar boven.

Mijn groote lamp hing als een zon midden in de zoldering, sloeg haar licht tegen de achterzijde van een doek, dat afgewend op den ezel stond, en smeet een vlaag donker de zoldering in. Ik wierp de kachel met kolen vol, want gloeiend moest hij blijven, en toen schurkte ik wêer in mijn stoel met al het genot van de warmte tusschen de knieën te hebben. Waar zou dat beest zijn, als ze nog leefde vroor ze bepaald dood, dat kon niets wêerstaan, niets dat zoo klein was, als mijn kleine kat.

Maar stil blijven, onmogelijk; onrustig was ik aan 't heen en weêr loopen begonnen en telkenmale in den op-en-neêrtred, zag ik hoe op mijn raam het gebloemte der kou groeide, almaar door ging het geheimvol gevirtuoos zijn gespeel. De ruitbladen waren nu dik bevroren, elk blad was een veldje met wit onkruid bewoekerd. De nacht buiten was weg, het lamplicht stuurde glansspritsen henen, deed gele gouddraden vonkelen in het zilveren ijsgespin.

Dat was een vreemde flora: daar waren bloemen, geheele tuilen bloemen van kristallen en rijk gerank van naaldijs;

daar waren wintertulpen met lippende bladen, gestreept als zomeranjelieren, gekarteld en gesplitst, daar waren bekerbloemen als vischbekken open, windekelken uit ertsen opkomend, droog geneeskruid, wit ijsloof; daar was een wild opgeschiet van niets-waard-zijnd onkruid, en het rijke gebluf en gewring van kas-orchideeën; daar waren gestekelde disstels, gansche bossen harige brandnetels, en daar wilde kervel. 't Was allemaal wild gewas, verwaaid klein goed, door elkâar gewoekerd, 't zag er uit als ruig veld er uit kan zien, waar wieders door gingen, mannen met zware klompenvoeten; gestroopt en verfomfaaid was de bohemenvegetatie, verpletterd, als wilde planten worden door een wilden wind.

Kijk, daar in de hoogte was een ruit, bevaagd met schimmen van bloeisel, zooals ik dat buiten dikwijls zag diep schemeren onder water, op den grond van een vijver, ik kon ze hier zien groeien, en worden tot de ragteêre karkassen van boomloof, bewaard tusschen de bladen van een oud boek; en naar lager daar was het een forsch gestengel, een geslier en gescheut, dwars over het glas, in neêrhangend bladgewapper, gelijk pluimriet, als flakkerend lies, als lang gladiolissengroen. Klein gevlok, sneeuwklokjes, groeiden er verborgen tusschen. Daar was een ontbloeien van kristal-metriek en plantenlenigheid, metrieke bloemen, prisma's en octaëdertjes aan varens gewonnen, mineraal-rijkdom gegroeid aan duizendnaaldige dennen, of aan het fijne getak van rendiermos; daar waren pluimen, pronkende pauweveêren en daar een bezemig gehaar en gestekel als borsteltjes kattensnorren. O, 't was een mooie flora, het witte ijsgebloei in den wintertuin op mijn ruiten, dat tot ruigten worden ging, in gester en gestengel, in geblader en gekristalliseer. Zou het toch niet kunnen, dat mijn poes, dat mijn poes was in den tuin hier naast, ze hield van boomen en verzot op vrijheid als ze was, hield ze er van te zitten in het hoog takkengearm om daar te loeren naar vogels; ze hield van dat hoog zitten in den wind, stevig gezeten in den haak van stam en tak, ze was wel eens zoo hoog geklommen, dat ze niet meer omlaag durfde komen, stijf bleef onder de

hagelbui van steenen, die haar opjagen wilde en er toen uitgehaald worden moest. Toen had ik haar geslagen en als ze nu weêrkwam zou ik haar weêr slaan en haar die kuren wel afleeren van altijd weg te loopen, en mij te laten alleen.

Bah! zoo'n beest, waarom niet; 't was als de rest, 't zocht zijn plezier en haar eigen goed leven. Bah, zoo'n beest, waarom niet?

Maar met dat al, had ik toch maar niets geen macht iets te doen. Rondloopen bleef ik, op en neêr, van het wit koude raam, naar den roodheeten kachel; en dan weêr naar het wit bebloemde raam, op en neêr, als een beer in zijn hok, ik had wel willen lezen, maar jawel, op iedere bladzij kwam een kattekop, en... werken.... maar werk eens, werk eens als ge wat liefs verloren hebt! Bah! werken, was alles hier óm me geen werken? Scheen 't lamplicht niet in een werkzolder, arbeid belichtend, geploeter overal. Bah, werken. God, god wat was het koud hier. 't Begon hier al even hard te vriezen als buiten, kom, nog wat kolen in het vuur en dan....

Hoor! daar komt de schorre schreeuw van een nachtboot in den Amstel, nu is het al laat. Hoe laat? ik hoor het galopje van de klokketik niet, de klok staat stil, maar die boot zal het ijs wel scheuren, denk ik, hij zal de boel om zich heen stuk slaan, 't moet wel. Hoort, daar gilt ie weêr, wat een neusgalm, 't rochelt de pijp uit, 't lijkt wel of zijn gelawaai door de mist komt, zou 't zijn gaan misten? Vorst en mist dat is schelvischweêr en schelvischkoppen, dat is al eten voor mijn poes, en dat is de trek waarom ze 't huis uitloopt.

Drie dagen was ze nu al weg, de Bohémienne.

Waar zou ze zijn, waar, waar?

Wat was het hier goed, wat was de kachel goed, de warmte goed. Ze gaat lustigjes langs 't hard ijzer der pijpen op, teêr aan te zien trillert ze op, snel ijlend kringelt ze fantasieën om de pijparmen; ze stijgt in het laag gebalk, ze wemelt tot een rookje in het goud geschijn om de lamp.

Zoo vult ze den zolder, mijn domein, met loom gedroom, zóó wekt ze begeerten naar voortbestaan in zoel gemak, waarbij men zich de handen wrijft: wat zou mij de groote dood buiten maken kunnen? wat de winter met haar tirannie van ijs, weefde ze daar niet in een gril van haar opperste bekoring mijn huis met bloemen vol?...

Waar zou ze zijn, waar, waar?....

Zou ze liggen tusschen de stammen der boomen, tusschen de stammenmasten in den tuin hiernaast; of zou ze liggen in het droog-knappend gekreupel, dood gevallen uit een hoogen boom, zou ze daar liggen, krom op de aarde of weggezakt in het vaalrotte loof? Dood, dood, gevoelloos voor koud en naar weder en voor mijn roepen doof....

Of zou ze liggen, lang uit, plat in het leêge land, in het witte gras; zóó klein, zóó niets, dat niemand haar meer zal vinden? dood gestrekt in de alkoude winden, in een kuil, die een paardenhoef sloeg, toen 't nog zomer was.

Vermoord....

O, mijn kleine, mijn koningskat, als ge zóó dood zijt, als ge zoo moet verdwijnen, dan zal ik u bouwen uit mijn harteschat een ruim rein graf, een mausoleum van ijslijnen.

Daarvóor is heel de hemel mijn, zoo hoog en koud ze mag schijnen, ik zal er van nemen ijslijnen, en weven een wade, om uw kleinheid fijn. Met gebloemt van de kou, met sneeuw-geontblader, met dons van rijp, en met briljanten van ijs, kom ik u dekken, zal ik u strekken in mijn doodenpaleis.'

Daar is 't gewulf van blauw kristallijn, en dàar zullen sterren en doodsvlammen zijn....

Wat was dat? Neen, deze maal bedroog ik mij niet. Dat was miauwen, en dat kwam van dichtbij, van achter de deur. Opgevlogen, de deur opengerukt. Brr. wat een ijskou, de wanden zijn wit, de straatdeur staat aan. Opengelaten. Maar daar zat ze, op 't vloermatje. O, klein, wat klein. Brr. wat een ijskou. Ze staat niet op. Ze knipoogt tegen het helle licht uit de zolder. Wrevelig en een beetje haastig stap ik over haar heen, en geef haar een stootje met de punt van mijn schoenvoet. A là. Zacht, ze gaat al naar binnen, mager,

enkel vel.... Ze gaat onhoorbaar, met kleine schokjes in 't gebeentetje der schouders, net als een arme slokkert doet, die een zwaargeladen handkar voor zich opduwt. Brr. Holderdebolder de trappen af, de deur met een smijt toe, dat de glazen rinkinken, in den vriesnacht.

Boven. Daar zat ze, midden op den vloer, de door de kou geslagene, ijselijk in het licht, de twee voorpootjes naast elkaâr geblokt op den grond. Rechtop zat ze op den zoom der schaduw van het doek op den ezel.

Was dat mijn poes, mijn kleine poes? Neen, neen, dat was een vreemd beest, een oud beest, een verloopen beest. Waar waren haar jonge oogen, haar klein kinderronde oogen? waar was haar mooi vel met de glimmende runen? waar haar ijdele staart, en waar, waar was het heerlijke fluweel van haar oortjes? Neen, verdoemd, dat was een vreemd beest. Dat keek niet meer, dat schuwoogde, dat waren de vage oogen van een ziekig mensch, overgeplant in een vreemde omgeving. Dat was ziek gekijk, niet dat van mijn beestje, verdoemd.

Miauw!.... wat een vèr geluid.... Dat kwam nog uit het land, dat kwam nog van de straat, en 'k had het wel gezien, het bekje van binnen was niet rood meer, maar blauwwit, nachtwit, winterwit, doodwit....

....Miauw! ....Schei uit, beest. Schei uit, of 'k jaag je weg'....

In mijn stoel en aan 't redeneeren: 'Waar kom je van daan? waar heb je zoolang gezeten? hé....

- Heb je geen honger. Al drie dagen staat daar vleesch en brood en melk, waar ben je geweest in al die kou? naar beest.'

- Kom dan maar hier. Ben je koud, daar is de kachel. Kom je niet?'

Toen heb ik haar opgenomen, getild naar mij op, en op mijn knieën heb ik haar gezet. Ze woog bijna niet meer. Ze was enkel koud vel, met een armzalig levenden kop er aan, het haar voelde stug en koud.... het zachte gedons onder den buik was aan elkaâr gekleefd, en tot piekjes bevroren.

Wat was ze stil, wat was het stil, wat was de nacht groot en de kou overal.

Zacht voelde ik mijn hand gaan over het vel van mijn beestje, en toen is stil een groot leed komen opzwellen naar mijn oogen.

II.

- ‘Kom, Louis, sta nu eens een beetje stil.’

- ‘Ja, mijnheer Ko,’ zei hij onderworpen.

En 't was weêr een poosje werkstil in mijn atelier. Onder het daklicht tegenover mij stond de jongen poseerend voor zich uit te kijken, de handen in den zak. Zoo had ik hem eens voor de deur zien staan als straatventer van lampenglazenwisschers en komfoor-treeftjes, en ingepakt dadelijk door zijn mooi openluchts-uiterlijk, had ik hem overgehaald, bij mij als model wat geld te verdienen. Dat deed ik nu al een tijdje, 't was wel een goedkoop model, maar 't ging maar niets.

Nu stond hij daar. Hij haalde met een luien ruk zonder zijn handen te gebruiken, zijn broek, die met een touw om zijn heupen hing, op, en keek vervolgens uit de blauwe oogen schuin, op zijn gemak, het raam uit, naar de groote lucht, in de wittige zon, waarin drooge sneeuwpluisjes, als losgestoven donsveêrtjes, men weet niet vanwaar zij komen, voorbij gingen aan het raam.

- ‘Neen, Louis,’ zei ik.

De jongen keek den zolder in, naar mijn gewerk, en een onnoozel-slimme lach spleet het rood van zijn zinnelijken jongensmond vaneen, de wangen poffend, maar eer ik goed opkeek was die lach weggemoffeld met een lippenbeweging, alsof hij hem snel inzoog en stond hij zoetsappig voor zich uit te kijken. Ik wist al lang dat de schooier me uitlachte. In zijn vlagen van losbandige onverschilligheid had hij me meermalen gezegd, hoe zot hij het vond, zich zoo af te beulen op zijn bakkes.

Maar opnieuw zochten zijn oogen verstrooiing en hij zei:

- ‘Ze hèt 't leelijk te pakken.’

Hij sprak van de poes, die in elkaar gekrompen zat in de kussens van den rieten stoel, onder het raam. Gisteren was ze den geheelen dag onrustig geweest en had haar bedorven maag en ziek lichaam rondgesleept door den zolder, maar nu bleef ze stil, wilde niets eten of drinken. Suffend zonder slapen zat ze kleintjes, soms met lustelooze oogen, kijkend naar mijn bewegen.

- ‘'t Is toch een lief beestje, 't is toch jammer.’

De schelm, zooeven had hij mij gezegd, dat ik haar maar dood moest slaan; hij wou 't wel doen, hij wist de huid te verkoopen voor zestien stuivers.

- ‘Kom poes, gaap er es,’ zei hij, in eens uit zijn onbewegelijkheid schietend, en met het gele borsteltje van een lampenwisscher begon hij 't beest aan den neus te kittelen.

Ze schoof stom achteruit, bang voor het gele gedrocht.

- ‘Wil je het gauw laten, hè?’

Een wreed lachen schoof kort hortend den jongen den mond uit. Hij was voorover gevallen van plezier, den kortharigen blondkop met de ruige petkluit van oud bont vooruit, saamgevallen schaterde hij 't uit, de handen op den buik, onder het blauwe gezwabber van het bijna plooilooze vest.

- ‘'k Mot altijd zoo lachen als u kwaad wordt,’ zei hij, toen 't eindelijk gedaan was, ‘maar 't is toch een lief beest, 't is toch jammer.’

- ‘Eergisteren heb ik nog twee katten gevangen,’ praatte de jongen voor zich uit met zijn spuugstem. ‘Een heb ik er op zijn kop getrapt, daar kennen ze niet tegen.’

- ‘Niet?’

- ‘Nee, ziet u, ik schoot em eerst met een steen, hij liep in het land bij ons op het erf, bij de wagen van m'n zwager, ziet u, en daar begon ie te draaien, en toen dacht ik: wacht; en 'k liep naar em toe, en ratsch, mijn hiel op zijn kop. Kijkt u, zoo.... Ach, toen was ie toch meteen uit zijn lijën ook. Wat zegt ú nou?’

Zijn hals en krop was onder 't vertellen aan 't zwellen

gegaan, zijn stem werd al maar natter, of 't water hem van achter kwam loopen in den mond, toen hij met zijn hiel draaide en stompen gaf in den grond, op de denkbeeldige kat. had er een scheutje oogenwit woest geflikkerd, maar langzaam zakten zijn zware oogleden neer, 't brutale smoel was weg en hij stond weêr onderworpen, 't hoofd sentimenteel op zij.

En toen zijn stem met een hap ophield was het stil, op nieuw werkstil. Beneden onder het raam trippelden kinderen voorbij, de school ging uit. Ik hoorde hun druk gekibbel, hun opgewonden-zijn in de langzaam gaan vallende sneeuw. Daar ginder kwam gillend een jongen hard aanloopen; achter in mijn werkend hoofd kwamen de frissche geluidjes, jubelend geklank, hoog lachjesgesteiger vol jonge onnoozelheid. Maar als bezeten arbeidde ik voort, worstelend om het vliedende gezicht te vatten en te hervatten op dien jongen, dat ik me telkens en telkens, dagen lang ontsnappen zag en verder weggaan en dan weêr eens aankomen in de wisseling van het geweldige leven dat uit hem spotten kwam. Beneden uit de steenhouwerswerkplaats bomde het onder me, het dof klopgeslaag der houten hamers gruizelend de steen.

Wat een wuft gegroeide neus en 't leek wel of die vagabond honderd monden had; zoo straks was zijn hals rank als een schooljongenshals en nu was 't een krop dien hij opblies, een zak dien hij volstopte met zijn opborrelende wilde neigingen.

Maar in een geslobber van zijn oude kleedij, lui staakbeenend in de afgerafelde broek en te vadzig nog om zijn handen uit den zak te halen, liep hij van zijn plaats zonder iets te zeggen, met de voeten sloffend, en zakte neêr op 't matte stoeltje, dat ik voor hem had klaargezet als hij rusten wou.

- ‘Je krijgt zoo'n pijn in je rug van dat staan -’.

- ‘Och kom, je hebt gisteren avond zeker weêr te veel jenever gedronken’, je kop is van morgen net zoo rood als een rooie kool -’.

- ‘Heere God nee, ik ben er af -’.

Hij zat al met de ellebogen op de knieën neergelaten en met zijn bontpet als met een dood beest spelend, hing hij voorover, log, vierkant, een vracht op den vloer. En zoo liet hij me neêrkijken op zijn gemeenen rug, die bot kwam, onder het opgestop van de vracht oude kleêren, welke arme menschen om de kou over elkander dragen, Onder het neêrstortende vallicht was die rug als een vlak stugheid, een hard klankbord, waar elke goede redeneering op afstuiten en stuk slaan zou. Er was iets zoo geweldig beestachtigs in het geglimmer van zijn ronden rug, iets zoo laags bij den grond in die nederig gebogen slavenbast, hoe was het mogelijk, dat ik in die kluit grof heid ooit had gezien en er telkens weêr inzag, eventjes, eventjes, het frissche van een openluchtskind, het losse van een vrijen lanterfanter, die gaat zoo 't gaan maar wil.

Zoo had ik hem gezien en zoo was ik hem begonnen, dwalend van uitzicht, mak als een wilde zomervogel in den ontbering-brengenden winter, maar toen 't geld gekomen was, 't geregelde geld, toen verdween dat alles, dan kwam hij 's morgens aanzeulen, hunkerend naar meer geld, opgeblazen met de uitspatting in de oogen van den vorigen avond, met het zwelgen nog zwellend in zijn wangen en hals. 'k Zou hem maar weêr een poosje de wei in sturen, maar hoe kreeg ik hem dan terug, hij woonde met zijn moeder in een kermiswagen en driemaal op een dag sprak hij er van om soldaat te worden, en dan weêr naar zee, en dan weêr wat anders, uitvliegen, uitvliegen, 't was een ellende.

Stil zat voor me, toen ik mijn palet neêrlag, mijn poes, met ingezakten rug, met de bekkenschonkjes en schouderplaten stekend door het vel, tot een bangelijk hoopje saamgehurkt in het mousselien van het stoelkussen. Ze had de pootjes opgetrokken, weggeborgen onder het haarvel en de staart als kouwelijk om zich getrokken. En ze was zoo stil, men merkte niet dat ze er was, alles aan haar was stil, het kopje met den bleeken bloedloozen neus, stil, en de oortjes steil, aan de randen droog en dor zonder een knipje beweging, ze was een doodstille zieke zoo, alleen achter in haar half

toeë oogen donkerde en schroeide de levende koortspijn. Ik had haar een legertje gemaakt bij de kachel, denkend dat ze 't koud had, maar sluipstappend en kleinlijk klagend was ze de warmte ontloopen en teruggekomen onder de frischheid van het raam. Toen had ik haar maar aan haar lot overgelaten, men kan zich toch niet altijd bezig houden met een zieke kat.

- 'Neen! 'k wil ze niet meer!' spuugstemde de jongen met zijn kop naar den grond.

Hij zat wat te frommelen met zijn zwarte vuilvingers aan het dotje van een rouwstrikje op zij van zijn pet, toen kwam hij overeind, eerst de eene arm, dan de andere.

- 'Ik kan er anders wel teugen, ziet u, maar twintig borrels dat is toch te veul, wat zegt ú nou'?

- 'Jij liever dan ik'.

- 'Wat?' schoot hij snoeverig uit, zich ferm en recht makend, de broer van Jan drinkt er wel dertig'.

- 'Wie is Jan'.

- 'Wel Jan, dat is de baas van het danshuis waar ik wel es speul, u weet wel'.

- 'O ja'.

- 'Een goeie man die Bram, die houdt veel van me, maar hij heeft al twee maal een toeval gehad, hebt u dat wel eens meer gehoord, menheer, de vlam sloeg hem de keel uit, van de hitte van binnen, van de brandende jenever'!

Er ging een ribbeling door het vel onder zijn oogen en zijn woorden kwamen uit zijn mondholte zacht en bang, toen hij nog eens zei:

- 'Nee, 'k wil ze niet meer -'.

Maar dadelijk zijn angst verjagend, verzette hij zijn dunne beenen en kletste voort:

- 'We hebben samen al wat een lol gehad, want 't is wat een goeie man. Hij mag me graag. Ze maggen me allemaal graag. Weet u nou, hoe dat komt?'

- 'Nee? Ziet u, dat komt omdat ik altijd zoo vroolijk ben. Ik ben altijd vroolijk, ziet u. Ik maak m'n moeder altijd aan 't lachen, zìet u. Laatst toen mijn vader zaliger stierf, heb

ik er nog aan 't lachen gemaakt. Ze zei teugen me: ‘Louis, wil je nou nog niet er es je ouwe vader voor 't laatst gedag zeggen.... en ze huilde zoo.... ik zei: ja moeder.... en toen ben ik naar zijn bed gegaan bij ons in den wagen.. ziet u.... en ik heb gezegd: ‘Nou dag vader, 't ga je goed.’ Toen is mijn moeder beginnen te lachen. O god, ze lachte zoo.... ik dacht dat ze mijn ouwe weer heelemaal levendig lachte. Ziet u, daarom maggen ze me nou allemaal zoo graag.’

Ik was geduldig over hem gaan zitten en liet hem zijn praatzucht uitbuiien. 't Waren juist de dagen, als hij den vorigen avond gezwendeld had, dat hij zoo doorsloeg, om 't werken te ontkomen. En hij had een slag van verhalen doen, hij kon me soms aan 't luisteren zetten, naar de echo van zijn wild leven. Uit zijn ongeleerd hoofd spon hij soms tafereelen, waarbij 'k mijn studie en mijn werk vergat.

Hij kon me vertellen hoe hij ging, zoodra de kou voorbij was, met zijn wagen, zijn gewielde woning en zijn moeder, die hij zijn *kokkerol* noemde, en met zijn hit, gaande van kermismarkt tot kermismarkt, levende in de groote lucht, in de groote zon. Hij kon me vertellen van zijn bivakken, aan de straatwegen, met het paardje grazende aan den kant van een trekvaart, hij deed 't ho . o . o.... ho.... van de schippers tegen de schuitjagers na. Hij kon vertellen van warme zomerdagen met gestolen aardbeien verfrischt, en van zoel wasemende nachten met hooilucht vol. En hij vertelde graag, al snoevend, van zijn jongensvechtpartijen, en van de groote die hij er had gezien, nadruk leggend op het mooiste en bloedigste, in het meègaan met zijn verhaal. En ze waren soms wel wat bont, zijn geschiedenissen, en vol van noodkreten uit houten reiswagens, angstkreten uitgestooten in den nacht, van onder de neêrgeslagen zeilen der veldtenten, om hulp roepend, en van onder de hangende nachthuiven om mallemolens, waar 's morgens vroeg, mannen met woeste nachtharen elkaâr nazaten met bloote messen, om een vrouw, zoekend elkaâr te steken en te dooden, in het morgendonker tusschen de houten paarden door en tusschen het stijve

geschommel der geel geverfde leeuwen van de caroussel.

En hij wist te verhalen, en hij deed het graag, van dichtbij geziene bacchanalen, van menschen in troepen en 't keurslijf uit. Dan leefde hij op, dan begon hij te stappen en met zijn armen te doen; met een ruk had hij zijn pet schuin gezet; en met grooter oogen kijkend naar mij op, riep hij: ‘Kijkt u, zoo.’ Hoe hij ging in den roodwalmenden kermisnacht, in de bolle opwindlng van muziek overal van daan, in het vette gegeur van goedkoop oliegebak, overal in de lucht een lollenden menschentroep vooruit; bezetenen van vrijheid en jenever als hij, die op zijn harmonica zagend, in de ruimte zijn hoog heesche jongensstem voor zich uitstuurde, zingende: ‘Och meissie, wà bè je lief en skoon’. En dan zag ik hem weêr, dan sprong en rees er uit zijn afgestompten jeneverkop, uit zijn winterdofheid, zijn loutere jonkheid op, soms als een straal spattend uit een aangeslagen vuursteen, soms tot een breedheid van vlammende verbeelding, gaande om hem, komend voor het geslobber uit van zijn luien gang; en er was iets heel ongewoons, iets heel frischs in zijn vuile stem, als hij dan neêrviel op zijn stoeltje, en zijn groot verlangen naar den ruimen zomer uitzuchtte: ‘'k wou dat 't maar weêr voorjaar was.’

Maar als hij, zooals nu, aan 't vertellen sloeg van zijn gezwerf, van zijn nachtbraken en van zijn gauwdievenhistories uit de stad, dan schoof er vaak tusschen hem en zijn naar diefstal en jenever ruikende vertelling, plotseling als een staak uit den grond, zijn groote angst voor de politie, dan bleef hij in de war gebracht staan, stom, met nog pratenden mond, alsof een vuist hem had gegrepen van achteren in den nek, en hij zweeg, zweeg, begon nog eens stotterend, maar sloeg dan aan 't liegen, dat hij 't zelve geloofde.

Och, liegen, dat wist hij niet wat het was, hij loog uit gewoonte, en uit lust om te liegen; als een artist te midden van zijn materie, stond hij vaak midden in zijn jokkernijen. Dan verstrikte hij in zijn eigen verzinsels en eer het verhaal gedaan was, had hij zich wel tienmaal versproken. Deed ik dan maar, en dat was voor het werken het verstandigste, of ik alles

geloofde, dan voelde hij dat niet, sloeg door, al maar meer meêgesleept door zijn fantasieën. Maar soms gebeurde het, dat ik het kriebelen van den lust niet weêrstaan kon, en hem zei, hoe hij loog, dan werd hij kort en norsch, of wel, lachte me driest in 't gezicht uit, of zooals meestal, hij maakte zich sentimenteel, lei het hoofd op zij, begon te klagen, schijnheilige woorden, fraseerend zoo zijn grootsten leugen; de leugen van zijn bestaan, de leugen dien hij met de moedermelk had ingezogen, en de leugen van zijn gansche ras en soort: ‘och een mensch mot al wat doen om zijn broodje te verdienen. Wat zegt ú nou?’

Het rusten had nu lang genoeg geduurd en ik zei:

- ‘Wil je?’
- ‘Ja menheer,’ maar hij bleef zitten.
- ‘Neen, ga nu staan. Als je 't goed doet krijg je een sigaar.’
- ‘Hè, twee, dan heb ik er van avond ook nog een.’
- ‘Twee.’
- ‘Ik geloof dat er maar weinig jongens zijn, die 't bij u zoo goed hebben als ik.’
- ‘Kom, ga nu maar staan.’
- ‘U bent een goeie menheer.’

Hij hielp zich op, schokkend in een korten, als een plotselinge hoeststoot hortenden lach, kwam heelemaal overeind en slobberde in alle vadzigheid vooruit.

En het werken werd hervat onder het luide gegeeuw van den jongen, die met een wijd kakengegaap omdraaide op zijn plaats en me toen kijken liet in zijn open mond met wreede, stompe tanden; als een apenbek, bleek-rood van binnen, klepte de holte toe.

- ‘Allemaal lust.’

Na het geworstel kwam al gauw het krachten slopende geploeter, om het leven te geven, het leven dat alleen leven voortbrengen zal. En het gewerk bezat me weêr, dat alléen maar mijn groote behoefte voldoen kan naar dadengeleef.

- ‘Kijk, kijk, ze wil er af. Kan je wel, poes?’ spotte de jongen, ‘Wil ik je een gatje geven?’

De kat was opgekomen en probeerde voorzichtig te dalen van het kussen. 't Lijf stijf voorover geheld, de staart slap achter haar aan; zei haar instinkt haar, dat ze er morgen niet meer zou kunnen afkomen? Ze aarzelde, tastte met de pootjes onder zich en liet zich eindelijk zoo gaan. De nagels haakten en krasten weêrstrevend langs 't afgezak van 't stoelkussen; maar ze viel zacht op den vloer, zonder geluid begon ze dadelijk te stappen, maar niet wankelend, de pootjes nog klauwend aan den grond.

En als een slaapwandelaar, die niet ziet of hoort, maar recht voor zich uit gaat in de zekerheid van zijn droomenvisioenen, ging ze, laag op den grond bewegend, onder mijn hooge oogen voorbij, tusschen den jongen en mij door, den ezel langs, recht naar de deur.

- ‘Ze wil er uit,’ zei hij.
- ‘Neen, ze zoekt de frischte.’

Ze was al bij de deur. Daar stonden twee schilderijkisten als armelui's doodkisten, wit houten plankenbakken, ruw en ongeschaafd. Ze stonden schuin geheld tegen den wand daar, met de losse deksels, geleund voor elkaar. En zij schoof de donkere sleuf in, in de gaping er tusschen, de staart stak er nog uit, doch ook die verdween. Maar even daarna kwam haar kopje weêr schemeren, ze had zich omgedraaid, zooals een kat dat doet in zijn nest.

- ‘Laat haar maar met rust,’ zei ik tot den jongen.
- ‘God ja, 't is wat een lief beest; 't is toch jammer.’

Ik zette een schoteltje water voor de kisten-opening, zieken zijn dorstig, - maar toen weêr aan 't werken, men kan zich toch niet altijd bezig houden met een zieke kat.

Buiten voor het raam was de sneeuw aan 't dwarrel-dansen begonnen in een schuin-gekruis, in een opgezweef en neêrgewemel van witte vlokken, en een bleek geschemer kwam schaduw sproeien in de ruimte van den zolder, sluierend het raam, als een scherm van dun gaasdoek dat doet voor de lichtschuwe oogen van een doodzieke.

III.

Twee dagen zat ze daar zoo, in den donker, zonder beweging, zonder een geluidje van lijden, klachtloos te sterven in haar zelfgekozen hoek. En ik moest wel dikwijls naar haar komen zien, al wist ik toch wel telkens hetzelfde te zullen vinden; het schemerende hoopje, het ziek haargeglim in het kistendonker en het smartgeglimp van haar vèr naar binnen schouwende oogen, die stom in zich zelve leden.

Eenmaal nog, den derden dag van haar ziekte, had ik haar gestoord en haar opgebeurd, met de hand zacht onder haar borst, en haar gezet bij het raam, op haar oude plaats. Er was een goed buurvrouwtje komen kijken, en die had het oude hoofd, in het zwart wollen winterkapje boven haar geschud, en gemeend had ze: het zouën misschien de tanden zijn, daar gingen veel poesen en ook veel kinderen aan dood; en gezegd had ze: van de natuur die haar loop moest hebben: want je wist toch maar niet wat je aan zoo'n beest moest doen. Maar wat later, ze was al weg, was de poes opgestaan en had beproefd te dalen van het kussen, maar 't ging niet meer, dus had ik haar moeten zetten op den grond, voorzichtig, bang om haar zeer te doen. En dadelijk was ze aan het loopen gegaan, wankelend nu boven haar klein gestap en halsstarrig was ze teruggekropen tusschen de kisten, koppig saamgehurkt in haar sterfhoek, norsch gesloten in al haar kleinheid, maar klachtloos als een sterke man, die onverzettelijk in den toorn om zijn lijden gesloten loopt.

En buiten lag al dien tijd de sneeuw, die de geluiden meêneemt, en de voorbijgangersvoetstappen tot onhoorbaarheid dooft. 't Was een Zondag de vierde dag van haar ziekte. Als ik beneden kwam zag ik het pad lang gaan, rein verdwijnend tusschen zijn boompjes en huisjes, met de glinsterende sporen der voetzolen en der wagenwielen: want het vroor nog immer, in de buurt was niemand, maar in de verte van het pad kwam een boerenvrouwtje donker aandribbelen, haar zondagskleertjes schikkend, zooals ze kwam

uit haar huis, 't kerkboek met gouden slot in de hand. En de huizen stonden allen blank overhuifd en de rook der donkere schoorsteenen was weekelijk blauw in de warmwitte lucht, van sneeuw nog vol. Breed bleek lag het land achter de zwarte rasters, het zwol weg onder het malsche sneeuwdek in de witte winterstilte van den zondag, en van de zijde des Amstels relde dan soms een gaande of komende tram haar gerel, het kwam, zuiver klepelgeklank in de ruimte, leêg van geluiden, als het schellen dat een priester vooruit gaat, in een roomsch land, wanneer hij het laatste oliesel brengen komt aan een verre stervende.

En ook in mijn huis was het stil, stil door de sneeuw, stil door de zondagseenzaamheid van het huis, en door mijn raam zag ik op lichte daken, doodsbaren onder witte lakens.

Maar tegen den avond van dien stillen dag, toen ik nog eens kijken kwam, hoe het haar ging, zat ze vooruitgekropen, den kop boven het schoteltje met water. Wilde ze drinken? Ik reikte haar het schoteltje toe, maar er bewoog geen een begeerte meer uit haar klein lichaam. Was 't om de koelte dat ze zoo hurkte boven het koude water? brandde de doodskoorts binnen in haar hoofd? Wat kon zoo'n grove man doen voor zoo iets kleins van zijn liefde? Een schoteltje sneeuw zou nog frisscher zijn. Naar beneden en het wit steenen plakje geschept vol frissche sneeuw, en dan de kachel uit en haar zoo gelaten in de kou van de werkplaats.

Maar den volgenden dag was 't pad een poel, het vroor niet langer, het dooiwater lekte en rikketikte om mijn huis, watergestraal en gezijpel kluste kuiltjes in de sopperige brei van sneeuw en modder en groef de voegen tusschen de gele straatklinkers uit. En er was binnen een gezuig en gezucht van ontlatende kou en op het dak en uit de boomen in den tuin was 't een voorjaarsleven, alsof er veel katten leefden, maar met plomp geruisch, met den gedoofden slag van schoppen aarde op een kist, vielen de plakken sneeuw, langs de pannen op de aarde neêr. En er was een lucht van ontbinding en overgang overal, de lauwe geuren van weg-

terend wintermooi, lucht van dooiwater en van rottend ijs en van sneeuw die vergaat. Nattig ook kwam het licht treuren naar binnen, blauwend als het waas om gebroken oogen, zóó de ruimte nemend voor haar week geschijn.

Nog leefde de poes, ze zat klein, maar vast in haar hoek gehurkt, tusschen de kisten zonder een geluidje van lijden, den kop laag, de oogen in een booze doodstrakte, boven het schaaltje met gesmolten sneeuw.

't Was wel al twaalf uur toen de jongen schelde. 't Leven uitsnaterend kwam hij binnen, hij had niet vroeger kunnen komen, hij had zich moeten aangeven voor de militie. 't Dooiwater droop uit de rafels van zijn broekspijpen, bij elken tred dien hij hooger klom achter me op de trap, hij droeg den modder neêr van zijn gedool door de slijkstraten, overal waar hij zijn slofvoeten schoof. Hij slobberde heelemaal naar binnen als altijd met de handen in zijn zakken, duwde de deur met een achteromstoot van zijn elleboog dicht en schreeuwde toen dadelijk, mij bij de kisten ziende:

'Heere Jezus, ze leeft nog: nou hoor, da's een taaie.'

Zijn blondkop slingerde op zijn schouders, hij droeg daarop een nieuwe pet, schuin, losjes op het rechteroor, 't was een blauwe zeemanspet met recht glimmende klep, met een glad gelakt stormriempje aan twee koperen knoopjes, waarin geelglimmende ankertjes blonken. En ook zijn das was nieuw, en niet als een touw meer om zijn hals gedraaid, maar met zorg behaagziek gevouwen, en dan met een loopende matrozenknoop onder het strottenhoofd dicht gehaald.

Dadelijk was hij thuis en neêrgevallen op zijn stoeltje.

- 'Waar is je pet'.

- 'Hier -'.

- Als een oud vel en dichtgevouwen in vieren kwam het ding zijn zak uit.

- 'k Heb hard geloopen, begon hij te liegen met een hik, want 't was al laat, we hebben veel lol gehad, we waren wel met zijn twintigen jongens..... he..... maar die heeren die hebben altijd de tijd, ze hebben me lang laten wachten, wel.... wel... drie uren. Ze mosten me opzoeken

in de boeken, wanneer ik geboren was, ziet u. Nou weet ik 't meteen,.... mijn ouwe vrouw wou 't nooit zeggen, dan hoeft ze niet te trakteren as 'k jarig ben, ziet u..... maar nou weet 'kt.... den zeuvenentwintigste mei van het jaar een en zeuventig... Weet u nou hoe oud of ik ben?..... Nee?.... achtien.... de heeren hebben 't gezegd, van 't jaar één en zeuventig.... een mooie leeftijd... â's m'n ouwe maar wou, dan ging ik naar zee, naar den Oost... maar 'k ben al twee keer teruggehaald... m'n moeder geeft 't telkens an.... één keer was ik al in Harderwijk. Je kan teugenswoordigs niks meer doen, wat zegt ú nou.... maar ik word toch afgekeurd, ik heb een springaar in mijn oog, hier in mijn rechter.... een springaar....

Dat beloofde wat. - Het geslenter van den ochtend, het de-held-zijn van een troep wilde jongens, allen dapper, omdat ze zich hadden aangegeven voor den soldatendienst, het schetteren onder elkaar over oost en zee en mooie kleêren, het getrakteer, het telkens er nog ééntje pakken; het luidruchtig geboemel van jeneverkroeg naar jeneverkroeg had hem losgemaakt in het geontdooi van den winter en het leven in hem wakker gegeeseld.

En hij was dien middag onwederstaanbaar. Gelijk het bruis op de lippen van een bezetene, borrelde het leven over zijn lippen, het spoog uit zijn oogen, het schuimde in zijn mond, het leefde uit zijn losgeraakte armen en beenen, met zijn handen, niet lui meer, begeleidde hij in de lucht zijn vaag gevisionneer. En in het opgeblazen durven, in het zelfgevoel van zijn dapperheid was hij aan 't tabakspruimen begonnen.... een man mot kenne pruimen, wat zegt ú nou, ja.... want wie geen slokkie lust... dat 's geen kerel'..... En hij stond half te kauwen of dan weêr de heete pruim in zijn mond heên en weêr te gooien...; er kwam een klein vies optrekken van het wangenvleesch, om de neusvleugels, de mond viel een beetje open, want 't overvloedige sap kwelde hem en kwijlde zijn mond vol. Dan liep hij van zijn plaats, in 't fatsoensbegrip van bij een heer niet op de planken te mogen kwalsteren en hij spoot het tusschen zijn scherpe

tanden door, sissend in de kachelbak, of wel, dikwijls als hij niet durfde wegloopen van zijn plaats, slokte hij, met een weêrstrevend gewring van zijn heele keel, het bittere sap naar onder.

Zoo ging de middag voorbij, van werken geen sprake, telkens bovendien liep ik even kijken naar de kisten, in de spanning van het wachten op haar sterven. Zijn luidruchtigheid ging heel veel over mijn hoofd heen, ik was met mijn gedachten niet bij hem.

Dus deed hij wat ie wilde; met zijn wildebeesteninstinkt voelde hij dat hij de baas was; de enkele malen dat ik hem verbood, lachte hij slim, of hield zich sentimenteel; maar dan rommelde op den zolder weêr zijn genot rond, en zijn luidruchtige pretstem kletste voort; hij rakelde al zijn kennis en kunstjes bij elkaâr, opsnoevend tegen zich zelve, bedacht hij nieuwe dingen, om mijn aandacht te hebben, om het werken, het stilstaan, te ontkomen.

Hij keerde een brandend stompje sigaar met zijn lippen in den mond om, en rookte met het vuur naar binnen, en flapte het dan weêr zijn natten lippen uit, en trok en haalde, met hol ingezuig van zijn elastieke wangen, het natte en half uitgedoofde eindje weêr in rooden brand. Hij beet een cent door midden, het koper knauwend en wringend tusschen de klem van zijn wreede tanden. Hij maalde een stuk kool uit de kachel fijn, knersend liep het zwarte sap zijn mondhoeken uit. O... maar hij kon nog wel wat anders... Hij begon omgekeerd over den zolder te loopen, zijn handen met gesloten vingers als van een aap, plat op den grond, de beenen knieknikkend in de hoogte spartelend, het vuile jasje als een jak afhangend om zijn kop en handen. En daarna nam hij een stuk papier ‘pampier genogt’ en vouwde het in wel vijftig repen, langzaam, geduldig, als was het een gewichtig iets, precies, en begon toen: ‘Kijkt u’ er meê te draaien en te wringen, het uit te klappen en dicht te slaan, het te rimpelen en te plooien tot allerlei figuren als een volleerd goochelaar. Met een zeurige, weenerige stem begon hij er een lesje bij op te zeggen, dadelijk terugvallend in den

juisten toon: ‘Dat is voor 't eerst, Heeren en Dames, een kleine hand-harmonica,’ lijmde en zong zijn kermisstem als stond hij midden op de markt onder een hoop kijkers of voor een deftig huis met veel kinderen om zich, in een wijde straat. Figuur na figuur kwam en wrong hij van 't papier, dingen met stompe gelijkenis aan de dingen die zij verbeelden moesten. ‘Dàt is een tràp om meê naar bóven toe te gaan, kijk nou draait ie, dat is een kerkraam... en dàt een kokarde die de heeren postiljons op de hoeden dragen en dat een ster voor kòningen en kèizers.’ Dat is een zonnewaaier om te verkoelen... en dat een époulet die de heeren officieren op de schòuders dragen’ -..... Dat is een klein schilderhuisje en dat een wijnglas waar de heeren graag sjampanje uit drinken..... en dat een kanapee en dat een vòetenbankje en dat een kinderenwieg. Suja.... Suja.....

Het stijve papier ratelde tusschen zijn vingers, frommelend en friemelend en knijpend en rekkend: ‘ziet u 't pampier is te stijf, 't mot olifant wezen....’ ontwikkelde hij met veel armgewerk en vingergeschik, het gevirtuoos een beetje ontwend, zijn reeks van papieren gelijkenissen. En hij liet de gewrichtjes der vingers knakken en kraken, als hij met een slag, een hokus pokus slag, het eene figuur uit het andere haalde, tot het vermaak der menschen, die hij denkbeeldig om zich had. Het lesje liep af.... de letter K kwam, een Spaansche halskraag werd een preekstoel met een trap er aan.... en toen de raderen van een stoomboot die door het water gaat.... Dat is een priëel, zong hij.... en dat het mussie dat mijn zalige gròotmoeder droeg, is ze niet zàlig, dan is ze ten minste gelukkig uit de vòeten.... en dat is een spùugbakkie.... en dat een kùipersschaaf... en dat een koetslantaren.... en dat, Dames en Heeren, is een Engelsch zoutvat, en als je nou allemaal wat geeft dan heb ik óók wat.’

Het gestrookte en beduimelde papier, grauw geworden onder het geknoei van zijn morsige vingers, had den vorm nu van twee lompe bekervaatjes, met de punten vast aan elkaâr.

In den kneep, in 't midden, hield hij de gelijkenis bijeengevattusschen duim en vinger. Hij stak het bakje bedelend vooruit, nam met de andere hand zijn bontpet nederig af, hem van boven vattend aan de bol, als een pleister trok hij het ding van zijn kop, en ging toen rond.

- 'Nee, 't was maar gekheid' ziet u, zei hij even bedremmeld.... maar ziet u, u weet nou wel veel... maar ik ken ook een heele boel.... Och, mijnheertje lief, ik kan nog wel wat anders doen.... en ziet u, u hebt nou wel veul gezien van uw leven, misschien, maar dat hebt u nog nooit gezien...' Geeft u me nou er is een slok petroleum.'

- 'Wat?'

Maar eer ik het beletten kon, had hij de oliekan van zijn plaats getild en ontstopt.

'Och nee, geeft u me nou maar es een lucifertje. Nee, wees maar niet bang, 'k zal geen kwaad doen. Zet u de deur maar even open.... Toe, geef nou hier.... och bè je belazerd, 't is wàt mooi -'

En toen zette hij de kan aan zijn mond en zoop met de lippen tot een tuit gehold, een forschen slok van het vieze vocht. Zijn oogen lachten triomfantelijk boven zijn vetten mond, hij draaide met het gezicht naar de deur, vervolgens streek hij de lucifer aan. En langzaam, en nogmaals omkijkend, ging zijn arm met het brandende stokje tot vlak boven zijn kin, en toen spoot hij in eens, met een blaas van zijn wangen, met een klein voorover- en teruggeruk in de schouders, de olie met de lippen poederend, het stille geel en blauwe hout-vlammetje in.

En, als een garf van fijn vuur, vloog er een roode vonkenvlam, een meer dan een meter lange pluim van vlammend gesprankel voor zijn mond uit. 't Was alsof het leven vuurlaaiend braken kwam uit zijn strot; met schrik om het hart, met kloppende keel stond ik het aan te staren. 'k Zag zijn wild dartele oogen blikkeren van genot, witlichten in het vuurleven boven den bundel van poederend vonkengoud. Hij kneep de lippen dicht, alsof hij de vlam afbeet, ze was

uit; ik hoorde het als ver lachen, spoelen in zijn vollen mond, maar om hem was het een oogenblik donker.

Maar alweêr een sproeisel van laaiend licht, een schoof licht, een gulp van zijn heeten adem geleek het, in brand gevlogen, zijn beestennatuur ontploft als een vuurpijl, uitsissend uit zijn kokende binnenste.

Had ik me vergist? Had ik onder de vonkenkolom door mijn poes niet zien schuiven uit haar sterfhoek? had ik niet een klein donker geslinger gezien naar het open buiten? Maar de jongen bleef vlammen spuwen, zij vlogen en stoven de deur uit, want met een laatste inspanning van zijn longen en wangen spoot hij zijn bek leêg. In vonkengewervel, in kort gebrok van roode vlammetjes, flakkerend als vurige vlinders in het poeder van stuivende lichthitte, in zwart rookgekrinkel vlogen ze door het gat tot in het kleine portaal.

En toen.... een gesmoord klots, klots, een dof bonkend gecadanseer van een week ding, vallend en stuitend in den val, langs het hout van een trap, kwam stommelen naar binnen.

- 'Doodsvlammen, doodsvlammen'....

Maar daar was een lach al aan het bulderen begonnen, een bezeten lach, een hard gehort van uitgestooten gelach, en ik zag bij de bovenste trede den jongen staan, voorover gebogen over het trapgat met de handen op den buik, krimpend en buigend en wringend en trappend met de voeten in zijn dol plezier. 't Bloed zwol in zijn hals en ooren en hij sloeg met den kop, zijn oogen hadden het benauwd in hun holten, maar van zijn olievette opengebarsten lippen, druischte zijn lach, schaterde zijn lach, bonkte en blèrde en hooggilde zijn lach, rauw als het geschetter uit een triomf blazende trompet.

- 'O, o!' proestte hij. 'O God, o Jezus, kijk nou menheertje, ze wier levend, maar nou is z' er geweest. O kijk toch, kijk....'

En ik keek, ze was dood. Heel beneden lag ze, schuin neergekomen na den tuimel, gevallen op de goorgele bies-

ruiten van de vloermat onder aan de trap; plat lag ze zoo, plat op haar zij, donker, met den staart achter zich aan, als was ze doodgebleven in een bangen sprong.

En weêr als een ontdekking plotseling, zooals men iets zien kan voor de eerste maal, drong zich uit de laagte haar kleinheid naar mij op, zag ik weer nu, hoe ellendig klein en mager dat ze was.

En langs de treden ging ik omlaag en ik bukte en raapte haar op van het vloermatje, terwijl boven door de trapholte het geweldige lachen van den jongen buitelen bleef en neêrvallen kwam, over haar en mij, daar waar hij hoog op de trede nog stond uit te stuipen in een kramperig gehik van heetschokkende ademstooten.

- 'Ga maar weg, Louis' zei ik, toen hij beneden was, 'hier is je geld.'
- 'Mot ik morgen weêrom komme, menheer?' vroeg hij, uit zijn nat gezicht nog lachend.
- 'Nee.'
- 'Overmorgen?'
- 'Nee.'
- 'Niet. Dan zal u me wel weêr kommen halen.'

Hij draafde weg, met het geld rammelend. In de verte van het pad hoorde ik hem nog aangaan tegen de kinderen, met zijn luidruchtige jongensstem, maar in huis was het op nieuw stil.

En toen heb ik haar gedragen naar boven, en stil heb ik een laken genomen, een schoon linnen van mijn bed, en ik heb dat zorgvuldig gespreid, glad over het mousselien van het stoelkussen.

En zooals ze was in de strakke strekking van haar doodzijn, heb ik haar nedergelegd, met den staart hoog in het blanke geplooi.

En op mijn veldstoeltje heb ik mij over haar gezet toen, en ik ben haar aan gaan zitten kijken zoo ze daar lag, wel wat weggezakt in het kussen, maar niet zoo klein meer als straks, zóo ze daar lag, mij aankijkend met het oog open en vol verwijt, uit het witte getreur van het armelui's lijkenlinnen.

Februari '89, *Nieuwer-Amstel*.

Vreemde Verschijning door Ary Prins.

Den derden dag, dat ik op reis was, kwam ik in een vreemde sombere stad, omgeven van dorre zandige vlakten, bloedkleurig beâard door ijzererts.

Tot tegen het vallen van den avond, dwaalde ik langs donkere, sterk overhellende huizen, waartusschen de lucht hoog weg een melancholisch lichtend pad scheen, en langs smalle grachten, gevuld met een groenachtig stilstaand water, vol geheimzinnige opborrelingen, en waaruit zwarte glibberige palen spookachtig opstaken.

Ik zag in holle nissen, op donkere hoeken van straten, uit hout gesneden Madonna's, met afgeregende kleuren, waggelend achter roestig traliewerk, waarvoor eens in vrome tijden een waskaars had gebrand - en, in een oud romaansch kerkje, op dikke muren, half vergane fresco's: een barbaarsche, groenachtige, bruinbespikkelde Christus met uitgeteerde stijve armen en een dof rooden mantel om de puntige schouders, te midden van apostelen, die plechtig omhoog wezen, en wier witte haren als vlammen boven bleek gele gezichten opkrulden.

Het was reeds donker, toen ik naar mijn logement ging. Een zwoele stormwind deed de roode olievlammen in de

waggelende straatlantaarns omkrullen, en over de stad schoven losse roetzwarte wolken met uitgerafelde randen.

Een bleek schijnsel gleed langs de huizen, en in de onzekerheid van een geheimzinnige schemering zag ik vreemde, bewegende vormen. Schoorsteenen werden dreigend door hunne uit de duisternis opduikende rechtlijnigheid, die scheen te breken. Verlichte vensters sloegen op muren uitgerekte helle vakken, waarop de schaduwen van ontbladerde boomen als skeletten heen en weder dansten. Langs gevels, die onverwachts uit het donker te voorschijn sprongen, streken lichtende lijnen, als schrampte phosphor tegen den steen. Donkere massaas, zwak beomtrekt, hadden van uit de verte de geweldige vormen van byzantijnsche monsters en het gepoetste koper van deurkloppers vlamde op het donkere hout als basiliskoogen.

Dit alles maakte mij onrustig, en de onverschillig-treurige stemming, waarin ik sedert dagen verkeerde, en die bijna weemoedig genotvol was, ging op in een onbewuste vrees, die groot en geheimzinnig uit het hart opsteeg.

In het hotel gekomen, ging ik dadelijk naar boven.

Mijn kamer was aan het einde van een lange, smalle gang, en hier boven den grond, bemerkte ik eerst hoe hard het stormde. De wind gierde aan beide zijden langs het huis, met sombere langgerektheid, alsof stoom werd afgelaten, en zijn geweld was zoo groot, dat ik den indruk kreeg, dat het huis door ‘materie’ was omgeven, evenals bij een sneeuwval of overstrooming. Het dak kraakte boven mijn hoofd, en het tochtte in de gang zoo erg, dat ik mijn hand voor het licht moest houden. Ik droeg het een weinig ter zijde, en toevallig omkijkende, zag ik op den witgekalkten muur mijn zwevende schaduw, lang uitgetrokken, met een dansend peervormig hoofd, op smalle schouders, en dunne beenen, die ombraken op den vloer.

Door den storm kon ik maar niet in slaap komen.

Voortdurend keerde ik mij om, het hoofd vol wilde ge-

dachten. Ik wond mij op over kleinigheden, of dacht met de obstinatie van een geloovige, die honderdmaal achtereen hetzelfde gebed prevelt, voortdurend over ééne zaak.

Het was eindelijk niet meer uittehouden; ik sloeg de bedgordijnen open, stak de kaars aan, en op een arm leunend, keek ik lang naar den spiegel, die doodglansde in het donker. Hij hing voorover, en ik zag een kwik-glimmende plek in het glas. Waar had ik die melkkleurige metaaltint nog meer gezien? Ik deed vreeselijke moeite het mij te binnen te brengen, maar mijn geheugen was verzwakt, en ik kon mij alleen iets herinneren van een fijn witten nevel die langzaam optrok, en vol bewegende lichtjes was. Ik zag die lichtjes, zij kwamen nader, en in een vreemd bosch van hooge dennenstammen, zwart glimmend als ebbenhout, waarvan gouden naalden onhoorbaar afregenden, zag ik een processie van meisjes met lange waskaarsen, die dof geel opflikkerden in de dun-witte ijlheid van den mist.

Zij gingen met langzame schreden, en plechtige gebaren der smalle handen op een mat-purperen sneeuw van anemonen en om haar heen kromden zwart gebrande takken uit den grond, harig als insectenpooten, waarop mosgroene pluimen statig heen en weder wiegelden.

Hare doorzichtige slepende gewaden, van fijn lila en onschuldig rood, golfden om het ijle bloesemblanke van maagdelijke nevelvormen met amberwitte rondingen en teer-rose schaduwen, en zij zagen mij strak aan met groote wijdgeopende oogen, waarin het blauwgrijze van een ondoorgrondelijke treurigheid een zachten wellust van gemakkelijk vloeiende tranen in mij deed opkomen.

Ik ontwaakte, en lag op mijn rug, terwijl de kaars nog naast mij brandde. De opgeslepen vlam laveerde door den tocht in alle richtingen, en met mijmerende strakheid zag ik naar de donkere meubelen, wier geheimzinnige onbewegelijkheid uit de rijpe schaduwen naar voren glimde.

Ik rekte mij uit, luisterde droomerig naar het getril der ruiten, en ongeboren gedachten sluimerden weder in de nevel-

plooien van mijn geest, maar op eens schrikte ik wakker door een zacht geluid, dat met den storm in geen verband stond.

Het klonk als voetstappen, en ik begreep dadelijk, dat zij naar mijn kamer kwamen. Mijn angst was geweldig. Het bloed bonsde tegen mijn slapen, en mijn oogen, die zich verwijdden, gloeiden, als had ik mij lange nachten over duistere boeken ingespannen; groote druppels rolden langs mijn voorhoofd, en de voetstappen naderden langzaam, heel langzaam. Zij waren slepend zacht, bijna onmerkbaar in den storm, maar ik hoorde ze boven alles uit, als beefde de grond onder de schreden van een metalen kolos. En op eens sprong de deur wijd open, met een zacht gekraak, alsof de wind het deed.

Een koude vrees smoorde mijn keel toe. Het bloed stroomde naar mijn hart, dat dreigde te bersten. Ik voelde, dat ik doodsbleek werd. Voor mijn, 'inpuilende' oogen kwam een fijn grijs waas, als waren zij overspannen door een dun vlies, en met verlammende starheid zag ik naar een ouden man, die binnenkwam.

Zijn platte kop, gesloten in een grijze pruik, die omkrulde bij de beenige ooren, was bolwit als een champignon en met gezwollen bleek-blauwe aderen aan de slapen. De oogleden waren lang uitgerekt, bijna gesloten, en van onder de loodgrauwe gleuven gleed een doodgaande blik naar mijn bed. Van het lichaam zag ik alleen vage omtrekken in een koolzwarte duisternis; maar plotseling begon het hoofd te bewegen.

Het rolde stuiptrekkend, grijnzend heen en weder tusschen opbultende schouders. Het danste; het sprong op als een veerkrachtige bal, in een electrischen vonkengloed, en viel neder op een bloederigen halskolom.

Toen zakte ik achterover, en zag niets meer.

Bij mijn ontwaken was het helder dag, en had de storm zich gelegd.

Een gevoel, alsof een band om mijn hoofd was gesmeed,

mijn brandende oogen, en een vermoeiende prikkeling in de voeten, herinnerden mij aan den onrustigen nacht.

Ik sprong echter haastig uit het bed, zonder veel om het ‘hoofd’ te denken, kleedde mij aan, en schelde den knecht. Heeft u van nacht niets gemerkt, vroeg hij geheimzinnig, onder het aanreiken van het scheerwater.

- ‘Neen’ zeide ik werktuigelij k, en mijn stem stokte.
- ‘Een oude Heer, die naast u logeerde, heeft zich den hals afgesneden.’

Soost, Aug^{s}. '88.

Sonnetten door H.J. Boeken.

I.

'k Ben maar een klein mannetje: over mij gaat
Heen als een mooi schriklijk onweêr het spreken,
Hoog rhythmische ziel-smart-spraak, waarin breken
Uit, wie hartstochtelijk snikken in haat,

Liefde, doodspijn. In mijn binnenste slaat
Als een wellend bronnetje, een pols, die smeeken
Blijft om genieten, begeert', die den bleeken
Dood vreest en om 't leven de arremen slaat.

En dat men zich moet schikken in het leven
Is ook een ding, waarvan 'k niet veel begrijp:
Ik vind, het leven wil mij altijd geven
Zoo veel genot, dat ik naar meer niet grijp.

En 't denken is mijn lust, en 't stil-weg spreken
De mooie woordjes, wier rhythme ik nareken.

II.

O, woordjes mijn, wat moet 'k u dankbaar zijn,
  Waar zijt gij toch, waar komt gij toch van daan?
  Gij kunt altijd mijn heerlijkheid verstaan,
Veel beter dan ik denken kan in mijn

Klein geestjen: kom, laat mij u bidden aan,
  Want telkens als ik bidden durf, verschijn!
  Komt gij rondom me als vlinderkens zoo rein,
En licht, en wit, zóó komt gij rond mij aan.

En zóó ook nu, nu ik u murmlend roep,
  Komt gij rondom mij, fladderend zoo zoet,
Mijn lippe' en wangen streelend, lichte troep,
  Als werdt gij altijd uit mijn hand gevoed,

En toch, och alle menschen konde' u lokken,
Maar enklen wie gij laat zóó met u jokken.

III.

Demeter, o, die met haar blonde haren
Blauw-oogig zelve wel de zomer scheen,
Rijpend tot oogst in gouden korenaren,
Golvende vlakten, langs de heuvlen heen,

Die gingt door 't land, rondstrooiend om u heen
Goudene vlokken, 't zaad, 'dat altijd baren
Moet rijkdom de aarde haren bewonaren,
Strooister van zegen, milde voor elkéén!

Die baardet zelf den blauwen-hemel-koning
Des goddelijken lichaams vreugd en smart,

Wie woonde bij u in uw wouden-woning,
Lieflijkst van allen, liefste kind uw hart,

Die telken herrefst daalt naar de vertooning
Schimmiger doôn en den doodskoning zwart.

IV.

Mijn moeder was Latona, die de Maan
Baarde met mij. Ik en mijn zachtre zuster
Zijn schoon onder de goden, daar wij staan
Als lichte luchters aan de lucht, geruster

Ik, die den dag maak in mijn daaglijksch gaan
Van Goudvorst het heelal door, en bewuster
Mij mijne sterkte en pracht, wijl zij, als bluschte er
Soms iets haar kracht, haar zelve laat vergaan.

En al wat licht is, geven wij den menschen,
En alle schoon komt van ons nederdalen,
En licht en schoon omvatten alle dingen,

Die stervelingen zich gegeven wenschen,
Waarnaar zij al het leven zoekend dwalen,
Waarvan ze in licht-klinkende liedren zingen.

V.

Apollo, lichtgod, luchtig slaand de luite
Ben ik, wiens gaaf, het gouden zonlicht is.
Goudlokkig telken morgen treed ik buiten
Des zwarten nachts deizende droefenis.

Op mijne komst ontwaakt alle geluid en
Alle couleur uit stille duisternis,
En alles wat er spreekt en roept en fluit en
Stom leeft, ontwaakt in één verrijzenis.

En mijne luite is het heelal, de tonen,
Die ik 't ontwek, het leven, dat 's nachts blijft
Stilliggend leven; van der goden schoone
Gaven is geen, dan die door mij beklijft.
En schoonst geluid en licht is wat opdrijft
Van 't denke' en stemmen mijner liefste zonen.

VI.

De abstracties vallen en de dogma's zijn
Versmeten door de nieuwe jongelingen,
Die nog van ver een flauwen afglans vingen
Van 't statig rijk der oude maatschappij'n.

Zij drinken 't leven en den purpren wijn
Der schoonheid, wijl zij hoog-op liedren zingen
Al naar de maten van de polsen gingen
In al de ontroering van genot en pijn,

En in 't stil denken over al de wereld,
En in 't gevoelig kijken naar al 't zijn,
Zoodat wat zij nu wrochten eens zal zijn

Een schoon verheevling boven al wat dwerrelt,
Schoonheid gebleven van het schoonste leven,
Gave genot in genieten gegeven.

VII.

O schoonheid die breekt uit door 't menschenwezen,
Dat leeft verspreid over al 't vlak der aard,
O ongeleerdheid, als licht opgerezen
Omvormend schijnend door 't wonder gepaard

Lichaam-en-zielpaar; en hebbend het wezen
Uit handling gedreven door 't onvervaard
Gaande begeeren of uit het bedaard
Denkende drijven naar 't schoonst gedacht wezen;

Zijnde in het begeerde en in het begeerend,
Makend 't begeerend één met 't begeerde,
Eén in gestalte en gedachte en in aard;

Zijnde in den geest maar het lijf overheerend,
Makend zoo schoon dit schoon overheerde,
Omscheppend 't menschdom over al de aard.

Verzen van Willem Kloos.

Voor Hans en Paul.

O, mijn gedachten, tript nu lief en zoetjes,
Al kleine kinderen op bloote voetjes,
    En speelt hoog-op een vroolijk-fluitend lied -
Nu naast het wilde en gouden-lachend Hansje
Een niéuw klein kopje naar uw luchtig dansje
    En gracelijk bewegen ziet...

Zien doen ze 't niet: ze kijken maar wat wijsjes -
O, zét dan uw zang op alle zoete wijsjes
    En wuift hand-groetjes uit uw verte toe:
't Schoone is 't Schoone al loont het met geen lachjes
Wie blijdschap vinde in lief-zijn, en zachtjes
    Liefde aan 't schoone om 't lief-zijn doe.

O, zoo die witte en edel-teêre leventjes
Wisten wat reze' in uw liedjes, zoo eventjes,
   Al lust-paleisjes in de lucht, heel hoog,
Voor twee heel kleine en heele mooie koninkjes
Twee zacht-gekleurde en hél-doorwaaide woninkjes,
   Waar nooit een gouden hoofdje weenend boog.

Ja, tranen van smart in 's harten diep verteederen
Blijven in ón-geborene gelederen
   Op húnner harten diepsten grond gesust: -
Al leed zou bij d i e lichte jeugd té deerlijk zijn,
Bij hén zij spel en muziek, in één heerlij k-rein,
   Één rusteloos geluk van rust.

Lieve gedachten mijn, valt thans wat breeder uit,
Dat àl geluid op geluid heerlijk wéderstuit,
   Weest als een wind van geluid in de lucht:
Kinderen zijn in der Aardsmart Koninkrijk
Prínsen van vreugde en van jeugd-schoon koninklijk,
Makend der aarde droefgeestige woning rijk
   'Aan lach en dans en melodisch gerucht.'

Graf-paleisje.

Ik maak van al de menschjes, die ik liefde,
Beeldjes, die 'k óp-zet in mijn hersenkas, -
Bleek en beweegloos, als gebootst uit was,
Staan ze, - stil doodenhuisje van mijn Liefde;

En slag op slag, die dit mijn hart doorkliefde
Is daar gegriffeld, aan den wand, in kras
Bij kras van letters, die geen sterfling las
Dan ik, - vreemd dooden-boekje van mijn Liefde:

Maar, midden in, prijkt hoog mijn Hart geheven,
Glorie van doods-koû, met den haat en 't lieven
Van àl doode uren, als een urn vol sintelen;

En buiten-op staat in de poort gedreven:
Laat nooit uw oog in andrer oog weêrtintelen,
Want menschen-oogen liegen als twee dieven.

Menschenwoorden.

De menschen schijnen elkaâr zeer te vreezen,
Daar zij zich steeds maar voor elkaâr versteken
In woorden-weefsels, die geen hart doorbreken,
En in wier schrift geen menschenhoofd kan lezen.

Zij liegen, die geen leugnaars willen wezen,
En zelfs, wie moedig wil de waarheid spreken,
Hij voelt de waarheid op zijn lippen breken
Vóór 't spreken zelf, - en is als één van dezen.

O, vloek van 't menschlijk woord, dat niet vermag
Der ziele diepst bewegen weêr te geven,
Maar steeds een schijnbeeld om die glorie maalt;

O, vloek, dat menschentraan en menschenlach
Diep in ons eigen binnenst blijven beven,
Géén mensch, schóón als zijn Zelf, voor ándren straalt.

Geglimlach.

De menschen dóen, maar weten niet waaróm
Zij doen, en zitte' in hun eentjes te wegen,
Hoe zij het meeste van het leven kregen,
't Leven dat langs hen gaat en ziet niet om;

Hopen en haken of er níet wat kom,
Voelen hun hartjes van blijdschap bewegen,
Stil in hun lekkere bedjes gelegen.....
Maar áls 't wat geeft dan houden zij zich dom:

Dán kijken ze uit een paar onschuldige oogjes,
Willen niet, maar willen wel, en zijn zoo bleutjes....
't Leven zegt: ‘zoo.!.’ en neemt het weêr weerom.

O, geeft elkaâr zoo even maar wat droogjes
Oogjes en schuintjes en vriendelijke peutjes,
O, menschjes lief, wat zijn wij allen dom!

Evoë.

Ik ga mijn leven in orgieën door
Van vol muziek en vreugden onuitspreeklijk,
Daar 'k ál smart in losbándigheid verloor,
Want dít lijf en mijn trots zijn onverbreeklijk.

'Wijl achter me aan een óp zich drommend koor,
Heel 't schoone lijf bewegend wild en weeklijk,
Luid-feestende optocht, danst en ík dans voor -
O, mijn los-voetigheid is zéér aansteeklijk.

Hoor, hoor naar mij, gij allen die daar gaat
Met koud gelaat en stappen zoo bedachtig:

Brand op in gloed het leven dat u slaat,
U-zelf óp-slaánd in vlammen hoog en prachtig.

Droom wég in weelde: ijdel is alle daad -
Over ons allen koom het Niet-zijn machtig.

De leugen.

Ik had een íjs-koud Visioen van Leugen,
Dat óm mij warrelde, één verfoeibren dag,
Dat leefde in 't rond en uit harde oogen zag,
En deed alsof het danste, in kwaad verheugen.

Bloed dronk het, bloed, in on-door-scheidbre teugen, -
Bloed lag op wang en haar, en bloed ook zag
Ik stollen op mijzelf, in schel geklag....:
O, Doemwaard Beeld van menschen die niet deugen!

O, Mensch, die liegt met oog, met mond, met hand,
Stók-stijf in 't weef-werk van uw slechtheid staande, -

On-mensch, die loerend loenscht naar iedren kant,
Kil-liegend door uw rijkste leven gaande, -

LEUGEN, zich 't leelijk merk van eigen schand
In 't doffe en glorielooze voorhoofd slaande!

Kleine Gedichten door Albert Verwey.

AAn iemand, die mijn blijdschap voor dood hield, toen mijn wijsheid aan 't woord was.

Blijdschap, kindje dat zoo blood' zijt,
Hier 's een heer, zeit dat gij dood zijt: -
Lach eens om zijn dwaze praten,
Dan zal hij 't laten.

Zeg hem dat gij één zijt, meisje,
Van een groot gezin van broers en
Zusters, die in hun diskoersen
Erg verschillen, - maar élks wijsje
Verdient een prijsje.

Zeg dat 'k u wat stuurde wandlen,
Toen, bij ons thuis,
Wijsheid, de oudste-n-aan 't verhandlen
Ging en 'k vond dat wijs gedruisch
Voor u niet pluis.

Broer Wijsheid - zeg maar: - is een abel spreker,
Maar mij te luid;
Èn, 'k ben een meisje en weet, dat 's zeker,
Niet half wat, wat broer zeit, beduidt.
Zeg: de lieve menschen, die van mij houden,
Mogen hem niet; -
Maar Vader houdt hèm voor vertrouwden,
En luistert naar mijn lied.

Daar 's hij onz' Vader voor, en grooter,
Verbeeld ik mij,
Dan gij en andren, die, vergoodt ge er
Eén, de andren haat, verbeeld ik mij.

Dús - zeg maar: - hoort ge mij niet praten,
Maar spreekt een broer of 'n zus,
Denk dan niet: *dus* ze is dood, *dus* zal ze nooit meer praten;
Want dat 's een dwaas, ón-redegevend ‘dus’.

Een liedje voor Hansje.

Hij is in 't midden van de Mei
Geboren en een dichter zei:
Dit is een kind dat zingen zal,
Dat de menschen 't hooren óveral;
O, wat een zeldzaam Mei-geval:
Hij is in 't midden van de Mei
Geboren.

Hij mag een leelijk moschje zijn:
Wie hooren wil naar liedjes fijn,
Die zoekt den mooisten vogel niet:
Van den leelijksten vogel is 't mooiste lied;
De menschen hooren maar zien hem niet:
Hij is in 't midden van de Mei
Geboren.

De Mei, dat is het zingenstij:
Mei-kindertjes zijn ik en jij;
En nu zing ik het eerste lied,
Maar zeker zing ik het mooiste niet:
Van Hansje komt het mooiste lied:
Hij ook is midden in de Mei
Geboren.

I.

Uit mijn venster.

't Is of dit hooge omglaasde huis
Mij optilde in de blauwe lucht:
In de echoos van dit stadsgerucht,
Boven die daken voel 'k mij thuis.

Hier waar de daken wijnrood zijn,
En de ochtendhemel zonnig blauwt,
Zwell' 't vers, dat vaak in tranen grauwt,
Warm van wijn-roodte en zonneschijn.

2.

Al liepen alle vrouwen nou
Op straat in blauwe japonnen,
Al liepen hun mannen ertusschen door
In roode pantalonnen: -

Ik zag ze niet door 't luchteblauw,
Dat hemelsche blauwe wonder;
Ik zag ze niet door 't pannenrood,
Waar 't stadsvolk wonet onder.

Met luchteblauw en pannerood
Was de wereld schoon beschilderd;
Maar door onze zonden zijn hier en daar
Die kleuren verweerd en verwilderd.

3.

't Schemert... achter de daken
Is de lucht ros, - omhoog
't Licht bleek: - duifzwermen maken,
Drie, elk zijn eigen boog.

't Donkert... de achterste gevels
Wolkt de damp in, paarsch-dicht:
Eén zwerm kringt uit de nevels,
Voor 't laatst, óp in het licht.

't Duistert... tusschen de huizen
Valt de damp grauw en laat
De lucht leeg, en 't stadsruischen,
Dat staêg naar boven gaat.

4.

De stad met vrool'ke daakjes ligt
Frisch in de vroege en lichte lucht;
Een verre zwerm zwenkt in de vlucht
En zeilt op vlerkjes wit in 't licht.

En op de nuchtre straten staan
Meisjes, die kloppen matten uit;
En 'k zie - en hoor zijn stadsgeluid -
Een karventer de gracht langs gaan.

De dood van een jaar.

I.

Jaar, wat zijt ge een vreemd oud-jaar:
Heet dát gaan sterven?
Met bruine kransen in uw haar,
Als een jong man, voor een feestmaal klaar,
Zorg'loos, zie ik u zwerven...
O vreemd ud -jaar!

II.

Hoé gaat gij dood, oud-jaar?
Zult gij gaan zitten op een hoop
Blaren, wel bruin, maar warm van zon,
Midde' in het licht en in een doop
Van stralen of ge eerst nu begon
Een vroom, licht leven: -
En leggen dan uw mooi, bruin hoofd
Op blaren bruin, in stralen guld,
Tot uw glimlach klaar de lucht vervult,
Als toen, door boschjes bruin omloofd,
Herfstdraden dreven: -
Gaat gij dàn dood, oud-jaar?

III.

Zal 'k u dan zoeken over 't land,
En loopen in den zonneschijn,

En zeggen: neen, dat kan niet zijn,
Dat dit jaar stierf in zonneglans
En zoele winden; -
En zal 'k dan toch u aan den kant
Van 't pad dat 'k loop, langs 't ruige duin,
Als slapende, op uw blaren bruin,
En 't bruin hoofd in een bruinen krans,
Een dood jaar, vinden: -
Zeg, kan dát zijn, oud-jaar?

III_1.

O Smarten-rijk oud-jaar,
Oud-jaar, dat 'k zoo heb liefgehad,
Van dat 'k met u te schreien zat
En haast zou breken; -
Omdat van 't liefste wat ik weet
Gij me één groot deel verliezen deedt,
't En hielp geen smeeken: -
Zeg, op uw hand zijn, ziet gij niet?
De tranen, die gij schreien liet, -
En sterft gij nu of nooit verdriet
Eén traan deed leken:
Zeg, kan dat zijn, oud-jaar?

II_1.

O Vreugden-rijk oud-jaar, -
Mij gaaft gij onder 't schreien door,
Voor 't liefste wat ik ooit verloor,
't Liefst wat 'k dórst vragen:
D e Liefste, van wie 'k zeker weet,
Dat 'k, saam met Haar, één lief-en-leed
Getroost durf dragen: -
O zeg, kan 't zijn dat gij zoo blij
Kúnt sterven, Jaar, omdat gij mij

Vreugd gaaft, die langer leeft dan gij,
O jaar van weinig dagen.....
Zeg, kan dat zijn, oud jaar?

I_1.

Sterf dán vrij blij, oud-jaar!
Ik heb van u veel smart gehad,
Maar vreugd als nooit dit hart bezat
Daarneven....
Schud 't bruine doodsbed zacht en dicht,
Houd 't hoofd omkranst, laat lach en licht
't Om-zweven; -
'k Zal zeggen, als 'k uw broeder spreek:
Raak Hém niet aan: hij 's nu zoo bleek.
Maar is zoo blij gestorven: -
Die 't liefste leven
Mij heeft verworven....
Sterf nu vrij blij, oud-jaar.

Buitenshuis.

1.

De warme zon is boven mij,
Ik wandel in de warme lucht,
Mijn voeten op de warme wei
Maken, alleen, haast geen gerucht.

Ik ben een deel van al wat is,
Een warm jong groeisel in de zon;
Maar ik, van al wat om mij is,
Voel dat ik leef en zie de zon.

Dat land, dat weet niet dat het leeft,
Die lucht voelt niet hoe zoel zij is,
Die zon ziet nooit hoe 'n licht zij geeft:
Zij leven 't licht in duisternis.

Zij zijn een glorie, en zoo na
Aan mij, die zeg dat 't glorie heet:
Ik enkel, daar 'k in glorie ga,
Spreek uit mijn glorie wat ik weet.

2.

De grachten van mijn deftge stad
Zie 'k weer en zie wat 'k ben geweest:
Een knaap, die in het ochtendlicht
Onder de boomen loopt en leest; -

Leest in een boekje en voelt aldoor:
Wat ben 'k gelukkig dat ik leef;
En leest dat stille en wijze vers
Van Tassoos ramp, dat Göthe schreef.

3.

Op 't gras, in warmte en licht lig ik te turen
Door 't riet en 't riet ruischt rustig in mijn ooren:
't Werfje over 't water laat geklopklank hooren,
Dat uren duurt en aldoor voort blijft duren.

'k Doe de rietzwaarden, die mijn handen schuren,
Wat open, 'k zie voor 't houtvlot 't water gloren,
Voor me 't werfhellinkje een klein scheepje schoren,
En 't dorpje in 't groen: rood, blauw, en planken muren.

Hier kan geen stads- of menschen-leed mij deren:
De zon is warm, 't gras zacht, 't riet ruischt, het water
Vonkelt, 't dorp gloort in 't licht, 't klopt daar zoo vroolijk:

Wee mij, wat baatte 't of ik bleef, al school ik
Hier weg in 't riet; - straks wordt het donker, later
Winter en doodsch: - dwaas mensch, ga leven leeren!

Lachen en Schreien.

Aan...
Ik wenschte dat mij mocht gebeuren,
Nu en voortaan, -
Heel goed te zijn voor hen, die treuren,
Nu en voortaan.

Want als ik blijf behou'en
Gezang en de vreugd daarvan, -
Dan weet ik, dat ik al wie rouwen
Oneindig troosten kan.

Want al mijn zangen in mij
Zijn boodschappers van vreugd:
Zij dragen goede tijdingen,
En hemelsche verblijdingen,
En 't vlieden van hun licht gewaad is liefelijk gewin mij,
Daar ik ze alleen in 't vlieden zie en 't vlieden mij slechts heugt.

De menschen klagen,
Dat vreugde vliedt:
Laat vreugden vlieden, laat menschen jagen,
Wij zien ze vlieden en klagen niet.

Want al wat schoon is,
Is schoon wijl 't vliedt;
Want schoonst van een cither zijn toon is
't Sterven, - het stijgen niet...

En dáarom staren
   We op 't vliedend-schoone,
En zeggen zacht: na vreugd zal 'k vreugd ontwaren,
   Die 't leven loone...
Veel zang en schoone droomen,
Om zoet te slapen tot het uchtend-doomen:
Want vreugden vlieden opdat vreugden komen...

Schrei daarom niet, want als gij schreit,
   Dan zal ik zelf gaan schreien wijl ik schrijf,
   En al dien schoonen bloemen van mijn zang
   Zal 't zijn of er een dauw van tranen drijv'
   Om hen, om mij, tot 'k eindlijk lang, heel lang,
   Zal moeten weenen en geen trooster blijf,
En niet meer schrijf en enkel lijd...

Schrei niet, schrei niet: mijn zang is ál te teêr:
   Daar blinkt een traan in de oogen van mijn zang,
   Zijn wangen zijn zoo bleek, - ik zend hem u:
Trek 'm aan uw knie en zeg: kind, ween niet meer,
   Want ik ben ook niet somber, 'k was 't te lang,
   Zit neer en glimlach nu...

Dan zal hij lachen door zijn tranen heen,
   En zeggen: zie, 't verdriet zelfs is een vreugd;
Want grootste vreugd is lachen na geween,
   En dat doe 'k veel en dat 's mijn deugd.

Kinderversjes.

I. De groote hond en de kleine kat.

Een groote hond en een kleine kat,
Die zaten op de kamermat;
En de hond, die zei: Zeg, scheelt jou wat?
  Scheer je weg!

En de kat, die zei: Jij bent een hond,
En ik een kat, niet zonder grond;
Hou jij dus nou jouw grooten mond:
  Scheer je weg!

Scheer je weg: waf, waf! scheer je weg: sis, sis -
Scheer je weg: die is raak! scheer je weg: die's nie mis!
Waf waf! sis sis! woef woef! mauw mauw!
En een houw en een beet en een blaf en een grauw:
  En de groote hond en de kleine kat
  Die vlogen van de kamermat,
  En de keuken in: Zeg, scheelt jullie wat?
En hij trapte op een teen,
En zij beet in een been
Van de meid, die riep: ga je heen! o mijn been!
  Scheert je weg!

En de groote hond en de kleine kat
Die zaten weer samen op de kamermat,
En ze lachten en praatten; ‘och hemeltje, wat
  Trapte ik op haar teen!’
  ‘En beet ik in haar been!’
‘'t Is gek, maar zoo'n mensch krijgt ook altijd wat!’

II. Koning Adelboud.

Daar zat de koning Adelboud
Op een armstoel van het duurste goud.

De koning had zoo'n dikken kop,
En een wichtige gouden kroon d'r op.

Zijn mantel was van hermelijn,
Zooals alle koningsmantels zijn,

En naast zijn armstoel stonden twee
Pages, die keken weltevreê;

En elk hield in zijn rechterhand
Een wijnglas, vol tot aan den rand.

Toen vroeg de koning rechts: wat 's dat?
Madera, sprak de knaap gevat.

Die 's lekker, sprak de koning toen:
En jij daar, links? - Port, sprak die koen.

Drink jij die zelf, bromde Adelboud,
Jij weet, dat ik daar niet van houd.

't Maderaglas bracht hij aan zijn mond,
En dronk het leeg tot op den grond.

Toen dronk de eene page den portwijn op,
En den andren gooide de koning zijn leege glas naar den kop.

III. De zeven boeven.

Een koning en een diender,
Die gingen samen wandlen,
De diender knoopte zijn handschoen dicht,
De koning at amandlen.

Zij kwamen aan een groot groot bosch,
Daar zaten zeven boeven.
Toen zei de koning: diender, sluit
Die boeven in de schroeven.

Toen zei de diender: Sire, ik heb
Geen schroeven, maar wel touwtjes.
En de koning: doe het dáar dan meê,
Maar doe het asjeblieft gauwtjes.

Toen ging de diender naar den eersten en zei:
Wil u mij uw handen even geven?
En hij bond zijn handen met een touwtje saam;
Zoo deed hij met alle zeven.

En toen hij klaar wab zei hij nu sta
Jullie op en loopt gevallig,
Op een rijtje voor mij en den koning uit,
Tot wij komen aan de galleg.

En als wij bij de galleg zijn,
   Dan worden jullie gehangen.
Want het is een schandaal, dat in 's konings land
   Nog boeven zijn te vangen.

Zoo liepen zij dan op een rijtje voort,
   En de diender telde hun koppen;
En de koning, die amandlen at,
   Mikte naar hen met de doppen.

Maar toen zij kwamen aan de galg,
   Toen braken de boeven hun banden,
En hingen den koning en den diender op, -
   Tot hunlieder eeuwige schanden.

IV. De kikkertjes.

Twee kikkers op een hekkie:
Kwikke-kwakke-kwekkie.

Een ooievaar stond op een steen,
En hield een kikker bij zijn been.

Dat was spekkie naar lepelaars bekkie,
Maar o kwikke-kwakke-kwekkie.

Daar kwam een jager langs de sloot,
Die - pief-paf-poef! - schoot lepelaar dood.

Dat was spekkie naar jagertjes bekkie,
Maar o kwikke-kwakke-kwekkie.

Juist toen hij lepelaar pakken wou,
Sprongen twee kikkertjes over zijn mouw.

De kikkertjes sprongen in de sloot:
En jagertje schrok, viel, verdronk en was dood.

Dat was spekkie naar kikkertjes bekkie,
O kwikke-kwakke-kwekkie.

Samenspraak.

K r i t i k u s .

Mijn vriend, uw versjes zijn niet goed.

D i c h t e r .
Dat kan mij weinig schelen.
Die maak ik niet om goed te doen,
Die maak ik om wat spelen.

Zoó, als je een kind een zakdoek geeft,
Dan knoopt het er een kop aan;
Als de slippen dan lange kleeren zijn,
Heit 't kindje d'r een pop aan.

Dat kind doet best, al wou jij wel,
Dat het een and're keus deê,
En zijn zakdoek als 'n groot mensch gebruikt:
Zoo'n mensch snuit er zijn neus meê.

Mijn zakdoek, dat 's mijn kleine taal;
Daar kan ik je niets mee leeren,
Dan hoe je met knoop en slippen maakt
Een kindjen in lange kleeren.

Zeg jij nu: daar 's de taal niet voor,
Die dient om je neus in te snuiten; -
Dan zeg 'k: ja, jij bent een groot mensch
En kunt daar dus niet buiten;

Maar ik ben een klein kindje en kan
Niet zonder spelletje zoet zijn...

K R I T I K U S .

Nu ja, dat 's mooi en wel, maar ik
Zeg toch dat je versjes niet goed zijn.

Gorter's verzen. Door Frederik van Eeden.

Als wij maar altijd goed beseften wat woorden en wat menschen zijn!

Zóó denkt men zich meestal, naar het schijnt, die dingen: ‘De mensch is een kazerne van gedachten, en als hij er lust in heeft, kan hij elk van die gedachten in een pakje van woorden steken en de wereld in sturen. Ook in de kazerne zelf behoort alles welgekleed zich te bewegen. De mensch denkt in woorden. Het kan zijn dat zijn garde-robe schraal voorzien is, dan blijven de gedachten thuis, of zij leenen kleeren van hun buren. Maar daar woont niets in het menschelijk hersenhuis of er is een taalkleed voor te vinden.’

Wij praten allen zooveel en schrijven zooveel, wij leven zoo van den morgen tot den avond in woorden en woorden. Als wij alleen zijn zelfs prevelen wij woorden of hooren ze in ons, onuitgesproken. Zoo merken wij op het laatst niets anders van ons zelven - en gaan niet beter weten of onze ziel is van boven tot onder vol woorden, één groot woordenpakhuis dat leeg zou zijn als er geen taal was. En als wij nu zoo met elkander omgaan, pratend en schrijvend de woorden, die toch immers voor allen dezelfde zijn, dan denken

wij allicht dat het maar een zaak van goeden wil is om elkander's ziel tot in het diepst te kennen.

Hooren wij niet dagelijks menschen woorden wisselen in den gemoedelijken waan, dat die rechtstreeks zich bewegen van den eenen hartebodem naar den anderen? Hooren wij niet telkens heel famieljare gesprekken over God, over het Hoogste, over Kunst, over Poëzie - zoo heel gemakkelijkweg in huiselijke stemming, - soms terloops met een bedaard vraagje: ‘Hecht je aan iets Hoogers?’ - ‘Hou je van Poëzie?’ en zoo meer - alsof die woordjes allen heel bruikbaar en voldoende zijn, zoo in hun eentje, ieder op zich zelf, om het allerinnigste Binnen van twee menschen aan elkander te doen raken? Heel gedecideerd vragen de menschen elkaar: ‘Geloof je aan God?’ - zoo zeker van hun zaak alsof ze vroegen: ‘Hou je van thee?’ - en er wordt ‘neen!’ of ‘ja!’ geantwoord met gelijke beslistheid, alsof de zaak daarmee was uitgemaakt, alsof alles nu geheel duidelijk was, alsof men door zulk een ledig woordspel iets van elkanders intieme wezen had begrepen.

Met al wat er zoo gesproken wordt tusschen menschen en menschen, dag in dag uit, dat het gonst over de heele wereld - daarmee heeft niets te maken wat er eigenlijk woont in hun zielen. Het zijn niet meer dan de buurpraatjes van de meiden aan de straatdeuren, van de lakeien in de sous-terrains, want de hooge bewoners zelven kunnen elkander noch zien, noch hooren.

Als groote rijken zijn de menschen naast elkaar, aan de grenzen is druk verkeer, maar een klein weinig dieper-in houdt alles op, daar voert elk rijk zijn eigen afgesloten staat, daar zijn wegen en steden die geen ingeborene verlaat en geen vreemdeling betreedt.

En al die drukte aan de grenzen, dat woelig woordenverkeer aan onze oppervlakte, dat is nuttigheid, besogne, de zorg voor ons bestaan, ons behoud, onze rust. Alle gepraat over politiek, nijverheid, zaken, al die zwermen en zwermen woorden, het is niet anders dan 't gekrioel van slaven in de voorhoven van 't paleis. Die kunnen daarbuiten

blijven, het aangezicht van hunnen Heer kennen zij niet, noch de kamers van zijn groot huis. Het gerucht van hun rumoerigen kring dringt niet door tot het hart der weidsche woning, het stille plateau, hoog uitziend in den nacht, waar de Farao die van goden stamt, rustig op kussens ligt en sterrewichelt.

Ik geloof zelfs vaster, naarmate ik meer menschen leer kennen, dat in de meesten de Farao in slaap is gevallen. Maar dat hij in één ziel ontbreekt, geloof ik niet.

In oude kerken met veel ceremonieel, waar de ritus jaar in jaar uit zijn slender-gangetje volgt, daar verliest de inwonende godheid veel van zijn wonder en majesteit voor het dienend personeel. Dat gaat meer gelooven aan den ritus dan aan den God, meer hechten aan het precies doen van hun kleine taakjes dan aan de heiligheid van wat zij er mee bedoelen.

Zoo praat ook het groote deel der menschen om ons heen hun oude, gemakkelijke praatjes maar door, - en gelooven zoo langzamerhand dat dát nu heel hun leven, en het gesoezel dier afgesleten woordjes hun heele kostelijke ziel is.

Maar de menschheid is een vuur dat nog lang niet is uitgebrand. Het mag eens een tijd lang verflauwen, dan stort het weer wat in en nieuwe vlammen slaan hooger op.

Nooit is in ons geslacht de drang gestorven om dichter te geraken tot den Onkenbare binnen in ons. Al waren er gansche eeuwen waarin het geluid der menschenstemmen zachtjes uitstierf tot een zeurig, eentonig drensen - zoodat het land een lessen-leerend kinderschooltje leek - toch begon het op eens weer, en sloegen hooger op de vlammen van klank.

En nooit is ook het besef onder de menschen verdwenen dat men meer eere moet geven aan hen die zoeken het Onuitsprekelijke, dan aan hen die veel praten voor veiligheid en brood. Zelfs in die ergste buien van tijdelijke onnoozelheid, waarin sommige volken geleefd hebben, wist men nog flauwtjes en zeide men nog zachtjes, dat kunst iets behoorde te zijn meer dan koopmansschap, meer dan geleerdheid, meer dan wijsbegeerte. En er waren er altijd die daarvan

profiteerden, en die eer verkregen door zich zoo wat aan te stellen als de kunstenaars van vroeger. Maar helaas, het waren kunstenaars op schillen, keukenmeiden pronkend in de afgedragen kleeren van overleden meesteressen. Dat was een heel kwaad ding, want toen kwamen de praktische kooplui, en de scherpzinnige geleerden en de verstandige wijsgeeren en vonden dat dwaze arrogantie. En de groote menigte zag dat zij gelijk hadden daarin. Zoo is er een droevige verwarring ontstaan. Men gelooft niet meer aan kunst, men houdt dichters voor doenieten als het geen kooplui, geen geleerden of geen wijsgeeren zijn. Men beschouwt verzenmaken als een spelletje, kunst als een amusement of een schadelooze verstrooiing. En met den ouden ingeboren eerbied ervoor die nog overal schuilt, weet men geen weg. De brutaalsten gooien haar overboord, de voorzichtigen passen er een mouw aan, een godsdienstige mouw, of een moraliseerende mouw, of een doceerende, beschavende, veredelende, verheffende, nuttig-bezighoudende mouw.

Dat is alevel allemaal gekheid. Verstandige lieden zouden zich moeten schamen reverentie te betoonen aan zoo'n dwangbuis-kunst, aan zoo'n kreupelen God die strompelt op krukjes van beschaving en onderwijs. Dan maar liever ferme docenten, diepzinnige filosofen, rechtschapen predikanten - en geen dichters.

Maar wat er wortelt in het diepe mensch-instinkt, het breekt altijd door het dichtste weefsel van oppervlakkige overleggingen en redeneeringen heen. Hoog boven het drukke dagelijksche praten, hoog boven weten en bespiegelen - groeit weer kalm en sterk het geluid van één enkele menschstem. Wat praat gij nog zoo druk, over de kunst, of ze er zijn kan, of ze er wezen mag! Zie maar op, ze is er, - al hoog boven uw hoofd.

Ja hoog! heel hoog! - boven wetenschap, boven wijsbegeerte!

Ja, boven die twee. Ik weet wel wat ik zeg. Ik weet dit zóó goed, als ik weet, dat het beter is een mensch lief te hebben dan hem dood te slaan.

En niet vaag voel ik dat, maar ik weet het welbewust, en ik kan trachten het te doen begrijpen.

Wij, menschen, erkennen gaarne, dat geleerden en wijsgeeren hooger zijn in rang dan zij die werken voor onze welvaart en onze veiligheid. En de goeden onder hen noemen zich het liefst dienaren der wetenschap. Zij spreken van deze vreemde abstractie als van een godheid, en zeggen zóó hunnen trots dat zij geen slaven zijn van nuttigheid en voordeel.

Maar juister is het te zeggen dat zij het volkomenst gehoorzamen aan dit eeuwig instinkt der menschheid: het aldoor zich-meer-bewust worden, het naderen tot den hoogen Onbegrepene binnen in ons.

Doch zij kunnen dit maar op één enkele wijze: ordenen, ordenen, ordenen. De geleerden ordenen de zinnelijke verschijnsels, de wijsgeeren ordenen de gewaarwordingen der bewuste ziel. Dit werk geschiedt door woorden, woorden worden gevormd als bepaalde beelden van bepaalde gewaarwordingen - en dan geschikt en aaneengevoegd, zoodat zij een voorstelling, een symbool zijn van hetgeen er in werkelijkheid gebeurt. En die woorden, elk streng vasthoudend zijn concreet begrip, worden dooreen gewerkt en verbonden, zooals dat met de teekens der algebra gebeurt, en er wordt uit afgeleid en berekend.

Maar dit woordenspel speelt nog altijd maar in de allerbuitenste sfeer van onze ziel. Wie het diepste gaan, de wijsgeeren, zij spreken over: begrippen, voorstellingen, gewaarwordingen, bewustzijn, wil. Hoe grof, hoe vaag, hoe oppervlakkig zijn die indeelingen. Men kan met zulke woorden een denkbeeld geven van den bouw der menschelijke ziel, zooals men het maaksel van ons lichaam kan weergeven door twee aardappelen en vier lucifers.

Men moet het wel weten en bij al wat men zegt innig beseffen, dat wat er in onze ziel gebeurt, een eindeloos samengestelde, zonder grenzen aaneensluitende verzameling, volkomen onnoembare en onverdeelbare dingen is - waarvan de dikke boeken vol woordgekrinkel maar kinderlijk ruwe voorstellingen zijn.

Wel zoekt men het gecompliceerde dier dingen weder te geven door heel veel woorden te gebruiken. Zoo kunnen Duitschers folianten schrijven ‘über das Dasein Gottes’ - ‘über das Schöne’ en zoo meer. Zulke boeken zijn vaak niets anders dan lange, machtelooze woordworstelingen om wat nader te komen bij ons lieve binnenste, dat toch alleen door veelheid van woorden niet te bereiken is. Zulk schrijven is als het al maar heen-en-weder-loopen van een hongerige kip voor een traliewerk, als het spannen van veel paarden voor een wagen om sneller te rijden, als het gooien met veel steenen om verder te treffen.

Maar wat een wijsgeer met zeer zwaren en langdurigen denkarbeid niet kan volbrengen, dat doet de kunstenaar, door onmiddellijk, onbewust gevonden klank.

In het groote proces der bewustwording van het menschengeslacht doen de geleerden het meeste, maar het oppervlakkigste werk, ze verzamelen en schikken de zinnelijke gewaarwordingen, de filosofen ordenen de dingen, die alleen in ons zelven zijn en trachten te zeggen wat wij van den grond der dingen weten - maar het hoogste, het innigste, het allerbeste in ons, onbereikbaar langs de wegen van het redeneerend denken, dat kan alleen door kunstenaars worden uitgedrukt. Die klimmen niet daarnaar op langs welgetelde traptreden van logica, zij komen plotseling waar zij zijn willen, en weten zelve niet hoe. Het nog nooit gekende, het door niemand gewetene wordt plotseling in hen hoorbaar, als een leeuweriks-gezang in een effen blauwe lucht, zij zien niet waarvan 't komt. En het daalt uit dien ondoorgrondelijken hemel tot in hun werkelijke, bewuste wereld tot een verrukking voor henzelven, en een vreugde voor anderen.

En dit geldt voor elke kunst. Er is veel minder onderscheid tusschen een vers, een muziekstuk en een schilderij onderling, dan tusschen een vers en een verhandeling of tusschen een goed en een slecht vers. Want men moet bedenken dat verzen, melodieën en schilderijen, verbeeldingen zijn van dingen, die zelve nog iets anders zijn dan woorden, kleuren of tonen en evenveel op elk dezer zaken kunnen

gelijken. En dat de hoogste zielstoestanden, die men bedoelt met ‘het Schoone’, met ‘Godsbesef’ en zulke woorden, beter zijn weergegeven in enkele verzen, melodieën en schilderijen, dan in bibliotheken vol wijsgeerige denktaal.

Muziek is de zuiverste, meest onmiddellijke kunst. Muziek is het minst symbolisch, het meest reëel. Een melodie is de allernauwkeurigste expressie van iets in ons, men kan bijna zeggen dat melodie en zielstoestand éénzelfde ding is.

Zoo zuiver als muziek kan woord-expressie niet zijn. Want woorden zijn symbolen, teekens van geluid met een abstracten zin. Ze staan verder van hetgeen zij verbeelden. Maar woorden zijn geluiden, zoo goed als melodieën - en enkel door hun geluid en hun rhythme kunnen zij ook weergeven wat in ons is. Ja, heel zeker zal een woordenreeks expressiever zijn naarmate zij minder zinnebeeld en meer muziek is.

Het geluid van menschenwoorden kán zóó vol en innig zijn - dat deze schijnen als melodieën, geen symboliek, maar zielstoestanden zelf.

Wie het meest eere verdienen onder de menschen zijn wel zij, die het beste der mensche-ziel het zuiverste weergeven, die het hoogste in ons het dichtste zijn genaderd. Dichters doen dit door woorden, met gelijktijdige aanwending der gansche expressieve kracht van zinnebeeld en geluid.

Ik wilde wel een scherp onderscheid maken tusschen praten en spreken. Dit zou moeten zijn als het onderscheid tusschen een landkaart en een landschap. Praten is het zich verstaanbaar maken door afgesproken teekens, door geluidsignalen, - zoo goed en zoo kwaad het gaat, - en heeft evenveel waarde als de vingerspraak der doofstommen. Spreken is het uitdrukken van zielsaandoeningen in klanken.

Er wordt ontzettend druk gepraat onder ons, zelfs als men 't wauwelen niet mederekent.

Journalisten praten, geleerden praten, wijsgeeren praten, ministers praten, vorsten praten - een heel enkele maal hoort men 't geluid van iemand die spreekt.

De menschheid praat meer naarmate zij ouder wordt. Dat gaat zoo. Vroeger werd er meer gesproken. Wie toen dichters heetten, zongen. Mag men thans aan de enkelen onder ons die spreken, niet de eer geven die men vroeger aan dichters gaf?

Voor kort is in ons land het geluid gehoord, een nieuw geluid, van iemand die sprak. Dat is een gebeurtenis in ons land, het goede praatrijk Nederland, waar wel vijftig, wel honderd jaren achtereen niet anders dan praten en nog maar zelden aardig praten, gehoord werd.

Het is zulk een merkwaardig feit dat er wel voor gevlagd mocht worden.

Vlagde men wel niet als er nieuwe haring kwam? en die kwam elk jaar.

Bedenkt, goede landgenooten, dat gij lauwerkransen gooit naar den schrijver van een welgeslaagd blijspelletje, dat gij ovaties met bloemen en fanfares brengt aan een heer of dame die met eenige vaardigheid de muziekstukken van een ander naspeelt, of de verzen of het proza van een ander voordraagt, aan den directeur van een liedertafel, ook aan dien van een paardespel - wat moet gij dan wel doen aan den jongen man in uw midden, die blijkt de gave te hebben van te kunnen spreken, die zeldzame, kostelijke gave die er geen twintig misschien bezeten hebben in uw land?

Zou hij niet, als er rechtvaardigheid en wijsheid heerschte in zijn land, zou hij niet des morgens bij 't verlaten van zijn huis de deur versperd moeten vinden door de bergen bloemen en zijn weg in de straten belemmerd door een geestdriftige menigte, door gestrooide lauweren en muziek-korpsen, door deputatiën van studenten, van professoren, van regeeringsleden, van dames, die zijn gezicht wilden zien en zijn handen drukken en zijn schreden volgen waar hij ging?

Jawel! zoo menigen Franschman! - zou tante de Harde zeggen.

Nu ik dit schrijf heb ik iets, wat anderen schreven over

Gorter's verzen, nog niet gelezen. Maar ik weet wel wat er komen zal. Men behoeft ons volkje zoo heel goed niet eens te kennen om te begrijpen, dat het al lang knutselt aan het martelaars-kroontje van domheid, miskenning en spot, - zoo vaak gedrukt op het hoofd van heel goede menschen.

Maar zulk een kroontje is ook zoo vaak geworden tot een glorie om het hoofd van wie het ontvingen, - en tot een schande en bloedige kwetsing in de handen van wie het maakten dat ik vreugde ja bijna afgunst voel als ik zie dat een onder ons het zoo zeker verwachten kan.

Toch denk ik: waarom, - waarom moet dat zoo zijn? Waarom kunnen zij, die het nieuwe niet verstaan, niet luisteren met eerbied of zwijgend heengaan als hun het luisteren niet bevalt? Waarom zal de domheid boosaardig, de spot hatelijk en nijdig zijn? Is dat enkel baldadigheid, jongensachtigheid - dezelfde eigenschap die het een vreemdeling lastig maakt door het Amsterdamsche volk te wandelen?

Het is nog iets anders.

Het is het ongeloof in poëzie van een volk dat veel slechte dichters gehad heeft, het wantrouwen in oprechte taal van menschen die jarenlang bedrogen zijn door bombast en rhetoriek, de oproerige eigenwijsheid van kinderen die door zwakke en domme meesters zijn opgevoed.

Men is in ons land volstrekt niet meer gewoon in een dichter den hoogsten rechter te erkennen over taal, men heeft volstrekt geen lust van hem te leeren hoe men spreken moet. Ieder zal hem zelf wel eens vertellen, welke wetten, welke regels hij volgen moet - hij, de mensch die zijn eigen ziel moet zeggen. ‘Spreek zooals wij dat willen, of hou je mond!’ zeggen ze. Moeite te doen om hem te verstaan, komt niet in hun hoofd.

‘Je bent er voor óns plezier en ónze stichting, als wij je niet begrijpen dan ligt dat aan jou en dan kun je wel thuis blijven.’

En brutaal als bedorven kinderen, gaan ze uitschelden en uitjouwen wie zich niet stoort aan hun wenschen en gewoonten.

Er is wel kunst die het prestige heeft bewaard, en de

menigte weet jegens *die* kunst wel eerbiedig te zijn.

Kom eens in een concertzaal, waar een nieuw stuk wordt gespeeld. Aandacht, inspanning op de gezichten van wie muziek verstaan. Niet minder ernstige aandacht, machtelooze poging om het ook mooi te vinden, om er bij te blijven, om er iets aan te hebben op de gezichten der meerderheid, die niet voor onmuzikaal wil door gaan.

En bij 't weg gaan, gebaren van mooi-vinden, van genot bij nagenoeg allen - en wie heel eerlijk is zegt alleen: ‘Ik heb er nog niet *alles* aan gehad - 't was nog al moeielijk - ik moet een stuk dikwijls hooren om het recht te genieten.’

En eindelijk de onmuzikalen in confesso, de begeleidende huisvaders, die liever opera-muziek of een piano-orgel, of heelemaal geen muziek hooren, zij zeggen toch nog met respect in hun stem: ‘Die soort van muziek is mij te hoog, ik kan daar zoo niet bij.’

Maar als het verzen geldt, dan is het uit, met eerbied en bescheidenheid. Daar hoort men niet spreken van: ‘je moet het dikwijls lezen, om het recht te genieten,’ en als er een zegt: ‘mij te hoog!’ - dan legt hij nadruk op *mij*, met de bedoeling: ‘een zot, die zegt te begrijpen wat *ik* niet begrijp!’

Dat komt omdat men zóó redeneert: ‘van muziek heb je verstand of je hebt het niet, wie het niet heeft behoeft zich daarom niet te schamen, maar hij moet niet over muziek meepraten. Wie nooit een viool in handen heeft gehad, moet geen violisten bedillen.’

‘Maar hanteeren wij niet allen pen en papier? Spreken wij niet allemaal? Bestaan verzen niet uit woorden die wij allen behooren te kennen en op onze beurt ook gebruiken? Ieder beschaafd Nederlander moet verstand van verzen hebben, en verzen die niet ieder beschaafd Nederlander verstaat, deugen niet.’

Tot zulken onzin komt men, als men het besef verliest wat woorden en wat menschen zijn, als men geen onderscheid maakt tusschen praten en spreken.

De woorden van onze dagelijksche praatjes, zelfs van heel beschaafde-Nederlander-praatjes, ook van stichtelijke praatjes,

of geleerde praatjes, of van metrische en berijmde praatjes, die woorden zijn het dienst-personeel, de ondergeschikten van onze ziel. Ze hebben een betrekking, maar geen individualiteit. Ze dragen allen een grijs werkpakje, ze doen hun banale plichtjes als brave, drukke knechtjes. Ze lijken op elkaar als Chineesche Koelies, als duitsche soldaten, men hoeft ze niet te kennen, niet lief te hebben, men behoeft alleen te weten waar ze voor dienen en kommandeert ze in 't gelid.

Maar de woorden die men *spreekt*, die een dichter spreekt, dat zijn dingen van een heel ander soort, van een veel hooger orde. Die hebben ieder een eigen gelaat, een eigen kleedij, een eigen levende ziel. Die zijn heel lieve vrienden, heel innige vertrouwden van hunnen Meester. Die kent hij allen heel intiem, elk in zijn eigenaardigheid. Die beveelt hij niet als slaven, maar zij zelven bewegen zich voor hem, om hem ter wille te zijn - hun bewegen is niet als 't sloffen van boodschappers, als 't gedrilde stappen van gehoorzame soldaten, - maar als 't vrije dansen van gelukkige menschen, mannen en vrouwen in bonte kleederen, gracieuse figuren vormend zooals 't hun 't mooiste invalt!

Om zulk spreken te verstaan, om dit in woorden te hooren daarvoor is nog iets anders noodig dan te kunnen praten en schrijven, even goed als er om muziek te verstaan iets meer noodig is dan niet doof te zijn.

De eigenschap om verzen te kunnen hooren is van gelijken aard als het muziekaal zijn. Ze kan ontwikkeld worden en ontbreekt zelden geheel en al. Maar ze is zeldzamer, vooral in ons land.

En al heet het, dat muziek den mensch veredelt, de gemeenplaats hiervoor: dat een muziekaal mensch in 't algemeen iets beter is dan een niet muziekaal, en al is het zeker dat het publiek bij goede concerten door elkaar wel iets hooger staat dan dat van paardespellen, comedies of opera's, toch weet ieder wel dat zeer veel gehoor en vermogen tot muziekale reproductie kan huizen in hoogst onbeduidende menschen. Maar wie verzen verstaat kan niet zeer onbedui-

dend zijn, die moet grooter gevoeligheid, rijker gemoedsleven en een niet banalen geest hebben.

Dit is ook duidelijk. Want de klankenreeksen van muziek zijn eenvoudige gewaarwordingen vergeleken bij verzen-geluid. Een melodie is de minst gecompliceerde aandoening van genot. Daardoor dikwijls de sterkste. Ze kan snijden in onze ziel, juist door die fijne enkelheid, dat we schreien en huiveren. Maar verswoorden bewegen wolken van aandoeningen in ons, emoties van klank, van kleur, van passie en affectie, - zich gelijktijdig verspreidend over de gansche uitgestrektheid van ons wezen, wonderbaar gecompliceerd en toch samenhangend als één groote ontroering.

Banale menschen zijn achteruit gegane menschen, het zijn versufte, duffe, uitgedoofde zielen - geesten aan lager wal, - die kunnen nog wel een klein plekje muziekgevoel bewaren, heel frisch zelfs, midden in hun stofferige dorheid, - maar voor de breede aandoeningen der woord-kunst zijn zij dood.

In geen land is het zulk ondankbaar werk om iets heel moois te schrijven als in Holland.

Niet omdat de onvatbaarheid voor verzen hooren hier zoo bizonder groot is. Daarin zullen wij wel niet zoo heel veel met naburige volken verschillen.

Maar vooreerst hebben wij een bedroefd slechten tijd achter den rug. Er zijn bij ons zooveel leelijke verzen geschreven, die voor puike poëzie doorgingen, dat er langen tijd noodig zal zijn voordat het gewone beschaafde publiek, meestal niet geneigd om er veel moeite voor te doen, waarlijk goed werk terstond leert onderscheiden.

In zulke omstandigheden moeten de eersten, die iets goeds maken, het meestal deerlijk misgelden. William Blake, de voorlooper der groote Engelsche poëten, werd in zijn tijd voor krankzinnig gehouden. Shelley's werk werd tijdens zijn leven bijna niet gelezen. Toen Keats, die medicus was, zijn Endymion uitgaf, schreef de Times dat die heer beter gedaan zou hebben met maar bij zijn pillen en zalfpotten te blijven, in plaats van zulk kreupel gerijmel te maken.

Maar thans, nu de klank van goede verzen al bijna een eeuw onafgebroken in Engeland gehoord is, nu is Tennyson poet laureate en Robert Browning, misschien de grootste, maar zeker de duisterste van alle levende poëten, die moeielijker te verstaan is dan Shakespeare, geniet op dit oogenblik een verbazende populariteit in alle landen, waar Engelsch wordt gesproken.

En dan is er een bizonder Hollandsche eigenschap, die de ontwikkeling van hun literair gevoel belemmert. Het is kleinsteedsche afkeer van het ongewone met een sterk gevoel voor het banaal-komieke. Hollanders zijn fatsoenlijk en goedlachsch en doodsbang om zich mal aan te stellen. Zij houden zelfs een schijnbare superioriteit tegenover alle andere natiën, door van elk volk de ridicule eigenaardigheden te zien.

Ik ken Hollandsche dames die veel reizen, alleen om zich te amuseeren met de typische gekheden van Engelschen, Franschen of Duitschers.

Alle vreemdelingen hebben voor een Hollander iets naiefs, hij heeft een glimlach van meerderheid bij hun ernst, een spotachtige kalmte bij hun enthousiasme. Hollanders zijn het minst naieve, en schijnbaar het minst ernstige volk ter wereld, - niet dat hun aard zoo vroolijk is, maar zij hebben er den slag niet van ernstig te zijn, ze durven niet, ze zijn bang een gek figuur te slaan.

Let op hun gesprekken, onder de meest ontwikkelden, onder studenten of deftige mannen, zij spreken nagenoeg nooit in hoogen ernst. Zij kunnen het niet. Als het een enkele maal moet, dan zeggen ze de ernstige expressie als een citaat, uit verlegenheid, of ze vloeken er bij en zeggen ‘neen! verdomd!’ als om hun poging tot pathos door een opwelling van drift te verontschuldigen.

Natuurlijk worden bij toespraken, lijkredenen en zulke plechtigheden de gebruikelijke expressies die mooi en verheven heeten, wel geduld. Dominees en redenaars, gehard in het zeggen van gemeenplaatsen en door aplomb voor een

gek figuur gevrijwaard, durven nu en dan wel iets zeggen wat voor hoog ernstig doorgaat. De hoorders, vooral de heeren, vinden dit pijnlijk. De verstandigste Hollanders zijn zoo doordrongen van hun onmacht om iets heel ernstigs te zeggen zonder banaal of belachelijk te worden, dat zij er zich liever in 't geheel niet aan wagen. En eigenlijk vindt het groote publiek alle pathos, alles wat nog iets meer is dan ferm, aardig en verstandig - min of meer bespottelijk.

Het is zeker veel makkelijker geestig dan ernstig te zijn. Onze beste auteurs waren goed zoolang ze geestig en verstandig schreven - hun ernst is hun zwakke zij en hun pathos zelden gelukt. De klank van waarachtigen ernst kent ons volk eigenlijk alleen uit Vondel en uit den Bijbel.

Is het dan wonder, nu er weder iets heel ernstigs gezegd wordt, dat niet op Vondel en niet op den Bijbel lijkt, - dat de menschen er niets van begrijpen, er niets van gelooven en het eenvoudig malle aanstellerij vinden?

Als de klank van hoog pathos valt tusschen het vlakke gebabbel van de gewone, bedaarde, verstandige, ironische Hollanders, als zware, ernstige woorden gedragen worden door kleine, onbeduidende mannetjes, dan ontstaat een scherp, lachwekkend contrast.

De verzen van Kloos, de hoogste ernst die in onze taal is uitgesproken, werden door de journalisten eenvoudig zonder commentaar overgeschreven, overtuigd dat ieder er om lachen zou. In een courant zag ik ze geplaatst naast de verzen van Piet Paaltjens. De onnoozele kritikus had er bij geschreven: ‘du sublime au ridicule il n'y a qu'un pas’, naar het schijnt de lofspraak hierin niet bemerkend. Die man zag het komieke, dat Piet Paaltjens in zijn versjes bereikt, ook in de tegenstelling tusschen Kloos' sublieme verzen en zijn eigen banaal woordenwereldje.

Inderdaad maakt een alledaagsch journalist, die een vers van Kloos tusschen zijn eigen praatjes invoegt, zulk een malle vertooning, alsof hij met een satijn en-gouden, met juweelen versierden bisschopsmijter op het hoofd door de straten liep.

Hij ziet terecht dat er iets mals aan hem is, en niet gewoon zichzelven mal te vinden, meent hij te bewijzen, dat een mijter een mal hoofddeksel is.

Ik vernam dat de goede Oprechte Haarlemmer verschenen is, met verzen van Gorter om zijn kolommen geslingerd. 't Was mij alsof ik hoorde, dat de deftige leden van den Haarlemschen gemeenteraad met rozen bekranst en thyrsosstaven in de handen naar 't Raadhuis waren gewandeld. Die arme verzen moeten er uitgezien hebben als struisvederen op den helm van een diender, als lotosbloemen in het haar van een baker, als in een pannekoek gebakken diamanten.

Maar met een breed gebaar spreken dan diezelfde Hollanders van Dante, Shakespeare, Milton - alsof de ernst van die mannen voor hen gesneden koek, en de hoogte van die verzen hun gewone conversatie-toon was. Alsof een sonnet van Shakespeare hun niet volmaakt even duister en ridicuul zou schijnen als een sonnet van Kloos. Laten ze eens probeeren een versje van Robert Browning te lezen - en dan nog volhouden dat het hun eigen begrip is, dat hun Browning een groot poëet en Kloos een malloot doet vinden.

Ja, laten zij hunnen Bijbel eens nemen en het boek Job lezen en zich afvragen, wat er gebeurd zou zijn als ons volk den Bijbel niet kende, en dit werk had kunnen gemaakt worden in onzen tijd. Daar zou niets mals en onbegrijpelijks in gevonden worden, niet waar?

Ik zal eenige woorden van Job zeggen, woorden van verschrikkelijken ernst.

‘Hij heeft mij gebroken met breuk op breuk; hij is tegen mij aangeloopen als een geweldige.’

‘Ik heb een zak over mijne huid genaaid, ik heb mijnen hoorn in het stof gedaan.’

‘Mijn aangezicht is gansch bemodderd van weenen en over mijn oogleden is de schaduw des doods.’

En verder:

‘Mijn ingewand ziedt en is niet stil, de dagen der verdrukking hebben mij overvallen.’

‘Ik ga zwart daarhenen, niet van de zon; opstaande kerm ik in de gemeente.’

‘Ik ben den draken een broeder geworden en een medgezel der jonge struisvogels.’

Deze woorden zijn hevig schoon, juist zooals ze hier staan, in den klank der Hollandsche woorden. Er is niets belache lijks in. Maar hoe mal klinken ze als een Hollandsch voorzanger ze zegt, - en hoe komiek zouden ze figureeren in de Oprechte Haarlemmer.

Men moet mij nu niet aankomen met het praatje, dat het nog niet bewijst dat het werk van Kloos en Gorter even mooi is als Browning's verzen of het boek Job, omdat het er op lijkt in duisterheid en vreemdheid.

Tegenover menschen die het nog altijd alleen over die malheid en duisterheid hebben, behoeft men over het mooizijn niet te spreken. Daar zijn ze nog lang niet aan toe.

Ik wil alleen verstandige lieden onder ons volk er aan herinneren dat dit uitbundige lachen der Hollandsche burgerij onvermijdelijk te verwachten was bij 't eerste ernstige woord dat onder hen gesproken zou worden. Zij zijn zoo geen ernst gewend en gichelen graag om alles, als bakvischjes versch van de kostschool. Zulke wichten kunnen, als ze protestantsch zijn, ook in een groote Roomsche cathedraal waar plechtige dienst is en schoon orgelgeluid, zitten gieren en proesten in hun zakdoek, om die gekke paters, die al maar buigen en zoo mal doen in hun nachthemden en bonte jurken.

Men kan niet bewijzen dat iets mooi is. Kan men bewijzen dat een oorveeg pijn doet? Als men iemand een oorveeg heeft gegeven, en nog een, en nog een, wat harder, en hij blijft zeggen: ‘ik voel er niets van’ - is het dan niet wijzer over iets anders te gaan praten?

Het eenige wat men doen kan, is voor-oordeelen wegnemen, en dan keer op keer frisch laten voelen op de naakte ooren.

Voor het oordeel der Hollanders zit de meening dat iets

heel mals en heel onbegrijpelijks onmogelijk iets heel moois kan wezen. Is die weg, dan kan men niets meer zeggen dan: luister nu nog eens goed en nog eens en nog eens. Helpt dat niet, dan is verder moeite doen dwaasheid.

Ik geloof echter - anders zou ik deze dingen niet schrijven - dat het aantal vers-gevoeligen in ons land grooter is en veel grooter kan worden dan het op 't oogenblik schijnt.

Het is ondenkbaar, dat de menschen al hun geliefkoosde banaliteiten zeggen zonder er iets bij te meenen. Het praten over ‘kunst die veredelt en verheft’, ‘poëzie die ten leven wekt’, ‘die aan het aardsche ontrukt’, ‘drang naar iets hoogers’, ‘nastreven van dichterlijke idealen’ - deze en duizend dergelijke termen zijn toch eens door menschen gevonden die er wat mee bedoelden, en worden nu door allerlei andere menschen gemakshalve nagezegd, als ze zich zoowat vaag verbeelden ook zooiets te bedoelen. Ze zijn afgesleten als oude centen, duf als in een trommeltje vergeten koekjes. Men zou er een dictionnaire van kunnen maken, en ze dan nummers geven, zoodat onze beoordeelaars konden zeggen: ‘Zie over dit gedicht: Kramer's woordentolk voor banaliteiten, 4, 62, en 91*a*.’ Maar met dat al zijn het de onbeholpen expressies, de vage aanduidingen van werkelijk bestaande dingen, van sentimenten, zielstoestanden, die bij de individuen van één ras en één natie niet zoo heel veel kunnen verschillen.

Deze dingen kunnen echter door sommigen veel precieser en juister worden uitgesproken. Dit vormt een groot, maar niet essentieel verschil. Daarom: als wij elkander verstonden, wij zouden merken het al lang eens te zijn omtrent veel hevig-betwistte vragen. Ook omtrent het mooi-zijn van verzen. Ik geloof niet dat er maar een paar dozijn onder vele millioenen de speciale eigenschap hebben om goede verzen mooi te vinden. Deze eigenschap moet algemeen zijn, bij enkelen zeer sterk, bij enkelen nagenoeg niet en daartusschen alle nuances. Maar *dit* ontbreekt: het geloof aan de oprechtheid van den dichter, het pogen om geheel liefdevol en aandachtig te luisteren naar iemand, die belooft iets moois te zullen zeggen.

De verzen die ik hier bespreek, zullen zeer velen in ons land mooi vinden en begrijpen, wanneer zij wegdoen het vooropgestelde leelijke wantrouwen, wanneer zij beginnen met goeden wil en met de bescheidenheid, waarmee elk die luistert en zwijgt, moet beginnen tegenover hem, die uit ernst en goede gezindheid spreekt. Want al het verlangen van ons volk, verscholen achter zijn gemeenplaatsen, kan voldaan worden door verzen als die van Gorter. Al wat zij met verheffing, veredeling, stichting bedoelen, knnnen zij daarin vinden. Zij bemerken dit niet omdat zij verward zijn in hun slechte uitdrukkingen, en niettemin die uitdrukkingen voor zoo zuiver en nauwkeurig mogelijk houden.

Zoo hoort men nog altijd vragen, - alsof onze kroniekschrijver vier jaren in den wind had gepraat - naar de gedachten in een vers, en men zoekt de verheffing uitsluitend in die gedachten. Dit toont aan hoe men woorden nog maar uitsluitend als symbolen, als signalen beschouwt. Men vraagt wat er *in* een vers staat, - men verzoekt u dat met andere woorden nog eens te zeggen. Men kan evengoed vragen, wat er in de negende symfonie van Beethoven staat en u verzoeken, die met andere noten nog eens te spelen. Woordenreeksen zijn zielebeelden, zoo goed als melodieën; wie dat niet voelt, kan geen verzen verstaan. Met ‘gedachten’ bedoelt men logische schikking of vergelijking van zielstoestanden. Maar iedere versregel is de meest juiste expressie van een bepaalden zielstoestand, is in algemeenen zin een gedachte, zooals ook een melodie of een kleurenbeeld een gedachte is, - en de meer of mindere hoogte en schoonheid dier zielstoestanden, dier gedachten, hangt volstrekt niet af van hun logische schikking of wijsgeerig verband.

Ook zit de schoonheid en verheffing niet in het veel gebruiken van woorden die schoone en verheven dingen beteekenen, of in het spreken óver schoone en verhevene dingen. Een schoon vers is schoon door zichzelf, evenals een schoone melodie, en men kan zijn schoonheid niet omschrijven, niet op andere wijze geven, door geen enkel ander middel doen gevoelen dan door dat vers zelf.

Maar behalve deze verwarde denkweefsels die het vrije gevoel der menschen voor mooie taal bedekken, is nog het ergste dit: dat men meent vooruit te kunnen zeggen of iets mooi is of niet, als men maar let op uiterlijke vormen, zonder nog te luisteren naar 't geluid der woorden. Men heeft een schoonheidsleer gemaakt, - en schoonheidsregelen en dichtwetten opgesteld, als wachters bij zijn ooren, - domme, verwaande concierges die de edelste gasten ruw afwijzen, omdat zij niet gekleed zijn naar hún idee van etiquette.

Nu wilde ik mijn landgenooten wel uitnoodigen, die bekrompen portiers eens weg te sturen en heusch en open te ontvangen de edele klanken van dit vers. Hartelijk en eenvoudig, als gasten, die men niet bedilt. Ik zeg u dat ze eer zullen brengen over uw huis. Lach niet om hun vreemde kleedij, die is beter dan de uwe. En zeg niet hen niet te begrijpen, want het is mogelijk dat uw kinderen, die eenvoudiger zijn dan gij, en bescheidener en minder geleerd, u daarin konden beschamen.

Er is wel meer geschreven in ons land dat eenzelfde eer verdient, en eenzelfde aanbeveling noodig heeft. Maar Gorter's werk heb ik gekozen om deze redenen: dat het het eerste werk is van een onbekend auteur, - dat het tot het schoonste behoort wat in ons land geschreven is en door zijn ganschen omvang die schoonheid gelijkmatig behoudt, - dat het meer dan eenig ander werk, bewijst hoe dwaas het is wetten voor schoonheid uit te schrijven, - en eindelijk - dit is een kinderachtige reden, maar zoo zijt ge, mijn lieve landgenooten, - dat ik den schrijver eerst heb leeren kennen door zijn verzen en men niet kan beweren dat ik een vriendje maar wat helpen wil.

Gorter's Mei is niet een bijeenvoeging van fraaie expressies, van mooie beschrijvingen van gelukkige en minder goed geslaagde tafereeltjes - het werk in zijn drie afdeelingen is één artistiek geheel, voortbewegend in groote golvingen, als een symfonie. Het zit geheel aaneen, elk stuk is niet alleen

schoon door zich zelf, maar door àl het voorgaande en àl het volgende. Het is niet mogelijk door fragmenten een goed denkbeeld te geven van het mooie van 't gedicht, - ik zeide ook reeds dat de uitdrukkingen, de woordwendingen van een zeer hooge stemming vreemd, soms ridicuul klinken, wanneer ze alleen staan en niet juist vallen in een even hooggestemd gemoed.

Ik zal daarom niet meer citeeren dan noodig is om de enkele dingen, die ik nog te zeggen heb, te verduidelijken. Ik wil ook geen karakteristiek geven van het werk, maar ik wil trachten de appreciatie er van voor den welgezinden lezer iets gemakkelijker te maken.

Ik vermoed dat bij vele lezers het mooi vinden dezer verzen door de volgende dingen bemoeielijkt wordt:

door het ongewone, schijnbaar gezochte der woordwendingen,
door den onregelmatigen rhythmus,
door de onvolkomen rijmen,
door de tot geheele fantasiën uitgewerkte vergelijkingen,
door de vergelijkingen uit het dagelijksche en moderne leven,
door de uitheemsche of tot nu toe alleen in gewone conversatie gebruikte woorden.

Nu, al deze dingen vormen noch misvormen het eigenlijke schoon van verzen, - een vers kan zoo wel mooi zijn zonder hen, als met hen. Het zijn zoomin deugden als gebreken. Maar zij kunnen noodwendig behooren bij het bijzondere schoon van een gedicht en zoo is het hier. Wie door zulke dingen gehinderd wordt, moet zijn best doen dat af te leeren. Volstrekt niet voor mijn, - maar voor zijn eigen plezier. Want hij zal een groot en zuiver genot er door winnen en niets dan wat leege stelregeltjes verliezen.

De schijnbaar gezochte wendingen van het gedicht zijn in 't geheel niet gezocht. Men kan dit voelen door langzaam te lezen, met veel, met lief kozenden nadruk op ieder woord - met innig indenken van wat er staat - met het rustig laten vormen in zichzelf der opgeroepen beelden. De taal dezer verzen is als elke schoone taal, de allereenvoudigst mogelijke

expressie van diepe en zeer samengestelde dingen, - het is de taal van iemand die geheel geconcentreerd is in eigen gewaarwordingen en leeft in volkomen aandacht, om de heerlijke dingen uit te spreken, die hij voelt. Hoog is hij boven het gewone praten met de geijkte, saamgeklonterde woordvoegingen, - alle woorden zijn vrij in zijn geest, lenig, welluidend en bewegelijk, zonder den platten, doffen bijklank, die ze hebben in het dagelijksch gepraat.

Deze regel b.v.

> ‘Als op een sofa, maar die was er niet,’

kan veel joviale Hollanders grappig doen zijn. ‘'t Is of hij je pieren wil’ zullen ze zeggen. Maar wie ernst heeft en vers-gehoor, zal voelen dat dit een zeer welluidende, eenvoudige en teekenachtige regel is die hier juist zegt wat ze zeggen moet, zóó zelfs, dat 't niet juister en eenvoudiger kon.

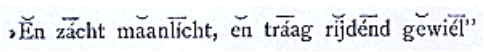
Evenzoo is 't met het volgende fragment, dat de eerste droefheid zegt van een gelukkig wezen:

> ‘Zoo traden bij dit kind terwijl 't verhaal
> Verluidde, beelden in de spiegelzaal
> Van hare ziel. En onder hen geleek
> Zij zelf te loopen schreiend en sneeuwbleek.
> Dat werd betoovering van droefenis,
> Zij voelde voor het eerst dat zoet gemis
> Van vreugde, en de warme tranenbron
> 't Hart overstroomen; dan verdwijnt de zon
> En is er spel van nevel in de ziel
> En zacht maanlicht en traag rijdend gewiel
> Van lichte golven in een zee van wee.
> Zij voeld' het leed zacht opzwellen en dee
> De oogen dicht, dat het niet breken zou
> Voor 't zonlicht als een bloemknop voor den dauw.’

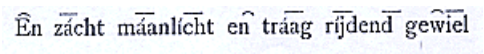
Hier is een onvergelijkelijke fijnheid en teerheid, in woordbuiging, in sentiment, in gezichtsfantasie en in klanken tevens. Maar men moet kunnen lezen. Hier is ook de onregelmatige rhytme in, waarvan ik sprak. Als men nu gewoon is verzen

te lezen op de manier waarop een oud vigelante-paard galoppeert, trr-dóm! trr-dóm! trr-dóm! - om dan uitgeput aan 't eind van den regel neer te sjokken op het rijmwoord, dan komt er niet veel van terecht.

Als men leest:

dan is dat zeker niet mooi. Maar er staat geen straf op om 't anders te lezen, zóó namelijk:

en dan is 't heel mooi. Zeker moet de tweede syllabe van ‘maanlicht’ en ‘rijdend’ hier meer nadruk hebben, dan als men vlug met elkaar praat. Maar wie voelt hoe het rhytme hier samengaat met het sentiment en met de voorstelling der langzaam bewegende golven, met andere woorden, wie versgehoor heeft, leest van zelve zoo.

Men moet eens voor al weten, dat alle woorden van een vers, allen, willen behandeld zijn als kostbare dingen. Dat men ze moet opnemen met liefde en dragen met zorg en teederheid. Elk woord wil gehoord worden in vollen klank, ook met de syllaben die men gewoonlijk inslikt, - en wie ze recht verstaat, hoort spoedig hoe ze nadruk, verheffing, daling en gedragenheid verlangen. En bedenk ook dat het niet woorden zijn van iedereen, maar van één bepaald mensch, - zoodat het onze zaak is te zoeken hee *hij* ze gesproken zou hebben, want niemand zal zich toch verbeelden ze mooier te kunnen hooren dan hij, die ze in zich heeft voelen ontstaan.

Even dwaas als 't hossen op de caesuur, is het neersmakken op het rijmwoord. ‘Dat moet zoo,’ zeggen de kritici, ‘dat is de aardigheid van rijmen juist.’ En dan lezen ze

> ‘Het licht was zuiver goud, maar als een zeef,
> Haar blanke huid, het was nog zuiver*der*
> In haar, het sloeg naar buite' als licht-schit*ter*’,

alsof de dichter met hen een contract had gemaakt, dat ze altijd veilig op 't rijmwoord zouden kunnen neervallen, na den tocht door elken regel, zonder vrees van zich te bezeeren.

Een gemeene streek vinden ze het, als een regel op ‘mooi’ eíndigt en de volgende op ‘bloei’.

Men heeft niets te eischen van een dichter. Men luistert of luistert niet, maar hij is de eenige rechter over zijn eigen mooi.

Rijmen zijn toevallige schoonheden van geluid, - toevallig als al het andere woord-schoon, - dat wil zeggen: onbewust gevonden bij diepgevoeld spreken. Men spreekt de woorden uit om henzelven en men verheugt zich als ze echo vinden in een ander woord. Maar men moet die echo niet liefhebben vóór het woord, en niet ontevreden zijn als ze nu eens flauwer, dan weer sterker klinkt. Ook in *die* wisseling kan schoonheid zijn en zoo is het hier.

Men moet bij 't lezen de rijmen niet beschouwen als mijlpalen, - maar ze evenmin ongehoord voorbij laten gaan.

Men moet ze bij de golving van elken regel zacht aanraken, als een zwaluw 't water - niet er aan blijven plakken als aan een lijmstok.

Ik schaam mij haast voor mijn lezers, dat ik zulke simpele dingen nog zeggen moet - zooveel jaren nadat Verwey zijn Persephone-bundel schreef.

Moeilijker is het zeker, het volle genot te hebben van de tot fantasiën gewordene gelijkenissen:

> Toen week ze weer van hem en zat in schroom
> Naast hem, bedremmeld, met geloken oogen.
> En toen haar handen hem verlieten, togen
> Bij hem weer in gedachten, zooals kind'ren
> In eenen boomgaard komen, ze vermind'ren
> De hangende appels, maar er vallen veel
> Meerdre beneê, het gras ziet rood en geel.

Een dergelijk spel van vergelijking en visioen volgt een trage, gemakkelijke verbeelding niet licht. Daartoe moet men snel, intens voelen en langzaam, aandachtig lezen. Maar voor wie dit verstaat is er een groot genot in de opdaging van een levendig, kleurrijk beeld, plotseling uit de stille woorden van een sentiment.

Zoo ook deze regels:

> En daar ook deed ze mij verscheiden vragen,
> Vragen hoog klimmende in fijnen wagen
> Van hare stem als tegen heuvels op.'

en deze:

> 'Vaarwel!' lispelden Meilippen heel zacht.
> Toen trad naar binnen hare oogenwacht,
> Blanke soldaatjes die diep in haar hoofd
> Hun wachthuis hadden, en ze keek verdoofd.

De groote schoonheid van zulke woorden kan men niet kennen zonder een snelle fantasie en een gevoelig gehoor. Ook niet zonder grooten ernst. Want terstond zal weer het banaal-grappige van die soldaatjes en dat wachthuis door de Hollanders worden opgemerkt. Men vindt zulke dingen niet deftig genoeg voor een vers, men kan zich niet voorstellen dat iemand in verheven stemming aan soldaatjes en een wachthuis denkt.

Zoo zal men om deze regels lachen:

> Er ligt in elk ding schuilend fijne essence
> Van andere dingen. Daardoor wordt een mensch
> Als een piano, zoo dood maar besnaard.
> Nu eens rilt één snaar, dan d'aar, naar den aard
> Van elk geluid buiten, soms, te gelijk
> Heel veel.'

Om die piano zullen de menschen lachen. En ook om die schitterende regels waarin een wedstrijd van wielrijders wordt beschreven als vergelijking met den gang van twee Noorsche goden.

Wie om die dingen lacht, weet niet wat ernst is. Het zijn niet de dingen zelf, noch hun namen die ridicuul zijn. Het is geen heel hooge en sterke ernst die breekt bij 't noemen van 't woord piano, of wielrijder.

Het hoog-gevoelen en ernstig-zijn bestaat niet daarin dat

men sommige komieke dingen wegsluit, maar dat men alle dingen hoog en ernstig aanziet. Alle dingen die Gorter noemt in zijn Mei, pronken in 't zelfde klare licht van ernstige schoonheid. Hij heeft niets weggeworpen van wat hij schoons had in zijn geest, omdat het door anderen nog niet schoon gevonden was. En hij doet ons zien, ons die het nog niet wisten, wat er schoons kan zijn in dingen en woorden.

Ik wist niet dat het woord ‘piano’ zoo welluidend was, eer ik het van hem hoorde. Allerlei woorden die wij niet kenden in verzen, hebben hier een plaats gekregen, verdiend door een tot nu toe onopgemerkte sonoriteit.

Prachtig klinken de vreemde woorden soms, zooals hier:

> ‘Zoo was haar drijven, zoo haar zachte scheren
> Langs strandeloos liquide oppervlak’

en hier:

> ‘Totdat ze kwam waar slagorden van vlammen
> Branden als in bataille, oranje dammen
> Van vuur.’

Het citeeren wordt mij moeielijk, want ik voel het kwaad dat ik doe door scherven te toonen van een mooie vaas.

Maar dit stukje nog; dat klinkt en schittert. - O! wie het durft uitspreken, doe het niet als gij niet voelt al die enkele woorden lief te hebben, lief, lief, - om hun prachtig gewaad, om hun rijken klank, om hun helder luidende ziel:

> ‘Zóó als een bloem van zomerrood, papaver
> Rustig vol rood staat, midden in gedaver
> Van zonnevuur dat valt den grond in stuk
> En smoort en schroeit het gras: maar zijn geluk
> Blijft even groot: hij laat zijn rooden vaan
> Wapp'ren op wind of in de zon stilstaan -
> Zóó stond ze in het grootst en stilst genot
> Het onbegrepen', in den gloed van God
> Den Vader, en hield recht het hoofd omhoog,
> Haar armen stil, terwijl niets óverwoog.’

Gij zult toch wel gelooven, goede landgenooten, dat ik dit alles niet gezegd heb om u te plagen, of voor de aardigheid, of om een verstrooiing, of uit een of andere kinderachtige reden - maar alleen om te trachten sommigen uwer wat gelukkiger te maken.

Want ik weet uit eigen ervaring: Er is geen denkbeeld zoo droevig, zoo ellendig en hopeloos als dit: dat er niets anders in de wereld is dan wat wij kunnen en niets meer in onze ziel dan wat wij zeggen.

Het nijpt de keel toe, te denken: die menschen, die wereld dat is alles, - die taal, die woorden, allen reeds gezegd, dat is het Hoogste.

Neen! neen! zoo is het niet. Woorden zijn maar wegwijzers, zij wijzen naar 't naburig logement, maar ook naar den Melkweg en verder, en verder.

En muziek en verzen nu zijn de dingen, die door hun plotseling hoog oprijzen, als vuurpijlen in een laag-gedachte donkere lucht - de oneindige verre geheimenissen doen begrijpen, waaraan het twijfelen ons zoo beklemde.

Zie, alle woorden zijn benadering, ook verzen, ook muziek, - ook in deze zoo geprezen verzen staat het Hoogste niet, - maar door het licht van hun hoogstralend schoon doen zij ons de diepte en ondoorgrondelijkheid beseffen van onze eigen ziel.

> Dat alles is het niet, 't zijn woorden niet,
> 't Zijn dingen niet, 't zijn klanken niet, geen lied
> Verbeeldt de zielsbewegingen genoeg.
> Alles is beeld, is beeld van haar en vroeg
> Of laat valt het inéén tot stof, zij blijft
> Wat er ook om haar valt en henedrijft.

Multatuli-literatuur. Door F. van der Goes.

J. Versluys. *Een en ander over Multatuli*, Amsterdam, 1889.
Veritas. *Multatuli- Wespen*, Amsterdam.
J.G. Gerhard. *Eene Stem uit Indië*. Amsterdam, 1889.
A.H.E. Douwes Dekker. *Aesculaap als Caricatuurschilder etc.* Batavia, 1889.

I.

De beide eerste boekjes hebben gemeen; of neen, iets gemeens is er alleen in de brochure van Veritas.

De auteur van dit werkje is een van die gelukkig zeldzame vrouwen, die men in de meer intieme spreektaal malle spoken noemt en waarvan men in het openbaar zegt, dat zij een weinig excentriek en geëxalteerd zijn. Mevrouw Veritas heeft Douwes Dekker gekend en zelfs naar het schijnt eenigermate vriendschappelijk met hem omgegaan. Zij heeft blijkbaar iets onaangenaams van hem ondervonden, maar toch ook zoo veel goeds, dat zij in de war is met haar opinie over hem. Welke soort van hulde heeft Dekker haar gebracht, welke andere haar onthouden? Mogelijk zou een nauwkeurige lezing van de brochure dezen twijfel wegnemen, indien de brochure daarvoor geschikt was. Maar zij is een verwarde

samenstelling van weinig interessante herinneringen, in het geheel niet nieuwe of scherpzinnige opmerkingen en van eene kritiek, die eenigszins pretentieus en geheel vrij is van de pieteit waarboven de auteur toch niet toont verheven te zijn. Mevrouw Veritas denkt aan Douwes Dekker als aan een raar en onbegrijpelijk mensch, die in haar leven niet onopgemerkt is voorbijgegaan, die haar zeer beviel, die wel aardig of meer dan aardig tegen haar kon zijn, maar toch niet zóo aardig als zij wel had willen permitteeren, en van wien zij van hooren zeggen wist, dat hij een buitengewoon man en een vermaard schrijver was. Nu komt de Heer Swart Abrahamsz bekend maken, hoe de geringe lieden dien vriend van Mevrouw Veritas begrijpen, en zij vindt in zijn geschrift veel terug van haar eigen impressies, en in de onrust van hare memorie knikt zij soms met een toestemming en een instemming, die haar den dokter zouden doen omhelzen als zij naast hem stond. Maar het is somtijds een bijna spijtige kus dien zij geeft en in de mededeeling, dat zij de ‘meesteres’ van Dekker niet is geweest, schoon zij hem behandelde als ‘kraakporselein’, ‘zacht van aard’ was, ‘hart’ had, zelfs eenige ‘goddelijke dwaasheid’ en ‘kwikzilverachtigheid’ bezat, ligt de verklaring van deze levensbijzonderheid voor een goed deel opgesloten, evenwel niet zoo verborgen dat men haar niet zou bespeuren of voor iets anders aanzien. Mevrouw Veritas zegt ook, dat zij ‘gul, vrijgevig, mild en humaan’ was, en dat zij ‘te vroeg geleefd’ heeft. Ik weet niet of deze chronologische aanwijzing ons op het spoor kan brengen van de oorzaak van de genoemde omstandigheid, dan wel dat al deze qualiteiten door Douwes Dekker lager werden geschat dan eenige frischheid, eenige natuurlijkheid en die afwezigheid van aanstellerij die publieke personen nu eenmaal dubbel gaarne in hunne ‘meestres’ waardeeren. Voor het overige wensch ook ik gebruik te maken van de vrijheid die de auteur, zich naar ik meen aan metaforen overgevend, ons verleent: ‘Ik ben'’, zegt zij, ‘een opengeslagen boek, waarin ieder lezen mag, maar wien 't niet bevalt, mag het weder toeslaan ook’.

II.

Ik wilde zeggen, dat ook de Heer J. Versluys tot de bekenden van Dekker heeft behoord; en ik haast mij hem om verschooning te vragen, dat ik zijn naam met dien van de vrouwelijke Charles Boissevain bijna in één adem had genoemd. Zoo ergerlijk als de mededeeling van de herinneringen aan Multatuli van mevrouw Veritas is, zoo innemend is de verstandige piëteit van den Heer Versluys. Als ik in één woord mijne opinie over den Heer Versluys als schrijver van dit *Een en Ander* moest formuleeren, dan zou ik zeggen: een Multatuliaan in den goeden zin van het woord; en, ten opzichte van het werkje-zelf: Multatuli voor schoolgebruik. De deugden van het boek en van zijn auteur zijn voor mij in deze qualificaties aangeduid, en ook wat ik mij veroorloven zal de gebreken van beide te noemen; of althans die eigenschappen van den vervaardiger en die voorstellingen in zijn boek, welke mij minder aangenaam of onjuist toeschijnen.

Multatulianen in den slechten zin van het woord hebben wij allen gekend en sommigen onzer zullen niet weigeren toe te geven, dat zij het zelf geweest zijn; min of meer jeugdige scharrelaars in anti-kerkelijke en maatschappelijk-vrije ideeën, alledaagsche zonderlingen en paradoxale zeurkousen. Doch dit is nu alles voorbij en de goede, de ouderwetsche, de degelijke Multatulianen blijven over, om van den Meester mede te deelen aan een jonger geslacht wat zij in hem hebben gezien en wat zij van hem hebben onthouden. Zij zijn het die nooit op een dwaze manier met Multatuli dweepten, die hem van aangezicht tot aangezicht hebben gekend, die thuis waren in zijn binnekamer, die vrij en open met hem durfden spreken, die hem zijne feilen toonden en die van dag tot dag hebben nagegaan hoe de invloed van hunnen grooten vriend toenam, zijn reputatie aanwies, zijne deugden en zijne talenten zegevierden over de macht van booze tongen, miskenning en achteruitzetting, over eigen kleine zwakheden en over de groote laagheden van zijne vijanden. Van zijne vijanden die ook de hunne waren, en die zij thans nog bestrijden met

dezelfde degelijke volharding en onder hetzelfde eerbiedig opzien tot hunnen beminden Meester. Ongetwijfeld zijn er onder dezen die over een fijnere pen beschikken dan de schrijver dien ik thans bedoel; maar zeker is het evenzeer, dat hij zijne medestanders voorbijstreeft in kalm respect, onbevooroordeelde toegenegenheid en onverwrikbare trouw. De Heer Versluys is een van die weinige vrienden van Douwes Dekker, die hem noch overdreven prijzen, noch zich met phrases afmaken van de vele ernstige bezwaren die tegen hem zijn in te brengen. Hij staat twijfelaars aan Dekkers oprechtheid en geloovers aan de lasterlijke geruchten omtrent zijn leven, met een bijna zachtmoedig geduld te woord, hen drijvend in het nauw met de mathematische nauwkeurigheid van zijn betoog, hen beschaamd makend met de onbevangenheid en de eenvoudigheid van zijne bedaarde weêrlegging. Ik geloof dat er in de, men zou zeggen droge en slechts als met losse aanteekeningen gevulde bladzijden van Versluys, meer overtuigends, onwederlegbaars en leerzaams te lezen staat, dat in welke gestyleerde of diepzinnige geschriften ook, die, voor of na over Multatuli zijn uitgegeven. En, als ik de vrijheid zal nemen om te wijzen op wat mij misverstanden of tekortkomingen toeschijnen te zijn, ja zelfs op onrechtvaardigheden, dan acht ik het noodig vooraf te zeggen en te herhalen, dat niets den auteur van deze brochure den roem zal kunnen ontnemen, van te hebben geschreven tot groot nut van de meeste van zijne lezers en ter zeldzame, en volkomen goede trouw.

III.

De Heer J. Versluys is bij voorkeur een wiskundige. Ik noemde reeds de mathematische nauwgezetheid van zijn redeneering. Maar hij is geen wiskundige voor eigen genoegen, hij schrijft zeer veel over zijn vak voor het onderwijs en voor de onderwijzers. Als redacteur van het *Nieuwe Schoolblad* schrijft hij bovendien over allerlei onderwerpen en eenige van de opstellen thans door hem in zijn *Een en Ander over Mul-*

tatuli verzameld, zijn vroeger in deze of andere dergelijke couranten gepubliceerd. Deze bijzonderheid alleen zou mij natuurlijk geen vrijheid hebben gegeven de straks genoemde omschrijving van dit werkje vol te houden; zij berust bovendien en voornamelijk op de omstandigheid, dat de manier van de opzettelijk voor zijn boek vervaardigde hoofdstukken niet wezenlijk verschilt van de *Schoolblad*-artikelen: het geheel is geschreven op doceerenden toon en vervat in den trant van den onderwijzer, die met afgeronde, duidelijk-geformuleerde en vaste begrippen bij zijne leerlingen moet aankomen; bij zijne leerlingen die op hunne beurt reeds kweekelingen zijn. Zelfs over vele onderwerpen waarover eigenlijk nog weinig algemeen aangenomen meeningen bestaan, of die den auteur zelf niet genoegzaam bekend zijn, of waarover groot verschil van gevoelen heerscht, is de leeraar eenigermate genoodzaakt evenwel met ondubbelzinuige voorstellingen voor zijn hoorders te verschijnen; en, als men bovendien van aanleg en studie hoofdzakelijk wiskundige is, dan is het gevaar niet gering dat men zich eenige malen vergissen zal, én wat den inhoud én wat den vorm zijner lessen betreft.

Zoo zij het mij op mijne beurt vergund ronduit te zeggen, dat ik de gedeelten van het aangekondigde boek, die over literarische zaken handelen, verreweg de minste vind. Zelfs als men in het oog houdt voor wie de auteur gewoon is te schrijven, dan kan men toch niet over de onverschoonbare gebreken heen, die deze bladzijden aankleven. Op eene plaats verklaart de Heer Versluys zich onbevoegd om over quaesties van letterkundigen aard te oordeelen, en hij doet dit op eene voor den schrijver van deze kritiek zoo hoffelijke wijze, dat ik mij tegenover een ander, die minder recht door zee ging dan de Heer Versluys, ontwapend zou achten. Maar dezen schrijver, die in zoo vele zaken thuis is, waar ik hem niet volgen kan, durf ik wel zeggen wat ik voor de waarheid houd in dingen, die nu weer eenigszins van mijne competentie zijn.

Voor den wiskundige dan is niet alleen twee maal twee gelijk vier, maar is vier bovendien gelijk twee maal twee.

‘Wanneer een boek beöordeeld zal worden’, zegt de Heer Versluys, ‘moet dit geschieden naar zijn innerlijke waarde’. Ongetwijfeld. ‘Wanneer’, gaar hij even later voort, ‘het boek uit een oogpunt van kunst hoog blijkt te staan, dan is tevens aan den auteur eeu hooge rang toegewezen’. Zeer zeker. Het is evenwel niet moeilijk op deze manier gelijk te hebben, en men heeft dan ook het recht om te onderstellen, dat een zoo scherpzinnig man als de Heer Versluys, zulke dingen alleen zegt bij manier van spreken. Men mag de axiomata niet verwaarloozen, denkt hij te recht. Maar deze preciese manier van zich uit te drukken, die een mathematicus eer aandoet, heeft, zooals ik reeds zeide, hare onmiskenbare bezwaren wanneer de mathematicus, door zijn onderwerp geleid, over de hem minder familiare zaken van literatuur spreekt en spreken moet voor een publiek, dat gewoon is hem spijkers met koppen te hooren slaan. Het is uit het hoofdstuk *Multatuli als schrijver* dat deze citaten zijn ontleend, en ik voeg er dadelijk bij, dat ik alleen daarom dit gedeelte toets aan een kritiek, die misschien den schijn heeft van scherp te zijn, omdat de Heer Versluys daarin en in een aan dit opstel toegevoegde bijlage, behalve zijne weinig zeggende en half-juiste opmerkingen over Multatuli, zich tevens hoogst ongunstige meeningen veroorloft over Van Vloten en Busken Huet. Ik wil mij verzetten tegen deze kritiek en ik zoek voor mij een krachtig argument in het betoog dat de Heer Versluys, ofschoon sprekende op wiskundig-onderwijzenden trant, van die zaken niet genoeg verstand en voor deze onderwerpen te weinig gevoel heeft.

IV.

Ik heb in mijne brochure tegen het Gids-artikel van Dr. Swart Abrahamsz te verstaan gegeven dat, als Busken Huet en Multatuli de twee eerste auteurs van onzen tijd genoemd mogen worden, ik Huet den allereersten vond. Een dergelijke mededeeling, loopt eigenlijk op ongepaste wijze vooruit op het gevoelen van een volgend geslacht, en ik zou

niet gaarne hebben dat men mij met deze voorbarigheid bleef lastig vallen. Dit alleen zou ik wenschen vol te houden, dat, in onze historie, Busken Huet een later en meer gevorderd tijdvak van beschaving vertegenwoordigt dan Multatuli. De drie groote ontevredenen met hunne landgenooten: Busken Huet, Multatuli en Van Vloten, hebben alle drie hun leven lang tegen ons gezegd, dat onze staatslieden domkoppen waren, onze publicisten prullen, onze liberale en deftige burgerij een troep kleinsteedsche egoisten, onze tijdschriften onleesbaar en onbeduidend, onze instellingen achterlijk, onze manieren poenig en onze begrippen vijftig jaar te laat in ons brein opgekomen. Nu maakt, op velen onzer, Huet den indruk van zelf zich het gunstigst van de overige Hollanders te onderscheiden; zich het minst met de anderen te hebben gecompromitteerd en heelerhuids uit hun gezelschap te zijn voortgekomen. Hij heeft minder met de Nederlanders gemeen dan Van Vloten en Dekker, hij heeft hun het minst lastig gevallen met predicaties ten eigen behoeve; hij is altijd de groote mijnheer geweest die liefst zoo weinig mogelijk met de mindere mannetjes te doen had. Dit zijn kostelijke eigenschappen in Huet, die hem en zijn boeken een groote vreugd doen zijn voor velen van ons.

En, al is het niet te ontkennen, dat de artist Multatuli eene menigte bladzijden heeft geschreven, die tot een kunst behooren, welke door Busken Huet niet werd beöefend, zoo is het toch de opinie van de meesten die in onzen tijd de Nederlandsche literatuur met een nieuw leven bezielen, dat het beste van Multatuli in het zuiver-letterkundige, niet zoo goed is als het beste van Huet in een ander genre. De theologische, staatkundige, wijsgeerige en historische geschriften van Huet bevatten bladzijden, die smaakvoller en rijper zijn dan de meest geroemde gedeelten uit Multatuli; en de eigenlijke kunst van Multatuli is nooit gekomen tot deze volle ontwikkeling.

Dit zijn maar aanteekeningen die geen andere strekking hebben dan om mijne meening toe te lichten, niet om haar te bewijzen, en althans niet in dien zin van het woord te

bewijzen, als de Heer Versluys recht zou hebben te verlangen. Intusschen, ook de Heer Versluys beperkt zich tot het mededeelen van zijne opinie en deze zijne verzekeringen zouden de mijne waard zijn en wij derhalve niet van onze plaats komen, indien niet de beweringen van den Heer Versluys, zoowel zijne misprijzing van Huet en zijn lof van Multatuli, waren van een bijna volstrekte literarische onbevoegdheid. Zij zijn, geloof ik, van geen beter gehalte dan de reeds geciteerde algemeene beschouwingen. Of zouden er onder de lezers zijn, die in vergelijkingen en oordeelvellingen als de volgende iets karakteriseerends, iets oorspronkelijks, iets leerzaams kunnen ontdekken? Dit is eene samenlezing uit het meergenoemde hoofdstuk: Multatuli als schrijver. Multatuli heeft met het schrijven van den Max Havelaar bewezen een *scheppend genie* te zijn. Zijn typen *verraden de meesterhand*. Hij heeft inderdaad de Nederlandsche taal gehanteerd als niemand vóór hem. Hij legt in dit gedicht een talent aan den dag, *dat van een zeldzamen aangeboren fijnen smaak getuigt*. Maar *zijn schrijven gaat gewoonlijk van hart tot hart* en hiertoe is noodig, dat wat geschreven wordt eerst diep gevoeld is. Daarbij bezat hij in hooge mate de gave van den humor, *waardoor alles wat een schrijver geeft zeer in waarde rijst*. In den regel schreef Multatuli zooals hij ons meermalen verzekert, *overeenkomstig de indrukken die hij oogenblikkelijk ontving en volgens zijne oprechte overtuiging*. Niemand zou in deze opmerkingen, ook maar vaag, eenig schrijvers-beeld zìen te voorschijn komen, en als de naam van Multatuli niet genoemd was, zou er geen reden zijn te meenen dat zij niet door een aanhanger van Da Costa of een vereerder van Schaepman gemaakt waren. Welke waarde zal men nu hechten aan vergelijkingen als deze? Men kan Multatuli voor een goed deel zijner werken een groot kunstenaar noemen om dezelfde redenen, waarom men Heine groot noemt als auteur. Wanneer Multatuli geen allervoortreffelijkst schrijver is, dan is George Sand het ook niet en Dickens evenmin. Aan vergelijkingen, die ook deze in zich zelve allenonvergelijkelijkste

bevatten: ‘Multatuli *verzint* evenmin als Zola, *hij kiest als Zola, alleen kiest hij wat beter*.’

Zelfs onder de gewone lezers van den heer Versluys zullen waarschijnlijk maar enkelen wezen die deze manier van spreken over Zola aangenaam vinden, en die niet van oordeel zijn dat deze laatste ketterij iemand onherroepelijk verwijst naar het eeuwige vuur. Dit weet ik althans, dat deze lof en deze terminologie de laatste kracht hebben ontnomen aan de conclusie van den auteur: ‘wanneer men nu Huet als auteur boven Multatuli stelt, begaat men naar het mij voorkomt, eene schromelijke vergissing.’

Ik herhaal dat ik de vraag-zelve nog voor onbeslist houd, maar dat oplossingen als deze ons eerder verder van huis brengen.

En nu vind ik het hoofdstuk, als bijlage I afgedrukt en in het begin van 1886 als artikel in het *Nieuwe Schoolblad* verschenen, eenigszins onbetamelijk van toon en bovendien van een kleingeestige en averechtsche kritiek. Onbetamelijk, omdat de heer Versluys voor de jeugdige onderwijzers, die hij toespreekt niet zoo minachtend schrijven moest over Busken Huet; en, indien hij al meende over zulke onderwerpen te moeten schrijven, hij een minder absoluten trant moest bezigen en niet de banale wetenswaardigheden, voor zijne leerlingen bestemd, moest gebruiken om afbreuk te doen aan de naam van een man, die meer waard zal blijven voor alle Nederlanders, dan de geheele lagere en de geheele middelbare school met al hare leeraren en al hare kweekelingen. Is het niet een fameuze dwaasheid, zulke jongelieden te willen beduiden, dat Busken Huet zich geen heldere voorstelling van zijn onderwerpen maakt of dat hij geen oordeel durft ult te spreken? Ik kan mij zeer goed verbeelden dat de heer Versluys den stijl van Huet niet genieten kan. Hij kan hem niet eens begrijpen. Hij hoort niets van het rhythmus en van den klank; hij miskent Huet in zijn matigheid en ingetogenheid; hij ziet geen leven in de bladzijden, geen rijk menschehart beven van toorn, of glimlachen van vroolijkheid of tranen vergieten van verdriet in die kunstige zinnen, in dat wijze

voorbehoud, in die zelfde bladzijde waarin over iemand gesproken wordt met lof en blaam, waarin hij wordt geplaagd en geprezen; hij meent dat Huet eigenlijk niet goed weet wat hij zeggen wil, hij ziet ook geen samenhang, geen eenheid, geen plan. En alsof Busken Huet zelve vóor hem zat in een blauw kieltje en met rijglaarsjes, doceert onze auteur: ‘Taal is slechts een werktuig, een middel om gedachten of gevoelens uit te drukken, om stemmingen op te wekken, enz. De eerste eisch, dien men aan een schrijver moet stellen, is dus dat hij zich op de hoogte heeft gesteld van 't door hem gekozen onderwerp en zijn denkbeelden ordelijk uiteenzet. Hoofdzaken moeten op den voorgrond worden gebracht en bijzaken dienen een ondergeschikte plaats in te nemen. Wat niets met het onderwerp te maken heeft, moet onaangeroerd worden gelaten.’

De Heer Versluys doet misschien een goed werk zulke waarheden mede te deelen, er is mogelijk iemand die ze voor de eerste keer hoort; maar ik vrees, dat in eene kritiek van Busken Huet deze dingen kwalijk passen en ook uit een paedagogisch oogpunt niet verdedigbaar zijn. Zonder twijfel zullen sommige aanmerkingen van den Heer Versluys op het artikel van Huet over Molière en de Molièristen wel gegrond zijn; maar het is toch geen aangenaam schouwspel, iemand die herhaaldelijk blijken geeft van voor het beste geen gevoel en van het goede geen verstand te hebben, te zien vitten op kleinigheden met een securiteit, die bijzonder smakeloos is en in strijd met den eerbied voor goede manieren, waarin de onderwijzers gebonden zijn de jeugd voor te gaan. Het is beter, dunkt mij, dat men elders gaat zoeken naar ‘ongewone uitdrukkingen’, ‘holle phrases’, ‘verkeerde woorden’; en als de Heer Versluys met geweld over literatuur wil schrijven, zal ook hij wel weten waar hij daarvoor te recht kan.

Het is deze strekking van zijn geschrift, die ik bestrijden wil en die ik met tegenzin heb verbonden gezien aan het vele nuttige dat de brochure bevat.

V.

De Heer L.G. Gerhard is een van de duizende menschen, die veel met Multatuli op hebben; de Heer Swart Abrahamsz een van de velen die hem volstrekt niet mogen lijden. Maar noch de afkeur van Dr. Abrahamsz, noch de ingenomenheid van den Heer Gerhard is een ding waar zij over hadden moeten schrijven, want in hun genegenheid en in hun tegenzin is niets bijzonders. Zij beminnen en zij keuren af, zonder dat zij bij den lezer eenig ander gevoel weten te wekken dan wrevel wegens het onbelangrijke van hun eigen persoon. Het beteekent volstrekt niets wat de Heeren Swart Abrahamsz en Gerhard over Multatuli denken, als uit hun boeken blijkt dat zij-zelven onbeduidende menschen en onbevoegde bëoordeelaars zijn. Als men den aanvaller en den aangevallene ging vergelijken, dan zou, vrees ik, de medewerker van de *Gids* nog de beste wczen; hij heeft althans getoond een soort stelsel te hebben en een eigen idee over Multatuli, wel pie-.erig en als van iemand, die buiten de studie staat waartoe het onderwerp behoort, maar zijn figuur van pedant en droog doktertje, die eens even wilde komen vertellen hoe het eigenlijk met dien Douwes Dekker stond, komt in zijn geschrift toch duidelijk naar voren. Men heeft bij hem ten minste met iémand te doen. En ik geloof, dat de schrijver van een *Stem uit Indië* niémand is. Er komt bij dat het tegenwoordig veel ongemeener is om tegen Multatuli, dan vóor hem te zijn, wat vroeger en nog niet zoo heel lang geleden, omgekeerd waar was. Dat vergeten auteurs als de Heer L.G. Gerhard en zij komen nog eens met de gemeenplaatsen van lof aandragen, zoo als eertijds de menschen liepen met de banaliteiten van laster en blaam. De Heer Abrahamsz is nog van deze oudere soort, de Heer Gerhard van de latere, die ál te veel gelijk heeft om leesbaar te blijven. Ik begrijp niet hoe iemand pleizier heeft om op te schrijven, dat de materialistische theorie van Dr. Abrahamsz een malle vergissing is; dat zij niets verklaart en niets betoogt; dat Multatuli een buitengewoon talentvol en edelmoedig man was; dat hij in

alle opzichten gelijk en dat zijne tegenstanders, de regeerings-mannen en de critici, ongelijk hadden; dat hij slecht behandeld en verkeerd begrepen werd; dat hij een voorganger en een wegbereider is geweest, dat zijn naam onsterfelijk, zijn iuvloed heilzaam cn zijn zaak rechtvaardig is; ik begrijp niet hoe iemand dat zeggen kan, die weet, dat hij het voor de honderdste maal zegt, en die weten moést dat hij het heel slecht zegt. Dit slaat nu niet in de eerste plaats op den leeraar te Batavia, maar hoeveel van hen die dit alles beweren met een extase, die niet zou doen vermoeden, dat zij hunne opgewondenheid hebben gekregen uit de tweede hand, hoevelen zijn daaronder, die den mond opendoen als zij de tegenwoordige autoriteiten en de tegenwoordige pers zich op gelijke wijze zien misdragen in overeenkomstige gevallen? Er is waarschijnlijk geen mishandelde Multatuli onder onze tijdgenooten; maar de Duymaers, de Droogstoppels, de Handelsbladen, de Slijmeringen en de rest zijn nog altijd aan het werk. Als de slachtoffers minder interessant zijn, de tirannen en de lasteraars zijn nog even onvermoeid. Laat ons dan de levenden niet vergeten voor de dooden. Het is beter om over Multatuli te zwijgen en voor de onderdrukten van vandaag hart te toonen, dan in de Havelaars-zaak heftig partij te kiezen, maar in zoovele andere, die minder omvattend, ofschoon niet minder ergerlijk zijn, eene wijze onzijdigheid te behouden. De geestdrift voor Multatuli is straffeloos en platonisch; de echte Multatulianen praten het minst over Multatuli, maar zij vervolgen in húnne omstandigheden en op húnne manier den strijd, dien hij heeft gestreden, met overeenkomstige gevaren en met hetzelfde, moeilijke doel. En als men nog eens die oude zaken wil ophalen, dan mag het enkel zijn om van hen een nieuwe voorstelling te geven. De eenige verontschuldiging om zich met den Heer Swart Abrahamsz en zijn boek te bemoeien, moet gelegen zijn in de aanleiding tot het mededeelen van zijn eigen inzicht of van eenig stelsel, dat minder den bëoordeelaar bestrijdt, maar hoofdzakelijk den beöordeelde beter doet begrijpen. De Heer L.G. Gerhard mist dit excuus; de banale kritiek van Dr. Abrahamsz weerlegt hij met banale

tegenwerpingen, en het eenige wat in dit geschil van pot en ketel opmerkenswaard is, is de fiducie waarmede van beide zijden wordt beweerd, dat alleen de ander zwart is.

En, als of hij wilde zorgen dat men zich in de waardeering van deze brochure vooral niet vergiste, heeft een collega van den Heer Gerhard, die hem tevens zijn oud-leerling noemt, een korte voorrede geschreven waarin de misgreep van den auteur ongeveer geparodieerd wordt. De Heer Gerhard heeft verkeerdelijk zijne reproductie van Jan en Allemans gevoelen over Multatuli voor iets aangezien dat uitgegeven moest worden; de Heer A.W. Stellwagen, van wien men zich evenmin literaire meeningen herinnert, acht niet enkel zijn oordeel van gewicht, maar gelooft bovendien, dat men gaarne zal lezen wat hij, de Heer A.W. Stellwagen, van de geheele literatuur over de quaestie dacht; dat hij reeds blijde was daarvan aan het eind te zijn, dat hij juist dezen nieuwen aanval kreeg op zijn lust en zijn tijd; dat hij zich evenwel aan het lezen zette; wat hij, al dan niet, voor zijne verantwoording wil nemen, wat hij wil roemen, waarvoor hij sympathie heeft, waarmede hij niet kan instemmen, wat hij durfde hopen, waarvoor hij vrijheid vindt, wat zijn aandacht ontsnapt is, wat hij gelezen heeft, wat hij voor plichtmatig houdt, wat hij vraagt, wat hij vindt, wat hij gelooft. Op mijne beurt geloof ik, dat buiten de huisgenooten van den Heer Stellwagen niet vele menschen bereid zullen zijn van dit alles notitie te nemen; en dat, als de Heer Gerhard met de mail een exemplaar van zijne brochure ontvangt, hij met een misschien heilzamen schrik in de voorrede van zijn vriend en leermeester, het kort begrip zal ontwaren van zijne eigen vergissingen.

VI.

De andere brochure uit Indië is dezer dagen hier aangekomen. De schrijver ervan is de Heer A.H.E. Douwes Dekker, evenzeer een neef van Multatuli als de Heer Swart

Abrahamsz er een is. De laatste repliek zou men bijna een huiselijke twist kunnen noemen, en mogelijk zou het ook beter zijn geweest, indien de zoon van den Heer Jan Dekker den zoon van Mej. Catharina Dekker in een particulier schrijven de waarheid had gezegd over den toeleg om schandaal over de familie te brengen. In het boekje van veertig bladzijden zijn maar een paar die voor het groote publiek van belang kunnen zijn. Want wat anders is de moeite waard om te lezen, dan mededeelingen over het leven van Multatuli en de ontvouwing van theoriën, die de daden of de werken van Multatuli beter leeren kennen? Het overige is overtollig, en als het overtollige daarbij, zooals ook hier weer het geval is, niets geen waarde heeft als literatuur, dan wordt het nuttelooze onduldbaar. Maar de Heer A.H.E. Douwes Dekker heeft ten minste eenige nieuwe dingen te zeggen, en daarvoor moet men hem dankbaar zijn. Ten eerste geeft hij een overzicht van de lotgevallen van den Heer Abrahamsz in Indië, een staat van dienst, waaruit blijken moet, dat de zoon van Mejuffrouw Catharina niet veel weten kan van Indië. Dit is ten minste een argument. Want al kan men voor een oogenblik aannemen, dat Dr. Abrahamsz de menschen in de Oost goed heeft bestudeerd, dan is toch gemakkelijk te bewijzen, dat hij die waarneming op Multatuli verkeerd heeft toegepast. Komt er nu nog bij, dat een zijner neven met de datums aantoont, hoe weinig ondervinding Dr. Abrahamsz bij mogelijkheid hebben kan, dan schieten wij weder een heel eind op. En de zoon van den Heer Jan, die zijn cousyn voor een grapje een gewoon huis- of scheepsdokter noemt, weêrlegt in een paar zaakrijke bladzijden de niet zeer edelmoedige en even weinig duidelijke halve-mededeelingen en toespelingen, die betrekking hebben op Multatuli's carrière, vóor zijn ontslag als adsistent-resident. In een andere brochure was reeds gezegd, dat deze berichten weinig vertrouwbaar en zelfs lichtelijk insinueerend schenen; de schrijver uit Indië bevestigt deze meening.

Dit is het eenige merkwaardige, dat ik in dit opstel gevonden heb; de auteur zeurt veel minder dan de Bataviaasche

leeraar, hij is ook minder hoogdravend en redeneert beter, maar deze beide Oostersche Heeren hebben ieder een geweldigen hekel aan den Heer Swart Abrahamsz en de Heer Dekker steekt al op het titelblad zijn tong tegen hem uit, door aan het hoofd van zijne boekje te laten drukken: Aesculaap als Caricatuurschilder.

Maart '89.

Literaire kroniek.

O, o, wat is er een heeleboel veranderd in drie jaar! De oude meesters gingen zoo zachtjes-aan hun graven in, omdat hún tijd voorbij was, en lieten aan onze zoo veel levensvollere generatie de erfenis van hun werk en het voorrecht van hun plaats. Zoo is dan met het angstige behoud der reactie die door hén werd gedragen, ook de verdelgende Revolutie verdwenen, en de jonge talenten die staag meer opkomen, bouwen insteê van breken, allen bedaard arbeidend aan de toekomst onzer kunst. Wel roept hier en daar nog een stem, als uit het verleden, van eenig armelijk achterblijver, die te weinig heeft om meê te doen, en hoofden schudden van 'neen' tegen den Tijd, die hun te vreemd gaat worden,- maar rusteloos blijven toch de dingen gebeuren en, heerscher-looze hofstoet, parodieën van paladijnen, vechten zij voor een vesting die sinds lang reeds viel.

Het zwaartepunt der hollandsche literatuur is verplaatst.

Ja, drie jaren lang was er revolutie in dit land. Revolutie in denken en verbeelden en voelen, revolutie in kritiek, in romans en in verzen, revolutie niet het minst ook in de taal. En, geboren uit die revolutie, staat nu onze kunst als een nieuw jong lichaam, blijde in zijn levenskracht, en *mijne* grootste vreugde zou het zeer zeker wezen, als ik maar een klein beetje van dat nieuwe, zooals ik het zoo heel erg voelen

moet, ook aan anderen kon doen voelen en hooren en zien.

Van Deyssel en Gorter, en Netscher en Couperus en Verweij, dat zijn er vijf van die jeugdige literatoren-namen, wier heuchenis mij hangen bleef uit mijn laatste lectuur. Maar ik bedoel met die volgorde geen rangsverschillen aan te geven: 't is alleen voor het pleizier van mijn rhythmus dat ik zoo zet. Ook zijn er vele andere, die niet minder goed klinken, maar met *hen* is thans in Holland de moderne roman en de moderne vers-kunst blijvend en onafwijsbaar geconstitueerd. God, god, wat is dat jeugdig en krachtig en schoon!

Breed en massief en toch in de kleinste bijzonderheden afgewerkt, staat het kalm-groote epos van De Kleine Republiek: een reeks van gezichten op hoog-effen maatgang bewegend en wordend, van harde en teêre, van hard-teêre en lief-vroolijke, maar alle onwederroepelijk lachloos en traanloos, als het zielloos leven zelf, staat daar dat afgezonderd stuk leven, dat leven vóór het leven, waar 't leven wordt gemaakt. En als middelpunt die levende, bloed-warme jongensziel, die zoo levensluid lachen en schreien en toornig zijn, die zoo jongens-echt hoog zijn, maar dan ook weêr knoeien, zoo heerlijk-waar liegen en adoreeren kan.

En dan, o die onoverzienbare opbloeiing van schoonheden, die schoonheid na schoonheid geregen aan rijmen, opvlottend op rijmen, ieder rijm samen met iedere schoonheid als zooveel zoete zusterparen, heendrijvend aan onze oogen in rhythmisch bewegen, in zingend en schitterend verschijnen en verdwijnen, wordend en vergaand om nimmer iets anders dan om het enkele en eenige schoon-schoone zelf, schoonheid om 't schoone na eeuwen nu eindelijk belichaamd in ons eigen, ons schoone Hollandsch, dat nog nooit zóó schoon, zoo alleen-schoon is geweest, o onbenoembare en opperste incarnatie van het eenige eeuwige, MEI!

En daartegenover de harde en nuchtere kunst van het burgerlijke, de dingen, gezien zooals de burger die ziet, maar precieser en scherper, en - gezégd, zij, ook zelve een opvatting

van het leven, het leven, die zoo onwezenlijke verheveling, die zóóvele levens is, omdat zij vergroft of verfijnt of vervluchtigt, naar er licht op valt uit de ziel die haar ziet: harde kunst, nuchtre kunst, zeg maar: onaangename, maar toch van de echte, omdat Netscher niet greep uit de boekige weefsels die dommen en blinden wevende hingen boven en buiten het werkelijke leven, maar uit wat hij zelf in zichzelf heeft gevonden: bloedlooze kunst, ook zij moet gekend worden, want kritiek zij impressie en karakteristiek.

En een nieuw contrast: de kunst van Couperus, van het lieve en vermakelijke, van het droevige en teêre, van het lieve pretmaken en trouwen en huislijk-zijn, van het droevige niet-trouwen, oud-worden of doodgaan, van al dat waarmenscheiijke, dat rozig-ware, van al die beste, aanbiddelijke menschkinderen, die zoo mooi en trouwhartig kunnen schreien en lachen, en zoo innig-gelukkig zijn, in hun eentje of met hun beidjes, met hun beetje geluk. En dan midden in die alleraangenaamste wereld, waar zelfs de ondeugd onschuldig schijnt en alles van mensch tot mensch gaat, dat ééne, diepe, tragische zielsportret, dat menschelijkst hart onder al die harten, haar eigen middelpunt en schatkamer en slachtoffer, zij, eenzaam met zichzelve tot den dood. O, kunst om te kussen!

En ten laatste, o nieuw gedrang in dit plotseling opgeleef van een doodgewaand volk: een reeks van vervloekingen en klachten en profetieën, toornig-kortaf of manings-vol lang uitgehaald, sombre sonnetten, klompzwaar, klomphard, klomp-donker, van een wilde natuur, die zijn lang-bedwongen donder neêr doet dreunen op datzelfde Leven, uit welks naam hij spreekt, daar hij zichzelf het echte Leven gelooft en geen andere werelden kent in de wereld, die *hij* is, bliksemende boetpredikatie van wilsgebod, waar we in 't schrille geflikker telkens een oogwenk het onheil-spellend laaiende gelaat zien van een opperst in-zichzelf-geloei, getrokken naar buiten, door het sterke leven buiten hem, o visioen van verschrikking, o vlam van rots!

Ja, de dingen kunnen raar af-loopen in dit Al-ongewis. Schrijvers zijn organismen, evengoed als hun mede-dieren, en alleen hierin verschillend, dat men niet vooraf bepalen kan den gang van hun groei-proces, de metamorphosen van 't ontpoppend talent.

Dat van v. Deyssel is zichzelf wel het meeste gelijk gebleven, is het duidelijkst te verklaren, daar het zich het meest geleidelijk heeft uitgelegd. Alle-détail in zich trekkende observatie, voor wie geen kleur of lijn of beweging verloren gaat, passioneele zielsbeweging in hoog-gehouden rhythmengang, dat zijn de groote en schijnbaar zoo incongruente elementen, de allerverste grenzen van zijn wijd-gaand geestes-zijn, die zijn uitingen bepalen, op welker afstands-zwaai hem niemand kan volgen, en waardoor hij thans de grootste figuur is in het land. Maar beide elementen waren steeds bij hem gescheiden, de observatie in Een Liefde is alziende maar passieloos, en de passie en lyriek in de zielsmart van Mathilde, ziet droomen en vervormt het waar-genomene fantastisch, maar neemt niet, zich zelf meester, waar wat is. Dit echter werd nu in dit laatste boek anders, v. Deyssel heeft een nieuwe overwinning op zijn kunst behaald en de passie hallucineert niet langer, als in de droom-koortsen van Mathilde, maar zij doordringt geheel en al en lost zich op in de observatie, om de levende werkelijkheid te doen leven in de woorden, met het leven en de beweging, die zij werkelijk heeft. Hoor naar zijn groote rhythmen-kolonnen van jongenspret en jongensbewegen, zijn promenaden en opstootjes en sport-spelen, hoe zij levend doen en tastbaar zijn op de maat van zijn waarnemers-hartstocht, hoe detail na detail van een in-gevoelde werkelijkheid komt opdoemen op het zware timbre van zijn schrijvers-stem, en zich hechten, allen bij elkander, in het verbeelden des lezers als een werkelijkheidsvisioen. Alles is reëel maar ook alles is passie. Van Deyssel heeft een nieuwen stijl voor de proza-epiek gemaakt.

En dit is nu alles wat mij van dit boek te zeggen bleef. Het te lezen is de nog aangenamer plicht, het publiek opgelegd.

Ja, ik heb niets anders van v. Deyssel te zeggen, dan die ééne impressie en dat korte studietje van vergelijkende kritiek. Neen, niets, want weet hij zelf niet veel beter hoe hij schrijven moet, hoe hij uiting moet geven aan de dingen die hij voelt, dan ik, die heel anders voel, en, à plus forte raison, dan het hollandsche publiek? Het hollandsche publiek, dat niet individueel maar in massa voelt, en dat voorzeker al heel erg blij mag wezen, als het wat nieuws heeft leeren voelen door een groote onder hen, als die groote wel zoo goed wou zijn, van het beste wat hij in zich had, te geven aan zijn volk tot een schat voor altoos. Schrijvers maken de taal en hoogleeraars de grammatica, laat dan ieder ook blijven op de plaats die hem hoort. Laten dan schrijvers mooie dingen doen en grammatici hoogleeraars worden, en laten wij allen gezamentlijk, in nederigheid des harten, leeren begrijpen wat de schrijvers zeggen, en de grammatica eer bewijzen, als iets heel erg wijs. Schrijvers maken de taal.

Ook Gorter maakt de zijne, en een ieder van ons mocht willen, dat hij zoo'n mooie maken kon, waar ieder woord een schat is voor gevoel en verbeelden, waar ieder rijm een schoonere lust is voor 't gehoor. Ja, 't is als een schatkamer, die verzen van Gorter, een schatkamer van schoonheid, onuitputtelijk als de Natuur. 't Gaat hèm als het meisje uit dat mooie sprookje: ieder woord, dat zijn mond ontvalt, is een bloem of een diamant. En wat gaat het ons dan aan, of hij der oude hollandsche vers-techniek, zooals onze vaderen die wisten, den allerlaatsten nekslag geeft - er vielen er reeds vele - als zijn zwaard zulk een heerlijke Schoonheid is? Laten wij met een dankbaar hart het eene voor het andere ruilen, want een mooi boek is beter en duurzamer en prettiger dan het sekuurst ingericht stelsel van fatsoenlijke prosodie. Wij zijn toch niet aan onze eigene bedenkseltjes getrouwd?

Komt dan, *Mei* is geen boek om geleerde vertoogen over te houden - ik zal het óók niet doen - Mei is een pracht

om bewonderd, een genot om genoten, een zaligheidsdroom om gedroomd te worden. Ik ten minste wist niet, dat mijn Hollandsch, mijn taal, die ik toch óók een beetje ken, tot zoo iets in staat zou zijn.

Albert Verweij en Frans Netscher, hoe diametraal tegenovergesteld zij ook anders mogen wezen, vertoonen toch deze keer deze overeenkomst, dat zij buiten hun artiest-zijn van vroeger iets anders hebben gezocht. Netscher heeft den sensationeelen stijl zijner geacheveerde studie's van interieurs vergeten voor een verdere, maar minder artistieke aspiratie, het droogjes soms losjesweg geschrevene zetten van figuren en familie's in een maatschappelijk milieu, ten koste van zijn leesbaarheid; Verweij heeft, zijn mooie fantasieën en stemmingen een tijd lang verhullend, het kleed aangetrokken van Vermaner en Moralist. Er gebeuren meer zulke merkwaardige krisissen in artisten-geesten: doch terwijl de kunstenaar in Verweij is blijven leven, vrees ik maar al te zeer dat hij bij Netscher een beetje aan het doodgaan is. Maar ook hij is nog jong en zal wel terecht-komen, als hij maar in zich blijft kweeken den staal-hard-scherpen schrijver van Een Incident.

En Couperus, die zich vijf jaren lang heeft vergist in de kunst, die hij maken moest, is, van een precieus en pretentieus poëetje, veranderd in een groot en mooivoelend realist.

En als ik nu met één woord alles wou zeggen, dan zou ik mooi, puur-mooi wel geven aan Gorter, stevig aan Netscher, menschelijk aan Couperus, sterk aan Verweij: terwijl ik groot zou willen zetten bij De Kleine Republiek.

L. v. Deyssel. De Kleine Republiek. Deventer, P. Beitsma, 1889.

Herman Gorter. Mei, een Gedicht. Amsterdam, W. Versluys, 1889.

Frans Netscher. Menschen om ons. 's Gravenhage, W.A. Morel, 1888.

Louis Couperus. Eline Vere, een Haagsche Roman (in drie deelen). Amsterdam, P.N. van Kampen en Zoon, 1889.

Albert Verweij. Van 't Leven, een Gedicht in Sonnetten. Amsterdam, W. Versluys, 1888.

Zuster Bertha, fragmenten van een onuitgegeven roman, door A. Aletrino.

Eerste hoofdstuk.

In het witte morgenlicht sliep de operatie-kamer, voortdommelend onder het stil gesnor van de kachel en het zachte suizen van den waterketel; die in den hoek, boven een blauwgrijze gasvlam, rustig borrelde.

Op de groote, breede tafel tegen het gele beschot, stond een lange rij zwarte flesschen, met vierkante, glanzende glimplekjes schuin op de buiken, van het venster aan de overzij, een lange, rechte lijn trekkend met haar blauwe kapjes tegen den muur. Twee groote verbandtrommels stompten, met hun mat-blauwigen schijn, vierkant op van het glanzend, zinken tafelblad. In een krieuwelig, onbewegelijk gedwarrel stonden kleinere fleschjes en glaasjes doorelkaâr met een scherpe opvlekking van een rood etiket of de gele dikke streping van een fleschje jodoformpoeder, afbrokkelend van de donkere flesschenrij. Een groote flesch watten vlekte helder, alleen, hoog-op aan een der tafelhoeken, van onder goudbewasemd door een geelkoperen bekken er naast.

In lange, gebogen rijen achter elkaâr, stonden de houten stoelen, poot aan poot, wezenloos met den open hoek van

de zitting en de leuning, in groeiende kringen zich uitwijdend van den muur af naar het midden. Schuin daarover, wegduisterend tegen den grijs-geschilderden muur, staarde de instrumenten-kast, met haar groote, halfglazen deuren in de ruimte, korte goud- en zilverschijntjes uitblazend van de instrumenten, die op de planken schemerig wegdoezelden.

In het midden van de kamer stond de operatietafel, hoog opgeschroefd, met de zware, logge witheid der lakens, plomp, alleen, breed en dood.

En in de onbewegelijke stilte sprankte telkens een geeloranje vonkje op in de blauwe gasvlam, even spattend met een kort knapje of floot de waterketel een kort, zingend geluidje in de beweginglooze lucht.

Zuster Bertha kwam binnen, met een breede uithoeking der deur. In de drijvende stilte liep ze zacht naar de verbandtafel, rondziende naar de stoelen en naar de kachel. Haar witte mutsje maakte een heldere, levende plek in het stille licht. Zij schikte eenige dingen terecht, dof tikkend met de fleschjes op het zinken tafelblad, een valsch, gebarsten, kort geluid makend bij het tegen elkaâr raken van twee flesschen. En een tijdlang stond ze gebogen, aandachtîg kijkend op haar hooggeheven handen, terwijl zij draden door de naalden reeg, nu en dan kloppend met haar voet op den grond. Toen zij gedaan had, keerde zij zich om, draaide de gasvlam onder den ketel lager en ging naar het raam, waarvan zij de twee schuinhangende gordijnen van elkaâr trok.

Buiten 't raam dichtte een dikke nevel, groot door eentonige witheid, in zware tastbaarheid neêrdrijvend, naar bo ven. Soms bewoog de wollige mist, log heen en weêr bollend wanneer de wind er door heen blies, in groote, hoekige scheuren vaneen wijkend. En door de wijde scheuren plekte de roode veeg van een dak aan de overzij of vaagde het bruin van een boom met zijn herfstbladen onduidelijk, woelig op, en schoof weêr weg achter de mist, die zich geluidloos met loome schommelingen ineenvoegde. Dan hing de damp weêr onbewegelijk, zwaar deinend voor het venster, als van verre het ratelend geluid van een rijtuig over de steenen oprom-

melend, of de roep van een koopman op straat met een matten klank opdoffend naar boven. En diep naar onder was de mist een vaste, grijze massa, dicht in een, alles bedekkend met een gelijke, eentonige grijsheid.

Gedachteloos in de stilte stond zuster Bertha naar buiten te staren, naar boven kijkend, waar 't leek of de nevel ijler werd en een bijna onmerkbare rose schijn neêrwemelde in den dunneren damp, of met haar oogen soezend in de stille, droomerige witheid om haar. Het helle, kleurlooze licht suisde door het hooge venster scherp over haar heen in de kamer, de operatietafel wit slaande met groote plekken, de instrumenten in de kast glanzend optrekkend uit den donzigen schemer, de korte glimpjes op de flesschen breed uitvegend in omtreklooze schijnsels, glijdend op den bruinen vloer met glimmende plassen. In de bocht van de koperen bekkens tikten helle lichtjes plotseling, onbewegelijk blijvend.

Telkens sneed het geluid van een electrische schel, kort, kartelend, met een afgestompte tikkeling in de kamer; de doffe bons, van een dichtvallende deur in het gebouw, dreunde door de zware stilte; gedempte, dikke stappen van iemand, die voorbijliep in de gang, doften door de lucht. Dan was alles weêr onbewegelijk, van een witte loome stilte, hangend in de kamer en voor het raam.

Plotseling begon een gerommel op te borrelen, luider en luider opschuivend naar boven, kloppend, schurend, roesemoesend, met galmen en zwatelen van stemmen, harde stappen, dooreen stampend op den houten vloer, nader en nader, hooger op, langzaam het geheele gebouw volmakend met breede, afbrokkende geluiden. De deur van de operatiekamer schokte open.

De studenten kwamen binnen, dringend dooreen, loopend naast elkaâr, duwend de een tegen den ander in een voortdurende persing door de deurruimte, saamgedrongen in de opening en uitspreidend in de kamer, breeder wordend in een voortdurende splitsing van lichamen, van elkaâr gaand, rondziende en doorloopend langs de operatietafel onder een heftige beweging der stilte, die opwarrelde naar boven tegen

de zoldering, draaiend, woelend tusschen de stoelenrijen onder 't krassen en 't geschraap der stoelpooten over den grond en 't geschuivel der schoenen, pratend en joelend met korte, helle galmen, dof brommen en diep murmelen van stemmen. En onder voortdurend binnenkomen trok het geroesem van beneden de kamer in, langgerekt, geleidelijk wegstijgend van beneden, de kamer vullend met een vol, brokkelig geluid.

Zuster Bertha was weggegaan van het raam naar de verbandtafel, rustig loopend onder de blikken der studenten en buigend met haar witte mutsje als een van hen haar groette. En in het voortrommelend geroesem bleef ze staan kijken over hun hoofden naar de mist buiten het venster, die langzaam begon heen en weêr te wiegen, telkens uitwittend en weêr ineen grijzend.

Op eens lag het lawaai onbewegelijk, neêrgedrukt door de stilte die van boven leek te vallen, een luiden galm van een enkele stem nog even doorlatend.

De professor kwam binnen. En achter hem, in een nieuwe openbreeding van de deur, draaide de dokter haastig in, met zijn hand vol instrumenten, die hij ratelend neêr liet vallen op het zinken tafelblad.

Zij bleven met hun drieën staan, dicht bij elkaâr onder een suizelend gefluister, terwijl de professor met hooge handen zijn hemdboorden losknapte en afschoof. De dokter ging weêr terug, de deur uitgeduwd door de kijkende oogen van de studenten. De professor trok onder zwaaiende, stille armbeweging zijn jas uit en begon voorovergebogen zijn handen te wasschen, terwijl de zuster, zacht heen en terugloopend naar de operatietafel, de instrumenten neêrlei onder kletterend gerikketik en het klokkend geluid van de carboloplossing, die ze uit een flesch er opgoot. Op eens klonk de stem van den professor rustig door de zacht ruischende stilte, langzaam en achtereen, terwijl hij met witte draaiingen en wringingen zijn handen afdroogde, nogeens en nogeens. En doorsprekend trok hij een lange, witte jas aan, telkens gedempt luidend door 't ophoeken van zijn armen of 't neêrbuigen van zijn hoofd. De deur gaapte van twee zijden

open en de patiente werd binnen gedragen, slapend in een draagstoel met haar hoofd op zij, zwaar, log drukkend, met de armen machteloos in haar schoot. De dokter trok onder haastige, ronde bewegingen zijn witte jas aan, onrustig de knoopen doortrekkend onder kort heen en weêrgeloop, fluisterend, snel wenkend en wijzend en onder een moeielijk, hijgend gedrang werd de patiente neêrgespreid op de operatietafel.

De studenten drongen naar voren, onder stommelend geschuivel en dringend gewoel der lijven, de achterste gingen op de stoelen staan hoog opzwartend tegen het witte venster en de operatietafel verdween in de donkere kluiting der opeen-gevoegde lichamen. De witte, rechte figuren van den professor en den dokter, plekten scherp af tegen de donkere, vormlooze massa. Maar ook die werden geleidelijk weggedonkerd door de lichamen van hen, die achter ze kwamen staan. En onder het helle, witte licht dat de kamer binnen gleed, stond de zwarte klomp menschen in het midden, onder een hijgende stilte, waaruit nu en dan een gedempt gekreun opging, of de stem van den professor mat en kleurloos een enkel woord kort uitklankte.

Zuster Bertha was, uitwijkend voor de studenten, weêr bij de verbandtafel gaan staan en wachtte met haar rug leunend, tot zij geroepen zou worden om iets aan te geven. Gedachteloos en suffend speelde ze met haar hand in een trommel met houtwol, de scherpe zachte stukjes opnemend en weg latende glijden tusschen haar vingers, in een regelmatige, droomerige op-en-neêr-beweging van haar arm. Een tijdje soesden haar oogen droomerig over de ruggen en hoofden der studenten voor haar en bleven toen staren op het venster.

Buiten was de mist ijler geworden. Hoog naar de lucht, begon de zacht rozig-blauwe schijn door te schemeren van een zonnigen hemel. Telkens rolde de ijle damp in zachte welvingen voort; de daken aan den overkant begonnen duidelijker en helderder van kleur door te schijnen, getemperd door het dunne waas en, heel ver boven de huizen van den burgwal, grijsde de hooge toren van de Oude-kerk blauwig naar boven, wegschemerend achter de voorbij-schuivende ne-

velingen. En recht over het venster helderde een stukje teêrblauwe hemel boven den damp, vaag wegwollend in het wit er om heen. Lager bleven de bruine herfstbladeren nog omkleefd door de dichtere mist, woelige, donkergele vlekken wegtintend en opvegend in de omhangende grijsheid.

De lucht in de kamer begon zwoel en klam neêrtehangen over de lichamen. Een gemengde, lauwe damp van carbol en menschen-uitwaseming, drukte moeielijk over de operatietafel. In den hoek, boven de gasvlam, kookte het water stoomend voort, een groote, witte krinkeling opblazend uit de wijde tuit, met fluitende en sissende schokjes. Telkens week de klomp lichamen traag uit elkaâr om een bakje vuil-geworden carbol door te laten, waardoor een stuk witte jas even ophelderde, of een plek van het laken vaag uitvlekte; dan stuwde de massa weêr opeen en in de ingespannen stilte dompte alleen het moeielijk, hijgend spreken van den professor en 't korte kreunen van de patiente, mat en klankloos.

Nu en dan brak het lichaam van een student los van de zwarte massa, strekte zich warm en vermoeid in de hoogte. Dan bleef hij een oogenblik doelloos rond-staren en liep, licht op en neêr dansend op zijn teenen, schuw dwarsziende, naar de deur die geluidloos en gapend open hoekte en verdween. De deur hapte onmerkbaar dicht, met een klappend stootje van het slot. In de gang klopten de voetstappen luid weg over den grond. En telkens hupte een student weg van de tafel, zacht, sluipend, onhoorbaar en gleed door de smalle, zwarte streep van de kier-geopende deur, draaiend op één voet, weggezogen door de onzichtbare gang. De zwarte klomp om de operatietafel werd dunner; duidelijker lichaamden de omtrekken der studenten naast elkaâr, groote plekken wit hoekten op tusschen de donkere plekken, bewegend en heen en weêr gaand.

In een kleinere ruimte klompten ze in elkaâr. De stem van den professor klonk duidelijker en hooger tusschen de voorgebogen hoofden. De witte figuur van den dokter werkte op achter de donkere lichamen voor hem, wenkend met een rooden arm naar de zuster, die opschrok en haastig kort

langs de verbandtafel liep. In een woelig dooreengeschuif bewogen de studenten, hoekig buigend in de lenden met uitgestrekte armen en tilden de patiente op van de tafel.

De zuster boorde stappend tusschen de studenten, trok met één hand de bebloede lakens weg, ze neêrglijdend op den grond met een vegend gezwap en duwde haastig met snelle stooten een schoon laken onder het opgeheven lichaam. En teruggaande, schopte ze slepend met haar voet de natte, vuile, soppende doeken-stapel meê van onder de beenen der studenten. In den meer uitwijkenden, hoekigen kring om de operatietafel, bewoog de witte figuur van den dokter, voorover buigend, op en neêr, naast de onbewegelijke witheid van den professor.

Langzaam gingen de studenten achteruit. En een snel opkomend geroesem van stemmen wolkte over het hoofd van den professor die rood, bezweet tegen de verbandtafel ging leunen, met een watten-propje zijn bebloede handen zachtjes afwrijvend en pratend met den dokter, die met een nattigen handdoek het gezicht van de patiente afveegde.

Een voor een gingen de studenten weg, buigend met hun hoofden als zij voorbij den professor kwamen. In de gang galmden hun luide klanken hoog weg door de lucht.

De geopereerde bleef alleen in het helle licht, lang uitgestrekt onder de wollen deken, een breed wit verband over haar borst, zwaar, loomliggend op de witte onderlaag, rustig, kalm op en neêr ademend.

De zuster draaide de gasvlam onder den ketel af en een dichte, duizelende stilte sloeg in de kamer; rustig stappend trok ze de klepramen open die met ratelend geschok neêrvielen, een warrelige wolk straatklanken naar binnen gapend.

De professor waschte zijn handen, murmelend doorpratend met den dokter naast hem. In het bleeke, stille licht, glimpten zij met hun witte jassen twee groote heldere schijnsels tegen den grijzen muur, langzaam heen en weêr bewegend onder 't spreken. En de professor ging weg met een korten groet naar de zuster, keek, zich even omwendend, naar de geopereerde die rustig doorsliep en liep de gang in, gevolgd door

de witte figuur van den dokter. Hun stemmen bromden voort buiten de deur, nu en dan opbrekend in een luiden klank.

Zuster Bertha liep, zacht-bedrijvig stappend door de kamer onder de golven koude lucht, die onmerkbaar door de hoog geopende ramen naar binnen walmden. In de verlaten stilte van de kamer stonden de stoelen in ongeregelde, verwarde hoekingen om de tafel, met hun onrustig dooreenstrepende pooten en leuningstijlen; de klompen natte lakens kletsten onbewegelijk neêr naast den verbandtafel op den vochtigen grond. Zacht en luidloos dampten lichtgrijze wolkjes rustig uit den ketel.

De mist voor het raam was opgetrokken. Helder, glanzend geelde de zon over de vochtige helkleurige, glimmende daken van den burgwal, de grachten warm kleurend door de donker tintende straatsteenen. De Oude-kerkstoren puntte donker over de warrelkleurige huizen op in de waterig-blauwe lucht. Ver in den dunnen nevel schemerde de grijze koepel van het paleis op den Dam, met zijn welvende ronding, ijl en zonder omtrek. En diep tusschen de schaduwende grachten, stroopte het water, hier en daar glimplekkend met ongelijk glanzende vegen. Hei-bruin klompten de boomen met hun bladeren in het gouden licht.

Het brommen der stemmen op de gang hield kort op. De dokter kwam hard stappend weêr binnen, breed waaiend met zijn bebloede jas, die wijd-open hing voor zijn borst. De zuster bracht hem water om zich te wasschen en bleef naast hem staan, terwijl hij, voorover buigend, met de witte, gladde schuiming der zeep zijn handen tegen elkaar woelde. Onder de rustige, blazende ademhaling van de geopereerde, die hoorbaar sliep onder de hoog-opgetrokken wollen deken, fluisterde hij tegen haar, zacht mompelend.

Zij leunde dicht naar hem heen en antwoordde, met gebogen hoofd starend op haar handen, waarin ze een fleschje van de tafel wetenloos heen en weêr draaide, het klemmend tusschen twee vingers en weêr overpakkend met de andere hand.

Toen hij gedaan had met wasschen, strekte hij zich op,

een witte handdoek hoog tegen zijn borst in zijn handen woelend en voor haar staande, met zijn beenen een eindje van elkaâr, suisde hij een grijswazende fluistering over haar hoofd, waarvan hij het witte mutsje zag, dat strak gebogen was over het bruine haar. En in het zachte, snelle mompelen, bleef hij zonder denken zijn handen afvegen met korte flappingen van den handdoek.

Zij boog haar hoofd op en het fleschje neêrzettend, zwartten haar donkere oogen naar zijn lachend gezicht. Hij zweeg even toen zij hem aankeek. En door-woelend met zijn handen in den witten doek lachte hij zacht en fluisterde opnieuw.

Golvend roodde de bleekheid van haar gezicht weg. Hij boog zich zacht voorover, zijn bebloede jas weghoudend en zoende haar op haar mond.

Zij schrok even om naar de patiente die zich had bewogen en weêr rustig lag. Maar opeens haar armen opschokkend pakte zij zijn hoofd tusschen haar handen en, het vasthoudend vlak voor zich, zoende zij hem terug op zijn mond, drukkend en lang, met volle, breede lippen.

Door de geopende ramen begon een smal zonnetje gelend naar binnen te schuiven.

Derde hoofdstuk.

Zij ging met haar broêr en haar moeder op de Leidschekade wonen, die nog in aanbouw was en waar hun huis alleen stond, hoog op en recht in het midden van een verwaarloosd grasveld met een paar oude boomen.

In de eerste weken na de begrafenis had zij 't erg druk gehad met de verhuizing; haar moeder was te zwak om te helpen en haar broêr was den geheelen dag van huis. Zij was blij dat zij, in het verdriet van het wegzijn van haar vader, werk had voor haar lichaam, zoodat ze niet behoefde te denken en zij haar verdriet niet voortdurend voelde. En

zij werkte zenuwachtig, opgewonden snel, dragend en tillend boven haar kracht, in een zenuwachtige spanning van haar spieren, met een vermoeide pijnlijkheid in haar lenden, het huis doorhollend van boven naar beneden, alles beredderend met de schoonmaakster en de kruiers. Bij het langzaam leêger worden van het oude huis slokten; de kamers van het bovenhuis op de Leidschekade geleidelijk de meubelen op, en als zij 's middags met de schoonmaakster in het nieuwe huis kwam, herkende zij ze bijna niet met hun veranderd aanzien, onder het vreemde licht, in de vreemde omgeving.

Maar als de avond kwam viel haar zenuwachtige opgewon denheid, plat afzakkend, neêr, en 't was of een doffe weemoed neêrschemerde in het huis, dat stil en verlaten was zonder ander geluid dan het rommelen van een rijtuig over de straat, of het zachte heen en weêr bewegen van de meid in de keuken of de gang. In de groote leêge huiskamer, die onbewegelijk leek te sluimeren, nu de rechte figuur van haar vader niet meer met zijn regelmatigen stap heen en weêr schaduwde, voelde zij, nu zij gedwongen was rustig zittend zaken op te ruimen waarbij ze moest denken, de drukkende weemoed in grijze, dichte molken neêrnevelen over haar heen.

En in de ruischende stilte doezelde de licht-grauwe stoflucht uit de oude papieren en lang vergeten voorwerpen haar hoofd langzaam weg en zacht verdrietig verliefde zij op alles wat vroeger was, voelend alsof die vèr-wazende dagen het mooie in haar leven hadden meëgezweefd. In een zacht gelukkig opsnikken van haar hopeloosheid voelde zij het vroeger verlangen op weenen, ver, ver weg te zijn, onhoorbaar uitweenend over haar vader en over den tijd die voorbij was.

Eindelijk was de laatste morgen gekomen, dat zij in het oude huis zou zijn. In de drukte van het wegbrengen der laatste meubelen, roesemoesde het huis van een volle bezigheid, met een stappend heen en weer geloop der menschen. Den geheelen ochtend stond de straatdeur wijd open en het leven buitenshuis rommelde naar binnen, bulderend en brokkelend door de gangen en portalen, afgalmend tegen de naakte

muren en de leêge kamers. En geleidelijk werd ze met haar moeder naar de huiskamer voortgeduwd door de breede, helle, glanzende leêgheid, die van boven af, uit de gordijnlooze kamers het huis begon te vullen. Maar de huiskamer werd langzaam leêggezwoegd; de kruiers gingen met het laatste vrachtje en na het dichtslaan van de straatdeur stond de glanzende leêgte onbewegelijk in huis, stil en recht in de doffe afsluiting van buiten. En terwijl haar moeder, gekleed zittend op een ouden, wrakken stoel, in de bloote kamer zat te wachten tot de vigelante zou komen, waarmeê zij zouden heenrijden, ging ze nog eens het huis door, de smart opproppend in haar keel. Hol poppelden haar stappen door de leêge vertrekken en over de gangen; langzaam droomde ze rond van de eene kamer in de andere, wezenloos rondstarend naar de openstaande kasten, gedachteloos woelend met haar voet in de papieren en het hooi dat hier en daar op den grond lag. Door de kamer waar haar moeder altijd had voortgeziekt, hel, geel zonnend onder het licht, dat door de hooge ramen staafde, vreemd, warrelend ziende door het wegzijn van het halflicht dat er anders was, met een brutale inhoeking der muren en een ruwe uitkanting der schoorsteen, met een scherpe rechte streping der richels en planken, die altijd, weggedoezeld, geschaduwd hadden in het matte licht dat door de lage gordijnen scheen; de kamer van haar broêrs waar ze als kinderen gespeeld hadden, wezenloos door de vierkante leêgte die langs de hooge muren hing, met een breede, uitgebeten plek in het behangsel waar de waschtafel had gestaan en de afgesleten, grillige, donkere vlekken in den houtvloer, die ze er in gemorst hadden onder het spelen en die nu weêr opdonkerden naar haar toe; de goede kamer, klein zonder de meubelen, niets zeggend door gedachtelooze herinneringen. En ze soesde droomend de trap op naar boven.

Op haar eigen kamertje bleef ze staan.

De steenhouwerswerf aan de overzîj lag onveranderd in de heldere zon met haar opbrokkende klompen steen; alleen de tikkende hamerslagen der werklui schenen vreemdluidend

naar het dichte raam te klinken, afkortend tegen het stille huis. In de heldere schemering die door het breede, lage raam zonder gordijnen naar binnen ruischte, was 't kamertje vreemd geworden, met de grijze uitstrekking van den houten vloer zonder kleed en den helderen lichtschijn tot in de verste hoeken. In de deurpost van een kast stak een ijzer kleêrhangertje, dat ze er zelf vroeger had ingestoken; ze trok 't er uit en gleed 't in haar zak. Er was niets meer, niets!

Ze keerde zich om bij de deur en in de opwoelende golving van de vele herinneringen in haar, voelde zij een traanlooze branding in haar oogen en een drukkende spanning in haar borst. Ze sloot de deur en schokte naar beneden, kort ophijgend uit den band, die ze nauw voelde getrokken om haar keel, als moest ze stikken. Door de holle keuken ging ze den tuin in, naar achter naar 't konijnenhok. Ze herinnerde zich hoe ze daar speelde met haar broêrs; de leêge hokken zonder tralie gaapten met hun ruiven wijd naar boven, droog, verweerd, vermolmd. Ze keek naar den hoogen achtergevel van het huis met den mossenpot, die haar oudste broêr er eens tegen had gespijkerd. Dat was jaren geleden, ze herinnerde zich hoe ze angstig hadden opgelet of er niemand aankwam die 't zou zien en de verwachtende, zenuwachtige vrees of er een mos in zou komen. 't Was nooit gebeurd, de pot was altijd leêg gebleven en hing nu nog als een vuile, zwarte plek tegen den witgelen hoogen muur, onbewegelijk. En naar achter loopend stapte ze bukkend in het groezelige hakhout van de achterschutting, dat een prieel maakte en op eens puntte haar in de gedachte het oude, grijze konijn, dat ze eens hier hadden begraven, een oude voedsterling die ze lang hadden gehad en die ze had zien wegleven langzaam en ongemerkt. Op een morgen hadden ze haar dood in 't hok gevonden en ze hadden 't met hun drieën begraven, stil, voor ze naar school gingen; ze was naar school gegaan, haar tranen opslikkend, maar den geheelen dag op school had ze 't diertje terug gezien met zijn koude, stijve velletje en de rechte, koude pootjes. Nu zag ze datzelfde weêr en op eens

schokte ze uit in een ingehouden snikken, sehuddend met haar lichaam, kort en snel.

Haar moeder riep haar, want de vigelante was gekomen. En toen ze de straatdeur dichttrok met den korten slag, dien ze gewoon was en nog eens opkeek naar het huis dat moê leek te leunen tegen de huizen er naast, slaperig starend uit de leêge vensters, was 't haar of ze met dien slag het grootste, schoonste gedeelte van haar leven afstootte en in de wegbolderende vigelante leunde zij achterover, luidloos snikkend met groote tranen, die sneller en sneller uit haar oogen persten.

Vierde hoofdstuk.

In het nieuwe huis, voelde zij zich de eerste dagen te vreemd en te lusteloos om te werken en ze bleef besluiteloos heen en weêr loopen van de eene kamer in de andere, tusschen de kisten en koffers die overal waren neêrgezet, zonder kracht om iets te doen. Maar gedwongen door haar moeder en door haar eigen verlangen naar rust, een matte behoefte om stil te zitten, gedachteloos uitmoeien in een geregelde omgeving vrij van drukte en geroesemoes, ging ze weêr aan de gang.

Toen de eerste warme dagen kwamen, was 't geheele huishouden weêr eentonig, regelmatig alsof 't nooit anders was geweest en waasde de herinnering aan hun oude huis in haar voort als iets dat heel lang was geleden en heel ver, ver weg. In de nieuwe omgeving sleurde ze voort zooals ze vroeger deed; 't was nog stiller geworden in huis nu ze alleen bleef met haar moeder en het huishouden zooveel kleiner was.

Haar broêr ging 's morgens vroeg de deur uit en kwam 's avonds weêr thuis. Wanneer de kleine drukte van het ontbijt was afgeloopen, hielp zij de meid in het huishouden. Haar moeder kwam laat beneden, zuchtend en klagend en liep bedillend het huis door, de kamers vullend met een

vermoeiend gedwarrel. Meestal echter was ze te ziek en bleef ze op haar kamer waar de gordijnen waren neêrgelaten en waar ze stil lag, prikkelbaar voor de geluiden die nu en dan van beneden opdoften naar boven, gehinderd door de doffe klakken van de schel die met een lap omwoeld was.

Weken achtereen ging alles denzelfden eentonigen gang, zonder andere afwisseling dan het verschillend uitzicht uit het venster, nu eens met kou, dan weêr in eentonige grijsheid, dan eens met regen.

Over het breede Singel-water, aan de overzij, was een reeks huizen in aanbouw met vreemde, hoekige omtrekken opkartelend in de lucht. Midden in de velden daarachter, die groen en breed uitvlakkend, wegstreken naar den grijzen, dampigen horizon, klompten de gebouwen van het Buitengasthuis, donker, groot, log neêr geplompt in het veld. Recht oppuntend spitste het torentje op het ronde, bollende dak van de koepelkerk, smal boven de in elkaâr donkerende boomen uit. Langs de ruime Singelbocht, grijsbuigend naar het Leidsche-bosch liepen menschen als kleine, zwarte streepjes en rolde telkens een rijtuig onhoorbaar voortgaand, als een voorwerpje uit een speelgoeddoos. En over het breede water gleden schuiten langzaam voort, geduwd doorgebogen mannen, een spoor nalatend, dat verdween in de groenachtige golfjes.

Er kwamen heete, zomersche dagen met een strakken zonneschijn in de hard-blauwe lucht, dagen dat ze de gordijnen neêrliet en zij den geheelen dag bleef zitten in het rustige, rose licht dat in de kamer dreef, verweg gehouden van de wereld daar buiten door de hel-beschenen gordijnen die zacht bewogen van den wind en nu en dan de geluiden ruischend naar binnen wiegden. Aan de overzij bij de huizen die in aanbouw waren, werden balken van een schuit geladen en neêrgerold in het water. En telkens brak een rommeling van den neêrrollenden balk door de lucht, uitstootend in een platten slag wanneer hij in het water kwam. Zacht bromde het rollen van een rijtuig over den singel naar boven. Soms lichtte zij het gordijn op en keek een tijd naar buiten.

In een wit, kleurloos licht zwartten de gebouwen van het Buitengasthuis op, uit de groene landerijen, met helle gloeiingen der roode daken en spattende zilverschroeiing der dakvensters. Ver weg, groen-wasemden de velden heen naar den trillenden gezichtseinder, plat breedend onder den zwaar staanden lichtglans, log slapend in de onbewegelijke, witte warmte. Boven de groenklompende boomen van het Leidsche bosch glimbolde, in een scherp glanzende ronding, het dak van de Koepel kerk roerloos tegen het blauw. Stil witte de leêge buitensingel aan den overkant met een strakken bocht langs het loome water dat telkens in kleurige druppels opspatte wanneer een balk van de schuit plofde. En in het regelmatig gebolder der glijdende balken, brak het geschreeuw der werklui vaagweg klankend over het water naar boven. Dan liet ze 't gordijn weêr vallen en zich omkeerend bleef ze, knipoogend in het witte licht, rond rusten in den gedempten, zachten schijn, die rustig over de wegdommelende meubelen in de kamer hing.

Lange zomersche avonden voor de hoog opgeschoven ramen, met een benauwde, doffe warmte in de kamer, terwijl de schemering langzaam, ongemerkt, het vertrek volduisterde, grijswolkend over de meubelen. De zon gleed zacht weg in een werveling van oranje, rood, groen, lichtblauw, donker staalblauw, uitvloeiend in een blauw-zwarte eenkleurigheid naar het Oosten waar de sterren tintelden; hij zakte lager en lager over de velden achter het Buitengasthuis met een schuin dwarsche streping der rechte stralen op het dak van de koepelkerk, geel glimpend in het licht. In den Singel blauw geschilderde roeibootjes, vaag van omtrek in de opwasemende schemering, met een vage plek wit van een overhemd en een weemoedig gepiep der riemen, knersend over den droogen rand, voortglijdend onder het uitgerekt gezang der stilvarende menschen. Aan de overzij rolden de kleíne rijtuigen over den drogen weg, wolken stof opzwevend geeltintelend in de lage zonnestralen, die tusschen een open plek van de huizen of tusschen de boomen door straalden.

En de zon zakte. De weinige wolkjes, die onbewegelijk

dreven langs den kleurigen hemel, veranderden tot dichte wollige vlokken, rosegrijs met oranjehelle randen; dichter wasemden de spikkelige schemering op van beneden, de boomen ompoederend tot in de lucht, waar lange gele strepen een warreling van kleuren maakten in het diepe blauw. Langzaam, ongemerkt loste de ronde koepel van de kerk op in het blauw, de boomen en huizen aan de overzij schemerden weg in de dichte, zwartende duisternis, als achter een grijs doorzichtbaar gordijn. Hier en daar begon een lantaarn geel op te spritsen in het zwart. Onzichtbaar rolden de rijtuigen voort over den harden weg, hoorbaar brommend in de stilte. Van het vlot van een schuitjesverhuurder klonk het neusgeluid van een harmonica weemoedig over het water, telkens overvaagd door het getrokken gegalm der schuitjesvarende menschen, die onzichtbaar voortgleden over het donkere water.

In de blauw-groene plek die de opkomende maan over het water neêrplaste, kabbelden de golven rustig en kalm voort.

En er waren avonden, dat Bertha bleef zitten in de stilte van den opstijgenden nacht, zonder licht op te steken, zonder iets uit te voeren, met hetzelfde verlangen van vroeger om ver, ver weg te zijn en ze verlangde zoo lang tot geluidloos de tranen sneller en sneller langs haar wangen gleden.

Vijfde hoofdstuk.

In den eentonigen, verdoovenden sleur van het dag-aan-dag hetzelfde kwamen de vage ziekelijkheden van haar lichaam terug. Een tijd lang had zij ze niet gevoeld in de afleiding der verhuizing en de afwisseling van het veranderde huishouden. Nu ze weêr dagen alleen was, met haar ziekende moeder, voelde ze de oude verschijnsels weêr opkomen, heftiger dan vroeger. Ze openbaarden zich nu in lange moedeloosheden, een telkens keerende lusteloosheid zonder den vroegeren overslag van dol-opgewonden-zijn en ze lag uren achtereen lang-uit op de canapé met haar oogen gesloten,

moê en zwaar. De warrelende massa lectuur, die ze vroeger door elkaâr had trachten te verteren, begon nu invloed op haar te hebben en langzaam gleed ze tot een onrijp pessimisme dat haar haar leven liet voelen zonder doel. Ze begon meer en meer een groote leêgte om zich heen te zien, die haar deed verlangen naar iets waaraan ze zich kon hechten. De vroegere liefde voor haar moeder was wel dezelfde gebleven, maar daarin vond ze niet genoeg om de leêgte die ze voelde aan te vullen en telkens keerden haar gedachten naar het eene groote wat ze al zoolang voelde, te trouwen. Hoe meer de vervulling van die behoefte in haar gedachte onmogelijk werd, des te meer deinsde ze weg in haar landerigheid en geleidelijk deed ze niets meer, ze las niet meer en ze bleef vervelend door het huis slenteren of zat te soezen voor het venster. In de ontzenuwing van den warmen zomer begon ze bleeker en bleeker te worden en wanneer haar moeder, ongerust over haar ziekelijk gezicht, haar vroeg of ze wat mankeerde, had ze maar één antwoord: ik verveel me. Eindelijk schreef haar moeder naar een ouden vriend van haar man, een dokter die ergens boven Haarlem practiseerde en vroeg hem om eens over te komen. 't Was een oude dokter, die naam had gekregen in het behandelen van zenuwziekten en die door zijn jarenlange drukke praktijk aan menschenkennis had gewonnen wat hij aan medische wetenschap verloren had, een gezonde, sterke platlandicus die door zijn aplomb vertrouwen bij zijn patienten had gekregen, die niet meer of minder stierven dan onder de handen van een geleerden arts van den nieuweren tijd.

Toen hij overkwam had hij niets gesproken over Bertha, maar had, de weinige uren die hij in huis was geweest, zitten praten over vroeger tijd en over de veranderingen die er gebeurd waren, maar voor hij wegging had hij Bertha voor zich genomen en had haar gezegd: ‘Kind, je moet afleiding hebben, je moet een paar weken bij ons komen logeeren.’

Een paar dagen later was er een brief gekomen van zijn vrouw om te vragen of Bertha kwam, ze moest zelf maar schrijven wanneer. Eerst wilde ze niet, 't was haar te veel

moeite, zeide zij, en ze zag er tegen op om uit haar gewone sleur te geraken en te veranderen; ze zocht bezwaren en moeielijkheden: haar moeder kon toch niet alleen blijven en wie zou voor het huishouden zorgen.

Eens op een avond tegen 't einde van Juli dat ze weêr voor 't raam zat en vervelend keek naar de menschen die aan den overkant op den Singel wandelden, moê van een geheelen dag hoofdpijn, kreeg ze op eens de herinnering van een paar dagen, die ze jaren geleden buiten had doorgebracht en plotseling voelde ze den lust naar stilte en groen en zonneschijn in zich opdringen naar haar keel. Ze stond op en schreef aan den dokter, dat ze zou komen over een paar dagen.

Den volgenden dag speet 't haar dat ze geschreven had, haar bui was over en ze bedacht zich of ze er niets op kon vinden om niet te gaan. Vervelend, lusteloos pakte zij haar koffer en omdat ze zich schaamde om af te schrijven, ging ze, met 't voornemen niet langer dan een week weg te blijven.

Toen zij een paar dagen buiten was voelde zij zich veel beter. Of 't de versche lucht was, waarin zij den geheelen dag leefde, of wel de andere, vroolijke omgeving die haar zoo maakte, zij wist 't niet, maar ze voelde dat geleidelijk haar loomheid verdween en het leek haar of zij al weken buiten was en of haar leven in Amsterdam ver, ver achter haar lag, en toen er een week voorbij was, schreef ze naar haar moeder dat zij nog een tijd lang dacht bij den dokter te blijven.

Dikwijls ging ze 's middags met hem meê zijn visites rijden, hij stapte uit waar hij moest zijn en zoolang hij weg was zat ze alleen in de tilbury, met de teugels slap hangend in haar handen, te wachten tot hij terugkwam. In het stille midden-op-den-dag-uur rechtten de wegen verlaten voort onder het warme licht; nu en dan bromde een naderend rijtuig van verre aan met spattende glansstrepen van de zon op de wielen of het glimmend leêrwerk, vaag omneveld van een grijs-rose stofwolk. Soms was 't een heerenrijtuig, waarin kleurig gekleede menschen zaten, met een stijven, recht-oppen

koetsier op den bok; een oogenblik keken zij haar aan, dan rolde 't rijtuig voorbij en langzaam wemelde met het neerwarrelend stof de stilte weer over den weg; soms schokrammelde een boerenkar heel in de verte over de steenen en schommelde, plotseling stil, het land in. De villa's en buitenplaatsen langs den weg dommelden rustig, duister in den zonneschijn, met bewegingloze boomen en sluimerende voetpaden. Een helle kinderstem galmde soms even op, achter uit de donkere boomen, dan was alles weêr stil, alleen soemde nu en dan een wesp of een groote vlieg om het paard dat telkens met zijn staart lang veegde over zijn zijden of ongeduldig met een rechte op-en-neêr-hoeking van zijn achterpooten op de steenen dofte. Wanneer de dokter terug kwam reden zij verder, opkoelend in de tocht die ze tegen reden, voortgewiegeld door het dikke paard dat langzaam voortloomde met ernstige, zware bewegingen.

Zij begon meê te leven in het dokters-leven dat zij om zich heen zag; ze voelde in haar leden een dichte wording van kracht en geschiktheid om te bewegen en te doen, een neiging om het te veel van haar zijn te gebruiken tot iets, wát wist ze niet. Ze hielp den dokter in de apotheek wanneer het druk was en dikwijls liet de dokter haar een verbandje leggen wanneer er veel patienten waren, of riep haar om te helpen, wanneer hij 't alleen niet afkon.

En langzamerhand keerde haar kleur terug en klaagde ze niet meer over hoofdpijn en moeheid.

Er kwam een brief van haar moeder dat ze terug moest komen.

Zesde hoofdstuk.

Een paar dagen voor ze terug zou gaan naar Amsterdam, zat ze 's avonds met den dokter en zijn vrouw voor het huis. De kinderen waren te bed; achter in den kamer was de lamp opgestoken. Ze had haar boek weggelegd omdat 't te donker

werd. Over haar zat de dokter, achterover leunend in zijn stoel een sigaar te rooken.

In de stijgende schemerstilte zwegen zij langen tijd, soezend naar den weg, die nog vaag verlicht was en waarop nu en dan de zwarte figuur van een boer langzaam voorbij schokte.

In de verte begon een mollige, grijze damp op te wollen, vlak uit-wittend over het land; de boomen donkerden met hun takken in elkaâr, afzwartend in dikke, vormlooze figuren tegen de lucht, dichte schaduwen, neêrzakkend op den grond. Hoog, bewegingloos groot, hing de maan, in den blauwgroenen hemel, bleek, donzig lichtend over het landschap. Soms rommelde van heel ver het gedonder van een spoortrein door de lucht; een langgerekt gefluit schoof gedempt over de stilte en langzaam dofte het brommen weg, zachter en zachter. Rustig wemelde de stilte neêr over het dorp, even galmde een gerekte roep ver weg in de lucht, toen was alles stil. Uit den wolligen, dichten nevel treurde 't loeien van een koe donker op in het maanlicht.

'We zullen je missen als je weêr weg bent,' zei de dokter. Bertha antwoordde niet; ze leunde achterover in de bank, haar hoofd geleund tegen den muur, kijkend naar den damp die langzaam voortwitte onder het maanlicht en als een stil, diep water, luidloos voortschoof over 't veld.

'We zullen je missen, als je hier niet meer bent,' zei hij nog eens. 'Ja,' antwoordde ze, 'ik woû dat ik hier altijd kon blijven, ik voel me hier veel beter. Ik ben bang, dat ik in Amsterdam weêr ziek zal worden.

Je moet 't volgend jaar maar weêr terug komen,' zei mevrouw. En de dokter daarop: 'Ja, dat moet je maar doen.'

Ze zwegen weêr. Bertha dacht aan thuis; ze zag den langen winter komen met de natte, koude dagen, de stille avonden, de groote vervelende somberheid in de leêge kamers met haar zieke moeder boven; ze dacht aan de weken die ze buiten was geweest, hoe ze hier in die vroolijke omgeving meê had gedaan en geleefd had; ze was gaan houden van dat huishouden met dien goedigen ouden dokter en zijn vrouw, die alles vroolijk wist te houden met het geroesemoes van de wilde

kinderen. Zóó zou ze willen leven, een man van wien ze veel hield en een paar kinderen, die ze kon opvoeden, ergens buiten in de stilte. In de stad verveelde zij zich met haar doelloos niets doen een geheelen dag; als ze maar wat te doen had! Ze zou wel nooit trouwen, ze had niets; ze wilde niet trouwen of ze moest heel veel van haar man houden, zooveel, dat ze zich heelemaal kon opofferen voor hem, zich heelemaal geven. Dat was 't eenige, leven voor een ander, alles geven aan anderen. Ze woû dat ze dokter was geworden, dan kon ze helpen en weldoen.

Ze keek naar den dokter over haar. Hij zat achterover geleund in zijn stoel, starend naar niets, onbewegelijk. Soms puntte zijn sigaar lichtend op in het donker, een korten, snellen schijn gevend over zijn gezicht.

Hij werkte veel, soms had hij geen tijd om te eten. Zijn patienten hielden veel van hem, dat wist ze; ze had 't gezien wanneer ze met hem meêging. Zoo zou ze wel willen zijn.

‘Nu zal ik weêr alles zelf moeten doen in de apotheek,’ zei mevrouw langzaam, ‘ik was al zoo verwend dat jij me hielp.’

‘Ik zou zelf willen, dat ik u kon helpen,’ antwoordde Bertha, ‘voor u en voor mij; dan had ik wat te doen. Ik voer zoo niets uit, wanneer ik in Amsterdam ben.’

En na een lange stilte zeide ze zacht: ‘u weet niet hoe ik me verveel!’

't Was haar of de zachtblauwe stilte langzaam haar lichaam inzweefde, of zij onvoelbaar veranderde en ongemerkt een ander dan zij zelve was, een andere die zij nooit gekend had, die ze thuis niet kenden, die haar moeder niet wist en ze kreeg in haar borst een benauwend gevoel, een aangename, zachte smart, die haar gelukkig liet voelen, een behoefte om lief te hebben, een neiging om iemand om den hals te vallen en uit te huilen zonder reden. In de warmte die in haar opwoelde, pijnde haar een drang om zich te vertellen, om alles wat in haar ombrokte uit te vertrouwen aan menschen die ze liefhad en ze begon zacht te praten van haar leven vroeger, van de verdrietige omgeving waarin ze leefde, haar gevoel

van liefhebben, de drang dat iemand er was die van haar hield en ver voor zich uitziende, toonloos en moêluidende, was 't haar of ze van een ander sprak en of 't niet haar eigen gemoed was dat ze uitvertelde, verdrietig en gelukkig.

Toen ze ophield, bleven ze nog een tijdlang zitten.

De witte damp op het land, was langzaam voortgedicht tot een breede stil hangende mist, glanswittend door het hooge groenige licht, dat onbewegelijk door de lucht spande. Onmerkbaar zacht suisden nu en dan de boomtoppen met een licht geschuifel in de stilte.

De dokter wierp zijn sigaar weg en stond op. ‘Laten we naar binnnen gaan’, zei hij, ‘'t word koel.’ En heen en weêr bewegend op zijn plaats: ‘je bent een goed meisje, je moet afleiding hebben, dan zal 't wel gaan.’

Bertha stond op en 't was haar of haar leven verder mooier en beter dan vroeger zou zijn en in een plotselinge opschokking van geluk in haar borst, boog ze voorover en zoende mevrouw op beide wangen, terwijl ze lachend uitriep: ‘ik ben zoo blij dat u van me houdt, ik ben zoo blij.’

Zevende hoofdstuk.

Er kwamen dagen, die zij soezend doorbracht voor het venster, kijkend naar de grijze wolken die, voortgestuwd door een bollen wind, snel over elkaâr schoven, dik, wollig en zwaar, veranderend van kleur, grijs, wit, zwart, in dikke dotten opstuwend, uitstrijkend in dunne vlakken wit, onbewegelijk hangend, laag drijvend boven de natte stad.

Onder den neêrglijdenden regen, glansden de daken der huizen aan de overzîj met glimmende schijnsels; het bollende koepeldak glansveegde zwart in de natte lucht, donker en wittig geplekt door den weêrschijn der overdrijvende wolken. Telkens bolderde de wind met groote, wijde waaiingen om het huis, over het water heen vegend, dat in kleine rimpelige stroefheden uitmoireerde, in terugvlakkende schokken de

vensters rammelend in de sponningen, met korte trilling. Achter het neêrsuizende regengrijs schoven de gebouwen van het Buitengasthuis weg onder onmerkbaar uitwisschen der omtrekken, in de blauwige overgazing van het water. En heel ver over het land, stond de hemel onbewegelijk, vast in een innige grijsheid saamgeschoven met den mistigen horizont. Soms hield de regen 's middags op. Dan dwarste de zon geel tusschen een scheurende wolkspleet over de natte velden achter het gasthuis, waaruit de dunne damp optrilde en waterde losse, helle lichtplekken over de natte daken en op den donkeren cingel. Maar de wolkenscheur schoof weêr samen en de eentonige kleurloosheid van het neêrdrijvende licht verdonkerde onmerkbaar over de stad, dichter en dichter.

En zonder dat er verandering kwam in haar leven, zag Bertha den winter komen, dagen dat de regen onafgebroken tot den avond bleef doorsiepelen over het wegduisterende land. De nacht dreef langzaam van de grijze lucht naar onder over de schemerende huizen en in de opstijgende stilte van de verlaten buurt, klikten de regendruppels eentonig voort tegen de donkere vensters.

Ze was ongemerkt weêr teruggesleurd in de verveling die ze doorsoesde vóór ze naar buiten was gegaan. Toen ze terugkwam, had ze een gevoel of ze alles anders zou vinden of alles veranderd zou zijn; maar alles was 'tzelfde, 't huis, het uitzicht, de meubelen, haar moeder die even sukkelend voortziekte als toen zij wegging, alles was of ze nooit weg was geweest en het verschil tusschen haar leven buiten en haar oude omgeving liet haar moedeloos voelen. Den eersten avond was ze naar bed gegaan, denkend aan de dagen die ze buiten was geweest, en ze had in bed liggen kijken naar de zonnige, warme wegen waar ze langs had gereden en de groene boomen, waaronder ze had gelegen. En langzamerhand was de rekening met die dagen weggewischt uit haar gedachte, eerst had ze dag aan dag berekend wat ze de vorige weken op dien dag gedaan had, maar zonder dat ze 't wilde kwam de gedachte, dat ze weken te voren 'tzelfde had gedaan en de herinnering aan buiten schoof ver terug,

en 't was haar of ze gedroomd had en of er nooit iets anders was geweest.

Soms, wanneer ze zich zonder reden lustiger voelde dan andere dagen, dacht ze van wat de dokter haar gezegd had, dat ze afleiding moest hebben, en een paar keer had ze met haar moeder er over willen spreken om iets te gaan doen.

Na een somberen, verdrietigen dag, zat zij 's avonds met haar in de stille, warme huiskamer. De meid was uit, in huis was alles hoorbaar stil. De gewone avondschellen waren er geweest, de melkboer, het Nieuws, en daarna dommelde alles weg onder een suizende, doffe stilte. Nu en dan klonk een geluid van de straat dof tegen de ramen, waarvoor de overgordijnen waren neêr gelaten, dan was alles weêr rustig. Ver beneden bij de buren, tjingelde de melancholieke klank van een piano tokkelend naar boven.

Bertha zat te lezen, voorovergebogen over de tafel. Telkens ritselde het omslaan van een blad of knapperde het lichtje onder den theepot, kort af door de zware rust. Op eens schoof ze haar boek van zich af en zich opbuigend bleef ze recht achterover in haar stoel leunen, met de armen achter haar hoofd gevouwen. Zoo bleef ze een tijd zitten kijken naar de stille kamer zonder iets te zeggen, luisterend naar het pianogetjingel beneden, starend naar de lamp die, midden op tafel, recht en helder brandde. En in de stille eentonigheid van den avond, voelde ze al het wee van den geheelen dag in zich opweenen, een wanhopig gevoel dat er niets in het uitzicht was waarop ze kon leven, een overtuiging dat op deze manier de avonden elkaâr zouden opvolgen, lang, eindeloos en 't zelfde, en ze dacht na over haar leven dat haar leek voort te moeten glijden, wezenloos en saai als deze avond, zonder afwisseling, zonder kleur. En plotseling soesde ze luid in de stilte, zonder dat ze't zelf wist, terwijl ze schrok van het geluid: ‘God, wat verveel ik me.’

Haar moeder keek haar aan, opschrikkend van het breiwerk waaraan ze bezig was.

In een dwarrelend gedrang, afgebroken en onsamenhangend vielen de woorden uit Bertha's mond achtereen, eentonig, moê en gedachteloos. Zij sprak over haar leven, over de onvoldaanheid van haar bestaan, ze deed niets, ze was van geen waarde in de maatschappij, of ze er was of niet, 't was 't zelfde. Iedereen, die ze om zich heen zag, deed iets, zij verslijmde haar leven voort, dag in dag uit 't zelfde, zonder afwisseling. Zij klaagde voort over haar toekomst, altijd 't zelfde, nooit iets anders dan zoo te moeten zijn; als haar moeder dood was zou ze met haar broêr samen wonen, tot die misschien eens trouwde en dan, dan ze wist 't niet, wat dan. Dat kon niet langer zoo, daar moest verandering in komen, 't ging zoo niet langer. En ze zuchtte dat zij zich verveelde.

Ze bleef voor zich uit zitten staren naar den verren hoek in de kamer, waar een diepe schaduw hing over de meubelen, die voortdroomden onder het getjingel van de piano, dat duidelijker opklinkelde in de stilte. Haar moeder bleef haar zitten aankijken zonder een woord te zeggen; eindelijk zei ze bedaard, als kwam plotseling een gedachte in haar op: ‘als je trouwt zal 't wel veranderen.’

Bertha stond op en begon de kamer op en neêr te loopen, van de deur naar 't raam en terug. Ze voelde 't gezegde van haar moeder diep boren in haar hoofd. Dat was 't, zij wist 't heel goed, wat haar voortdurend zoo lam liet voelen, de onverwerkelijkte droom van haar leven, zij wilde getrouwd zijn, leven naast een man en liefhebben, veel liefhebben. Zij dacht aan vriendinnen die getrouwd waren, aan het huishouden van den dokter dat zoo gelukkig was, ze dacht aan den man dien ze liefhad, en wien ze niet kende, dien ze niet eens wist of hij bestond maar aan wien ze dacht als was het samenmaaksel uit de boeken, die ze had gelezen, en uit haar gedachten, levend. En ze voelde het benauwende verdriet breeder in zich opwoelen over haar doelloos leven, zonder dat eene, dat heel mooie, waarnaar ze altijd verlangde en wat altijd voor haar was als 't einde van alles, 't groote rustpunt in haar leven. Dat kwam toch nooit, dat wist ze!

En stilstaande voor de tafel, vlak over haar moeder, terwijl

ze de figuurtjes op de lampekap bekeek zonder bewustzijn, zeide ze, dat ze wel nooit zou trouwen. Een genot om in haar pijn te wroeten drong in haar op en haar verdriet bedaard houdend, sprak ze over haar niets hebben en over de onmogelijkheid dat er ooit een man om haar zou komen.

Maar haar moeder schudde zwijgend het hoofd, teemerig heen en weêr gaand boven haar werk dat in haar schoot lag, en toen Bertha zweeg, sprak ze stil over Karel, die haar ten huwelijk zou vragen, als zij maar wilde, en ze sprak door over het voordeelige van die partij, haar minachting pratend over opgewonden meisjesideeën van liefde, ze vertelde van haar eigen trouwen zonder liefde, dat kon best, je wende wel aan mekaâr en dat de liefde wel later kwam. Langzamerhand zag ze onder 't spreken haar dochter goed getrouwd in een groot huis ergens op een nette gracht en zag zij zich zelf in een breeden gelukstoestand op bezoek gaan bij haar rijke dochter. Maar onder het spreken kwam in haar op, wat ze zoo dikwijls in haar hoofd heen en weêr bewogen had, dat Karel zooveel ouder was dan Bertha en terwijl zij dat zelf voor een groot bezwaar in dat huwelijk vond, voelde ze onwetend de vrees, dat Bertha haar dat zou voorhouden en ze begon op eens, terwijl Bertha niets zeide, te beweren dat zoo'n verschil in leeftijd niets beduidde, dat 't toch wel goed was dat de man ouder was dan de vrouw. En ze praatte een tijdlang voor zich uit, zonder naar Bertha op te zien, die voor de tafel stond te kijken, alsof ze aan heel iets anders dacht. Toen zij zweeg, bleef 't stil in de kamer, alleen 't pianogetjingel klonk gedempt naar boven langs den verduisterenden wand.

Zoodra haar moeder over Karel was begonnen, had Bertha langzaam de oude stille moêheid van vroeger in zich voelen uitspreiden, en zonder naar de woorden van haar moeder te luisteren, had ze blijven soezen over de wijze waarop ze kon leven en haar eigen brood verdienen. In de laatste weken had zij meer en meer de neiging in zich voelen opkomen om een betrekking te hebben, waarin ze anderen kon helpen, een betrekking waarin ze dacht zich op te offeren voor andere

menschen, waarin ze zich heelemaal kon geven voor anderen. Ze had over den dokter gedacht, het leven dat die had en daardoor had ze geleidelijk de lust in zich gevoeld om liefdezuster te worden. Met de romantische overblijfsels uit vroegere boeken had ze die betrekking mooi gemaakt en had ze zich zelf gezien als een reddende, opofferende engel voor de zieken, zooals zij 't zoo dikwijls had gelezen. En langzamerhand was de gedachte in haar komen staan als een groot, onbewegelijk vlak, dat ze verpleegster zou worden. Nu van avond, dat ze van haar moeder weêr over haar trouwen hoorde, terwijl haar moeder voortsprak, was 't opeens helder in haar hoofd opgespat, dat ze 't zou zeggen. Na een lange stilte zeide ze kalm, dat ze nooit met Karel zou trouwen, dat ze niet van hem hield en dat wat haar moeder ook zeggen mocht, zij nooit een man zou nemen om zijn geld, dat ze nooit met een man zou trouwen van wien ze niet hield. Toen haar moeder driftig opkeek en haar wilde antwoorden, ging zij door en vertelde ze van haar plan om verpleegster te worden, want dat ze haar eigen brood wilde verdienen en dat ze niet langer de verveling kon uithouden van niets te doen en ze wond zich op onder het praten, driftiger wordend over haar toekomst, die ze duidelijk voor zich zag, zooals ze die al dagen lang gezien had en verder pratend dan ze bedacht had, zeide ze, dat ze den volgenden dag er werk van zou maken om die betrekking te krijgen.

In het lange gesprek dat daarop volgde, bleef ze vasthouden en hoe meer haar moeder tegen sprak, hoe meer 't haar was of dat 't eenige in haar leven zou zijn, en onder de tegenspraak van haar moeder mooide haar verpleegsterschap in haar op, grooter en grooter en langzamerhand zweeg ze en probeerde zij niet meer haar moeder te overtuigen, vast besloten den volgenden dag te gaan.

En in haar stil kijken, voelde ze het laatste woord van haar moeder afklappen tegen haar hoofd, toen zij bij 't naar boven gaan zeide: ‘je moet 't zelf weten, je zult er later berouw van hebben.’

Achtste hoofdstuk.

Toen zij den laatsten avond dien ze in huis was, naar bed ging, voelde zij zich zenuwachtig en moê. Ze had, na het laatste gesprek met haar moeder, moeite gedaan om verpleegster te worden en toen het was afgesproken, dat ze in het begin van Januari in dienst zou treden, had ze er tegen opgezien uit huis te gaan en haar moeder alleen te laten. In de drukte van het in orde maken van haar uitzet, voor haar verhuizing naar het Binnengasthuis, had ze er weinig meer aan gedacht, maar nu dat alles was afgeloopen en dat ze den laatsten avond in haar eigen huis zou slapen, voelde zij al de overspanning der laatste weken losglijden uit haar lichaam en was 't haar of ze ineenhoopte, zwaar en lam en ze zakte neêr om te rusten, op haar koffers die midden in de kamer stonden, te loom om zich dadelijk uit te kleeden.

Onder de looden stilte van den vriesnacht, sliep het huis onbewegelijk, zwaar dommelend in de koude rust. Nu en dan kraakte een vaag geluid door de kamer of pofte de vlam van de lamp kort op in de schemering, die loom van de zoldering afdreef. Telkens suizelde de nachtwind met zacht gefluit door de reten van het venster, een week, weemoedig geluid blazend in de grijze stilte.

In de vage gedachteloosheid van haar moede lichaam kwam, langzamerhand ongeregeld en brokstukkend haar vroeger leven voor haar op, herinneringen van heel vroeger overschemerend in wat er in de laatste dagen gebeurd was, dingen die ze vergeten was, zoo ver geleden waren ze, kleinigheden die nu duidelijk, hel van kleur voor haar geest opschoten, als waren ze onlangs gebeurd. En ze zag het huis weêr op de Baangracht met haar vader, haar eenzame, verdrietige leven boven op haar kamertje, ze volgde voorzichtig alle dagen tot ze verhuisd waren, haar logeeren in den voorbijgeganen zomer en dag voor dag tot dat ze 't huis uit zou gaan. Wat er 't laatst was gebeurd, leek ver en lang voorbij, maar alles wat ze doorleefd had in het oude huis, zag ze voor zich als was 't kort geleden en of er maar een

paar dagen overheen waren gegaan. Ze woelde heen en weer in haar herinnering, zigzaggend door haar leven, voortspringend en teruggaand, in een vermoeiende dwarreling van gedachten, door een vage opschemering afgedrongen van feiten, die ze trachtte vast te houden, over beginnend en weêr afdwalend.

Ze schrok op van het helle slaan van de gangklok door de koude stilte. 't Was laat geworden. Langzaam kleedde zij zich uit, telkens stilstaande in de doffe loomheid van haar denken.

Toen ze in bed lag, bleef ze, met haar oogen open, liggen staren naar het schemerende licht, dat door het raam naar binnen scheen over den grond, de meubelen weggrijzend in de omringende duisternis. Dat was de laatste avond dat ze in haar eigen bed zou liggen; ze zou langzamerhand vervreemden van huis, en ze zou haar volgend leven meer en meer onder vreemden doorbrengen. Ze dacht aan de betrekking waarin ze zou gaan, veel wist ze er niet van; den korten tijd dat ze in het gasthuis geweest was om met den directeur te spreken, had ze een paar verpleegsters in den tuin zien loopen en een paar zieken; ze wist van den directeur dat ze hard zou moeten werken; veel geld zou ze in den eersten tijd niet verdienen, maar toch was 't prettig dat ze van zichzelf zou leven en geen dankje meer zou moeten zeggen, ze had zich wel eens bezwaard gevoeld dat ze den raad van haar moeder niet opvolgde om te trouwen, nu behoefde ze daar niet meer aan te denken, ze kon nu wachten tot ze een man ontmoette waarvan ze veel hield.

En als ze niet trouwde zou ze zoo blijven voortleven tot dat ze te oud werd, misschien kon ze wel later aan het Roode Kruis komen, dan kon ze meê gaan in den oorlog en altijd maar helpen en zich nuttig maken.

Langzamerhand kwamen de herinneringen aan wat ze gelezen had, weêr in haar op en ze vermooide haar betrekking met de romantiek uit haar vroegere onrijpe lectuur, zooals ze al die weken had gedaan.

Ze zag zich, loopend tusschen lange rijen bedden waarin

zware zieken lagen, zonder weerzin ze helpend en ze opbeurend met troostende woorden, haar geld weggevend wat ze verdiende, en ze voelde een vaag visioen opzweven voor haar geest van stervende zieken, die haar hulp zegenden in hun doodsnik en voor wien ze zou zijn als de laatste groote troost in hun afgezwoegd leven.

En voor ze insliep zag ze haar verpleegsterschap in een groot, helder, zonnig licht dat haar verdere leven zou kleuren met een warmen, gelukkigen tint.

De arbeiders voorheen en thans. Door J. Stoffel.

Over den toestand van het arbeidende volk in de middeneeuwen bericht Joh. Janssen, schrijver van de *Geschichte des Deutschen Volks seit dem Ausgange des Mittelalters*[1], dat een daglooner in het vorstendom Baireuth in het jaar 1464, per dag 18 Pfennig verdiende. Een pond worst kostte toen 1 Pfennig, een pond best rundvleesch 2 Pfennig. Een kleermakersknecht verdiende bij zijn baas, met alles en den halven Maandag voor zich zelf, 12 Pfennig per week. Thans is het gemiddeld loon van een daglooner in de stad Baireuth 1.50 mark en op het land 1 mark. Een pond tarwebrood kost in Baireuth 15 Pfennig, een pond rundvleesch 50 Pfennig, een pond ossenvleesch 65 Pfennig.

In 1464 kon een arbeider voor één dagloon koopen 18 pond worst of 9 pond rundvleesch, thans kan hij daarvoor slechts 2 à 3 pond rundvleesch koopen. In goedkoope jaren zegt Janssen, kon een arbeider in de vijftiende eeuw voor één dagloon koopen: een pond vleesch of 7 eieren, anderhalf kop erwten, twee liter wijn en het noodige brood er bij en dan kon hij nog de helft van zijn dagloon besteden voor woning, kleeding enz.

Graaf Joachim von Oettingen stelde in 1520 voor de

1) Eerste deel, 9de uitgave.

knechten en lijfeigenen, die op zijn goed aan het werk waren, de volgende ‘huisorde’ op het eten vast.

's Morgens soep of groente en melk en brood. 's Middags soep met vleesch, dan kool en vleesch met pepersaus, vervolgens ingemaakt vleesch met groente en melkspijs, vier gerechten. 's Avonds soep en vleesch met rapen of ingemaakt vleesch, vervolgens melkspijs, drie gerechten.

‘In het toenmalig Beiern,’ zegt Janssen, ‘was niet bier maar wijn de volksdrank.’ In Beiern zegt ‘het boek van vruchten en boomen’ meent bijna elke daglooner, dat hij tweemaal daags wijn moet drinken, evengoed als hij tweemaal daags vleesch eet[1)]. Janssen is geen Socialistisch schrijver, maar iemand die op streng katholiek standpunt staat

In een studie van Stephan Beissel *Geldwerth und Arbeitslohn im Mittelalter* vinden wij, dat bij het bouwen van de kerk van St. Victor te Xanten in 1400, de houtzagers 36 denaren per dag verdienden, dat maakt 18 solidi per week. Een houtzager kon toen met het loon van 1 dag een lam koopen, met dat van één dag 6 pond ham, 5 kippen of 125 eieren.

Het wonen was veel goedkooper en ook de kleeren waren met betrekking tot het dagloon goedkooper dan thans. Een compleet pak kleeren voor een leidekker kostte toen 30 tot 36 solidi d.i. het loon van 11 werkdagen. Een paar laarzen kostte 6 solidi, d.z. 2 werkdagen.

De metselaars, die in 1400 aan de kerk van St. Victor werkten, kregen in den zomer 42 denaren en in den winter 28 denaren loon per dag, dat volgens de berekening van Beissel in koopkracht gelijk staat met 7 mark en 4.66 mark dagloon in onzen tijd. Bij het herstellen van dezelfde kerk in 1860, kregen de steenhouwers 1ste klasse 3.50 Mark per dag in den zomer, dus juist het halve loon van hunne collega's van bijna 500 jaren geleden.

Er werd in dien tijd dan ook niet gedacht aan bescherming

1) Pag. 307.

van den arbeider door de wet, hij was best in staat zich zelf te beschermen. De arbeiders hadden vereenigingen, die aan de meesters der gilden en vaak zelfs aan de gemeente-besturen de wet stelden. Zij hadden zieken- en pensioens-kassen, door hen zelve bekostigd. Zij hadden vereenigingen voor productie en consumtie, zij hadden coöperatie en participatie en hunne vereenigingen strekten zich uit over half Duitschland. Zij hadden eigen vergaderlokalen. Zij waren weelderig in hunne kleederen en hunne drinkgelagen; zij stelden hun arbeidsdag en hun loon vast; wanneer iets niet naar hun zin was dan staakten zij het werk en dreven hun wil door en zij waren in die gunstige positie, niet door de hulp van de bazen of van de regeering, die wel wetten *tegen* hen maakten, maar nooit het *voor* hen opnamen, maar door hun eigen kracht. Men had hen toen noodig, het handwerk was in eere, zij achtten zich gelijk aan de gezeten burgers, zij konden zich voor hun arbeid een goed loon bedingen.

Dr. Wilhelm Stahl deelt daarover[1)] merkwaardige bijzonderheden mede.

In 1351 staakten de linnenwevers te Spiers het werk, omdat zij het loon te laag achtten en trokken de stad uit, de meesters werden gedwongen om met de hoofden der arbeiders-vereenigingen, *Büchsenmeister*, (gezellen die de bonds-kas hielden), te onderhandelen, waarbij de gezellen geheel en al hun zin kregen.

Het handwerk was machtig in dien tijd en verzette zich zelfs tegen de stedelijke regeering. In 1431 deden de smids-bazen en knechten in Landau een zekeren hoefsmid Ulrich in den ban; zij wilden niet meer bij hem werken en niet meer met hem omgaan. Ulrich beklaagde zich bij het gemeentebestuur, die liet geschil trachtte bij te leggen. De bazen wilden den ban opheffen, wanneer Ulrich 6 gulden boete ten bate van de gildekas betaalde. De knechten wilden echter niet toegeven en toen liet het gemeentebestuur de

1) Das Deutsche Handwerk (Giessen, Rickérsche Buchhandlung.)

smidsknechten in de gevangenis zetten. Op verzoek van de bazen werden zij echter na een paar dagen weêr ontslagen op voorwaarde, dat zij vrede zouden sluiten met Ulrich.

Reeds in 1362 vaardigden de stedelijke besturen wetten uit tegen de arbeidersvereenigingen, waarbij verboden werd, dat de eene werkman den anderen verhinderde om bij een baas te gaan werken. In Constanz hadden de kleermakers-gezellen in 1390 reeds een eigen vergaderlokaal, dat in genoemd jaar bij gelegenheid van een kleermakersopstand door het stedelijk bestuur werd gesloten. De raad besliste, dat de gezellen niet eigenmachtig een meester in den ban mochten doen, maar hunne bezwaren moesten brengen voor de overlieden van het gilde en in hoogste instantie voor het gemeentebestuur.

In 1475 waren de blikslagers in Neurenburg ontevreden met de kost, die zij van de meesters kregen. De bazen wilden of konden, wegens den duren tijd, niet toegeven. De gezellen verlieten daarop gezamenlijk de stad en vestigden zich in de naburige steden, die hen met open armen ontvingen wijl zij welvaart en nijverheid aanbrachten. Omdat zij de bazen in den ban gedaan hadden, konden deze ook geene andere gezellen krijgen en het geheele blikslagers-handwerk verviel daardoor in Neurenberg.

De twisten tusschen meesters en gezellen liepen meest over de kost, het loon en den arbeidstijd. Op het eerste punt stelden de gezellen dikwijls onredelijke eischen en in 1548 moest bij rijksbesluit bepaald worden, dat de gezellen niet het recht hadden om bij het dienstnemen aan de meesters voor te schrijven wat zij zouden eten en drinken, maar dat de meesters daarentegen hun zulke kost moesten geven, dat de gezellen geen reden tot klagen hadden.

Dit besluit baatte echter niet veel, het werd telkens herhaald, maar de gezellen hadden de macht, men had hen noodig, als de kost hun niet beviel, dan veranderden zij van meester of verlieten de stad en zij werden, wanneer zij hun handwerk verstonden, overal goed ontvangen. Tot in 1777 werd nog geklaagd over de aanmatigingen der gezellen op het punt van kost en inwoning bij de meesters.

Het geldloon werd geregeld bij overeenkomst tusschen de gezellenvereenigingen en het gilde. Het moest in goede gangbare munt per dag of per week worden betaald. Het werd gerekend per dag en somtijds ook per stuk. In 1495 werd aan de kuipersknechten in Ulm toegestaan, om, wanneer zij met het vastgestelde loon van 9 heller per week niet tevreden waren, stukloon te eischen 'volgens oud gebruik.'

Aan de lakenwevers in Ulm werd daarentegen in 1492 door het stedelijk bestuur verboden om op stuk te werken, omdat de kooplieden klaagden over het slechter worden der kwaliteit van het Ulmer laken en de Raad vreesde, dat dit handwerk daardoor zoude verloopen. In sommige handwerken werd het participatiestelsel, het geven van aandeel in de winst, toegepast.

In de verordening van het goudsmedengilde te Ulm in 1364 werd bepaald, dat de goudsmeden alleen stukarbeiders in dienst mochten hebben, die 'op den derden penning' werkten, dat wil zeggen, dat de werklieden voor 1/3 aandeel in de winst moesten genieten. Deze bepaling van een aandeel in de winst als loon komt in vele verordeningen voor.

Deze winstverdeeling was zóó ingericht: Wanneer de meester een of twee gezellen had, dan werd de geheele ontvangst, na aftrek van de kosten der grondstoffen, in een bus gestort en later volgens de afspraak tusschen meester en gezellen verdeeld. Het gebeurde ook dikwijls, dat de gezel een leerjongen had, dien hij zelf betaalde maar die van den meester kost en inwoning ontving. Hij was dan gelijk aan den compagnon van zijn meester. Dit soort van contract komt vooral bij de fijnere handwerken veel voor.

De gezellen waren in de meeste vakken bij den meester in huis en in de kost. Deze mocht volgens de gildewet niet meer dan vier gezellen en een leerjongen houden. De lakenwevers, timmerlieden, metselaars en boekdrukkers behoefden echter niet bij den meester in huis te wonen en mochten daarom ook trouwen.

Het derde punt van geschil betrof den duur van den arbeidstijd, die bij overeenkomst door de gilden werd vastgesteld.

In een verordening der lakenwevers te Schweidnitz in 1335 werden, behalve de Zondagen, als vrije dagen vastgesteld twee Kerstdagen, twee Paaschdagen en twee Pinksterdagen, en bovendien nog 12 gewone dagen in het jaar.

Zaterdags eindigde de werktijd gewoonlijk om 3 of 4 uur 's middags en somtijds reeds om 12 uur.

De halve Maandag was gewoonlijk ook vrij en al spoedig eischten de gezellen den geheelen Maandag voor zich zelf. Dikwijls ook bleef het niet bij den Maandag alleen. Tegen het leegloopen der gezellen werden herhaaldelijk (in 1771 en 1794) scherpe bepalingen bij rijksbesluit gemaakt, maar zij baatten niets tegen de overmacht der gezellen en de *lüstige Montag* bleef tot in deze eeuw bestaan.

In de weverij was het langen tijd verboden om bij kunstlicht te werken. In 1377 werden de wollewevers te Frankfort met 4 mark beboet wanneer zij bij kaarslicht werkten, en de gestrafte mocht gedurende een jaar zijn handwerk niet uitoefenen. De reden daarvan was, dat men naar het oordeel van het gilde bij kunstlicht slecht werk maakte. Dergelijke bepalingen vindt men in verschillende gildeverordeningen.

In de bedrijven waarin het werk bij licht toegestaan was, begon het lichtwerk den 14^{den} October (Burkhardi) in den herfst en eindigde met vastenavond. Dr. Stahl deelt op gezag van verschillende schrijvers mede, dat het begin en het einde van het werken bij licht gevierd werd met een maaltijd door den meester aan zijne gezellen aangeboden. Omdat de hoofdschotel daarbij gewoonlijk uit een gebraden gans bestond, werd het feest in de wandeling de ‘lichtgans’ genoemd.

De koperslagers in Neurenberg verbonden aan het feest van de ‘lichtgans’ in het voorjaar de volgende eigenaardige plechtigheid. Een groote kandelaar met een aantal brandende kaarsen werd door de gezellen in processie door de stad gedragen en in de rivier uitgedoofd. Het gebruik bleef bestaan tot in 1763.

Het leerlingwezen was nauwkeurig geregeld door de gildewetten; de leerling moest door den meester behoorlijk gevoed en gekleed worden, mocht in de meeste handwerken niet

gebruikt worden voor huiselijke diensten en moest geheel en al ingewijd worden in de geheimen van het vak. Ook de gezel moest tot meester worden opgeleid. In 1377 werd in de verordening der linnenwevers te Frankfort bevolen, dat de meester den gezel, wanneer deze dit wenschte, moest medenemen bij het inkoopen van grondstoffen voor het bedrijf.

Reeds in 1377 wordt melding gemaakt van gezellen-vereenigingen, die elkander bij ziekte bijstonden, bij overlijden de begrafeniskosten betaalden, en geschenken gaven aan reizende handwerkslieden, die de stad bezochten. De kosten werden gevonden door een jaarlijksche bijdrage van ieder lid. Het lidmaatschap was verplichtend voor iederen gezel.

Het is natuurlijk, dat de gezellen zich in dien tijd een groote weelde konden veroorloven. Herhaaldelijk vinden wij verordeningen, waarbij het aan leerlingen en gezellen verboden wordt de herbergen te bezoeken, waar de gezeten burgerij of de meesters kwamen.

Van de weelde in de kleeding, die bij de handwerkers heerschte, getuigt een rijksbesluit van 1497, waarbij, om hen te onderscheiden van den adel en de deftige burgers, het aan de handwerkers verboden werd om voor broek en mantel een stof te gebruiken van meer dan 1 gulden, en voor rok en onderbroek van meer dan een halven gulden per el. Voorts mochten zij geen goud, paarlen, fluweel en zijde dragen, geen gebloemd of gespikkeld goed en geen marterpels, maar alleen bont van vossen-, lynx- of lamsvel. Knechten mochten geen goud, zilver en struisveeren dragen en geen kleeren met insnijdingen, gevuld met zijde of satijn, zooals de ridders van dien tijd droegen.

‘De gezellen,’ zegt Dr. Stahl, achtten zich even hoog als de deftige burgers.’

De gilden zorgden zelf, door bepalingen in de gildewetten, dat de meesters en gezellen fatsoenlijk voor den dag kwamen. Het was aan de kleermakers verboden om zonder rok, mantel of kraag, met ongedekt hoofd of zonder handschoenen zich op straat te vertoonen. Zelfs de timmerlieden mochten

niet zonder rok en kraag van en naar hunne werkplaatsen over de straat gaan.

Bij mantel en hoed behoorde ook de degen, dien alle vrije burgers en dus ook de handwerkslieden mochten dragen. De stedelijke overheid bepaalde echter de lengte van den degen en de maat werd, met die van de stedelijke el en voet, op het raadhuis aan den wand genageld. In 1511 werden de schoenmakersknechten in Frankfort door de stedelijke regeering vermaand, om met geen langere degens naar de herberg te gaan dan het oude gebruik voorschreef, terwijl deze wegens de vele vechtpartijen in de herbergen niet puntig mochten wezen maar stomp. In Wurtemburg werd het dragen van degens voor de handwerkslieden verboden in 1712, in Oostenrijk in 1770.

Dat de weelde in de 15de eeuw ook in ons land zeer groot was, blijkt uit de strenge bepalingen, die er tegen gemaakt werden. Dumbar deelt in zijn ‘Kerkelijk en Wereldlijk Deventer’ het oude stadrecht van Deventer mede, dat in 1482 werd vernieuwd. Bij geldboete was verboden om bij kinderdoop meer dan twaalf paar vrouwen aan het doopmaal te vragen en niet meer dan 4 personen mochten aan tafel bedienen. Ook de vader mocht in de ‘taveerne’ niet meer dan 24 menschen tracteeren.

Verder was het verboden om als doopgeschenk aan het kind meer dan 2 zilveren penningen te geven, en binnen zes weken na het doopmaal mochten er geen verdere feesten worden aangericht.

Op den dag vóór en na het trouwen mocht er bruiloft worden gehouden, maar de partij mocht niet grooter zijn dan 24 personen, en de jong getrouwden mochten binnen de eerste drie maanden geene feesten weer geven, dan alleen aan hun naaste familie. De waard of waardin van de ‘taveerne’ moest op Maandag na de bruiloft aan het stedelijk bestuur rekenschap afleggen van het gehouden feest, of de wet behoorlijk was nagekomen. Ook voor begrafenismalen, feesten bij terugkeer van een lange reis of van een bedevaart naar den Paus of het Heilige Land, golden de zelfde bepalingen.

Wanneer zij echter hun eigen gelag betaalden, dan mochten er op de ‘taveerne’ zooveel menschen zitten drinken als zij verkozen.

De gilden zorgden ook zooveel mogelijk tegen de overmacht van het kapitaal. Het aantal gezellen, dat de meester in huis aan het werk mocht hebben, was beperkt tot vier en een leerjongen. De inkoopen werden veelal gedaan voor rekening van het geheele gilde en ieder meester kon een groote of kleine partij voor inkoopsprijs overnemen. Ook de produkten van het handwerk werden dikwijls voor rekening van het gilde door lasthebbenden op de vreemde jaarmarkten verkocht. Verder was er nog bepaald, dat, wanneer een rijke meester een groote voorraad had ingeslagen, zijn armen collega daarvan altijd tegen inkoopsprijs een gedeelte mocht overnemen. Kostbare machines, die niet door de arme meesters konden worden gekocht, werden voor rekening van het gilde aangeschaft en beurtelings aan alle meesters, die het verlangden, in gebruik gegeven. De meesters mochten ook elkander niet de beste knechten ontfutselen door het geven van hooger loon of door andere middelen, of een bijzonder goeden knecht daardoor aan zich verbinden. In 1483 besloten de kleermakers van 28 steden aan den Bovenrhijn, ‘wanneer een meester een knecht heeft, die hem bijzonder goed bevalt, dan mag hij hem niet meer loon geven dan door het gilde is vastgesteld en ook de vrouw van den meester, noch iemand van zijnentwege, mag den knecht een gunst bewijzen of hem eenig voordeel doen toekomen, ten einde hem tot blijven over te halen.’

Adam Smith zegt[1)] dat het gewone loon van een geestelijke, een *curate*, in de veertiende eeuw 10 pond sterling bedroeg, terwijl in denzelfden tijd een metselaar vier stuivers en een opperman drie stuivers per dag verdiende, hetgeen, 300 werkdagen rekenende, 15 en 12 pond sterling per jaar wordt. Handenarbeid werd dus in dien tijd beter betaald dan ge-

1) *Wealth of nations*, pag. 103.

leerdheid. Onder de regeering van Koningin Anna (1702-1714) werd het loon voor een *curate* bepaald op 20 tot 50 Pond en Adam Smith zegt, dat in zijn tijd (1770) 40 Pond een groot loon was voor een *curate* en dat er nog vele standplaatsen waren, waar het slechts 20 Pond was. In 1817 werd het vastgesteld op 80 tot 150 Pond. In 1869 bedroeg het 150 tot 250 Pond.

In de boven beschreven gunstige omstandigheden verkeerden de handwerkslieden in de 14de en 15de eeuw, een tijd van voorspoed en vrede, die in de zestiende eeuw in Duitsch-land en bijna in geheel Europa gevolgd werd door een tijdperk van godsdienstoorlogen na het totstandkomen der kerkhervorming. Geheele landstreken werden te vuur en te zwaard verwoest. De macht van de steden verminderde en die van de vorsten, bijna algemeen onderdrukkers van het volk, nam toe. De welvaart verminderde geweldig en daardoor ging ook het handwerk achteruit. Met dien achteruitgang begint de geest van uitsluiting het handwerk te beheerschen en het gildewezen, dat in de veertiende en vijftiende eeuw het handwerk zoo krachtig bevorderde en meesterstukken schiep, ontaardde langzamerhand in een tiranieke inrichting, die aan enkelen de heerschappij gaf over de velen die buiten het gilde stonden, en door allerlei kleingeestige bepalingen de ontwikkeling van het handwerk tegenging. De nekslag werd echter aan het gildewezen gegeven door het opkomen van het kapitalisme en door de uitbreiding der machinerie.

Toch was de toestand van den arbeider in de vorige eeuw nog niet slecht. Men had hem nog noodig en hij kon, wan neer binnenlandsche of buitenlandsche oorlogen het niet beletten, altijd werk krijgen en zich een goed loon bedingen. Zooals ik boven uit Adam Smith aanhaalde was 40 Pond in 1770 een goed loon voor een curate in Engeland en velen verdienden slechts 20 Pond. Een bekwame schoenmaker in Londen verdiende 40 Pond per jaar en er was, zegt Smith, nauwelijks één vlijtige arbeider in Londen en in geheel Engeland, die niet minstens 20 Pond per jaar verdiende.

Onder de regeering van George III in Engeland in 1760 werd aan de kleermakers op zware straffen verboden om meer dan 2 Shilling 17½ pence, d.i. f 2,10 per dag, aan hunne knechten te geven behalve in een tijd van hofrouw. Dit was een wet om de loonen te drukken, welke dus waarschijnlijk nog hooger waren. Adam Smith zegt, dat in zijn tijd een pond vleesch dubbel zooveel kostte als een pond tarwebrood. De vleeschprijs was echter sedert 1700 verdrievoudigd en de pacht van land in dien tijd tot het drie of vierdubbele gestegen[1].

Lord Chief-justice Hale achtte in dien goedkoopen tijd (de regeering van Karel II 1660 tot 1685) 6 shilling per week noodig voor het levensonderhoud van een arbeidersgezin met 4 kinderen. Vleesch was toen per pond even duur als haverbrood, maar het graan was in den tijd van Smith goedkooper, zoomede groente en aardappelen. Hij schat het loon van een gewonen arbeider in London op 10 shilling per week. ‘In dezen tijd’ zegt hij, ‘kunnen in een vooruitgaande stad menschen, die een groot kapitaal hebben dikwijls niet de arbeiders krijgen, die zij noodig hebben, zij bieden daarom tegen elkander op, om zooveel mogelijk werklieden te krijgen, waardoor het arbeidsloon stijgt en de rente daalt.’[2]

Dat het loon van den arbeider in Engeland sedert 1583. geregeld is gedaald wordt ook nog aangetoond door Prof. Thorold Rogers in zijn *History of agriculture and prices*. Van 1583 tot 1642 was het loon der arbeiders op het land bijna onveranderlijk 8 stuivers per dag en van handwerkslieden op het land 12 stuivers per dag. In de eeuw, die daarop volgde steeg het tot 12 stuivers en 18 stuivers.

De weekloonen in London waren als volgt voor:

	1541-83, sh. d.	**1541-83, sh. d.**	**1583-1642, sh. d.**	**1583-1642, sh. d.**	**1643-1702. sh. d.**	**1643-1702. sh. d.**
Timmerlieden,	5,		6,	2¾,	10,	2¾.

1) *Wealth of nations*, pag. 118.
2) pag. 69.

Metselaars,	4,	9,	6,	5¾,	9,	10¾.
Zagers per span,	8,	9,	12,	1½,	19,	¼.
Dakdekkers,	4,	10½,	6,	3¾,	9,	8¾.
Loodgieters,	4,	9,	7,	10¼,	14,	¼.
Meubelmakers,	5,	3,	7,	3¾,	12,	7¾.
Landbouwers,	3,	3,	4,	10,	6,	4¾.

Van 1583 tot 1702, steeg de prijs van tarwe met 243% en het loon slechts met 106%.

De gemiddelde prijzen van 1541 tot 1582, vergeleken met de middelprijzen van 1583 tot 1702, stegen voor koren met 166%, vleesch met 184%, brandstoffen met 89%, visch en zout met 79%, metalen met 65½%, bouwmaterialen met 94½%, papier met 60%, koloniale waren met 156%, linnen met 42%, wollen goed met 46%, en voor arbeidsloon slechts met 106%.

Onder de regeering van koningin Elizabeth in 1562 vond de regeering het noodig om wetten te maken op den arbeid, waarbij de menschen gedwongeu werden om te arbeiden tegen een bepaald loon. Overtredingen werden met boete en gevangenis gestraft. Volgens Prof. Rogers zijn de door hem aangegeven loonen belangrijk hooger dan de door de overheid vastgestelde, hetgeen hij daaraan toeschrijft ‘dat de werkgevers edelmoediger waren, dan de regeerings-ambtenaren, die zulk een onrechtvaardige wet hadden gemaakt.’ Het komt mij echter voor dat dit meer een bewijs is van de onmacht der regeering om het bedrag der loonen vast te stellen en de groote macht, die de arbeider toen had, om zich ondanks het verbod toch een hooger loon te bedingen.

In den tijd waarin Adam Smith schreef, in 1770, verdienden de molenmakersknechts te Zaandam in den zomer *ƒ* 1.20 tot *ƒ* 1 35 en in den winter *ƒ* -.80 tot *ƒ* -.95 per dag. De molenmakersbaas verdiende *ƒ* 1.15 in den winter en *ƒ* 1.60 in den zomer. Een steenhouwer kreeg *ƒ* 1.85 per dag in den zomer; losse arbeiders aan de hei *ƒ* 1.30. Het werkvolk had op het werk vrij bier van den patroon, hetgeen bij het bouwen van een molen ‘De Jonge Abraham’ in 1766 *ƒ* 57 kostte. Zij kregen verder nog fooien bij het as leggen, en

het steken der voeden. Een mud rogge kostte toen, volgens de tabellen van het Burger Weeshuis te Harderwijk, *ƒ* 4.60 à *ƒ* 5. Een pond vleesch 15 cent. Een pond boter 17½ cent. Een pond kaas 12 cent. Land in Noord-Holland werd verhuurd voor *ƒ* 15 à *ƒ* 20 per bunder, de polderlasten door den eigenaar te betalen.

Tegenover de, met betrekking tot den prijs der levensmiddelen en van de woning bij tegenwoordig vergeleken minstens dubbele loonen, stond lage kapitaalrente.

Adam Smith verzekert, dat de Staten van Holland geld leenden tegen 2 pCt. Familieleden leenden elkander geld tegen 2½ pCt. en aan vreemden voor 3 pCt. zonder hypotheek.

De Napoleontische oorlogen in het begin dezer eeuw hadden ons land zeer verarmd. De welvaart maakte plaats voor armoede. De rente steeg en het loon daalde. In het begin dezer eeuw werd de gewone rente in ons land 5 pCt. Landbouw, handel en nijverheid kwijnden, de loonen daalden, maar ook de prijzen der levensmiddelen en de landpachten waren laag. Volgens een uitspraak van den heer Blussé in 1885 in de Tweede Kamer gedaan, was in 1830 de pachtprijs voor besten kleigrond in den Hoekschen Waard *ƒ* 18 per Hectare. Boter kostte in 1825, volgens de tabellen van het Burger Weeshuis te Harderwijk, medegedeeld door den heer De Meester, 22 ct., vleesch 20 ct. per half kilo en in de kleine steden en op het land waren, wegens het gemis aan verkeermiddelen, de prijzen van vleesch, boter, en eieren nog veel lager dan de officieele tabellen in de groote steden aangeven. De arbeiders verbouwden in den regel hun eigen groente en aardappelen, kregen melk van hun eigen geit en mestten een varken. Geen arbeiderswoning was toen te verhuren zonder een stuk grond en zonder stalling voor vee. De huishuur bedroeg *ƒ* -.80 tot *ƒ* 1.- per week. Een groot gedeelte van zijn voedsel verkreeg de arbeider, zonder dat tusschenpersonen er aan verdienden. De landpacht voor kleine stukjes grond, die aan de arbeiders verhuurd werden, bedroeg de helft of een derde van de tegenwoordige.

Tot voor 25 jaren waren de loonen zeer laag. Een volwas-

sen arbeider in Deventer verdiende *ƒ* 4.25 à *ƒ* 4.50 per week. Een timmerman 9 cent per uur. De menschen waren arm, maar er heerschte toch op verre na niet het gebrek, dat tegenwoordig onder hen heerscht, en dat voornamelijk wordt veroorzaakt door gebrek aan werk. Thans is het loon gestegen tot *ƒ* 7.25 per week en 12 cent per uur voor een timmerman. Nu echter moet hij *ƒ* 1.20 tot *ƒ* 1.40 voor huishuur betalen, zonder moesgrond of stalling. Hij kan geen land meer pachten en moet nu al zijne benoodigdheden uit de tweede of derde hand koopen. De prijs van vleesch, boter en eieren is in de kleine steden en op het land minstens met 50 pCt. gestegen en dan is de arbeidsgelegenheid geweldig afgenomen. Iederen winter grijnst hem het spook der werkloosheid aan. Ieder onbevooroordeeld mensch, die den toestand der arbeiders kent, weet dat zij voor 25 jaren met een weekloon van *ƒ* 4.50 beter kon bestaan dan thans met een van *ƒ* 7.25.

Vooral het handwerk is in dien tijd nog schrikkelijk achteruitgegaan. De timmerman, die voor 25 jaren 9 cent per uur verdiende, terwijl hij nu 12 centen heeft, had toen ook in den winter werk met het schaven en ploegen van planken, het maken van deuren, kozijnen, lijsten en architraven. Thans wordt dit werk door de machine verricht en zoodra de aannemer het gebouw klaar heeft, wordt de timmerman weggezonden om elders, in den winter dikwijls vergeefs, naar werk te zoeken. Hoeveel moeite hij zich ook geeft, hij kan onmogelijk zelfs met den goedkoopste handenarbeid tegen de machine opwerken en bovendien is de verhooging 9 tot 12 centen per uur in vele gevallen slechts schijnbaar. Een groot gedeelte van het werk toch: het betimmeren van kamers, het leggen van vloeren, het klaarmaken van deuren en kozijnen, wordt door den aannemer van een werk weêr aan zijne knechten uitbesteed en wanneer de nood nijpt, dan wordt dit werk dikwijls, door menschen die bijna dag en nacht werken, voor een ongeloofelijk lagen prijs verricht.

De timmerman van 25 jaren geleden kwam, zoo klaagde onlangs een baas tegen mij, in knap mollenvel dat hij door den kleermaker liet maken, gekleed en met leeren pantoffels

aan de voeten, op het werk. Thans komt hij op klompen, waarvoor hij zich vroeger zou schamen, en in plaats van het soliede mollenvel, heeft hij een gescheurde heerenjas aan het lijf, die hij gekocht heeft bij een confectionnist, en die veel goedkooper maar ook veel slechter is dan het soliede mollenvel.

Dat een gebouw tegenwoordig, ondanks het schijnbaar gestegen loon, aanzienlijk minder aan arbeidsloon kost dan voor 25 jaren is een feit. Een bouwmeester vertelde mij onlangs, dat hij voor 25 jaren, toen het loon 9 cent per uur bedroeg, een begrooting gemaakt had voor een liefdadige stichting, die door eene te Deventer wonende dame na haren dood aan de gemeente zoude vermaakt worden. Toen de bedoelde dame overleed, was het loon gestegen tot 12 cent per uur, hout en steen waren 20% hooger in prijs dan in den tijd toen de begrooting werd opgemaakt. Toch oordeelde de bouwmeester, dat het gasthuis wel voor de oorspronkelijk begroote som kon gemaakt worden. De prijzen van de materialen waren wel 20% hooger, maar dit kon gemakkelijk gevonden worden uit het arbeidsloon, dat nu zooveel lager kon geraamd worden. De uitkomst bewees dat de bouwmeester goed gezien had; het gebouw werd nog voor aanzienlijk lager som aangenomen dan voor 25 jaren begroot was.

De prijzen van remplacanten voor de nationale militie waren voor 15 jaren *f* 600 en nu *f* 300. De loonen van schippersknechten zijn tot op de helft gedaald. Sedert 4 eeuwen is het loon van den arbeid voortdurend gedaald en daalt nog steeds schrikwekkend. De prijzen, waarvoor grondwerk tegenwoordig gemaakt wordt, zijn gedaald tot een ongekend peil en het land wordt overstroomd met bedelaars om werk en om brood, waartegen de politie niets vermag. Angstwekkend groeit de werkloosheid aan. Het platte land wordt ontvolkt en de armen stroomen naar de steden, omdat daar meer aan liefdadigheid wordt gedaan. In bijna alle gemeenten worden maatregelen genomen om werk te verschaffen of om aan volwassene armen en schoolkinderen eten te geven,

De particuliere liefdadigheid breidt zich reusachtig uït en

ook de sommen, door de regeering aan armenzorg besteed, worden met ieder jaar grooter.

De polderwerker, een ras waarop Nederland roem droeg, dat in lichaamskracht en behendigheid en taaie volharding bij het zwaarste werk, zijn gelijke niet had in Europa, loopt thans door het land te bedelen om werk, maar helaas, meest om aalmoezen, want werk krijgt hij toch niet, dat weet hij wel. In den winter trekken zij naar Amsterdam, omdat daar zooveel wordt gegeven. De forsche polderjongen is verdwenen; de landlooper, de gevaarlijke boef is uit hem voortgekomen.

Wat is er geworden van den fieren handwerker uit de middeneeuwen, die zich gelijk achtte met den deftigen poorter; die de wet stelde aan de meesters en zelfs aan de regeering der stad, van den onafhankelijken gezel tegen wiens overdaad en brooddronkenheid wetten gemaakt werden en zelfs van den arbeider uit de vorige eeuw, wiens loon nog door een besluit van George III moest besnoeid worden, en die minstens het dubbele zakelijk loon verdiende van zijn collega in onze eeuw der vooruitgang?

Leest de verslagen der arbeids-enquête, hier en in België, ondervraagt iederen arbeidsgever, die de waarheid durft en wil spreken, en gij zult het lezen en hooren: De arbeider is een slaaf geworden, die zich op straffe van ontslag uit zijn dienst, (en dat beteekent honger en ellende voor hem en zijn gezin) aan elke voorwaarde moet onderwerpen, die zijn meester hem wil opleggen. Het baat niet of men al zegt dat er goede patroons zijn; ik weet dat, er zijn er velen, maar er waren ook wel goede slavenhouders in de Zuidelijke Staten van Noord-Amerika, maar het wezen van der slavernij is de totale afhankelijkheid van den werkman tegenover den werkgever en totaal afhankelijk is hij nu ook, of hij wordt het meer en meer. Een ordentlijke arbeider, zooals hij volgens het groote publiek behoort te zijn, moet kunnen vleien en kruipen en liegen niet alleen voor zijn patroon, maar ook voor alle deftige burgers en hij moet zijn kinderen opvoeden in de vreeze der ‘heeren’, want als hij eens buiten werk

geraakt, omdat zijn patroon hem wegzendt of deze zelf arm wordt, dan kunnen gezegde ‘heeren’ er veel aan doen om hem of zijne kinderen een baantje te verschaffen of een plaats op het Oudemannenhuis. Wanneer hij de minste neiging toont tot onafhankelijkheid of tot ontevredenheid met zijn lot, dan wordt hij direct gebrandmerkt als een lastig en gevaarlijk mensch, die geen gunsten verdient, - en van de gunst moet hij het tegenwoordig hebben. Het krijgen en houden van werk, waarmede hij van den ochtend tot den avond niets anders verdient dan het noodzakelijk levensonderhoud, is een gunst, die alleen gegeven wordt aan den knappen, tevredenen arbeider, die er om bedelt. Er is immers overvloed van arbeiders, die zich dagelijks aanmelden bij iederen werkgever en voor minder loon willen werken dan tot nog te werd gegeven. ‘Iets is immers beter dan niets’, zeggen de ‘heeren’, ‘en iemand die werk heeft, mag nog blij toe zijn, al verdient hij ook nog zoo weinig.’

Het standpunt van de ‘ijzeren loonwet’ hebben wij reeds overschreden. Het loon streeft niet alleen meer naar een minimum voor iederen arbeider, maar naar een minimum loon voor een minimum aantal arbeiders, noodig om den maatschappelijken arbeid te verrichten en dat minimum aantal wordt door de uitbreiding van de arbeidbe parende machines voordurend kleiner gemaakt. Iedere nieuwe uitvinding tot verbetering der techniek maakt meer arbeiders overtollig. De machine werkt goedkooper dan de slechtst betaalde arbeider.

In het *Statistical Journal* van December 1888 vindt men de opgaven van het loon, gedaan aan de *Royal commission on the depression of trade*, waaruit blijkt dat het loon in Engeland thans in de meeste gevallen lager en voor stukwerk belangrijk lager is dan 20 jaren geleden. Vooral het loon van den laagstaanden arbeider, den daglooner op het land, is in de laatste jaren sterk gedaald. Door de uitbreiding der machinerie is het bedrag van het loon, dat op ieder gereed product komt, belangrijk minder geworden en telkens leest men de opmerking, dat er gebrek aan werk is en dat, ofschoon somtijds het dagloon hooger moge zijn dan 20 jaren

geleden, toch het geheele jaarloon lager is geworden. (Short work is their greates grievenee, and this is of course brought about by the state of depression).

In hetzelfde geschrift vinden wij tabellen van Soetbeer over gemiddelde loonen van arbeiders in het bouwvak in Duitschland. In de perioden 1874-78 en 1879-86 is het gemiddeld loon constant gebleven, en tegenover het tijdvak 1848-1851 met circa 100 pCt. gestegen. In het hospitaal te Hamburg, waar 1700 personen gehuisvest zijn, waren de onderhoudskosten van 1841-1850 per persoon 37 Pfennig. Van 1871 tot 1875 76 Pfennig en van 1881-85 waren zij 84 Pfennig.

Volgens berekening van den Belgischen minister Pirmez in zijn *Examen de la situation économique de Belgique* was het gemiddelde loon van een arbeider in België

van	1860-71	per jaar	797	Fr.
van	1872-76	per jaar	1173	Fr.
van	1877-83	per jaar	847	Fr.
van	1884	per jaar	911	Fr.
van	1885	per jaar	796	Fr.

De loonen voor mijnwerkers waren volgens opgaven van John Corkerill & Co. in 1870 fr. 3, in 1875 fr. 3.90, in 1880 fr. 3.25 en in 1886 fr. 3.20.

De laagste loonen vindt men in Italië, waar volgens officieele statistieken katoenspinners per dag fr. 1.90 verdienen en vrouwen in de fabrieken werken voor fr. -.50 tot fr. 1.

De heer Giffen geeft in zijn boekje *Progress of the working classes in the last half century* op, dat de loonen van metselaars en timmerlieden in Manchester in 1825 waren 24 shilling per week, of 4 shilling per dag en in 1886 voor timmerlieden 34 shilling en voor metselaars 26.10 sh. Hij constateert dus een verhooging van 42 pCt. en 22 pCt.

Nu vinden wij echter in de *Commercial Dictionary van Mc Culloch* een opgave van de loonen, betaald aan het Greenwhich-hospital, waaruit blijkt, dat in 1830 de loonen voor timmerlieden per dag 5.6 sh, en voor metselaars 5.5 sh. bedroegen, en dus in 1830 ongeveer gelijk waren aan de loonen door den heer Giffen opgegeven in 1886. Volgens de tabel

van Mc Culloch was de prijs van vleesch in 1830 2. 3. 6 pd. st. per c.w. en in 1865 3. 12. 7 pd. st. per c.w.; die van boter in 1830 6½ pence per pond; in 1865 11¾ pence; erwten kostten in 1830 8 shilling per bushel; in 1865 7 sh. 1½ pence; een paar schoenen in 1830 3 sh. 2½ d; in 1865 6 sh. 2½ d.; een paar kousen in 1830 1 sh. 6½, d.; in 1865 1 sh. 10½ d. Volgens de opgaven aan de *Commission on the depression of trade* schijnt het loon echter nu lager te zijn dan in 1865, in welk jaar het volgens de opgaven van Mc Culloch in Greenwhich 5 schilling per dag bedroeg voor metselaars en timmerlieden. De heer Giffen geeft in zijn boekje zelf toe, dat de huishuren in 50 jaren met 150 pCt. zijn gestegen. Tegenover het gelijk gebleven loon sedert 50 jaren staat dus hooger huur (150 pCt.), hooger prijs voor vleesch (60 pCt.), voor schoenen (90 pCt.), terwijl alleen brood en meel gedaald zijn met 75 pCt.

Uit de eigen cijfers van Giffen en Mc Culloch blijkt dus, dat het zakelijk loon van den arbeider die werk heeft, sedert 1830, in plaats van gestegen, is gedaald en wanneer men de groote toeneming der werkeloosheid in aanmerking neemt, dan is het jaarbedrag van het arbeidsloon per hoofd uitbetaald, zeer aanzienlijk gedaald.

Als een gevolg van het *Krankenkassengesetz* in Duitschland is daar een statistiek gemaakt van de dagloonen door geheel Duitschland. Dr. Hirschberg heeft in *Conrads Jahrbücher* van 1885,[1)] volgens de officieele tabellen een berekening gemaakt van het gemiddelde loon in Duitschland en dit bedraagt:

	mannen,	vrouwen,	
Voor volwassenen	M. 1.46,	M. 0.95,	per dag.
Voor kinderen	M. 0.80,	M. 0.62,	per dag.

In Oost- en West Pruisen, Pommeren, Posen en Silezië is het loon 20 tot 44 *Pfennig* lager dan dit gemiddelde. Westphalen en Brandenburg bereiken het ongeveer en in de andere provinciën is het 11 tot 54 *Pfennig* daarboven.

In de steden is het loon belangrijk hooger dan op het

1) Pag. 263 tot 271.

land en het wordt hooger met het grooter aantal inwoners der steden. Deze hoogere loonen zijn een gevolg van de hooge huur en den hoogeren prijs der levensmiddelen in de steden. Ofschoon het gemiddelde dagloon door het statistisch bureau te Berlijn aangegeven is op M. 2.40 en dus bij de, helaas, *landesübliche*, 6 werkdagen per week M. 15.60 zoude bedragen, heeft men toch bij de bepaling van het ziekenkassengeld moeten constateeren, dat het loon bedraagt:

Voor arbeiders in porcelein fabrieken 14 mark per week.

Voor arbeiders in nieuwzilver fabrieken 12 mark per week.

Voor blikslagers 11 mark per week.

De vervaardigers der Berlijnsche goedkoope meubels *(Schundmöbel)* verdienen 12 Mark per week.

In Breslau werd het gewone loon vastgesteld op M 1.60 per dag d.i. voor 6½ dag 10.40 Mark en in het statistisch bureau vindt men dat het weekloon in Breslau bedraagt:

In wagen fabrieken M 9 80.

In Olieslagerijen M 9.-.

In Bierbrouwerijen M 4.80.

Dr. Böhm doet in het *Vierteljahrschrift für öffentliche Gesundheidspflege* een opgave van de hoeveelheid voedsel, die gemiddeld door 50 arme gezinnen werd genoten.

Hij berekent, dat zij per gezin (man vrouw en 1 kind van 5 jaren) en per week verteerden van

Vleesch	1000 Gram.
Vet	250 Gram.
Melk	3955 Gram.
Brood	6000 Gram.
Aardappelen	17600 Gram.
Meel	1135 Gram.
Erwten	375 Gram.
Rijst	250 Gram.
Koftij	140 Gram.

Hij berekent de voedingstoffen, die het bovenstaande bevat en komt tot het besluit, dat zij per hoofd geven,

vaste deelen,	eiwit,	vet,	koolhydraten,
502	64	24.7	366.5 grammen.

De kost der gevangenen in het tuchthuis van Waldheim bevatte in grammen.

vaste deelen,	eiwit,	vet,	koolhydraten,
797	106	15.2	676

Dr. Meinert schrijft in zijn bekroond werkje *Wie nährt man sich gut und billig?* dat een man, die werkt, dagelijks noodig heeft 118 gram eiwit, 56 gram vet en 500 gram koolhydraten.

De medici hebben dus uitgemaakt, dat de menschen der 50 gezinnen van Dr. Böhm langsaam verhongeren.

Over de loonen van vrouwen en meisjes in Berlijn en Breslau vinden wij de volgende cijfers medegedeeld in *Schmoller's Jahrbücher für Gesetzgebung*[1] door Dr. Kuno Frankenstein.

Op de confectie-ateliers en magazijnen te Berlijn waren werkzaam 60.570 vrouwen en meisjes, die gemiddeld per week 10 tot 12 Mark verdienden, waarvan 5 tot 10 pCt. afgaat voor naalden en garen. In de andere industrieën, papier-fabrieken, lijsten- en cigarenfabrieken, bloemenmakerijen, bedroeg het werkloon 8 tot 9 Mark en in Breslau 4 tot 7 Mark.

Hij berekent verder, dat de onderhoudskosten voor een vrouwelijke arbeidster in Breslau bedragen per week:

Voor woning	1.- Mark.
Voor middageten	1.75 Mark.
Voor ontbijt en avondeten	2.25 Mark.
Bijdrage ziekenkas	-.15 Mark.
Kosten voor kleeding en schoeisel	1.25 Mark.
Somma	6.50 Mark.

6.50 Mark heeft een werkster dus noodig om te kunnen leven zonder meer en uit de officieele loontabellen blijkt, dat een derde der werksters slechts 3 tot 5 Mark verdient. Wat wordt er nu van zulke meisjes? vraagt de *Reichsherold*, waaraan wij het bovenstaande ontleenen. Het antwoord daarop wordt gegeven door den fabrieksinspecteur te Erfurt, die in zijn rapport schrijft:

1) 2de jaargang, aflevering II.

‘Voor zoover de naaisters een onzedelijk leven leiden, moeten zij daartoe gedreven worden door het lage loon. Andere omstandigheden, die daartoe aanleiding zouden kunnen geven, bestaan niet.’

Uit deze toestanden is de enorme stijging van de prostitutie te Berlijn te verklaren. Van 2241 vrouwen, die in 1875 onder politietoezicht stonden, steeg het aantal zulke prostitués in Berlijn tot 3769 in 1884. Het is echter algemeen bekend, dat de onder politietoezicht staande vrouwen slechts een klein deel uitmaken van het geheel aantal prostitués, dat in Berlijn alleen op 30.000 wordt geschat en iets dergelijks vindt men in alle groote steden. ‘Want’, merkt Dr. Frankenstein op, ‘een fabrieksarbeidster, die trots handen arbeid en ontbering niet in staat is haar noodzakelijk levensonderhoud te verdienen, moet òf haar lichaam verkoopen òf verhongeren.’

Het aantal onechte geboorten neemt dan ook schrikwekkend toe en hiermede het leger van vagebonden, dieven en moordenaars. Zoo zien wij, gaat de *Reichsherold* voort, een afschuwelijk tafreel zich voor onze oogen ontrollen. De oorzaak ligt in de jammerlijk lage loonen. De gevolgen zijn: lichamelijke en geestelijke vernietiging van het komende geslacht. Mogen allen, die zich verheugen over de goedkoopheid van vele artikelen, bedenken, dat de vervaardiging ervan een namelooze ellende en schande heeft gekost.

Dr. Simons te Purmerend geeft in zijn boekje[1)] de wekelijksche uitgaven van een gezin, (van man, vrouw en 5 jonge kinderen.) De man is smid in een fabriek te Krommenie en verdient *ƒ* 9.- per week.

In dit gezin blijft voor voeding per week over *ƒ* 3.25, d.i. per dag en per hoofd 11 1/3 ct.

Voor huishuur is slechts *ƒ* 1.- uitgetrokken en voor kleederen niets; om deze te verdienen moet de vrouw nu en dan een dag uit werken gaan. Het onderhoud van gevangenen in de gevangenissen bedroeg in 1886 gemiddeld *ƒ* -.63 per dag. De voeding alleen kostte circa *ƒ* -.25.

1) De arbeider en hun pensioneering, Amsterdam, Gebr. Schröder.

De man van het huisgezin van Dr. Simons drinkt niet en geeft voor zich zelf alleen 20 centen per week voor tabak uit. ‘De vrouw is vlug met de naald, zeer zindelijk en ordelijk.’....

‘Nooit ofte nimmer kan er iets overschieten voor iets bui tengewoons, hoe nuttig ook in ziekte of kraambed! Nooit een enkele halve cent om een kinderhandje te verblijden! Wie bezoekt zulke menschen? Wie bemoeit zich met hen als ze niet toevallig ‘in beklag’ zijn? Wie ziet de groote, goedige oogen der zwakke kinderen, die zwak zijn en moedeloos, omdat zij niet ook maar eenigszins behoorlijk gevoed kunnen worden.’

‘Het voorbeeld, dat ik koos, is met voorbedachten rade niet het sterkste, dat ik had kunnen aanhalen. De meesten toch, die ik gekend heb, hebben het *veel slechter*, daar een loon van *ƒ* 8.- per week een ‘flink’ loon is.’

Tot zoover Dr. Simons.

Over den toestand van een arbeider van mijn kennis kan ik nog het volgende mededeelen.

De man is thans 39 jaren. Hij is 15 jaren getrouwd en heeft nog 3 kinderen in leven. De vier oudsten zijn gestorven. Hij was van beroep pottendraaier en verdiende in vroegere jaren *ƒ* 7 tot *ƒ* 9.- per week. Deze industrie is echter erg achteruit gegaan door de concurrentie met goedkoop blik- en zinkwerk. Hij werd door den fabrikant afgedankt en heeft zich langzamerhand bekwaamd tot metselaar, in welk vak hij in den zomer 12 cent per uur verdient, d.i. bij een werktijd van 11½ uren *ƒ* 8.28 per week.

Wanneer hij zoo gelukkig is in den winter aan het werk te blijven, dan verdient hij in 7 werkuren *ƒ* -.84 per dag of *ƒ* 5.04 per week. Dit geluk is hem echter zelden beschoren en dezen winter geraakte hij reeds 1 November buiten werk. Hij woont in een kamertje in een gang, dat 75 cent per week kost. Hij heeft nu bijna 3 maanden geleefd van het beleenen van alles wat hij aan have en goed bezit en van het loon, dat hij gedurende eenige dagen als baanveger heeft verdiend. Hij heeft in dien tijd van droog brood en aardappelen geleefd,

maar nu is er niets meer en wordt hij gedwongen om te gaan vragen. Alles is verpand, en man en vrouw liggen op stroo op de planken in de bedstede. De vrouw is zwak en kan niets verdienen, en de kinderen zijn nog te klein, zelfs om naar de 'kindervoeding' te gaan, Het is voor hem erg schadelijk, dat juist zijne oudste kinderen zijn gestorven, want die zouden anders al wat kunnen verdienen en zijne mede-werkelooze kameraden komen, den winter door met hetgeen vrouw en kinderen verdienen; die kunnen altijd beter werk krijgen dan een man.

Nu is er bij de gemeente nog wel werk te krijgen. Op 1 uur afstand van de stad wordt een bosch gerooid, en de grond omgewend om er vervolgens dennen op te poten. Er zijn daar een 30 arbeiders met schop en bijl bezig, die betaald worden per □ roede en dagelijks 40 tot 50 centen kunnen verdienen, maar onze ex-pottendraaier heeft geen gereedschap en hij kent ook het werken met schop en bijl in het geheel niet, zoodat hij niet van deze werkverschaffing kan profiteeren. Voor gewezen boerenarbeiders, die het bedrijf kennen, is er ook nog werk te krijgen in een dennenbosch, dat op 1½ tot 2 uur afstand van de stad is gelegen en waarvan de boomen worden omgehakt, om na geschild en aan einden gezaagd te zijn, naar België te worden gezonden, ten einde als stutten in de mijnen te dienen. Voor het omhakken, afschillen, op de lengte zagen en opstapelen krijgt een werkman voor een dikken stam 5 ct. en voor een dunnen 2½ ct. per stuk en een man, die 's morgens zóó vroeg uit de stad gaat, dat hij met het aanbreken van den dag in het bosch is en werkt tot het donker wordt, kan dan 35 tot 40 cent daags verdienen. En dit zijn geen boerenarbeiders, die op het land wonen in de nabijheid van het bosch, maar het zijn meerendeels huisvaders uit de stad, die vrouw en kinderen hebben en 75 cent tot *ƒ* 1.20 in de stad moeten verwonen. Ieder kan gemakkelijk nagaan, wat er bij zulke loonen, na aftrek van de huishuur, voor voeding van de gezinnen overblijft.

Het vellen van zulke bosschen schijnt overal aanleiding te geven tot bovenstaande loonen. Voor eenige dagen ver-

meldden de bladen, dat een honderdtal arbeiders in Drenthe, die ook zoo op accoord werkten, het werk hadden gestaakt, omdat zij slechts een dagloon konden verdienen van 30 centen.

Aan het einde van het door ons aangehaalde artikel van de *Reichsherold*, vermeldt deze het woord van den bekenden econoom Dr. Albert Schäffle, in zijn boek *Sozialismus und Kapitalismus*.

'Een overblijfsel der slavernij is de prostitutie. Het is inderdaad een wreede menschenvreterij, wanneer men diensten betaalt met goederen, waarvoor men niet zooveel levensmiddelen kan koopen als de diensten den arbeider zelf hebben gekost.'

De fabriekarbeidsters in Berlijn of in Breslau vullen het haar tot een noodzakelijk levensonderhoud te min betaalde loon aan door hongerlijden of door haar lichaam te verkoopen. Onze dennenhakkers doen dit door hongerlijden, bedelen of stelen. Er is niet de minste kans, dat het loon zal stijgen, ook al sterven een aantal van die menschen van honger. De som, door het kapitaal voor loon gereserveerd, wordt met de uitbreiding der arbeidbesparende machines voortdurend kleiner. De machine vervangt den arbeider en het kapitaal houdt alleen zooveel arbeiders in het leven, of met andere woorden, geeft alleen zooveel voedsel, dat het door het kapitaal verlangde werk daarmede verricht kan worden, maar het stoort zich niet meer aan de 'ijzeren loonwet,' die een noodzakelijk levensonderhoud waarborgde aan den individueelen arbeider. De machine drukt het loon niet meer neer, want dit kan niet lager. Zij drukt den arbeider zelf weg en laat hem door werkeloosheid gedreven zulke lage loonen aannemen, dat hij verhongert.

De heer Booth heeft zich de moeite gegeven in 4000 gevallen van Londensche armen de oorzaken na te gaan van die armoede. Het resultaat, dat hij mededeelt in het *Statistical Journal* van Juni 1888, is, dat 1½ pCt. landloopers waren, 62 pCt. menschen, die geen werk konden krijgen. 23 pCt. menschen die een groot gezin hadden, oud waren, ziek waren of als zij wat verdienden niet genoeg voor het gezin en slechts 13½ pCt. waren arm door den drank.

De Duitsche econoom Soetbeer geeft in zijn *Zur Einkommenstatistik von Preussen, Sachsen und Grosz-Britannien* een opgave van het inkomen in Pruissen.

In 1876:

Inkomen per jaar en per gezin.	**Personen.**	**Procent der bevolking.**	**Gemiddeld inkomen per gezin.**	**Inkomen p. hoofd.**
Beneden 420 mark[1)]	6.369.856	25.65 pCt.	400 mark	200 mark.
Van 420 tot 1640 mark	16.840.444	67.82 pCt.	920 mark	240 mark.
Van 1640 tot 4800 mark	1.381.044	5.56 pCt.	3.160 mark	860 mark.
Van 4800 tot 16.800 mark	212.200	0.85 pCt.	9.560 mark	2.640 mark.
Van 16.800 tot 84.000 mark	27.300	0.115 pCt.	38.020 mark	10.460 mark.
Boven 84.000 mark	1.940	0.005 pCt.	212.680 mark	58.320 mark.

In 1886:

Beneden 420 mark[2)]	8.339.887	29.99 pCt.	400 mark	180 mark.
Van 420 tot 1640 mark	17.513.297	62.98 pCt.	900 mark	260 mark.
Van 1640 tot 4800 mark	1.639.722	5.9 pCt.	3.220 mark	840 mark.
Van 4800 tot 16.800 mark	274.209	0.99 pCt.	9.600 mark	2.720 mark.
Van 16.800 tot 84.000 mark	10.123	0.13 pCt.	37.840 mark	10.720 mark.
Boven 84.000 marc	2.598	0.01 pCt.	205.620 mark	58.360 mark.

Het aantal doodarme menschen is dus in Pruissen volgens Soetbeer in 10 jaren gestegen met bijna 2 millioen, dat is met 30 pCt. terwijl de toeneming der bevolkiug slechts 16 pCt. bedroeg en hierbij komt nog dat het inkomen van die allerarmsten is gedaald van 200 mark tot 180 mark per hoofd.

1) Onder hen die in 1878 een inkomen beneden 420 Mark per jaar genoten waren 1.139.946 gezinnen met 4.192.050 personen en 1.177.806 eenloopende personen.
2) In 1886, behoorden tot de laagste klasse 1.400.000 gezinnen en 2.646.260 eenloopende personen.

Het aantal arbeiders met een inkomen per gezin van 420 mark tot 1640 mark en een gemiddeld inkomen per hoofd van 240 mark is gestegen van 16.840.444 in 1876 tot 17.573.297 in 1886, maar met het stijgen van de bevolking van 11 pCt. had, wanneer de verhouding dezelfde was gebleven, dat aantal moeten stijgen tot 18.692.892. Ruim 1 millioen menschen zijn dus van de tweede klasse gegaan tot de hongerlijders der 1 ste klasse. Dit zijn waarschijnlijk de menschen, die door de machine werkloos zijn gemaakt.

Volgens een andere klassenverdeling, die door Dr. Engels wordt medegedeeld, waren de inkomens in Pruissen aldus verdeeld.

Inkomens.	Percent der bevolking in de jaren.		
	1872	1878	1884-85.
Beneden 525 mark.	39.10 pCt.	39.89 pCt.	43.18 pCt.
Van 525 tot 2000 mark	56.20 pCt.	54.80 pCt.	51.49 pCt.
Van 2000 tot 6000 mark	4.12 pCt.	4.50 pCt.	4.43 pCt.
Van 6000 tot 20.000 mark	0.50 pCt.	0.71 pCt.	0.79 pCt.
Boven 20.000 mark,	0.08 pCt.	0.10 pCt.	0.11 pCt.

Duidelijk blijkt uit deze tabellen vermeerdering van armoede en ellende; de armen worden armer en hun aantal neemt toe. Zien wij de waarheid in het gezicht; dat is in onzen tijd van vrede en grenzeloozen overvloed de toestand van den arbeider, door wiens werk al dien overvloed is geschapen. Dat is de ware toestand en met ieder jaar wordt hij erger. De slechte verdeeling van het arbeids produkt die den laagst staanden arbeider werkloos maakt, vermindert de arbeidsgelegenheid en verlaagt ook het loon voor ieder, die niet van zijn rente leeft of van voorname vrienden of bloedverwanten, die over baantjes kunnen beschikken, maar moet leven van zjijn arbeid met het hoofd of met de hand.

Het loon van den laagst staanden arbeider bepaalt ten slotte het loon van allen.

Tegenover de daling van het loon neemt het rente-eischend kapitaal reusachtig toe. In Engeland is de toeneming per jaar 200 millioen pd. sterling of 2400 millioen gulden.

In 1770, toen de handwerksman in Holland, zooals wij gezien hebben, het dubbele zakelijk loon verdiende van tegenwoordig, schreef Adam Smith, dat de Hollanders aan vreemde volken een bedrag van 40 millioen pond sterling, d.i. 480 millioen gulden, op rente hadden geleend. Hij achtte echter die schatting overdreven. Thans hebben de Nederlanders 6 milliard of 6000 millioen gulden aan vreemde volken geleend en deze schatting is volgens een bevoegd beursman nog wel de helft te laag. De kapitaalrente was in den tijd van Smith in ons land 2 à 3 pCt. Thans is zij 3½, tot 6 pCt. Bankiers-

geld zonder hypotheek kost voor soliede handelaars en industrieelen 6 pCt. rente per jaar.

Hoewel het aantal doodarmen in Pruisen in 10 jaren steeg met 2 millioen menschen en het inkomen van die armen per hoofd daalde van 200 mark tot 180 mark, steeg toch het gemiddeld inkomen per hoofd in Pruisen van 293 mark in 1872 tot 314 mark in 1884.

Het aantal inkomens boven 9600 mark per jaar in het koninkrijk Saksen steeg van 5503 in 1880 tot 7511 in 1886; het totaalbedrag van 6.7 millioen tot 10.6 millioen. Dat is met 50 pCt. in 6 jaren en men moet hierbij wel in aanmerking nemen, dat de kleine inkomens over het geheel vrij nauwkeurig kunnen geschat worden, maar de groote geheel aan de contrôle ontsnappen en waarschijnlijk de helft te laag zijn getaxeerd.

Het zuivere inkomen uit hetzelfde land getrokken vermeerderde bij een liefdadige stichting in Deventer van *ƒ* 10.416 gemiddeld per jaar in 1840 tot 1846, tot *ƒ* 40.226 in 1886. Wanneer dit land aan een privaat-persoon en niet aan een liefdadige stichting had behoord en hij zijn geheele inkomen jaarlijks verteerd had, dan was zijn vermogen toch verviervoudigd. Wanneer hij echter slechts zijn halve inkomen had verteerd en zijn besparing op rente had gezet, dan had hij, ondanks een enorme stijging zijner weelde-uitgaven, toch in 50 jaren zijn kapitaal met het zevenvoudige kunnen zien toenemen.

Overal vermeerdering van rijkdom en vermeerdering van ellende. De armen worden armer en hun aantal neemt schrikwekkend toe. De rijken worden rijker en groeien in getal. Het renteeischend kapitaal hoopt zich op in de handen van een zeer klein gedeelte des volks.[1)]

1) Dat de toeneming voor ieder inkomen op zichzelf niet zoo groot is geweest ligt hierin, dat het bij rijke menschen meer en meer de gewoonte wordt, om reeds gedurende hun leven een gedeelte van hun inkomen of van hun vermogen weg te schenken aan hunne kinderen, b.v. als zij gaan trouwen, Zij sparen zich daardoor de moeite om voor dit gedeelte althans elk jaar weêr nieuwe belegging te moeten zoeken en bovendien besparen zij aan hunne kinderen het successierecht. dat bij het overlijden van het nagelaten vermogen betaald moet worden.

Het valt inderdaad moeilijk aan een man, die dagelijks menschen, die kunnen en willen werken, van zijn deur moet zenden omdat hij hen niet kan plaatsen; die persoonlijk bekend is met de menschen, die in den winter voor 35 à 40 centen daags op 1½ uur afstand van de stad dennen gaan hakken; die nauwkeurig op de hoogte is van hun strijden en ontberen; die eerbied heeft voor de plichtsbetrachting en het eergevoel, die men nog bij die ongelukkige menschen aantreft, om in beleefde termen te spreken over sommige onzer professoren in de staathuishoudkunde, (die naar ik hoop uit onkunde en niet uit kwade trouw,) aan de gezeten burgerij de schandelijke leugen vertellen, dat de groote massa des volks het voortdurend beter krijgt en dat de armoede vermindert.

Zij weten niet hoe ontzaglijk veel kwaad zij doen, want de zatte zelfvoldaanheid der gezeten burgers wil dat zoo gaarne hooren. Het volk krijgt het voortdurend beter, wel zeker, dat zegt immers de professor en het strookt met de theorie van de toeneming van het kapitaal, (het eenige fonds waaruit loon kan betaald worden,) en als zij het nog niet zóó volmaakt hebben, als sommigen zouden wenschen; wel nu, daarvoor zijn wel oorzaken te verzinnen. Dat komt omdat zij lui zijn, jenever drinken, te vroeg trouwen, te veel kinderen krijgen.

't Is een troost voor de burgerij, dat er aan de arbeiders nog veel mankeert; zij exploiteeren dan ook die gebreken met groote voorliefde, zelfs tot lasteren en liegen toe.

Als men daaraan meedoet en daarbij praat over de toeneming van het loon en van de spaarbankinlagen, dan is men verstandig en degelijk en wetenschappelijk; dan mag men praten op hunne nutten en schrijven in hunne kranten en tijdschriften.

Maar als men het daarmede niet eens is, als men op grond van de geschiedenis en van dagelijksche ervaring met feiten aantoont, dat de arbeiders harder werken en minder loon krijgen dan vroeger; dat de werkloosheid voortdurend meer om zich grijpt; dat luiheid en dronkenschap en prostitutie geene oorzaken, maar gevolgen zijn van de heerschende

ellende; dat het kapitaal veel sneller toeneemt dan de bevolking en de tegenwoordige armoede dus onmogelijk kan worden veroorzaakt door overbevolking; als men in het kort de *waarheid* spreekt, dan praat men 'holle frasen'; dan is men 'niet wetenschappelijk', dan behoort men niet tot de 'fatsoenlijke lui' dan is men een slechte kerel, een opruier, een communist.

Toen de woeste kreten om brood van een hongerige menigte over het hofplein van Versailles weêrklonken, vroeg de kleine prinses, het dochtertje van Marie Antoinette: Als die menschen geen brood hebben, waarom eten zij dan geen koek? Dat was dom van die prinses, maar het arme kind had nooit ondervonden, dat men in de gewone wereld koek niet voor het vragen heeft. Was het echter dommer, dan de vraag die door zoogenaamd wijze menschen gedaan wordt: Waarom zijn de armen ook niet zuinig en deugdzaam en verstandig en matig?

Zij moesten weten, dat spaarzaamheid, deugd, wijsheid en matigheid geen vruchten zijn van de bittere armoede, waartoe een groot gedeelte onzer broeders en zusters veroordeeld is.

Toch is, ondanks laag loon, slecht voedsel, slechte kleeding, opeenhooping in enge vertrekken, eentoonige slavenarbeid zonder geestelijk genot, zonder hoop om hun toestand te verbeteren, met het spook der werkeloosheid en broodsgebrek aan hun zijde, ondanks alle ongunstige levensvoorwaarden, die den volksgeest neêrdrukken; toch is dat volk groot en goed, beter dan wij, bevoorrechten in dit leven.

Zij hebben meer begrip van plicht; zij werken harder, zijn zuiniger, drinken per hoofd minder sterken drank en zijn zedelijker dan wij. Onder 100 werkloozen uit het Volkspark (en dat zijn niet de besten) zijn er minstens 90, die, wanneer zij slechts werk kunnen krijgen, dat hen maar even in staat stelt hun kost te verdienen, bij een humane behandeling, vlijtige, spaarzame en matige menschen worden, en van 10 dronkaards uit de volksklasse, die vast werk krijgen en fatsoenlijk worden behandeld, genezen er 9. Ik spreek hier uit eigen ervaring.

Gij, die de armoede toeschrijft aan het gebruik van sterken drank door het volk, eisch van de regeering, dat zij de branderijen sluite en den invoer van allen geestrijken drank verbiede, en als gij daartoe geen moed hebt, geloof ik niet aan uwen ernstigen wil om den toestand te verbeteren en dan houd ik het er voor, dat gij slechts voorwendsels zoekt om het volk te kunnen beschuldigen en u zelf te verheffen.

Dat is echter aanmatigend en pedant van mij gesproken, niet waar, en de deftige burgerij acht zich ook te hoog om zoo iets te lezen. Zij hebben immers Giffen en die geeft het zwart op wit, dat de arbeiders het dubbele verdienen van vroeger en dan met minder werk. Dat is kostbaar materiaal voor boeken en kranten-artikels. Met praktische onderzoekingen hoe het met het volk gesteld is, kan men zich zoo niet inlaten, dat is een vuile kwestie en ook op de Enquête-verslagen is veel af te dingen, maar die tabellen, die zien er zoo degelijk en wetenschappelijk uit. De heeren weten het nu, zij hebben het op papier, maar menschen, die dagelijks met het volk omgaan, die weten er natuurlijk niets van, die hebben misschien nog nooit van Giffen en Leone Levi en Leroy Beaulieu gehoord.

Ik heb u, lezer, in woorden en cijfers gruwelijke toestanden voor oogen gevoerd, ik heb aangetoond dat zij nog voortdurend slechter worden en ieder onbevooroordeeld mensch moet erkennen, dat ik waarheid heb gesproken.

De kans om een behoorlijk levensonderhoud te vinden, wordt hoe langer hoe geringer. Wij, die strijdende het hoofd nog omhoog houden, beven toch voor het lot, dat onze kinderen wacht. De sociale kwestie raakt niet alleen de hand-arbeiders; zij raakt ons allen.

Het is voor iemand, die geen geld en geen invloedrijke vrienden heeft, bijna onmogelijk om een betrekking te krijgen, en in den handel en de industrie heerscht meer en meer het groot-kapitaal oppermachtig. Een staaltje van de wijze waarop het geld tegenwoordig heerscht, is het volgende. Aan een dorpsontvanger werd door een jongmensch, die wilde

trouwen en wiens vader fortuin had, voor de rest van zijn leven het volle tractement aangeboden, wanneer hij slechts zijn ontslag wilde nemen; de gemeenteraad had beloofd, dat in dat geval het jonge mensch hem zou opvolgen. De kans wordt dus inderdaad klein voor hen, die geen geld en geene vrienden hebben.

Moet dit zoo blijven? Ligt het in den 'aard der dingen', dat een klein deel der menschheid, dat bij millioenen rekent, allen rijkdom der wereld in zijn bezit krijgt, de rest der menschen veroordeelende tot lakeiendiensten of tot verdierlijkende armoede en ellende? Is dat een natuurwet, of is het een menschelijke instelling?

Het is een menschelijke instelling; menschen hebben haar gemaakt en menschen kunnen en moeten haar opheffen. Wij worden daartoe gedrongen door de noodzakelijkheid, maar in de eerste plaats door de plicht.

Hooger dan kunst, wetenschap en godsdienst staat de plicht, die ons allen beveelt naar ons vermogen mede te werken tot vernietiging der armoede. *Die Armen in Gottes und Teufels namen*, zegt de ziener Carlyle in *Sartor resartus*.

Veel leed is er in de wereld, dat wij niet kunnen genezen, maar de grootste ellende, de armoede, opheffen, dat ligt in de macht van ons, negentiende eeuwers, die reeds zoo veel grootsch in de wereld hebben gewrocht.

De armoede moge vroeger natuurlijk zijn geweest, omdat er niet genoeg was voor allen, thans is zij onnatuurlijk, want er is te veel van alles; er is *over-productie*. En wij zijn op maatschappelijk gebied niet zulke idioten, als waarvoor sommige professoren ons willen uitmaken. Er moet een weg zijn tot welvaart voor allen, nu het blijkt dat ons productie-vermogen onafzienbaar groot is geworden.

Misschien dat wij voor het zoeken van dien weg nog meer ons hart moeten raadplegen dan ons verstand; misschien dat wij in onze maatschappij nog meer behoefte hebben aan goede, dan aan knappe menschen.

Hooger dan de vraag of een mensch liberaal of conservatief, katholiek of protestant, pietist of vrijdenker is, staat de

vraag of hij een goed mensch is, die wil helpen de armoede en de vrees voor armoede uit de wereld te bannen,

Velen zijn te diep neergedrukt door ellende, velen ook worden gedwongen tot een strijd om het bestaan, die hun tijd noch lust overlaat tot iets anders; zij kunnen niets doen, maar daarom rust de plicht om den strijd tegen de armoede te voeren zwaarder op hen, die het wel kunnen. Want niet de kapitalist, niet de werkgever, niet de geestelijke, niet de arbeider alleen is verantwoordelijk voor de ellende rondom ons, wij allen zijn daarvoor solidair aansprakelijk. Armoede naast overvloed is onze schuld en onze schande.

Daarom, goede menschen, zooals er gelukkig velen zijn, stelt u niet tevreden met alleen de uiterlijke teekenen van onze maatschappelijke ziekte te bestrijden, maar dringt door tot de oorzaak zelve, die bestaat in de ongelijke verdeeling van het arbeidsproduct.

Houdt op langer ieder mensch, die verandering en verbetering wil, te schelden voor opruier of communist. Rukt u los uit de banden, waarin Roomsche of Protestantsche of Manchester paperij u geslagen hebben, zoekt de waarheid, en zoekt den weg. Wat wij ook mogen doen in de wereld, dit moeten wij eerst doen. De weg bestaat en wij moeten hem vinden

Zoolang echter onder onze regeerende klassen nog zooveel onkunde heerscht omtrent den waren toestand van het volk, zoolang is er van de regeering ook weinig verbetering te verwachten. Wat er dan ook wordt voorgesteld om den toestand te verbeteren zijn palliatieven, die de werkelijke oorzaak der armoede, de slechte verdeeling van het arbeidsproduct, niet aantasten en daarom veelal schadelijk en in elk geval onvoldoende zijn.

In een volgend artikel hoop ik dit nader aan te toonen.

Deventer, Februari 1889.

Bij den dood van J.A. Alberdingk Thijm. Door Albert Verwey.

Aan F. van der Goes.
Uit kleine woordjes werkte ik kleine verzen,
Toen, als een manslaars in een mierenzwerm,
Zwart, stond dat doodswoord: Thijm 's dood.
'n Moeders-broer
Had 'n dokter bij zíjn moeder: - naastbij lag ze,
Een oud, bleek hoofd in 'n witte vrouwemuts; -
Sprak ná met 'm, die 'n kras oud goud-brillig man,
'n Futtig chirurg was, van 't sterk, werksch ras één,
Dat eerd': Potgieter eerst, Bakhuizen; vierde
Thijm, Huet, van Vloten: iedre eén 't meest, veel allen.
Hij zweeg 'n vol doodenboekje; hij zei: Thijm 's dood.

'n Roomsch werkvrouwtj', met een hoofd als 'n pippeling
Onder 'n wit mutsje, kwam bij m' thuis en zei:
M'neer Alberding was dood. De Dokter zei 't.

Mijn moeder zei 't me aan tafel: Mietje zeit,
Dat Alberdingk Thijm dood is. D' dokter zei 't.

Wreed: dwars 't stadswarlen door klappen drie monden
Drie woorde', als vogels 't bosch door 'n zelfd geluid,
En 'n oud mansbeeld, schoon levende in mijn ziel,
Valt om en leit, 'n grijs lijk, in mij, droefst woud.

Mijn woordjes klein, wilt nu ál blaren zijn:
'k Zal u óp hem hoopen en mijn lach zij zonneschijn.

'k Zag hem op straat, de maagre schouders rond,
't Grauw-lokt hootd neer, de oogen zwerfsch boven d' neus,
Groote', hoekgen Thijms-neus; - hield met d' rechterhand
D' jas toe omlaag: - zoetjes, fijn, ouwerwetsch.
'k Zag 'm zoo, sprak 'm nooit, kende mij óok maar zoo:
Vreemd, dat me' een zóo lief heeft en loopen laat.

De menschen zeggen altijd: 'n schaap 's een schaap,
En daarna blaten ze alle' aleens: blè blè.
Ik houd van die niet in de kudde gaan,
En schomm'len niet in 't suffe zoodje meê,
Maar gaan, zoodat wie 't ziet zeit: kijk, dat dáar,
's Dat ook een schaap?
  Wat maakt mij 't of die man
Mensch-achtig deê soms, - ja, hij wás een mensch, -
Ik weet toch dat wel 'n vreemde in stad somwijl
Staan bleef, hem ziend, en zei: wie's d i e man daar?
Dat 's eén ding.
  En een ander dit: Wij menschen
Zijn dikwijls mooi door houden van het mooi.
'k Bedoel: zoo als men delikaat kan zijn
Door 'n smaak in delikaat wijn en banket.
Mooi zoó, dat men niets dan iets moois wil zien,
Zijn zéékre mooi. Wie zóo zijn heb ik lief;
Maar 't Leven plaagt hen. Dát vindt àlles mooi;
En zet van álle brood zijn wezens voor.
Wie 't dan niet eet, lijdt honger. Zulken gaan
Bleek en armoedig om of hier en daar
Nog slokjes wijn zijn, taart bij mondjes-vol.
Hij nu was zoo, dat hij liefst zúlk brood had,
Waarbij men altijd leeft en altijd heeft,
En altijd werkt en heel veel andren helpt

En steeds zichzelven. - Zulke' óok heb ik lief;
Ja, soms was 't dat ik deze 't liefste zag,
Licht daar 'k zelf leed met 't mooire, dwaaz're soort.

Thijm, Huet, van Vloten: die drie hadde' een smaak,
Waarmeê 't zich leven liet en smaakvol zijn,
Ook ná 't jaar tachtig. De een, die 't lustigst keek,
Liefst niets niet wist, pret had in alles, in
Zichzelf zelfs als hij schold, o 'n vroolijk schelder.
Dan hij, die 't rustigst deed en 't steev'ge doen,
Als 'n kussen, sierd' met speldeloovertjes.
Meen'g' die zich prikt' zei: foei, die man doet niets
Dan spelden prikken, waar zich 'n mensch aan steekt,
En lacht dan. Maar hij lachte omdat-i trotsch
Dacht: ik, de prikker van dit dwaast geslacht,
Doe 't werk, wat doende ik zelf gelukkig ben,
Laat na 't werk van 'n gelukkig mensch als ik.
Nu deze: een snelle vechter, 't bittre woord
Serp op de lippen, 't hoofsche er zoet op na.
Half zoete gratie en half brusk natuur,
Drapeerde-i 't kleed; 't lijf leefde aan iedre spier.

'k Zat met een vriend, een die heel binnen in
Zoo'n héél erg mensch is, - zooals ménschen zijn,
Liever voor and'ren dan zichzelf, - maar 't niet
Wil wete' uit schaamte, - of heuschen goeden smaak, -
En angstig zijn mooi mensch-zijn kleedt in rechte
Maniere' en eerlijke' ernst in kunst'ge scherts.
Tusschen veel boeken in een hoog vertrek
Zaten we en zei 'k halfluid: Thijm, Huet, Van Vloten.
En hij gaf antwoord: die drie, ja die waren 't.
Van Vloten, 'n mensch, die 't leven in zijn tijd
Alléen al heerlijk vond, daar 't léven was.
Noemde zich Levensbode, had lief Spinoza,
Omdat die 'm zei: dit 's 't al: er wordt geleefd.

Hij liep zijn tijd door als door 'n bosch een man:
Die knapt af takken dor en trapt 't serpent,
Dat sist en met juweelen oogjes straalt; -
Trapt met de hakken soms, - en dàt 's helaas, -
Een groene en jonge tak, die groeien wou; -
Maar blijft: het pad van één blij mensch in 't bosch,
En dàt 's de liefste weg, die 'n blij mensch baant.
De kleinen haatten hem omdat hij soms
Door 't koorn liep op een Zondag, of hen schold
En floot dan 'n deuntje, zoodat zij de pijn,
Hij al 't pleizier had; maar wat schaadt dat ons,
Die loopen op zijn pad en bloemen zien
Op 't boerekoolland, dat h i j heeft ontwijd.

Huët, hem heb 'k voor groote' en goeden man.
Hij was zoo'n mensch; heeft tien jaar pijn gehad
Van 't vroom-zijn: God is goed: hoe dan dat de aard
Zoo kwaad is en God 't duldt. Lief hè, zoo'n kind.
Toen zei hij: 'k Ben een mensch en kan niet zien
Achter mijn oogen, hoe 'k daar ben. Maar 'n mensch
Doe wat hij kan, zoo goed hij 't kan. Ja, zoo.
Zóo deed hij, en ik wou wel één man zien,
Die zich zóo innig voornam goed te zijn
En 't deed. 't Volk haatte ook hem. Hij wist te wel,
Dat al wie moedernaakt door Holland loopt
Sterft van de guurte en wie zijn ziel naakt laat
Gaan onder 't menschdom aan het menschdom sterft.
Hij kleedd' zijn mooie ziel tot ze een recht stijf
Stekelig lijf leek; - wie haar greep leed pijn;
En schold hem die met staat'ge schreden schreed,
Midde' in de volte en zag 't gepeupel niet.

Nu 's Thijm dood; 'k hield van de' ouden Thijm; hij had
Een prettige manier van op zijn tijd
Boos en weer goed te zijn, en beide in ernst.
Dat goed en boos was 't menschespelletje:
Hij had er schik in dat hij werken kon,

Terwijl 't volk keek: - 't spel ernst om de' ernst van 't werk.
O, Thijm moest lachen, - nee, glimlachen meen 'k,
Als hij 't gedebatteer en deftig doen
Hoorde over dingen, die hij daag'lijks schreef.
Want juist doordat zich 't volk dáaraan bedroog,
Kon hij midde' in deez' nucht'ren nieuwen tijd,
Veilig die vreemde Roomsche ridder zijn
En hoofsche Franschman van een vorige eeuw.

Hij sprak toen er een inkwam, één van 't soort -
Als 'k zei: - mooi door veel houden van het mooi;
Een, die uit mooiheidsliefde honger lijdt,
Maar dan op eens zich vorst'lijk regaleert.
Hij huilde altijd als een lief kind, dat hij,
Zóo lief en mooi, zoo'n honger had. Hij zei:
Thijm, Huet, Van Vloten, dát had elk van hen,
Dat elk zichzelf glimlachend leven zag:
Goed werkt, wie 'n lachend oog houdt op het werk.
En dat 's óns lijden, dat wij grooter zijn,
Grooter in voelen, en in doen somtijds,
Maar altijd schreien naar ons eigen zelf:
't Werk vlot niet daar de werker zelf bij schreit.

Hij zweeg; en de and're zei: komt, laat ons doen:
Wie lijdend doen gaat vindt in 't doen-zelf vreugd.

'k Liet hen alleen; en toen ik thuis was, zei 'k:
Ja, doen; maar hoe en wat? Want dàt 's de kunst.
Wàt een mensch doen moet om éens zóo te zijn,
Dat hij zichzelf glimlachend leven ziet.
Is niet elk kind, zoo als zijn moeder 't baart,
'n Verdrietig iets; en is 't niet een heel ding,
Hoe 't doen zal om van zestig, tachtig jaar,
De helft voor 't minst niet t e beroerd te zijn? -
Zoo'n kind, dat uit de donk're moederbuik

Komt en niet ziet, met spierlooze armpjes reikt,
Lalt met het mondje en met het keeltje schreeuwt;
Zoo 'n héel klein lijfje in zoo 'n groot menschenland,
En dat om 't állerkleinste lacht of huilt; -
Hoe dát moet leeren in een vaste maat
Stoorloos te leve' en zijn mooi rhythme niet
Te late' om lieve of booze menschlijkheid?

Want eén vast rhythme is álle levenskunst;
Maar niets is voor wie nog niet loopen kan
Zwaarder dan loopen in zoo 'n eéne maat,
Midde' in de volte van 't ondurig volk.

Wie leven leert is als wie rijden leert:
Eén rust'ge en vaste zit, dat 's ál de kunst; -
Maar zóoals hij, die op een paarderug
Leert zitten, eér hij dien zit hebben kan,
't Lijf recht moet wennen, de armen áan het lijf,
De beenen, van de heup af binnenwaarts,
Vast met de knieën, strak de hakken neer,
En heel wat kleins van: houd dit zus, dat zoo:
Zoo als die zoekend naar zijn éenen zit,
Nu op de voeten let, maar 't lijf zakt uit,
Dan, recht, met opgetrokken beenen rijdt:
Eén ruk en eer hij 't denkt, leit hij in 't zand: -
Zóo, - en met meer pijn dan wat spierpijn is
Of 'n val van 't paard, - zóo leert wie leven wil,
Na honderd foute' in elk bizonder deel,
Den eénen rustge' en altijd veil'gen zit.

Laatst reed 'k in de manége een grillig paard,
En de pikeur, die wou dat 'k wennen zou,
Liep met de zweep te klappen en een striem
Patste over de enkels en omhoog stoof 't dier.
Toen kneép 'k wel met de knieën stijf, strak-spiers
Perste ik de hakken neer, teenspitse' omhoog,
Spierde óp 't laf lichaam, een kolom van toorn, -

't Kop-rukken rilde door mijn rust'ge vuist; -
Trotsch, hoog op staatger stappen deining mee,
Reed 'k die mij reed, en 't trotsch dier onder mij
Schokte 't spiertrillen van mijn trotschen toorn: -
Zóo moet ook leeren wie het leven rijdt,
Zóo vast te zitten, dat hij 't zaêl houdt als
De onzichtbare pikeurs met zweepen slaan.

Kind of geen kind, wie éens geboren is
Rijdt in de rijschool, die het leven heet,
En dáár heeft ieder mensch een ander paard,
Niet naar zijn aard, maar naar er juist op stal;
En hij die 'r op zit vraag' niet wát te doen:
Elk paard rijdt me anders, ánders leert elk mensch:
Als elk maar weet dat wát hij leeren wil
Is de éene vaste en rust'ge en veil'ge zit,
Waarin 't zich zitten laat op 't grilligst paard.
Dan lijde elk spierpijn en sla soms in 't zand,
Méer, naar hij minder 'n lijf voor 't rijden heeft,
En bangelijker naar de teugels kijkt;
Maar geen is leerzaam, die 't niet eind'lijk leert:
Zelfs wie zich áldoor schreiend rijden zag,
Zal eind'lijk lachend zien hoe mooi hij rijdt.

Voor ons, die 't leeren, was 't een vreugd te zien
Een, die niet in de hooge rijschool reed,
Maar toch 'n goed ruiter was en lachte op 't paard.
Derde van drie was Thijm, nu doode Thijm:
Dood, dat wil zeggen dat hij afsteeg en
Ging slape' in de aarde, daar hij eerst op reed.
Derde van drie: rijde de heugenis
Dier doode ruiters ons in 't rijden voor.

Mijn woordjes klein, gij zoudt ál blaren zijn,
En dekke', een groene en dorre en bruine hoop,

Diens ridders lijk in dat droefst woud, mijn ziel.
O blaren vreemd, wat war'ge en volle vracht
Takjes en bladgroei lijkt me in 't lijntjeswerk
Fijn gefiguur: kijk, hier mijn Ridder zelf:
Die stapt 'n stadsplein op van een blank trottoir,
Houdt de jas samen met de hand, 't hoofd schuin;
Daar 'n groote en vroolke man, loopt midde' in bosch;
Ginds, die steekt óver 'n breede en drukke straat,
Eén, die 't hoog lichaam prangde in een stijf kleed,
En 't zacht spotlachen achter 'n hoedrand bergt.
'k Zie 'n jonk man aan een haardvuur, die met maklijk,
Schertsachtig doen zich troost van 'n mensch te zijn; -
Bij 'm staand' aan 'n tafel 'n andre, hooggebeend,
Met opgetrokken schouders, kin vooruit,
Die angstig in een vage verte tuurt:
O blaren vreemd, wat warlig gefiguur.
Daarachter, kijk, daar komt mijn dokter aan,
Moeder, grootmoeder, oom, 't werkvrouwtje, o mij!
Zijn 't takke' en blaartjes of een werklijk zijn,
En leeft men hier als men al ginder stierf?

Ja, Thijm leeft hier. Mijn Thijm. Zegt niet: hij 's dood.
Straks wás hij dodd: als 'n manslaars stond het woord
Midde' in mijn mierenzwerm van woordjes klein.
Uit woordjes klein, aan blaren fijn gelijk,
Grafblaren, schiep 'k, midde' in wat ander volk,
Den nieuwen Thijm: die sterft niet dat wij 't zien.

Mrt '89.

Sonnetten, door H.J. Boeken.

I.

O, Maagd Diana, die de wouden mint
En de eenzaamheid der vlugge jachtpartijen,
Ik hoor uw hoorn, wanneer de tocht begint
Door al het woud, waarin de wilde wei'en,

Herten en haasjes vlug, waar over 't grint
De stroompjes effen krinkeltintlend glijen,
Waardoor gij henen waadt met uwen blijen
Voetstap, dat 't druppelende plassen springt.

O, koel en eenzaam is uw sponde en nacht,
Waarin Gij ligt of door de wouden dwalet,

In 't ritslend lommer, waardoor zilver-zacht
Het witte licht van uwe mane dalet:

Maar eindeloos is toch uw lief begeeren,
Dat schoone Endymion u overheere.

II.

En Dionusos, die op bergen woont,
   En 's winters slaapt in zwarte wolken-ruggen,
Wanneer het duister op de hoogten troont,
   Maar lentiesch opleeft, wanneer áán de vlugge

Lentwindjes komen aadmend, en terugge
   De pracht der kleuren komt op het geboomt,
En Hij de hellingen beneên de stugge
   Rotswanden met Zíjn wingerden omkroont.

En herfstlijk gaan de scharen van zíjn mannen
   En vrouwen onder al de wouden heen,

En heffen hoog de slankgebuikte kannen,
   En 't fonkelende nat valt om hen heen,

En laten nachtelijk de zangen schallen,
En voelen één zich honderdduizendtallen.

Sonnet door Frederik van Eeden.

Aan H.
Midden in Mei, toen 't zomer worden zou,
Had ik een droom vol oud en schoon verdriet.
Die 'k ééns heel liefhad, kwam, in donkerblauw,
En vroeg mij lachend: ‘Waarom lach je niet?’

Meer niet, - zoo is 't in droomen. - 'k Voelde flauw,
't Was lang, sinds ik door haar het lachen liet,
Maar diep mijn droefheid, diep mijn eigen trouw
En diep de pijn, dat zíj mij lachen ried.

Toen bleef, door 't droomspel van den gansenen nacht,
Mijn oude smart weer jong, haar bitterheid
Heb ik in veel gepeinzen overdacht.

Ontwakend, heb ik mij verbaasd, hoe wreed
De ziel onwetend in zichzelve snijdt
En 't eigen teeder weefsel diep ontleedt.

11 Mei '89.

Schilderstudie.

Regen in 't stadje.

Zacht in het vochte regenvlies vervloeid,
Staan plans van natte kleur, met stille, pure
Kontoeren: donkerfonklend ookre muren
En daakjes van karmijnrood, dat hel gloeit

Bij 't fijne grijs der lucht die klammig broeit.
De scheeve dake' en waggelende muren
Glibbren van gave glanzende glazuren,
Door zacht langdurig reegnen neergesproeid -

Dat wou 'k, als in email, dun opgeleid,
Aaneengevoegd uit heel voorname kleuren,
Geschilderd zien met veel nauwlettendheid.

Dan zou ik 't laten kijken aan mijn vrinden,
Die zou'n aandachtig komen zien en 't keuren,
En 't net als ik een mooi oud straatje vinden. -

Nederlandsche Politiek.

Toen in het vorig jaar de verkiezingen voor de Tweede Kamer aan de vereenigde Anti-revolutionairen en Katholieken een meerderheid in dat lichaam hadden gegeven, werd er uit de nieuwe meerderheid een Ministerie gevormd. Er was na jaren weder eens een parlementair Ministerie in Nederland. Parlementair echter slechts in zoo verre als het de meerderheid der Tweede Kamer vertegenwoordigde. In de Eerste Kamer stond het tegenover een sterke liberale meerderheid.

Tot tweemaal toe had de formeerder van dit Kabinet bij de grondwetsherziening een poging gedaan om te bewerken, dat ook de Eerste Kamer, onder de herziene grondwet gekozen, een vertegenwoordiging zou zijn der nieuwe kiezers; een poging dus om zoo mogelijk te komen tot een gelijksoortige meerderheid in beide Kamers; éénmaal door een voorstel te doen tot schrapping der bepaling in de Grondwet, dat de leden der Eerste Kamer door de Provinciale Staten gekozen moeten worden en éénmaal door voor te stellen, dat ook deze Staten na de invoering van het nieuwe Kiesrecht zouden worden ontbonden. Beide pogingen waren mislukt, deels misschien door den tegenstand van den Minister Heemskerk, deels door den onwil der Liberale Partij om gevaar te loopen de vaste meerderheid te verliezen, die zij had in de Provinciale Staten en daardoor in de Eerste Kamer.

Gevolg hiervan was een onhoudbare toestand, een toestand, die alle werkelijke hervorming onmogelijk maakt, of om in de taal der liberalen te spreken, een toestand, die den

clericalen drijvers belet onbesuisde veranderingen in te voeren.

Men stelle zich de positie voor van een Ministerie, dat geen enkelen maatregel van wetgevenden aard kan nemen zonder de toestemming eener vijandige meerderheid in een Eerste Kamer van dezelfde soort als die, welke in der tijd een voorstel heeft verworpen, waarin werd bepaald, dat men de regeling van het Lager Onderwijs aan den gewonen wetgever zou overlaten.

Voeg daarbij, dat de voorzitter van dat Kabinet tot tweemaal toe een zeer billijk voorstel had gedaan, welks aanneming waarschijnlijk een dergelijken toestand zou hebben voorkomen. Maar de Eerste Kamer moest en zou nu eenmaal liberaal zijn en de Provinciale Staten moesten dus een politiek college blijven.

Geen wonder dat de nieuwe Regeering, terwijl zij dezen door de Liberalen gewilden toestand moest aanvaarden, deze Staten nu ook inderdaad tot een in de eerste plaats politiek college wilde maken. Zij diende dus een voorstel in om de kiesdistricten voor de Prov. Staten zooveel mogelijk in overeenstemming te brengen met die voor de Tweede Kamer. Aanneming hiervan zou misschien gevolgd zijn door een ontbinding en door nieuwe verkiezingen. Daardoor werd het ten minste mogelijk een gelijksoortige meerderheid te krijgen in beide Kamers der Staten-Generaal.

Dit voorstel was ongetwijfeld in het *oogenblikkelijk* belang der partij, die thans aan de regeering is; even zeker echter was het in het *duurzaam* belang van het land, dat daardoor bewaard wordt voor het telkens terugkeerend gevaar eener onmachtige regeering, buiten staat om zelfs die hervormingen, welke door de meerderheid der kiezers met den meesten aandrang verlangd worden, op eenigszins afdoende wijze tot stand te brengen.

Ieder evenwel, die zich herinnerde, hoedanig bij de grondwetsherziening de houding der Liberalen geweest was ten opzichte der beide voorstellen van den heer Mackay, kon voorzien, dat alle Liberale Provinciale Staten, niet inziende, niet kunnende of niet willende inzien, dat het provinciaal

belang achtergesteld moet worden bij het algemeen landsbelang, zich met alle kracht tegen dit voorstel zouden verzetten. Zoo is het geschied.

Onbegrijpelijk echter is het, dat dit verzet en de met noodzakelijkheid daaruit volgende verwerping door de Eerste Kamer de Regeering er toe gebracht heeft haar voorstel in te trekken. Tenzij zij daarop later wil terugkomen. Of daardoor slechts met nadruk wilde wijzen op het groote politieke belang der naderende periodieke verkiezing voor de Provinciale Staten.

Hoe dit ook zijn moge, deze verkiezing had plaats volgens de oude districtsverdeeling en eindigde met wat men zonder overdrijving een nederlaag voor de verbonden Anti-Revolutionairen en Katholieken kan noemen. Niet dat de meerderheid der kiezers zich aan de zijde der liberalen schaarde. Integendeel; volgens een becijfering van 'De Standaard' stemden 84000 kiezers op de candidaten der Linker-, 102000 op die der Rechterzijde. Trekt men daarvan de beide provinciën N.-Braband en Limburg af, dan blijven er 82000 Liberale en 84000 anti-Liberale stemmen over, welke laatste men nog met een paar duizend radicale stemmen zou kunnen verminderen, die hier en daar op de candidaten der Rechterzijde werden uitgebracht. Deze heeft dus nog steeds onder de kiezers een sterke meerderheid en staat in de provinciën ten Noorden van Maas en Schelde met hare tegenpartij gelijk. Toch is het haar niet gelukt een aanmerkelijke wijziging te brengen in de samenstelling der Provinciale Staten. Daarin zitten nog altijd 320 Liberalen tegen 260 Anti-Liberalen. En in de Eerste Kamer staat het 33 tegen 17. In zoo verre is deze verkiezing voor de Rechterzijde een besliste nederlaag.

Slechts in ééne provincie, in Gelderland, heeft zij de meerderheid kunnen omzetten, zoodat in het vervolg uit vier provinciën, uit N.-Braband, Limburg, Utrecht en Gelderland, Anti-Liberalen naar de Eerste Kamer zullen worden afgevaardigd.

Men moet echter niet voorbij zien, dat het omzetten der Provinciale Staten een bizonder zware taak is. In alle steden

van eenig belang, uitgezonderd Utrecht en den Haag, hebben de liberalen een vrij vaste meerderheid, die alleen door de Radicalen of met behulp der Radicalen zou kunnen gebroken worden. Een in zich zelf eensgezinde en zich haar doel bewuste Radicale partij bestaat echter tot nu toe niet. De winst moet dus komen van het platteland. En daar is nagenoeg alles, wat men de aristocratie zon kunnen noemen, goed liberaal. Doctoren, burgemeesters en notarissen, groote pachters en eigen boeren, ze behooren voor verreweg het grootste deel tot de Liberale partij. Uit deze aristocratie worden ten platten lande meestal de leden der Provinciale Staten gekozen en deze leden, door allerlei banden van stoffelijken en zedelijken aard met hunne kiezers verbonden en behoorende tot de allerinvloedrijkste personen in hun district, zitten vast; ook als zij slechts de staatkundige meening vertegenwoordigen van een minderheid onder de kiezers.

Niemand behoeft er zich dus over te verwonderen, dat de meerderheid van de nieuw gekozen leden der Provinciale Staten ook nu weder tot de Liberale partij behoort. *Geheel* ontmoedigend voor de Rechterzijde zou dit slechts zijn, als zij vergeleken met de vorige verkiezing voor die Staten achteruit was gegaan. En dat is zij niet, want Gelderland is om en in andere provinciën heeft zij verscheidene zetels op de tegenpartij veroverd en slechts weinige verloren. Ontmoedigend voor haar is dit resultaat echter ongetwijfeld, wanneer zij het vergelijkt met de groote verwachtingen, die zij van deze verkiezingen had, en wanneer zij bedenkt, dat zij, met gelijke snelheid voortgaande met het omzetten der Provinciale Staten, een meerderheid zal gekregen hebben in deze colleges, en daardoor na verloop van eenige jaren in de Eerste Kamer, tegen den tijd, dat de meerderheid der kiezers zich bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer waarschijnlijk weder van haar zal hebben afgewend. In de veronderstelling dat dan de Eerste Kamer nog bestaat en nog steeds door de Provinciale Staten gekozen wordt, kunnen wij tegen dien tijd een kerkelijke meerderheid in de Eerste en een anti-kerkelijke in de Tweede Kamer verwachten. Een op-

wekkend vooruitzicht voor een Ministerie uit de toekomstige meerderheid! Men zou zoo doende vrij dicht komen bij het staatkundig ideaal der echte conservatieven.

Het is daarom te voorzien, dat de aanval op de Liberale Provinciale Staten in den een of anderen vorm zal worden herhaald en dat bij een volgende grondwetsherziening de Eerste Kamer of ten minste hare wijze van verkiezing er niet zoo ongeschonden zal afkomen als de vorige keer. Op het eerste van deze beide dingen wordt reeds gedoeld door ‘de Standaard’ en het tweede zal waarschijnlijk ter geschikter tijd blijken.

Intusschen begint er in velerlei opzicht weder eenig staatkundig leven te komen. Zoowel in als buiten het Parlement.

Na de aanneming in merkelijk verzwakten vorm der door den Minister van Justitie ingediende arbeidswet, werd door dienzelfden Minister een ontwerp op de gedwongen winkelnering en door den Minister van Binnenlandsche Zaken een ontwerp tot wijziging der wet op het Lager Onderwijs ingediend. Het is te voorzien, dat het laatste ontwerp gedurende geruimen tijd een hoofdschotel zal zijn op den Parlementairen disch. Neemt men in aanmerking hoe uitvoerig en langdurig er gediscussieerd is over de arbeidswet, die men niet tot een partijzaak maakt en waarbij slechts weinige leden van ons Parlement aanspraak maakten op den naam van deskundige, dan krijgt men een voorgevoel van den omvang, die de discussiën over de Lager Onderwijswet zullen aannemen, die wèl een partijzaak is en bij wier behandeling velen zich als onderwijs-specialiteit zullen beschouwen.

Het is mijn voornemen niet dit ontwerp hier in onderdeelen te behandelen; ik wil mij bepalen tot een principiëele bespreking, omdat deze gelegenheid geeft tot het maken van een algemeene opmerking, die niet zonder gewicht is voor onze opvatting der Nederlandsche Politiek.

Merkwaardig in onze geheele Onderwijswetgeving schijnt mij vooral haar socialistisch karakter. Laat ik mij echter juister uitdrukken. Niet dit karakter zelf maakt mijne ver-

wondering gaande. Het is gemakkelijk te verklaren als een overblijfsel van vroegere toestanden, als een resultaat van historische ontwikkeling. Wat mij verwonderd doet staan, is het feit, dat juist de Liberale partij dit socialisme onzer onderwijswetten met de meeste hardnekkigheid verdedigt.

Wat toch is het grondbeginsel van deze partij, of ten minste: wat is dat grondbeginsel *geweest?* Niet de heerschappij van de Rede, zooals sommigen beweren; niet de invoering eener aristocratie van het verstand in de plaats van die van het geld of van de geboorte, zooals diezelfde mannen willen; daarbij voor zich zelf het recht vragende om uit te maken, wat men onder verstand heeft te verstaan

Dit grondbeginsel was, als ik mij niet bedrieg, het groote beginsel der individueele vrijheid of beter: der vrijheid van individueele ontwikkeling. In overeenstemming hiermede heeft men getracht de Staatstaak te omschrijven door de stelling, dat de Staat slechts tusschenbeide moet komen, wanneer de krachten van particulieren te kort schieten. Hoe gebrekkig en onduidelijk deze omschrijving nu ook moge zijn, ik wil haar hier gebruiken, omdat het de meest geliefkoosde vorm is, waarin praktische staatslieden zich op het beginsel der individueele vrijheid plegen te beroepen, wanneer het doel of de omstandigheden van het oogenblik dit zoo meebrengen. Deze formule wordt zelfs zóó veelvuldig gebruikt, dat men zou meenen, dat zij nog altijd een artikel was van het liberale credo.

Laten wij dus zien, waartoe hare toepassing ons bij de onderwijswetgevieg zou brengen. Tot het bevorderen, dunkt mij, van het bizonder onderwijs en niet tot het tegenwerken daarvan; niet tot uitbreiding, maar tot beperking van staats-onderwijs, zoodat dit slechts voorziet in de behoeften, waaraan door het bizonder onderwijs niet voldaan wordt. Op zijn hoogst zou zij ons voeren tot het door den Staat subsidieeren van alle scholen, waar on- en minvermogenden òf kosteloos òf voor een gering schoolgeld worden onderwezen en tot de oprichting van scholen voor on- en minvermogenden door den Staat of door de Gemeente overal, waar dit noodig is

om aan deze klassen der bevolking voldoende onderwijs te verschaffen.

Vergelijken wij hiermede de houding der Liberale partij in de onderwijskwestie, dan blijkt ons, dat zij juist het tegendeel doet van hetgeen wij, afgaande op haar grondbeginsel, van haar zouden verwachten. Uit antipathie tegen iederen leerstelligen godsdienst of, zooals zij het zelf uitdrukt, om het vaderland te bewaren voor godsdiensthaat en priester-dwang, en uit andere oorzaken, die ik hier niet verder bespreken wil, heeft zij steeds getracht aan het openbaar onderwijs een monopolie te verzekeren. Niet door het hizonder onderwijs direct te verbieden. Maar door het financieel in zoo ongunstigen toestand te brengen, dat het slechts met moeite de concurrentie tegen het openbaar onderwijs kon volhouden. Zij heeft er voortdurend den nadruk op gelegd, dat de zorg voor goed onderwijs plicht van den Staat is en heeft in overeenstemming daarmede het grootste gedeelte der uitgaven voor het openbaar onderwijs steeds bestreden uit de kas van het Rijk en uit die der gemeenten. Er is zelfs een tijd geweest, dat zij er niet ver van af was de leus kosteloos, verplicht, neutraal onderwijs overal in het land van staatwege gegeven, in haar program op te nemen. Zulk een leus nu schijnt mij zuiver socialistisch. Slechts aan den socialist is het geoorloofd op de volgende wijze te redeneeren: het is in het belang van den Staat, dat zijne burgers goed onderwezen worden; daarom zorgt de Staat voor voldoende scholen overal in het land. Een socialist durft immers ook aldus redeneeren: het is in het belang van den Staat, dat zijne burgers goed gevoed worden; daarom zorgt de Staat voor voldoende kosthuizen overal in het land. Deze redeneering nu zal ieder lid der tegenwoordige Liberale partij zonder aarzelen verwerpen. Toch is zij niet minder verdedigbaar dan de eerste redeneering. Mijns inziens uit een theoretisch oogpunt zelfs beter verdedigbaar, omdat goede voeding van alle individuen èn voor die individueen èn voor den Staat van veel meer belang is dan goed onderwijs. Het is daarom zeer inconsequent van de tegenwoordige Liberalen.

de eerste dier redeneeringen aan te nemen en de tweede te verwerpen. Zij moeten òf met de socialisten de juistheid van beide erkennen òf met mij en vele anderen beide als onjuist verwerpen.

Dat zij dit niet doen, is nog onlangs zeer duidelijk gebleken in de Amsterdamsche afdeeling der vereeniging Volksonderwijs. De sociaal-democraten gevoelen zich in een dergelijke vereeniging, wier programma op onderwijsgebied zoo socialistisch is, bizonder te huis. Dit behoeft na het gezegde geen nader betoog. Zij waren dan ook in grooten getale lid geworden en wisten op een vergadering een besluit te doen aannemen om een adres te richten tot den Raad, waarin verzocht werd, dat men van gemeentewege kosteloos voedsel en schoeisel zou verstrekken aan die kinderen op de kostelooze gemeentescholen, wier ouders dit verlangden. Het komt mij voor, dat dit besluit gerechtvaardigd is, wanneer men meegaat met het socialistische onderwijs-program der vereeniging Volksonderwijs. Het nemen daarvan veroorzaakte echter onder de liberale leden der afdeeling zoo groote ontsteltenis, dat het bestuur zijn ontslag nam en met een aantal andere leden een nieuwe afdeeling oprichtte.

Laat ik echter tot de voorgestelde wijziging der wet op het Lager Onderwijs terugkeeren.

Deze is vooral belangrijk als reactie tegen het socialistische karakter onzer tegenwoordige wet. Dat zij in dit opzicht niet verder gaat, moet men, zooals de memorie van toelichting uitdrukkelijk zegt, toeschrijven aan het onveranderd blijven van Art. 192 (194) der Grondwet. Een voorstel tot wijziging van dat artikel is, zooals men weet, door de Eerste Kamer verworpen. Toch komt dit karakter van het wetsvoorstel op twee punten duidelijk uit. Ik doel ten eerste op het toekennen van subsidie aan alle scholen, waar het schoolgeld minder dan gemiddeld vijf en twintig gulden per leerling bedraagt, en aan allen, aan openbare en bizondere inrichtingen zoowel als aan afzonderlijke pesonen, die met goed gevolg zorgen voor de opleiding van onderwijzers. En in de tweede plaats heb ik het oog op de aan de gemeenten

opgelegde verplichting tot heffing van een billijk schoolgeld van alle leerlingen uitgezonderd de bedeelden en onvermogenden, verbonden met de opheffing der bepaling, dat voor alle leerlingen eener zelfde klasse het schoolgeld gelijk moet zijn. De eerste van deze beide bepalingen is slechts gedeeltelijk anti-socialistisch, in zooverre nl. als de Staat daardoor ophoudt te strijden vóór het openbaar en tègen het bizonder onderwijs. Een aanvankelijke en, laat ik er bijvoegen, natuurlijke uitbreiding van het bizonder onderwijs zal daarvan het gevolg zijn.

Het is echter vooral de tweede bepaling, die principieel gericht is tegen het onderwijs-socialisme. Wat toch zal daarvan het gevolg wezen? Slechts de onvermogenden ontvangen kosteloos onderwijs, van de minvermogenden zal een klein schoolgeld geheven worden, en alle overige leerlingen zullen een billijk schoolgeld betalen. Het is niet gewaagd billijk schoolgeld te interpreteeren door kostenden prijs per leerling. De wet schijnt zelfs niet te verbieden, dat de gemeenten bij toepassing eener evenredige schoolgeld-heffing van de meestvermogenden een bedrag aan schoolgeld vorderen, dat dien kostenden prijs te boven gaat.

Nu zal het ongetwijfeld geruimen tijd duren voor een aantal liberale gemeenten zich bij deze regeling hebben neergelegd. Zij zullen daartoe echter op den duur gedwongen worden, omdat de kosten van een op den tegenwoordigen voet ingericht onderwijs, socialistisch ook voor de gegoede standen, op den duur hunne financieele krachten zal te boven gaan, wanneer haar ten minste niet een bijna onbeperkte vrijheid van belasting-heffing wordt gegeven. En ook in dit geval zal bij een eenigszins uitgebreid stemrecht de oppositie tegen groote uitgaven ten behoeve van scholen voor de gegoede klassen, waarvoor geen subsidie door het Rijk wordt gegeven, zóó sterk worden, dat de gemeentebesturen ook tegen hun wil tot verhooging van het schoolgeld op die scholen worden gedwongen. Reeds uit de bij het wetsontwerp gevoegde Memorie van Toelichting blijkt, dat de Rijkssubsidie aan de groote gemeenten met een aanzienlijk bedrag

afneemt. Dit moet hoofdzakelijk worden toegeschreven aan de in die gemeenten bestaande openbare scholen voor de gegoede klassen, scholen met talrijker personeel en van beter inrichting, waar een schoolgeld geheven wordt hoog genoeg om de aanspraak op subsidie te doen vervallen, maar lang niet voldoende om de kosten van het onderwijs te bestrijden. Deze gemeenten zullen dus onmiddelijk na de invoering der wet voor de vraag staan, hoe zij dit bedrag zullen vinden òf door meerdere belasting òf door verhooging van schoolgeld. Neemt men nu in aanmerking, dat in vele gemeenten de grens van uitzetbaarheid der belastingen reeds nagenoeg bereikt is, dan zal men er zich niet over behoeven te verwonderen, wanneer verscheidene ook liberale gemeenten aan het laatste dezer twee middelen de voorkeur geven.

Indien nu eenmaal, ten gevolge van dit alles, het schoolgeld voor leerlingen uit de eenigszins gegoede klassen nagenoeg gelijk is aan den kostenden prijs van het onderwijs per leerling, dan behoeft er slechts zeer weinig te gebeuren om de ouders van deze leerlingen te doen besluiten hunne kinderen naar een bizondere school te zenden. Neemt men daarbij in aanmerking, dat deze scholen bij even goed onderwijs waarschijnlijk iets goedkooper zullen werken dan de openbare, dan zal vermoedelijk het schoolgeld op de eerste nog iets lager kunnen zijn dan op de laatste. Bij de invoering der voorgestelde wetswijzigingen staan wij dus misschien aan den aanvang van een ontwikkelingstijdperk, waarvan het einde zal zijn, dat er slechts openbaar onderwijs gegeven wordt aan kinderen van on- en minvermogende ouders, kosteloos of tegen zeer gering schoolgeld. Daarnaast zal men vinden een aantal gesubsidieerde bizondere scholen voor onen minvermogenden en een nog grooter aantal niet-gesubsidieerde bizondere scholen voor kinderen uit de eenigszins gegoede klasse. Redenen om te onderstellen, dat het gehalte van het onderwijs zou zijn afgenomen, bestaan er mijns inziens niet. Waarschijnlijker schijnt het mij, dat het verbeteren zal in gehalte, zoowel door de toenemende belangstelling en daardoor grootere waardeering bij de gegoeden,

als door de vermeerderde wedijver tusschen openbaar en bizonder onderwijs. Dan is misschien de tijd gekomen voor een meer principieele regeling van het onderwijs in anti-socialistischen geest.

Het door de regeering ingediende wetsontwerp schijnt mij dus, ten opzichte der beide boven besproken punten, principieel in den goeden zin, zonder daarom doctrinair te zijn. Het eischt nl. niet de directe toepassing der beginselen waarvan het uitgaat, maar sluit zich aan den bestaanden toestand aan en tracht slechts dien langzamerhand zoodanig te wijzigen, dat de meer volledige toepassing van die beginselen mogelijk wordt.

Dit wil natuurlijk niet zeggen, dat het ontwerp in onderdeelen niet voor belangrijke verbeteringen vatbaar is. Het is de taak der Liberale partij deze verbeteringen aan te brengen. Bepaalt deze zich daartoe, zonder de beginselen aan te tasten, waarop het wetsontwerp rust, dan zal zij naar vermogen hebben bijgedragen tot beëindiging van den eindeloozen schoolstrijd.

Democratisch bovendien is het ingediende ontwerp in zoo verre, als het de strekking heeft het onderwijs der meer gegoeden niet langer voor een gedeelte uit de kassen van Staat en Gemeente te doen bekostigen. En ook in dit opzicht meen ik, dat het principieel onvoorwaardelijk moet worden goedgekeurd.

Een ander belangrijk politiek vraagstuk is ter hand genomen niet door de regeering, maar door eenige leden der Liberale partij.

De heer Goeman Borgesius c.s. heeft een vijftal wetsontwerpen ingediend tot wijziging van het belastingstelsel.

De voornaamste daarvan stellen voor afschaffing van den zoutaccijns, afschaffing van de patentbelasting en invoering eener progressieve inkomstenbelasting.

De zoutaccijns werkt ongeveer als een hoofdgeld. Afschaffing daarvan is dus vooral in het belang van den arbeiderstand.

De patentbelasting, die veel meer opbrengt dan de zoutaccijns, drukt het zwaarst op de kleine bedrijven, terwijl de groote daardoor naar evenredigheid veel minder gedrukt worden. Ook bij bedrijven van gelijken omvang is haar druk soms zeer ongelijk. Door hare afschaffing wordt dus de kleine burgerstand die in zijn onderhoud voorziet door het doen van zaken, aanzienlijk gebaat, de arbeiderstand echter en zij, die leven van een vast inkomen en van inkomsten uit kapitaal en grond, hebben er in het geheel geen voordeel van, en de lasten van hen, die een groot of zeer winstgevend bedrijf uitoefenen, werden er slechts zeer weinig door verlicht.

Een progressieve inkomstenbelasting eindelijk, waarbij een redelijk minimum is vastgesteld, dat onbelast wordt gelaten, drukt de arbeiders niet, de kleine inkomens weinig en, wanneer zij behoorlijk rekening houdt met de draagkracht, de groote inkomens niet meer dan de kleine. Er is echter één omstandigheid, die men niet uit het oog moet verliezen. In de onderstelling, dat de eerlijkheid tegenover den fiscus in alle klassen der maatschappij ongeveer gelijk is, worden door een inkomstenbelasting het zwaarst gedrukt zij, wier inkomen men het best kan nagaan; het minst zij, wier inkomen men het moeielijkst kan berekenen; het zwaarst dus diegenen, welke leven van een vast inkomen of van de opbrengst van vast goed; het minst diegenen, welke in hun levensonderhoud voorzien door het uitoefenen van een bedrijf of die leven van de opbrengst van kapitaal in portefeuille.

Vatten wij dit alles samen, dan komen wij tot de conclusie, dat de aanneming der bovengenoemde voorstellen zou leiden: tot een geringe vermindering van den belastingdruk bij de arbeiders; tot een aanzienlijke vermindering van dien druk op den nijveren middenstand, die zaken doet; tot een aanmerkelijke verzwaring van den druk der belastingen op de personen, die van een vast inkomen leven, zoodra nl. de som, die zij in de inkomstenbelasting moeten betalen meer bedraagt dan het voordeel, dat zij hebben van de afschaffing van den zoutaccijns; en tot een betrekkelijk geringe, hoewel

in volstrekten zin misschien zeer merkbare, verzwaring van den druk op de groote inkomens.

Wanneer dus het einddoel eener doortastende belastinghervorming moet zijn: het bijna volkomen wegnemen der lasten, die op den werkman drukken, het aanzienlijk verminderen der lasten van den middenstand en het merkelijk verzwaren daarvan bij personen met groote inkomens, dan hebben de genoemde voorstellen twee gebreken van verschillend gewicht, nl. het gebrek, dat zij den werkman slechts weinig verlichten en het gebrek, dat zij de vaste inkomens van niet te groot bedrag zwaarder belasten. Ik geloof daarom niet onbillijk tegenover de voorstellers te zijn, als ik zeg, dat hunne voorstellen naar mijne meening vooral zijn in het belang van dat gedeelte der middenklasse, dat door het doen van zaken in zijn levensonderhoud voorziet en dat zij dus in zake belastinghervorming slechts beschouwd kunnen worden als een eersten hoewel zeer te waardeeren stap in de goede richting.

Dit brengt mij van zelf op een anderen kant van deze voorstellen. Ik bedoel hun politieken kant.

Vergis ik mij niet dan is deze voorloopig van veel grooter belang dan de economische. Want laten wij ons niet ontveinzen, dat de kans op aanneming dezer ontwerpen uiterst gering is. Wanneer zij in behandeling komen en wanneer het den voorstellers met groote inspanning gelukt Rechteren Linkerzijde tot een principieele stemming daarover te dwingen, dan worden zij zonder eenigen twijfel verworpen, omdat naar alle waarschijnlijkheid de Rechterzijde in haar geheel tegen zal stemmen en het grootste gedeelte der Linkerzijde zich bij haar zal aansluiten.

Wij doen dus het best de ingediende voorstellen te beschouwen als een voorloopig program van belastinghervorming. Zij, die hunne stem voor de ontwerpen uitbrengen, verbinden zich uitdrukkelijk met alle kracht tot de uitvoering van dat program mede te werken en daarmede bij de eerstvolgende verkiezingen als program van actie voor de kiezers op te treden. Als tegen dien tijd de onderwijskwestie, de

eenige band nagenoeg, waardoor de beide deelen der tegenwoordige meerderheid met elkaar verbonden zijn, en de oorzaak der meerderheid, die de kerkelijken bij de stembus van Maart '88 hebben gekregen, op eenigszins voldoende wijze is opgelost, is een overwinning met dit program als verkiezingsleus niet onmogelijk, vooral niet omdat het grootste aantal kiezers behoort tot dien stand, wier belang door de ingediende ontwerpen het meest gediend wordt.

Met de wetsontwerpen der heeren Goeman Borgesius c.s. kan men in sommige opzichten vergelijken de adresbeweging tot afschaffing van alle accijnsen en van de patentbelasting, uitgaande van drie democratische vereenigingen: van den Sociaal-democratischen bond, van den bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht en van de vereeniging de Unie. Zij stemmen daarmede overeen, in zooverre als er voor beide even weinig kans bestaat, dat zij vooreerst een praktisch resultaat hebben. Beide hebben een demonstratief karakter, hoewel zij verschillen in dit opzicht, dat de heeren Goeman Borgesius c.s. waarschijnlijk gaarne de verantwoordelijkheid zouden dragen, wanneer hunne voorstellen oogenblikkelijk tot wet verheven werden, terwijl vermoedelijk weinigen der onderteekenaars en misschien zelfs der opstellers van het adres die verantwoordelijkheid voor hunne voorstellen op zich zouden willen nemen. De eerste, zoo zou men kunnen zeggen, zijn een voorloopig program van belastinghervorming, het laatste is de helft van een definitief program.

Immers, het voldoet aan één eisch van doortastende belastinghervorming, nl. aan dezen, dat de arbeiders bijna geheel ontheven worden van alle belastingen, maar aan geen andere.

Toch schijnt het mij niet verstandig van hen, die deze beweging begonnen, dat zij ook op afschaffing van den jeneveraccijns aandringen. Daardoor worden zeer velen weerhouden dit adres te teekenen. Voor de afschaffing van den accijns op de jenever is de publieke opinie, geloof ik, nog lang niet rijp.

‘Om redenen van humaniteit, omdat het drankverbruik

op ontzettende wijze zou toenemeu', zoo kan men dikwijls hooren en lezen, 'ben ik tegen de afschaffing van den jeneveraccijns.' Het komt mij voor een zonderlinge humaniteit te zijn, die ter wille van den dronkaard en van hem, die aanleg heeft voor drankmisbruik, jaarlijks schatten aan belasting doet opbrengen door de matige werklieden, die zich de weelde van een twee- of drietal borrels per dag veroorloven. Bovendien is de stelling, dat het drankgebruik door afschaffing van den jeneveraccijns belangrijk zal toenemen, zeer betwistbaar, omdat het gebruik van sterken drank door geheel andere wetten bepaald wordt dan dat van levensbehoeften of van andere weelde-artikelen. Maar zelfs al moest men deze stelling toegeven, ook dan nog is een bestrijding van het drankmisbruik op kosten der matige gebruikers in geen enkel opzicht te verdedigen, omdat een andere wijze van bestrijding veel meer resultaat kan hebben en de arbeiderstand zeker niet de aangewezen stand is, om de ontzettende kosten eener dergelijke ondoelmatige en omslachtige bestrijding van het drankmisbruik te dragen.

Behalve dat alles is er mijns inziens nog een reden, die pleit voor de afschaffing van den jeneveraccijns. Het is de eigenschap, die hij met alle andere accijnsen gemeen heeft, dat hij zoo gemakkelijk, d.i. zoo ongemerkt wordt opgebracht.

Het beste middel om ieder belang te doen stellen in de zaken, in de uitgaven ten minste, van den Staat is, dat hij precies weet hoe groot zijne bijdrage daarvoor is. Dit is het eenige middel om bij alle staatsburgers den lust op te wekken de staatsuitgaven te controleeren en te beperken. De eenige weg ook om op den duur te komen tot beperking der staatsbemoeiing en om tegen te gaan de neiging tot staats-socialisme, die wij in onzen tijd allerwege voor den dag zien komen. Daarom is een indirecte belasting van 23 millioen, die bijna volkomen ongemerkt wordt opgebracht, een zeer groot kwaad, des te grooter naarmate hare opbrengst grooter is. Die zelfde groote opbrengst echter is een zeer afdoend argument om te verwachten, dat er vóór hare afschaffing nog tal van jaren zullen verloopen. Want wie is in staat in hare

plaats een andere belasting in te voeren, die ook 23 millioen opbrengt?

Om al deze redenen dunkt mij de jeneveraccijns niet de meest verdedigbare en de beste, maar de minst verdedigbare en de allerslechtste van onze accijnsen, te gelijk echter die accijns, op wier afschaffing aan te dringen in de eerste jaren zeer weinig resultaat zal hebben.

Dit behoeft echter geen reden te zijn om in een adres, dat slechts de richting aan wil wijzen, waarin ons belastingstelsel naar de meening van adressanten moet hervormd worden, ook hare afschaffing niet te vragen. Reden om dit na te laten kan slechts zijn de overtuiging, dat velen uit antipathie tegen het drankmisbruik, die hen in dit opzicht onvatbaar maakt voor alle verstandige redeneering, zullen weigeren hun naam te zetten onder een adres, waarin ook de afschaffing van den jeneveraccijns en van den wijnaccijns gevraagd wordt, hoewel zij gaarne mede zouden aandringen op de afschaffing der overige accijnsen.

Een punt van overeenkomst tusschen de voorgestelde wetsontwerpen en het adres is de afschaffing der patentbelasting. Ik wil veronderstellen, dat de opstellers van het adres, hoewel zij geen belasting noemen, die zij in de plaats der afgeschafte ingevoerd zouden willen zien, gedacht hebben aan de invoering eener progressieve inkomstenbelasting of van een andere zoodanige belasting. Boven heb ik er met een enkel woord op gewezen, dat zulk een belasting een correctief noodig heeft voor de inkomsten uit bedrijven en voor die uit kapitaal in portefeuille. Als correctief in het eerste opzicht nu schijnt vooral een doelmatige bedrijfsbelasting in aanmerking te komen, terwijl men voor het tweede doel een successiebelasting, een effectenbelasting of een andere dergelijke zou kunnen kiezen. Accijnsen kunnen natuurlijk dit doel in het geheel niet dienen.

Het schijnt mij daarom een bezwaar tegen de ingediende wetsontwerpen zoowel als tegen het adres, dat in beide de patentbelasting volkomen wordt afgeschaft; vooral tegen de wetsontwerpen is dit bezwaar niet zonder gewicht, omdat de

ontlasting van den stand der arbeiders, die daarin wordt voorgesteld, slechts zeer gering is; zij zijn zooals ik reeds opmerkte, vooral in het belang van den zaken doenden burgerstand.

Al deze dingen echter zijn betrekkelijk van ondergeschikt belang: hoewel er tegen de voorstellen der heeren Goeman Borgesius c.s. ernstige bezwaren zijn, hunne aanneming zou toch den tegenwoordigen toestand zeer verbeteren; zij zijn bovendien zeer geschikt voor verkiezingsprogram van den linkervleugel der Liberale partij bij de volgende verkiezingen; daarom is het hoogst wenschelijk, dat zij door alle progressisten in het land gesteund worden.

Evenzoo is het met de adresbeweging. Ofschoon de inhoud van het adres slechts de helft is van een definitief program en ofschoon misschien niemand de verantwoordelijkheid zou willen dragen van de dadelijke uitvoering van deze helft, toch heeft het adres zijn verdiensten. Het stelt niet een oogenblikkelijk doel, maar een einddoel. Voor het oogenblik wil het niets meer dan constateeren, dat er in het land een sterke beweging bestaat ten gunste van de afschaffing der accijnsen om daardoor den wetgever geleidelijk in de richting dier afschaffing te drijven. Daarom heeft het evenzeer als de boven besproken wetsontwerpen aanspraak op den steun van alle progessisten. Want deze moeten wenschen, dat die beweging in al haar kracht uitkomt.

Van een andere meening was de radicale kiesvereeniging Amsterdam. Haar scheen het toe, dat geen van beide aanspraak had op steun. Aangezocht om aan de adresbeweging mede te werken, heeft zij geweigerd dit te doen.

Zij maakte nl. op voorstel van het bestuur die medewerking afhankelijk van zoodanige voorwaarden, dat ieder het mislukken der samenwerking voorzag. En toen deze mislukt was, besloot zij zelf een adres te verzenden, waarin om afschaffing gevraagd werd der patentbelasting en van alle accijnsen uitgezonderd de jenever- en wijnaccijns en om invoering eener progressieve inkomstenbelasting. Dit adres nu had, uitgezonderd ten opzichte van jenever- en wijn-

accijns, alle nadeelen van het adres der drie democratische vereenigingen zonder eenige kans te geven op het bereiken van het resultaat, dat door het laatste misschien bereikt kon worden nl. het constateeren in het land van de algemeene overtuiging, dat de afschaffing der accijnsen wenschelijk is.

Kort daarop werden de voorstellen der heeren Goeman Borgesius c.s. bekend. Onmiddelijk stelde het bestuur voor een clausule aan het opgestelde adres toe te voegen, waarin men ingenomenheid betuigde met de voorstellen dier heeren als een eerste stap op den weg van doortastende belastinghervorming. En de vereeniging, als om haar isolement volkomen te maken, verwierp dit voorstel. Het bestuur berustte in deze beslissing. Eerst later bij de oplossing eener om weinig gewichtige redenen ontstane bestuurscrisis, verklaarde de voorzitter der vereeniging, dat hij zijn aanblijven ook afhankelijk maakte van de vernietiging van dit ten opzichte dezer clausule genomen besluit. Zoo berichten de verslagen der dagbladen.

D.G. JELGERSMA.

Van alle Tijden, (fragment), door Will. v. Oevere.

Eerste hoofdstuk.

I.

Martha de Bruin woonde met haar moeder al jaren in een eenzame straat, eene dier rechtlijnige nieuwe straten, die stil heenloopen tusschen twee rijen eenvormige, fatsoenlijke burgerhuisjes; brokken steengeworden preutsch calvinisme, met den buik vol onverduwbare predestinatie-begrippen. De twee kraakzindelijke, geelbeklinkerde trottoirs gingen tam naast het bekeide middenstuk naar den horizont.

Slechts een enkele maal kwam een verdwaalde groentevrouw door de straat roepen, of kletterde een bakkerswagen voorbij, hot-hót. Maar iederen namiddag tegen vier uur hield de rammelende wagen van den melkboer in de straat stil, dicht bij Martha's woning. Het ‘hó bonk!’ en: ‘miòk, miòk!’ echode dan tegen de bleeke, karakterlooze gevels, met hortjes. De deuren werden overal geopend en burger-juffrouwtjes met melkkannetjes in haar hand, kwamen deftig naar buiten. Ze verzamelden zich om den wagen en wachtten geduldig haar beurt af, met onbeweeglijke gelaatstrekken. Ze spraken slechts fluisterende woordjes. En met afgepaste beweginkjes, als automaten, verdwenen ze na een oogenblikje weêr in de deuren, die ze heel zorgvuldig achter zich sloten.

II.

Dag aan dag zat Martha voor een - 's zomers opgeschoven - raam op de tweede verdieping te naaien, haar langwerpig, stil gezicht over haar werk gebogen, haar iets uitpuilend achterhoofd, waartegen haar donkerblonde haren opgerold lagen, naar boven. - Haar moeder, een weduwe, die bij de menschen uit naaien ging, had werk voor haar weten te krijgen; want ze wou niet, dat Martha ging dienen.

En zoo droomde Martha van haar twaalfde jaar tot haar zeventiende, aan één stuk, in een kameratmosfeer van gelijk-vloersche stukjes denkbeeld. Soms dacht ze over haar schooljaren: hoe ze voor den bovenmeester altijd boodschappen mocht doen en de andere kinderen ópschrijven als die babbelden; en den vloer aanvegen; en het bord schoonmaken; - hoe ze van de eene klas naar de andere was gegaan en eindelijk de school had verlaten. Ze kon zich het duistere schoollokaal nog heel goed voorstellen: Dáár stond de lessenaar; dáár het bord; en dáár hingen de groote blinde kaarten: één van Europa; één met twee groote en twee kleine cirkels, dat was de wereldkaart; één van Nederland en één van Palestina. Op die van Palestina was ze het beste thuis. - En als ze zoo aan die tijden zat te denken, dan hoorde ze nog den eentonigen stem van den meester met zijn zwarten stropdas, vertellen uit de bijbelsche geschiedenis, terwijl de kinderen der lagere klassen aan de groote, dubbele schrijftafels zaten te krassen, met hun oogen vlak op hun schrift, omdat het zoo donker in de school was. - Soms betrapte Martha er zich op, dat ze fluisterde: koninkrijk Piemont, hoofdstad Turijn aan de Po; de Kerkelijke Staat, met de hoofdstad Rome aan den Tiber; groothertogdom Toskane, hoofdstad Florence aan de Arno; koninkrijk der Beide Siciliën, hoofdstad Napels, aan de... aan de... dát wist ze niet meer. - En dan verbeeldde ze zich weêr de lange, lange zondagmiddagen, in het Schotsche kerkje, waar de protestantsche kinderen van de stads-armenschool heen moesten. Haar moeder had haar dikwijls haar laatste half-

centje gegeven, om in het zakje te doen. Jan Wessel, die naast haar zat, gooide er altijd een knoop in en kocht dan voor zijn cent ‘stroopjes’ in den Broedersteeg; ze merkten het toch niet, zei hij. Maar hij was een ondeugende jongen, die leelijke gezichten achter den meester zijn rug trok en alle dagen een paar maal met de liniaal kreeg. Eens had hij die in de bestekamer gegooid, maar toen bracht de meester heel eenvoudig een rotting meê, en die kwam nog méér aan. Het was een smiek van een jongen, die Jan, die naast haar in de kerk zat 's zondags. Maar in de kerk was hij zoo stil als een muisje, net als de andere kinderen. Men kon er wel een speld hooren vallen. Als er maar een zijn hoofd even verroerde, dan keek de meester streng óp. - Maar hoe zat het nou? Sophie Hartman was er nooit, in de kerk. En zij-zelf, Martha had er ook maar één winter naar toe hoeven te gaan. Ze tobde zich suf over die kwestie. Toen ze het aan haar moeder vraagde, zei deze, dat alleen díe kinderen moesten, wier ouders van de kerk trokken. Gingen die niet, dan werd een deel van de bedeeling ingehouden. Dien winter, dien Martha bedoelde, had haar moeder óók bedeeling moeten vragen. Het was eene zeer strenge winter geweest. Maar ze dankte God, dat ze 't nooit meer had noodig gehad: ze viel niet graag de neeren lastig. -

Zoo waren de denkbeelden, die Martha óm- en omrolde, in de vijf lange jaren. Soms beproefde ze een beeld van haar vader te construëeren. Ze had hem nooit gekend. Op een keer was hij van een stelling gevallen, terwijl hij aan een kerk schilderwerk deed, twee maanden vóór Martha geboren was. Even slechts was hij nog bij zijn kennis geweest, eer hij in 't gasthuis stierf. Haar moeder zinspeelde er altijd op, dat hij in dienst des Heeren was gestorven. Daarop grondde ze haar hoop, dat ze hem in den Hemel zouën weêrzien, als ze maar braaf leefden, veel van onzen Lieven Heer hielden en alle avonden trouw in den bijbel lazen. Martha's vader was wel roomsch geweest, maar hij helde naar het protestantisme over. Daarenboven was de kerk, die hij 't laatst had beschilderd, een gereformeerde kerk. In den hemel was hij

stellig. Hij was een brave man, die nooit een droppel jenever gebruikt had en altijd trouw zijn plichten waargenomen. Vloeken deed hij nóóit, zoolang als Martha's moeder hem gekend had. Ze bewaarde zijn verfpotten en kwasten als relieken.

III.

Tegen haar zeventiende jaar kwam er in Martha verandering: ze werd loom en lusteloos, voelde vage ongerustheden door haar lijf gaan, het bloed soms naar haar hoofd stijgen zoodat ze dan duizelingen kreeg, en haar maag was telkens van streek. Gedurende een paar maanden ging ze om den anderen dag naar den dokter toe. Haar moeder stelde haar gerust, 't Zou wel overgaan, 't was de groei maar.

Martha wíst niet, wat haar scheelde. Soms moest ze plotseling ópstaan, om haar hoofd en mond te brengen bóven het onuitsprekelijke gevoel, dat op haar knieën klom, en dan tegen haar lijf op. Ze moest dan lóópen, maar het gebeurde dikwijls, dat ze dan sterretjes voor haar oogen kreeg en gauw moest gaan zitten om niet te vallen. Voor den dokter moest ze veel wandelen, maar ze volgde dien raad niet op. Ze had geen lust om de straat op te gaan en vooral niet, om alleen door de stad te dwalen.

Al de beelden die de laatste jaren nevelig voorbij hare oogen waren gegaan, kregen nu relief: kleur, leven. Ze voelde een nameloos verlangen. Als ze uit het raam keek naar de achtereenvolgens opvlammende gaslantarens, en ze hoorde het verwarde stadsgerucht van verre, dan hinderde het haar, dat ze niet verder kon zien dan den laatsten vlam, die op den horizont stond. Als ze iets gelezen had, voldeed het haar niet langer en ze fantaseerde er bij. Als haar moeder 's avonds thuiskwam, had Martha behoefte om haar allerlei kleine diensten te bewijzen: ze schonk koffie in en stond telkens op, om het een of ander onnoodigs te doen. Ze wist niet, maar ze zou alles hebben willen doen, om te toonen hoe lief ze haar moeder had. En later op den avond, als

haar moeder een hoofdstuk uit den bijbel voorlas, luisterde ze niet meer, als vroeger, slaperig-vertrouwend, toe - maar ze zag de menschen opleven, Jezus en Zijne discipelen, en de mannen en vrouwen, die Hem kwamen hooren. Ze zag de golven woest kuifkoppen, en bedaren als Jezus over de zee liep. Ze had nog nooit een zee gezien, maar toch wist ze, dat die er zóó uitzag. - Na het voorlezen hield haar moeder breede vertoogen, en verhaalde kleine voorvalletjes uit haar leven, die ze een providentieele beteekenis gaf; of ze sprak woorden van predikanten, die haar getroffen hadden, na. Ze had een voorliefde voor harde teksten, als: velen zijn geroepen maar weinigen uitverkoren - en draaide dezelfde stof om en om, als een kind een kaleidoskoop. En dan zat Martha maar stil te luisteren en dacht aan heel andere dingen, aan lieflijke taafreelen uit het leven van Christus. In bed en den volgenden dag dacht ze er nog over. Ze laschte scheef-gedachte tooneeltjes in, waarin ze zelf een rol speelde: Zij was het, die Jezus voeten wies en met haar haren afdroogde; zij stond weenend aan het kruis; zij, Martha, was het, die 's morgens vroeg aan het graf kwam en tot wie de engel zeide: Hij, die gij zoekt, is hier niet! - Op haar andere lektuur paste ze dezelfde methode toe: Ze leefde onder de Hugenoten, verborg zich met de andere dorpelingen in een kolenbrandershut; ze zingen psalmen, zacht, met gedempte stemmen; buiten kleppen de klokken der omliggende dorpen brand, door de woeste dragronders aangestoken; daar hooren ze rinkende sabels en kletterende sporen, er wordt op de deur gebonsd. ‘In naam des Konings.’ - Een stilte. - ‘Verdedigen we ons?’ ‘Neen! geen geweld,’ - schoten, - bijslagen, - woeste gebaarde gezichten onder berenmutsen komen naar binnen. - Allen gevangen. - De oude predikant met zijn dun zilverhaar op de pijnbank. Arme, arme man! - Dan, Martha op den brandstapel. Ze zingt psalmen, maar moet soms even ophouden om te hoesten, door den dikken zwaveligen rook. De vlammen voelt ze niet. ‘Ik kom, o Jezus, o zoete Jezus, ik kom!’....

Ze moest de kamer op-en-neêrloopen, om van die benauwde gedachte bevrijd te worden.

Juist in dien tijd kreeg ze van een roomsche buurvrouw wel eens heiligen-boeken ter leen, die ze 's avonds moest teruggeven, want dan las de juffrouw er zelf in. Wat Martha las, geloofde ze onvoorwaardelijk, zoo goed als den bijbel. Zoo nam ze de roomsche mystiek der middeleeuwen, die met haar aanleg harmonieerde, in zich op: De h. Franciscus, die aan visschen het evangelie preekte; de h. Elisabeth, die aalmoezen schonk aan vuile bedelaars, en tegen wie Koenraad van Marburg zoo hard was. Aan het wonder met de rozen geloofde ze vast. Onder het lezen van zulke verhalen gevoelde Martha eene groote begeerte, om óók iets voor God te doen zooals b.v. die heilige, die zeven jaar dag en nacht in alle weer en wind op een zuil stond - of zooals andere, die op harde planken sliepen en zich geeselden. Ze begreep wel niet alles, b.v. niet wat dát beteekent: de kluizenaar ontvluchtte de begeerlijkheid des vleesches; óók niet, waarom de paus dien zuilheilige beval, naar beneden te komen. Het was niets anders als nijd, omdat hij zélf het niet kon, daarom gunde hij ook een ander niet, dat die een wit voetje bij onzen lieven Heer zou krijgen, 't Was flauw! Maar die heilige was óók niet gek! de volgende zeven jaar ging hij op één been staan. Hoe hield hij het uit?! Was het soms door de ‘genade’, waar haar moeder wel eens van sprak? -

Maar door verschillende woorden, die ze opving: op de cathechisatie en van haar moeder, merkte ze, dat ze verkeerd deed met zulke boeken te lezen. Ze waren des duivels. En ze vraagde God vergiffenis, dat ze zich door den Booze had laten beetnemen en nam van de juffrouw geen boeken meer aan. Ze was nú wijzer. Meer dan ooit legde ze zich toe op theologische haarkloverijen: Waarom heeft God Adam verboden van... niet om Adam te beproeven, want zij wist van te voren, wat er gebeuren zou. - Als ze tot dit punt gekomen was, dan deed ze als een struisvogel. God heeft voor alles een reden, al mogen en kunnen we die ook niet kenuen, wat Hij doet, is wélgedaan. En als men Hem lief-

heeft, innig, innig liefheeft, dan zal Hij ons later alles verklaren, wat tot nú nog duister voor ons is.

Eens op een avond, terwijl ze naar de sterren keek, wenschte ze op eens te sterven, om maar gauw alles van die onbekende donkere ruimte te weten. ‘Groote God’, bad ze, ‘zeg me, zeg me alsjeblieft wat ik doen moet om goed te worden.’ En ze keek naar de lucht, of er geen wonder zou gebeuren; een vlammend teeken aan den donkeren lucht of een blinkende engel naar haar neêrdalend. - En dien avond at ze niet en dronk ze niet, om God te laten zien, hoe lief ze Hem had. Haar moeder zeî, toen ze merkte, dat Martha niet at: 't Is niks, 't is de groei maar! 't Zal wel overgaan. - En heel bedaard zat ze aan te toonen, dat Gods hulp het meest nabij is, als de nood het hoogst is gestegen. Toen Martha's vader gestorven was, vertelde ze, had ze zich. er dikwijls benauwd over gemaakt, hoe ze aan de kost zou komen. Menige nacht vóór Martha's geboorte had ze over liggen tobben, zij, kleingeloovige. Zie de lelien des velds, ze zaaien niet, ze maaien niet, en echter... - Zóó sprak ze ook onder weg, als ze samen eens een wandeling maakten 's avonds. Alles, het gras, de boomen, de bloemen, de zon, de maan, de hemel met zijn sterren, had God gemaakt en alles was heel wijs ingericht. Al zagen we dat soms niet in, dat alles tot ons bestwil diende, we moesten berusten, want Hij is wijs boven allen....

IV.

Kort daarna werd Martha weêr ziek. Dagen lang lag ze met koorts te bed. 's Morgens zei haar moeder dan halfhuilend: Wil ik vandaag maar thuisblijven? - Martha begreep wel, dat haar moeder bang was, dat ze dood zou gaan. Wat zou ze het dan eenzaam hebben. Ze waren allebei zoo aan mekaar gewend en hadden niemand anders op de wereld. Maar thuisblijven - dat kon niet, want dan zou moeder al haar naaihuizen verliezen en dan hadden ze heelemaal niet te eten. - Haar moeder kustte haar dan en

zette alles op een stoel bij het bed voor haar klaar. Ze had de juffrouw van beneden gevraagd, of die tusschenbeide eens naar Martha wou kijken. De juffrouw gaf haar soms drinken en praatte wat met haar. Ook was ze er bij, als de dokter kwam, om dien te woord te staan. Maar al wat er gebeurde, zag Martha als in een droom van roodachtig-geel, valsch licht. Ze dacht zelf óók, dat ze sterven zou en vroeg dan, om nog een poosje te mogen leven, ze was nog zoo jong en dan zou haar moeder zoo eenzaam achterblijven. Moeder had zoo'n onplezierig leven: altijd hard werken en nooit eens plezier. En als Martha nu mocht blijven leven, dan zou ze als ze groot was, hard werken, dan kon haar moeder rusten en een plezierigen ouden dag hebben. Daarom wou ze graag nog een poosje blijven leven. Eens, terwijl ze weer zoo dacht, zag ze de maagd Maria bij haar bed staan, precies als ze er uitzag op de oleographie van de juffrouw-beneden: ze droeg een hemelsblauw overkleed over haar zilverig wit kleed en op de blauwe stof waren de maan en de sterren afgebeeld. Ze legde haar rechterhand op Martha's hoofd. Een huivering van geluk gleed Martha langs de rug en op zij langs haar schouders.

- Martha, je bent een goed meisje, ik houd van je. Ik weet wel niet of je beter zal worden, maar ik zal je voorspraak zijn bij mijn Zoon, zei ze. En kleine bolle engeltjes met dikke knietjes hadden haar toegelachen, half-verscholen achter Maria's rokken, zoodat Martha slechts hun halve lachende gezichten zag. En toen Maria weer ten hemel voer, op een groote goud-grijze wolk met rose randen, vlogen ze fladderend om Maria heen en speelden kiekeboe. En nog een poos bleven ze uit het gat kijken, waarin Maria verdwenen was, met hun armpjes over elkaar op de wolk, alsof ze uit een raam keken.

Maar Martha had soms ákelige droomen. Eens verbeeldde ze zich, dat ze een donkeren weg moest oversteken. Ze móest er over. Het onweerde en schelle bliksemstralen flitsten tusschen de donkere takken der boomen boven haar hoofd. In plassen viel de regen neêr. En telkens, als Martha den weg

wou oversteken, kwam er een lange spoortrein voorbij haar. Uit de pijp der locomotief kwam een vurige rook, en zijn twee lichten van vóór keken haar als vurige oogen aan. Ze werd zoo bang, dat ze wel had willen schreeuwen, maar ze kón niet. En als dan de trein voorbij was, kwam er weer een andere, en dan weer een andere....

Toen ze ontwaakte, dacht ze: Ik ga nooit alleen buiten wandelen.

De ziekte duurde heel lang, Martha werd zoo mager en zoo zwak, dat het haar niet verwonderde, dat haar moeder soms om haar huilde, als ze dacht, dat Martha het niet zag. Eens was er een heer gekomen en die had voor haar bed zitten bidden, maar Martha wist dat niet goed meer. Ze was zoo moe, dat ze soms om een spoedig einde bad. Vooral die dagen, die lange vervelende dagen deden haar droevig aan. Ze lag dan alle geluid van de straat op te vangen: ze hoorde de bellen van de winkeltjes rinkelen, als de deur geopend werd, ze hoorde nu en dan een hond keffen, en nu en dan een wagentje voorbij rammelen, dat was alles. Ze kon nooit geen goed meer op aarde doen, nooit meer. Hoe langer ze zoo leefde, hoe minder kans ze had, om in den hemel te komen. Maar op een dag ontwaakte ze heel wat beter. Wat was er met haar gebeurd? Flauw stond haar voor, dat er een groote witte engel bij haar gekomen was, die zijn hand op haar hart had gelegd. Ze zou nu beter worden. En ze beloofde, dat ze goed zou leven. Wat zou ze goed voor haar moeder zijn! Nooit zou ze haar brutaliseeren of haar tegenspreken. Met blijdschap vertelde ze 's avonds aan haar moeder, dat ze heel wat beter was. Ze lustte weer eten. Haar moeder werd er opgeruimd van.

Met den dag sterkte ze aan en eindelijk kon ze weer voor het raam zitten. De dokter gebood haar ten strengste, alle dagen minstens twee uren te loopen, weer of geen weer. Ze moest de lucht in, anders zou ze weer ziek worden. Martha deed het dan ook. Ze had nu veel meer plezier op straat dan vroeger. Nieuwsgierig keek ze de menschen aan, en wat die deden, en luisterde wat ze zeiden, en keek voor de win-

kels - want het was geen weer om buiten de stad te gaan wandelen. De boomen waren nu allemaal kaal en dor en op de groote platte velden graasde geen enkel beest. - Martha was in haar ziekte gegroeid. Ze voelde zich meer volwassen en als ze soms de juffrouw op den trap tegenkwam, maakte die met haar een praatje, hetgeen ze vroeger nooit gedaan had. En zoo, van de juffrouw, hoorde ze allerlei dingen, die in de buurt gebeurden, waar ze vroeger geen erg in had. Ze werd nu niet meer zoo beschouwd als een kind, door de juffrouw niet en door haar moeder niet.

V.

Soms kwam de juffrouw van beneden met haar praten. Zoo vertelde ze eens, dat ze haar voorkamer aan een heer had verhuurd, van wien ze niet wist wàt te denken. Hij had haar gezegd, dat hij op een kantoor was, maar ze had nog nooit een inktvlek op zijn goed gezien en soms bleef hij dagen achtereen thuis. Dan zat hij maar te lezen of te schrijven. Hij had een groote kast vol boeken, en niet enkel kleintjes, boeken van komsa, zóó iets, wat blief je. Haar zoon Cornelis, die zelf drukker van zijn vak was, had haar verteld hoe die groote boeken heeten, maar ze was het weer vergeten, want het waren zulke rare namen. Maar wat ze zeggen wou: het moeten toch kerels zijn, die zulke boeken vol kunnen krijgen. Daar moet een kop op die kerels gezeten hebben. Het zijn je geen kwajongens, die boeken maken zoo dik als je arm en zoo groot bijna als het blad van een kleine tafel! Er is toch wat een geleerdheid op de wereld, daar hebben wij soort menschen zoo geen weet van.

Wat die heer betrof, die kwam soms in twee, drie dagen niet thuis en 't mocht een wonder heeten, wanneer hij 's avonds bij tijds binnen was, als hij eenmaal was uitgegaan. Waar hij zat, mocht de goede God weten, 't is zonde dat een mensch het zegt. - Als hij zat te studeeren of te schrijven, dan mocht ze hem niet hinderen, al stond, bij wijze van zeggen, het huis in brand. Soms kwamen er

andere heeren bij hem, en dan zaten zij den halven nacht te praten, ieder op zijn beurt of soms allemaal tegelijk. Als ze hem minder vertrouwde, dan zou ze denken, dat hij een vrijmetselaar of zoo iets was. Maar daar zag hij veel te fatsoenlijk voor uit. In allen geval - ze had niet over hem te klagen, over het geheel genomen. Alleen was hij wat slordig: ze mocht nooit de boel verschikken of in de kamer stoffen, vóór hij permissie had gegeven, al lag alles ook nóg zoo overhoop. En 't was waarlijk soms broodnoodig, dat er wat orde in den baaiert werd gebracht. Een stapeltje óp, wat boeken ónder de tafel, papier híer, papier dáár, beschreven en onbeschreven. 't Was me soms een rommeltje en ze begreep niet, hoe hij daar zelf den weg in kon vinden.

Op een andere keer vertelde de juffrouw, dat boven op de boekenkast borstbeelden stonden. Onze lieve Heer stond er óók bij, maar zonder aureool en zonder doornenkroon, net als een gewoon mensch, de eerste de beste die je tegenkomt. Zíj noemde dat spotten met den godsdienst, watblief? En dan waren er een massa portretten, als dat allemaal familie van hem was, dan had hij er niet erg op te roemen. Er waren woeste kerels onder, met ongekamde haren en groote knevels, o.a. een ouwe, die al bíjzonder veel weghad van een rooverhoofdman. Een ander stelde een soort jood voor, maar die een raar model van een jas droeg, zoo maar zonder mouwen los om zijn hals. Verder waren er een heele boel vrouwen in allerlei kleeding, soms ook zonder kleeding, een schandaal als je 't ziet. Van die vrouwen had hij notabene standbeeldjes, één met één borst, die hield een hertje aan zijn horens vast. Cornelis had gezegd dat dat een heidensch afgodsbeeld was. Als je eenmaal van 't ware geloof bent afgeweken, dan ga je zulke dingen van steen aanbidden. Dat de menschen hun dwaasheid niet inzagen, hè? De levende, goede God niet erkennen en wel zulke prullen, waar geen sikkepitje leven in is. Maar dat kwam, doordat God zulke menschen d'r verstand benevelde, zoodat ze de eenvoudigste dingen van de wereld niet inzien, die ieder, die niet blind is, in het oog springen. Zulke menschen

kunnen dan ook nooit zalig worden. En dat is een heele troost voor een gewoon mensch, die in dit leven bij zulke menschen in heel wat ten achtere staat: dít hebben ze op hen vooruit, de verzekerdheid van het eeuwig leven. En die verzekerdheid zou de juffrouw voor al de schatten der aarde niet willen ruilen.

Martha werd nieuwsgierig. Als ze den heer den trap hoorde afgaan, schoof ze het raam op, om hem te kunnen nakijken. Maar hij zag er gewoon uit: hij droeg een grijze overjas en een donker-grijzen broek. Zijn gezicht kon ze van bovenaf niet zien door den breeden rand van zijn hoed. Alleen zag ze, dat hij een blonden knevel had.

Ze zou hem wel eens van nabij willen leeren kennen. Maar dan moest er iemand bij wezen, voor geen geld zou ze alleen niet hem op de kamer willen zijn. Ze werd er griezelig van als ze er aan dacht. Haar hart klopte dan van ongerustheid.

Op een keer, dat ze weer aan hem zat te denken, riep een brievenbesteller aan den trap: de Graaf! - De juffrouw scheen niet op haar kamer te zijn, want er ging niemand den brief aannemen. Daarom deed Martha het. Henri de Graaff, met twee f's. Het sprak van zelf, dat hij zoo heette, vond Martha. Hoe zou hij anders heeten? En het was haar, of ze al lang zijn naam wist. Een half uurtje later hoorde ze de juffrouw thuiskomen. Ze ging haar den brief brengen. Juffrouw Baak was op de voorkamer en vraagde, of Martha nu niet en passant de kamer eens wilde zien. Ze moest het bed opmaken. - Ze wees Martha, dat er boeken bij waren met potjeslatijn en hebreeuwsch en grieksch. Niet, dat ze die talen zoo goed uit elkaar kon houden, - ze raadde er maar naar want ze verstond niets als haar moedertaal. Dat was al welletjes, vond ze, méér was maar ballast. Martha zag aan den muur o.a. een groote gravure hangen: Christus voor Pilatus. Boven een bureau hing een wapentropée van revolvers en degens.

- Dat is weer zoo'n aardigheid van hem, zei de juffrouw, toen ze zag dat Martha er naar keek: Een paar dagen

geleden zijn die sabels en die kleine geweertjes thuis gebracht. En toen 's avonds zijn er nog een stuk of vier van die andere snuiters gekomen en toen hebben ze zóó'n leven gemaakt, met stampen op den vloer of ze het huis wouen afbreken, dat de menschen van beneden kwamen klagen, want die kunnen niet velen dat je met schik je voeten verzet. Maar toen liep het dan ook de spuigaten uit. Ik zei het nog tegen mijn zoon: je zal ze meteen is van beneeë hooren komme, zei ik, en 't woord was mijn lippen nog niet uit of daar had je 't. Toen is meneer zelf naar benee gegaan om zijn ekskuses te maken. Het zou niet meer gebeuren, zei hij. Hij had niet gedacht, zei hij, dat er menschen woonden. Voortaan zou hij op een andere plaats schermles nemen, zei hij. Zoo is hij. Verleden week snauwde hij een bedelares af, die hem wat vroeg juist toen hij den trap op wou gaan. Maar pas was hij boven of ik hoorde hem als een razende naar beneden vliegen. Ik denk zoo in m'n eigen zelvers: wat gaat i nou beginnen? Ik kijk uit het raam en jawel hoor! Daar loopt i in zijn bloote hoofd op een drafje het wijf achterna. Hij gaf ze wat en niet weinig, want het mensch stond te buigen als een knipmes. 't Was zonde van het geld, want wat je aan zulke schooiers geeft kan je evengoed in 't water gooien. Dat zei ik 'm dan ook, toen i weer boven was.

- En wat zei híj toen?

- Wat híj toen zei? 'k Zal sterven als ik het weet. 't Was zoo erg boekerig...

Plotseling hield ze op, want ze zag Henri binnen komen. Hij had alles gehoord. In de drukte van het gesprek was hij ongemerkt naar boven gekomen en de deur stond open.

- ‘Als we het een of ander doen, juffrouw, dan weten we nooit van te voren of we goed of kwaad doen. Wat kwaad bedoeld is, werkt soms ten goede; wat uit goede oogmerken gedaan wordt, ten kwade. Maar het is betrekkelijk beter de risico te loopen iets kwaads te veroorzaken dan het goede daarom alleen na te laten.’ Zoo iets zei ik toen. 't Was erg boekerig, zooals u daar terecht zei.

De juffrouw gichelde verlegen en ontweek zijn blik. Met veel gebaren vervolgde hij redeneerend:

- Maar al dadelijk stuiten we op den vraag: Wat ís goed... Maar ga zitten dames, asjeblieft, en vergeef mijn lompheid, dat ik u deed schrikken door mijn ruw binnenkomen. Ik vraag dus: wat is goed?

Hij ging met zijn arm op den schoorsteen staan leunen en gesticuleerde met zijn linkerarm. Zijn gelaat was onder het spreken onophoudelijk in beweging, telkens wisselde het van uitdrukking. Soms hadden zijn oogen dien starenden blik, die met-zichzelf-redeneerende personen hebben, en een oogenblik later lachten ze met fijne spot om zinnen, die hij verzweeg. Zijn spreken was zenuwachtig, hij gunde zich soms den tijd niet om zijn zinnen af te ronden; dán weer sprak hij met nette, bedaarde zinnen.

Juffrouw Baak, die aarzelend was gaan zitten, zei grinnikend:

- Wat goed is, meneer? Wel, als je niet moordt en niet steelt...

- Een negatieve bepaling, juffrouw! En wat is úw opinie?

- Goed-zijn is willen zijn als God is, zei Martha aarzelend en verlegen.

- Als God is. Aangenomen dat God ís, hóe is hij dan? De joden zeggen: Hij is een naijverig God; hij beschouwt de zondaars als zijn persoonlijke vijanden en rust niet voor hij die arme menschen in het stof zijner voeten vertrapt heeft. Hij bezoekt de zonden der vaderen aan de onschuldige kinderen, tot in het derde en vierde geslacht...

- Gunst meneer! Maar dat zeggen de jóden ook maar en die zijn verdoemd.

- Het staat in het oude testament, juffrouw, zei Henri.

Martha knikte heel wijs met haar hoofdje.

- *Ik* heb goddank niks met het ouwe testament te maken, ik ben roomsch, God zij geloofd en gedankt!

Henri maakte een ironische buiging en ging voort:

- De Christenen? Die hebben wel een hoofd vol denkbeelden over de ware natuur van Jezus, en plukharen met elkaar over den physischen toestand van zijn moeder, maar

over God den Vader zijn ze niet in 't reine. Die hebben ze heelemaal vergeten, zoodat ze nog maar alleen heel vage ideetjes van hem hebben. Zeg, juffrouw, biecht eens eerlijk op, hoe stelt ge u God voor?

De juffrouw kreeg een kleur, werd boos, hakkelde, wou opstaan, ging weer zitten, zei: Is dat nou een vraag? - maar eindelijk wist Henri haar toch een soort persoonsbeschrijving te ontlokken. Het kwam toen uit, dat ze zich God den Vader voorstelde als een oude pater met een wit koorhemd aan en een dik boek in zijn eene hand. In het eerst zag ze zelfs twee kleine horens op zijn hoofd, maar herinnerde zich nog tijdig, dat die meer eigen waren aan Satan, zoodat ze dat deel van haar beschrijving weer introk. Martha kon niet denken op dat oogenblik: zij was versuft en verschrikt, maar spoorde zichzelf aan, voor haar overtuiging uit te komen, zooals de Hugenoten.

- God is de Vader van ons allen, zei ze met geestdrift; zie de lelien des velds, ze zaaien niet, ze...

Henri keek haar verrast aan. Dadelijk stond zijn gezicht weer ernstig en met iets weeks in zijn stem zei hij:

- Ge weet niet wat ge zegt. Zie duizenden onzer naasten: ze zaaien, ze ploegen in het zweet huns aanschijns en loopen met leege magen rond. En hun kinderen sterven een langzamen hongerdood. Ik kan me begrijpen, dat de lieden die zonder werken het vette der aarde genieten en die heel Egypteland meenen te zien als ze in hun vleeschpotten turen - dat zulke lui zoo iemand die Almachtig is en dat toelaat Váder noemen, maar de slaven die van uien moeten leven en overdags aan de reuzige piramiden moeten werken... Het leven kan ons dus niet leeren, hoe God is... Als ík dan ook God was - juffrouw, u hoeft je vingers niet in je ooren te stoppen, anders maak je ze nog grooter - als ík God was, zou ik niet veel óp hebben met menschen die me flikflooiden dat ik zoo'n goeien kerel ben, als ik hun dat nooit had laten merken. Ik zou kwaad op ze worden en ze doodtrappen, want ik zou denken dat ze me voor den gek hielden. Maar wacht eens... misschien ís Hij er wel toornig om soms.

Vandaar misschien de rampen die den vromen sukkels treffen en die die verblinden voor een teeken houden, dat ze boven in een goed blaadje staan. Wat zal Hij soms vloeken, als hij ze dan nog ziet danken. Sta jullie me nou te besabelen of hoe is het? zal hij denken. Ik hield het niet uit, hoor, sakkerloot, als ik er de macht toe had, gaf ik het heelal een trap, dat het in brokken uit elkaar spatte, en dan lachte ik me zelven dood van de pret.

En Henri begon zoo vreemd en luid te lachen, dat zijn twee hoorderessen huiverden.

Ze zaten als gebiologecrd, Hij merkte dat ineens op en zeî op zijn gewonen toon:

- Maar wat sta ik hier theologie te verkoopen. Vergeeft me, u zult me wel voor een lomperd houden, die het woord alleen wil hebben. Kan ik u soms in het een of ander van dienst zijn?

- Nee, stotterde juffrouw Baak; ik... we... we stonden zoo te praten, ik en Martha,... 'k bedoel Martha en ik, en toen... zei 'k zoo tegen haar... Zeg, meneer, zeg ú nu eens wie die dame met dat hertje voorstelt.

Henri zeî het haar zoo goed als het ging. Hij merkte dat ze verlegen was en ging daarom naar de ruggen van de boeken staan kijken.

- Wel bedankt voor uw inlichtingen, meneer, dat was het zjuust dat ik Martha vragen wou. En daarom waren we op uw kamer. U neemt dat toch niet kwalijk?

- Volstrekt niet, ik zie niet, wát er kwalijk te nemen is... Bovendien, juffrouw,... kwam u om te stelen of om te moorden?

- God bewaar' me, meneer, 't is zonde.

- Dan deê u goed, zooals u straks zeî. Goed is als je niet steelt, niet moordt...

De juffrouw kreeg een kleur en gichelde.

- U kan zoo raar uit den hoek komme!... Is er nog wat van uw dienst?

- Op 't oogenblik niet, juffrouw. Maar 'k jaag u niet weg.

Nee, maar ze had nog zooveel te doen.

Martha had op 't oogenblik wel duizend mijlen ver weg willen zijn. Ze voelde, dat Henri de praatjes van de juffrouw doorzag. Dat het mensch dat zelf niet inzag! Ze was blij, toen ze de kamer uit was. Bah! Die roomschen waren toch slechte menschen, echt valsch, net zoo als haar moeder zeî. Behalve haar vader, maar die was een uitzondering.

Henri zeî tegen zichzelf: Wat heb je je weer bespottelijk gemaakt, mislukte Socrates. - En hij nam zichzelf in het ootje.

Op het portaal fluisterde juffrouw Baak Martha toe: Zou hij wel recht snik zijn? Was dat nou praat van een wijs mensch! Hij doet meer van die gekke dingen. Zoo heeft hij allerlei fleschjes in huis, net of hij zoo'n stuk van een dokter is. Als er maar geen vergift... maar dat 's waar, dan moet er opstaan: uitwendig gebruik of: vergift, en dat staat er geloof ik, niet op. Enfin, het gaat me ook niet aan. Ieder moet zijn potje maar koken zooals hij 't eten wil. Maar 'k zal er toch mijn biechtvader eens over spreken. 'k Wil er mijn ziel niet aan wagen. Zoover ik weet, gaat hij nooit naar kerk of kluis. En een kerkboek zie je op zijn heele kamer niet, zag je wel?

- Een bijbel zag ik staan. 't Stond er met groote letters op: Ouwe en Nieuwe Tes....

- Dát zegt niets, dat kunnen juist van je ergste zijn, dat zijn ketters... maar dat 's waar ook, je bent zelf griffermeerd. 'k Moet er toch den pater eens over spreken, die zal dat varken wel wasschen. ‘Als ik God was’ hoe durft een gewoon mensch dat te zeggen!...

Het deed Martha plezier, dat hij een bijbel had. Maar ze had wel gemerkt dat hij niet aan God geloofde.

Heerejé, nu wist ze nog niet eens, hoe die heer er uitzag: ze had hem niet durven aankijken.

VI.

Soms betrapte Martha zich op den wensch, dat ze door een gaatje in den vloer kon zien, wat Henri uitvoerde. Ze

hoorde hem soms verzen opzeggen of liederen neuriën en door zijn kamer loopen: een, twéé, een, twéé, tot laat in den nacht. Eén zijner voeten zette hij iets harder neêr dan de andere, maar hij was toch niet mank. Deden alle menschen dat dan? En ze begon den volgenden dag door haar kamer te loopen, om te hooren, of zíj óók haar eene voet harder neerzette dan de andere. Waar zou hij aan denken, als hij zoo door de kamer liep? Jammer, dat hij niet aan God geloofde Geloof is een gave, zei haar moeder altijd. Die niet gelooven zijn voorbestemd.... maar dat zou toch jammer zijn. Als ze maar wat meer wist, dan zou ze eens met hem praten. En ze dacht aan de predikanten van wie in haar boekjes werd verteld. De ongeloovigen mochten praten als Brugman, - allen werden door den predikant van de bank gepraat. Deze ging gewoonlijk heel slim te werk: Hij liet ze eerst uitpraten en dan zei hij: Maarr.... en dan záten ze: En ze bekeerden zich en werden zélf verkondigers van het ware geloof en traden op tegen de zonden der wereld en verpletterden den kop der slang. Die slang is eigenlijk de duivel. Uit het paradijs weet je, Genesis zóóveel. Maar nu moet men dat ook zoo verstaan, dat er ook alle ongeloof en twijfel mee bedoeld wordt. Twijfel dat is, als je niet weet, of er een God is ja of neen. Martha kon zich haast niet voorstellen dat er twijfelaars en ongeloovigen wáren. Het is een uitgemaakte zaak, dat God er wél is. Vanwaar anders de zon enz.? Je grootste geleerden hebben het bewezen, dat God er ís. Men moest níets of heel véél weten om dat in te zien, had ze wel eens gelezen. Maar een kind wíst het wel, het lag immers voor de hand? Wat hadden de menschen er dan aan, om het te ontkennen? Hoogmoed en verblinding, niets anders. De menschen vergaten dikwijls, dat ze al hun talenten van God kregen en er later rekenschap van moeten geven, wat ze er mee gedaan hebben. En in plaats van dankbaar te zijn, gingen ze er onzen lieven Heer nog mee bestrijden, dat was slecht. Of... ze weten niet wat ze doen. -

Zoo redeneerde Martha soms. Ze ging langzamerhand ge-

looven, dat zij uitverkoren was, om dit dolend schaap te redden. Maar hoe hem te spreken te krijgen! En hij was zoo geleerd! - Ze leerde al de godsdienstige gesprekken uit haar boekjes uit het hoofd, om er later tegen hem gebruik van te kunnen maken. Maar ze zág hem zelfs niet meer. Hij scheen haar geheel vergeten te hebben. - Met al zijn geleerdheid was hij toch niets. Wat is het aardsche leven? Een spanne tijds, en dan staan we voor Gods aangezicht. En Die is zóó oneindig wijs, dat de knapste mensch bij Hém vergeleken even weinig weet als de domste. En dan die groote eeuwigheid, endeloos, ein-de-loos. In de hel of in den hemel. - Haar voorstellingen van de hel en van den hemel waren vaag. Ze wist alleen, dat er niet gewerkt werd en dat de verdoemden in groote vuren lagen te gillen. Groene duivels met staarten en horens en paarde... voeten en met zwembroekjes aan porden die vuren van tijd tot tijd áan. - In den hemel? Ze wilde er niet over denken, maar God moet zeker voor Zijn zaligen iets extra's bewaard hebben. Dit gaf ze zichzelf ten antwoord op den even opkomenden vraag, of het wel de moeite waard was in den hemel te komen. Maar telkens kwam die vraag terug. Wat zouen ze in den hemel doen? Zingen! Nu ja, maar je kan toch maar niet aan één stuk zingen! Maar wat anders? En Martha kon zich niets voorstellen, dat haar altijd en altijd genoegen zou doen. Eens, toen ze er lang over had zitten peinzen, was het alsof een stem fluisterde: Wel, er is geen hemel! waar zou die voor moeten dienen? - Ze schrikte er van. Dat was de stem van den duivel, liet ze maar oppassen. Dát is toch in allen geval wáár: als je niet in den hemel komt dan ga je naar de hel. En van de hel had Martha heel wat duidelijker voorstelling, al was het maar een zamenlapsel van een bakkerij en een glasblazerij, die ze wel eens gezien had. - In haar droomen zag ze wel eens na zulke overpeinzingen den duivel, die zijn lange roode gespleten tong en zijn klauwen naar haar uitstak. Ze werd dan van angst wakker en trok de dekens over haar hoofd en ze nam zich dan voor, over zulke dingen niet meer te denken. Ja

zeker, ze gelóófde nog wel aan een hemel, net zoo goed als aan de hel.

VII.

Vroeger, toen ze nog school ging, moest ze alle Dinsdagavonden naar katechisatie, in het Oude-Mannenhuis. Als ze boven mochten komen, stommelden de kinderen met veel lawaai en gegil de trappen op, om den collegemeester te ‘pesten.’ Onder het aflezen der namen hadden de jongens er plezier in om met hun voeten te schoffelen, en allerlei dierengeluiden te maken.

De collegemeester werd er woedend om en sloeg wanhopig met zijn langen stok op de lessenaar of op de stapels bijbeltjes, dat de vlammen der kaarsen op en neer dansten. Zijn handlanger, de ‘oppasser,’ peunde deze en gene met zijn te korte linkerarm in hun rug. Als de bijbels uitgedeeld waren, één voor twee kinderen, moest ieder op zijn beurt een stukje lezen en de collegepreut deed er uitleggingen bij, b.v.: Jezus is de Middelaar van het ouwe ver...bónd en het nieuwe ver...bónd - Jezus beval, dat de kinderkens bij Hem moesten komen; daarmeê gaf hij te kennen, dat groote geleerdheid de menschen hoogmoedig maakt en ongeschikt, om het rijk des Vaders te beërven enz. - Van tijd tot tijd staakte hij zijn uitleggingen even en verdween dan in een kast. Kwam hij weêr te voorschijn, dan likte hij zijn lippen af en wenkte den oppasser, om in de kast te gaan. Na een uurtje waren beiden erg vriendelijk en ongevoelig voor de plagerijen der jongens. De collegemeester-zèlf had het met dubbelslaande tong over het zoenbloed van Christus, waardoor de zonden der wereld weggewasschen werden, zoodat de ziel van den mensch, vóór Hem bevlekt met de erfzonde, witter werd dan pas-gevallen sneeuw. Dan gaf hij tot vervroolijking raadseltjes op, b.v.: Wat is de beste zeep? De jongens kenden zijn stokpaardjes op hun duim maar raad'den opzettelijk mis. Dan zei hij na een poosje met een zegevierenden lach: Wil ik het maar zeggen? Luister: Het bloed van Christus. - En dan ging er een schaterend gelach op, dat

hij met een wezenlooze lach stond aan te hooren. Martha luisterde naar 's mans woorden met kinderlijk vertrouwen en ergerde zich aan de jongens die hem uitlachten en ‘klare jenever!’ riepen. De jongens staken hun vingers in de gaten in de lessenaar, waarop de kaarsen stonden en lieten de kaarsen dan zoo flikkeren. Dan riep de collegemeester tegen den oppasser: Gansemeier, Gansemeier, wat flikkert die kaars weêr, snuit 'm dan toch! - De jongens schaterden het dan uit.

Martha kon daar kwaad om worden. Het kwam haar vóór, dat men in hém God bespotte. Eens had ze hem met tranen in haar oogen na afloop der les gezegd, dat ze heusch niet meêdeed en in dronkemansgulheid had hij haar toen een cent gegeven. Ze had hekel aan de anderen. Die, als ze aan de deur stonden te wachten, vertelden allerlei profane anekdoten b.v.: Iemand zou zijn stervende vriend tot troost wat uit den bijbel voorlezen. ‘Waar moet ik beginnen?’ vroeg hij. ‘Begin maar met het begin’ zei de zieke. En de trooster begon: ‘Deze en alle andere soorten van bijbels worden met privilegie van Hunne Hoogmogenden uitgegeven bij....’ De stervende zuchtte: ‘Dat doet me goed, o wat doet me dat goed.’ - Of: Een dominée vroeg eens aan een meid, die met een bakker vrijde: ‘Wat is je eenigste troost in leven en sterven?’ De meid antwoordde: ‘De knecht uit den gloeienden oven.’

Toen Martha van school was, moest ze op kathechisatie bij een dominee. Haar moeder had college-gegaan bij dominee Oosterzee en sprak steeds met lof van hem. Hij maakte er werk van, zei ze altijd. De andere blijven bij hun preeken zoo kalm alsof ze een theepraatje houden. Hij niet. Hij stond altijd op den kansel te dampen als een otter en na afloop was zijn zakdoek druipnat van het zweet. En zijn gebaren! 't Was of hij het de schare in wilde gíeten met een paplepel. Zóó mocht zij het. Bij hun lurven moesten de menschen maar in den hemel gesléépt worden, als ze niet goedschiks wilden. Ze had wát een spijt, dat Martha niet bij hem op college kon gaan; want hij was nu professor

in Utrecht. Martha moest in godsnaam maar bij een andere dominée gaan, er zat niets anders óp. Maar Martha moest haar moeder telkens vertellen, wat de dominée geleerd had en dan werden zijn leeringen gecorrigeerd, als 't noodig was. Helaas! de wolven waren in schaapsvachten de lammerkooi binnengedrongen. Zij, die de wacht moesten houden, waren ingeslapen. Ze sprak soms op zóó afkeurenden toon, dat Martha allen eerbied voor dominées verloor, want een kind generaliseert en kent geen uitzonderingen op den regel. Ze deed met de andere meisjes mee, als die op de dominées afgaven: Ze waren goed in de soep maar taai in de kook. Het was met hen: Hoor naar mijn woorden, maar doe niet naar mijn werken. Vooral hadden ze onder elkaar schik in een rijmpje, dat al de rotterdamsche dominee's in één adem noemde: ‘Ga je meê, zei dominee Oosterzee, Naar de lezing van dominee Theesing? - 'k Zou je danken zegt dominee Franken’ enz. Martha verkneukelde zich, als de jongens den dominée vastzetten: Gingen er ook ijsberen in den Ark, waar had Noach die dan vandaan? - Welke geslachtslijst van Jezus is de goede: die in Lucas of Mattheus? Martha zag met een soort medelijden op hen neêr. Ze waren blinde leidslieden. Ze hadden den waren geest niet. Ze kende niet eens den bijbel uit hun hoofd. -

Haar moeder zat 's zondags onder de preek aanhoudend: neen! te knikken en sloeg dan met haar vingers op haar bijbeltje alsof ze zeggen wou: Daar staat het heel anders en daar hou ik me bij, al praat je als Brugman. Je kunt mij geen knollen voor citroenen verkoopen hoor! - Bij het uitgaan van de kerk maakte ze eens kennis met een oud vrouwtje, dat een warmen stoof onder haar schoudermantel droeg en in de kerk een schildpadden bril op haar neus had gehad. Haar mond stond altijd open en als ze sprak, beefden haar lippen. Ook zij had afkeurende gebaren onder de preek gemaakt en daarom sprak Martha's moeder haar aan. ‘Het was treurig met de kerk tegenwoordig. Het licht werd onder de korenmaat gezet. Geen hartig woordje hoorde je er meer 't was alles even laf. Dat waren geen ijverige arbeiders in,

den wijngaard des Heeren. O, als de Heer kwam en hen slapende vond! Onnutte dienstknechten, die op den dag des Oordeels, als de wan het koren van het kaf scheidt, uitgeworpen zouden worden.' Zoo spraken de twee vrouwen.

Sinds ging het oude vrouwtje elken Zondagmiddag meê en bleef thee drinken. Dan zaten ze over den godsdienst en de tegenwoordige wereldschgezindheid te praten. En Martha had altijd ijverig meegedaan, want ze was goed in den bijbel thuis.

Maar in den laatsten tijd ijverde ze zoo niet meer. Ze stelde er zoo geen belang meer in, in die ondergeschikte punten, waarover de twee vrouwen spraken. Al dat zemelen gaf niets, men moest doen, wat in den bijbel stond en er wat minder over praten, vond ze. Het oude vrouwtje praatte eens over 'het ware geloof.' Martha, die in een stemming om anderen tegen te spreken was, vraagde, hoe ze wist, dat ze 't ware geloof had. De twee vrouwen keken of ze het te Keulen hoorden onweeren. Toen nam het oude vrouwtje heel bedaard een snuifje, zoo heel erg zeurig bedaard, dat Martha haar een klap wilde geven, hoewel dat heel ruw en jongensachtig zou zijn. In plaats dat het mensch een antwoord gaf op haar vraag, ging ze op teemerigen toon zitten zeuren, over 'hartenverdervers' en meer van die poespas, waar je niets mee bewijst. Martha was zeer strijdlustig en trachtte het vrouwtje tot den strijd te verlokken, maar deze ontweek dien arglistig. 't Was een akelig mensch.

Sinds dien tijd hoefde Martha niet mee naar katechisatie. Ze moest haar zielevoedsel zoeken in de zondagsche gesprekken der vrouwen en in de kerk van de gemeente onder 't kruis, waar haar moeder voortaan heenging. Martha had niet veel eerbied voor den voorganger dier gemeente, die turfboer geweest was. Ze wist het even goed als hij, wat in den bijbel stond. En wat betreft, dat op dien man de Geest neergedaald was - nu, als de geest nederdaalde op turfboeren dan kon hij evengoed neerdalen op Martha. Je moest het maar gelooven, een goed geloof en een kurken ziel, dan kan je drijven.

Bijbelteksten werden nu voor haar niets als argumenten, Maar telkens vond ze een tekst, die een andere weersprak.

Tweede hoofdstuk.

I.

Op een wintermiddag zat Martha voor het raam. Haar oogen schemerden van de witte sneeuw, die op straat en op de daken lag. Gedachteloos tuurde ze de zwarte gestalten der menschen na, die haastig voortkropen als groote beesten. In de verte klonk het droomig getinkel der bellen van de paarden vóór de rijtuigen. Plotseling stond Martha op en veegde den wasem van de ruiten: in het spionnetje zag ze een meisje aankomen, dat op school altijd met haar in dezelfde klas had gezeten, en dat ze op katechisatie had weêrgezien. Cato Vermeulen heette ze. Naast Cato liep een klein meisje, dat een grooten spanen doos droeg en haast niet voortkon. Martha zag, dat Cato het meisje wenkte te blijven wachten. Een oogenblik later hoorde ze beneden kloppen, en toen daar niet werd opengedaan, iemand den tweeden trap opkomen en zacht op háár deur tikken.

Het was Cato.

- Heere, woon jij hier? Wel wel! Zeg, weet je hier ergens een meneer de Graaf wonen?

- Beneden - vóór. Wacht, ik hoor de juffrouw al. Ze is zeker even weg geweest.

- Ik kom dadelijk weer bij je. 'k Mot effe dát afgéve. - En ze toonde een pakje in een krant gewikkeld.

Ze kwam met het meisje een oogenblik later terug. Op den trap hoorde Martha haar zeggen: Stommel toch zoo niet, sukkel, je zal de doos kepot stoote. Hei, pas toch op. Ik had je maar liever benede motte late wachte, ezelskakebeen.

- Daar ís ik! En nou kom ik een oogenblikje prate.

Ze liet het meisje, dat een vuurroode kleur had en erg

erg hoestte en hijgde, den zwaren doos neerzetten. Martha had medelijden met het kind en gaf het wat te drinken. Ze hoorde van Cato, dat dat loopmeisje voor een schelling per week alle dagen van 's morgens achten tot 's avonds tienen - en Zaterdagsavonds nog later - den heelen dag kostumes en hoeden moest wegbrengen en naai-benoodigdheden halen. Een schelling! Ja, maar er werd op fooitjes gerekend, als ze bij een rijke mevrouw moest zijn. Doch de dienstmeiden hielden heel dikwijls die fooitjes voor zichzelf of soms gaven de mevrouwen niets.

Martha had de kachel opgestookt.

- Ik ben nou bij juffrouw van den Bosch, in de * straat. Káátje-hier moest een mantel wegbrengen en toen vroeg de juffrouw of ik ze niet is hellepe wou. Nou ik vlieg graag is uit, maar ik heb geen puf om met dien doos te loopen. En 't zou ook niet te dikwijls motte gebeuren, daar zou ik mijn juffrouw lekker voor bedanken hóór! Ze zou het wel willen - dat haalde voor haar een schelling in de week uit, maar ik zag ze liever.....

Er werd gesproken over alles en nog wat. Cato liet Martha den mantel zien, een czarine van zwart diagonaal laken, met motieven van passement en van voren gegarneerd met bont. Hij was voor mevrouw de Lange op den Westersingel en kostte bij de dertig gulden. Cato vertelde - en het loopmeisje bevestigde het - dat haar juffrouw ieder vóór- en najaar naar Parijs ging. De kostumes, die ze afleverde, waren dan ook zoo goed als parijsche, alles even élégant. - Het was heel prettig op den winkel. Niet, dat de juffrouw een plezierig mensch was, maar werksters en leerlingen maakten pret onder elkaar. De kostumes werden door de naaisters aan huis gemaakt. Cato zat bij de dames, die ondergoed en hoeden maakten, behalve juffrouw Vervoort, die mantels vervaardigde. De czarine had ze óók gemaakt. Gut, het was zoo'n knutsig kamertje, waar ze op zaten. Cato wou later ook kostume-naaister worden, daarom nam ze nu kniples voor 50 ct. per week op de Nieuwehaven. Haar ouders hadden goddank niet noodig, dat ze geld thuisbracht. Kostuum-

naaisters verdienden grof geld. Wél werd je soms afgejakkerd. Eergisteren werd een rouwkostuum besteld voor mevrouw Parel en toen moest de naaister den geheelen nacht opblijven. Ze was expres naar den winkel gekomen om alles bij de hand te hebben. Juffrouw Vervoort had haar moeten helpen. Die juffrouw Vervoort sprak fransch of 't zoo niets was. Ze ging dan ook altijd met de juffrouw naar Parijs, want die kende net zooveel van 't fransch als haar kat, al wou ze 't niet weten. Meer dan: oui en non, wist ze er niet van. Cato ging binnenkort óók fransch leeren, want het staat zoo voornaam en komt je al licht te pas. Gut het was zoo prettig op den winkel. Die Zwartje, dat was de bijnaam van juffrouw Vervoort. - Zwartje was altijd zoo lollig en altijd met de juffrouw aan 't harrewarren. Ze liet zich waarachtig niet op haar kop zitten.

Ten slotte vroeg Cato, of Martha geen zin had...

- Me dunkt, 't mot zoo vervelend wezen, hier dag an dag te zitten. Wil ik de juffrouw er is over spreken?

- Ik moet het eerst an moeder vrage. 'k Zou heel graag wille, want vervelend is het hier.

- Nou, zie maar 's, dan kom ik van de week nog wel is hoore. 'k Mag het lijê. Hoe meer ziel hoe meer vreugd. Maar nou zal het m'n tijd worden, want de juffrouw heeft gevraagd of we gauw terug zouen kommen. Er is veel werk op 't oogenblik.

Op straat wuifde ze Martha nog een paar keer toe. Martha zag haar na zoolang ze kon. Het loopmeisje kwam een paar stappen achter haar aantippelen, en bezweek bijna onder haar vracht. Cato liep zoo trotsch als een doffer. Ze was toch veel sterker dan het arme kind, waarom droeg zíj de doos niet! Dat was niet mooi van haar.

Martha dacht er den heelen middag over na, hoe ze het plan aan haar moeder zou voorstellen. Ze begreep, dat die haar niet zoo gauw toestemming zou geven. Ze maakte allerlei plannetjes en stelde zich het prettige leven op den winkel vóór. In haar ooren klonk, zooals altijd wanneer ze pleizier had, een mooie jubelende melodie, gezongen door

vrouwestemmen, zooals ze eens met haar moeder achter het Feestgebouw had gehoord. Maar dan opeens hield die óp en Martha dacht er over, dat er van alles niets zou komen. Ze werd zenuwachtig en verlangde naar haar moeders t'huiskomst, om maar gauw te weten, of ze mocht of niet. Ze telde de knoopen van haar lijfje: ja, neen, ja, neen, ja neen! Begon ze dus met ja, dan zei de laatste knoop neen! Maar - waarom zou ze ook juist met ja moeten beginnen? Dat kwam, omdat ze het lot wou dwíngen en dat wíl niet gedwongen zijn. Ze had met: neen moeten beginnen, want men moest zich altijd het ergste van iets voorstellen. Overdoen dus: neen, ja, neen, ja, neen ja! Zie je wel! de laatste knoop zei ja! - Zoo beproefde Martha het noodlot te bedriegen. Ze vergat de lamp op te steken en tuurde droomend in den vlam van den lantaren, die dicht bij haar huis stond. Vóór ze 't wist, bad ze: Goede God, wat zijt Gij toch goed! Ze deed dat uit gewoonte. Maar, vroeg ze nu, wat heeft God hier meê te maken? ‘In den grond is het niets dan zelfzucht, als de menschen zich verbeelden, dat God voor hun zorgt’ had ze meneer de Graaff eens tegen juffrouw Baak hooren zeggen, toen ze den trap af ging. En hij had gelijk! Wat ís een mensch toch, dat God zich expres om hem zal bekommeren? En 't was ook dwaas, te denken, dat Hij zou maken dat Martha op den winkel kwam. Als haar moeder er nu tégen was en daarvoor haar redenen had, waarom zou God dan vóór Martha tégen haar moeder partij kiezen?

Toen haar moeder thuiskwam, was de kachel uit. Martha zei dat ze in gedachten had gezeten en repte zich bedrijvig. Ze was - maar nu uit berekening - nog bedrijviger dan anders. Toen alles in orde was, vertelde Martha, dát en van wie ze bezoek had gehad en wat Cato van den winkel had verteld.

- En raad eens wat ze me gevraagd heeft, moeder!

- Of jij óók op den winkel wou komen! zei de oude vrouw droog, terwijl ze haar koffie slurpte.

- Juist geraje, moedertje! U mag nooit meer meê raden,

hoor! Ik vond het heel, heel aardig van Cato en ik heb haar gezegd, dat ú het óók wel goed zou vinden.

Haar hart klopte, terwijl ze haar moeder aankeek.

Neen, daar kon niets van komen. Haar kind uit huis laten gaan? Dat kón niet. 't Was al erg genoeg, dat 't na haar dood zou moeten gebeuren.

- Kind, geloof me, 't zou je tegenvallen.

- Tegenvallen, moeder? 't Kán niet akeliger zijn dan hier. O, moeder, 'k verlang zoo naar verandering, 'k verlang er zoo naar, moeder! U zal zien, dat ik dan heel wat opgeruimder en gezonder zal worden.

Dat was waar, dat 't hier vervelend moest zijn voor een jong meisje, den heelen dag. De oude vrouw werd nadenkend.

- En dan, ik zal op den winkel wel wat meer kunnen verdienen dan thuis en dan zullen we niet meer zoo arm zijn. Ik zou zoo graag willen, dat u niet alle dagen in weer en wind er uit hoefde, maar lekkertjes thuis kon blijven als 't koud is.

- Armoe is geen schande, kindlief!

- Maar wie zégt dat nou? Maar u zou het toch ook wel pleizieriger vinden als we het is wat beter hadden, hè?

En Martha haalde haar moeder aan en zei haar lieve woordjes.

- Nou, 'k zal er is op slape, maar late we er van avond niet meer over spreken.

Ze gingen vroeg naar bed, dien avond. Geen van beiden kon slapen. De moeder zag den toekomst donker in. Ze hoopte wel, dat Martha godsdienstig zou blijven; maar men kon nooit weten. Vele zijn de verlokkingen des Satans. Maar ze had laatst van een meisje gehoord, dat haar moeders huis ontloopen was, omdat ze, ook in zoo iets, haar zin niet kreeg. En nu was ze den slechten weg op gegaan, o God, bad ze: verlicht mijn verstand! - Ze had iets in Martha's stem gehoord, dat haar angstig maakte. En voor ze ging slapen, nam ze zich vóór, uit vrees voor erger toe te geven. En ze dankte God, dat Hij haar raad gegeven had en haar zwak verstand gesterkt. Tevreden sliep ze in.

Martha lag langer wakker. Ze hoorde meneer de Graaff door zijn kamer loopen. Eindelijk ging hij zitten. Zacht neuriede hij allerlei melancholische wijsjes. Had hij verdriet? Als ze maar wat meer wist en een dame was, zijn zuster b.v. dan zou ze hem raad geven. Ze voelde zich zoo gelukkig op 't oogenblik en daarom had ze veel medelijden met hem.

Het sloeg één uur buiten, half-twee, en nóg was hij óp. Wel neuriede hij niet meer, maar ze wist het, dat hij óp was, zoo goed of ze bij hem in de kamer was.

Eindelijk sliep ze in.

II.

Haar moeder gaf den volgenden morgen toestemming, op voorwaarde, dat Martha altijd recht door naar huis zou komen. Dan wou ze, als 't noodig was, haar wel zonder verdienste laten gaan, want ze begreep, dat Martha eerst zou moeten leeren. Leergeld betalen kon ze echter niet.

Een paar dagen later kwam Cato zeggen, dat Martha de volgende week kon komen. 'n Maandag zou ze haar om halfacht komen halen. Leergeld betalen hoefde niet, had de juffrouw gezegd, omdat Martha naaien kon. Zelfs zou Martha wel wat kunnen verdienen, maar de juffrouw moest eerst zien, wat ze kon, eer ze kon zeggen hoeveel.

Met ongeduld wachtte Martha den Maandag af. Iederen avond haast zei haar moeder, dat ze er zich nu zooveel van voorstelde, maar dat dat wel anders zou worden. Ze wás er nog niet. Het is niet alles, onder vreemden. Zíj wist wel, als ze niet moest, zou ze liever thuisblijven. Je werd begrauwd en besnauwd, nooit deê je iets naar de menschen d'r zin.

- Geloof me, kind! bij de menschen vin'je geen meelijë. Het is hard in hun handen te vallen.

's Zondags deed het oude vrouwtje óók een duit in 't zakje. Ze ging uit bakeren en kon dus over de menschen meêpraten. Ze zijn liefdeloos, hard, kwaadsprekend, enz. Martha kende het gezegde niet: ‘Verwantschapte ondeugden ontdekken

elkaar altijd,' maar ze vóelde toch zoo iets. Ze werd wrevelig, zooals iemand die zich door een ander het onvolledige van zijn geluk ziet aantoonen. Wat had dat mensch zich er meê te bemoeien? Martha híeld niet van die bemoeiallen, die een anders huishouden in de war brengen.

V.

De Maandag, waarop Martha naar den winkel zou gaan, was eindelijk gekomen. Ze was vroeg opgestaan, zooals naar gewoonte, en had thee gezet. Het was haar een liefhebberij, te zorgen, dat ze haar moeder een kop thee op haar bed kon geven. Nu had ze een lepeltje suiker in de thee gedaan, hetgeen anders slechts Zondags gebeurde.

- Meid, wat heb je nou gedaan? zei haar moeder goedhartig, toen ze 't proefde.

- Ik zal mijn best doen om gauw te leeren, dan kan ik het u alle dagen geven.

De oude vrouw zuchtte.

- Als u liever hebt, dat ik thuis blijf?....

Uit vrees voor een bevestigend antwoord voegde ze er haastig bij:.... 't Zou wel niet mooi zijn, want de juffrouw....

- Neen, kind, ik wil je niet terughouden! -

Zwijgend ontbeten ze. Martha dacht er over, dat ze met haar laatste argument oneerlijk was geweest. Het was niet om de juffrouw.... het was omdat ze zelf zoo graag wou. Maar ze wilde eerlijk zijn. Met moeite bracht ze er uit:

- Maar misschien zou de juffrouw er niet eens wat van zeggen. En in elk geval, ik ben toch vrij om te doen wat ik wil. Wil ik het dus maar door Cato laten afzeggen?

- Neen, kind, wie a, gezegd heeft, moet ook b zeggen. Nu spreek je zóó, maar later zou je er spijt van hebben, als ik de schuld was....

- Heusch niet.

Martha had er spijt van, dat ze zich met de zaak had ingelaten.

- Maar dát wil ik je zeggen: Blijf er niet tegen je zin. Als 't je niet langer bevalt, zal je het dan zeggen?

- Wat dat betreft, ik weet zeker dat het me wél bevallen zal.

Toen volgde er een lange stilte. Martha was zóó zenuwachtig, dat ze telkens naar de bestekamer moest. Het gerammel der kopjes en schoteltjes joeg stuipachtige schokjes door haar lijf. Telkens meende ze, dat ze Cato al op den trap hoorde. Het roode licht van de lamp hinderde haar, ze werd er slaperig door, meende ze, haar oogen vielen er van toe. Het was nog een ouwerwetsche patentolie lamp, met het groene, platte reservoir op zij. Martha stelde haar moeder vóór, de lamp uit te blazen. 't Begon flauw te schemeren. Overal in de straat waren de gordijnen nog neer, alsof er lijken in de huizen waren. Ze keek in het spionnetje. De straat zag er ongezellig hol uit en het eind er van doezelde weg in den lichten nevel.

Eindelijk deed haar moeder haar grooten grijzen doek om. Ze kuste Martha en had een traan in haar oogen.

- Ik hoop, dat we er later geen van tweeën berouw over hebben, dat is alles wat ik hoop, zei ze.

Toen ging ze heen. Ze, moest al om half negen bij iemand wezen. die aan het andere einde van de stad woonde.

Martha begon den-boel-op-te-ruimen: ze waschte de kopjes, nam het stof af en veegde den vloer aan. Vervolgens maakte ze zich gereed, om klaar te zijn als Cato haar kwam afhalen. Ze zette zich voor het raam en keek in de droevige straat. Misschien had haar moeder gelijk, dat ze haar niet wilde laten gaan. Ze had er spijt van, dat ze haar wil had doorgezet. Je weet maar niet... vreemde menschen..... en ze was niet gewoon aan andere menschen. Als het haar er eens niet beviel? Toch doorzetten, toch er nooit iets aan haar moeder van laten merken.

Ze deed het immers voornamelijk om meer te kunnen verdienen? om haar moeder een gerusten ouden dag te kunnen bezorgen? - Ze drong zichzelf óp, dat ze een offer bracht. Het rustige leven was nu gedaan. Ze zou nu onder

vreemden komen, die haar misschien hard zouden behandelen, ze ging een onbekenden toekomst te gemoet, vol rampen....

Er kwam leven in de straat: bakkerswagens klepperden voorbij, de gordijnen werden hier en daar opgehaald, de nevel trok op en de huizen stonden frisch onder den morgenhemel.

- Maar ze was dwaas. Niemand dwóng er haar immers toe. Vrijwillig was het, dat ze ging. En de juffrouw... nu ja, dat wist Martha niet, hoe die was, maar Cato had haar verteld, dat de meisjes onder elkaar veel plezier hadden. En Cato was er toch, die kende Martha, dus onder vreemden zou ze niet komen.

Langzamerhand werd ze vroolijker en ze betrapte zich er op, dat ze een orgeldeuntje neuriede.

Eindelijk hoorde ze Cato den trap opkomen, met veel beweging. Martha kon dadelijk meegaan. Ze legde den sleutel onder het matje op het portaal; want haar moeder had dat gezegd. ‘Een mensch kon nooit weten, wat hem overkwam en als dan de sleutel er niet was, kon je niet op de kamer komen. De oude vrouw wist vreeselijke geschiedenissen van den laatsten cholera-epidemie: de menschen gingen soms heel gemoedelijk de deur uit naar hun werk en een paar uur later werden ze stervende er ín gedragen. Ze vielen zoo maar op de straat neêr. De mensch is als gras.’

Jong-Amsterdam. Door Ph. Hack van Outheusden.

I.

Toen de Voorzitter van de Kies-Vereeniging *Amsterdam*, dezer dagen de overwinning door het bestuur behaald, vervolgde, en aan de oppositie eenige duidelijke wenken gaf hoe zij zich in de toekomst te gedragen had, wilde zij niet spoedig weer zijn, des voorzitters, zetel open zien, toen sneed hij, meen ik, de kaas van de verworven glorie in wat al te dikke hompen. Eigenlijk verlangde hij dat nog een ander besluit van de voorafgaande vergadering zou worden ingetrokken, en alzoo die bijeenkomst tot een farce verklaard worden, waarvan nu eerst de ernstige repetitie plaats vond. Vergis ik mij niet, dan maakten deze mededeelingen geen indruk evenredig aan hunne beteekenis, en de warmte in de zaal overtrof die in het gemoed van de hoorders. Zoo dit eene waarschuwing geweest is om niet te veel te vertrouwen op eene meerderheid, die men geen twee keeren achter elkaar met de alarmtrom op de been brengt, dan is zeker ook deze bijeenkomst voor de rechterzijde in de Kies-Vereeniging belangrijk geweest. Zooals alle rechter-zijden beschikt deze partij over een vlottende middenmassa en in den strijd is niet de fraaiste taak bestemd voor hen, die zich van

dit drijfhout wapenen maken; nog minder fraai is de houding van overigens serieuze menschen die bij zulke gelegenheid komen stemmen; in bosjes, als gerookte sprot, bij elkaar zitten, vast besloten om voor overtuiging even weinig vatbaar te zijn als deze nuttige visschen.

II.

Het is evenwel in deze bladzijden de plaats niet, om de historie van de gebeurtenissen waarvan hier een incident is aangestipt, anders dan bespiegelend te behandelen; en dit eerste paragraafje is enkel de herinnering aan een merkwaardig psychologisch moment in de ontwikkeling van een politiek geslacht, waarvan heden wij den naam voor de derde maal aan het hoofd van ons artikel stellen.

Den draad weder opvattende waar wij haar een vorige keer hebben losgelaten, zouden wij de rechtvaardigheid te kort doen, indien wij verzuimden ons te verheugen in de vorderingen van de denkbeelden die te dezer plaatse herhaaldelijk zijn betoogd. De verkiezing voor de Provinciale Staten heeft doen zien dat de beginselen van heden, de vooroordeelen van gisteren met succes gaan vervangen; en dat de taak die alle vrijzinnige lieden in het algemeen sedert Adam, en de Westersch-Europeesche beschaving meer in het bijzonder sedert den econoom Smith van dien naam, trachten te verrichten, namelijk het afschaffen van maatschappelijke voorrechten, allengs beter wordt begrepen door het vooruitstrevend Amsterdam. Evenwel blijven twee soorten van belangstellenden, zich verzetten tegen die eenvoudigste en gemakkelijkste toepassing van het gelijkheids-idee, de toelating van onze kerkelijke medeburgers tot de vertegenwoordiging van de burgerij. Niet gaarne zou ik de argumenten willen herhalen die in het belang van onze zaak bij vorige gelegenheden zijn aangevoerd, maar mogelijk is een kort onderzoek van de bezwaren die de twee partijen gemeenschappelijk en afzonderlijk blijven volhouden, eene betrekkelijk nieuwe bijdrage.

De conservatief-liberalen zijn het en de uiterste radicalen, de sociaal-democraten, die niets willen weten van hetgeen zij samengaan met de clericalen noemen, als zij bij uitzondering zachtmoedig gestemd zijn, maar waarover zij in den regel geheel andere woorden gebruiken. Die oude factor in de beschaving van dezen tijd, de afkeer voor het kerkelijke, hoewel zij in het leven-zelf een weinig heeft uitgediend, heeft nog een zekere drijvende kracht bij de meerderheid van onze ontwikkelde burgers als zij in deftige bijeenkomsten samenzijn, waar, zooals altijd bij de intellektueele middenklasse, de leuzen van een vorig tijdperk een tweede jeugd beleven. De Heer Kuijper heeft dan ook volkomen gelijk gehad toen hij te kennen gaf, dat verschillend kerkgeloof, zelfs het onderscheid tusschen óngeloof en geloof, tegenwoordig de menschen enkel nog in *côteriën*, niet meer in partijen verdeelde. Ook deze Heer Abraham weet waar de hartiger toespijs gehaald wordt, die thans den politieken maaltijd kruidt. De meeste van zijne liberale broeders missen dit doorzicht; en, al heeft ook de leider van de orthodoxen de ellebogen niet vrij genoeg om de vooroordeelen bij het gedeelte van zijne volgelingen, dat hij somtijds het stoere noemt - in tegenstelling met de soepele helft - geheel naar welgevallen op zij te zetten, van zijne en hunne openlijke aansluiting bij de nieuwe volkspartij is alleen de dátum onzeker. Indien zij niet op hare schreden terugkeert, zal de beschaving ook in dit hoekje van Europa er binnenkort aan toe zijn, om een eind te maken aan de ouderwetsche partijverdeeling van de Nederlanders. De voorloopig aangenomen houding van de liberalen tegenover het schoolwetsontwerp, doet zien dat zij al iets van hare nadering gevoelen. Men kan niet blijven doen of de wereld stil staat; alleen als men achteruit gaat loopen kan men eenigen tijd in dien waan verkeeren, maar dat houdt men niet lang vol. Zullen de liberalen zich nog lang tegen een meer constitutionneele samenstelling van de Eerste Kamer willen verzetten? Het is waar, men heeft hier te doen met stoelvaste colleges van provinciale autoriteiten, provinciaal in elken zin van het

woord, terwijl het bedrog, dat in hun bezigheid als kiezers voor den Senaat gelegen is, hoofdzakelijk boerenbedrog is. De groote steden willen wel anders, maar zij kunnen niet, en het eenige wat ons troosten kan is de overweging, dat het huis van leugen en onrecht voor den bewoner eindigt met te worden zijn graf en dat van zijn goeden naam. De laatste overwinning is te Haarlem behaald; en wat ik bedoelde als het nabloeien van eene verdorde phraseologie, is op dien schoonen zomerdag van de herstemming gevierd geworden in eene schitterende bijeenkomst, waar de keur van Haarlems liberale burgerij den lof heeft gezongen van eigen zotheid en men nogmaals dit oude lied heeft begeleid, als op de snaren van een versleten instrument, met de sedert lang vervalschte accoorden van vaderlandsliefde, vrijheidszin en vooruitgang.

In victories als deze is voor de tegenpartij zeker veel onaangenaams gelegen, en men komt er gemakkelijk toe om te meenen, dat het verschil tusschen de liberale en de kerkelijke côteriën hoofdzakelijk door persoonlijke gevoeligheid wordt onderhouden. Zij hebben daarentegen als onderdeelen van een maatschappelijke klasse, als leden van een bevoorrechten stand - de democratische sympathiën van sommige orthodoxe protestanten niet te na gesproken - te vele en te gewichtige belangen gemeen, om op den duur dit zwaarste ook niet het zwaarste te doen wegen. Al stond de beslechting van kerkelijke twisten niet op het programma van elke moderne samenleving, dan zouden evenwel de gevaren van het oogenblik eene aaneensluiting van de geheele anti-volkspartij noodig maken en ten gevolge hebben. Maar toch is persoonlijke gevoeligheid, noch blindheid voor deze gevaren, de reden die het voortbestaan der veete voldoende verklaart. Wel degelijk wordt aan de liberalen verweten dat zij, onder de zacht wollen vacht van verdraagzaamheid, eene wolfachtige begeerigheid ronddragen.

Eene brochure van een Katholiek Amsterdammer, die eerst tot opwekking van eene Katholieke kiesvereeniging is voorgelezen geworden, moet ieder wel overtuigen, die

meent dat de verdeeldheid van de regeerende klasse is een hersenschim en slechts eene verdeeldheid in schijn. Zij bestaat, die partijstrijd, al valt het moeilijk onze sympathie te laten medespreken in een geschil, dat loopt over de toewijzing van onrechtmatig verkregen goed. Hier stip ik aan wat de reden is, waarom de sociaal-democraten het geheele onderscheid tusschen clericaal en liberaal, een gemeene streek noemen. Laten wij niet verzwijgen dat zij gelijk hebben, altijd, indien zij de waarde van het betrekkelijke niet tellen. Rekent men dáarmede, dan is het overigens geen ingewikkeld vraagstuk om uit te maken wie het meeste kwaad op zijn geweten heeft. De geheele bezittende klasse kweekt hare voorrechten als een verzameling fraaie en nuttige planten in den algemeenen tuin, maar de liberalen geven alleen de schraalste struiken aan de kerkelijken en als beide partijen samen plukken van de vruchten, krijgen de kerkelijken dikwijls de steenen naar het hoofd. Men hoore den Katholieken kiezer: het bestaan van een hevigen partijgeest, zegt hij, moet tot onrechtvaardigheid leiden. ‘Begunstiging van welgevallige personen blijft niet uit, want hoe rechtvaardig een man ook zij, hij schenkt allicht eerder een betrekking aan den vriend dan aan den vijand, vooral als ze beiden aanspraken hebben, welke elkander niet ver ontloopen. Maar wée, wanneer gij met mannen te doen hebt, die in de politiek minder eerlijk zijn; die de partijzaak boven alles stellen. *Door dezen gaan de financiën en de mooie betrekkingen allen den weg op der partijschap. De kiesvrienden van invloed worden met rijke sinécures bedeeld, waarvoor zij wederkeerig hunne begunstigers hoog houden*. Ze zorgen wel, dat die er blijven!... En tot in de laagste klasse der ambtenaren kan men de begunstiging waarnemen. *Jan helpt Piet en Piet helpt Dirk*.’ (blz. 5). De strekking van deze klachten is geenszins dubbelzinnig. En wij hebben den auteur van de brochure reeds zeer goed begrepen, als hij eenige paginaas verder nogmaals ‘het bezorgen van staatsbetrekkingen, leveringen, baantjes’ rekent tot ‘de schreeuwendste onrechtvaardigheden’, die de liberalistische coterie onder hare getrouwen verdeelt. In de

schatting van dezen Katholiek treedt de Loge op als een geheimzinnige afdeeling van Eigen Hulp, een soort van coöperarieve verbruiksvereeniging, welker consumptie misbruik is. De vraag voor ons is niet naar de gegrondheid van deze bezwaren; in den kring van het bestuur van de voornaamste Roomsche kiesvereeniging worden zij blijkbaar gevoeld. Maar ik wenschte de aandacht te vestigen op hunne duidelijke beteekenis. Of is zij een andere dan de wensch en de hoop, dat in den privilegie-tuin de hekken die de clericale partij afsluiten, spoedig wat verder gehangen worden? En deze uitlegging is evenmin een insinuatie als een vermoeden. Men leest in de brochure op bladzijde 4: 'ik behoef mij zelven niet aftevragen wat in gegeven omstandigheden de Vereeniging *Recht en Orde* al zou doen als zij eens meerderheid werd. Zouden wij katholieken niet zeggen: Vijftig jaren hebben wij in onmacht en verdrukking onzer denkbeelden moeten doorbrengen, welnu: aan ons de beurt, en gestreden en gevochten tot de nu alvermogende coterie van het tooneel verdwenen is.' Wij zien dat deze woorden de laatste deur dicht doen, die nog eenigen twijfel aan des auteurs bedoeling zou kunnen doorlaten. Ote-toi de là, zegt hij, want ik wilde in uwe plaats in den warmen stal het goede voer uit de staats- en coterie-ruif halen. Ook wij, Katholieken, wij houden wel van sinécures en leveranties en betrekkingen en wij zien die met verdriet in uwe liberale koemagen verdwijnen. - Eerlijk beken ik de klacht over de verdrukking van de denkbeelden voor een wijze van spreken aantezien, en dit buiten eenig bezwaar voor de oprechtheid van den schrijver. Want, als in zijn betoog, dat hoofdzakelijk een practischen toeleg heeft, de grief wegens de intellektueele schade door de liberale vingervlugheid toegebracht, zoude passen, dan moest de bestuurder van *Recht en Orde*, behalve door een zeer appreciabele lust om het stoffelijke nadeel door zijne partij ingehaald te zien, ook nog bezield zijn door het verlangen om de triomfkreet, aan ons de beurt! op de gewetensvrijheid van de verslagenen toepasselijk te maken. Neen, de Heer Anderheggen - in tegenspraak, zegge men

duidelijkheidshalve, noch met den klank van zijn naam, noch met zijn eigen betoog - laat een ander eggen met dit bekende kalf; en de clericale-haters van onzen tijd zullen wel doen met deze brochure te lezen: mogelijk zullen zij voor het eerst van hun leven bemerken dat de zoogenaamde Katholieke partij niet zoo katholiek is als zij schijnt en, volstrekt niet alleen door afwijkende voorstellingen van het Hiernamaals of eene andere beschouwing van den Oorsprong van ons geslacht gedreven, wel degelijk aan het Tegenwoordige hare aandacht schijnt, onder de genoegens waarvan zij de baantjes en de financiën nadrukkelijk medetelt.

Nu weet ik dat de Katholieke wereld, naast flinke handelsmannen als dezen schrijver, andere, meer geëxalteerde en speciaal-politieke koppen telt, die in de eerste plaats hunne intellectueele belangen voor de liberalen in veiligheid willen brengen. In deze bladzijden is dikwijls gezegd waarom men ten dezen aanzien de gedragslijn van deze laatsten behoorde aftekeuren; en ik wil niet herhalen dat wij ons hoofdzakelijk verontwaardigd gevoelen door den geestesdwang, tot dusver aan de Nederlandsche clericalen gepleegd. Ook in kleinigheden komt het dikwijls uit, dat de niet-liberale bourgeoisie jaren lang achteraf gezet is. Het misbaar dat men van de overzijde heeft gemaakt, toen onlangs een leider van de anti-revolutionnaire partij door het kerkelijke kabinet is geridderd geworden, - de natuurlijkste en onschuldigste zaak van de wereld - verraadt hoe weinig men nog geneigd is de kerkelijken voor vol aan te zien. Dat de kerkelijken ook eens, op hunne beurt bij het vuur gezeten, de warmte uit de eerste hand kunnen krijgen, schijnt menig vrijzinnig brein nog niet te kunnen bevatten, en allerminst is men geneigd om onder de aanspraken van ‘recht en orde’, eene ridderorde voor Dr. Kuijper te begrijpen.

Ik zeide reeds dat bij de sociaal-demokraten de geneigdheid niet groot is om in deze geschillen partij te kiezen, en waarom niet. De schrijver van de door mij genoemde brochure doet het tegenovergestelde van hunne bezwaren oplossen. Want men heeft reeds vernomen dat het minder

de aanwezigheid van den buit is die hem hindert, dan wel de onrechtvaardige verdeeling er van. Niet zoo zeer dat er vette postjes, sinécures en velerlei gunsten te begeven zijn en begeven worden door een bepaalde maatschappelijke klasse, is het wat hem ergert, maar veeleer en uitsluitend dat een zekere tractie daar zoo gierig op is voor anderen. Gemeenzaam gezegd, is het eenigszins een twist tusschen dief en diefjesmaat; en de openhartige auteur, die van democratische preutschheid volkomen vrij is, komt er duidelijk voor uit, dat hij, zooals de priesters in zijne kerk, allereerst predikt voor eigen parochie. En de andere huishoudelijke zegswijze, die de onverschilligheid van de volksklasse voor dit niet-belangeloos geschil aanduidt, is deze, dat het tamelijk hetzelfde is of de hond of de kat het doet, als het eenmaal noodzakelijk is om gebeten te worden. Maar dit is nog niet alles. Men blijft mensch, ook al is men het niet, en de volkspartij komt er rond voor uit dat zij van de clericalen weinig gediend is. Zal men het haar kwalijk kunnen nemen, dat zij weigert te gelooven aan het goed recht van de eene helft van een partij, die zij in haar geheel voor het lijfelijke ónrecht houdt? Ik vrees dan ook dat een wezenlijke toenadering tusschen de radicale volksmannen en de aanvoerders van de kerkelijken niet zal plaats vinden; als zij hier of daar tijdelijk gebeurt dan zal het een zuiver politieke berekening zijn, die menigeen onzuiver zal blijven noemen. Naarmate het algemeener en scherper gevoeld wordt, dat de twee groote helften van het menschdom, helften die zulke verschillende belangen hebben als de nacht en de dag, den strijd voorbereiden, waarbij vergeleken alle andere en vorige strijd de uitspanning van de schermzaal is, zal het vragen om recht voor de clericale burgers tegenover hunne niet-clericale medeburgers, een onnoozele leuze gaan schijnen. Diefjesmaat vaart mét diefje ter helle en het kan niemand schelen, of het een Protestantsche dan wel eene Katholieke plaats is van Eeuwigen Pijn.

III.

Ik ben wel zoo zuiver in de leer van het Determinisme, dat ik de onvermijdelijkheid van de gebeurtenissen - in het groot - evenzeer waardeer, als de onvermijdelijkheid van mijne eigen meening over hen en van mijne positie in hun midden - in het klein. De verplichtingen van het jonge Amsterdam zijn slechts voor een gedeelte nagekomen, als zij de sociale voorrechten van het ongeloof boven het geloof pogen te doen verdwijnen. Als het waar is dat anti-clericaal te zijn tegenwoordig even onfatsoenlijk als ouderwetsch is, niet meer te doen dan recht voor de clericalen vragen is ook al zeer achterlijk. Zie hier de overgang: de kerkelijken verlangen alleen dat hunne eigen onmondigheid zal ophouden, en gaan mede met de geävanceerd-liberalen uit politiek. De geävanceerd-liberalen vragen het zelfde voor zich en voor de anderen, en gaan mede uit beginsel. De sociaal-democraten houden zich afzonderlijk uit politiek en beginsel beide, omdat zij zich alleen voor hun eigen partij inspannen, die dan ook nog ongeveer alles moet krijgen. De Roomschen zullen het rondweg verdraaien om in Amsterdam voor sociaal-democraten te stemmen. De Anti-revolutionnairen zijn het aan hun naam, aan hunne oude bondgenooten en aan het stoere Christenvolk in het zeer platte land, verschuldigd om evenzoo te doen. Dan blijft in de hoofdstad - en hier is alleen sprake van de hoofdstad, waar de algemeene oorzaken het beste zijn waar te nemen en waar zij het minst door bijkomende invloeden worden gestoord - alleen over om de sociaal-democraten, zoo niet te steunen, dan toch te stemmen, en te toonen dat het niet om het hebben te doen is, zooals bij onze clericale neven, maar om eene toepassing van een geliefd beginsel - het Jong-Amsterdam van deze artikelen! De juichkreet, die mij bijna ontsnapt, is voorbarig. Hoe spoedig zal men zich voor de onnoozele vreugde gaan schamen. Een nieuw geslacht van het einde van deze eeuw, dat over zich zelf tevreden is, indien het slechts niet al te zeer tégen de arbeiders-partij is! Een verjongd liberalisme dat zich geluk-

wenscht met de vrijzinnige daad, van ook wel hier of daar een man uit het volk de hand te reiken! De werkelijkheid moeten wij er een oogenblik buiten laten, die alleen het betrekkelijke kent, maar dan is er ook niets geen bezwaar in om ons een zeer ongunstig oordeel van het nageslacht over onze daden voor te stellen. Immers nog is deze levensvraag voor de middenpartij waartoe Jong-Amsterdam behoort, volstrekt niet bëantwoord: zijn wij liberalen die alleen wat meer afkeer van privilegies hebben dan de andere liberalen, of zijn wij een geheele nieuwe groep die de privilegies als instelling een eeuwigen strijd hebben aangedaan? Dit is een vraag waarvan het antwoord niet in onze macht ligt. Er zijn teekenen en machten, maar er is geene zekerheid des wetens. De beschermde drie-en-twintig millioen van de genever-belasting liggen mij zwaar in de maag. Een vierde van het geheel op deze manier geïnd, verdeeld en bestendigd! De argumenten, de toon, de taktiek van uwe conservatieven van voor twintig en dertig jaar overgegaan op hunne zonen van heden!

Ik kan mij ook niet heenzetten over de zorgeloosheid waarmede velen onzer in eene andere richting hun radikalen naam uit wandelen sturen. Waar blijft de duidelijke verklaring, dat geene belangrijke verbeteringen in het leven van de misdeelde klasse zullen worden verkregen, zonder dat de rechten van het eigendom in dezelfde evenredigheid worden beperkt? Dat is het waar ieder die eene herzieningspolitiek wil, op wacht. Wij moeten niet voortgaan met elkander ten dezen aanzien iets wijs te maken of als bij afspraak de hoofdzaak te verzwijgen. Meent men dat goede veranderingen zullen worden gemaakt in een toestand die voornamelijk dit bezwaar heeft, dat A. te veel en B. te weinig ontvangt van wat B. en A. samen maken, zonder dat A. minder en B. meer krijgt volgens een gewijzigd stelsel van deelen? Dat kan niemand meenen, en dat meenen allerminst de menschen op wie de tijdgeest ook maar eenigen vat heeft. Men koopt tegenwoordig het kiesrecht. Wij willen de rechten van het bezit te dien opzichte vervallen zien; wij verlangen de koop-

kracht van het geld, bij wettelijke bepaling, hierop niet van toepassing te verklaren. Men koopt zich vrij van krijgsdienst. Wij begeeren dat die vrijdom niet langer voor geld verkrijgbaar worde gesteld. Men heeft vroeger menschen voor geld kunnen krijgen in eigendom. Zoover strekt zich de macht van het geld niet meer uit. Vroeger heeft men, voor geld, kinderen en vrouwen zonder grens dan de natuurlijke grens van hunne krachten; kinderen en vrouwen en mannen voor geen hooger loon dan de uiterste noodzakelijkheid van de behoeften aanwees, in krotten en in holen, aan gevaarlijke werktuigen, met schadelijke stoffen, in vergiftigen dampkring, voor zich kunnen laten werken. Thans moet de werkgever nog eenige andere verplichtingen nakomen dan die van het betalen, en de wet verbiedt, dat hem arbeidskracht, gezondheid, welvaren en het laatste levensgeluk, zonder eenige beperking te koop worden geboden. Er is bovendien niemand van ons die niet verlangt dat de koopkracht van het geld van den werkgever nog niet veel meer wordt ingekort. En wat is de beweging voor de landnationalisatie in Europa en in Amerika, anders dan eene ernstige bedreiging van het recht op bijzonder eigendom van den bodem? Al kan men van meening verschillen omtrent de beteekenis van deze hervorming, niemand kan ontkennen dat zij volkomen past in de historie van het particulier bezit. Wat is de coöperatie, zoo geen besnoeiing van het recht om voor zekere diensten aan anderen bewezen, nl. de productie of de verspreiding van voorwerpen, zooveel geld te vragen als men krijgen kan? De menschen verspreiden en produceeren zelf en geven aan hunne helpers daarbij een belooning voor hun arbeid, waardoor een ander recht van het bezit, het recht om winst te maken, allengs vervalt. En wordt niet, al sedert jaar en dag, het recht van het bezit aan tal van banden gelegd? Men mag niet alles doen met en voor zijn eigendom wat men verkiest. Zoo is het ook zeer denkbaar dat de publieke opinie de uitoefening van nog vele eigendomsrechten in strijd gaat verklaren met het publiek belang. Indien ik thans niet voor geld een slaaf

mag aanschaffen, is het dan onmogelijk dat men mij over honderd jaar zal beletten een betaalden bediende te houden? Beletten en bij de wet verbieden op geheel overeenkomstige gronden? En als ten aanzien van het privaat-bezit dit de loop is die de beschaving ontwijfelbaar neemt, kan dan de uitkomst en het einde anders zijn dan eene volledige vernietiging van de koopkracht van het geld, nadat in de richting die onder ons aller oog en met goedkeuring van velen wordt ingeslagen, steeds grootere vorderingen zijn gemaakt? Anders, dan eene beperking van het eigendomsrecht tot het bezit van voorwerpen die volstrekt noodig zijn voor het dagelijksch onderhoud? Dan zullen de gespaarde arbeids-producten niet langer het eigendom zijn van weinigen, de resultaten van onderzoek en ontdekking niet meer aan enkelen ten goede komen, de woorden menschlievendheid, gemeenschapszin en maatschappelijke orde eindigen eene parodie te wezen op de werkelijkheid, de wereld ophouden een strijd te zijn van roovers en beroofden.

De kracht van bespiegelingen als deze is voornamelijk gelegen in de omstandigheid, dat zij geen plotselinge veranderingen in de menschelijke natuur onderstellen en dat voor hunne verwezenlijking geen gewelddadige wijziging van den loop der gebeurtenissen noodig is. De hardnekkigste verdediging van het eigendom is niet in staat deze waarheid te niet te doen, want in de rechtzinnigste opvatting van heden omtrent deze zaken is geen plaats meer voor de beschouwing van honderd, van vijftig, van twinig jaar geleden. Men is nooit meer dan betrekkelijk conservatief, tenminste in ernst. De bescherming van het bezit kan nooit verder strekken dan tot de bescherming van onze tegenwoordige meening omtrent het bezit, niet gegrond zijn op eenig samenstel van menschelijke eigenschappen in het algemeen, maar alleen op het thans gangbare gevoelen over deze eigenschappen. Het behoeft geen vraag te zijn of de geleerde dichter Da Costa, die in 1821 de slavernij een niet alleen geöorloofde, maar zelfs een door God ingestelde heerschappij van het blanke ras over den zwarten man verklaarde, daarover nu anders zou denken.

Bij het licht van zulke omstandigheden gezien, is eene zoogenaamd absolute verdediging van het eigendomsrecht weinig beter dan onzin. Van het oogenblik af, tegen het begin van de Fransche Revolutie, dat dit recht krachtige bestrijders begon te krijgen, bestrijders die een geheele reeks van privilegiën hebben opgeruimd, heeft het nooit aan hartstochtelijke voorstanders ontbroken. De verklaring dat het eigendom on schendbaar is, vergezelde steeds elke belangrijke besnoeiing er van. Dezelfde *cahiers* van de Fransche burgerij, die met deze verklaring beginnen en eindigen, eischen tevens dat de wet voortaan het vrij gebruik op twintig manieren zal beperken. En zoo kan men ook tegenwoordig vrede hebben met de omstandigheid, dat liberalen, clericalen, conservatieven en radicalen, een arbeidswetgeving, een uitgebreid kiesrecht, een persoonlijke dienstplicht, willen mogelijk maken en toepassen, zoo vele aanslagen op de onbelemmerde uitoefening van het bezitsrecht, en tegelijkertijd in hun catechismus dit geloofsartikel niet kunnen ontberen. Maar zooals Onze Lieve Heer de aarde heeft laten draaien duizende jaren voor hij het de menschen liet merken, zoo laat hij ook onze geesten bewegen, zonder dat hij het noodig acht bekend te maken waarheen.

VI.

De politieke gedragslijn die het beämen van deze overwegingen onderstelt, is niet zoo eenvoudig als deze overwegingen zelf zijn. De hoofdzaak is dat er een hervormingspartij zij, en de leer waarin de moderne beschouwing van het groote voorrecht der bezittende klasse op de meest consequente wijze is gehuldigd, wordt beleden door een groep wier politiek geen hervormings-politiek kan heeten. Als dit zoo is, dan helpt het belijden van de beginselen niets. Ik behoef bij deze opmerking niet te vertoeven, want de sociaal-democraten maken van hun afkeer voor hervormingspolitiek geen geheim. Indien men de meening is toegedaan, dat de menschen aan hunne lotgevallen ongeveer even veel

kunnen doen als de boomen, dan is hier weinig reden voor beklag. Evenmin bedoel ik te zeggen dat de sociaal-democraten geweld prédiken: zij verwachten het enkel; zij verwachten het en van geweld alleen verwachten zij beterschap. Dit is zeker geen vroolijke, maar dit is een allezins geöorloofde opinie. Mij komt zij voor doctrinair te zijn, en het heden aan de toekomst ten offer te brengen. Ook de nood van vandaag eischt voorziening en zij die op dit oogenblik gebrek lijden, zullen zich niet gemakkelijk verzadigd achten door de mededeeling, dat hunne nazaten er des te overvloediger voedsel om zullen krijgen.

In de hoofdstad kan Jong-Amsterdam de kern worden van een minder doctrinaire menigte. Deze mogelijkheid bestaat, maar voor het overige zal men bij de vragen die ik reeds stelde, niets dan nog meer vragen kunnen voegen. Zal Jong-Amsterdam met ijver en volharding alle hervormende stroomingen in eene groote bedding zoeken te vereenigen? Zal zij de partij van agitatie en isolement van hare goede bedoelingen weten te overtuigen? Zal zij de liefde voor hervormingen ook daar weten te ontsteken en aan te wakkeren? Zal deze partij-zelve ooit of spoedig hare enorme kracht nog anders dan als dommekracht gaan gebruiken? Of zal alles den ouden weg blijven gaan, en eene hervormende partij uit leden van de twee maatschappelijke klassen samengesteld, tot de vrome, zoo niet onnoozele wenschen blijven behooren? Jong-Amsterdam kan zich voornemen om aan de verwezenlijking van dezen wensch hare krachten te beproeven. Mag zij anders hopen te ontkomen aan een oordeel, zooals in het gedicht van Heine is aangeduid, waar men van oordeel was:

> Dasz der Rabbi und der Mönch,
> Dasz sie alle Beide stinken.

Mei '89.

Varia.

De familie Hendriks. Oorspronkelijke roman door Dr. Gerard Slothouwer. Amsterdam. L.J. Veen.

Hoe meer romans ik ter beöordeeling krijg, hoe meer ik de juistheid der meening begrijp, dat de uitkomst der beöordeeling geheel afhankelijk is van het stand- 'punt', waarop de beöordeelaar zich plaatst.

Vroeger maakte ik mij veel knorriger over de gewone dagblad-beöordeelingen dan nu. Nú maak ik ze nog wel eens graâg belachelijk, maar vind ik het daar-naast toch onvermijdelijk, redelijk, natuurlijk, dat ze er zijn. In-der-daad, áls er in onze provinciesteden en in de stille wijken van Amsterdam vele menschen zijn, die er nu eenmaal plezier in hebben de romans van mejufvrouw zus-en-zoo en dergelijke te lezen, en die hoe-genaamd niets van betere boeken begrijpen, waarom zoû iemant zich dan op-winden tegen de gewone dagblad-beöordeelingen, die het dien menschen naar den zin maken en hun mededeelen, dat er weêr zoo een boek te krijg is, gelijk zij ze zoo gaarne lezen. Dit is zuivere Nijverheid, zonder éenig literair bestand-deel.

Het is echter van niet gering belang voor een land, dat de verschijnselen, die men Literatuur en Literatuurkritiek noemt er ook aanwezig zijn, en ik geloof, dat de periodieke uitgave, waarvoor dit bijdragetje van mij bestemd is, juist de bedoeling heeft in haar letterkundig gedeelte de Literatuur en de Literatuurkritiek te vertegenwoordigen.

Als ik dus tot taak had voor de koerant het Nieuws van den Dag b.v. een korte aankondiging van boven-genoemden roman te schrijven, zoû ik waarschijnlijk al-dus schrijven:

'*De Familie Hendriks*, oorspronkelijke roman door Dr. Gerard Slothouwer, is de goed geslaagde pennevrucht van een nog weinig bekend auteur.

Bij de vele buitensporigheden, om niet te zeggen liederlijkheden, waaraan andere jonge auteurs in hun werken zich heden ten dage ook ten onzent overgeven, is het ons dubbel welkom dezen roman als een juweeltje van gematigd realisme te kunnen aanbevelen. Zonder in het overdrevene te vervallen, heeft de schrijver ons zijn tijpen naar het leven weten te schilderen. Ook de karakters zijn goed geschetst en tot het einde toe trouw volgehouden. Als de auteur nóg meer oefening zal hebben dan waarvan hij reeds blijk geeft, zal hij in de rijen onzer nieuwere romanschrijvers een goede plaats kunnen innemen Hoewel niet geschikt om door onvolwassen personen ter hand te worden genomen, zal deze roman, waarin het leven wordt gegeven terwijl toch ook het kunst-gevoel bevredigd blijft, ook zijn weg naar de salontafel wel vinden, daar hij ook bij uitstek geschikt is als werkje van smaak en de uitgever hem in een flink en sierlijk pakje heeft gestoken.'

Maar nu ik tot taak heb de waarde van dezen roman te bepalen, als vertegenwoordiger van de Literatuurkritiek, moet ik heel anders spreken. Ik meen natuurlijk, dat ik een vermogen in mij heb om te waardeeren wat literatuur, wat literaire kunst is, en wat niet. Ik meen ook, dat ik volstrekt niet ben wat men noemt 'exclusief'. En op dubbele manier niet. Want niet alleen aanvaard ik alle als groot erkende literatuur van het Verleden, epiek, tragedie, drama, lyriek, komedie, in alle tegen- en samenstellingen, maar ook wensch ik volstrekt niet van wat ik Literatuur noem uit te sluiten, díe voortbrengselen van dooden of levenden, die het hoogste in hun soort niet bereikt hebben. Zoo zoû ik b.v. alleen wel al vijftig namen kunnen noemen van negentiende-eeuwers, die, zonder het hoogste bereikt te hebben, toch m.i. tot de 'literatuur' behooren. (Ik zoû daarvoor slechts een encyclo-

pedie hebben op te slaan. Juist, ja, om mij de namen *te herinneren*, want in geen encyclopedie zoû ik waarschijnlijk vermeld vinden wat of ík van die auteurs vind.)[1)]

Maar als men dan zoo weinig exclusief is en er reeds zóo vele zijn, die zóo uitmuntend waren, dat zij gerekend kunnen worden tot ‘de literatuur’ te behooren, dán althans behoeft men in 't geheel niet meer te aarzelen om absoluut te veroordeelen wat in 't minst niet tot de literatuur behoort. Met het woord ‘veroordeelen’ bedoel ik: zeggen: dat behoort niet tot de literatuur.

Dat zelfde vermogen dus, dat mij doet zeggen: die-en-die-en die, wel vijftig samen, behooren tot de literatuur, hebben literair talent, dat zelfde doet mij van romans als De familie Hendriks zeggen: dat behoort niet tot de literatuur, de schrijver van dat boek heeft als zoo-danig geen talent, geen literair talent, dat boek is niets, volstrekt niets, het is een prul, het heeft niet de minste waarde.

Er zijn verscheidene hollandsche romanschrijvers, vooral schrijfsters, die geheel buiten de kunst en in de nijverheid zijn, en dat zelf ook wel flauw weten. Althans aan de terminologie, waarvan zij zich bedienen, als zij eens over romans of zoo spreken, merkt men duidelijk, dat zij niet vermoeden wat er bij literatuur al zoo te pas komt. Maar nu is m.i. de schrijver van het hier behandelde boek zóo iemant niet en heeft hij wel deugdelijk wat men literaire pretensiën zoû kunnen noemen. Ja, het zoû mij niets verwonderen als de heer Slothouwer zich zelf voor een ‘naturalist’ hield, voor een naturalist, die niet op dat naturalist-zijn pochte, die daar geen lawaai over maakte, die niet in walgelijke buitensporigheden verviel, maar die precies het ware gematigde naturalisme te pakken had, dat sympathie verwekt en succes heeft. Ja, zulke gedachten zijn nu juist gedachten voor iemant als den auteur van een boek als De familie Hendriks. Nu, wat

1) En niet alleen onzedelijke schrijvers reken ik tot de literatuur. De beöefenaars der lyriek b.v. zijn nooit onzedelijk. Ook Thomas-a-Kempis, Corneille, Goethe, Elliot, allemaal niet onzedelijk, en toch literatuur.

het succes-hebben aangaat, daar zoû de heer Slothouwer zich best wel eens in 't geheel niet meê kunnen vergissen. Als hij zoo voortgaat wordt hij nauwkeurig een nederlandsche Ohnet.

Zie hier waarom ik denk, dat de heer Slothouwer zich voor een naturalist houdt. Ten eerste, komen er, voor-al in 't begin van zijn roman, van die wâ-blief-je?-naturalisme-beschrijvingen voor, waarin hij b.v. schrijft: ‘roode ballons met gloeiende spijkerkoppen in 't midden schenen de lantaarns, welker weêrschijn op de, van nattigheid glimmende, huizen slechts flauw was’ (deze tusschen-zin behoort, tusschen twee haakjes, tot het zeer weinig goed geziene, hoewel slecht gezegde, in den roman)[1]; of wel: ‘Hier en daar zag men een vrouw er tusschen met bleek, dierlijk gelaat, wier kleeren haar deden gelijken op een pas uit het water gehaalde kat.’[2] Ten tweede, heet 'et: ‘Nicoline, die ... en was meêgesleept in den sleur van het gewone *erfelijke* leven.’[3] Dit zou niet iemant schrijven, die niet dacht om naturalisme, herediteit, atavisme, enz. Ten derde, doet de schrijver zijn societeits-heeren vrijer dan bij zulke romanschrijvers anders gebruikelijk is, spreken over ‘mooie meiden’ enz. Ten vierde, zegt hij b.v. van een zijner figuren: ‘Zijn zinnelijke natuur uitte zich ook in een goeden smaak’.[4] Dit is valsch, mal, paradoxaal, maar het is van iemant, die denkt, dat hij, naturalistisch-weg, temperamenten bestudeert en niet karakters. Ten vijfde, is het geraamte, de beenderenstal van den roman, waar de auteur de vale vodden zijner observaties om heen heeft gelijmd, zóo in elkaâr gezet, dat men duidelijk de ‘naturalistische’ bedoeling ziet, om nauwkeurig en regelmatig het ‘proces’ eener ‘ten-onder-gaande’ familie te bestudeeren. Dit is een industriëele verdienste van den roman, waar ik zoo-met-een nog iets van zeggen zal.

Zie hier nu waarom deze roman geen kunstwerk is. Het is het eeuwig-durende liedje, dat al tijd weêr op-nieuw begint als een straat-orgeldeun, maar ik zal niet nalaten het in honend gesar voor ál de wél-ingerichte huizen der middelmatigheid

1) Bladzij 1.
2) Blz. 2.
3) Blz. 23.
4) Blz 53.

weêr óp te dreunen: deze roman is geen kunstwerk, behoort niet tot de literatuur, om dat zijn auteur geen kunstenaar is, maar een edel, geacht, enz. man waarschijnlijk. De auteur is geen kunstenaar om dat hij heeft noch taal, noch stijl, noch observatie, noch sentiment, zoo als blijkt uit zijn roman. Ik heb 't hier over het werk in 't algemeen. Sommige gedeelten zijn beter dan andere, daar kom ik straks nog op te-rug.

Geen taal: Het werk is geschreven in de taal, die gemeen is aan een paar honderd roman- en dagbladschrijvers in Nederland, inkorrekt, lijzig, lammenadig, met de gebruikelijke in plaats van individueele zeggingswijze: ‘zwart was de lucht, *welker* nevelen’[1] enz. Het was in langen tijd niet gebeurd, dat er, zoo als dien dag, geen bezoekers bij mevrouw Hendriks waren geweest. Wat schrijft de auteur nu?.. ‘'t Was waarschijnlijk het gevolg van het mooie weêr, dat de personen, die van plan geweest waren om te komen, wel tot wandelen zou hebben uitgelokt’[2]. Als 't nu nog zeurderiger gezegd kan worden, dan weet ik 'et niet. Het *mooie weêr* dat de ‘personen’ *uitlokt* tot *wandelen*. Ik veroordeel de taal van het geheele boek niet óm deze twee fouten, maar ik veroordeel de taal van het geheele boek, om dat het geheele boek geschreven is in zulke taal, als waarvan ik hier voorbeelden aanhaal.

Geen stijl: ‘Hij zag haar aan, zooals zij voor hem stond, ernstig en droevig, maar vastberaden, een engel, die onverbiddelijk, in de liefde toch zegenend troost’[3]... ‘Wat een moed bij dat meisje en hoe schoon stond zij daar, als een heilige met een aureool der opoffering; ze had de handen gevouwen voor zich’[4],... ‘Neen, blijf bij mij,’ zegt Adolf, ‘en *sla geen dubbele wonde*’[5], ‘Adolf, die haar eerst had aangezien en met inspanning had geluisterd, had daarop voor zich gekeken en zat thans op den grond te staren *met de handen in het haar, een beeld der wanhoop*’[6]; ‘Nicoline... had een *ontzettend* medelijden met Adolf’[7], op het oogen-

1) Bladzij 1.
2) Blz. 201.
3) Blz. 237.
4) Blz. 237.
5) Blz. 236.
6) Blz. 235.
7) Ibid.

blik, dat hij daar zoo zat wel-te-verstaan. Uit dat woord ‘ontzettend’ blijkt hier, zoo als op alle mogelijke manier ook overal elders, dat de auteur niet *in* den toestand is, maar praatjes *over* den toestand maakt. Stijl-motieven zoo als van het ‘beeld der wanhoop’ heeft de auteur dikwijls. Dan gaat hij een eindje van zijn personages van-daan staan en bekijkt ze van het hoofd tot de voeten in idiote verrukking: ‘zij had zich hoe langer hoe meer opgewonden en stond als een vertoornde godin voor hem; een schoone verschijning, die trotsche gestalte te zien in haar volle kracht. Haar boezem zwoegde en zij moest een poos rusten; zoo zeer had haar de hartstocht meegesleept. Karel zeide niets, maar hij durfde haar ook niet aanzien.’[1] Ik denk, onder ons, dat Karel niets zei, om dat hij moeite had zijn lachen te houden. Een ander onuitstaanbaar stijl-onderdeel van dezen schrijver zijn deze soort climaxen: ‘Haar stem klonk niet helder, gevoileerd, schor zelfs’[2], ‘'s middags aan tafel, wanneer ze alleen waren, was hij stil, erg stil zelfs’.[3]. Dit is klets-stijl, hieruit blijkt een belachelijke liefde voor het nutteloze woord. Zoo ook: ‘mevrouw Hendriks zat te lezen, of liever, ze had zitten lezen, want ze had het boek ter zijde gelegd,’[4] enz. Waarom, ja, waarom zegt de heer Slothouwer dat mevrouw Hendriks zat te lezen, als hij bedoeld dat ze had zitten lezen? Ik veroordeel den stijl van het geheele boek niet óm deze fouten, maar ik veroordeel den stijl van het geheele boek, om dat het geheele boek geschreven is in zulken stijl, als waarvan ik hier voorbeelden aanhaal.

De slechte taal, de slechte stijl, al zijn ze ook het heele boek door volgehouden (op een paar uitzonderingen na, die ik later noem), zouden nog niet, ter gelegenheid der verschijning van het eerste werk eens schrijvers (het is immers het eerste?) zoo bevit en afgekastijd hoeven te worden, indien de observatie en het sentiment in 't algemeen goed waren. Men zal, zelfs bij de beste fransche en hollandsche schrijvers van

1) Bladzij 223.
2) Blz. 233.
3) Blz. 115.
4) Blz. 201.

tegenwoordig, dingen vinden, die zij zelf afkeuren en uit hun werken weg zouden wenschen. Maar de groote vraag is: Is er observatie, is er sentiment in een boek, blijkt het uit het geheel, dat het een bizonder mensch is, die het geschreven heeft. En deze vraag, over dit boek, moet volstrekt ontkennend beandwoord worden. Ik zeg nog eens: ik verlang geen observatie zoo fijn, dat zij sensatie wordt, geen observatie zoo hevig, dat zij zich tot visie verheft, ik verlang geen sentiment zoo intens, dat het zich omzet tot zuivere passie. Ik hoor, dunkt mij, schrijver en uitgever van De familie Hendriks al tegen elkaâr meesmuilen, dat een schrijver, wil hij mij bevallen, onleesbaar-walgelijk in zijn voorstellingen moet zijn en zijn taal op een onmogelijke manier moet verhanselen. Ik ben het natuurlijk niet met hen eens, dat wat zij hier bedoelen, onleesbaar-walgelijke voorstellingen en een verhanseling der taal zijn, maar, dat dáar gelaten, zoo verlang ik volstrekt niet dat een schrijver exessief zij, zoo als ik nu al herhaaldelijk heb gezegd. En ik denk, waar ik het al-geheele gemis aan observatie en sentiment bij den heer Slothouwer aanwijs, b.v. aan de romans van den heer Maurits, waarover ik onlangs te dezer plaatse heb geschreven. Daarin is de observatie ook betrekkelijk grof, het sentiment oppervlakkig. Maar tóch heeft de heer Maurits zelf geöbserveerd en héeft hij een eigen sentiment.

De heer Slothouwer dus heeft niet in 't minst eigen observatie of sentiment. In 't algemeen niet en in 't bizonder niet. Zijn observatie had hem de menschen moeten doen zien, de menschen en de stad, waarin hij ze laat leven, zijn sentiment had hun hartstochten en neigingen aandoenlijk of aardig moeten doen voelen. Nu heeft hij echter niemant of niets gezien en niets gevoeld. Zoo lang hij op straat blijft, bootst hij gebrekkig door hem onbegrepen naturalistische beschrijvingen na, zoo dra hij in de huizen komt schrijft hij neêr wat in zijn geheugen is gebleven van de hollandsche vertalingen van fransche salon-komedies. Zijn verhaal van de partij ten huize van bankier Hendriks is monsterlijk van mediokriteit. Men kan niet op plomper manier weêrgeven minne indrukken

van Dumas- of Feuillet-vertooningen ontvangen. De heer Slothouwer heeft nooit zelf iets van dit alles in de werkelijkheid of in zijn verbeelding gezien. Vergelijk eens met 's heeren Slothouwers' bankier Hendriks den bankier Scheffer uit Emants' Jong-Holland. In dien Scheffer zit een ander léven, nou, dát geloof ik! Scheffer is een (zwakke) artistieke kreatie, men ziet zijn uiterlijk, men voelt hem leven, Hendriks is een ellendige schim, een ontastbare figuur uit een schooljongens-verbeelding. De heer Slothouwer droomt als hij denkt dat dát nu zoo'n geweldige geldworstelaar is, zijn bankier Hendriks. Het héele bóek is als een droom, maar geen mooye, neen, maar als de droom van een schoothondje, die nooit iets van de menschenwereld begrepen heeft. Mevrouw Hendriks en haar dochter Emilie, hellevegen uit de poppenkast. En Nicoline, ja waarlijk, die ontbrak er maar nog aan, Nicoline, de ‘sympathieke’ figuur van het boek, bedaard, verstandig, deugdzaam, heldhaftig, - doet ze niet aan kunst, aan schilderkunst?... ja, waarachtig, ze heeft ook hoogere aspiraties en, arm geworden, voorziet ze in haar onderhoud en in dat van haar zuster door haar... penseel, hoera, het penseel, wel zeker, daar woû ik juist al naar gevraagd hebben, ik wed om tien pond klontjes - de auteur voegt er dit niet bij - dat zij schildert in de gematigd impressionistische richting. Bah, ik begin te kwijlen. En zal daarom nu deze toch al te lang gerekte bespreking maar eindigen met de goede dingen van het boek op te noemen.

Eerst de zeer enkele ook artistíek niet-kwade. Nicoline zegt[1)]:

> Dat moet u dan niet doen, papa. U moet u dan wat minder inspannen. Belooft u me dat dus? Waarom is 't ook noodig, dat u zooveel werkt? We zijn immers rijk genoeg en u hebt al zoo goed voor ons gezorgd, dat u wel eenige rust moogt hebben en ook zelf wel eens moogt genieten. *Waarom u dus nog meer afgesloofd?* Mag ik er dus op rekenen, dat u niet meer zoo hard werken zult? Toe papa, beloof het nu maar, dan ben ik ten minste weer een beetje gerust.

Behalve het door mij gekursiveerde zinnetje, noem ik dit

1) Bladzij 145.

nu goed. Wel een bewijs, dat ik geen ‘hooge eischen stel’. Voords dit: ‘Ze kuste haar vader en zeide hem nog in 't oor: U moet maar toestemmen; doe het maar, papa’.[1)] Verder:

> Thans was ze alleen met dien bloedenden man en stond nog een oogenblik verbijsterd, maar ook slechts een oogenblik, want ze kwam al spoedig tot de bezinning, dat die man moest geholpen worden en zij snelde voorwaarts en knielde bij hem neder en riep zachtjes: ‘mijnheer, beste goede mijnheer!’ enz.

Dit, met het verhaal der worsteling tusschen Hendriks en Telder, dat hier-aan onmiddelijk vooraf-gaat, is het beste van 't boek (blz. 186-192). Hier is iets te bespeuren van observatie en sentiment. Ook nog, als de wild opgewonden Hendriks in den trein zit, in dien trein, waarvan de auteur dwaselijk zegt, dat hij ‘voorthuppelde’, begint hij aan het raampje, dat niet open wil, te schudden, ‘zoo als [hij] een uur te voren, [aan] de brandkast van Telder [had gedaan]’.

Ook vooral dit is goed: ‘Wat hoorde ze goed haar eigen adem, teruggekaatst door het marmer der wanden’.[2)] Dit wordt gezegd van mevrouw Hendriks, die zich gaat verdrinken. Dit en ook het verdrinken is goed (blz. 212-213). Ook dit is goed: ‘Het toevallen van de deur bracht Nicoline weer tot het bewustzijn van het gebeurde’.[3)]

Dit zijn de aller-eenigste goede zinnen van het heele boek.

Voor de rest is het boek een uilskuiken. Het boek is het kuiken en de auteur is de uil.

Nu zal ik den schrijver nog wat aanspreken en raad geven als industriëel. Het geraamte, (de opzet, de bouw,) heb ik al geprezen. De eerste hoofdstukken bevatten het exposé, met al de voornaamste personen maakt men daarin kennis en het ‘drama’ dat door hen ‘gespeeld’ zal worden, ligt geheel open. Dan gaat 't steeds ‘crescendo’ tot het midden, de krizis, de vlucht van Hendriks en de zwangerschap van Emilie. Dan komt langzaam de ‘ontknooping’, half bevredigend (de verzoening van Hendriks met Telder, de verloving van Nicoline met Adolf), half tragiesch (de dood van mevrouw Hendriks, de krankzinnigheid van Emilie). Als ik zoo over de

1) Blz. 148.
2) Bladzij 212.
3) Blz. 238.

industriëele verdiensten ga spreken, kom ik er van zelf toe in mijn terminologie ‘bevredigend’ tegenover ‘tragiesch’ te stellen. In-der-daad is het boek een model van half-en-half, zoet en bitter, geschikt voor de vrouwen, als de visite weg is en mijnheer nog bij Wijnand Fockink. Ik kan den auteur niet genoeg aanraden zoo voort te gaan. Zijn boek laat wat de uitgevers noemen ‘het kunstgevoel bevredigd’, terwijl er toch een losbol, een bankroetier en een gevallen-meisje in voorkomt. Nog een raad: duidelijker, met de echte namen, steden en wijken noemen, dat staat veel realistischer. Ook meer gesprekken, dat is onderhoudender.

L. VAN DEYSSEL.

Tentoonstelling van de ‘Société des Vingt’ in het Panorama te Amsterdam.

Over de pas geopende tentoonstelling van de XX te Amsterdam, hier slechts weinig: geen totaalindruk of overdenkingen van algemeenen aard maar slechts eenige notities. Een studie over het veelbesproken Brusselsche kunstenaars-gezelschap, of over een groep in dien *Cercle*, kan niet geleverd worden naar een zoo onvolledige tentoonstelling, en definitieve karakteristieken te beproeven van de meest belangwekkende der hier exposeerende artiesten, ware om meer dan een reden voorbarig en oppervlakkig.

Slechts een enkelen indruk dus en eenige opmerkingen naar aanleiding van de meest sprekende onder de ingezonden werken.

Het woeste ‘Landschap’ van HENRI DE GROUX is een heerlijk brok vlammende kleur, schitterend van aspect als een kostbare mineraal op een versche breuk. Het is, opgegroeid tegen de oneffen helling van een wilden wonderberg, een fantastiesch bosch, een soort van avondlijk stout gedroomd Eden-woud, geschilderd met den brio van een vernuftig en

smaakvol overladen jeu de palette, en waarin de fonkelende kolevuurstonen van het rijke akkoord in het pauwestaartoog, uitgelaten zijn opgevoerd, - tusschen de dikker geronnen donkere verven gudsen schallend de klare kleuren in welige weelde henen. Op een onderschildering van een levendig parelgrijs is met exotieke pracht van velerlei suggestieve aanduidingen het dichte, machtig smaragdgroene geboomte aangegeven, waarachter in schaduwen van duister indigo karbonkeldonkere ravijnen half verborgen gaan, terwijl naar beneden, tusschen de vloeiend bronzen en smijdig esmerauden mos-partijen, donker scharlaken reuzenpioenen verwonderd staan te prijken. En in de hoogte rijzen twee dorre reuzendennen tegen den diepen malachieten hemel, waarin helblanke gezwollen wolken jagen, glanzig bewerkt als een glinsterend fijn geschubde visschenbuik, gepaerld satijnig als faizanten-gevedert.

Het is als een landschap uit een ongekende wereld, zooals men het zich gebrand denkt in de gloeiende ruiten van gothieke kerkramen, en waarvan de feëerieke kleuren zouden samensmelten tot een van verre ruischende, lokkende toovermuziek.

GEORGE LEMMEN is een scherpziend stijlteekenaar die in de roodkrijtstudie van een zittend geleunde vrouw, door het langdurig felle turen op primitieve buitenlijnen in leerachtig naakt, komt tot het zetten van gerekte harde trekken, tot het uiterste angstvallig bestudeerd in het karakter van hun strakke buiging en stalen strekking, en die daarmede bijna de uitdrukking bereikt van een wonderlijk nijpend leven dat hij zoekt. Hem drijft een zeldzaam gevoel voor den strengen cadans van lijnen in hun onderlinge ligging, en dit blijkt ook uit zijn olifanten-schetsen, waar hij in rauwe, ronde, ijzergruizige krijtomtrekken de grove geweldige bewegingen geeft van die wanstaltige wijze lobbezen, zooals zij, van de rij afgezien, in hun stallen grimmig staan te loeren langs hun opgewrongen snuiten, waggelend op hun logge kolospooten.

WILLY SCHLOBACH zond enkele gedistingeerde caprices in pastel: een gerekt gracieuze weggaande vrouwengestalte in

onzijdige tonen, - een vaal, nadenkend, pervers Engelsch kindje in een vuurrood kleed, wier over de schouders loshangende rosblonde haren, lange krullende ornamentieke golven worden, - en een onheimelijke herinnering aan twee Londensche vrouwengezichten, als van booze feeën uit een sprookje, roodharig, met slechte oogen en giftigen mond, een spookachtig leven ademend.

THEO VAN RIJSSELBERGHE is een artiest van een niet begrensde individualiteit, die zeer moderne sensaties op zeer moderne wijze weergeeft. Hij gaat buiten de reeds zoo dikmaals verkregen effekten, en behoort tot hen die, in den vreeze van gebonden kleuren, het gebruik der okers vermijdende, een nieuw sterk gekleurd palet zoeken van ongebroken tonen. Zijn eenvoudig en karaktervol portret van Mevrouw Picard in een schouwburgloge is een zeer stellig resultaat van rijpe intelligente overweging.

Spontaner is zijn studie uit Tanger waarin een rijke, broeiende zon mooi kleurigblank is uitgedrukt.

A.W. FINCH zet, evenals sommige nieuwere Franschen, alles op de expressie van het verblindend vibreeren van schelle naakte plans, sterk opposiet gekleurd onder de werking van blakend zonlicht. Hij doet dit met behulp van de toepassing der verstandelijke waarnemingen van de geleerde nieuwere kleurtheoristen.

GUILLAUME VOGELS, die mooie dingen gemaakt heeft, schijnt een schilder van een oudere groep die door de onderzoekingen van de jongeren wel eens in de war wordt gebracht, en de sterke teekening van FELICIEN ROPS geeft maar een onvoldoende idee van dezen verbazend gespierden, onuitputtelijken etser.

GUILLAUME VAN STRIJDONK schildert - zeer ongelijk van kracht - door het breed en bloot met het mes tegen en over elkaar leggen van zijn zuivere tonen, het gave vlakke aanzien van de dingen buiten, onder de blankheid der hooge zomerzon. In het goudgele ‘Koren’ en in het moesland op den voorgrond rond den ‘Grijsaard’, bereikt hij daarmede gedeelten van een rijpe veelzeggende schildering. Maar in

het laatste stuk heeft hij een simpele, naïeve expressie van het geheel verkregen door de juiste plaatsing van die schrale, drooge buitenfiguren op het ongezochte terrein.

JAN TOOROP is een misschien wat al te handig, maar een veelzijdig zoeker. In zijn teekening 'Voor de zee' laat hij evenzeer zien hoe eigenaardig hij een groote muurbeschildering zou kunnen ontwerpen, als hij zich in dien romantieschen krabbel van een Londensch toevluchtsoord een illustrateur betoont van niet geringe kracht. Doch in het origineele kloeke schilderij 'Omstreken van Broek in Waterland' en vooral in de inniger 'Schemeravond-idylle' weet hij de wetenschap der neo-impressionisten aan te wenden tot een werkelijk nawerkende emotioneele kunst van diepe harmonieën.

Ch.-n 30 Mei '89.

J. STAPHORST.

Het denken in zijne zelfkritiek. proeve eener wijsgeerige theorie der kennis. Door G.J.P.J. Bolland.

> Zoo iemand meent iets te weten, die heeft nog niets gekend, gelijk men behoort te kennen.
> I Kor. VIII:2.

Wanneer de mensch tot zelf bezinning geraakt, leert hij, aan wat hij zijne *kennis* noemt, twee bestanddeelen onderscheiden; deze, immers, bestaat uit de *gegevens* aan de eene en uit de *verbinding* of verwerking dier gegevens aan de andere zijde. Door onze zintuiglijke ontvankelijkheid worden in de bij ons ontstane gewaarwordingen en aanschouwingen vele en verschillende elementen gegeven, wier verbinding noodzakelijk, doch niet zoo maar voorhanden is. Uit onze waarnemingen zelven kan de bedoelde verwerking nog niet resulteeren, zij is alleen uit eene van binnen komende werkzaamheid van tweeden aanleg te verklaren; de wijsgeerige kritiek der waarneming leert ons, dat de voortbrenging der verschijnselen tot de intellectueele functiën van eerste instantie behoort. Wij noemen de werkzaamheid van tweeden aanleg *denken*. In het denken constateeren wij met bewustzijn en a posteriori als ‘voor ons,’ voorhanden, wat wij op aandoe-

ning door het niet-ik, spontaan of intuïtief en onbewust, zelve hebben voortgebracht.

Alle eigenlijke ondervinding ontstaat eerst in en door de *gedachte*. Het is tot de kennis der verschijnselen niet voldoende, dat men ze *waarneme;* men moet ze daarbij tegelijk denken. Dit denken bestaat in eene onderscheiding, vergelijking en verbinding van denkbeelden, eene functie, welke men in de logica of redekunde *oordeel* noemt, en waarbij altoos, hetzij uitdrukkelijk, hetzij in de verzwegen bedoeling, *onderwerp, gesegde* en *verbindingswoord* te onderscheiden zijn. Wij rangschikken hierbij de eene gedachte onder de andere, of, wat hetzelfde is, vatten onze gewaarwordingen en waarneemsels onder *begrippen* tezamen; wij *oordeelen* over die gewaarwordingen en waarneemsels. Het vermogen onzes geestes tot zulk een rangschikken van afzonderlijkheden onder algemeene gedachten noemen wij *verstand*. Een oordeel is alzoo eene verrichting des verstands, door middel waarvan het menigvuldige der waarneming onder steeds ruimer wordende algemeenheden kan worden samengevat. In laatsten aanleg is het de strekking dier functiën, al onderscheidende en verbindende, tot een rangschikken der afzonderlijke gegevens onder eenige weinige hoogste algemeenheden te geraken.

De mogelijkheid bestaat, dat men de bedoelde algemeenheden in haar geheel blootlegge. Onder zooveel laatste eenheden de oordeelsfunctiën kunnen worden samengevat, zoo vele *stambegrippen* des verstands hebben wij ten aanzien van het ordenen der voorstellingen dan aan te nemen. Iedere laatste, niet meer herleidbare, eenheid in ons oordeelen is dan een aangeboren denkvorm, eene van te voren vaststaande fungeerwijze des verstands, welke als zoodanig niet tot bewustzijn behoeft gekomen te zijn, om verzwegen in onze oordeelvellingen te liggen opgesloten. Kant is het, die in de ‘transcendentale Analytica’ zijner onsterfelijke *Kritiek der zuivere Rede* (1781) de stambegrippen of ‘kategorieën’ heeft blootgelegd, waarin het redeneerend denken zich overeenkomstig de onpersoonlijke logica van den ons allen gemeenzamen aanleg te bewegen heeft. De groote Koningsberger

heeft hier baanbrekend gehandeld; de lijst van zoogenaamde kategorieën, reeds in de oudheid door Aristoteles opgesteld, heeft nooit veel stelselmatige waarde gehad.

De kategorieën of stambegrippen te ontdekken, is niet moeilijk, zoodra men zich slechts duidelijk heeft gemaakt, in welk opzicht zij zich van de andere begrippen onderscheiden. Het zijn, als zuivere verstandsbegrippen, gedachten zonder eenigen zakelijken inhoud; oordeelende begrippen zijn het, terwijl de uit de afzonderlijke voorstellingen getrokken ervaringsbegrippen van voorstellenden aard zijn. De functie der stambegrippen is niet, voorwerpen voor te stellen, maar voorstellingen te ordenen en te verbinden. Voorwerpen zijn in de waarneming gegeven; nooit is dit met hunne verbinding het geval; de voorstellende begrippen kunnen uit de aanschouwsels getrokken worden, iets wat bij de oordeelende begrippen niet doenlijk is. Nu bestaat in de verbinding de *vorm* des oordeels, hoedanige overblijft, wanneer men de te verbinden denkbeelden of toevallige bestanddeelen, den inhoud m.e.w., van het geheel aftrekt. Oordeelende *begrippen* zijn er van zelf in gelijken getale als de oordeels*vormen* waaruit zij grammatisch verzelfstandigd zijn, en die men ook *zuivere verstandsvormen* noemen kan, voor zooverre het oordeelen of denken de functie uitmaakt, die in het bijzonder aan het menschelijk verstand eigen is.

Tot de ontdekking, dan, der zuivere verstandsbegrippen levert de algemeene logica een veiligen leiddraad in de leer des oordeels. Zoovele oordeelsvormen, zeiden wij, zoovele kategorieën; zijn de oordeelsvormen volledig gevonden, dan hebben wij de gezamenlijke stambegrippen te gelijkertijd. Nu kunnen wij, onder daarlating van den toevalligen inhoud, vooreerst op het *onderwerp* van den zin reflecteeren, waarbij dan in logischen zin alleen deszelfs omvang of grootheid overblijft, - de *quantiteit* des oordeels. Vestigen wij onze aandacht in denzelfden zin op het gezegde, dan wordt daardoor eene *hoedanigheid* des onderwerps gedacht: de *qualiteit* des oordeels. Richten wij onze opmerkzaamheid op de *verhouding* waarin de beide, in het oordeel verbonden, denkbeelden ge-

dacht zijn, dan erlangen wij als logischen vorm de *relatie* des oordeels. De *wijze*, eindelijk, waarop de verbinding der denkbeelden gedacht wordt, levert de *modaliteit* des oordeels. De zuivere oordeelsvormen in algemeensten zin zijn alzoo: *quantiteit, qualiteit, relatie* en *modaliteit*.

Elk dezer oordeelsvormen heeft zijne vaste onderafdeelingen Het in het ondenverp gedacht begrip is ten aanzien van zijnen omvang van algemeenen, afzonderenden of enkelvoudigen aard. In omgekeerde orde genomen, geeft dit de stambegrippen *eenheid, veelheid, alheid*. In den logischen vorm is het op eene eenheid betrokkene oordeel niet van het algemeene onderscheiden, want in beide gevallen wordt het onderwerp van den zin in zijn geheelen omvang onder de in het gezegde aangeduide algemeenheid gebracht. Wel echter zijn beide soorten van oordeel in kenniswaarde onderscheiden, en dit zelfs lijnrecht; de leer der kennis heeft ze daarom scherp uit elkander te houden, al kan de formeele logica de genoemde twee rubrieken vereenzelvigen. Overigens vinden wij het bedoelde onderscheid reeds in de Logica van Wolff.[1)]

Gaan wij over tot de beschouwing der hoedanigheid, gegeven in het gezegde als kenteeken des onderwerps, dan zien wij, dat zich aan de qualiteit de oordeelsvormen van *bevestiging* en *ontkenning* voordoen. De vorm van beaming wil dan nog nauwkeuriger onderscheiden worden: zuiver logisch genomen, laat het begrip zelf van het gezegde zich bevestigen of ontkennen, zoodat wij aan het onderwerp S. het gezegde P. of het ontkennend gezegde non-P. kunnen toekennen. Deze laatste soort van bevestiging is eene *beperking* ten aanzien van den inhoud der kennis: aan het onderwerp worden voorloopig alle mogelijke gezegden toegelaten, uitgenomen dit eene. De algemeene logica kan deze soort tot de bevestigende oordeelswijze rekenen, in de leer der

1) *Philosophia rationalis sive logica methodo scientifica pertractata*. Auctore Christiano Wolfio. Francofurti et Lipsiae 1728. §§ 240-243.

kennis heeft men tusschen bevestiging en beperking te onderscheiden. Overigens treffen wij ook in Wolff's logica eene overeenkomstige distinctíe aan.[1)]

Ook de verhouding tusschen onderwerp en gezegde is drieërlei. Zij is nl. de betrekking tusschen het *wezen* en zijne *hoedanigheden*, die tusschen *reden* en *gevolg*, of die van het bepaald begrip tot de in hare klassen verdeelde soort. Wat dit laatste betreft, zoo valt het begrip onder de eene of andere klasse; het is A of B, is het het eene, dan is het noodzakelijk het andere niet. Het eene oordeel sluit het andere uit, zoodat zij in ons denken tot elkander staan in eene verhouding van wederzijdsche afhankelijkheid of *gemeenschap*. In verband met het onderscheid tusschen het kategorische, het hypothetische en het disjunctieve oordeel vinden wij hier de kategorieën *zelfstandigheid* (en *eigenschap*,) *oorzakelijkheid* en *gemeenschap*.

De modaliteit, eindelijk, van het oordeel slaat op de wijze, waarop het denken de verbinding tusschen onderwerp en gezegde verricht, op de waarde, m.a.w., der copula ‘is.’ De verbinding geldt als denkbaar, gegeven of onvermijdelijk, al naar wij spreken in problematischen, assertorischen of apodiktischen zin. De stambegrippen, hier gevonden, heeten *mogelijkheid, zijn* en *noodzakelijkheid* (negatief: *toevalligheid*.)

Ziedaar beknoptelijk eene opsomming volgens Kant van de stambegrippen, waarin het denken zich beweegt. Als begrippen deelen zij het karakter van abstracties met ieder ander begrip; in dien zin zijn zij ‘a posteriori.’ Als aanduiding van hetgeen in ons denken non-contingent of constant is, wijzen zij op een van te voren vaststaand schematisme in het redeneerend denken, en zijn in dien (vertegenwoordigenden) zin ‘a priori.’ Wijl zij niet voortvloeien uit de toevallige gegevens der ervaring, hebben zij geen zakelijken inhoud. Gelijk Kant uitdrukkelijk aangeeft in zijn onderzoek ‘aangaande den grond in het algemeen van de onder-

1) §§ 208 & 209. Conferatur § 204.

scheiding aller zaken in phaenomena en noumena,'[1] is het niet doenlijk, de stambegrippen in zakelijken zin te definieeren. Het zijn zuivere 'kategorieën' des verstands, zij het, dat zij ons als zoodanig tot bewustzijn komen, dan wel in onze gedachtenreeksen verzwegen vervat zijn. Hun aantal, volgens Kant is twaalf: *eenheid, veelheid* en *alheid* zijn de quantiteitskategorieën; *werkelijkheid, ontkenning* en *beperking* zijn de stambegrippen der qualiteit; *zelfstandigheid* en *eigenschap, oorzaak* en *gevolg, gemeenschap* of *wisselwerking* zijn de stambegrippen van relatie; *mogelijkheid* en *onmogelijkheid, bestaan* en *niet bestaan, noodzakelijkheid* en *toevalligheid* zijn de modaliteitskategorieën. Het schema is geenszins vrij van bedenkingen zooals het daar ligt, doch is tot dusverre nog door geen ander van besliste superioriteit vervangen, noch ook is het hier de plaats om over zijne gebreken in uitvoerige onderzoekingen te treden. Dat het in algemeenen zin eene vrij goede benadering van het schematisme onzer denkvormen mag heeten, bleek overigens reeds weinige jaren na het verschijnen van Kant's *Vernunftkritik* door de proef, die Fichte leverde op de som. Deze geweldige denker nl. slaagde er in, de Kantische kategorieën zuiver a priori uit het subject te deduceeren, Doch ook dat moeten wij weder daarlaten.

Eene eigenaardigheid der Kantische kategorieënlijst is blijkbaar, dat er eene driedeeling in heerscht. Terwijl anders de indeeling eens begrips tweedeelig (A en non- A) wordt opgevat, geldt bij de in Kantischen zin opgestelde stambegrippen eene, zoo het heet, trichotomische indeeling, zoodat elk der vier groepen uit drie begrippen bestaat. Het derde impliceert dan telkens de vereeniging der twee anderen. Zoo is de alheid eene veelheid in de eenheid, de beperking eene verbinding van ontkenning en bevestiging, de gemeenschap een verband tusschen dingen als wederzijdsche oorzaken, en de noodzakelijkheid de existent geworden mogelijkheid.

1) *Kritik der reinen Vernunft*. blz. 221 en vlg. in de uitgave van Dr Karl Kehrbach (Lpz. 1878.)

Bij eenig nadenken blijkt het al spoedig, dat niet alle kategorieën gelijke theoretische waarde bezitten; om dit toe te geven, is het niet noodig, dat men met Schopenhauer haar getal vereenvoudige tot een, de kategorie nl. der causaliteit. De algemeenst geldige kategorie is wel die van het 'Zijn'; dit begrip bevat slechts het gemeenschappelijke in het algemeen aan alles wat wij vermogen te denken; het is alzoo volslagen ledig, en mag wel het verstandsbegrip heeten bij uitnemendheid. Het begrip van het zijn als zoodanig verhoudt zich volstrekt onverschillig tot elke denkbare tegenstelling, ook die tusschen een volstrekt en een betrekkelijk bestaan; het betrekkelijke, de schijn, ja zelfs het niet bestaande *is*, even goed als het Absolute, voor zooverre het slechts een voorwerp van ons denken wordt. In dezen zin mag men zeggen dat het begrip 'Zijn' de kategorie is der kategorieën. De begrippen mogelijkheid en toeval, daarentegen, kunnen moeilijk als positieve denkbepalingen worden opgesteld; zij sluiten enkel afwezigheid in van stellig inzicht. De stambegrippen van relatie zijn allicht het gewichtigst, in zooverre zij het schema uitmaken, waarin wij ons den samenhang der Natuur voorstellen. Vooral is de causaliteit een begrip geworden van overwegend belang; men gebruikt het veelal bij voorkeur, om er de beteekenis der zuivere verstandsbegrippen aan te verduidelijken.[1)] Dat wij althans in dit begrip iets hebben, wat van alle empirische soortbegrippen hemelsbreed onderscheiden is, kan voor niemand lang twijfelachtig blijven: het begrip van (reden of logischen en oorzaak of reëelen) grond stelt geenerlei aanschouwelijke zaak voor; het is geene gedachte, welke men terug kan brengen tot eenig waarneembaar voorwerp, en is dus niet, als de contingente soortbegrippen, uit de afzonderlijke waar-

1) In het voorbijgaan zij hier opgemerkt, dat elk stambegrip van het denken een zuiver verstandsbegrip is, maar niet omgekeerd. Men denke hier bijv. aan begrippen als *gclijkheid, kracht, weerstand, worden, vergaan, verandering*, die zuivere, doch afgeleide, verstandsbegrippen zijn. Eene uitlegging van het afgeleid karakter dier begrippen moet al weder wegblijven.

neemsels gedistilleerd. Het begrip van grond stelt niets voor; het is enkel een verbindingsbegrip, heeft dus geen objectieven grondslag en moet daarom van subjectieven oorsprong wezen. Als gedachte kan het geen aanschouwsel zijn, anders moest het zich laten construeeren; objectiveeren laat het zich niet, het laat zich alleen denken. In tegenstelling met de 'soort'-begrippen is het alzoo een zuiver verstandsbegrip, dat met het oog op het toevallig karakter der soortbegrippen een noodzakelijk begrip, met het oog op het aanschouwelijk karakter der soortbegrippen een zuiver verbindingsbegrip kan worden genoemd. Beschouwd als voorbeeld van ons vermogen tot grammatische verzelfstandiging is de Causaliteit de algemeene aanduiding van den wetensdrang des geestes, en men zoude den theoretischen drang eene verdere ontwikkeling kunnen noemen van eene reeds voorbewust aanwezige causaliteitswet. Die drang duikt op uit onbewuste geestesdiepten, waarin de wet van oorzaak en gevolg reeds onbewust moet werkzaam zijn geweest; in de verlichte spheer der bewustheid doet hij zich kond, om met eene nu bewuste begeerte de reeds vroeger instinctmatig opgevatte buitenwereld beredeneerd te omvatten en te doordringen.

De gedachte van verband als zoodanig berust op een geheel oorspronkelijken aanleg des geestes. Zonder geheel te loochenen, dat onze verbeelding zich de mogelijkheid vermag voor te stellen eener wereld, waarin geen redelijke samenhang tusschen toestanden en dingen zoude bestaan, mag men toch beweren, dat zulk eene voorstelling zich niet eens volkomen laat denken, nademaal eene algeheele doorzetting des denkbeelds gelijk zoude staan met de opheffing van het bewustzijn zelf. De wet en orde, de regelmaat en samenhang in de Natuur zijn niet enkel eene slotsom, hoedanige ons door de 'ondervinding' wordt opgedrongen, maar vóór alles eene voorwaarde voor de mogelijkheid der kennis zelve. Als oorspronkelijke geestesdrang ligt de causale functie reeds als duistere en instinctmatige eisch ten grondslag aan elke poging om de gegevene verschijnselen en hunne veranderingen doorzichtig te maken voor het verstand. Zoo berust elk natuur-

onderzoek op apriorische of subjectieve postulaten; alleen door de volstrekte beteekenis van sommige onzer denkverrichtingen erlangen de langs empirischen weg gevonden regels de ware beteekenis en algemeenheid. Iedere natuurwet, zal zij iets meer inhouden dan de opmerking dat iets 'gewoonlijk geschiedt', veronderstelt eene alomvattende, in het wezen der Natuur liggende Noodzakelijkheid, welke alleen in hare eenzijdige toepassing op de voorwerpsverschijnselen den naam erlangt van 'Natuurwet', maar in de wijsbegeerte absolute Rede heet. Dat wij overigens ook in de 'natuurwetten' iets bovenzinnelijks, onaanschouwbaars en onlichamelijks hebben, is bij eenig nadenken duidelijk; wilde men zich naar aanleiding van dien op het zoogenaamd *positivistisch* standpunt stellen van Auguste Comte en zijne volgelingen, een standpunt waarop alle eigenlijk gezegde poging tot verklaring en samenvatting vervalt, dan zoude men zich zelven bij voldoende beginselvastheid tot het standpunt onzer huisdieren herleiden, overmits ook deze, zonder naar verstandelijke doordringing te trachten van feiten en verschijnselen, 'zich bezig houden met objectieve feiten en hunne onderlinge verhoudingen', - de verhoudingen in zooverre slechts als zij zich opdoen uit zich zelven en onafhankelijk van het naar begrijpen trachtend onderzoek. Want aan het zoeken te gaan, in de van te voren vaststaande overtuiging, dat er berekenbare samenhang in de feíten zal te vinden zijn, kan nooit ofte nimmer 'positivistisch' worden. De positivistische kennis des paards ten aanzien der verhouding tusschen verschijnselen als de binnenkomst zijns oppassers en het nieuwe voeder in de kribbe, is geen zier onzekerder en geenen penning minder waard, dan alle 'positieve' natuurwetten, welke men zoude kunnen opstellen zonder een apodiktisch en subjectief element in ons weten, zonder het persoonlijk vertrouwen, het vaste gelóóf, om zoo te zeggen, in de volstrekte geldigheid eener tegelijk subjectieve en algemeene Logica. Geene inductie vermag ons eenigerlei betrouwbare regel aan de hand te doen, zoo zij niet door apodiktische denkwetten wordt geschraagd en aangevuld; geenerlei kennis is mogelijk

zonder een volstrekt vaststaand, van alle toevallige ondervinding onafhankelijk, element in het denken, zij het overigens onbetwistbaar, dat de wijze waarop zulke elementen ons tot bewustzijn komen, op hare beurt toch weder extrahent of aposteriorisch is.

Enkele Fransch-Engelsche afdwalingen en kortzichtigheden daargelaten, mag men beweren, dat de apriorische grondslag en het apodiktisch karakter van het oorzakelijkheidsbegrip onder de geleerden onzer dagen vrij algemeen wordt bevroed, en dit wijl het tamelijk duidelijk voor oogen ligt. Ook bevestiging en ontkenning, mogelijkheid, toevalligheid en dgl. zijn onmiskenbaar van non-objectieven oorsprong. Doch is dit nu ook met de *getallen* het geval? Niet iedereen allicht zal in staat zijn, den subjectieven (ik zoude het zelfs noemen: den mystieken) grondslag ook onzer quantiteitsbegrippen zoo dadelijk in te zien. Is niet eene door een ander op het zwarte bord getrokkene begrensde rechte lijn zeer objectievelijk voor mij eene eenheid tegenover een meervoud van overeenkomstige rechte lijnen? Men bezinne zich echter. Treed ik met mijne overdenkingen op deze lijn toe, dan ontspint zich al aanstonds eene uit mij zelven komende onderscheidingsfunctie, die in de zoogenaamd objectieve eenheid der aanschouwde lijn onmiddelijk een tweevoud constateert van uiteinden, en mij de enkelvoudige en tezamenhangende grootheid tot bewustzijn brengt als bestaande uit een eindeloos voortloopende veelheid van onderdeden. Tegenover die gedachte-veelheid vat ik dan weder de lijn zelve tezamen als eene alheid of geheel. In de lineaire aanschouwing nu als zoodanig ligt dat alles volstrekt niet, als voorwerpelijk verschijnsel is de lijn aanschouwsel en daarmede uit. En zoo doorloopend in het dagelijksch leven. Dat ik een gegeven lichaam naar omstandigheden als eenheid of geheel aanschouw, is eene functie van het denken als zoodanig; bij nader toezien bijv. blijkt de opvatting des voorwerps als gehéél uit *positieve* bestanddeelen niet af te leiden, is elke eenheid aan het aanschouwsel van voorloopigen aard, en blijft aan ieder lichaam de mogelijkheid over tot onbepaalde getalsontwikkeling van de zijde

der abstraheerende denkfunctie. Zoo is ten slotte de ware en wezenlijke eenheid overal slechts een postulaat van het denken; in de objectieve ondervinding is zij nergens en nimmer aan te treffen, en wij kunnen het ons alleen verwezenlijkt voorstellen in het meetkundig punt, - het objectieve *Niets*. Ontologisch gesproken, bestáát er misschien geene eenheid; het is een zuiver verstandsbegrip, dat in de conceptie van een volstrekt opgevat *Alles* zijn even onaanschouwbaren en bovenzinnelijken tegenhanger heeft. Het is tusschen twee objectieve onmogelijkheden, dat de Schijn hangt, dien wij werkelijkheid plegen te noemen.

Het blijft erbij: begrippen als enkelvoud en meervoud, bevestiging en ontkenning, mogelijkheid en werkelijkheid, reden en gevolg, zelfstandigheid en eigenschap zijn van subjectieven oorsprong; met name is ook het begrip ‘ding’ of ‘zelfstandigheid’, zoodra ik er alle toevallige hoedanigheden heb afgetrokken, eene volslagen ledige huls, gelijk reeds door David Hume geleerd is.[1)] Ook de ‘eigenschap’ als zoodanig en in het algemeen mist allen beschrijfbaren inhoud. Het in dergelijke begrippen aangeduide stelsel van onderscheiding en vereeniging vormt een onzichtbaar en ontastbaar schema, waarin elke menschelijke gedachtenreeks zich wetend of onwetend te bewegen heeft, maar dat met de zintuigelijke waarneming als zoodanig niets hoegenaamd heeft te maken. Vooral bij het oorzakelijkheidsbegrip blijft het van belang, den lezer het eigenaardig karakter der stambegrippen in te scherpen en aan te preêken. Ik wijs er daarom nog eens nadrukkelijk op, dat al heeft men ook honderdduizend maal de verschijnselen A en B in dezelfde orde op elkander zien volgen, daarmede toch objectievelijk nooit ofte nimmer het verband gegeven is, dat men er in zijne verbeelding tusschen aanneemt. Gelijk het reeds mijn eigen denken is, dat boven mijne aanschouwsels zwevende, overeenkomstig den waarnemingsvorm des Tijds hunne gelijktijdigheid of volgorde vaststelt: evenals geen verschijnsel in zich zelf eenigerlei

1) In zijn *Treatise of Human Nature*. 1738-39.

aanduiding van tijd bevat, maar eerst door het denken als een kraal, om zoo te zeggen, geregen wordt aan den draad der tijdsintuïtie, zoo ook is het ons denken, dat op spontane wijze in de verschijnselen verband ziet of noodzakelijke volgorde, iets wat geen waarnemsels of gewaarwoordingen uit zich zelven vermogen te leveren. De causale functie van het denken is zelfs zoo door en door subjectief-oorspronkelijk, dat reeds de waarneming zelve zonder haar niet mogelijk zoude zijn; de voorbewuste vorming der verschijnselen zelve sluit eene intuïtieve gevolgtrekking in van de werking of aandoening op de oorzaak of het niet-ik, eene gevolgtrekking die ons dan als zicht- en tastbaar voorwerp tot bewustzijn komt. Kortom het karakter onzer gehééle ervaring zelfs is afhankelijk van de causale functie in den individueelen geest; wij bezitten in ons voorstellingsvermogen een hoogst wonderbaar en fijn toestel, dat naar aanleiding (wij willen aannemen) van zintuiglijke aandoening terstond begint te werken overeenkomstig zijne van te voren vaststaande en soortelijk constante geaardheid en ons dan als gereed maaksel het beeld dezer geweldige wereld van verschijnselen aan de eene, de wijde wereld van begrippen aan de andere zijde, voor oogen stelt en tot bewustzijn brengt. Verdiept men zich door zelfbezinning en zelfkritiek in deze geheimzinnige en wonderbare feiten, dan wordt men meer rechtstreeks dan anders door het aloude en onoplosbare en huiveringwekkende wereldraadsel aangegrepen, want de hoogste intelligentie en doelmatigheid doen zich kond in de werkingen van ons eigen denkorgaan, zonder dat wij het minste besef hebben van de wijze waarop wij eraan gekomen zijn.

In de wording onzer gedachten speelt het *Onbewuste* de hoofdrol. Bij het maken van omschrijvingen, bij het vereenigen van denkbeelden door verhoudingsbegrippen, of bij het samenvatten van voorstellingen tot een enkel begrip, zoekt men bij het gelijke het gelijke, bij den vorm den inhoud, bij het gevolg den grond, bij het eene lid eens alternatiefs het andere, of omgekeerd. In alle gevallen héét men de eene voorstelling en wenscht men eene andere, welke aan de gestelde verhouding beantwoordt. Nu heeft men de gewilde

voorstelling als sluimerende herinnering bereids in zich ofte niet. In het tweede geval heeft men ze eerst rechtstreeks of middellijk ‘uit te denken’, in het eerste geval komt het er op aan dat iemand van eene ontelbare menigte herinneringsvoorstellingen juist de rechte weder ‘invalt’. In beide gevallen is eene buiten het bewustzijn gelegene, spontaan doelmatige functie noodig. Nemen wij in het algemeen het oordeelen en het redeneeren, welk laatste met zijne sluitredenen niet dan een aaneengeschakeld oordeelen is. In het oordeel, naar wij weten, heeft de verhouding tusschen het bijzondere en het algemeene hare eenvoudigste discursieve uitdrukking; het onderwerp vertegenwoordigt dan het bijzondere en het gezegde het algemeene. Bij iedere bijzonderheid passen echter zeer vele algemeenheden, die er alle in vervat zijn. Elk onderwerp kan daarom vele gezegden aannemen; welk ervan juist past, hangt af van het doel des gedachtengangs. Alleen doel en uitgangspunt liggen binnen het bewustzijn; de overige leden der gedachtenreeks moeten uit het Onbekende opduiken, doch tegelijk in de gewilde keten passen. De rechte voorstelling moet ons *invallen*, zoowel wanneer men bij het gezegde het onderwerp, als wanneer men bij het onderwerp het gezegde zoekt, want iedere algemeenheid omvat ook weder eene menigte van bijzonderheden. Hier is hooge doelmatigheid, verloopende in ons zelven, komende wij weten niet van waar, maar opduikende uit het Onbekende, het Onbewuste. Alles komt bij het denken op eene onbewust in ons werkende en toch doelmatige intuïtie aan; het komt erop aan, dat ons de juiste voorstelling op het rechte oogenblik ‘in de gedachte komt’. Zoo mystiek is het onderscheid tusschen den diepzinnigen denker en den domkop, den dwaas, den idioot, den krankzinnige.

Keeren wij terug tot bespreking der kategorieën, dan hebben wij het ons voor goed duidelijk te maken wat er opgesloten ligt in het feit, dat de stambegrippen van ons denken van subjectieven oorsprong zijn en tegelijk op objectieve toepasselijkheid aanspraak maken. Waren de voorwerpen der waarneming onafhankelijke zaken buiten ons, zooals de ge-

wone mensch zich dit verbeeldt, dingen, die als zoodanig onafhankelijk van het waarnemend bewustzijn bestonden, dan was geenerlei verband denkbaar tusschen het voorwerp en ons denken. De objectieve geldigheid van het denken is alleen mogelijk, indien de vergeleken voorwerpen zelve gedachten zijn, wanneer zij even goed van denkbeeldigen aard zijn als alle oordeelvellingen zelve. Dàt zegt overigens ook reeds de wijsgeerige kritiek der waarneming; volgens de metaphysische waarnemingsleer bevindt de aanschouwingsvorm der Ruimte zich als onbegrensde mogelijkheid van objectiveerende individualisatie binnen het betrokken bewustzijn zelf, en is dus de ruimte eene intuïtie des geestes. Hierin ligt echter opgesloten, dat dan ook de voorwerpen, die zich in de aanschouwde ruimte bewegen, tot den ideëelen inhoud des geestes behooren. De vraag, of de zoodoende als intern doorziene schijn-uitwendigheden al ofte niet vertegenwoordigende waarde bezitten als teekenen eener veelheid van zaken, welke op zich zelve bestaan, blijft hierbij voorloopig onbesproken.

Met de kategorieën op zich zelven is het wezen van ons denken nog op verre na niet voldoende blootgelegd. Tot het denken is vooreerst ook *geheugen* noodig, welks mogelijkheid op hare beurt het bestaan van een volstrekt primair en constant denkbeginsel onderstelt. Zetten wij dit beknoptelijk op Kantische wijze uiteen.

Alle denken vooronderstelt *herinnering;* eer ik mij echter eene voorstelling of gewaarwording kan herinneren, moet ik haar *opdoen* (apprehendere). Daar iedere waarneming in hare deelen kan worden ontleed, moet de ‘apprehensie’ in eene samenvatting of synthesis bestaan. Eene eerste voorwaarde voor alle aanschouwing en daarmede voor elke gedachte, is gevolgelijk de *synthesis der apprehensie*. Is nu eene zoodanige aanschouwing voorbij en wordt er eene tweede voortgebracht, zoo zoude deze volgende geheel alleen staan en herinnering of kennis geheel onmogelijk blijven, indien wij niet het vermogen bezaten, om onze aanschouwsels, zij het ook nog verflauwd, *terug te roepen* en het eene met het andere in betrekking of verbinding te stellen. Verbindíng = synthesis, en

terugroeping = reproductie; wij hebben dus ook eene *synthesis der reproductie*. Daar verder eene teruggeroepene voorstelling met het karakter van het verdwenene is aangedaan en het voorbijgegane denkbeeld toch één moet wezen met de teruggeroepene voorstelling, moet het mogelijk zijn, de vroegere met de tegenwoordige in verband te brengen en beider eenheid te beamen; wij moeten m.a.w. eene op nieuw verschenene voorstelling kunnen *herkennen*. Herkenning = recognitie; om te kunnen denken, behoeven wij doorloopend het vermogen eener *synthesis der recognitie*.

Denken is herkennen, herkennen is vergelijken. Tot het vergelijken behoort altoos een gezichtspunt, van waar vergeleken wordt. De eene maal bijv. wordt er vergeleken uit het oogpunt der identiteit; een ander maal geschiedt het met het oog op de quantiteit, een derden keer met betrekking tot de qualiteit. Dit gezichtspunt kan niet zelf weder aanschouwsel zijn; men moet hier niet eene derde voorstelling aanschouwen, welke aan de andere twee gemeen is, maar veeleer de voorstellingen zelve in bepaalden zin opvatten en vasthouden. Was het vereischte gezichtspunt zelf een aanschouwsel, dan gaf dat slechts een derde beeld, gevoegd bij de anderen. Nu hebben wij in onze kennis, buiten de gegevens zelven, niets dan afgetrokken denken. Afgetrokken gedachten zijn begrippen. Dus kunnen wij alleen onder het gezichtspunt van (onaanschouwelijke) begrippen onze verledene en tegenwoordige waarneemsels als dezelfde herkennen; onze herkenning is eene *recognitie in begrippen*. De bedoelde gezichtspunten zijn derhalve te herleiden tot begrippen van non-objectieven aard; als schema van kategorieën zijn deze ons bereids bekend.

De blootlegging van het karakter der stambegrippen heeft het ons reeds vroeger tot bewustzijn gebracht, dat wij in het denken moeten onderscheiden tusschen inhoud en zuiveren vorm, en dat de vorm constant is. Was het bewustzijn in zijn geheel onderworpen aan de wisseling der toestanden, zóó, dat het zich met zijnen inhoud ieder oogenblik in zijn geheel wijzigde, dan was er vergelijking noch herinnering, oordeel

noch gevolgtrekking mogelijk, dus ook geen denken of kennis; bij het wisselende van den *inhoud* komt in den *vorm* des bewustzijns eene constante. Tot alle herkenning en voorstelling van duur is een bewustzijn noodig, dat bij alle toestandwisseling hetzelfde blijft; is dit, wat zijnen inhoud betreft, eene reeks van vluchtige gewaarwordingen, als vorm is het onveranderlijk hetzelfde. Dat de wereld, welke wij waarnemen, bij alle intermittentie ons steeds als dezelfde voorkomt en wij in de verschijnselen des oogenbliks de vroegere herkennen of terugvinden, heeft zijnen grond in de bestendigheid en identiteit van het bewustzijn als vorm, in de mogelijkheid m.a.w. van de voorstelling *ik* als eenheid aller voorstellingen. In de uitteraard volslagen non-objectieve voorstelling van het *ego* geraken wij op eene gedachte, wier alledaagsche bepaaldheid en 'persoonlijkheid' hier in de onpersoonlijkste onbepaaldheid omslaat; in de ikgedachte zijn blootelijk alle factoren der bewustheid op geheimzinnige wijze tezamengevat en vereenigd. De zin 'ik denk', die al mijne voorstellingen moet kunnen begeleiden, is daarbij eene verbinding a priori en niet afleidbaar uit afzonderlijke gegevens; de ikgedachte is *sui generis*, en voor het denken blootelijk de volstrekt apriorische synthese aller voorstellingen. Kant noemt haar de *transcendentale synthesis der apperceptie*, d.i. de diepst grijpende samenvatting (van den inhoud) des bewustzijns, de samenvatting a priori van alle gedachten door en in het zelfbewustzijn. Wat aan deze ikgedachte al of niet ten grondslag ligt, blijft buiten alle bevatting; wij zien hier achterwaarts in het ledige eens bodemloozen afgronds. Wat het is, dat te midden van het schijnzijn der feiten onveranderlijk 'ik' zegt, wij weten het niet. Dit alleen weten wij wel: het denken als zoodanig kan niet wortelen in feiten, maar impliceert eene met zich zelve identisch blijvende constante.

Even weinig als reeds met het opdiepen der stambegrippen in de zelfkritiek van het denken het noodige gedaan was, is nu onze taak met de bereiking der ikgedachte afgeloopen. Wij hebben thans nog te reflecteeren op de logische *axiomata* of primaire grondstellingen van beoordeeling. Het denken

beweegt zich in gevolgtrekkingen, die als zoodanig aan iets vaststaands moeten hangen; de grondslag aller betoogen kan niet zelf betoog wezen. Zullen onze redeneeringen niet bodemloos zijn, dan moeten er buiten de zuivere verstands*begrippen* ook verstands*wetten* bestaan, onafhankelijk van den toevalligen inhoud des bewustzijns. Nu is wel het oorspronkelijkste richtsnoer aller gedachten gelegen in de *denkwet der tegenstrijdigheid*. Dat de beaming en de ontkenning eener zelfde gedachte elkander uitsluiten en gevolgelijk niet te vereenigen zijn, is eene bewering, welke met het wezen van het denken zoo innig en onmiddellijk te zamenhangt, dat zij, ook al wordt zij niet met opzettelijke bedoeling als algemeene denkwet uitgesproken, zich bij den mensch moet opdringen, zoodra hij begint te denken en te spreken. Den sensualisten valt hierbij toe te geven, dat kinderen het onderscheid tusschen zoet en bitter bespeuren, lang voor zij iets weten van ‘denkwetten’; dit echter beseffen zij onmiddellijk, dat ontberen niet is bezitten, en dat men hun niet geeft, wat men hun weigert. De vraag, of zulk eene kennis *a priori* dan wel *a posteriori* moet heeten, staat hier ten achter bij de *noodzakelijkheid* van het thans besproken onderscheidingsbeginsel. Overigens luidt daarop het antwoord als volgt. Naardien wij ons het onderscheid tusschen zaken, feiten, toestanden, eerst door de ondervinding tot bewustzijn brengen, is de zintuiglijke waarneming eene voorwaarde *sine qua non* voor de opstelling ook der primairste denkwetten; een wezen, dat nooit eenig onderscheid gewaar wordt, zal de wet der tegenstrijdigheid even weinig leeren kennen, als welke andere gedachte dan ook. Even zeker echter is het, dat wij om te *kunnen* denken en leeren kennen, het *vermogen* moeten bezitten, om voorwerpen van elkander te kunnen onderscheiden; hierin nu ligt de betrokken denkwet wederom a priori vervat, zij het aanvankelijk ook onuitgesproken, als het gevoel dat het verschillende verschillend is, en de voorwerpen, welke in eenig opzicht onderscheiden zijn, niet in datzelfde opzicht een kunnen heeten. De *kennis* van de denkwet der tegenstrijdigheid is a posteriori, als ontstaande naar aanleiding van de aandoe-

ningen der zintuigen; het onderscheidings*vermogen* is a priori in alle mogelijkheid van denken vervat.

Voortgezette zelfbezinning brengt ons ten aanzien der besproken denkwet tot de volgende overwegingen. Zij zegt: A is niet non-A; wat eene tegenstrijdigheid insluit, is onwaar of onbestaanbaar; wat geene tegenstrijdigheid insluit, is mogelijk; datgene, welks tegendeel eene tegenstrijdigheid insluit, is noodzakelijk waar. Of, in stellenden zin, uitgesproken als denkwet der identiteit: A is A; iedere zaak is één met zich zelve. Nu is eene zoodanige formuleering aan zekere voorwaarden gebonden. Zwijgend is er nl. bij bedoeld, dat de gedachten, die elkander wederspreken, in den strengsten zin des woords een en hetzelfde gelden, niet alleen wat den naam, maar ook wat de zaak aangaat, in hetzelfde opzicht ook, op dezelfde wijze en met het oog op denzelfden tijd. Met deze beperkingen is de grondstelling, welke de mogelijkheid eener tegenstrijdigheid loochent, het hechtste aller axiomata, de voorwaarde voor de mogelijkheid van alle redeneering. Als van zelf sprekende kunnen de beperkingen uit de formule wegvallen, mits slechts de eenheid of identiteit streng worde vastgehouden. Voor de bijzondere wetenschappen zal deze weglating wel zelden veel nadeel hebben veroorzaakt; zoo zal het den wiskundige wel nergens in den zin gekomen zijn, den cirkel onbestaanbaar te vinden, omdat een kring, al naar men hem van binnen of buiten beschouwt, concaaf en convex (d.i. niet-concaaf) is; noch ook zal ooit eenig natuurgeleerde de werkelijkheid van versteenselen hebben geloochend, omdat die tegelijk organisch en niet organisch zijn.

Hecht en onontbeerlijk als het ‘principium contradictionis’ voor het denken heeten moet, het is toch behept met het karakter der betrekkelijkheid, dat allen menschelijken gedachten aankleeft. Zijne volstrekte geldigheid is geenszins boven verdenking verheven; hier, als overal elders, geraakt het discursieve denken, bij ver genoeg doorgezette zelfbezinning, in antinomieën[1)]

1) *Antinomie:* strijd tusschen twee lijnrecht tegenover elkander staande meeningen, welke zich met gelijke kracht aan het denken opdringen.

verstrikt. Met zekerheid heeft het princ. contr. zijne geldigheid alleen voor het eindig verstand, dat in het wiskundig betoog met het meeste zelfvertrouwen zijne uitspraken doet. En reeds in de wiskunde moet de menschelijke gedachte in hare conceptie van het Oneindige het samenvallen der tegenstellingen erkennen, zooals dat door den kardinaal Nikolaas van Kues (1401-64) het eerst is uitgesproken in zijn *principium coïncidentiae oppositorum*. Dit samenvallen der tegenstellingen wordt in verschillende graden van helderheid door de wijsgeeren opgesteld als het ware en eigenlijke probleem der tot zelfbezinning geraakte Rede. Uit het voortstrompelend denken der discursieve gedachte verheft de Rede zich in mystieke intuitie tot de samenvatting der eindige tegenstellingen in het Volstrekte, Alomvattende Absolute, maar zij vermag het vraagstuk niet te doorgronden, hoe wisseling en eindigheid, verandering en afzondering haren grond kunnen vinden in het blijvende en oneindige, het onveranderlijke en grenzenlooze. De hoogere intuïtie verbindt de onderlinge tegenstellingen der empirische wereld in de transcendente conceptie eens Heelals; zij begrijpt alle veelheid als slechts betrekkelijk bestaande, als de labiele differentiatie van het met zich zelf in strijd en in onderlinge tegenstellingen geraakte Absolute. Ware er echter geene ‘werkelijkheid’ of differentiatie, dan bestond er ook geen botsing, strijd of tegenstelling; de geldigheid van de denkwet der tegenstrijdigheid moet dus tot het eindige beperkt worden. Dit evenwel is eene gedachte, waarbij ons alle grond onder de voeten wegzinkt; wij zien hier door eenen nevel in het Niets. Zooals de zaken staan, behoort de tegenstelling met hare subjectieve smart-reflexen tot het wezen der wereld, en hebben wij zelfs de ontkenning zoowel als de beaming te leeren doorzien als een moment van het Goddelijk Wezen zelf.

Gaan wij na de boven gegeven vingerwijzingen tot het eigenlijk onderwerp van dit opstel over. Bij alle beknoptheid en oppervlakkigheid dier aanduidingen zal toch de lezer wel al voldoende zijn voorbereid om het netelige te bevroeden der vraag, wat er nu in de zelfbeweging der gedachte bij

slot van rekening gekend wordt en welke waarborgen die kennis in zich zelve vinden kan. In zich zelve, want bij allen schijn des tegendeels verloopen de objectieve zoowel als de subjectieve feiten binnen het betrokken bewustzijn zelf; het kan uit zijne objectief-subjectieve gegevens slechts middellijk tot *absolute* feiten besluiten. De lichamelijke feiten, die wij waarnemen, zijn op zich zelven even goed toestanden onzer eigene bewustheid als hunne polaire of subjectieve tegenstellingen van zoogenaamd inwendige gewaarwordingen; wat wij zien als 'buitenwereld' is niets dan object voor het subject, een veranderlijk verschijnsel voor het afzonderlijk ik. En zijn de lichamelijke vormen imaginaire inhoud van ons eigen voorstellingsvermogen, dan ligt dat vermogen zelf uitteraard buiten alle lichamelijkheid; dit echter beteekent, dat het eigenlijk wezen der feiten 'transcendent' of onkenbaar is. Naar beide zijden, de objectieve zoowel als de subjectieve, ontglipt ons de mogelijkheid om aan de klanken 'wezen', 'ding', 'zelfstandigheid', 'substantie', 'werkelijkheid' eenigen inhoud te geven; voorwerpen en zielstoestanden zijn wel bezien in gelijke mate ideëel en non-substantiëel. *Wat kenbaar is, is labiele bewustzijnsinhoud;* het weten blijft beperkt tot eenen stroom van vluchtige betrekkelijkheden. Als voorwerp van kennis kan ook het Ik zelf niet dan gedachte wezen; voor het weten blijft zoowel het subject zelf der denkbeelden als het wezenlijke niet-ik onbereikbaar. Het is daarom, strikt genomen zelfs onjuist, dat men zegt: 'ik denk'; wij moesten eigenlijk zeggen: 'het denkt', evenals wij zeggen 'het dondert', 'het waait'. Het substraat der bewuste gedachten is nimmer zelf als gedachte gegeven, want dan ware het geen substraat meer; het ligt buiten, of liever 'praeter', het bewustzijn als zoodanig. Het is uit dien hoofde ook slechts indirect, uit de noodzakelijkheid om voor eene menigte van eventueele, in gemeenschap verkeerende middelpunten van zelfbezinning een bovenzinnelijken band te onderstellen, dat de wijsbegeerte onder hypostaseering eener ledige kategorie van eene 'Substantie' spreken kan en uit de kategorie der 'gemeenschap' hypothetisch besluit tot de alleen functioneele

afzondering, de wezenlijke *on*zelfstandigheid van elk bewustzijnsmiddelpunt.

Een rechtstreeksch inzicht ook in onze eigene persoonlijke zelfstandigheid of onzelfstandigheid is onbereikbaar; dit bleek reeds vroeger. Dit neemt niet weg, dat het voorbijgaand en betrekkelijk karakter der objectief phaenomenale individualisatie op zich zelf reeds wijst op de onvermijdelijkheid van het geloof aan eenheid van wezen of wordingsgrond bij veelheid van uitingen of functiën, eene intuïtie, in overeenstemming waarmede ik reeds hier het volgende wil stellen omtrent het karakter der 'persoonlijkheid.' De individueele geest is in eersten aanleg zuiver intuïtieve, of bewustelooze, functie; het is een stralenbundel van ongereflecteerde wilsuitingen in den Absoluten Geest, gericht op het dynamiden-complex, het systeem van primaire wilsuitingen van schematischen of specifiek constanten inhoud, welke wij objectief als dynamische atomen symboliseeren, en waaruit ons organisme gedacht moet worden te bestaan. Niet deze intuïtieve, organiseerende[1)] psyche nu wordt zich zelve rechtstreeks bewust: eene dergelijke zelfverdubbeling ware eene ongerijmdheid; er ontstaan in de botsingen der algeestelijke zelf-splitsing, waarvan elk organisme in zijne ideëel-dynamische dubbelzijdigheid een integrant deel uitmaakt, reeksen van over en weer in het Absolute genecessiteerde en daardoor bewust wordende denkbeelden. De voorstelling nu van het waarnemend wezen, de gedachte verzelfstandiging der op het subject der hier en daar gecentraliseerde gewaarwordings-

1) Organiseeren sluit een functioneel occasionalisme in, dat men niet verwarre met zoo iets als vrijheid van wil. De opvatting der werkelijkheid als een willen van den absoluten Geest, sluit een alomvattend werelddoel in, dat van te voren alle constante en veranderlijke functiën bepaald heeft. De veranderlijke inhoud der secondaire of organiseerende wilsuitingen Gods wordt door het einddoel gedetermineerd, en is alzoo even weinig 'vrij' als de schematische facticiteit der dynamiden, dat zijn atomistische krachten of wilsuitingen van soortelijk constanten inhoud. 'Vrij,' d.i. buiten alle logische determinatie gelegen is, nimmer de *wijze* van uiting, maar eenig en alleen de activiteit, het willen in zich zelf en als zoodanig.

spheren betrokkene begeleidingsidee is datgene wat in het denken ‘ik’ heet, zonder iets wezenlijks te zijn. Evenals het in het algemeen met de denkbeelden gaat, wordt dit gedachte subject veelal verwisseld met de overeenkomstige entiteit, met den zich zelf nooit kennenden wordingsgrond der persoonlijke of gecentraliseerde gedachtenwereld; in waarheid is de ikgedachte een schimachtig non-descriptum. De Delphische eisch om de zelfkennis tot levenstaak te maken, is, letterlijk opgevat, een onuitvoerbaar voorschrift. Bij alle pogingen van het Oneindige om tot zelfkennis te geraken, kent het in zijne gedachten zich zelf altoos slechts in betrekkelijken zin; alle kennis blijft eene eenheid in tegenstellingen, waarbij de klove tusschen denken en gedacht worden in geene enkele richting te overbruggen is. Men beschrijft het bewustzijn als de kennis, de intelligentie beschouwd als op zich zelve gericht. Het bewustzijn bestaat, zegt men, in eene aandacht of opmerkzaamheid, welke op het denkend wezen zelf terugslaat, zoodat het een weten is omtrent het weten. Men noemt het de gedachte, voorgesteld aan de gedachte zelve, een spiegel, om zoo te zeggen, die ons ons eigen gelaat terugzendt. Maar het blijft toch altijd slechts mogelijk in de tegenstelling van denkbeeld en ik, object en subject, voorstelsel en voorsteller; als dus het denkend wezen zich zelf als waarnemend en voelend en strevend wezen denkt, dan heeft het in die gedachten evenmin zich zelf, als ooit het oog zich zelf ziet, of de spiegel zich zelven spiegelen kan. Het grammatisch ik of logisch subject der gedachten, dat wij altijd moeten produceeren zonder het ooit te bedoelen, is eene gedachte als alle andere, gedacht als betrokken op het in het denken fungeerende wezen.

Zoo leeren wij dan naar beide zijden, de subjectieve zoowel als de objectieve, iets blijvends of substantieels nimmer kennen, en kan het wezen, dat in de feiten functioneert, alleen voor hypothetische of problematische bespreking vatbaar zijn. Dit echter neemt niet weg, dat de mogelijkheid van geconcentreerde gedachten een blijvend en onveranderlijk Iets *vooronderstell*, dat, als het *Wezen* in de gedachten, aan

vergankelijkheid en wisselingen niet onderhevig is, maar buiten den maalstroom blijft van opduiken en verdwijnen, van worden en vergaan. De repraesentatieve beteekenis van de kategorieën der Substantie en Causaliteit is voor het denken even onontbeerlijk als ondoorzichtig. Was het bewustzijn alles en bestond er niets buiten de afzonderlijke gedachten, zonder identischen band of wezenlijk receptaculum, dan dacht de gedachte zich zelve en werd het zichtbare gezien door een Niets; dan was er noch ervaring noch denken mogelijk, wijl het denken een verbinden en ordenen is van voorstellingen, en men met het stellen eener functie zonder iets dat fungeert, die functie zelve opheft. Bestond er niets buiten het denken, dan zoude er in zulk een gedachtengang als den volgenden het laatste woord aller wijsheid gezegd zijn. 'Er bestaat nergens iets duurzaams, evenmin buiten mij als in mij, maar enkel eene onophoudelijke wisseling. Ik weet nergens van een zijn, ook niet van het mijne. Er is geen zijn. Ik zelf weet niet en ben niet. Beelden zijn er; ze zijn het eenige wat bestaat, en zij weten van zich zelf slechts naar de wijze der beelden. Beelden, die voorbijzweven, zonder dat er iets is, waarvoor zij voorbijzweven, die door beelden van de beelden tezamenhangen, beelden zonder iets dat er in afgebeeld wordt, zonder beteekenis of doel. Ik zelf ben een dier beelden, ja ik zelf ben dit niet, maar slechts een verward beeld van de beelden. Alle werkelijkheid vervluchtigt zich tot een wonderbaren droom, zonder een leven waarvan gedroomd wordt, zonder eenen geest die droomt, in eenen droom, die in eenen droom van zichzelven tezamen-hangt. De aanschouwing is de droom; en het denken, de bronwel van alle zijn en werkelijkheid die ik mij inbeeld, van mijn bestaan, mijne kracht en mijne oogmerken, is de droom van dien droom!' (J.G. Fichte, *Bestimmung des Menschen*, 2° B.)

Tegenover iemand, die in allen ernst op die wijze mocht willen redeneeren, houdt alle mogelijkheid van betoog op. Wie beweert, dat er niets bestaat buiten het denken, hyposta-

seert[1)] de *Verandering*; hij verkondigt de reusachtigste en onwederlegbaarste aller onwaarheden. In den onverbiddelijken eisch om eene repraesentatieve geldigheid der zoogenaamde kategorieën 'bewezen' te zien, heeft zijn verstand met de hypostase weer van een ander verstandsbegrip een zelfmoord gepleegd. De waarheid, dat de inhoud van het weten als zoodanig altijd slechts gedachte kan zijn, is hier overdreven tot de zwijgende loochening der tweede waarheid, dat in de woorden 'gevoel' en 'wil' zich nog een ánder bestaan spiegelt dan de zuivere Idee. Hier ligt de fout van den panlogist Hegel in het bijzonder, en van alle absolute idealisten in het algemeen; 'zij zouden daar', zegt Schelling 'waar alleen de *daad* beslist, alles met vreedzame algemeene *begrippen* willen beslechten, en willen eene geschiedenis, waarin tooneelen afwisselen van oorlog en vrede, van smart en genot, van redding en gevaar, als eene reeks van bloote gedachten voorstellen.' Werkelijkheid is drang, drift, streven; dáárdoor worden de logische tegenstellingen der absolute Idee subjectief als pijn of smart gereflecteerd. 'Geen werkelijk zijn is mogelijk zonder een werkelijk *willen*, onverschillig hoe gemodificeerd.' (Dezelfde.) 'Quod non agit non existit.' (Leibnitz.) 'Dat iets voorhanden is, het bestaan dus van een voorwerp, merk ik alleen hieraan, dat het standhoudt en zich handhaaft, dat het andere zaken van zich uitsluit, dat het weerstand biedt aan al het andere, wat in hetzelve tracht in te dringen, of het zoekt te *ver*dringen. Tegenstand, nu, ligt eigenlijk alleen in het *willen;* alleen de Wil is eigenlijk datgene wat weerstand biedt; hij is het volstrekt weerbare in de wereld en daarom eigenlijk onoverwinnelijk. Zelfs God, mag men zeggen, kan den Wil niet anders dan door den Wil zelven overwinnen.' (Schelling.) Het Absolute heeft alles in zijne macht, - behalve die macht zelve.

Het verloop der gedachten is een *willen*. De Wil is de ontplooiingsgrond der discursieve gedachten zoowel als der verschijnselen; hij is de grond voor den existenten, niet laten-

1) *Hypostase*: het denken eener gedachte, als ware zij eene zelfstandigheid.

ten toestand van denkbeeld en wet. In onze bewustzijns-spheren komt het Onbekende tot zich zelf niet alleen als denkend, maar ook als begeerend wezen; wij leeren ons zelven kennen als bestanddeelen in een logisch samenhangend maar tegelijk zeer onlogisch stuwend en dringend en botsend Geheel. Logisch construéérbaar blijft van dat geheel uitteraard enkel de gedachte inhoud, datgeene wat de absolute idealist alleen wil zien; de werkelijkheid als werkelijkheid blijft onbeschrijfbaar en logisch indemonstrabel; men kan hier alleen een beroep doen op de rechtstreeksche overtuiging. Doch de onvatbaarheid van het dynamisch beginsel voor logische ontleding en omschrijving, de onmogelijkheid om het subjectief gevoel ‘onder woorden te brengen’, mag ons daarom nog niet verleiden tot absoluut idealistische vereenvoudiging der Natuur: men neme maar eens een ijzeren sleutel ter hand en nadere daarmede tot op eenige duimen afstands een sterken elektromagneet. Men zal dan het onbeschrijfbare spook ‘kracht’, de objectieve tegenhanger van wat wij subjectief als wil gewaarworden, in al zijne geheimzinnige wezenlijkheid wel gewaar worden en ondervinden. Inwendig gevoelen wij ons zelven als een der factoren, die in het wereldverloop *werkzaam* zijn: dit gevoel is het, wat ons steeds tot een onwillekeurig onderzoek naar feiten en oorzaken zal *aandrijven*, ook daar, waar eene geestelooze, al het transempirische loochenende, richting in de labiele verschijnselen en hunne onderlinge verhoudingen de laatste en volstrekte werkelijkheid vermeent te bezitten. Het verschijnsel, het denkbeeld, de gedachte is niet alles, de (mystieke) wilsintuïtie geeu hypostase van een Niets. ‘Ik *denk* mij mijn werkelijk arbeidsvermogen, maar ik *verzin* het niet. Het rechtstreeksch gevoel van mijnen drang tot werkzaamheid ligt aan deze gedachte ten grondslag; de gedachte doet niets dan dit gevoel spiegelen, het opnemende in haar eigen vorm, den vorm van het denken.’ (Fichte.) Wij zijn eenheden van denken en handelen; tot handelen beweegt ons nooit de afgetrokken logische *kennis* eener ware stelling, maar altijd slechts een *wensch* of *drang*, eene *drift* of *begeerte*.

Reeds volgens Leibnitz is de Goddelijke Wil de oorzaak der *werkelijkheid*, het Goddelijk *Verstand* daarentegen de bron van de *mogelijkheid* der wereld; dit laatste is het, zegt hij, wat de waarheid der ééuwige waarheden maakt, zonder dat daar de Wil doel aan heeft. De *Idee* is de redelijke, de Wil de redelóóze factor in het wereldverloop. Als complex van aanschouwelijk genormaliseerde en op middelpunten betrokkene functiën draagt de laatste in de (objectiveerende) natuurwetenschap den naam van *Kracht*. Gedachte en Wil zijn elkanders complementen; de beide beginselen vormen eene tegenstelling, doch 'het onderscheid is niet dat van twee zaken die met elkander in strijd zijn: zij zijn onderscheiden door zuivere berooving, *kata sterèsin*, hetgeen beteekent, dat enkel aan het eene ontbreekt, wat het andere is.' (Schelling). 'Evenals van de eene zijde enkel de Goddelijke Wil het noodzakelijke en algemeene in de dingen niet verklaart,' - onhoudbaarheid van Schopenhauers eenzijdige wilsleer, - 'even onmogelijk is het, enkel uit de zuivere Rede het toevallige in de werkelijkheid te verklaren.' (Onhoudbaarheid van een eenzijdig idealisme.). (Dezelfde.)

Al de inhoud van het weten is gedachte, doch de gedachte is daarom niet alles wat bestaat. Buiten het wisselende van den inhoud des bewustzijns zullen wij hebben vast te houden aan hetgeen theoretisch genomen eene X moet blijven, een iets, een wezen, dat tot bewustzijn geráákt. *Wat* wij, onafhankelijk van ons vergankelijk bewustzijn eigenlijk zijn, kunnen wij nimmer weten, *dat* wij zijn, mag gevoeglijk gezegd worden, als waarheid boven betoog te staan, want elke twijfel daaromtrent zoude reeds weder het bestaan des twijfelaars insluiten.

Omtrent het bestaan, dan, van ons eigen wezen zullen wij in allen gevalle maar gerust zijn, het voorloopig daarlatende, of dat wezen als een uit velen, dan wel als een zelfde substraat voor alle ikpunten moet opgevat worden. Voor alle ikpunten. Maar welk recht hebben wij om daarvan te spreken? Sta ik niet voorloopig met mijn werkelijkheidsgeloof nog op geheel solipsistisch standpunt? Wij hebben de phaenomenale Natuur al eens een wijzer of index van het absolute feitenverloop

genoemd; hoe echter weten wij, dat er buiten onszelven nog iets bestaat? Alles, wat ik waarneem, is mijn eigen denkbeeld, dat zich slechts door eene soort van onuitroeibare begoocheling als een onafhankelijk niet-ik voordoet; hoe weten wij dan, dat er in waarheid nog meer 'iks' voorhanden zijn? En toch, dit hebben wij tot onze theoretische geruststelling noodig, want wie onzer kan er vrede mede hebben, met zich zelven geheel alleen te zijn? Wij verlangen een gezelschap van andere bewustzijns-spheren om ons heen. Nu komen wij, met al het bovenstaande werkelijkheidsgepraat, toch nimmer buiten den kring onzer eigene gedachten; de voorwerpen onzer waarneming zijn onbestendige verschijnselen, denkbeelden in ons bewustzijn van slechts ietwat groote levendigheid, en wanneer wij als grond en oorzaak der objectsaanschouwing een zelfstandig en duurzaam 'ding' buiten ons statueeren, wanneer wij de quantiteits-kategorieën toepassen ook op een meervoud van buiten ons voorhandene 'iks,' dan is dat alles voor ons niets anders dan eene gedachte in ons eigen bewustzijn. Doch een gedacht Ding of Ik op zich zelf, *is* geen Ding of Ik op zich zelf; voor ons weten is er geen zijn buiten onze eigene voorstellingen; kennis van iets buiten ons is nimmer te bereiken.

Wij hebben hier dezelfde vraag als daar straks: het is het oude probleem betreffende de geldigheid of ongeldigheid der kategorieën buiten het bewustzijn waarin ze gedacht worden. Wie eenmaal heeft ingezien, dat hij ook ten aanzien van zich zelven een ledig begrip verzelfstandigen *moet* en in den een of anderen zin de hypostase van zuivere verstandsbegrippen onvermijdelijk blijft, die zal ook hier zich gevangen moeten geven aan wat ik rondweg noemen wil *geloof*. Men bedenke, dat in objectieven, zoowel als daar even in subjectieven zin, de indirecte of repraesentatieve waarde der gedachten nog overblijft. Iets van dien aard *moet* nog overblijven, zal niet ons geheele denken een droom zijn, gedroomd door zich zelven.

Intusschen, wij staan hier theoretisch voor eene geduchte moeilijkheid. 'Ik verlang,' zoo spreekt J.G. Fichte, 'ik

verlang iets, wat buiten de bloote voorstelling ligt, iets wat er was en is en zijn zal, al ware de voorstelling er niet, en waarbij het voorstellen alleen maar toeziet, zonder het voort te brengen, of er het geringste aan te veranderen. Een denkbeeld zonder meer beschouw ik als een bedriegelijk beeld; mijne voorstellingen moeten iets beteekenen, en indien aan mijn gezamenlijk weten niets beantwoordt buiten dat weten zelf, dan vind ik mij in mijn geheele leven bedrogen.' Tot zoover de wenschen, - doch de bewijzen? 'Dat er niets zoude bestaan,' zoo voegt hij er bij, 'buiten mijn denkbeeld, is voor het natuurlijk verstand eene belachelijke en dwaze gedachte, welke niemand in vollen ernst uiten kan, en die geene wederlegging noodig heett. Voor het *onderrichte* oordeel, hetwelk de diepe, door enkel redeneering niet te wederleggen gronden er voor kent, is het eene *ter neder slaande* en *vernietigende* gedachte.'

David Hume, de beroemde Scepticus, uit zich over dit pijnlijkste aller vraagstukken op de volgende wijze: 'Door een natuurlijk instinct of vooroordeel wordt de mensch genoopt om vertrouwen te stellen in zijne zintuigen; en zonder eenige redeneering, ja zelfs bijna vóór het gebruik der rede, onderstellen wij altoos eene buitenwereld, welke van onze waarneming niet afhangt, maar bestaan zou, ook al waren wij en ieder zintuiglijk schepsel afwezig of vernietigd. Zelfs de dierenwereld wordt bestuurd door eene overeenkomstige opvatting en behoudt dit geloof aan uitwendige zaken in al hare gedachten, oogmerken en daden. Wanneer de mensch deze blinde en machtige aandrift der Natuur volgt, onderstelt hij altijd, dat de beelden zelve, welke door de zintuigen aan de hand worden gedaan, de uitwendige zaken zijn, en nooit koestert men eenig vermoeden, dat de eersten niet zijn dan vertegenwoordigers der laatsten. Deze zelfde tafel, welke wij als wit zien en als hard voelen, gelooven wij dat onafhankelijk van onze waarneming bestaat, dat zij iets is buiten onzen geest, die haar opmerkt. Onze aanwezigheid schenkt haar geen bestaan; onze afwezigheid vernietigt haar niet. Zij behoudt haar bestaan zonder wijziging en in zijn geheel,

onafhankelijk van den toestand der verstandswezens, die haar opmerken of gadeslaan.

'Doch deze aanvankelijke en algemeene overtuiging aller menschen wordt al spoedig door de geringste mate van wijsbegeerte te niet gedaan; deze leert ons, dat niets ons ooit voor den geest kan staan, behalve een beeld of waarneemsel, en dat de zintuigen slechts de ingangen zijn, waardoor ons die beelden worden toegevoerd, zonder dat zij eenigen rechtstreekschen omgang vermogen teweeg te brengen tusschen den geest en de zaak. De tafel, die wij *zien*, schijnt kleiner te worden naarmate wij er ons verder van verwijderen, maar de *wezenlijke* tafel, die onafhankelijk van ons bestaat, ondergaat geene verandering; het was daarom niets dan een beeld, dat ons voor den geest stond. Dit zijn zonneklare uitspraken des verstands, en niemand, die nadenkt, heeft er ooit aan getwijfeld, dat de zaken, welke wij gadeslaan, wanneer wij zeggen 'dit huis' en 'die boom,' niets zijn dan verschijnselen in het gemoed, wisselvallige afbeeldsels of voorstellingen van andere zaken, welke zich zelven gelijk blijven en zelfstandig bestaan.

'Hier echter geraakt de wijsbegeerte geducht in de klem. Door welk betoog is het te bewijzen, dat de waarneemsels in het gemoed veroorzaakt moeten zijn door zaken, die er buiten staan en er geheel van onderscheiden zijn, maar er toch op gelijken (indien dat mogelijk is?) Kunnen zij niet ontstaan door het vermogen van het gemoed zelf, of door de suggestie van een onzichtbaren en onbekenden Geest, of te wel door eenige andere, ons nog minder bekende oorzaak? Erkend wordt het, dat inderdaad vele dezer waarneemsels door geene uitwendige zaak ontstaan, als in droomen, krank zinnigheid en andere ongesteldheden. En niets kan onver klaarbaarder zijn dan de wijze waarop een lichaam zoo zoude werken op den geest, dat het een beeld van zich zelf toevoerde aan een wezen, ondersteld als zijnde van zoo verschillenden en tegenovergestelden aard. Hier zwijgt alle ervaring; en zij moet noodzakelijk zwijgen. De geest krijgt nooit iets voor zich dan de waarneemsels, en kan met geene

mogelijkheid eenige ondervinding opdoen betreffende hunne verhouding tot zaken. De onderstelling van een zoodanig verband is daarom zonder eenigen grond in het verstand.' (*Enquiry Concerning Human Understanding*, section XII part I.)

Alle solipsistisch idealistische bewijsvoeringen zijn in haar wezen identisch met de bedenkingen van Hume, die ik hier heb medegedeeld; zij hebben de wortelen harer kracht in de eene stelling: 'Wat ik denken kan, is mijne gedachte, dus blijft mij ondenkbaar, wat niet mijne (eigene) gedachte is.' Wie dit argument laat gelden, kan alleen door de grofste inconsequenties iets wezenlijks toelaten, zij het Ding, Ik, of absoluut Bewustzijn; hij is bij voldoende beginselvastheid reddeloos de prooi van het volstrekte illusionisme. Het dilemma is geducht genoeg. 'Een van tweeën: het positieve, dat het begrip van het niet-immanente moet vullen, is zelf gedachte, - dan blijven wij wederom in den kring der gedachte staan, of wel: het is niet gedachte, - dan is het niet denkbaar. Op dit punt zijn tot nog toe alle denkers gestrand, die zoo ver gegaan zijn. Het antwoord luidt, dat het gedachte moet wezen en toch niet mijne gedachte, niet immanent; het moet iets ideëels zijn en toch niet iets ideëels in mijn actueel bewustzijn; het moet in zijnen inhoud op mijne gedachte gelijken, en toch niet die gedachte zelve wezen. De overeenkomst van inhoud met mijne gedachte waarborgt het de denkbaarheid van mijne zijde; het numerieke, formeele en existentieele onderscheid van mijne gedachte waarborgt het de transcendentie voor mijn bewustzijn. De identische ideëele inhoud is datgene, wat in mijne gedachte het positieve uitmaakt; de verschillende vorm en bestaans-wijze met de daaruit volgende numerieke tweeheid is datgene, wat het negatieve in mijne gedachte verlangt: de ontkenning der immanentie in het actueele bewustzijn. De bewustheid reproduceert, door haar denken van tweeden aanleg, iets wat haar voor was gedacht, zich zeggende, dat dit voor-gedachte niet hare tegenwoordige gedachte is.'[1)]

1) E. v. Hartmann, *Krit. Grundlegung des tr. Real.*, blz. 91 in de 3e opl. (1886.)

Is er waarheid in het menschelijk denken, dan bestaat die in de bewuste reproductie van den inhoud eener Wereldidee, dan is alle werkelijkheid gerealiseerde gedachte, en alle ontwikkeling ontwikkeling van het denken, zonder een enkel persóónlijk denken te zijn. Onze kennis is dus indirect; zij is vertegenwoordigend en imitatief ten aanzien eener absolute Idee, en nimmer zoo iets als rechtstreeksche waarheid. 'De waarheid is een begrip, hetwelk slechts toepasselijk is op het bewuste weten, dat van zijn voorwerp numeriek onderscheiden is, niet echter op het onbewuste denken der Idee, dat tegelijk een stellen, scheppen of wijzigen der dingen insluit en er in zoo verre identisch mede is.'[1)] Met deze stelling hebben wij de mogelijkheid der menschelijke kennis aangeduid, haar leggende in de vatbaarheid voor reproductie van den ideëelen inhoud des wereldloops. De inhoud der werkelijkheid is gedachte, en wel in zijn geheel niet persoonlijke, maar onpersoonlijke gedachte, gedachte van een absoluten Geest.

De werkelijkheid gerealiseerde gedachte, inhoud dus van eenen Wereld*wil* Mogelijk; maar hoe bewijst men dat? Wat er buiten ons denken bestaat, moge zijn wat het wil; hoe betoogen wij zijne realiteit? - Merken wij wederom op, dat het abstract logisch element in ons weten op die wijze te eenzijdig op den voorgrond wordt geplaatst, onder verzuim van verwijzing naar het immediate gevoel van persoonlijke inspanning tegenover omringenden weerstand. Het is op grond van gedachte *en* wil, dat dit bewuste gevoel ontstaat; dat wij begeeren en streven weten wij even rechtstreeks als dat wij waarnemen en denken, en alle activiteit impliceert een weerstand biedend niet-ik. Maar het streefvermogen als zoodanig ontglipt aan alle logische omschrijving en demonstratie, wijl het de onzichtbare keerzijde, om zoo te zeggen, der gedachte is; wanneer men naar aanleiding van dien van alle activiteit abstraheert, en de leer der kennis uitsluitend op formeel logische sluitredenen wil gronden, wordt stringente bewijsvoering voor het bestaan van welke zaak dan ook on-

1) E. v. Hartmaan, *Das sittl. Bewustsein*, 1e opl. (1879), blz. 343.

mogelijk; het betoog wordt dan eene oneindige reeks, zonder de werkelijkheid, het specifiek onderscheidene, te benaderen. *De enkel discursieve logica is zuiver destructief ten aanzien van alle overtuiging;* wie dit niet ziet, heeft nog niet ver genoeg doorgedacht. Positieve uitgangspunten en gegevens moeten door de (mystieke) intuïtie en het rechtstreeksch gevoel geleverd worden; men bedenke, dat niet eens de passieve waarneming door betoogend denken kan worden gedekt, laat staan, dat dit laatste op zich zelf reeds alle werkelijkheid zoude insluiten. Viel alle onderscheid met het denken tezamen en was alles enkel logische verstandsfunctie, dan bestonden er vele zaken, welke niet te onderscheiden waren, zooals de rechter en linkerhand. Doch wat ons redeneerend denken niet in zich zelf reeds vermag te onderscheiden, dat onderscheiden de waarnemingsvormen van Ruimte en Tijd. Zonder deze onderscheidingsmiddelen zoude er in onze gedachtenwereld veel wezen wat niet te onderscheiden was, doch nu is in ruimte en tijd alles onderscheiden. Existeeren twee voorwerpen in denzelfden tijd, dan zijn zij gescheiden in de ruimte; nemen zij dezelfde plaats in, dan worden zij uiteengehouden door den tijd. Logisch, d.i. Door afgetrokkene begripsontwikkeling, laat zich echter het wezen van al die onderscheidingen niet aantoonen; wij hebben hier te doen met eene onbewijsbare en rechtstreeksche kennis. Het onderscheid tusschen hier en daar, boven en onder, rechts en links, vroeger en later valt niet te omschrijven of in het afgetrokkene te demonstreeren; tot het onderscheiden van dergelijke bepalingen helpt geen verstand van verstandigen: de rechtstreeksche waarneming doet alles. Men onderscheide eens de rechter van de linker hand, het voorwerp van zijn spiegelbeeld: alle kenmerken, die door redeneering zijn op te geven en zich dus in woorden laten uitdrukken, zijn dezelfden; alleen de aanschouwing onderscheidt hier. Is echter reeds ten opzichte der aanschouwing het afgetrokkene denken niet de eenige maatstaf van hetgeen bestaat, waarom zouden wij dan in sluitredenen den grondslag zoeken voor eene overtuiging welke met de discursieve logica zoo weinig te maken

heeft als het besef, dat wij als willende of strevende wezens met eene menigte van gelijksoortige niet-iks in dynamische botsing en intellectueele gemeenschap geraken?

De ware zin van dit alles is ten slotte, dat wij in hoogsten aanleg overtuigd mogen en moeten zijn van veel wat niet binnen het bereik van het logisch bewijs valt. Al was in het denken ook nog zooveel demonstrabel, dan was dit nog niet het geval met het denken zelf; de logica kan nimmer hare eigene onbedrieglijkheid bewijzen. Hoe zoude iemand zich aan zijne eigene haren kunnen optrekken, hoe het betoog zich zelf betoogen? Iets *moet* in onze overtuigingen boven en buiten alle bewijs staan. Van daar, dat wij gedwongen zijn, ons, theoretisch genomen, doorloopend in eene tegenstelling van *onzeker* en *waarschijnlijk* te bewegen; niemand kan iets zeggen of doen zonder eenen grondslag van non-empirische en metalogische postulaten, wat elke overtuiging maakt tot eene soort van geloof, hetwelk dan met eene verscherpte zelfbezinning bestaanbaar of onbestaanbaar kan zijn. Men spreekt veel van 'empirische kennis' en 'exact weten'. Dubbelzinnige klanken, waarbij men zelden denkt aan het diametrale onderscheid tusschen kennis welke uit ondervinding *geput* is en kennis die op geen geldigheid buiten het gebied van het waarneembare aanspraak maakt. In den tweeden zin blijft *niemand* feitelijk op het gebied van het weten; ware het anders, er konde geene warmteleer, of leer des lichts, of chemische atoomleer bestaan. Het is een wonderlijk zelfbedrog, dat men hier op aarde door spectraalanalyse meent te *weten*, wat stoffen er aanwezig zijn in de zon. Waar men wijsgeerigen theorieën zoo dikwijls haar non-empirisch karakter verwijt, is men altoos bevangen in eene verwarring van gradueel met qualitatief onderscheid; het problematisch karakter aller menschelijke wijsheid komt daar slechts ietwat duidelijker uit dan elders. Hoeveel er ook in de 'exactste' ervaringswetenschappen steekt, dat den kring der 'zuivere ervaring' te buiten gaat, zal men reeds kunnen bevroeden, wanneer men bedenkt, dat alles wat op het oogenblik geen voorwerp is van waarneming - en dat kan bijv. het denken en voelen van anderen zelfs nimmer voor mij

worden - voor het weten in den streng empirischen zin niet bestaat, en er ten opzichte van het wereldbeeld des oogenbliks wordt *bijgedacht*. Wie kritiek wil uitoefenen, doe het scherp en grondig; wie van niets overtuigd wil zijn buiten hetgeen de ervaring betuigt, bedenke hier, waartoe die gezindheid wel zoude moeten leiden, ware niet 's menschen aanleg gelukkig van dien aard, dat wij zeldende beginselvastheid bezitten, welke verkeerde zienswijzen tot vernietigers van de mogelijkheid zelve des levens zoude moeten maken. De mensch blijft gelukkig altijd meer bevangen in instinctmatige overtuigingen en onbewijsbare waarheden, dan hij zelf wel weet.

Iedere leer moet als van zelve de ervaring overschrijden ten aanzien van het gebied harer toepassing; anders mochten wij met onze theorieën nooit buiten onszelven gaan. Doch ook in haar uitgangspunt moet elk gevoelen op zijn minst ten halve non-empirisch wezen; de uitwerping aller subjectieve toevoegsels des verstands zoude ook aan deze zijde de allergewoonste theorie tot stof uiteen doen vallen, en de uitkomst zoude niet een ‘zuiver’ weten, maar in het geheel geen weten zijn. Allen redeneeren wij op den grondslag van een zeker aantal geloofsartikelen, welke in gelijke mate onbewijsbaar en onontbeerlijk moeten heeten, en dit met andere dogmata gemeen hebben, dat zij graden toelaten van diepzinnigheid in opvatting. Neem bijv. ons geloof aan *zakelijke eenheid in congruente maar ongelijktijdige verschijnselen*. Wend ik het gelaat af van iemand, met wien ik spreek en zie ik hem dan op nieuw aan, dan houd ik mij overtuigd, dat ik tweemaal hetzelfde heb gezien. ‘Iets wat van zelf spreekt’ zal men zeggen. Doch pas bijv. die ‘van zelf sprekende’ onderstelling eens op de zon toe, en de eerste de beste natuurgeleerde zal u aanstonds vertellen, dat twee op verschillende tijdstippen door u waargenomen zonnebeelden geenszins tot elkander staan in de verhouding van volmaakte identiteit, en de zon van heden ten gevolge der onophoudelijk plaats grijpende veranderingen niet meer geheel dezelfde is als de zon van gisteren. Wat de naturalist achter de ver-

schillende zonnebeelden als blijvend erkent, zijn alleen de solaire atomen, - eene volslagen onwaarneembare werkelijkheid, En zelfs ten opzichte dier gedachte atomen geraakt men al spoedig tot het inzicht, dat men er het begrip ‘identiteit’ maar niet zoo onbeziens op toepassen mag: in de wisseling hunner onderlinge afstanden werken zij op veranderlijke wijze en blijven dus niet wat ze zijn. Zoo duikt ten slotte de gedachte op, dat eigenlijk alleen de logica der wetten van activiteit onveranderlijk zoude mogen heeten, plus - de (*amorphe!*) activiteit zelve. Activiteit + logica = kracht + natuurwet = wil + idee; bij voldoende zelfbezinning geraakt men door de identiteitshypothese waarmede men begint, tot de dynamisch-idealistische wereldopvatting der metaphysici.

Of men haar neme in haar alledaagschen dan wel in haar wijsgeerigen vorm, de overtuiging van het bestaan eener zelfde wezenlijke zaak achter congruente doch ongelijktijdige verschijnselen is een mystiek *geloofs*artikel, niets anders: wat in waarheid wel met eene zaak geschied mag zijn, toen ik ze waarnam, kan van zelf door geen *ervaring* worden uitgemaakt; zij konde, terwijl ze niet werd waargenomen, vernietigd en door een sprekend gelijkend tweede iets vervangen zijn. Wanneer wij dus de tweede onderstelling, *dat al wat zelfstandigheid is, zonder onderbreking voortbestaat*, voor iets verklaren ‘wat van zelf spreekt’, dan kan dat nimmer eene ‘empirische’ overtuiging wezen, maar moet voortspruiten uit eene soort van instinkt of geloof. Hetzelfde geldt blijkbaar voor onze overtuiging, *dat altoos en overal de feiten met alomvattende en volstrekt logische regelmaat tezamenhangen*, alsmede voor de bewering, *dat het veranderingsverloop der werkelijkheid nergens en nimmer stakingen lijdt*.

‘Het bestaan eener zelfstandigheid, de loop der wereldveranderíngen, intermitteert nimmer en nergens.’ Dat zijn wij allen eens. Maar hoe weten wij het? Onze waarnemingen zijn toch zeer zeker intermittent; hoe zoude dus de ‘ervaring’ de grondslag dier overtuiging kunnen zijn? Wie of wat waarborgt mij den loop van gebeurtenissen, als ik slaap of af-

wezig ben? De intermittente waarnemingen als zoodanig kunnen zich slechts voordoen *net alsof* alles ter wereld een gelijkmatigen gang gaat; *weten* kan ik van eene algemeene continuïteit door de ervaring niets. En niet alleen, dat ik van geene identiteit of continuïteit ten opzichte der verschijnselen A en A^1 *weten* kan, maar ik moet zelfs op de gedachte geraken, dat, in gewonen zin genomen, dgl. onderstellingen zelfs dwalingen behelzen. Wanneer zoo iets als een flikkerend licht, een veranderlijk geluid, een intermittente waterstraal reeds voor de waarneming tusschen zijn en niet zijn weifelt, dan besluit ook het meest alledaagsche denken tot de betrekkelijkheid en het slechts voorwaardelijk bestaan van dat iets; de wétenschap verklaart die feiten voor wisselende verschijnsclen en toestanden, en denkt zich eerst daarachter een meervoud van zich gelijk blijvende, maar daarvoor ook geheel 'transcendente' zaken. De empirische wisseling tusschen zijn en niet zijn, verschijnen en verdwijnen zoekt men begrijpelijk te maken, doordat men haar herleidt tot eene veranderlijkheid van onderlinge verhoudingen in een geheel van ontelbaar vele samenstellende kosmische eenheden, wier voortdurend bestaan men zwijgend onderstelt. Doch wat schimachtige identiteit bezitten niet dgl. afzonderlijkheden, welke immers in hare *toestanden* geen twee oogenblikken dezelfden zijn! Wat bij dat alles blijvend is, is enkel de oorspronkelijke logica in de onderling overeenkomende denkspheren; wie dat niet ziet, is voorwaar zeer kortzichtig.

Onze vereenzelvigingen, ons geloof aan ongebroken voortduring en aan algemeenen samenhang der wereldveranderingen zijn niet in en met de empirische feiten gegeven; zij duiken op uit eene subjectieve bronwel. Wilde men in den zin van 'zuivere ervaring' of 'exact weten' alleen dat als bestaande laten gelden, wat als zoodanig in de waarneming betuigd is, dan zoude men een alzijdig intermittent bestaan moeten aannemen, waardoor elke vaste verhouding tusschen waarnemingsinhoud en algemeenen wereldloop onmogelijk werd. *Geene theorie zonder subjectieve grondregels van interpolatie en instinctmatige overtuigingen*. Voor eene 'algemeene

Natuurwet' kan geene objectieve wetenschap iets meer bewijzen dan dit, dat het wereldverloop zich in het spoor eener universeele logica beweegt, zoodra het wordt waargenomen; wat daarmede bewezen wordt staat tot hetgeen te bewijzen viel, gelijk een tot oneindig groot. Toch zijn wij van zoo iets volkomen overtuigd; de tegenovergestelde meening ware dan ook de dood aller wetenschap. Het is juist daarom, dat wij te allen tijde eer aan de verkeerdheid onzer redeneeringen of de onnauwkeurigheid onzer waarnemingen gelooven, dan dat wij zouden gaan twijfelen aan het groote dogma eener alomvattende en onfeilbare Natuurwet of Logica.

Zoo make men dan voortaan niemand meer een verwijt van het non-empirische als zoodanig, dat men in zijne overtuigingen en betoogen meent aan te treffen; men zij zuinig met verwijtingen, als: 'Gij geeft voor weten uit, wat niets is dan geloof.' Zulk een gezegde sluit gebrek in aan voldoende zelfbezinning; de vraag, of een bovenzinnelijk Absolutum dient aangenomen te worden, heeft evenveel wetenschappelijk recht op behandeling als iedere andere. Men verwarre slechts niet het betoog voor de onvermijdelijkheid eens begrips met het streven om het bestáán der overeenkomstige zaak te bewijzen. In den tweeden zin vermag men *niets* te bewijzen; in den eersten zin zijn God, Vrijheid en Onsterfelijkheid het voorwerp van waarschijnlijkheidsredeneeringen als al het andere. Men smale hier niet meer op 'trans-empirische onoplosbaarheid,' maar onderzoeke alleen, of de betrokken gedachtenreeksen aannemelijk zijn ofte niet. Onvermijdelijke daden te laken als deze, dat de hongerige eten en de dorstige drinken wil, of dat een verstandswezen 'zijne gedachten wil laten gaan,' is onbillijk en kan ook praktisch en maatschappelijk zeer verderfelijk worden. Toen Francis Bacon van het menschelijk verstand eischte, dat het niets zoude 'anticipeeren,' opdat alle overtuiging geput wierde uit de dingen zelven, was hij bevangen in eene kinderlijke begoocheling. Elk tellen, meten en rekenen zoude voor den natuuronderzoeker onmogelijk worden, zoo hij niet, onafhankelijk van afzonderlijke bevinding, van te voren het

geloofsstuk der volstrekte geldigheid eener alomvattende Wereldlogica als onomstootelijk beschouwde. De sensualist moge telkens en telkens weder beproeven, zulke overtuigingen genetisch-physiologisch af te leiden; de wijsgeer zal tegenover die pogingen niet moede worden er op te wijzen, dat dit afleiden zelf, met zijn bevestigen en ontkennen, zijn onderscheiden en vereenzelvigen, zijn praesupponeeren en concludeeren toch weder toto genere van alle objectieve gegevens eens 'psychophysischen' verloops verschilt. Het is alleen door doctrinaire gewelddadigheden, dat eene schijn-afleiding onzer overtuigingen uit de 'objectieve en zuivere ervaring' mogelijk wordt, en Locke's 'tabula rasa' der menschelijke ziel is evenzeer eene trans-empirische hypothese als de monade van Leibnitz, met dien verstande alleen dat zij naïevelijk voor *weten* gehouden werd, en bovendien een irrationéel geloofsstuk is.

Irrationeel. Doch ook weder slechts ten halve, want zij bevat een eenzijdig opgevat deel waarheid, hetwelk wij terugvinden in de Aristotelisch-Leibnizische onderscheiding tusschen actualiteit en potentialiteit, tusschen werkelijkheid en aanleg. Als overal elders hebben wij in Locke's aperçu te doen met eene betrekkelijke waarheid en onwaarheid, welke in den ontwikkelingsgang der menschelijke gedachte door hooger staande betrekkelijkheden wordt opgenomen en geabsorbeerd. Deze absorptie hangt maar voor de eene helft van het logisch bewijs en de objectieve ondervinding af, daar altijd slechts in proeven en betoogen wordt omgezet wat door spontane intuïtie was opgedoken. Die intuïtie of recht-streeksche conceptie is nimmer absoluut; zij bezit alleen, retrospectief genomen, zeer duidelijke graden van stijgende benadering tot het waarheidsideaal. Logisch geformuleerd, wordt zij tot wetenschappelijke *hypothese*; wenschen wij niet, dat de menschelijke ontwikkeling tot stilstand gerake, dan moeten wij hopen, dat die mystieke ontwikkeling en reproductie van intuïties en hypothesen even labiel blijve als zij tot dusver is geweest. De bekentenis, dat al ons weten in een vermoeden bestaat, beteekent ook immers niet uitslui-

tend, dat de volstrekte waarheid voor ons verborgen blijft, zooals kortzichtige versmaders der hoogere bespiegeling in eenzijdige verscherping op den voorgrond stellen: zij moet ons in tegendeel tegelijk opwekken, om door altijd betere gissingen zoo dicht mogelijk tot eene alzijdig bestaanbare wereldopvatting te naderen. Er zijn *graden* van waarheid; onze meest transcendente gissingen zijn evenmin kortaf onwaar als zij ooit geheel waar zijn, maar dragen veeleer het karakter van voortschrijdende benaderingen. Nergens zijn de kategorieën *waar* en *onwaar* zoo ontoereikend als op het gebied der algemeene wereldbeschouwingen; tot *dwaling* wordt de conjectuur op dit gebied eerst hierdoor, dat men, ongedachtig aan het discursieve of voortstrompelende en daardoor provisioneele karakter aller menschelijke theorie, zich bij eene bepaalde leer in dogmatisch vertrouwen op hare *definitieve* beteekenis loom en rustig nederlegt. Het Sokratische woord: 'ik weet, dat ik niets weet,' behoort niet te leiden tot een laodiceesch en quiëtistisch stagneeren, maar tot een moedig voortschrijden op den weg der verstandelijke ontwikkeling en veredeling. Steeds-dóór ruimere en hoogere waarheden te divineeren omtrent het geheim van het Goddelijke, is de taak van een iegelijk die waarlijk mensch, geen dier, wil zijn; de laatste onthulling valt aan geen sterveling ten deel.

Batavia, Mei 1889.

Op den naaiwinkel. (fragment uit ‘Van alle Tijden.’) door Aug. P. van Groeningen.

Derde hoofdstuk.

I.

Onderweg vertelde Cato haar het een een ander over de menschen, met wie Martha nu kennis zou maken. Martha vond het vreemd, dat ze een nauw, donker, smerig straatje in moesten. Ze had zich overeenkomstig een reklame-plaatje waarop de winkels afgebeeld stonden, dat Cato haar had laten zien, een grooten winkel voorgesteld, met spiegelruiten, en nu vond ze twee kleine ouwerwetsche winkeltjes, met kleine ruitjes, in een smerig straatje. Nu eerst herinnerde ze zich, dat haar moeder óók gezegd had, dat het maar kleine zaakjes waren, die was er expres naar gaan kijken. Martha had het niet willen gelooven, en den moed niet gehad, zich met eigen oogen te gaan overtuigen. Ze had zich gehouden aan de afbeelding op de reklame-plaatjes, en dáárom viel het haar zoo tegen.

Cato zei, dat de straat nú smerig was; maar dat was niet altijd zoo. 't Was werkelijk een drukke zaak, die zaak van juffrouw van den Bosch. Maar Martha merkte wel, dat Cato

vroeger in alles overdreven had. Het ‘maken van ‘een heel kostuum’ heette eerst regel, en nú erkende Cato zelf, dat het een uitzondering was, en dat ze meestal ondergoed en hoeden maakten. Dat was heel wat anders, dan Cato éérst verteld had.

Ja, maar Martha moest alles ook niet zoo letterlijk opvatten, meende Cato. Dat was kleingeestig.

Martha wist niet, wat dat wás: kleingeestig, en zweeg er daarom op. Ze hield het er voor, dat ze ongelijk had gehad en dat er nu niet meer te redeneeren viel, nadat Cato dat woord gebruikt had.

Cato bonsde op de nog gesloten deur net zoolang, tot op de eerste verdieping een raam werd opgeschoven. Een vrouwenhoofd met erg verward kapsel keek er uit, een vies hoofd.

- Ei zoo, ben je er al? Is 't al zóó laat? Ei zoo! - De meid is er nog niet. Je bent er vroeg bij, hoor, dat ben ik niet van je gewoon. Wacht maar effe, dan zal ik je zelf maar opedoen. Wel, wel! Ei zoo! Je bent er vroeg bij.

Onder het mompelen van die laatste woorden werd het raam dichtgeschoven, onaangenaam piepend, en met veel geraas.

De meisjes bleven wachten. Het was vinnig koud. Martha keek naar haar adem, die in kleine wolkjes uit haar mond kwam.

- Was dat nou de juffrouw?

- Ja. Hoe von'-je ze? Een lekker ding, hè?

Martha begon hoe langer hoe meer ontnuchterd te worden. Ze kon dat vieze, groezelige vrouwehoofd met verward haar in haar gedachte niet zetten op een ‘elegante’ japon, die de eigenares van ‘een drukke zaak’ toch moest dragen. Alles kwam haar nu even armzalig voor. Had ze zich daarom zoo blij gemaakt? Haar moeder had wel gelijk gehad, dat ze er spijt van zou hebben. Neen, zóó erg was het niet, spijt had ze er níet van. Wat voor voorstellingen had ze zich ook weer gemaakt? Ze kon het zich niet meer herinneren, nu ze tegenover de werkelijkheid stond. Alleen wist ze nog, dat ze zich alles ánders had gedacht.

De winkeltjes in de straat waren allen nog dicht en voor de ramen der bovenverdiepingen overal de gordijnen nog gezakt. Een melkboer rammelde met een lange vatenwagen voorbij. De hond, die er onder liep te trekken, liet zijn tong uit zijn bek hangen. Martha bracht dat doen van dien hond in verband met de uitdrukking: bek-af-zijn, en meende, dat het beest al een heelen werkdag achter zich had. Ze vond het barbaarsch van den melkboer, dat hij het beest zoo liet loopen en soms nog een schop gaf.

Een bakkersjongen, met een mand op zijn rug, bleef de meisjes staan plagen. Hij zette de mand neer, trok Cato aan haar staart en vroeg eindelijk Martha om een zoen. Martha werd angstig, maar Cato stond maar te ginnegappen en te gichelen.

Tegelijk kwam er een andere ‘werkster’ aan, een lang, lobbesachtig meisje, met een bleek gezicht en fletsblauwe oogen. Ze leek wel een jaar of acht-en-twintig, hoewel ze er pas drie-en-twintig was, naar Martha later hoorde.

- Slaapt de sallemander nog? vroeg ze zachtjes.

- Sst, ze staat altijd te luistervinken, antwoordde Cato: ze heeft daarnet d'r kop uit het raam gestoken. Zeg, ik geloof tóch niet, dat ze een pruik draagt.

- Nou, ík wel, - Is dát de nieuwe? Ik heet Cornelia Wolslager, en jij?

- Martha de Bruin, juffrouw. - Cornelia scheen door dat ‘juffrouw’ zeer gevleid.

- Zoo.... Nou, maar ik sta haast te verrekken van kou, dát weet ik wel. En jullie?

Op dit oogenblik werd er van binnen aan de deur gemorreld. Eerst werd een ketting afgehaald, toen een ijzeren sluitboom afgenomen en ten slotte twee grendels weggeschoven. Eindelijk!

- 'k Was blij, dat jullie kwam, anders had ik me weer verslape. Zoo, is dat Martha? Flink zoo. ik merk al, dat jij

wel op je tijd zal passen, dat mág ik. Wil je al dadelijk wat voor me doen?

- Asjeblieft, juffrouw.

Martha begreep niet, waarom Cato haar een stomp in haar rug gaf. Ze keek om.

- Zeg Cato, sta je het meisie tege me op te stoke? 'k weet niet wat jullie tegenwoordig mankeert. Jullie vergete, dat je van me eet. Ga maar gauw naar bove of nee, wacht effe, 'k heb wat voor jullie te doen. En jij, Martha haal jij is gauw anderhalve cent samen en een bossie kachelhout, toe as een meid, ginder in het steegie en kom gauw terug assie-blieft, hier heb je een vierduitenstuk.

- Anderhalve cent samen? Voor anderhalve cent samen, juffrouw?

- Water-en-vuur bedoelt ze, zei Cato ter inlichting.

- Ja, wat anders? vroeg de juffrouw: of ben je er al te grootsch voor? Ik ben nog niet gekleed, anders zou ik 't zelf wel doen en de meid is er nog niet, die blijft altijd uren weg, zeker legt ze nog op d'r nest. Heb je nooit is voor je moeder water-en-vuur moeten halen? Je staat me toch niet te belatafelen?

- Nee, juffrouw, we koken het water altijd zelf, er ís bij ons in de straat geen water-en-vuurnering.

- O zoo! Nou, in dat steegie daar, zie je, en je zegt maar: anderhalve cent samen en een bossie kachelhout voor een cent, en jij Cato haal jij de blinden is van de ramen af, ik schaam me om zoo op straat te komen, want ik ben nog niet gekleed, of nee Cor, doe jij het maar, je bent lánger, dan kan Cato me hellepe de doozen op te rapen, die ik in de gauwigheid van de toonbank afgesleept heb.

- De blinden van de ramen afhalen? bromde Cor, dat is mijn werk niet. - En ze sammelde er mee, tot ze Martha niet meer zag, tóen dééd ze het. Cato bromde óók iets van: ‘meidenwerk!’ en hielp expres de juffrouw van den wal in de sloot: ze stootte ook de doozen, die nog op de toonbank stonden, er van af, op den grond, zoodat de juffrouw haar maar naar boven zond.

Martha vond de water-en-vuurnering vol kwebbelende vrouwen, ongewasschen, slordig gekleed en met verwarde haren. De meeste waren in blauw-baaien onderrokken en droegen vuile, gore nachtmutsen. Bij den haard zat een man, die soms een woordje meêsprak, maar het overigens daarvoor te druk had. Met zijn groote tang deed hij vuur in de theestoven, met zijn linkerarm draaide hij telkens de kraan van een grooten ketel open om heet water in de ketels der vrouwen te laten loopen. Martha hoorde telkens zeggen: een cent samen! Dat scheen dus de term te zijn.

- Anderhalve cent samen? Asjeblieft jonge juffrouw.

Allen keken naar Martha, die door den baas een jonge juffrouw genoemd werd.

- O, ze is zeker van dat hoeiewijf! meende een vrouw: Ben je van dat hoeienwinkeltje?

Martha knikte.

- Nou kind, dan ben je bon af. Nakende kale rotten. Ze heeft geen rok om met schik an te trekke.

- Kan je begrijpe, repliceerde een ander met een hoog stemmetje: Ze heeft d'r geld op stapels legge, dat 's wat anders, 'k Wou dat 'k in d'r testement stond en dat ze vandaag nog stierf.

Nee, vrékkig zijn ze, dat 's de sjooze, zij nog meer dan d'r zuster.

- Ik vind d'r zuster erger.

- Ik niet.

- Ik wel....

Uit een nadere aanwijzing bleek, dat beiden dezelfde bedoelden en wel: de langste.

En toen kregen ze er weer twist over, wie van hen het stijfhoofdigst was en het dwarsdrijverigst.

Eer Martha vertrok, werd ze door een paar vrouwen gewaarschuwd op haar tellen te passen en zich niet op haar kop te laten zitten.

- Ze is de meid niet! Bén je de nieuwe meid wel? Ik bedoel de méid zie je, de méid.

Martha begreep niet....

- Wel, voor koken en boenen en zoo.

Nee, dat wás Martha niet, zei ze. De vrouwen waren door haar katoenen japonnetje bedrogen, maar ééne was zoo scherpzinnig geweest, het te raden.

- Zie je wel, ze is maar zoo'n naaistertje... Leg nou niet... En ze zegt het zélf!... Mensch, hoe kan je toch zoo staan leutere. Als ze 't nou toch zelf zégt. Zeg is, meisie, ben je de meid wel? Nou, zie je wel, jij met je altijd-gelijk-willen-hebben....

En de vrouwen begonnen door elkaar te kakelen. Naaisters, nakende kale rotten, floddermadammen, sloeries. 't Was beter, dat een moeder haar kind de pooten stuk sloeg, dan ze werkster te laten worden. Ze konden later geen fatsoenlijke pot koken. Ze konden later haar kousen aan haar eigen pooten niet stoppen. Ze dachten aan niets als aan tierlan-tijntjes en waren het doodschoppen nog niet waard.

De kwekkende vrouwen vormden een kringetje om Martha, die zich niet te bergen wist van schaamte en angst. Ze was bang, dat de wijven haar kwaad zouden doen.

- Laat dat meisie door asjeblieft, zei de baas: 't Is of je in een jodenkerk komt, met jullie gekwek. Ik begrijp jullie niet, jullie hebt het altijd tegen menschen van je eigen stand. Gaat liever op hek Willemsplein de lui uitschelden.

Martha was blij, toen ze de nering en het steegje uit was.

De juffrouw was nog aan 't grabbelen. Het zweet stond op haar gezicht, door de inspanning van het bukken.

- Kind, wat ben je lang uitgebleve. Nou, ik zég er niks van. 't Stond zeker vol. Wat hebben ze van me gezegd? Want 't zijn hier erge kwaadsprekers en ze deugen zelf den duvel en zijn moer niet. Overal bemoeien ze zich mee en vooral in die water- en- vuurnering wordt wat afgekletst. Die vent is een gemeene socialist, dat kan je wel aan zijn heele fiezelomie zien. Ze moesten die lui ophangen.

Neen, loog Martha: ze hadden niets van de juffrouw gezegd.

Ze kreeg er een kleur van. Vroeger begreep ze niet, waarom de menschen toch logen. Maar nu begréép ze het. Ze kon het toch niet aan de juffrouw zeggen?!

- Kind, je mot de menschen nooit gelooven.

Martha dacht, dat de juffrouw dat met bedoeling zei.

- Ze spreken zooveel kwaad van hun naasten. En vooral kunnen ze niet zien, dat je het béter hebt in de wereld. Maar ik zeg maar altijd: beter benijd dan beklaagd. Ik maal niet om mijn benijders, als ze me toch niet kunnen benadeelen... Help me gauw dien rommel is oprape, je kan beter bukken als ik. Die Cato heeft me van den wal in de sloot geholpen, met onwillige honden is 't kwaad hazen vangen....

Terwijl Martha op den grond bukte, gaf de juffrouw, met haar linkerarm op de toonbank leunend, haar een les in levenswijsheid.

- Mooi zoo, ga nou maar gauw naar boven, dan zulle ze je daar wel werk geve. Strakkies kom ik is effe kijken wat je al zoo kan en dan breng ik enpassant een koppie koffie en een lekker boterhammetje voor je meê, hè?

Martha zei, dat ze pas ontbeten had.

- Goed, dan géén boterammetje. Bij mijn is het: vrijheid blijheid. Maar wen-je die gekke stadhuiswoorden áf. ‘Ontbijten’ zegt geen mensch, laat dat maar an de rijke lui over. Ik zeg altijd maar: eten, gewoon weg. Ik houd niet van dat koeterwaalsch. Nederigheid, mijn beste, nederigheid! Dat heb ik graag in mijn ondergeschikten. Nou, tot strakkies.

Martha klom het aangewezen wrakke trapje op, in een hoek van den donkeren winkel. Halverwege bleef ze staan.

- Zéi u wat, juffrouw?

- Ja, stt, zei deze en ze kwam een paar treden naar boven: En fluisterend vervolgde ze: Laat je niet op sleeptouw nemen, door die daarboven. Er zijn verdomde luilakken onder en ze rusten niet, voor ze de nieuwelingen óók bedorven hebben. Maar wees jij wijzer. Als je het een of ander ziet, mag je me gerust waarschuwen, hoor. Ik zie je voor een braaf meisie an en 't zou me spijten, als je óók al een verkeerden weg opging. Gelóóf ze niet, als ze kwaad van me vertellen. Ik weet heel goed, dat ze dat doen zullen, gut ik kén ze, maar geloof ze niet. Ze liegen, ze liegen

of het gedrukt is. Zeg jij zelf nou is, bén ik kwaad voor je? Zie ik er uit of ik gierig ben? En dat vertellen ze toch van me. Ze gunnen me het licht in mijn oogen niet.

II.

Op het portaal bleef Martha even rusten, want 't was een ongemakkelijke trap. Ze keek naar de deur, die ze bemerkte door lange reten licht tusschen de paneelen. Links was de zoldertrap, meer een ladder dan een trap, hel verlicht door een vierkant raam, halverhoogte in den muur. Op het portaal zelf was het donker. Eerst toen haar oogen aan de duisternis gewoon waren, zag ze nog een andere deur. Later hoorde ze, dat zich daarachter een hok met gootsteen en waterleiding bevond, dat zeer zelden gebruikt werd, omdat er beneden nóg een keuken was.

In de kamer hoorde ze fluisteren. Ze dorst niet langer te wachten en klopte daarom aan. Haar hart popelde.

- Binnen. Entrez libre. Kom maar op. Er is niemand thuis as de meid en die is naar de kerk.

De twee laatste stemmen waren van Cato en Cornelia. Martha trad binnen, de meisjes gichelden, ze werd zoo rood als een kreeft omdat ze meende, dat men haar voor den gek hield.

- Wat heeft de Sallemander gezegd?
- Heb je 't Lam al gezien?
- En Spinnekop?
- Ze zal jullie niet begrijpen, zei een jonge... vrouw. Martha kon haar geen meisje noemen, want de andere was bepaald zeven-achtentwintig en voor Martha hield het meisjezijn op na het twintigste. De dame had zeer zwart, glimmend haar en een bruinachtige teint. Een eigenaardige manier had ze om haar hoofd in haar nek te leggen en dan perste ze tegelijk haar lippen stijf op elkaar en keek met haar glinsterende oogen laag op iemand neêr. Ze vertelde nu aan Martha, dat de juffrouw Salemander genoemd werd, om de roode rok, waarin ze den geheelen dag rondliep. Iedereen vertelde ze, dat ze nog geen tijd had gehad, om

zich te kleeden, dat ze het zoo druk had, zelfs aan menschen, die voor het eerst in hun leven wat bij haar kwamen koopen. ‘Het Lam’ was haar zuster en heette zoo, omdat ze nooit iets dorst in te brengen. De Salemander speelde den baas over haar. Ze heette ook wel ‘het Mosterdpotje’ naar haar figuur. ‘Spinnekop’ was de meid, een erge vieze vuile onhandige slons, met vingers die altijd krom stonden.

- Onze bijnamen zal je gauw genoeg leeren. Strakjes zullen we jouw doopen.

- Ik ben al gedoopt juffrouw.

- God, hoe groen, zuchtte de andere. Ze viel als wanhopig in haar stoel.

- Wat heeft de juffrouw je van ons opgestookt? Biecht op, anders ben je hier gauw uitgekinderd.

Martha biechtte alles eerlijk op.

- Hm, we wisten het.

- Ze moet zweren, dat ze niets aan de juffrouw overbrieven zal, wat hier gebeurt, zei Cornelia: Zweer! of ge zijt een kind des doods.

Martha keek verwonderd.

- Steek maar twee vingers in de hoogte, fluisterde Cato: 't Is maar een aardigheid. Martha deed het, maar toen kwam Cornelia er tegen op, dat haar eed niet ernstig gemeend was. Cato had er zich niet ín moeten mengen, die was nog net een kind. Martha moest den eed dus overdoen en Cornelia hield een predikatie, waarin ze opsomde, welke straffen Martha verdiende, als ze haar eed brak.

Juffrouw Vervoort zat er om te glimlachen.

Ze gaf Martha een prutswerkje en raadde haar aan, kleine steken te doen. Daar hield de juffrouw van en was Martha maar eenmaal voor goed aangenomen, dan kon ze er óók met den franschen slag overheen gaan, zooals de anderen.

- Dán is het je belang om zooveel mogelijk áf te maken, want we worden per stuk betaald. Zes centen voor een groot hemd, een cent voor een smul en zoo na venant, zei Cor raadgevend. Als het dus maar af is, want je hoeft je even-naasten niet vet te mesten ten koste van jezelven. Of je je

best doet of niet, van vooruit komen is geen sprake, daar zorgen ze wel voor, dat ze zelf aan 't langste eind trekken...

- Zeg Martha, de juffrouw heeft er natuurlijk niet meê noodig, als we eens een oogenblikje praten.

- Sst, riep een ander meisje.

Zachtjes kraakte de trap, alsof iemand naar boven kwam sluipen. Met een ruk werd de deur geopend en de juffrouw verscheen op den drempel en keek wantrouwig rond.

- Ik kom is effetjes kijke... Goed zoo, heeft juffrouw Vervoert je werk gegeven? Ei ei!

- Juffrouw Vervoort heeft haar werk gegeven, zei deze zelf: Zeg juffrouw, nu heb je alwéer je... je... je... pantoffels niet aan, je zal wintervoeten krijgen, en dan zou je ongelukkig niet hier kunnen komen.

- Nee, gichelde de juffrouw verlegen: 'k vergeet ze telkens aan te trekken. - Wel, wel, heeft juffrouw Vervoort je....

- Juffrouw Vervoort heeft haar...

- Juffrouw, ik verkies niet als een papegaai nagepraat te worden.

- De juffrouw verkiest niet als een papegaai nage...

- Anders moet ik u verzoeken... elders uw diensten aan te bieden.

Die had ze uit een krant, die uitdrukking.

- Anders moet de juffrouw u verzoeken... elders uw diensten...

- Wie is hier baas in huis?

- Gij juffrouw, u juffrouw! riepen de meisjes vol ijver.

- Dat geloof ik óók. Nou, we zullen er geen rusie om krijgen, juffrouw Vervoort.

- Ruzie? zei Zwartje verachtelijk.

- We hebben elkaar noodig: ik ú, maar jij míjn nog veel meer.

- Zoo zei de keukenmeid eens tot de citroen.

De juffrouw wist niets beters te doen, als heen te gaan.

- Zoo, dat schijnt een probaat middel om haar weg te jagen. Maar ik durf het niet dikwijls toe te passen, want de kracht moest er eens afgaan.

De kamer was ongezellig en koud. Het huis stond vrij, want de huisjes rondom waren heel laag, zoodat de noordeen noordoostewinden vrij spel hadden. De meisjes hadden al dikwijls over de kou geklaagd, de juffrouw beloofde telkens wel, dat ze een kacheltje zou laten zetten, maar hoewel het reeds Februari was, stond het er nóg niet. Juffrouw Vervoort en Cor hadden elk een stoof meêgebracht, waarin ze telkens nieuw vuur lieten halen. Van tijd tot tijd mochten de andere meisjes hun voeten en handen óók eens warmen.

Toen ze tegen elf uur de juffrouw naar boven hoorden komen, om koffie te brengen, gingen ze allemaal rond de stoven hurken. Dat was een afspraakje, om weer over het beloofde kacheltje te kunnen beginnen.

- Ja, het is hier wat koud! Ik zal den smid zeggen, dat hij zich wat haasten moet. Zóó druk zal hij het toch niet hebben.

- Misschien slijpt hij schaatsen, want nu er twee maanden op gereden is, zullen ze wel bot geworden zijn.

- Zoover ik weet, houdt hij zich daar niet meê op. Maar je bedoelt bepaald weêr iets hatelijks, giste de juffrouw: Maar 'k doe as de vader van 't dolhuis.

- Zeer verplicht.

- Alleen, alleen, alleen wou ik, wou ik dat u, dat u met uw fijne, fijne vormen...

- Fijne vormen? ík? Nadat ik reeds een jaar híer ben?

De juffrouw keek naar Martha's werk:

- Keurig, keurig! wat een fijne, nette steken! Kijk jullie is effetjes! Wel wel, om achter een lijstje te zetten.

De meisjes kwamen kijken. Martha bloosde van genoegen.

- Priegelwerk! kritiseerde juffrouw Vervoort.

- Nou maar ik vind het keurig. Jullie mochten er wel eens een lesje aan nemen. Sakkerju, wat een fijne steken, zonder mijn bril kan ik ze haast niet zien. Je moet zoo maar doorgaan en je kan an je moeder zeggen, dat je al dadelijk een schelling in de week verdient.

- Juffrouw, veroorloof me een kleine opmerking in uw eigen belang, zei Zwartje. Het is voor u beter dat ze evenals

wij per stuk betaald wordt. Zoo knijp je mogelijke luiheid den kop in, juffrouw.

- Ik, ik zal het in... beraad houden, juffrouw Vervoort. Dank u wel. - Toen ze weg was, zei Cato:

- Ze wil toonen, dat ze ook fijne vormen heeft.

- Martha, je moet niet denken dat ik je schade wou doen. Weet je hoe het gaat? Op het oogenblik is ze met je werk tevreê; de andere week zal ze zoo terloops zeggen: wat voer je weinig uit, je mot wat vlugger zijn, vlug en netjes, daar houd ik van....

De meisjes schaterlachten, omdat Zwartje de juffrouw zoo natuurlijk nadeed.

-..... en nóg een week later dreigt ze je nog minder te geven, omdat je niet genoeg afmaakt. We kennen dat. Zoo zou je jezelven doodwerken alleen voor haar en tegelijk zou je het voor ons bederven. Ze zou wel willen met haar dertig centen.

De meisjes slorpten de koffie, die de juffrouw gebracht had.

- Een wonder, een wonder.

- Er is suiker in. Ik proef suiker.

- God, ik óók!

- En 't is geen aftreksel, zooals anders.

Dát hadden ze te danken aan Martha. De juffrouw wou een wit voetje bij haar hebben. Een der meisjes stelde voor, Martha ‘wonderdoenster’ te noemen, maar omdat dat zoo'n mondvol en moeielijk uit te spreken was, zeide Zwartje:

- Heiligje doop ik haar.

Juffrouw Vervoort was roomsch.

De meisjes vraagden aan Martha, of de juffrouw haar niet gesproken had van ‘een boterammetje?’ Dat was ze gewoon aan iedereen te vragen die pas op den winkel kwam. Maar ze vroeg het nooit méér. Men sprak af, den volgenden morgen voor de aardigheid er eens over te beginnen, bv.: Juffrouw, toen we pas kwamen, heeft u ons eens gevraagd, enz.

De meisjes hadden allen brood bij zich, dat ze bij de koffie opaten. Zwartje deelde van het hare aan Martha

meê, die er niet op gerekend had, dat ze tot drie uur moesten blijven.

Door de warme koffie opgewekt, hieven sommigen een liedje aan. Eén zong solo, de andere het refrein: Wie zijn hoed is dat? - Martha werd uitgenoodigd óók wat te zingen. Aarzelend begon ze een kerstliedje, dat haar moeder dikwijls zong: Heft aan, heft aan met luider stem!... Na dien regel hield ze óp, want de anderen stikten haast van het lachen.

- Ho even! zei Zwartje; dat is een protestantsch lied. Het kwetst mijn roomsche ooren. Zing jij dat ouwerwetsche liedeken 's Zondags maar hoor, en luister maar naar ons.

En de meisjes zongen het lied van den jongen Spanjaard: Onder 't lommer der kastanjen, daar wil ik begraven zijn - waren er de laatste regels van. Toen debuteerde Zwartje met eenige schuine liedjes, die zeer toegejuicht werden, o.a. Adam en Eva, die speelden 'n potje kaart. Martha liet zich verlokken, ook iets wereldsch te zingen:

> Schoon Elsje, een boerinnetje,
> Zoo poezel en zoo malsch,
> Verloor onder 't rijden
> Het bootje van haar hals enz.

- Hoe lief! vonden de meisjes.

- Een idylle, meende Zwartje.

‘Niet steeds is de liefde bestendig’ kenden allen.

De juffrouw kwam er even naar luisteren, naar ze zei, inderdaad om te kijken, of ze wel doorwerkten. Daarom hielden ze op.

- Zing maar door, gerust! Ik mág het wel, als er maar geen vuile straatmoppen in mijn huis gezongen worden, van die gemeene, platte prullen, die je voor een cent bij een orgelman kan koopen.

- Alles wat grof is, moet u antipathiek wezen, juffrouw, verklaarde Zwartje dogmatisch: Maar we hebben ons heele repertoire afgezongen, we kennen geen enkel vers meer, al moesten we sterven.

De anderen lachten om haar plechtigen toon.

- Begin maar van voorafaan, stelde de juffrouw goedhartig voor.

- Wie van de dames heeft speelwerk in haar buik? Niemand? Dat is toch ellendig. De juffrouw heeft jullie toch gekocht en wat heeft ze nu aan jullie....

- Zal u zorgen, dat de meisjes niet later dan drie uur uitscheië?

- Dat wil zeggen: zal jullie zorgen, dat je geen minuut over half vijf terug komt? Ik ken en waardeer uw teerhartige bezorgdheid, juffrouw, u verdient aan ons den hemel op aarde.

De juffrouw liep zwijgend weg.

III.

Martha ging om drie uur naar huis.

Ze werd knorrig omdat ze op een koude kamer kwam en omdat ze alleen was. Eerst den heelen dag op den winkel in de kou gezeten en nu thuis.... Maar na een poosje zei ze tegen zichzelf: Wat had je dán willen hebben, onredelijk schepsel? En ze redeneerde zoo lang, tot ze boos werd over haar onredelijkheid. Ze was slecht, door en door slecht.

Terwijl ze haar boterham opat, dacht ze over haar toestand na. Dertig centen, 't was wel niet veel, maar toch vast wát. 't Zou wel meer worden, mettertijd.... ‘Als je maar tijd van leven hebt,’ zou Zwartje zeggen. Ja, maar die was een vreemd mensch, met alles ontevreden, op alle slakken lei ze zout, overal zoog ze venijn uit. Martha zou zich niet te veel met haar inlaten, dat was niet goed. Wat plaagde ze de juffrouw! Ja, maar die verdiende het toch wel! Nu ja, maar ze bedoelde het misschien toch goed.... Toch goed? Als ze je in de kou laat zitten? Neen, Zwartje had niet heelemaal ongelijk, maar ze vergat dat men zijn ‘meesters’, zooals Jezus zegt, ondergeschikt moet zijn. Dat vergat ze wel wat te veel, ze was erg oneerbiedig tegen de juffrouw. Al wás die gierig, ál wás die slecht, dan mocht een ondergeschikte toch niet tegen haar in opstand komen, want de Heer heeft dat verboden... De juffrouw had gezegd dat ze

dertig centen zou verdienen. Als ze die nu eens mocht houden, dan was dat na drie weken bijna een gulden. Zoo zou ze af en toe wat in het huishouden kunnen koopen. Wat? Nou, er ontbrak nog genoeg. Ja, ze waren toch erg arm, nu ze zoo eens rondkeek. En ze zaten slecht in de kleeren. Als je daarbij de andere meisjes eens zag, die zaten er heel wat beter in.

Daarover liep ze te denken, toen ze weer naar den winkel ging.

IV.

De juffrouw stond op haar te wachten.

Ze wilde dat Martha met het loopmeisje zou meegaan, om boodschappen te doen. Het meisje was zoo'n ezel en deed alles verkeerd.

Martha gehoorzaamde, maar pruttelde in zichzelf toch tegen. Moest ze voor haar dertig centen nu nog voor loopmeisje spelen óók? Nu, ditkeer zou ze 't nog eens doen, maar een volgende maal zou ze er hartelijk voor bedanken. Als Zwartje het maar wist, die zou het niet toelaten, dat ze door de juffrouw zoo misbruikt werd. Zwartje had toch gelijk, dat ze hekel aan de juffrouw had, die verdiende het dubbel en dwars, dat men haar plaagde. - Ze moesten dan maar eerst een doos hoeden wegbrengen op den Oostzeedijk. Martha was geheel uit haar humeur, maar toen ze zag, dat het loopmeisje moeite had om voort te komen, nam ze de doos van haar over. Het meisje vertelde dat ze van dien morgen negen uur af onophoudelijk in beweging was geweest. Haar uurtje schafttijd was ze er ook bij ingeschoten. Ze raadde Martha, niet te hard te loopen, want de juffrouw had nog meer boodschappen, kwamen ze nu te gauw terug, dan zouden ze die óók nog moeten doen.

Het was een zeer rijp kind voor haar jaren. Ze was pas dertien jaar, maar praatte met de vrijheid van een volwassen mensch.

- Je zal strakkies is wat zien. Die juffrouw waar we wezen moeten.... neen, ik zég het niet, je zal zellef wel zien.

Martha kon niets naders uit haar krijgen.

Het was in een klein huisje, waar ze moesten zijn, een huisje van één verdieping. Beneden woonde een schilderen-glazenmaker.

Een oude juffrouw, in den rouw en met grijze krullen á la Sophia deed open. Ze had aan een touw getrokken en stond gebukt boven aan de trap, verlicht door een vlammetje, dat daar brandde.

- Wie daar? riep ze snibbig.

Ze kwam naar beneden en rukte Martha de doos uit haar hand.

- Asjeblieft, juffrouw! zei Martha.

En daar begon me het mensch uit te varen, verschrikkelijk. Ze wílde niet in haar huis beleedigd worden. Ze wás geen juffrouw. Een juffrouw was iedereen: de groentevrouw en de vrouw van den bakker en Martha's moeder. En Martha moest haar niet zoo brutaal aankijken, want dat was ze niet gewoon af te wachten. En als dat andere brutale nest haar stond uit te lachen, dan zou ze een briefje schrijven aan juffrouw van den Bosch, om hen allebei uit hun betrekking weg te jagen.

Boven hoorden ze haar nog kakelen. Het loopmeisje lachte en stootte Martha met haar elleboog aan.

- Zeg, hoe vin-je ze, met d'r kurketrekkers?

Martha was bleek geworden.

Na een poosje wachten kwam een jongere dame, óók in den rouw, de doos terugbrengen. Ze zag er koel en streng uit. Ze zou er met juffrouw van den Bosch over spreken, dat ze zulke gemeene meiden niet aan haar deur wou hebben, die haar ma beleedigden. Haar ma was een voorname dame, die geen komplimenten behoefde af te wachten. Wat dachten ze wel? Zij, de juffrouw en haar ma, waren heel wat voornamer dan zoo'n bedeltroep, zoo'n troep gemeen gespuis, dat uit de achterbuurten kwam om fatsoenlijke menschen te beleedigen. Hier, daar was de doos.

Met een smak werd de deur achter de meisjes dicht gegooid.

Martha liep stil over de straat. Als juffrouw van den Bosch het hoorde, zou ze haar wegjagen. En dan kwam haar moeder het te weten, dat ze brutaal was geweest. En dan verdiende ze niets meer. Haar moeder had zoo dikwijls tegen haar gezegd, dat ze beleefd en nederig tegen haar meerderen moest zijn. Ze wás nu wel niet anders geweest, maar de juffrouw zou het toch gelooven en het aan haar moeder zeggen. Maar wat hád ze verkeerd gedaan?

Het loopmeisje zei, dat ze ‘mevrouw’ had moeten zeggen. Daar waren ze op gesteld. Maar van dat aan-de-juffrouw-zeggen kwam toch niets, daar hadden ze háár al zoo díkwijls meê gedreigd. En tegenwoordig zei ze altijd expres juffrouw, om de ouwe teef kwaad te maken.

Verder vertelde het loopmeisje, dat ze ééns bij een juffrouw in dienst geweest was, die half gek leek. Den eersten morgen al had ze tegen haar uitgevaren, nou! Ze liet haar de kachel aanmaken, met spaantjes en lucifers. En wat voor 'n lucifers! Van drie sprongen de koppen af, de vierde ging halverwege uit en toen ze aan de vijfde wou beginnen, was de juffrouw met klapperende tanden op haar toegesprongen en had haar door elkaar geschud. ‘Laat maar staan, lucifers-verknoeister, del!’ riep ze; ‘blijf er maar met je pooten af, ik zal het zelf wel doen, gaat maar boter halen duivelskind, hier heb je geld, en je blijft voortaan met je pooten van mijn kachel af, hoor, een half pónd boter, verspilster, een heel doosje lucifers, en een ons kaas, 't is een schandaal, zoetemelksche, kreng! gemeene hottentot, heb het hart is dat je er van snoept, 'k zal het nawegen hoor, en pas op, dat je niks laat vallen, want zoowaar d'r een God is ik zal je in stukken snij en!’ - De juffrouw woonde op den Goudschen Singel, en de boter en kaas moest gehaald worden in de Hoofdsteeg. Het loopmeisje had expres langzaam geloopen omdat ze bang voor de juffrouw was. Toen ze de kamer inkwam, vloekte de juffrouw wel vijf minuten lang, de allerzwaarste vloeken, die een mensch maar bedenken kan aan één stuk, en toen viel ze uit: Zoo vuile dit en dat, slet, stinkende

dief, ben je daar pas? Wacht of ik zal je bijten, geradbraakte haring, kijk is wat een onsje kaas, neeeee... je hebt er van gesnoept, vuilik, naar de pelisie zal ik gaan, door zes agenten zal ik je geboeid weg laten halen, dweil, dief, smiek, mot jij een arme weduwe bestelen? - Het meisje was toen bang geworden en had willen wegloopen, maar het wijf hield haar tegen. Een poosje later was ze gaan zitten zuipen en toen sloeg ze haar zoontje, dat ergens om huilde, half lam. Het kind kwam bij het loopmeisje in de kamer zitten. Dát dacht er over om weg te loopen, maar ze was bang, dat het wijf haar zou inhalen en vermoorden. Op eens kwam het gekke mensch de kamer invliegen: Ooooo jullie! ik zou je wel willen vernielen, oooo jou, 'k zou je wel kunnen vermoorden! 'k Wou dat ik je kon braaien en fijn-kauwen, oooo!

Als een gek danste ze in de rondte, door de kamer heen. Toen riep ze: Een mes! een mes! - Toen was het meisje zóó bang geworden, dat ze gillende de trap afliep. Gelukkig stond de benedendeur open. Aan één stuk liep ze door naar huis, maar in geen jaar had ze den Goudschen Singel weer over gedurfd.

V.

Juffrouw Vervoort wilde van Martha weten, wat die had moeten doen. Martha begon zenuwachtig te weenen.

Toen ze alles verteld had, vroeg Zwartje:

- Hoeden? Opgemaakte?

Dat wist Martha niet.

- Je moet een volgenden keer eens kijken, zei juffrouw Vervoort tot het loopmeisje, dat op iets zat te wachten: Ik vermoed iets en in verband met de drukte, die die schepsels maakten, wordt mijn vermoeden haast zekerheid.

- Wat? wilden de andere meisjes weten.

- Wel, zei ze toen: sommige jonge dames hebben de lieve gewoonte, aan haar huis hoeden op te maken om zoo hun speldengeld te verdienen. Voor het oog van de wereld blij-

ven het dan dames en ze kijken met verachting op anderen neêr, alsof ze van heel wat beter allooi zijn.

- Denk-je, dat..,

- We zullen zien, daarom zei ik daareven tegen Kaatje, dat ze eens in de doos moest kijken. Moet je daar dikwijls naar toe?

- Alle weken brengen en halen.

- 't Zal wel zoo zijn...

- Wat is het? vraagde de juffrouw, die onverwachts binnenkwam. Zeg Martha, je moet met Kaatje nog eens wat voor me doen, maar...

- Juffrouw, nu moet u eens zeggen: Is Martha loopmeisje of wat anders? Als ze loopmeisje is, dan zal ik ze geen werk meer geven, want dan moet ze den tijd dat ze hier is rusten.

- U moest u niet met mijn zaken bemoeien, dat zou heel wat beter zijn. Maar enfin, dan moet Kaatje het maar alleen doen. Heeft u de hoed af, juffrouw Vervoort?

- Neen, nog niet.

- Maar maak dan wat voort; hij moet van avond nog weg.

- Ik zál voortmaken.

Toen de juffrouw brommend naar beneden ging, zei Zwartje:

- Ziezoo, Kaatje, nou kan je er op rekenen, dat je een uur rust hebt, hoor! Ik zal zorgen, dat 'k niet eer klaar ben.

Telkens riep de juffrouw aan de trap:

- Kaatje, kom je nou haast?

En dan riep Zwartje terug:

- Nog tien minuten, juffrouw!

Het was kwart over zeven eer Zwartje klaar was. Toen ging het loopmeisje heen. De lamp was al lang aangestoken. Om te kunnen zien, moesten ze die tot stoomens toe ópdraaien. Vlokjes lampenzwart vlogen rond. Het werd benauwd in het vertrek, dat zóó laag was, dat men gemakkelijk de zoldering kon aanraken. Martha kreeg hoofdpijn van de warmte en van het eentonig gerikketiktik van 't naaimachien. Alles nam voor haar oogen een op en-neer-gaande beweging aan, de beweging van trappende voeten.

Spinnekop bracht koffie. Norsch zette ze het blad op de tafel, en ging zonder spreken weer weg.

- Ils sont passés, ces jours de fête, zei Zwartje: Aftreksel alweêr! Heiligje, je macht is ook maar voor een oogenblik geweest, zooals alle bovennatuurlijke machten....

- Wat ik zeggen wou, viel een ander meisje haar in de reden: Als de juffrouw Martha morgen weêr vraagt om water-en-vuur te halen, dan mot ze haar boodschap verkeerd doen. Dat ís geen werk voor ons. Ze zou wel willen: dat haalde een meid uit. En als je niet oppast, zal je binnenkort ook voor loopmeisje dienst moeten doen, let maar op.

Martha begon de juffrouw óók te doorzien.

Het gesprek kwijnde. Zwijgend zaten de meisjes door te werken, met lamme armen de naald door het goed trekkend. Zacht suisde de petroleumlamp, zóó stil was het. De naaimachine werd niet gebruikt en stond als een vreemd beest midden in de kamer. Buiten lekten zachtjes eenige droppels naar beneden uit de dakgoot: het dooide.

Met slaperige stem stelde Cor vóór, loonsverhooging te vragen, maar Zwartje zei, dat ze daarmeê moesten wachten dat het in den drukken tijd was, dan zou de juffrouw eer toegeven dan op het oogenblik.

VI.

Martha's moeder stond beneden in den winkel, om haar af te halen. Dit kwam het Lam zeggen. De meisjes mees-muilden, maar Zwartje zei eenvoudig:

- Ik vind het heel mooi, dat ze haar dochter komt afhalen, als ze bang is dat Martha wat kwaads zal overkomen.

Martha voelde aandrang om haar hand te grijpen, maar tegelijk voelde ze zich vernederd. Ze schaamde zich. Het was alweer erg kinderachtig, maar de tranen schoten haar in haar oogen. Daarom bleef ze een oogenblik op de donkere trap staan, want ze was bang, dat haar moeder het zou merken.

In den winkel liepen haar oogen vol licht. Het winkeltje zag er nu veel gezelliger uit dan op den dag. Twee gasvlammen boven de toonbank en twee voor het raam verspreidden een vroolijk licht. Roode en blauwe strengen wol, en gekleurde stukken ondergoed lagen rustig tusschen en op de platte en hooge wit-kartonnen doozen met groene etiketten. Bij den anderen zijmuur stonden kleine standaardjes, waarop verschillende soorten van hoeden hingen: matelots, kapotjes en amazonen, opgemaakt met lint in verschillende kleuren.

Martha's moeder stond vlak onder de twee armen van het gaslicht. De juffrouw, nog altijd in haar rooden onderrok, leunde met haar elbogen op de toonbank. Ze knipte met haar oogen, als ze met Martha's moeder sprak, door het licht.

- Hebben de meisies je soms geplaagd? vroeg ze. Ze hield haar vlakke hand boven haar oogen, om Martha aan te kijken.

Deze werd boos op haar. Wat had ze een leelijke, roode, puistige neus! Hij was paars! En op sommige plekjes blauw!

- Ik zal je is wat zeggen, kind! Als ze je wat doen, zeg het míj dan maar. Liever stuur ik ze allemaal weg dan jou.

Ja, dacht Martha, dat is te begrijpen. Je denkt zeker, dat ik al je boodschappen zal doen, hè? maar daar zal je van opfrisschen. Ba! wat een groene randen onder haar oogen! - Ze had de juffrouw in haar zak. De meisjes hadden gelijk, dat ze hekel aan haar hadden.

Haar moeder zag er, aangekleed, heel ouwerwetsch uit, net zoo'n prutsnaaistertje, net als een mensch dat meê wil doen en niet kan, met haar verschoten omslagdoek en haar karbies, waarin haar sloffen rechtop stonden. En wat een wanstaltige muts droeg ze, hoe smakeloos! Toen ze sprak, merkte Martha dat haar geluid zeer onbeschaafd klonk. Haar stem had wel wat weg van die der juffrouw.

- Zoo, jou uitlache? Zeker omdat ik je kwam hale! Zoo zoo, zijn het er zúlleke!

Martha loog, dat niemand haar uitgelachen had. Dat zei

ze met een enkel kort zinnetje, want het was haar onmogelijk, in het bijzijn van de juffrouw lange redenaties te houden.

De juffrouw d'r neus was toch monsteraehtig! ‘Kijk ze daar nou staan met d'r blomzoet gezicht, net als een schaap! Naar schepsel, lach toch zoo niet of ik zal je een slag in je gezicht geven!’

De juffrouw stond te betoogen, dat het zeer geschikte meisjes waren. Maar één was er onder, die stookte maar, die stookte maar, zoo'n stokebrand. Altijd en eeuwig trad ze haar, de juffrouw, in den weg. En niewaar? een ondergeschikte was toch ontzag verplicht aan haar, die haar te eten gaf.

Hoor nou zoo'n wijf eens, dacht Martha: Mensch, hou je mond! Begrijp je dan niet, dat moeder me voortaan thuis zal houden? En te eten geven - daar moesten ze toch voor wérken! 't was juist andersom. Zij gaf de juffrouw te eten, want de juffrouw zelf voerde geen blikkie uit.... Daar had je het al, zie je wel?

- Als het hier zóò geschapen is, begon haar moeder: dan...

- Ja maar, lieve juffrouw, laat ik u in vertróuwen eens wat zeggen. Juffrouw Vervoort gaat de laan uit, daar kan je op rekenen, maar eerst moet de drukke tijd over zijn, die nou begint. Eer kan ik ze niet missen, want ze is een flinke werkster, ze heeft een fijnen smaak en prakkezeert dingen, waar mijn verstand van stilstaat. En dan moet ze binnenkort met me naar Parijs. Ik ken geen twee woorden fransch, dat wil zeggen, wel zoo'n beetje, zie je, ik hoef niet met mijn mond vol tanden te staan, dát niet, maar zóó als zíj ken ik het niet. Ik heb het nooit geleerd; mijn vader was maar agent derde klas en ik heb mezelven óp motten werken, zie je, heelemaal van onder óp en dan schiet er geen tijd over om aan buitenissigheden te doen! Zoodat ik maar zeggen wil, alsdat ik ze nou nog niet missen kan. Maar je kan gerust zijn, mijn lieve mensch, ik zal wel een oogie in 't zeil houwe. Zeg is jongejuffrouw, heb ik dat vandaag óók niet gedaan, toen met die liedje....

- Ik bén geen jongejuffrouw, ik heet Martha.

Het was haar alleen te doen, om de juffrouw onaangenaam te zijn. Ze verweet zich, dat ze huichelde.

Haar moeder was zoo blij over Martha's nederigheid, dat ze vergat de juffrouw te vragen, wat dat was, met die liedjes.

- Goed zoo, kind! zei de juffrouw: Nederigheid, dat is altijd wat ik óók zeg. Blijf laag bij den grond; dan kan je niet vallen. Nou, tot morgen, hoor! Ik hoef je niet te vragen of je op je tijd zult passen.

De juffrouw lachte.

Martha kreeg nog méér hekel aan haar, nu ze zoo lachte. Waaróm lachte ze? Ze hóefde niet vriendelijk tegen haar te zijn. Martha had haar toch al in haar zak. Ba, wat een vieze tanden had ze. En wat een roode tong. Lach toch zoo niet, sukkel, je moest je eigen eens in den spiegel zien, als je zoo lacht! 'k Zal morgen wéer water-en-vuur halen, hooor!

De juffrouw gaf haar een hand, een vieze, warme, kleverige, vette hand, ba! En Martha veegde wel honderdmaal haar rechterhand langs haar rok áf. Ze was nog boos, toen ze reeds op straat waren. Maar op eens schaterde ze het uit: Dat ze 't niet eer had opgemerkt! De juffrouw had haar tournure scheef zitten. Martha had het schuin in den spiegel gezien, maar nu eerst zag ze het in al zijn belachelijkheid. Een zwarte tournure op een rooden rok! En dan nog op zij! Het was om te gillen.

VII.

- Kind, bedaar toch, de menschen kijken ons na!

Martha zocht een uitvlucht. Ze had zoo'n pret, zonder zelf te weten waaróm, zei ze.

Arm in arm liep ze met haar moeder voort, die opzettelijk de drukke straten vermeed. Het was zulk heerlijk zoel weer, dat ze besloten, nog een paar straatjes óm te wandelen.

Het bleek, dat haar moeder zich door de juffrouw had laten inpakken.

- Dát is gemeen, viel Martha eensklaps uit.

Haar moeder had verteld, dat de juffrouw Martha's loon op een kwartje had bepaald, voorloopig.

- En míj zegt ze van morgen dertig centen. Vraag u het maar aan de meisjes en die zeien nog wel, dat het veel te weinig was!

- Kind, ik heb spijt, dat ik je heb laten gaan.... Die meisjes doen je geen goed. Morg'avond zeg je maar tegen de juffrouw, dat je niet meer komt.

- Nee, moeder, zóó moet u niet spreken, nee, zeg dát niet. Ik kán niet meer op die eenzame kamer...

- Maar waarom niet?

- Ik weet niet, maar ik kán niet. Laat me maar blijven, zeg nou ja, moeder!

- En ze had het zoo láng uitgehouden!

- Ja maar alles is zoo anders geworden, ik weet niet... Maar wat heb ik daar straks dan miszeit?

- Wel, je viel ineens zoo uit en zulke leelijke woorden.

- Heb ik gevloekt?

- Als je dát gedaan had! God bewaar'je, hoop ik! kind, als je dát gedaan had!...

- Maar wat heb ik dán gedaan? Is 't niet gemeen van de juffrouw om zoo te liegen. U hebt altijd gezegd, dat het zonde is. En zij héeft gelogen...

Haar moeder zweeg. Ze voelde wel, dat ze niet geheel ongelijk had, maar begon toch te gelooven, dat ze driftig geweest was. Inderdaad had Martha toch gelijk: De juffrouw had gelogen.

Maar had Martha haar soms niet verkeerd verstaan?

- Neen, 'k weet het zéker! Ze zei....

Martha herhaalde letterlijk, wat de juffrouw gezegd had.

Zwijgend liepen ze naast elkaar, moeder en dochter. Martha was nog boos op de juffrouw. Díe was van alles de schuld, wat deed ze alles langs haar neus te kletsen. Maar Martha zou juffrouw Vervoort voor haar gemeene plannen waarschuwen. Gemeen? Zeker. Waarom víel haar moeder over dat woord? Die had zeker nooit zoo iets bijgewoond, die was te goed en... wacht, haar moeder dacht zeker aan

dat woord van Jezus: Knechten, wees uw heer onderdanig! Maar Jezus had dat zeker óók niet geweten, dat een juffrouw zoo slecht kon zijn, anders had Hij het misschien niet gezegd. Hij hield teveel van de arme menschen, om te willen hebben, dat ze zich op hun kop lieten zitten.

Die liefde van Jezus voor de mindere menschen viel haar nu pas op. Ze zocht in stilte allerlei teksten, die die liefde kwamen bevestigen.

Op de Kruiskade kwamen ze meneer de Graaff tegen. Zoo, was die weer in de stad?! Den vorigen dag was hij naar Utrecht geweest, dat had juffrouw Baak aan Martha verteld. Hij liep nu met zijn parapluie over zijn schouders te flaneeren Martha zei hem goên avond, toen hij voorbijging en hij groette heel vriendelijk terug. Een goeie man toch! Díe moest het eens weten, van de juffrouw.

En Martha begon al-het-dien-dag gebeurde weer in haar geest uit te pluizen

Ze was nog uit haar humeur, toen ze thuiskwamen. De kamer van meneer de Graaff was donker. Dat was te zien door een klein raampje boven de deur. -

Martha moest een uur zoeken naar de lucifers. Toen eindelijk de lamp aangestoken was, ging ze ontevreden zitten. De kamer zag er nog onooglijker uit dan dien middag. Zoo ongezellig en zoo kil! Dat was toch niet in den haak! Haar moeder werkte dag-ín en dag-uít, en wat had ze er meê gewonnen? Geen kleed op den vloer. En ver-eten deden ze het toch óók niet: bijna altijd droog brood, hoogstens met een schrapje boter - en die was er dan nog naar - en nu en dan eens een beetje rijst, of een maaltje bruine boonen met een onsje spek. En dat was dan nog al 's Zondags! Een enkelen keer slechts konden ze dan aardappelen eten, met een balletje gehakt van een anderhalf ons, zoo is ééns om de twee maanden. 't Was de moeite niet waard! Op zoo'n manier werd je langzaam uitgeput en oud vóór je tijd.

Martha had geen lust om te praten en haar moeder vraagde goddank niets. Het was een saaie, lange, vervelende avond,

zoodat Martha blij was, dat haar moeder eindelijk den bijbel opensloeg.

Telkens dwaalden haar gedachten áf, van hetgeen haar moeder las. En 't was nog al de bergrede, Mattheüs V, VI en VII, waarmeê ze altijd zooveel óp had gehad.

Maar nu kwamen allerlei bijgedachten in haar hoofd.

‘Zalig zijn de zachtmoedigen.’

Maar de braafste mensch van de wereld moet wel boos worden, als je met zúlke menschen als Martha's juffrouw te doen hebt.

Bij vers 22 gevoelde ze berouw:

‘Maar ik zeg u, dat ieder die op zijn broeder toornig wordt, schuldig zal zijn voor het gericht... en wie zegt: Gij dwaas! zal schuldig zijn voor het helsche vuur. Zoo ge dan uw gave bij het altaar brengt (Martha vertaalde: zoo gij bidt...) en indachtig wordt dat uw broeder iets tegen u heeft (dat ge wat tegen uw juffrouw hebt)... ga heen, verzoen u eerst met hem (haar) en (bidt) dan.’

Martha gevoelde zich schuldig voor het helsche vuur. Zou ze naar de juffrouw gaan en vergiffenis vragen? Want zij, Martha, had niet slechts gezegd: Gij dwaas! maar: wijf! - en: zoo'n mensch! en meer leelijks - en dat was nog heel wat erger.

Maar toen hoorde ze haar moeder vers 37 lezen:

‘Uw woord zij: ja, ja! neen, neen!’

De juffrouw had gelogen, gelogen hád ze!

‘Wie u op de rechterwang slaat’....

Ja wel, maar dat was onmogelijk. Op zoo'n manier zou iemand, die slecht was, net kunnen doen, wat hij wou. Nee, dat ging niet. Dat was misschien goed voor díen tijd, maar tegenwoordig zijn er zooveel slechte menschen, dat je dat niet doen kunt, of je zou je heelemaal op je kop moeten laten zitten. En dat ging toch niet.

- ‘Hebt uw vijanden lief, bid voor hen, die u vervolgen.’ Lood om oud ijzer.
- ‘Zie op de vogelen des hemels, dat ze zaaien noch maaien.’

Martha begreep, waarom meneer de Graaff er meê gespot had. Haar moeder, die dan wél werkte.... en de juffrouw die níets uitvoerde zag er dik en vet uit.

- ‘Oordeel niet’... - ... ‘splinter, balk.’ -

- ‘Bid en u zal gegeven worden.’

Deze woorden staken als rotspunten uit boven de murmelende zee van haar moeders lezen.

Het bijbellezen had lang geduurd, want haar moeder had het noodig gevonden, een extra hoofdstuk te lezen. Ze liet de toepassing dien avond dáár. Martha zou wel moe zijn en moest in bed nog maar eens over de heilige woorden nadenken.

Dat deed ze.

- Oordeel niet.... Maar 't was toch slecht van... oordeel niet!

Ze wilde bidden, want ze wou zekerheid hebben, of zij slecht gehandeld had of de juffrouw.

‘Dien bidt zal gegeven worden.’

Maar men mocht niet bidden of men moest eerst vergeven. En dat kón Martha niet. ‘Uw woord zij: ja, ja; neen, neen! Ze beproefde de juffrouw te vergeven, maar 't ging niet. Ze vond zichzelf slecht, omdat ze daar niet om huilde, want als je de geboden Gods niet vol vreugde kunt volbrengen, dan is dat een bewijs, dat God je heeft losgelaten. En dáár bleef ze onverschillig bij?! Soms zei haar mond: Ja, ik vergeef het haar! Maar als ze dan wou bidden, dan was het of er iemand zei: Neeee... het kwam niet uit je hart! Bid maar niet, je bent toch verworpen, verdoemd, verworpen!

Ze werd er benauwd van. Den halven nacht lag ze zoo te wormen met haar godsdienst. Ze pijnigde zich af om het op een akkoordje te gooien.

Ze hoorde meneer de Graaff thuiskomen. Ze hoorde hem zijn deur sluiten. Ze hoorde hem zijn laarzen uitdoen en naar bed gaan. Zijn bedsteê kraakte onder het instappen. Toen werd het stil. En in de stilte rondom riep de klok-slinger zachtjes tergend: verdoemd! verdoemd!

Vierde hoofdstuk.

I.

Het kostte Martha wat een moeite, om van haar moeder vergunning te krijgen, op den winkel te mogen blijven. Den tweeden dag al. Toen was haar moeder haar niet komen afhalen, omdat ze niet kon en omdat ze dacht, dat Martha toch wel tijdig thuis zou komen. Maar de juffrouw had Martha natuurlijk net zoo lang gehouden als de andere meisjes, tot negen uur. Nu stak daar niets in; maar Martha wist hoe haar moeder was: die zou zeuren en zeuren, uit- en- ter- na, en bij slot van rekening zou ze weêr bezwaren maken, om haar op den winkel te laten. En Martha vond het er toch dol prettig, veel prettiger dan in die muffe kamer t'huis, vóór de ramen, met den heelen dag niks voor je als die stijve huizen, waar geen mensch in scheen te wonen. Daarom haastte ze zich dus wat. De andere meisjes vraagden, of ze niet meêging, een-straatje-óm; maar ze wou niet, ze kende haar oude vrouw. Op een drafje liep ze naar huis en verzon onderweg, te zeggen, dat het niet álle avonden zoo laat zou worden. Dat was maar een uitzondering. Ze zei dit dan ook tegen haar moeder, maar die had bedenkelijk haar hoofd geschud, erg kinderachtig. 't Zal er wat op aan komen, of je 'n uur vroeger of later over de straat gaat. 't Was niets als kleingeestigheid, dat de oude vrouw er tegen had, niets anders.

- Dat 's waar ook. U moest me maar niet meer komme hale, zei Martha: 'k Kan best alleen komme, 'k ben geen klein kind meer, dat an een handje genome mot worde!

Haar moeder stribbelde wel tegen, maar zwichtte voor Martha's opmerking, dat men van de juffrouw toch niet vergen mocht haar altijd vóór de anderen naar huis te laten gaan. En ze wou toch graag op den winkel blijven. Ze leerde er nog eens wat, al was het alleen dáárvoor. En daarenboven-thuisblijven? Thuis was tegenwoordig heel weinig met naaiwerk te verdienen, want de menschen kochten alles gemaakt in de winkels.

- Dat alles was waar! Als Martha maar beloofde, recht door naar huis te komen:

Martha beloofde dat zoo terloops. Wat stak er nou in, om soms een straatje-óm te gaan?

Doch toen ze in bed lag en nog eens over alles nadacht - zooals ze van jongsaf had geleerd - toen had ze er toch spijt van, dat ze haar moeder bedrogen had. Alles welbekeken had ze gelogen, ja, ja, ze had gelogen. Nu ja, maar het was de moeite niet waard. Zoo'n leugentje om bestwil. Kinderen maakt men óók wel eens wat wijs, maar dat noemt men toch geen líegen! Maar toch voelde ze zich niet zoo gerust als andere avonden. Den volgenden morgen echter was ze dat weêr vergeten.

's Avonds vroegen de meisjes alwéêr, of ze meeging en ze gíng mee. Ze hadden het over alles en nog wat. Zwartje vertelde een paar schandalen: van mevrouw H., die met een tram-koetsier betrapt was; van meneer S., van wien het praatje in de stad rondliep, dat hij wel honderd onechte kinderen had enz. Martha luisterde nieuwsgierig toe, maar dorst niet te vragen wat ze niet begreep. De andere meisjes schenen alles heel goed te begrijpen en zouden haar uitlachen, als ze vraagde. Daarom hield Martha, of ze er alles van wist, van die soort dingen. Terwijl ze zoo liepen te praten en te lachen, kwamen ze troepjes opgeschoten jongens tegen, en die zeiën wat tegen de meisjes en trokken Cato en Martha - de eenige die nog staarten droegen - van achter aan haar haren. Dat was lastig, die staarten. Juffrouw Vervoort droeg het haar van achter opgekamd, met van die lieve krulletjes in haar nek en boven haar voorhoofd. Wat Martha niet begreep, was, dat die jongens, die ze tegen kwamen, altijd de meisjes aan het lijf wilden komen. Juffrouw Vervoort gaf ze dan van sla-raak met haar parasol en zette een kwaad gezicht. Maar de anderen schenen zulke ontmoetingen wel aardig te vinden en hadden het er nog lang over. Martha keurde dat in het geheel niet goed, dat ze om zulke dingen lachten. Dat maakte alleen, dat de menschen hen nakeken, om hun luidruchtigheid. Wat zouen die wel niet

moeten denken! Ze stelden zich aan als meiden uit de Zandstraat, meiden met jak en rok en met van die gemeene monden, a-wa-wa-wa! als ze wat zeiën, en die om het andere woord vloekten.

Zoo'n straatje óm beviel Martha anders wel. Het was zoo prettig op straat als alle winkels zoo mooi verlicht waren en je haast niet door de volte kon. Ze was heel, heel zelden op straat geweest. Wel deed ze vroeger met haar moeder soms eene kleine wandeling, maar ze gingen dan meest buiten-óm of anders langs de stilste straten of langs donkere havens, waar je bijna geen sterveling tegenkomt. Zou haar moeder daar óok al een doel meê gehad hebben? Stond dat in verband met haar tegenzin om Martha zoo laat over straat te laten gaan? Maar nu zág Martha eens! wérd haar nu kwaad gedaan? Welneen, 't was alleen... ouwe menschen hebben meer van die gekke dingen. Ze zouen wel willen, dat je maar altijd in een hoekje bleef zitten, onder hun oogen. Wat is de heele zaak? Zelf kunnen ze zoo goed niet meer uit den weg, ze worden gauw moê en hebben er daarom geen plezier meer in, op straat te loopen. Ze zijn blij als ze thuis in een stoel zitten. Maar als je nog jong bent, dan is het heel wat anders. Moeten de jongen thuis blijven, omdat de ouwetjes zoo van rust houden? 't Is te gek om alleen te loopen.

Op een middag had Martha eens geprobeerd, hoe háár krulletjes boven het voorhoofd zouden staan. Ze had toen haar haar net zoo gekamd als juffrouw Vervoort. En ze moest zelf zeggen, dat het haar heel lief stond. Maar ze dorst ze niet te dragen, haar moeder zou er stellig wat van zeggen. Een paar dagen later knipte ze kordaatweg het haar van voren wat kort. Ze schrikte er zelf van, toen de afgeknipte haren op haar schoot vielen. Nu ja, líet moeder er dan maar wat van zeggen, er was nu toch niets meer aan te doen! Toen ze op den winkel kwam, zeien de meisjes allemaal, dat ze er heel wat aardiger uitzag, nú. Juffrouw Vervoort zei ook: Zoo, ga je je haar net zoo dragen als ík? Nou, het staat je goed, dat moet ik zeggen. Met zoo'n staart van achter leek je net zoo'n schoolmeisje, maar nu zie je er heel

wat flinker uit. Als je weer eens een nieuwe japon koopt of maakt, neem hem dan wat langer. Je voeten behóóren er niet onder uit te komen, al heb je nog zulke kleine voetjes.

Martha had van genoegen gebloosd. Den volgenden morgen had Cato óók het haar opgekamd, maar háár stond het niets, ze had een veel te plat achterhoofd. Nee, wat zíj wel leek, dat was niet te zeggen. 't Was eenvoudig bespottelijk. 's Avonds te voren had haar moeder met haar kippige oogen Martha wel vreemd aangekeken, en later, toen ze haar bril had opgezet, had ze er wel wat van gezegd - maar Martha had haar maar wat laten praten en alleen geantwoord, dat ze geen klein kind meer was en haar haar was nu eenmaal kort afgeknipt, zoodat ze met den besten wil van de wereld er niets meer aan kon doen. Een oogenblik later, toen ze zag dat haar moeder er van in de wieken geschoten was, had ze er wel spijt van, dat ze zoo'n brutaal antwoord had gegeven - maar liet haar moeder dan ook niet zoo zemelen. 't Zal er wat op aankomen, hoe iemand zijn haar draagt. Als daar al haar zonde in stak, dan zou het wel losloopen. Ja, onze lieve Heer zal er naar kijken, hoe iemand zijn haar droeg. Hahaha, 't was om te lachen!

II.

Het was een prettig voorjaar dat jaar: bijna geen regen en lange, mooie dagen met lieve, blauwe luchten tot 's avonds laat. Zelfs waren er zeer warme dagen bij, vreeselijk warme dagen, zooals anders eerst in Juni en Juli komen. Dan was het in het kleine kamertje op den winkel om te stikken en de meisjes wierpen dan ook de raampjes open. Eens hadden ze op voorbeeld van Zwartje haar japonnen en onderlijfjes uitgetrokken en zaten in hun korsetten te naaien, met lange bloote armen, toen de juffrouw binnenkwam.

- Christenezielen, wat heb ik nou an de hand? viel ze uit: Nee maar, nou zal 't nog mooier worden. Zeg, als jullie weêr is wat voor me weet! Zie jullie dan niet, dat de kleerenfrik-ginder naar jullie zit te kijke? Kijk is, en daar óók al.

- Láát ze kijke, zei Zwartje zoo langs haar neus weg.

Maar de juffrouw schoof de gordijntjes dicht en toen die dunne dingen telkens naar de hoogte waaiden, sloeg ze de raampjes toe.

Er waren een heele hoop kleine huisjes, die op propjes stonden, met hier en daar een opening voor een slop of een gang. Bijna allemaal huisjes van ééne verdieping, dood-ouwerwetsch, met scheef-gezakte en kalk-afgebrokkelde muren - en dan ook bewoond door heel arme menschen. Uit de slopjes klommen soms kijvende stemmen van vrouwen die tegen elkaar of tegen hun mannen kwekten. Allerlei leelijke woorden, waarvan Martha niet goed de beteekenis kende, hoewel er bijbelsche namen onder liepen. De meeste werkdagen stonden die vrouwen te boenen en te stampen en wolken van warme zeepsopdamp kwamen dan naar boven waaien, met soms den scherpen stank van bleek-poeier. - In een dier huisjes woonde een kleermakerij e, die met een bril op zijn neus den ganschen dag zat te prutsen, gebogen-rugs. Hij was altijd de eerste in de buurt, die de lamp ophad, toen de dagen nog korter waren, en dan kon men precies zien, wat er in zijn kamer gebeurde; want er waren geen gordijnen voor zijn ramen. Nú had hij op zijn tafel met uitgestrekten hals naar dezen kant zitten kijken; maar toen de juffrouw aan het raampje kwam, keek hij gauw op zijn werk, alsof hij van den prins geen kwaad wist. De meisjes begrepen wel, waarnaar hij gekeken had, en de juffrouw wist dat ook heel goed. Ten overvloede stonden drie gezichten naast elkaar achter een raam van een ander huis, die óók al dien kant heenkeken. Eén dier gezichten droeg een vreeselijk grooten neus, dat was zelfs op dien afstand te zien. Juffrouw van den Bosch vertelde dat het drie kostgangers waren van Míet de Bont, een rechte zwijnentroep daar. Ze vond het een schande, dat ze zoo nieuwsgierig waren. Ze kennen jullie zeker.

- Ik heb ze nog nooit gezien, betuigde juffrouw Vervoort.

Hm., de juffrouw wíst het dan niet, maar een schandaal

wás het. De meisjes hadden er evenwel geen aanleiding toe moeten geven.

- Ja maar 't is hier ook zoo warm, zei Cato.

Goed, dan zou de juffrouw de kamer achter den winkel in orde brengen, dan konden de meisjes dáár zitten. Cato moest haar maar eens helpen herinneren.

Maar Cato deed dat niet, want ze hadden eerst onder elkaar het vóór en tegen van die verhuizing besproken. Je keek dan altijd uit op zoo'n vunzig binnenplaatsje en zat den heelen dag onder het toezicht van de juffrouw. Die toch was meestal in den winkel. Neen, 't was beter te blijven waar zij waren. -

Als het zoo warm was, dan spraken de meisjes bij het naar-huis-gaan áf, waar ze elkaar over een uurtje vinden zouden. Ze gingen zich dan eerst thuis wat verfrisschen.

Martha maakte zulke afspraakjes nooit, want ze wist, als ze eenmaal thuis was, dan had ze geen kans, om alleen uit te gaan. Hoogstens liet haar moeder er zich toe vinden, om mét haar nog even de straat op te gaan. Nu, Martha behoefde er zich niet over te schamen, tegenover de anderen, want Zwartje kwam óok nooit. Die zei altijd, dat ze onmogelijk kon. Zwartje was nu Martha's beste vriendin. De anderen waren nog zoo kinderachtig, maar Zwartje niet, daar was nog eens meê te praten. Die wist heel veel en vertelde soms het een en ander aan Martha. Ja, ze had veel kennis van menschen, hoe ze waren en deden en dachten. Als de meisjes bij elkaar bleven, op minder-warme avonden, dan liepen Martha en Zwartje geärmd achter het troepje, net als twee juffrouwen van een kleine kostschool. Soms bleven ze rondloopen tot het donker was en brachten dan Zwartje naar huis. Die woonde midden in de stad, op de Binnenrotte. Onder het donkere viaduct liepen de andere meisjes dan voor hen uit te zingen. Niemand kon hen toch herkennen, in den donker, dus er stak volstrekt geen kwaad in. Cato zong dan soms de tweede partij, twee tonen lager dan de anderen. Cato wist van 't zingen zoo'n beetje áf. Ze had op zangschool gegaan en kon daardoor de meisjes

groote liederen leeren, zelfs zoo een, dat een oratorium heet. ‘De wereld in!’ een heel mooi vers, waar stukken in voorkwamen, die iemand koud langs zijn rug deden worden, b.v.:

> Neen, neen, broederliefde alleen,
> Geen broederhaat op aarde.

Gut, dat was zoo mooi! Zwartje stak er wel den draak meê, met die broederliefde, maar Martha wíst niet, wat daar nu voor belachelijks aan was.

's Woendagsavonds gingen ze wel eens met hun allen naar de muziekuitvoering in het Park luisteren. Eventjes, want Zwartje ging altijd vóór halftien weer heen en dan ging Martha met haar meê, ten eerste omdat ze niet té laat thuis wou komen, en ten tweede omdat ze niet graag bij de anderen bleef. Die malle spoken waren echte jongensgekken, dat had Martha al lang gemerkt. Ze konden geen jongen met rust laten. Ze haalden ze zelf aan en als dan de jongens ze beetpakten, gingen ze gillen, maar ze meenden er niets van. Martha hield niet van die dingen en daarom ging ze altijd met Zwartje meê. Als ze dan het Park uitliepen, wees die haar op donkere bankjes vrijende paartjes en door haar halve aanduidingen begon Martha erg in sommige dingen te krijgen.

III.

Verbaasd was Martha geweest, toen meneer de Graaf Zwartje eens was komen afhalen. Martha had toen gehoord dat juffrouw Vervoort Jo heette en zijn nicht was. Jo noemde Martha ‘haar vriendin’ tegen Henri en toen ze zag dat beiden elkaar reeds kenden, hadden ze haar moeten vertellen bij welke gelegenheid ze met elkaar kennis hadden gemaakt. Later stond Henri hen dikwijls 's avonds aan de straat af te wachten. Ze lieten dan de andere meisjes schieten en wandelden met hun drieën óp. Martha deed heel wat óp, op die wandelingen. Ze keken b.v. voor de boekwinkels en Henri vertelde hen dan in 't kort wat er in de boeken stond,

die pas uitgekomen waren. Jo klaagde dat ze met haar lektuur zoo achterlijk was tegenwoordig, ze had geen tijd en ook geen lust om die bij te houden. Bij de Kruiskade, die Martha af moest, namen Henri en Jo dan afscheid van haar. Nu, dat was natuurlijk. Neef en nicht.

Langzamerhand kreeg Martha een heel ander inzicht in het leven. Die nauwe, stijve straat, waarin ze woonde, was Rotterdam niet. En die menschen daar, die altijd zoo-in-den-plooi bleven, waren òf huichelaars die de kat in 't donker knepen, òf ze waren ouwerwetsch, zooals haar moeder, en begrepen niet dat de wereld sinds hun tijd vooruitgegaan was. Als ze 's Zondagsmiddags haar moeder met het oude vrouwtje onder een kopje thee hoorde praten over de zondige wereld, dan liet Martha dat wel stilletjes over haar kant gaan, maar in stilte protesteerde ze daartegen. Ze spraken over iets, dat ze niet kenden, die twee vrouwen. Wás de wereld nu zoo zondig? Martha wist wel beter. Was het nu zoo'n kwaad, een beetje plezier te hebben en zou God dat niet willen? Integendeel, juist de menschen die niet deugden, zooals haar juffrouw, die leugenares, die zelfzuchtige, juist die menschen wilden niet hebben dat anderen plezier in het leven hadden. Die zouden van het leven wel een cellulaire gevangenis willen maken, waarin een ieder in een celletje den lieven langen dag zit te bidden en te huilen. Bidden is wel goed, maar je moet het niet zoo onophoudelijk doen. Je kan wel eens te lastig worden met dat aanhoudende vragen. Martha dééd het dan ook niet meer, dat alle- avonden- bidden. Als ze eens veel plezier op een dag had gehad, dan dankte ze onzen-lieven-Heer nog wel eens, maar vragen deed ze niet. 't Beste was, dat aan Hem over te laten, wat goed voor ons is, dan komt het wel van zelf terecht.

IV.

Omstreeks het begin van Juni zei de juffrouw, dat ze voor drie weken in Arnhem ging logeeren bij een ‘dame’ die ze kende, een heel-voorname dame, die getrouwd was met

een gepensioneerd kapitein of zoo iets. ‘De zuster van de juffrouw, Mosterdpotje bedoelde ze, zou wel toezicht houden, maar omdat ze ook moest wezen in den winkel aan den overkant, en omdat ze toch niet op twee plaatsen tegelijk kon zijn, dáárom moest juffrouw Vervoort de goedheid hebben, om híer op den winkel te passen. De meisjes moesten dan maar voor zoolang de kamer achter den winkel in gebruik nemen, dan kon juffrouw Vervoort terwijl werken, terwijl ze op den winkel paste.’

De meisjes waren wát in hun schik. Aan Zwartje zouden ze geen strenge opzichtster hebben, dat wisten ze wel. Ze maakten in hun blijdschap allerlei glossen op de woorden van de juffrouw.

- Hoe vonden jullie dat, dat ze logeeren gaat? Ze weten daar zeker niet wat een pestkop of ze is, anders zouen ze haar niet vragen.

Ze spraken af, de volgende dagen voor geregelde lektuur te zorgen. Wel vertrouwden ze Spinnekop niet, maar die zouden ze onder een of ander voorwendsel naar boven sturen; daar was een gootsteen op het portaal, in een hok, daar kon ze ploeteren en plassen zoo hard ze wou. Ze hadden niet eens een voorwendsel noodig, want Spinnekop, die erg menschenschuw was, kroop uit zichzelf naar boven, en Mosterdpotje, het doove Mosterdpotje, vond dat heel goed zoo. De meid zou anders de dames maar hinderen en juffrouw Vervóórt was er toch.

Gut, ze waren zoo prettig, die volgende dagen.

Den eersten morgen kwam het gesprek op de naderende kermis. Cato stelde voor, een advertentie in het Advertentie-blaadje te zetten: Door vier fatsoenlijke jonge dames worden vier fatsoenlijke jonge heeren gevraagd, om voor gezamenlijke rekening genoeglijk kermis te houden. Ze zouden dan met z'n achten bij elkaar blijven en vooral den Zaterdagnacht dol veel plezier hebben. Zwartje zei, dat ze waarschijnlijk met haar neef uitging, maar Martha dorst niet neen te zeggen. Ze wisten toch heel goed, dat zij geen jongen van haar kennis had en zouden haar uitlachen, als

ze een uitvlucht zocht. Het werd dus voor afgesproken gehouden, dat plannetje. Cornelia zei, dat ze wel een vrijer had, maar die had nu al drie jaren de aardigheid gehad, om juist tegen kermis twist met haar te zoeken. Dan ging hij goedkooper uit, begrijp je? Verleden week was hij er alweêr mee begonnen, en het was nu toch nog twee en een halve maand vóór kermis. Maar nú kon hij voor goed wegblijven voor haar part. Nú hoefde hij later niet, zooals ándere jaren, te komen soebatten, want ze verpikte het nou eens. Juist tegen kérmis heb je een jongen noodig, en wie dan wil, is het heele jáár goed.

Martha maakte zich over dat plannetje ongerust. Hoe zou ze het moeten aanleggen om dien nacht buiten te blijven? En dan hoe aan het geld te komen. Daar was heelemaal geen denken aan. Wel verdiende ze nu een daalder, en daarvan mocht ze een halve gulden houden, maar die had ze wel noodig voor haar kleeding, want ze wilde óók netjes gekleed gaan, en eau-de-Cologne 's Zondags hebben, en een japon van stof dragen, zooals de anderen. Zoo'n katoenen jurk staat zoo armoedig, net of je een dienstmeisje bent. In de water-en-vuurnering was ze den eersten morgen voor de meid aangezien, juist door de katoenen jurk, die ze toen droeg. Nu was ze beter gekleed, maar geld overhouden dééd ze niet. En zoo'n heelen nacht pretmaken zou een aardig centje kosten, de andere avonden zou 't nog al gaan... Na lang wikken-en-wegen besloot ze, alles aan zijn beloop te laten. Ze kon altijd zien, als 't zoover was. Indien 't niet anders kón, zou ze wel zorgen er 's Zaterdagsavonds tusschenuit te knijpen, door zich b.v. ongesteld te houden, of door van het gezelschap áf te dwalen. Dat zou in de volte best kunnen en dan hoefde ze er aan haar moeder niet eens iets van te zeggen; want die zou natuurlijk zulke dingen zooals kermishouden zeer streng afkeuren, dat kon Martha wel op haar vingers narekenen. Zóó zou ze dus maar doen.

's Middags bracht Cor een boek meê, dat ze gehuurd had. Het ‘statiegeld’ had ze zelf betaald, maar de leesprijs moesten ze met hun allen dragen. De man van de bibliotheek

had haar Adam Bede in de handen gestopt, een van die nare zeurige langdradige taaie engelsche romans, waar je van gapen gaat. Ze had het dus niet erg getroffen, maar hij zou ‘de graaf de Monto-Christo’ voor haar houden, als die thuisgebracht werd. Dát moest iets zijn. Een van de meisjes had hem al vier maal gelezen, maar je kan hem best zes maal lezen, zoo mooi is hij. Natuurlijk niet achter mekaar, maar met een paar maanden tusschenruimte. De wandelende Jood van Sue kon ze ook aan-rekommandeeren en nog andere, een heel lijstje.

Cór kon het natuurlijk niet helpen, dat ze er zoo ingeloopen was en de vent zou het boek tóch niet terug willen nemen. Je geld was je tóch kwijt, het beste was dus, het boek in godsnaam úit te lezen. Ieder op haar beurt las een paar bladzijden, tot ze moe was, en de anderen deden onderwijl een paar steekjes. Eén keer werden ze haast betrapt door Mosterdpotje, maar het mensch zag niets. Alles zonder erg, m'n lieve juffrouw! Je kon haar besabelen, waar ze bij was.

's Middags vroeg Martha, of ze het boek thuis mocht uitlezen. Als ze dan maar morgen ‘de graaf van Montechristo’ meêbracht of een ander mooi boek. Ze moest maar opgeven, dat het voor Cornelia Wolslager was, dan wist de man van de bibliotheek er alles van.

Martha nam het dus meê naar huis, om het dien avond te lezen. Ze verborg het tusschen haar rokken, dat haar moeder er niets van merken zou, en zei, dat ze nog wat bleef zitten naaien, toen haar moeder naar bed ging. Terwijl het goede mensch met haar slechte oogen in bed lag, zat Martha te lezen, het boek op haar schoot half onder een stuk naaigoed verborgen. Zoo zat ze tot bij drieën. Als ze beweging in de bedsteê hoorde, trok ze gauw haar naaiwerk over het boek heen. Vooral de figuur van de lieve Hetty trok haar aan. Twee-, driemaal las ze het hoofdstuk over, waarin verteld wordt, hoe Hetty 's avonds, als allen slapen en alle geluid rondom zwijgt, alleen op haar kamertje zit en bij het licht eener kaars zichzelven bewondert en haar

haar opmaakt. Die lieve Hetty. En later, toen ze rondzwierf, nergens een rustplaats kon vinden, zoodat ze in een schaapskooi moest overnachten en er over dacht zich van kant te maken...., dat ze toen bevallen was en aangeklaagd werd van kindermoord. Martha huilde er om, dat ze zoo ongelukkig was. Waarom nam ze Adam Bede niet, die zooveel van haar hield, die domme Hetty? - Martha vraagde dat den volgenden morgen aan Jo. Die hield toen of ze het niet hoorde, maar 's avonds, toen ze met Henri wandelden, bracht ze het zoo-op-eens te pas. Martha vond dat in 't geheel niet mooi van haar en kreeg er een kleur van. Waarom had Zwartje van-mórgen niet gezegd, wat ze nú zei. Ze zei nl. dat een meisje maar niet altijd den man liefhad, die háár beminde. En als dat zoo was, dan kon men er niets aan doen, want de liefde liet zich niet dwingen. Het omgekeerde gebeurde óók: dat een meisje heel veel hield van een man, dat ze ter wille van hem alles opofferde, en dat hij er niets van merkte, van haar liefde, en maar heel gewoon voortleefde. Dat gaf allerlei haken en oogen soms. In sommige romans wordt wel verteld, dat zulke mannen en vrouwen een eind aan hun leven maken, maar dat gebeurt zoo alle dagen niet. Meestal verkroppen ze hun verdriet en zoeken zich op eene of andere manier te troosten.

De volgende dagen lazen ze: ‘de gedenkschriften van een gevallen vrouw,’ van De Vries; ‘de dame met de camélia's,’ van Dumas; ‘de man met de wassebeelden,’ en meer van zulk soort. Henri noemde ze soms prullen, als ze er hem over spraken; maar Jo en Martha konden dat niet vinden over het algemeen. Het waren óók prettige boeken in hun soort. De eene mensch houdt meer van rozen, een ander meer van viooltjes enz., maar die van viooltjes houdt mag daarom nog niet zeggen dat rozen leelijke bloemen zijn. En zoo was het ook met die romans. Martha wilde echter wel bekennen, dat ze meer hield van George Eliot. Ze werd nieuwsgierig om wat van het leven van dien schrijver te weten en Jo, die daar toevallig eens

iets van gelezen had, vertelde, dat het een vrouw was en in welke verhouding ze met Lewis leefde. Als Martha vróeger zoo iets gehoord had, zou ze een afschuw van zoo'n vrouw gekregen hebben, maar nú dacht ze: Iemand, die zulke mooie boeken maakt kán niet slecht zijn en dus waren ook haar handelingen niet slecht. Niet, dat Martha die geschiedenissen aan haar moeder zou hebben durven vertellen, die dacht zoo heel anders, die was nog uit den ouden tijd, toen al de menschen heel anders dachten en niet wisten, wat er in de wereld te koop was. Maar daarom wás iets toch niet slecht, al noemde haar moeder het zoo. Martha wist b.v. dat haar moeder voor geen geld van de wereld in een spoortrein zou hebben willen zitten, maar waren de spoortreinen daarom slechte dingen? Integendeel, ze waren heel nuttig. Het moest wel dol prettig zijn, zoo voort te vliegen en Martha zou dat heel graag eens hebben willen ondervinden.

Toen de juffrouw weêr thuiskwam, moest het lezen natuurlijk gestaakt worden, tenminste het lezen-op-den-winkel; want Martha bléef boeken huren, die ze 's avonds t'huis uitlas. Ze stopte 's morgens, eer ze weg ging, het boek onder het bed. Je kon nooit weten, haar moeder moest eens thuis komen. Daar Martha zélf het bed opmaakte, was er nú geen gevaar, dat haar moeder het boek daar vinden zou.

Eens op een avond had Henri zoo terloops aan haar gevraagd, of ze lust had om Dickens te lezen. Hij had diens werken compleet. Ze waren voor jonge meisjes beter dan die lorrige romans van de firma Dumas-Sue. Martha nam dat aanbod dankbaar aan. Achter-elkaar las ze in één maand: Nelly, Kleine Dora, Copperfield, Olivier Twist, Pickwick en Nickleby. Ze bleef avond aan avond tot twee, drie uur op, zoodat ze er slecht van begon uit te zien, met blauwe wallen onder haar oogen. En als ze 's middags even thuiskwam om te eten, dan nam ze het boek dadelijk ter hand. Ze droomde er van in bed en als ze over straat liep of op den winkel zat te naaien. 's Morgens onder het ontbijt was ze bijvoorbeeld knorrig als ze naar den winkel moest en gaf haar moeder wrevelige antwoorden, als die wat vraagde.

Veel liever zou ze t'huisgebleven zijn, om den heelen dag te kunnen lezen, zooals de rijke dames kunnen doen. Die hebben het toch maar gelukkig! Martha was zóó vol van haar lektuur, dat ze er op den winkel niet over zwijgen kon. Ze vertelde van de zich-zelfopofferende vrouwen, en voelde zich gekwetst, omdat Zwartje haar uitlachte. Die meende, dat er zulke menschen niet bestonden, want geen mensch is enkel-deugdzaam, of enkel-slecht.

Martha wist daar niets op te zeggen, maar ‘Nelly’ en ‘Kleine Dora’ bleven voor haar de-idealen-van-vrouwen, zelfs het beeld van Hetty Sorel verbleekte er door. Met die lieve personen om en in haar hoorde Martha met meêlijden de andere meisjes over háár lektuur spreken. Ze kwamen maar altijd met hun:

- Nou, maar gooi Montechristo niet weg, en de wandelende Jood! 't Zijn wel veel deelen, maar dat is juist prettig, je blijft er door in spanning en je vliegt al die deelen door.

Zelfs vertelde Cato dat ze die boeken in bed op haar kamertje las, bij het licht van een kaarsje op de beddeplank, tot ze in slaap viel. 's Morgens lag het boek dan op den vloer.

Die leeswoede van de meisjes duurde slechts een paar maanden, toen hoorde Martha er hen niet meer over spreken.

Lotsverbetering voor den arbeider, door J. Stoffel.

Ondanks de groote voorliefde van onze bezittende klasse om de werklieden de schuld te geven van den tegenwoordigen slechten toestand en om platonische bespiegelingen te houden over hun luiheid, hun drankmisbruik, hun vroeg trouwen en te veel kinderen krijgen, hun weelderig leven en weinig sparen; met hoeveel vreugde ook statistieken als die van Giffen, geheel ingericht naar de wenschen der bourgeoisie, zijn begroet, toch beginnen de verstandigsten onder hen te begrijpen, dat er gevaar dreigt en er nog iets anders gedaan moet worden dan alleen klagen en schelden op de Sociaal-democraten.

De maatregelen, die worden aanbevolen, behooren tot de volgende 5 categorieën:

1. Verscherping of uitbreiding van het politietoezicht op de wijze van produceeren.
2. Beperking van den arbeid, opgelegd aan werkgevers en arbeiders.
3. Verplichtingen door den staat opgelegd aan werkgevers tegenover hunne arbeiders.
4. Een betere inrichting van de productie en de distributie der producten door productie- en consumptie-vereenigingen in coöperatie en participatie.
5. Verplichtingen aan den staat zelf opgelegd tegenover

de armen, door een betere verdeeling van lusten en lasten.

Wij zullen nu nagaan welke van die maatregelen noodzakelijk en uitvoerbaar zijn, in hoeverre zij op den duur den algemeenen toestand kunnen verbeteren en waartoe sommige ervan ten slotte zullen leiden.

Onder No. 1, 2 en 3 vallen de maatregelen, die door een arbeidswetgeving kunnen worden voorgeschreven en waarvan er eenige werkelijk zijn voorgeschreven in naburige rijken, o.a. in Zwitserland.

Onze nieuwe arbeidswet, die na lang redeneeren en veel amendeeren den 5^{den} Mei 1889 is tot stand gekomen, heeft alleen punt 2 behandeld: beperking van den arbeid, opgelegd aan werkgevers en arbeiders, en zij heeft dit zóó onvoldoende gedaan en daarbij nog zóóveel ruimte gelaten voor vrijstelling en ontduiking, dat men haast zou zeggen, dat deze wet veilig *en porte-feuille* had kunnen blijven.

Toch heeft het aantal protesten van de zijde van fabrikanten bewezen, dat de exploitatie van vrouwen- en kinderarbeid in Nederland zóó groot is, dat zelfs deze onbeduidende wet nog nuttig kan zijn en dat wij haar zelfs als een vooruitgang moeten begroeten.

Het moet daarmede wel treurig gesteld zijn, dat hier een wet noodig is om te verhoeden, dat kinderen beneden 12 jaren in fabrieken werken, dat vrouwen, en kinderen beneden 16 jaren, langer dan 11 uren daags, in den nacht of op Zondag arbeiden, dat kraamvrouwen bij haar bevalling minder dan 4 weken rust nemen en daarbij dan nog gelegenheid moet gegeven worden voor allerlei vrijstellingen van deze wet.

Toch bevat zij, met de wet op het toezicht van stoomketels, alles wat in ons land aan politietoezicht op en beperking van den overmatigen industrieelen arbeid wordt gedaan. Voor het overige heerscht volledige ‘vrijheid’.

Het eenige wat er goed is in de wet, is de instelling van fabrieksinspecteurs, maar voor 't oogenblik hebben deze heeren nog niet de minste macht over de fabrikanten en moet zich hun zorg alleen bepalen tot het doen naleven van de boven besprokene hoogst onbeduidende arbeidswet.

Wanneer wij dus de gevolgen willen nagaan van een arbeidswetgeving op de welvaart der massa, dan kunnen wij niet bij ons eigen land blijven, waar van zoo iets nauwlijks sprake is, maar dan moeten wij een blik slaan in den vreemde en wel bepaaldelijk in Zwitserland, waar sedert 12 jaren een arbeidswetgeving bestaat, die bij volksstemming werd goedgekeurd, en waarin een poging is gedaan om het lot van den arbeider te verbeteren.

Tot No. 1. Het politietoezicht op de wijze van produceeren, behooren de bepalingen vervat in de art. 2 en 3 der Zwitsersche arbeidswet.

Er zijn hierin voorschriften gegeven omtrent de inrichting van fabrieken en werkplaatsen, ten einde de gezondheid en het leven der arbeiders zooveel mogelijk te beveiligen. Er moet door den fabrikant een teekening van de fabriekslokalen, de inrichting, de machinerie enz. aan de goedkeuring der overheid worden onderworpen, en de daartoe aangewezen fabrieksinspecteurs hebben de macht den fabrikant alle maatregelen op te leggen, die zij noodig achten in het belang van de veiligheid en de gezondheid der werklieden.

Het is niet te ontkennen, dat de meest gewone zorg van de overheid voor de gezondheid en het leven der burgers, toezicht op de fabrieken, waarin deze vaak aan particuliere belangen worden opgeofferd, tot een dringenden eisch maakt en dat het een schande is voor ons volk, dat daarin niet reeds lang door de wet is voorzien.

No. 2. Beperking van den arbeid, opgelegd aan werkgevers en arbeiders, vinden wij voorgeschreven in de art. 11, 13, 14, 15 en 16. De werktijd mag niet langer zijn dan 11 uren en op Zaterdag of op een dag, die aan een feestdag voorafgaat, niet langer dan 10 uren voor alle arbeiders, terwijl het werk moet worden afgebroken door een rusttijd van minstens één uur op den middag. Voor het verrichten van nachtwerk moet verlof aangevraagd worden bij de overheid, die dit alleen in dringende gevallen en onder zekere voorwaarden toestaat. Werk op Zondag is verboden, tenzij bij speciaal verlof.

In industrieën, die onafgebroken moeten werken, moet de arbeider minstens om de 14 dagen een Zondag vrij hebben. De overheid kan behalve de Zondagen ook nog meer vrije dagen met arbeidsverbod vaststellen, doch niet meer dan 8 per jaar.

Zondag- en nachtarbeid voor vrouwen, zoomede voor jonge lieden beneden 18 jaar, is absoluut verboden. De Bondsraad behoudt zich het recht voor om den arbeid van vrouwen en jonge lieden in sommige takken van nijverheid geheel te verbieden.

In sommige industrieën is het werk aan zwangere vrouwen verboden en kraamvrouwen moeten acht weken en wel minstens 6 weken na haar bevalling rust nemen. Kinderen beneden 14 jaren mogen geen fabrieksarbeid verrichten en voor die van 14 tot 16 jaren mag de fabrieksarbeid, met inbegrip van de uren voor school- en godsdienstonderwijs bestemd, niet meer dan 11 uren per dag bedragen.

De onbeduidendheid onzer arbeidswet op dit gebied steekt hier scherp af bij de Zwitsersche wet.

3. Verplichtingen door den staat opgelegd aan werkgevers tegenover hunne arbeiders, worden voorgeschreven in de art. 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10.

De fabrikant is verplicht van ieder ongeluk, dat in zijn fabriek voorvalt, onmiddellijk kennis te geven aan de overheid, die een onderzoek naar de oorzaken instelt en ingeval van nalatigheid van den fabrikant of zijne ondergeschikten, den eersten bij rechterlijk vonnis kan verplichten tot het geven van een schadeloosstelling aan den gewonden of aan de betrekkingen van den gedooden arbeider van hoogstens 6000 Francs.

Alleen wanneer de fabrikant bewijzen kan, dat het ongeluk geheel en al aan eigen onvoorzichtigheid of aan overmacht is te wijten, houdt zijne aansprakelijkheid op.

Het getuigt van een groote leemte in onze wetgeving, die in de eerste plaats bij het maken der nieuwe arbeidswet moest zijn aangevuld, dat hier te lande een fabrikant mag gebruik maken van de meest onvoldoende en gevaarlijkste

inrichtingen en wanneer de werkman daaraan is opgeofferd, deze of zijne naastbestaanden zonder eenige schadevergoeding kunnen worden gelaten. Dat is een schreeuwend onrecht, dat alleen onder een klassenregeering kan blijven bestaan.

Art. 6, der Zwitsersche wet bepaalt, dat de fabrikanten lijsten hunner arbeiders moeten overleggen en art. 7, dat een fabrieksreglement, inhoudende bepalingen omtrent den arbeidstijd, het fabriekstoezicht, de wijze van loonbetaling, de toepassing van boeten, de voorwaarden van dienstneming en ontslag, aan de goedkeuring der overheid moet onderworpen worden. De boeten mogen per dag nooit de helft van het dagloon overschrijden en moeten worden aangewend tot stijving van de ondersteuningskassen der arbeiders.

Vóórdat dit reglement wordt goedgekeurd, moeten de arbeiders in de gelegenheid zijn gesteld om er hun gevoelen over bloot te leggen aan de overheid.

Het goedgekeurde reglement, waaraan de fabrikant en de arbeiders zich moeten houden, wordt in groote gedrukte letters in de fabriek aangeplakt en aan iederen in dienst tredenden arbeider moet een exemplaar worden ter hand gesteld.

Art. 9, bepaalt, dat ontslag of dienstopzegging minstens 2 weken van te voren op een Zaterdag moet worden aangekondigd en art. 10, dat het loon in contant geld moet worden uitbetaald zonder eenigen aftrek dan alleen bij onderling goedvinden.

Ziedaar de voornaamste bepalingen van de Zwitsersche arbeidswet, die veel goeds en navolgenswaardigs bevat. Wij zullen nu zien welken invloed deze wet op de welvaart van het Zwitsersche volk heeft uitgeoefend.

Tot leiddraad nemen wij de officieele rapporten der Zwitsersche fabrieksinspecteurs van 1886, 1887.

Dr. F. Schuler begint zijn rapport met een mededeeling over den toestand der Zwitsersche industrie in het algemeen, dien hij treurig noemt.

Vooral de katoenspinnerij heeft zware verliezen geleden en

een verbond der spinners onderling om niet beneden een zekeren prijs te verkoopen heeft slechts weinig kunnen uitwerken. Tot een beperking van de productie, die door het hoofdbestuur der fabrikantenvereeniging van St. Gallen als eenig redmiddel was voorgeslagen, zijn slechts weinigen overgegaan. Integendeel werd nog herhaaldelijk verlof om over te werken aangevraagd. Afgebrande spinnerijen werden niet herbouwd en van de bestaande konden alleen de best ingerichte de concurrentie nog volhouden.

Niet zoozeer door loonsverlaging werd getracht de productie-kosten te verminderen, als wel door het opstellen van sneller loopende machines met een verminderd getal arbeiders, die daardoor in staat waren per hoofd een grooter product te leveren.

De garenfabrieken werkten slecht; vele inrichtingen hebben slechts ¾ of de helft van hun gewone getal arbeiders aan het werk. In de weverijen van fijn goed was weinig werk; vele stoelen staan stil. De loonen zijn echter ongeveer dezelfde gebleven en bedragen 2 Francs per dag.

Volgens de rapporten der inspecteurs in 1879 zijn de loonen in Zwitserland voor dit soort van werklieden met ongeveer 30% gedaald.

Treurig is het vooral met de bontweverij gesteld; de loonen, zijn in de laatste jaren 25% achteruitgegaan. Ik heb, zegt de heer Schuler, zelfs wevers aangetroffen, die slechts 7 a 8 Francs in de veertien dagen konden maken. Dit zijn natuurlijk uitzonderingen, maar toch komt het veel voor, dat het loon niet meer dan 20 Francs in 12 arbeidsdagen bedraagt en 24 Francs wordt als een hoog loon beschouwd. Ook in de katoendrukkerij is weinig werk en onder de drukkers zijn vele werkeloozen.

Ondanks het verbond der fabrikanten van machinaal gestikte goederen, waarbij zich eindelijk ook de Saksische fabrikanten hebben aangesloten, bleef ook in deze industrie groote malaise heerschen, hoewel men de over-productie trachtte te beperken door een hooge belasting op nieuw in werking te brengen machines van de bondsleden.

De Saksers zijn eerder geneigd dan de Zwitsers om toe te geven aan den eisch der concurrentie tot prijs- en loonsverlaging, maar het grootste gevaar voor het verbond was de heimelijke of openlijke vijandschap van sommige der leden zelve, die herhaaldelijk hunne medeleden trachtten te bedriegen door lager loon te geven en goedkooper te verkoopen dan was vastgesteld. Vooral maakte zich hieraan schuldig een fabrikant uit Vorarlberg, die door sluwe arbeidscontracten zijne werklieden tot volkomen slaven maakte en waardoor een oogenblik het gevaar dreigde, dat de Vorarlberger fabrikanten zich allen aan het verbond zouden onttrekken. Het gezond verstand der arbeiders wendde gelukkig dit gevaar af.

De loonen zijn sterk gedaald. In vele streken wordt slechts 3 Francs en somtijds slechts 2 a 1½ Franc per dag door bekwame stikkers verdiend.

De loonen der *Fädlerinnen* zijn minder gedaald en bedragen nog l0 a 12 Franc per week.

De met de textil-industrie in betrekking staande vakken: de bleekerij, het vervaardigen van gemaakte kleedingstukken, enz. hebben natuurlijk ook erg geleden en de fabrikanten hebben afspraken gemaakt omtrent de vaststelling van een minimum loon.

De dagloonen wisselen af tusschen 18 en 28 Francs in 2 weken en voor garenwinders van 15 tot 23 Francs. Nog lager loonen worden aangetroffen in de vakken waarin het minder op lichaamskracht aankomt en kinderen of zwakke menschen werk kunnen vinden, zooals in het breivak, de schoenmakerij, de bakkerij enz.

Het machinevak gaat voortdurend meer achteruit, omdat er bijna geen vraag meer is naar nieuwe machines in het land en de uitvoer vermindert.

Over de naleving der wet door de betrokken kantonsregeeringen wordt nog al wat geklaagd, maar de fabrikanten schijnen er zich toch meer en meer in te kunnen schikken, en over het geheel moet men de bereidwilligheid der fabrikanten prijzen in het maken van inrichtingen tot bescherming

der gezondheid en van het leven der arbeiders, wanneer zij daarop door de inspecteurs opmerkzaam worden gemaakt.

Aan hun verplichting tot schadevergoeding bij ongelukken trachten zich echter nog vele fabrikanten te onttrekken, en de bijdragen der arbeiders in de premie der verzekering tegen ongelukken zijn hier en daar nog te hoog.

Het uitbetalen van een gedeelte van het arbeidsloon in waren komt nog telkens voor in den vorm van leveringen door comsumtie-vereenigingen, die door den fabrikant worden bestuurd. Geklaagd wordt over de neiging van fabrikanten om over den tijd te werken en vooral om het half uur voor het ontbijt en op den namiddag te doen vervallen. Herhaaldelijk wordt door ouders getracht om valsche geboorte-attesten voor hunne kinderen te krijgen, met het doel hen vóór den voorgeschreven leeftijd in de fabriek te doen werken.

De heer Schuler bespreekt ook het denkbeeld om de confectie-inrichtingen te brengen onder de bepalingen der bestaande arbeidswet. Er is veel vóór te zeggen, want de inrichting der lokalen laat veel te wenschen over en er wordt van de werksters te veel gevergd, maar hij kan de vrees niet onderdrukken, dat in dit geval de groote inrichtingen van dien aard zich zullen oplossen in vele kleine die niet onder de wet vallen en de werksters daardoor op het punt van loon, arbeidstijd en werkplaats in nog slechter conditie zullen komen dan thans.

Ziekenkassen zijn er voor een groot aantal arbeiders, maar velen kunnen niet bestaan zonder hulp der philanthropie en van verzekering tegen ouderdom wordt nog weinig gebruik gemaakt. De meeste fabriekskassen (85%) zijn in de handen der fabrikanten, hetgeen is af te keuren en het vermoeden is gewettigd, dat bij velen uit de ziekenkas ook de verzekeringspremie tegen ongelukken wordt betaald, zoodat deze ten slotte ook ten laste der arbeiders valt.

De heer H. Etienne, inspecteur in het 2de arrondissement, deelt mede, ‘dat onder den indruk der ongerustheid tengevolge van de *aanhoudende verlaging der loonen* een verbond is tot stand gekomen van allen, die van de industrie leven

en in hun bestaan worden bedreigd, met het doel om de neiging tot voortgaande vermindering van de inkomsten van den arbeid en het ondernemersloon te beperken.'

Over de woningen en werkplaatsen der arbeiders, vooral in het horologemakersvak, zegt hij, dat zij ongezond zijn en gebrek hebben aan licht en lucht en dat men zich dus niet moet verwonderen over den physieken achteruitgang en de ontaarding der industrieele arbeiders, die nog wordt versterkt door gebrek aan lichaamsbeweging en door slechte voeding, welke bij vroeger vergeleken zeer is achteruitgegaan tengevolge van de daling van het loon. Het misbruik van alcohol, welke verkeerdelijk gehouden wordt voor een middel om kracht te krijgen, neemt daardoor toe en werkt de ontzenuwing van de arbeidende klasse in de hand.

Verder klaagt hij over het blijven bestaan van de gewoonte om het loon ten deele in goederen te betalen, zij het ook onder het masker van een consumtie-vereeniging door den werkgever bestuurd.

In de kleinere werkplaatsen verzetten de arbeiders zich tegen de uitbreiding van het personeel, omdat zij, evengoed als de patroons, vreezen onder de bepalingen der arbeidswet gesteld te worden, die hun arbeidstijd en daardoor hun loon zoude verminderen.

Kinderen beneden 14 jaren worden ook nog wel onder den naam van leerlingen door de ouders mede genomen naar de fabrieken en daar aan het werk gezet; de wering van dit misbruik is zeer moeilijk, daar zij niet op de arbeiderslijsten voorkomen en verdwijnen zoodra de inspecteur de fabriek binnentreedt, hetgeen eenmaal per jaar of om de 2 jaren geschiedt.

Hij deelt nog mede, dat de directeur van de fabriek Russ-Suchard zijne arbeiders op een eigenaardige wijze aan het sparen heeft gekregen.

Hij stelde hen voor om òf den schafttijd van een kwartier in den morgen en op den namiddag te laten vervallen en daarvoor 's avonds een half uur vroeger het werk te doen eindigen, òf door te werken en hen het ingehaalde half uur

uit te betalen, om dit bedrag in de spaarkas der fabriek te storten. Alle arbeiders gaven hun toestemming tot het laatste.

De zelfde fabriek heeft ook 9 gezonde, goed ingerichte arbeiderswoningen laten bouwen, voorzien van een tuintje. Een huismoeder verklaarde den inspecteur, dat, nu zij haar nieuwe woning had betrokken, hare kinderen verontrustend veel brood begonnen te eten en de vader berichtte hem, dat zijne kinderen voorheen in den winter altijd ziek en nu volkomen gezond waren.

De heer Nusperli, inspecteur van het 3de arrondissement, deelt mede, dat het fabriceeren van de steentjes voor horloges in de laatste jaren een groote vlucht heeft genomen. De onbehoorlijk lange werktijd heeft echter ten gevolge gehad, dat er over-productie is gemaakt en daardoor de loonen zijn gedrukt, zoodat men zijn toevlucht heeft moeten nemen tot goedkoopere arbeidskrachten, vooral jonge meisjes. Met het dalen der prijzen en der loonen werd de arbeidstijd nog meer uitgebreid, zoodat niet zelden in de fabrieken van 5 uur in den morgen tot 11 uur 's avonds en somtijds nog langer gewerkt wordt. Geen wonder, dat daardoor de over-productie nog grooter werd en de prijzen zóó laag werden dat werkgevers noch arbeiders iets verdienden. De eersten riepen daarop de tusschenkomst van de regeering in, om ook de industrie van het maken van horlogie-steentjes onder de bepalingen der arbeidswet te stellen.

De inspecteur is mede van oordeel, dat het noodig is ook de confectie-ateliers onder die wet te brengen, omdat er zijn, waar 40 tot 60 meestal jeugdige werksters tot laat in den nacht aan den arbeid worden gehouden.

De fabrieken van gebreide goederen zijn zeer toegenomen en in vele hebben de machines de menschelijke arbeidskrachten ten deele vervangen; daardoor is echter weêr overproductie ontstaan met lage prijzen en lage loonen, zoodat ook de toekomst van deze industrie vrij donker is.

De horlogemakerij, die vroeger sterk bloeide en waarin hooge loonen werden verdiend, is zeer achteruitgegaan.

Werkgevers en werklieden hebben zich onderling vereenigd en de inspecteur spreekt de hoop uit, dat het deze vereenigingen zal mogen gelukken om paal en perk te stellen aan de over-productie en de daling der loonen.

Ook de lucifersfabrikanten hebben zich op een eigenaardige wijze vereenigd. Aan ieder lid van den bond wordt voorgeschreven hoeveel kisten lucífers hij per week mag maken. De verkoop geschiedt voor rekening van het Centraal-Comité; een aantal fabrikanten is uitgekocht en hunne fabrieken zijn gesloopt. De nog werkende fabrikanten behoeven hun tijd niet meer met reizen te verkwisten, ten einde hunne lucifers te verkoopen, maar kunnen zich geheel wijden aan de verbetering van hun fabrikaat. De prijzen zijn iets hooger geworden en het resultaat, zegt de inspecteur, is zóó goed, dat er reden is om te hopen, dat de fabrikanten nu ook in staat zullen gesteld worden om hunne winkels, waaruit zij hunne arbeiders ten deele het loon in goederen betalen, te kunnen sluiten en hun de weldaad te kunnen doen deelachtig worden van loonsbetaling in contant geld.

Verder merkt de inspecteur op, dat hij de ervaring heeft opgedaan, dat de premie der verzekering tegen ongelukken, die de fabrikant gewoonlijk voor zijnen arbeiders sluit, dikwijls uitdrukkelijk tegen den geest der wet, voor een groot deel door de arbeiders zelve betaald wordt in korting op hun loon, en somtijds kwam het zelfs voor, dat zij meer dan de premie betaalden.

Naar het oordeel van Dr. Lavollée,[1)] gevormd na omvangrijke onderzoekingen omtrent de gevolgen der Zwitsersche wet en private besprekingen met fabrikanten en werklieden, heeft de invoering der arbeidswetgeving twee slechte gevolgen voor den Zwitserschen arbeider gehad. Ten eerste heeft zij in vele fabrieken de loonen verlaagd en ten tweede is zij oorzaak geweest, dat de fabrikanten zich nu minder om het lot hunner arbeiders bekommeren dan vóór de invoering der wet.

1) *Les classes ouvrières en Europe*, 2de deel, pag. 35.

Van 1875 tot 1877, zegt hij, heeft het meerendeel der Zwitsersche katoenwevers, ofschoon de naderende crisis zich reeds deed gevoelen, de hooge loonen van 1873 en 1874 onveranderd gelaten, maar met de wettelijke verlaging van den arbeidsdag van 12 uren tot 11 uren, zijn ook de loonen minstens met 1/12 en dikwijls nog meer verlaagd, om deze in overeenstemming te brengen met den inmiddels verlaagden prijs der industrie-produkten.

Een groot fabrikant, de heer Bertheau-Hurlemann schrijft hierover 16 Augustus 1882 aan den heer Lavollée het volgende:

'Van het oogenblik af aan, dat men, ondanks wat vrijwillig door hen is tot stand gebracht, aan de fabrikanten, met een socialistisch doel, een wet oplegt, die door niets is gerechtvaardigd, moet men zich er niet over verwonderen, dat zij het nu voortaan aan den Staat overlaten om voor de arbeiders te zorgen.

Vroeger getroostten weldadige fabrikanten zich opofferingen ten einde het lot hunner arbeiders te verbeteren, maar thans, nu men in naam der wet hun eigendom en hun bedrijf aantast door progessieve belastingen en fabriekswetgeving, thans, nu zij door een machtige politieke partij worden uitgekreten als uitzuigers en slavenhouders, moet men van hen geene verdere maatregelen verwachten in het belang hunner medearbeiders.'

De heer Lavollée geeft verschillende lijsten der loonen van Zwitsersche arbeiders en de kosten van hun huishouding en hij komt tot het besluit, dat niet alleen het loon van den man onvoldoende is om die kosten te bestrijden, maar dat zelfs wanneer man en vrouw beide medewerken, het loon onvoldoende is, en dat zij òf een buitengewoon hoog loon moeten verdienen òf inkomsten van hunne kinderen moeten hebben, om niet *ten deele* afhankelijk te zijn van de philantropie. Toch belet hem dit niet om, als econoom, op bl. 149 weer het oude liedje over de spaarbank te zingen.

La situation des caisses d'epargne constitue, on le sait, un des plus sûrs *criteriums* de la situation des classes ou

vrieres d'un pays. La Suisse ne fait pas exception à cette règle générale: en effet un examen, même superficiel, du nombre des déposants et du chiffre des dépôts conduit à cette conclusion, confirmée par d' autres preuves non moins décisives, que les ouvriers y ont atteint un degré de bien être inconnu ailleurs, sans que le pays soit, à aucun degré, un pays riche.

Uit het door mij aangehaalde uit de officieele rapporten der Zwitsersche fabrieksinspecteurs blijkt duidelijk dat zelfs een vrij uitgebreide arbeidswetgeving niet in staat is om het lot van den arbeider te verbeteren en uit de bedreiging van den fabrikant ziet men, dat er zelfs gevaren aan verbonden zijn, wanneer zij wordt ingevoerd in een tijd, waarin door het groot aanbod van werkkrachten, de werkman totaal afhankelijk is van hem die werk geeft.

De loonen zijn overal gedaald, de productie moet kunstmatig worden beperkt, maar de heer Lavollée vergist zich, waar hij die daling der loonen toeschrijft aan de invoering der arbeidswet. Zij is ingetreden ondanks de arbeidswet, want deze laatste heeft in den daad eerder de strekking om in een bepaald land of eene bepaalde industrie de loonen te verhoogen ten koste der kapitaal- en grondrente, dan die te verlagen. Zij is een gevolg ven de van jaar tot jaar grooter wordende wan-verhouding tusschen productie en consumtie, tusschen voortbrenging en verbruik en deze is niet weg te nemen door een arbeidswetgeving. De ‘over-productie,’ díe op elk gebied van den menschelijken arbeid bestaat, en laag loon en werkgebrek in toenemende mate veroorzaakt, vindt haar grond alleen daarin, dat het koopvermogen der massa geen gelijken tred heeft gehouden met de vooruitgang der productie. Zij is alleen op te heffen door een betere verdeeling van het arbeids-product, door hooger loon, d.w.z. grooter koopvermogen voor allen, die niet van rente maar van hun arbeidsloon leven, en lager rente, d.w.z. vermindering van het aandeel, dat zij genieten in het arbeidsproduct, die geen arbeid verrichten en daarbij nog de fatale eigenschap bezitten, hun grooter wordend koopvermogen niet

te gebruiken om producten te koopen, maar voor het grootste deel, om van de arbeiders met ieder jaar weer meer rente in geld te eischen.

Maar, zal men misschien zeggen, die Zwitsersche arbeidswetgeving is ook niet ver genoeg gegaan. Men had aan den patroon ook den eisch moeten stellen, om aan den arbeider niet alleen schadevergoeding te geven, wanneer hem een ongeluk overkomt, maar hem ook bij te staan wanneer hij ziek is en hem een pensioen te geven, wanneer hij oud wordt.

Uit de verslagen der Zwitsersche fabrieksinspecteurs blijkt echter, dat de fabrikanten nu reeds de premie der verzekering tegen ongelukken van het loon hunner arbeiders aftrekken en wij mogen aannemen, dat zij hetzelfde zullen doen wanneer hun ook de ziekte- en pensioen-verzekering door de wet wordt opgelegd. Dit kan echter gekeerd worden door de bepaling van een minimum loon, dat de fabrikanten verplicht zijn aan hunne arbeiders uit te betalen, waardoor deze dan toch de zegening van ondersteuning bij ziekte en een pensioen bij hoogen leeftijd zullen genieten.

Goed, maar wie zorgt er dan voor de ziekelijke arbeiders en voor de losse werklieden, die voor eigen rekening werken? Het is toch natuurlijk, dat de fabrikanten, die tegen elkander moeten concurreeren, verplicht zijn de productiekosten zoo laag mogelijk te houden, willen zij de concurrentie volhouden, en daarom zullen zij de werklieden, die zij in dienst nemen, door een docter laten keuren, evenals de levensverzekering-maatschappijen doen, en alleen aan de jonge, krachtige arbeiders het minimum loon geven en zich zooveel mogelijk van de ouden en zwakken ontdoen. Bovendien zullen zij zoo weinig mogelijk vaste arbeiders in dienst nemen en het werk door losse werklieden doen verrichten.

En nog aangenomen, dat men werkelijk op deze wijze het loon zou kunnen verhoogen, dan zoude toch, bij de bestaande concurrentie, de fabrikant de macht moeten bezitten om de premie der bovengenoemde verzekeringen te vinden in den verhoogden prijs van het product; die macht bezit hij echter niet, want zoodra de prijs van het product stijgt, begint

onmiddellijk de invoer uit het buitenland. Dan trekt zich de fabrikant òf terug uit de industrie en gaat rentenieren òf hij verliest al zijn kapitaal en gaat bankroet, en dan hebben de arbeiders natuurlijk in het geheel geen werk. Dan moet de invoer uit het buitenland verboden worden, niet waar, dat schijnt heel eenvoudig, maar ongelukkig is het ook daarmede nog niet gewonnen.

Iedereen toch (niet alleen de fabrikant) koopt hetgeen hij noodig heeft liefst voor het minste geld, de fabrikant is dus verplicht om op de goedkoopste wijze te produceeren, en wanneer nu een minimum loon is bepaald, dan zullen de duurdere menschen vervangen worden door de voortdurend goedkooper wordende machines, en waar moeten dan de ledig loopende arbeiders heen?

Dan zal òf de staat hun het minimum loon moeten uitkeeren ook al doen zij geen werk, en dan zijn wij aangeland in de communistische maatschappij, òf men zal de machines moeten verbieden en dan dalen wij af tot de versteende beschaving van China.

Maar, zullen de heeren socialisten (conservatieve en revolutionnaire) zeggen, het aangevoerde past in het geheel niet op vrijen toestand. De fabrikanten kunnen, ook met behoud van vrijen handel, het toch best betalen om een minimum loon te geven benevens ongelukken-, ziekte- en pensioen-verzekering; zij maken immers hun winst uit de meer-arbeid hunner werklieden. Zij geven hun slechts de ruilwaarde van hunnen arbeid en nemen zelf de gebruikswaarde.

Als dit zoo is, waarom bloeit dan de industrie in ons land niet? Waarom worden dan niet alle kapitalisten fabrikant, terwijl dit ‘uitzuigings-systeem’ door iederen kapitalist kan worden uitgeoefend zonder dat de regeering hem een stroo in den weg legt?

Waarom geeft dan het verschil tusschen de uitbetaalde ruilwaarde en de genoten gebruikswaarde van den arbeid der werklieden in de ‘Koninklijke fabriek van stoom- en andere werktuigen’ te Amsterdam en van de maatschappij ‘de Schelde’ te Vlissingen, aan de aandeelhouders in plaats van

winst, verlies? Waarom gaan dan zoovele fabrieken te gronde, ook al worden zij goed bestuurd en al zijn zij goed ingericht? Waarom waagt dan geen voorzichtig financier zijn geld in de industrie, tenzij hij een zeer hooge rente kan bedingen, zoodat hij het op den duur voordeeliger vindt om zijn kapitaal voor 3 pCt. aan een solieden staat te leenen, dan voor 10 pCt. aan een fabrikant?

Omdat de kans op winst in de industrie zeer klein en die op verlies van het geheele kapitaal zeer groot is; omdat dooreen gerekend in de industrie nog niet de gewone kapitaalrente gemaakt wordt, daarom schuwen reeds thans onze kapitalisten de industrie en worden *renteniers* of *grondbezitters*. Wanneer nu echter aan de industrie nog verplichtingen worden opgelegd, waarvoor zij zich niet kan schadeloos stellen door hooger prijzen, m.a.w., wanneer men aan den fabrikant wil bevelen om zijne arbeiders in den een of anderen vorm hooger loon te geven en toch vrijen handel wil behouden, dan drijft men de industrie uit het land en maakt de fabrikanten, al naarmate zij arm of rijk zijn, tot bedelaars of tot renteniers, zeer tot schade van de werklieden, die nu nog werk hebben.

In een volgend hoofdstuk zullen wij zien of coöperatie en participatie of wel staatsinmenging hooger loon voor den arbeider kunnen teweeg brengen.

D e v e n t e r, 15 Juli 1889.

Zeventien honderd negen en tachtig, door F. van der Goes.

Aan F.M. Wibaut.

I.

Het jubel-jaar van 1889 bestaat ook slechts uit drie honderd en vijf en zestig dagen, en die dagen zijn te weinig om de gebeurtenissen van een eeuw geleden behoorlijk te gedenken, en te huldigen zooals billijk zoude zijn. Het jaar 1789 bevat vreugde voor twintig andere jaren, nawerkende kracht voor eene eeuw lang en stichting voor altijd. Dit jaar is de invoering van een nieuw Christendom, het begin van andere Kruistochten, de zegepraal van eene tweede Hervorming. Het is tegelijkertijd een epos en een lierdicht en een drama. Een drama, want de strijd van menschen en menschen om brood en macht was nog nooit zoo hevig geweest en had nooit te voren zoo een geheel groot volk aangetast; een lierdicht, want het is eene verheerlijking van de beste eigenschappen van de beste menschen: de lof van sterkeren die zwakkeren willen helpen tegen sterkeren; een epos, want het is de lotgevallen en de bekroning van dien aangevochten en geteisterden gedachtestoet aan de spits waarvan de erkenning gaat, dat menschen niet noodzakelijk behoeven te zijn arm en onderworpen ter wille van andere menschen. De wereldgeschiedenis bevat geen gebeurtenis, die zoozeer eene tentoonstelling van deugden is als het jaar 1789. De deugden van bijzondere personen

werden de deugden van de menigte; zelfopoffering, geestkracht, moed, naastenliefde, zij werden toegepast op de behandeling van de openbare zaak. Wanneer had de wil om goed te doen zoo zeer het inzicht bezeten van wat goed wás? Dit inzicht is het wat dit jaar doet uitmunten en het maakt tot een waren feestdag van burgerzin, een hoogtijd van broederzucht, een bruiloft van de openbare meening met de zuiverste moraal. Het heeft aan de mannen van het jaar 1789 niet gelegen, dat de duivelen niet voor altijd van de wereld zijn verbannen geworden; hun streven en hun weten was een hemel op aarde. Het was de wensch van hun hart en de berekening van hun hoofd. Niet zij misbruikten hunne talenten om aanhangers te kweeken van een godsdienst die in de aanhangers van andere godsdiensten slechts booswichten zagen en verdoemden; zij hitsen geene volken ten oorlog wegens benijde rijkdommen of de kwade luimen van een koning of zijn verstoord bedgenot; zij híelpen ook niet de penningen van arbeidende stedelingen en zwoegende boeren verbrassen in hoofdsteden, hongersnood en sterfte verspreidend tot in verre gewesten; noch lieten zij om een stekeligen zet of een brutale waarheid honderden ongenoemd in bittere begravenheid van koninklijke gevangenissen een vervloekt leven langzaam verslijten; dit was altijd gebeurd, was altijd beweend, was altijd geduld en in hun schoonste land van Europa niet het minste van de landen. En wat zegt een gelukkiger hoekje in het werelddeel, wat ook een sedert een honderd jaar voor het ergste gespaarde Engeland, tegen het als met stemmen van goden aangekondigde verzet door de mannen van het jaar 1789, voor het eerst gepoogd en voor het eerst zoo onherwinbaar geslaagd? Zij zijn de zelf bewuste dragers van heil en deugd; zij wilden de menschen verlossen uit knechtschap en voorzien in hunnen nood; alles wat gedaan kon worden en gedaan werd door weinigen om velen ongelukkig te maken, vond in hen zegevierende bestrijders; meer dan een leus was bij hun de leer van vrijheid, gelijkheid en broederschap, want zij brachten voor het eerst in de wereldgeschiedenis de wetenschap dat wat altijd toegelaten en be-

treurd was, niet behoefde te geschieden. De haat aan de onderdrukkers is zoo oud als het bestaan zelve van de onderdrukkers, maar nieuw is de ontdekking dat de haat gerechtvaardigd is, zucht tot verbetering deugd moet heeten en de verkondiging van opstand uit ellende en slavernij, een blijde en eene heilige boodschap. Zoo zijn zij tevens de Luthers en de Hussen van eene Hervorming; Petrussen van Amiens, Heilige Lodewijken en Tancreds van Kruistochten; Eerste Christenen, ja zelve zonen Gods, geboren uit eene andere en even zuivere Maagd.

II.

Dat de gebeurtenissen van het jaar 1789 voor goed een einde hebben gemaakt aan het absolute koningschap, dat zij onder andere heilzame gevolgen, een grootere mate van gelijkheid voor de wet van alle burgers hebben voortgebracht, dat zij het voorbeeld en den grondslag hebben gegeven van het vertegenwoordigend stelsel en van de voorgeschreven verantwoordelijkheid van de regeering tegenover de natie, dit zijn geene ontdekkingen van het eeuwfeest dat wij vieren. Ook de tegenstanders van de Revolutie zijn langzamerhand overtuigd geworden van deze waarheden, zonder daarom op te houden tegenstanders te zijn. Er is niemand die verlangt terug te keeren tot de toestanden vóor 1789 en de weinigen die dat zouden begeeren, kunnen niet tellen voor iémand. Dit is wat het bijna belachelijk maakt behoudend te zijn, dat men altijd onbewust vooruitstrevend is. De conservatieve literatuur van heden over het onderwerp dat hier besproken wordt, is minder conservatief dan de geschriften waren voor een halve eeuw. De tegenstanders van de Revolutie zijn dan ook niet menschen die een eigen en eene bijzondere zienswijze over de Revolutie zijn toegedaan; zij zijn achteraankomers en achterblijvers, die enkel de herinnering levendig houden aan de meeningen welke men indertijd voorstond, en niet zéer levendig. Want ook zij ondervinden den nooit rustenden drang van den tijd; dat, wat den tijd maakt tot wat hij is:

een maatstaf van veranderingen; zonder dat iets veranderd is, kan men niet waarnemen dat er tijd gebruikt is en het eenige verschil tusschen conservatieven en vrijzinnigen is, dat de laatsten die waarnemingen erkennen en rangschikken, de eersten pogen hen te ontkennen of te verkleinen. Conservatieven volgen den tijd met tegenzin of onbewust, vrijzinnigen bewust en met vreugde, maar beiden volgen den tijd. De inertie is eene kracht niet enkel werkzaam in de onbezielde natuur, ook in de eenigermate bezielde natuur van onze behoudende medemenschen. Ook de achterhoede beweegt zich en zij komt op de plaatsen die de voorhoede is gepasseerd, al komt zij er later. Conservatieven zijn geen menschen die iets geheel anders willen dan de geävanceerden; zij willen hetzelfde, maar zooals de geävanceerden dat vroeger hebben gewild. Er is geen opinie, geen beginsel, geen verlangen, dat nu door de behoudenden wordt voorgestaan, dat vroeger niet behoorde tot de liberale gedachten. Men weet eenigszins wat het tegenwoordige conservatieve oordeel is over de Fransche Revolutie; dit oordeel is ongeveer hetzelfde als de liberale meening van 1825, en het eenige punt van overeenkomst dat nog bestaat met de conservatieve gevoelens van dien tijd, is de beteekenis die aan den onhistorischen persoon van Satan wordt toegeschreven. Overigens is de kritiek van Da Costa en zijne vrienden nu alleen opmerkenswaardig voor de beminnaars van scherts.

Niet afgedwongen door de openbare meening, niet schoorvoetend gegeven, is bij hen, die den vooruitgang bewust medemaken, de verzekering dat het jaar 1789 is geweest het wezenlijke begin van een nieuwe periode. Maar wat hen verheugt zijn minder de verbeteringen-zelve, die sedert 1789 in de samenleving van de menschen zijn gebracht, het is bovenal de erkentenis dat deze verbeteringen niet door den invloed van een groot schrijver, niet door de leeringen van een staatkundige sekte, niet door toevallige gebeurtenissen van buiten of van binnen, niet door de welgezindheid van bekwame ministers of door de edelmoedigheid van een wijs koning zijn tot stand gekomen, maar enkel en alleen

de zichtbare uitdrukking waren van die onzichtbaar voortschrijdende overtuiging, dat de menschen niet zijn geboren tot knechtschap en ellende, maar tot vrijheid en welvaart. En wat is het, dat aan die overtuiging geeft hare overwinnende kracht? Wat doet haar voortgaan, ondanks het verzet van die sterken en slimmen, die gediend worden door anderer slaafsheid en gebrek, wat maakt dat zij zegeviert over alles en allen? Is het dit, dat de onderdrukten en de armen door toename van ontbering en tyrannie tot wanhoop gedreven, het duldeloos geworden juk afwerpen? Is het eene verzachting van de zeden, waardoor de rijken en machtigen zich genoopt voelen hunne medemenschen meer vrijheid en genot te vergunnen? De eene oorzaak is het zoo min als de andere. Verzwaring van druk niet, omdat de Revolutie waarlijk niet noodig is geweest voor het wegnemen van de allerergste misbruiken. Geen jaar vóór 1789 waarin de Franschen meer voorspoed en grooter zelfstandigheid hebben gekend dan in het daaraan voorafgaande. Een nieuwe en gulden eeuw scheen aangebroken vlak voor de groote uitbarsting. Wat nog in naam bestond van tergende voorrechten en vernederingen, was grootendeels in onbruik gevallen. In de geschiedenis van Frankrijk zijn twintig tijdstippen aan te wijzen, waarop de tyrannie van koning en adel tienmaal feller was, de mishandeling van de burgerij onvergelijkbaar grievender, dan op den drempel van het jaar 1789. De Revolutie is niet geweest de laatste en eenige redding van een geteisterd volk.

Ook is geene verzachting van de zeden de kracht, die het indringen van de door mij genoemde overtuiging mogelijk maakt. Zij gaat daarmede gepaard, zij is een teeken van hare vorderingen, zij is een gevolg van haar meesterschap, maar zij is niet de oorzaak. Want indien zij oorzaak ware, dan zou zoowel toen als nu, de werking van die oorzaak voor iedereen duidelijk zijn geworden. Dit nu is wat wij niet bespeuren. Zijn de menschen in het algemeen tegenwoordig zedelijk beter dan vroeger? Is er minder haat, minder afgunst, minder zelfzucht, is er grooter menschelijkheid, zelf-beheersching, toewijding, dan voor honderd of voor duizend

jaar? Men kan zeggen, dat dit zoo is. Maar men kan niet zeggen dat het zoo is, omdat de menschelijke natuur in volmaaktheid is toegenomen. De uitersten van verdorven heid zullen vroegere grenzen mogelijk niet overtreffen, maar zij zullen zeker niet blijven ver binnen die grenzen. En dat ook omstreeks 1789 geen wezenlijke veranderingen in den aard van de menschen was gekomen, wordt voldoende bewezen door de gebeurtenissen, die spoedig op dat jaar zijn gevolgd. Moord, wraak en liefde voor anderer leed, naast vergiffenis, opoffering, gelatenheid en zorg voor het algemeene heil.

En als nu de Franschen voor de Revolutie niet waren lieden die uit wanhoop oproer maakten, en ook niet omdat zij zooveel rechtschapener waren geworden, dat zij elkanders lijden niet langer konden aanzien, en evenwel de overtuiging algemeen was die ik thans bedoel, wat was het, dat die overtuiging voorwaarts dreef?

Het was de verandering van hunne dénkwijze op deze punten, de uitbreiding en de verbetering van hunne begrippen. Door de vermeerdering van kennis, en steeds voegt het geslacht dat komt bij den voorraad van het geslacht dat heengaat, eene hoeveelheid openbaar geworden feiten, gerangschikte en gecontroleerde waarnemingen, opgedane ervaring, uitgedachte hypothesen, aangenomen verklaringen, vastgestelde wetten; door de vermeerdering en door de grootere verspreiding van kennis, wordt de meening omtrent de natuur van de menschen, den aard van de maatschappij, de wereldlijke en hemelsche dingen, steeds anders. Fundamenteele waarheden van staatkunde en staathuishoudkunde komen aan het licht, en gezamentlijk leeren zij dit ééne: dat de menschen gelijk zijn van geboorte en soort, en dat geen onderscheid, anders dan door de menschen zelve gemaakt, bestaat tusschen menschen en menschen, opdat eene zeer kleine minderheid zou bezitten en heerschen ten nadeele van eene zeer groote meerderheid. Macht en rijkdom wordt verkregen door geluk, door talent, door strijd, maar is niet het onschendbare erfdeel van enkele weinigen. Allen, die willen,

kunnen en mogen daarnaar trachten; niet de één is uitverkoren om te zijn knecht, ondanks zijne begaafdheid, niet de ander om heer te wezen, ofschoon een onnoozel man. Geen enkele aanwinst van de verkregen kennis, die niet deze waarheden bevestigde, nooit heeft eene nieuwe ontdekking het tegendeel geleerd. En naarmate de ontdekkingen zich vermenigvuldigden en de kennis aangroeide, kwam er in het menschelijk brein plaats voor begrippen die de ruimte in beslag namen, vroeger door andere opvattingen gevuld. De lieden begonnen allengs anders te denken over de zaken van staat, omdat langzamerhand van die zaken de kennis vermeerderde, zooals van alle afdeelingen van menschelijk onderzoek. Zij wisten meer en dachten dus anders. Zij wisten dat alle voorstellingen van noodzakelijk of aangeboren verschil van stand, van grootheid, van bezit, in strijd waren met de wetenschap van de menschelijke natuur. Zij rekenden derhalve het werkelijk bestaande verschil voor willekeurig, niet onvermijdelijk; voor gemaakt, niet geschapen; voor onrecht, voor nadeel, voor verwerpelijk. Tusschen het algemeen zijn van dit inzicht en de toepassing, ligt de schrede die in 1789 werd gedaan.

III.

Deze vermeerdering van de kennis als de groote kracht die de veranderingen in de gedachten en langs dezen weg in de daden van de menschen teweeg brengt, heeft nog andere gevolgen, die op hunne beurt medewerken aan het verbreiden van de overtuiging, dat de bewoners van deze wereld alle gelijke kansen moeten hebben om te verkrijgen wat zij begeerlijk vinden. Want deze vermeerdering stelt den mensch in staat de beletselen voor de gelijkheid op te ruimen, die de doode natuur zoo vele bevat. De vergrooting van de kundigheden van eene natie doet haar steeds betere middelen aan de hand om afstanden te overwinnen, van denkbeelden te wisselen, voordeel te trekken uit bodem en grondstoffen, handel te drijven, en om die overmacht van anderen

te fnuiken, die gelegen is in het uitsluitend bezit van sterke plaatsen, goede wapenen en deugdelijke organisatie van strijdmiddelen, zoowel zedelijke als lichamelijke. Zoo zijn het ook de uiterlijke omstandigheden die veranderen en die de vorderingen van de gelijkheid helpen versnellen. Maar dezelfde kracht is het die beide bezielt: de vergrooting van onze kennis, die nu ook de tegenstrevende natuur bedwingt zooals zij eigen geest ontvankelijk maákt voor telkens nieuwe wijsheid.

Hier moge, als in een tusschenzin, een nadere beschouwing volgen van het verband tusschen de verrijking van onze wetenschap van de samenleving met de zachtere zeden. Want gelijk men menigmaal de verandering in de uiterlijke omstandigheden, de zoogenoemde sociale verhoudingen, aanziet voor den grooten drijfveer in de historie, voorbijziende wat daarvan wederom het motief is, zoo blijft men dikwijls staan bij het andere gevolg, dat ik heb aangestipt en meent dat men eene oorzaak heeft gevonden. En dat wat, niet lang geleden, een eerlijk man hier te lande eene verteedering des gemoeds heeft genoemd, inderdaad een gevolg is en geen op zich zelf werkende oorzaak, blijkt spoedig wanneer men de bijzondere stekking van deze verandering in de zeden bestudeert. Is zij eene grootere mate van weekhartigheid, die thans het eene schepsel het andere zou toedragen? Is zij onstaan uit een verbetering van ons wezen? is zij een grootere gehoorzaamheid aan ons geweten? Ik denk van niet. Ik denk daarom van niet, omdat ik vind dat de oorzaak van den terecht geprezen vooruitgang voor de hand ligt. Immers, niet de eene ménsch bemint den anderen meer dan vroeger, maar wel de eene búrger den anderen. Er is wezenlijk meer zorg voor de zwakken, meer eerbied voor elkanders gevoelen, meer oplettendheid voor het gemeenebest dan voorheen; en al deze verschijnselen van zuiverder zeden kunnen en moeten op de vorderingen van de intellektueele beschaving, als hunne oorzaak, worden terug gebracht. De weldadigheid is niet van heden en de vaderlandsliefde niet van gisteren. Maar wel die verstandiger philantropie, die verstandiger en philantro-

pischer is dan zij was om deze reden, dat de wetenschap heeft uitgevonden wat die verschillende dingen zijn die weldadigheid noodzakelijk maken; dat armoede geen misdaad, krankzinnigheid en ziekte, ook de misvormende en besmettelijke, geen schande is. De weldadigheid is zeker zoo oud als de menschen, maar niet het gebruik van elke ontdekking van elke toepasselijke wetenschap. De weldadigheid is werkzamer, vindingrijker en nuttiger dan vroeger, omdat zij gesteund wordt door een intellekt dat de ervaring van langer tijd kan raadplegen; niet, omdat zij wordt gedreven door warmer harten. En behalve deze betere zorg - beter, omdat zij vernuftiger is - is nog een zeer verwerpelijke uiting van menschelijke hardheid voor altijd tot zwijgen gebracht; namelijk de wreedheid jegens misdadigers. Was niet in vroeger jaren het mishandelen en het zien mishandelen van gevangenen, een heillooze exercitie van bestiale neigingen? En voor welke macht is de instelling van den pijnbank, van den marteldood, van walgelijke en ongezonde gevangenissen, van den doodstraf zelf verdwenen? Welke invloed heeft voor het systeem, dat alle betichten schuldig moesten bevonden worden, en dat rechters niet de rechters, maar de beulen en de vijanden van de verdachten en van de veroordeelden tevens moesten zijn, een ander en een menschlievender in de plaats gesteld? Immers geen ander dan die andere ontdekking van de wetenschap, dat de oorzaken van de aanslagen op de maatschappij, voortkomen uit die maatschappij-zelve. De doode cijfers die bewijzen, dat in eene gegeven samenleving eene bepaalde soort misdrijven regelmatig terugkeeren en in getal afnemen of aangroeien met de werking van bepaalde algemeene oorzaken, van oorzaken derhalve die met de particuliere verdorvenheid van personen niets te maken hebben, het zijn zulke cijfers, die eene grootere verteedering des gemoeds teweeg brengen dan twinig gemoedelijke leerreden. Want zij bewegen tot ontferming over hen, die eene zekere algemeene werking van maatschappelijke oorzaken noodzaakt tot daden, waarvoor zij onvermijdelijk, maar zonder opzettelijke verzwaring onzentwege, moeten boeten. De geschiedenis van het

strafrecht bewijst het overduidelijk, dat het niet eene toenemende weekheid des harten, maar eene vermeerdering van onze kennis van het strafwaardige geweest is, die een mildere leer heeft doen overwinnen.

De andere verschijnselen van onze zachtere reden: de grootere verdraagzaamheid, het sterker gemeenschaps-gevoel, ook zij zijn bij een tweede beschouwing niets anders dan vorderingen van het verstand. De verdraagzaamheid, omdat de menschen hebben uitgevonden dat de redenen waarom zij elkander vroeger vervolgden, ten deele niet meer de moeite waard zijn, ten deele voortkwamen uit eene overtuiging omtrent zaken die later bleken geen zeer vaste overtuiging te veroorloven. De groote oorzaak van mensche-plagerij, verschil in godsdienst, is veel zwakker geworden omdat de godsdienst èn zeer gedaald is in de algemeene belangstelling en een onderwerp is geworden waarover zulk een groot verschil van meening bestaat, dat geen enkele aanhanger van geen enkel gevoelen, zich meer gerechtigd zal achten zijn tegenstander deswegen kwaad te doen. Zoo zijn de motieven tot onverdraagzaamheid in hoeveelheid afgenomen en in kracht: wederom niet wegens eene gemoedsgesteldheid waarin voor het leed van anderen geen plaats is overgebleven, maar wegens een gelukkige verandering in onze denkwijze die den tijd aan zulke twisten besteed, verloren acht. En eindelijk is op de versterking van het gemeenschapsgevoel bij uitstek toepasselijk de definitie die ik in het algemeen van de moderne verbetering der zeden heb aangeduid: de grootere burgerzin, niet de grootere menscheliefde.

Immers, het verschijnsel dat bedoeld wordt, openbaart zich in eene geringere miskenning van de politieke en sociale rechten van de armen. Minder dan vroeger meenen de rijken hen te mogen beschouwen als onmondig en tot slavernij geboren. Dat dit geen opkomende welwillendheid maar een steeds sterker wordende wetenschappelijke overtuiging is, heb ik al opgemerkt. Een nader bewijs hiervan is de waarneming, van een met deze verbetering schijnbare strijdige beweging, die van den klassehaat. Want die grootere erken-

ning gaat samen met dezen grooteren afkeer. En dit zou volkomen raadselachtig zijn, indien de maatschappelijke verbroedering een van de teekenen eener algemeene menscheliefde was. Alleen als men in het oog houdt, dat zij is een gevolg van de onweerstaanbaar geworden verandering in onze denkwijze, kan men zich voorstellen hoe tegelijkertijd de rijken het beter gaan vinden meer voor de armen te doen, en evenwel de armen en rijken door een steeds breedere klove gescheiden raken. Er is aan de eene kant geen edelmoedige en overvloedige hartstocht om wél te doen en te beschermen; aan de andere geen dankbaarheid en geen vertrouwen. Niettemin is de grootere burgerzin meer dan schijn. Want als de toepassing van het gelijkheids-idee, de overwinning van het verstand op de traagheid en het belang van de menschen, maar spoedig genoeg geschiedt, dan zal de klassehaat ophouden te bestaan wegens het uitwisschen van het klasse-ónderscheid.

Deze theorie is het, die de historie van het tijdvak dat hier bedoeld is, aanmerkelijk helpt verduidelijken. Want indien de eeuwenoude strijd tusschen begunstigden en verwaarloosden niet juist door de verandering van onze denkwijze zoo belangrijk gewijzigd werd, dan zou zijn karakter even constant zijn als de strijd tusschen wolven en schapen of tusschen slangen en duiven. Immers, de hartstochten die drijven tot de worsteling om brood en aanzien, zijn van alle tijden: het eene tijdvak van het andere verschilt hoofdzakelijk hierin, hoe de menschen denken over de rechtmatigheid van hunne eischen. Nu maakt de vordering van het gelijkheids-begrip dat juist zij, die gebaat worden door óngelijkheid, het eerst van die rechtmatigheid worden overtuigd. Dit is wat het schouwspel van een klassestrijd zoo samengesteld doet schijnen; het is niet meer een eenvoudige botsing van heeren en knechten; maar zij, die knechten zijn, beseffen hunne aanspraken en de heeren gevoelen hunne voorrechten als onrecht en de eischen van de anderen als hunne schande. En dit is wat de overwinning brengt aan de zijde van de eertijds dienstbaren, dat zij, behalve hun belang, aan hunne

zijde hebben de stem van het algemeene intellekt, die aan de andere zijde verwarring sticht en de gelederen dunt. De hoorbare uiting van de in dezen zin veranderende meening heeft men de publieke opinie genoemd. Haar invloed maakt dat de strijd tusschen de ongelijke helften van het menschdom, niet eenvoudig is eene afwisseling van vrede en oorlog en van nederlaag en zegepraal, maar eene aaneenschakeling van tafereelen vol onverwachte wendingen en onbegrijpelijke coalities of even zonderlinge verdeeldheden. Enkel vreemd of onverklaarbaar evenwel, wanneer men verzuimt acht te geven op de hier aangestipte waarheden.

En dit is dus de reden waarom de vrienden van de Revolutie zich nog over meer verheugen dan over de verbeteringen-zelve die de Revolutie heeft mogelijk gemaakt. Want zij ontdekken in de overwinning van de gelijkheidsidee geen toevallige of tijdelijke glorie, maar een zegepraal even onvermijdelijk en onherroepelijk als is de kracht die haar drijft: de vergrooting van de kennis van ons geslacht. En eerst als de menschen zullen ophouden met bij den voorraad die hun door hunne vaderen is nagelaten, nieuwen voorraad te voegen, zal de wetenschap, dat de menschen gelijk zijn en de zucht om daarnaar te handelen, eindigen met in sterkte te winnen.

De geschiedenis van de Fransche Revolutie is eene verzameling van beloften.

IV.

Hier zijn de beroemde Rechten van den Mensch zooals de door de Constitueerende Nationale vergadering waren vastgesteld en door den Koning den 14den September 1791 werden bekrachtigd.

Zij zijn de basis waarop de Constitutie berust, de grondwet van de grondwet, en hare korte en klare woorden zijn als de weinige zuiver gouden droppelen die somtijds uit bakken van slijk en steenen na moeilijken arbeid van dagen worden gewonnen; zoo hebben eeuwen moeten volgen op eeuwen,

steeds het grooter gevoel dat de menschen niet bestemd zijn tot roof van hunne medemenschen, rondwentelende in de ontroerde breinen van de slaven der gedachte, en wat daarmede was vermengd van bedrog en plompheid is heel langzamerhand achtergebleven en weggedaan, totdat ten laatste deze geringe resten werden gevonden: het gedegen en edele metaal van de bewust geworden overtuiging.

Hier is dit vrijheidslied in proza, deze koude verheffing van de rechtvaardigheid, die betoomde zegekreet, de eerste en opperste uiting van den wil der menigte om geërbiedigd te worden en te eerbiedigen. Als de geheele literatuur van staatkunde en regeering verloren ging, en deze bladzijde bleef behouden, dan zou het verlies nog luttel zijn. Wat de wetboeken bevatten, bevat zij en wat zij niet bevat, behoort uit de wetboeken te worden verwijderd: mits men ook nu niet meene, dat, hoe goed ook, dit woord het laatste zij dat men over deze zaken wenscht te vernemen; de kracht die dezen waarheden de uitdrukking gaf, is sedert 1789 niet verzwakt en zij arbeidt thans even onvermoeid aan de verdelging van het wettelijk voorrecht van het eigendom, als zij toenmaals reeds bezig was met vele schadelijke vrijheden ervan te beperken. Dit zou zeker eene slechte lofspraak op de Revolutie zijn, van haar te zeggen dat zij niets te begeeren had achtergelaten. Niet de Revolutie is het, die wij vieren, het is de geneigdheid en de macht van de menschen om eene Revolutie te maken ....

I. De menschen worden geboren en blijven vrij en van gelijke rechten. Maatschappelijk onderscheid kan alleen zijn gegrond op het algemeen belang.

II. Het doel van elke staatkundige vereeniging is het behoud van de natuurlijke en onverbeurbare rechten van den mensch. Die rechten zijn: vrijheid, eigendom, veiligheid, en verzet tegen onderdrukking.

III. Het beginsel van alle gezag berust uit den aard bij het volk. Geen lichaam en geen persoon kunnen eenige macht uitoefenen die niet rechtstreeks door het volk is toebedeeld.

IV. Vrijheid is alles te mogen doen wat niet schadelijk is

voor anderen; zoodat de uitoefening van de natuurlijke rechten van elk mensch geene grenzen heeft dan er noodig zijn om de andere leden van de maatschappij dezelfde rechten te doen genieten. Die grenzen kunnen alleen door de wet worden omschreven.

V. De wet heeft alleen het recht te verbieden schadelijke handelingen voor de maatschappij. Niets wat niet door de wet verboden is kan worden belet, en niemand kan worden gedwongen te doen wat zij niet voorschrijft.

VI. De wet is de uitdrukking van den algemeenen wil. Alle burgers hebben het recht, zelf of door hunne vertegenwoordigers, tot het vervaardigen van de wetten mede te werken. Zij moet gelijk zijn voor allen, zoowel in het voorkomen als in het straffen. Alle burgers, die in haar oog gelijk zijn, zijn gelijkelijk benoembaar tot alle openbare waardigheden, posten en ambten, volgens hunne bekwaamheden en zonder onderscheid dan dat van hunne deugden en van hunne talenten.

VII. Niemand kan worden beschuldigd, in hechtenis genomen noch gehangen gehouden worden, dan in de gevallen bij de wet bepaald en volgens de vormen die zij heeft voorgeschreven. Zij die aanvragen, overbrengen, uitvoeren of doen uitvoeren onwettige bevelen, moeten worden gestraft; maar elke burger, geroepen of gegrepen krachtens de wet, moet gehoorzamen; hij wordt straf schuldig door tegenstand.

VIII. De wet moet alleen: onvermijdelijk en duidelijk noodzakelijke straffen bedreigen, en niemand kan worden gestraft, dan krachtens een vóor het vergrijp bestaande en in stand gebleven en op wettige wijze toegepaste wet.

IX. Niemand kan worden lastig gevallen wegens zijn gevoelens, zelf met inbegrip van de godsdienstige, mits de uitdrukking ervan niet verstore de openbare orde, door de wet vastgesteld.

X. De vrije mededeeling van gedachten en meeningen is een van de kostbaarste rechten van den mensch: elke burger kan dus spreken, schrijven, drukken, vrijelijk, met voorbehoud aansprakelijk te zijn voor de misbruiken van die vrijheid in de gevallen door de wet bepaald.

XI. De bescherming van de rechten van den mensch en van den burger maken een openbare macht noodzakelijk: díe macht is dus ingesteld ten voordeele van allen en niet voor het bijzondere nut van hen, waaraan zij is toevertrouwd.

XII. Voor het onderhoud van de openbare macht en voor de kosten van het beheer, is een algemeene bijdrage noodzakelijk: zij moet gelijkelijk verdeeld worden over al de burgers in verhouding tot hunne draagkracht.

XIII. Alle burgers hebben het recht vast te stellen, zelf of door hunne vertegenwoordigers, de noodzakelijkheid van de algemeene bijdrage; haar uit vrijen wil toe te staan, het gebruik er van na te gaan, en te bepalen de grootte, de verdeeling, de inning en den duur.

XIV. De maatschappij heeft het recht aan elken openbaren ambtenaar rekenschap te vragen van zijn beheer.

XV. Daar het eigendom een onaantastbaar en heilig recht is, kan niemand er van worden ontzet, dan wanneer algemeen belang, wettelijk gebleken, het noodzakelijk eischt, en onder de voorwaarde van een rechtmatige en voorafgaande schadeloosstelling.

14 Juli '89.

Een Meisje.

'S morgens op het witte laken
doet er een gelaat ontwaken -
dat ligt daar als een waterlelie
op een golf water, op de peluw.

'S middags loopt ze in het bosch te schijnen,
haar oogen tusschen bladen als twee kleine
vuurjuweelen, kijkend in een laan -
bladen ruischen weer dicht, ze is gegaan.

'S avonds lacht ze in een stille
kamer, zonder 't zelf te willen
wordt ze weer droomerig en lacht
minder en minder - zegt goênacht.

Een Meisje.

Toen de tijden bladstil waren, lang geleên,
is ze geboren, in herfststilte een bloem,
die staat gekleurd in 't vale lichtgeween -
regenen doen de wolken om haar om.

Ze stond bleeklicht midden in somberheid,
haar lichte oogen, 't blond haar daarom gespreid,
de witte handen, trane' op meen'gen tijd,
een licht arm meisje dat lichthonger lijdt. -

Breng over haar bloemgloede kleuren, uw
bloedrood, o nieuw getijde dat is nu.

Sonnetten, door H.J. Boeken.

I.

Geef mij uw hand, laat mij uw liefde drinken,
Mijn jonkvrouw, die zoo kleintjes naast mij staat;
Kleintjes? Och ja, want weet gij wat er gaat
Aldoor mijn hoofd door, dat mijn ooren klinken

Van al de schoonheid die mijn oogen blinken
Zien peinzend, maar niets is er dat er gaat
Bove' uw gestalte en liefheid, daarom laat
Mij, jonkvrouw, van uw lieve liefde drinken.

Ik loop, en mij omwaaien al de luchten
Der warmte en van het lichte lenteweer,

Ik zin, en mijne minste liefdezuchten
Worden rondom mij een schoon woordenheir,

En toch wilde ik dat uwe kleine rechte
Hand in mijn hand al and're voelen slechtte.

II.

Wat is dat toch een leventje van u,
Alles te doen met uwe kleine handjes,
Zoo klein en fijn wegloopende in de randjes
Der mouwtjes, die weghouden in schaduw

Uw armpjes, die zoo warmpjes en zoo luw
Ligge' aan uw lichaam; en uw kleine tandjes,
Zij knabblen al wat komt over de randjes
Van uwe lipjes, nog van kussen schuw.

En toch, meen ik, zoudt gij wel willen deelen
Uw leventje met eenen, zoo als ik,
Of kan het u nog niet zoo heel veel schelen?
En hebt gij in uw ééntje nog zoo'n schik?

Heerelijk meisje, dat langs me is gekomen,
En nu mijn uren vult met zúlke droomen.

III.

Die eens in groote vroolijkheid weerklonk,
Mijn stem, zwijgt gij nu stil en dof, en laat
Ge u soms nog hooren maar in aldaags praat,
Zilvren, wier zuivre melodien 'k indronk;

Die andren van haar milde laving schonk,
Zijt gij nu zóó wijl mijn ziel moeilijk baadt
Door droeve poel van dofheid zonder baat,
Die eens in heldre rhythmen diep wegzonk. -

Mag ik nu weer uw luchte klanken hooren,
Mag ik nu weer uw lichte blankheid zien,
Die als een lichaam ging door klare wateren.

Roep om u óp als schooner volken koren
En vorstlijke gestalten die mij biên
Hun gaven en hun klanken laten klateren.

IV.

Als uit den Al-schoot, Vader, Moeder, Liefde
  En kindren zelf zich zijnde, stonden op
  Eens Oeranos en Gé, en de eerste drop
Van 't al-begietend Licht, die 't eerste griefden

Met moeder-smart en scheiding de eerste liefde;
  En baarden Titans wonende op den top
  Des godenbergs, en hen weer volgden op
't Schoon Goôndom in hun schoone schoonheidsliefde. -

Zoo liggen wij, ach, menschjes, over de aard
  En bouwen ons geluk als mooie huisjes
  En tempeltjes van blank gehouwen steen,

En denken niet dat 't één drift is, die vaart
  Door ons en 't Al, en dat wij zijn maar gruisjes
  En ziende beeldjes van één voelend Eén.

Kunst.

Schilderkunst op de Parijsche tentoonstelling, door H. Paulsen.

Wij willen wel eens zeggen dat de poëzie de wereld uitgaat, wanneer bij voorbeeld een buurman ons uitzicht betimmert door een leelijk villaatje, of een paar mooie boomen laat omhakken waarin wij juist plezier hadden, - wij klagen soms over den achteruitgang van 't menschelijk geslacht, naar aanleiding van een smakeloos aschbakje. Dat is voorbarig. Maar als men de grootste uitingen van een geheel volk, de gemeenschappelijke arbeid van honderden en het resultaat van de wenschen en neigingen van millioenen met elkander kan vergelijken, dan mag men eerder gevolgtrekkingen maken. En laat nu een eenigzins gevoelig mensch wandelen van de Notre-Dame naar den Eiffel-toren. Het is om bij te schreien.

Niet dat die toren zoo kinderachtig is. Het voetstuk is imposant, de afmetingen zijn overweldigend, het maaksel is verwonderlijk kunstig. En toch is 't een zielloos, vervelend machine; met een wezenlooze expressie van klim-er-op en klim-er-weer-af. Het is een reusachtige beuzeling, een flauwe titanen-aardigheid, - de kolossale buitensporigheid

van een machtig volk, dat vooral gedreven wordt door neiging tot excessen.

En hetzelfde volk heeft, eer het zijn straten behoorlijk plaveïen kon, de Notre-Dame gebouwd, een van die wonderen van geloof en overtuiging, die zoo heerlijk oprezen uit een wereld, die ons barbaarsch en vuil en bloeddorstig en armoedig zou schijnen. Met al onzen rijkdom, met al onze vaardigheid, met ons millioenen te samen kunnen wij zoo'n kerk niet meer bouwen. Geen boogje, geen sieraad aan die kerk kon zoo bedacht en gemaakt zijn zonder een vast, verheven geloof. - Zij is het grootste wat het volk had, zijn vroomheid, uitgedrukt in het grootste wat het maken kon. - Het geheele geweldige bouwsel heeft één karakter: innige vroomheid, grenzenloos vertrouwen, - het is de diepste zielsaandoening van een volk, die het met ongeloofelijke krachtsinspanning voor eeuwig in vasten steen heeft uitgedrukt.

En kijk! nu zullen de Franschen weer eens iets geweldigs bouwen, weer eens uitdrukken wat ze in de ziel hebben, en er komt voor den dag: - een ijzeren sigaar op vier beenen, - als je boven bent, mag je weer naar beneden! -

En wat het ergste is, het ding heeft succes, enorm succes. Het valt in den geest, het is juist wat men verlangde, de naam Eiffel gaat de wereld door als de naam van hem die *het* bouwsel wrochtte van onzen tijd.

Arme schilders! die waardeering zoeken voor hun werk op een wereldkermis waarvan de Eiffeltoren de kroon en het toppunt is.

En vooral, arme Hollandsche schilders, wier grootheid ligt in teedere intimiteit, in fijne gevoeligheid, in lieve, gemoedelijke, aflfectueuze aandoeningen, - wat komen zij hier doen met hun kleine doeken, hun eenvoudige voorstellingen, hun matte tinten te midden van al dat bombarie-mooi! Hoe moet een mensch, die eenige uren is rondgesleept, met een drukke, genotzieke menigte, langs allerlei bont en rumoerig vertoon, verzadigd van al het excessieve en buitengewone, onverschillig geworden door de enormiteit van cijfers en afmetingen, - hoe moet zoo iemand nog een hoekje frisch en

gezond kunstgevoel bewaren voor den eenvoudigen Hollandschen schilder?

Wij hebben dan ook niet heel veel succes. Een paar kleine bovenzaaltjes, waar het rustig is en men nu en dan eenige vermoeide tentoonstellingkijkers heen ziet dwalen om eens wat uit te blazen. Daar hangen onze mooie schilderijtjes, met hun ernstige, weinig pretentieuze fysionomie, - geduldig wachtend op den enkelen kenner die niet komt voor het kermisplezier, maar voor zijn speciaal vak, - zooals ook een eenzame technicus in de ledige werktuig-afdeelingen studeert op voorwerpen waar niemand anders naar kijkt.

Neen! dan wisten Spanjaarden en Franschen beter wat een hedendaagsch publiek en wat een expositie-schilderij is. Dat is je ware Eiffel-toren kunst! Lijsten, die kroonlijsten konden zijn voor een behoorlijke moderne villa, lappen linnen waarmee de Armada uit zeilen zou kunnen gaan. En op die zeilen geschilderd heele vijfde actes van opera's, heele laatste hoofdstukken van Louise Mühlbach, - kelders zoo vol afgehakte hoofden als een Amsterdamsche aardappelenkelder vol aardappelen, - ijzeren ridders met verschrikkelijke vecht-gezichten, - lijken in soorten, liggend, zittend, rechtop en onderste boven hangend, versch en vergaan, - heeren die uit een raam gegooid worden en daar veel tegen hebben, - naakte vrouwen en bloed, bloed, bloed.

Dat pakt. Dat heeft nog uitwerking op de door drukte en verscheidenheid en rumoer en buitensporige afmetingen verbijsterde en versufte kijkers. Maar wie zal daarna nog gaan kijken naar de aardappel-schillende vrouwtjes en de pacifiek-draaiende molentjes der Hollandsche schilders.

Maar zoo zeker als de Notre-Dame meer is dan tien Eiffel-torens boven elkaar, zoo zeker is in die kleine Hollandsche afdeeling meer waarachtig schoon dan in de geheele moderne Spaansche en Fransche afdeelingen bij elkaar.

Van de andere afdeelingen spreek ik niet, het was ver boven mijn krachten, uit het enorme leger van uitheemsche schilderijen de goede te vinden. Het aantal croutes van veel omvang en pretensie is zoo groot, dat men eindigt met

onverschillig door de zalen te loopen en zijn oogen niet te vertrouwen als een enkele schilderij een gunstige uitzondering schijnt te maken.

Onder de Amerikaansche schilderijen en vooral in de Deensche afdeeling zag ik werk van goede artisten. Een tafereel in een badkamer van Johannsen, en een heerlijk fijn en simpel vrouwe-portretje van Hammershöj, een zwart japonnetje op een witten achtergrond, zoo eenvoudig mogelijk, een blanke, fijngevormde hand, een hand die lang in 't geheugen blijft om haar witheid en gracelijk spitse beweging.

Maar in den vreemde zocht ik niet lang, en trachtte mijn heil te vinden op twee plaatsen: bij de oude Franschen en bij de Hollanders.

Daar is veel verwantschap tusschen die twee kunstenaarsrassen. Nog behalve de groote sympathie, dïe hier op zulk een monster-expositie zoo duidelijk uitkomt, dat het werk van hen allen gemaakt is uit liefde voor het maaksel en voor eigen sensaties, niet uit oogendienst der groote menigte, nog behalve die overeenkomst, ziet men verwantschap tusschen schilders als Daubigny, Courbet, Corot, Rousseau, Lepage, Millet en de Hollanders. Het waren even als deze menschen van gemoed, met diepe, kinderlijk-zuivere emoties.

Dat de groote fransche landschapschilders Rousseau, Corot, Daubigny de meesters der onzen geweest zijn is duidelijk genoeg. Maar de Hollanders hebben niet veel meer van hen overgenomen dan dit ééne principe: de diepe emotie van schoonheid, die een landschap maakt, zoo sterk en eenvoudig mogelijk weer te geven. Niet probeeren de natuur na te bootsen, niet op andere aandoeningen werken dan op de aandoening van zuiver mooi, niet meer geven dan juist noodig is om het bedoelde sentiment te weeg te brengen, niet iets maken waarvan het mooi den schilder niet liever is dan de bijval van 't publiek.

Dicht bij de onzen staat ook Bastien-Lepage, en zijn invloed is groot geweest in Holland.

Als Anton Mauve voor een schilderij stond, dan zei hij meestal niet: ‘dat is goed werk of dat is een leelijk stuk,’

maar hij zei: ‘dat is een allemachtig goeie jongen!’ of wel: ‘wat een gemeene, lage kerel!’

Bastien-Lepage moet een uitnemend goed man geweest zijn om zulke schilderijen te maken. De portretten van zijn familieleden, zijn grootvader, zijn broeder, zijn ouders, - het zijn allen uitingen van eerlijke, trouwhartige liefde. Dat kón zoo niet geschilderd zijn zonder groote liefde.

Dit is eigenlijk een vreemde zaak. Ik bedoel natuurlijk niet, dat hij zoo erg zijn best gedaan heeft, omdat hij zooveel van die menschen hield. Ik meen dat men dezen indruk zóó moet verklaren: De schilder heeft van gewone, leelijke burger-gezichten iets moois, iets liefs gemaakt. Hij heeft ze niet geflatteerd; dat zou niet eerlijk geweest zijn, dan had hij ook niet recht van hen gehouden. Hij heeft ze precies de gewone burgerlijke menschen laten blijven, maar dat wat hij in hen lief had, dat heeft hij geschilderd en ons doen voelen.

Wie meent dat er van een mensch maar één portret mogelijk is, dat lijkt, - wie niet vat dat een menschengezicht, op 't zelfde oogenblik, op tallooze wijzen kan gezien en weergegeven worden en dat een portretschilder één indruk van die velen, die hem het liefst is, moet vasthouden en reproduceeren - die zal dit niet begrijpen.

Het is het besef van de oneindige verscheidenheíd die de gelaatstrekken hebben, en van de mogelijkheid om het essentieele, het karakter van een gezicht in verfstreken uit te drukken zonder nog het gezicht, zooals 't op een ondeelbaar oogenblik is, precies te copieeren - die deze vreemde zaak begrijpelijk maakt. Het is niet alleen de expressie, niet alleen de kleur, niet alleen de verlichting, het is alles bij elkaar en nog wat - waardoor een mooi gezien portret zich van een botte copie onderscheidt, als een levend mensch van een lijk. Die dingen zijn zoo fijn, zoo verscheiden, dat ons bewust redeneeren 't niet volgen kan, - en het onbewust gevoel alleen ze opneemt en onthoudt. Een groot gelaatskenner zal 't nooit den kunstenaar verbeteren.

Ik zag ook de Jeanne d'Arc van Lepage. Het stuk waarmede hij zijn eerste groote succes behaalde. Het is duidelijk

dat het daarvoor een groot stuk moest zijn, met een sujet. Een compleet, mooi schilderij is 't niet. Een groot doek vol druk gewirwar van blauwgroen loof en gras - en Jeanne's hoofd daar glad en rose tusschen. Dat is niet mooi. Maar het is een genot te zien, hoe een schilder in onzen tijd, zonder iets van het moderne te verliezen, de ekstase van een jonge vrouw tot iets heel moois kan maken. Het is ekstase, zeer reëel, niet mystiek, maar ook niet gasthuis-achtig, - door en door mooi, - niet gevoeld door een dwepend, pieus gemoed, zooals dat van Puvis de Chavannes, - maar eerbiedig geobserveerd door een eerlijk, gevoelig kunstenaar, die wil erkennen dat sommige díngen hoog en mooi zijn, al vindt men ze in medische boeken beschreven.

Van Puvis de Chavannes vond ik maar één klein schilderij, meer navolging der primitieven en minder groot-oorspronkelijk dan zijn beroemde fresco's in 't Pantheon. Ook deze man heeft zijn volgeling, niet zijn navolger, onder de jongeren in Holland. En deze jonge Hollander heeft al de eer, in het aanvankelijk lot van zijn meester te deelen, - men vindt zijn vroom visioen belachelijk en zijn teere, lichte fresco-tinten leelijk.

Nú is Puvis de Chavannes beroemd. Daartoe heeft hij zich echter de moeite moeten getroosten voor eenige jaren dood te gaan.

En Millet! Millet! - de edelste van gemoed onder deze allen, het menschelijkste hart onder alle schilders, de groote, sobere poëet van het landvolk, met zijn Bijbelsche ernst en naïveteit, - Millet óók behoort tot de beroemde mannen van Frankrijk tegenwoordig. Hij is op weg om een standbeeld te krijgen. Millet een standbeeld, door het Eiffeltoren-volk!

Op de verkooping van het kabinet van Secrétan heeft een schilderij van hem een half milloen francs opgebracht. De regeering had last gegeven het stuk tot elken prijs te koopen en toen de hamer viel, riep men: ‘Vive la France!’

Een half millioen! En voor dertig jaar kon de schilder het stuk voor 1600 francs niet verkoopen. Toen werkte Millet in een atelier, waar hij ziek werd door de vochtigheid,

toen had hij geen geld om zijn verven te betalen, toen proestte men het uit voor zijn stukken in de Salon. In zijn leven heeft men den man honger laten lijden, en nu hij een jaar of wat dood is: een half millioen! Vive la France!

En als die Amerikaan niet gekomen was en niet gezegd had dat die man een groot artiest was, en veel geld voor zijn stukken had gegeven, dan wisten de goede Franschen misschien nog niet wat Millet was. Maar dat doet er niet toe! tot elken prijs! Vive la France!

Nu is 't pleit gewonnen. Dat half millioen maakt voortaan Millet tot een onaantastbare grootheid. Met de hoeden af zal voortaan het publiek voor zijn schilderijen staan en schuinweg naar elkanders gezicht gluren of de anderen óók niet weten wat er nu eigenlijk te bewonderen valt.

Ja, Frankrijk eert zijn groote mannen wel. Maar het is voorzichtig, het wacht tot de naburen het er over eens en de groote mannen rustig dood zijn. Berlioz heeft immers ook een standbeeld gekregen.

Ik had plezier, rechtuit plezier, toen ik de kalme Museum-stemming zag, die heerschte in den omtrek van Millet's schilderijen, toen ik de onverschilligheid bemerkte van het expositie-publiek en hun onnoozele opmerkingen hoorde.

‘Kijk dat varken! het wil niet! - Nu 't heeft gelijk, dat mes bevalt hem niet.’ - En de rest in dien geest.

Ik vond dat zooveel troost voor onze Hollandsche schilderijen, die hetzelfde lot moesten dragen, den ganschen langen tentoonstellingsdag.

Ik besef echter heel goed, dat als ik nooit van Millet gehoord had en er hing een stuk van hem tusschen den rommel in de moderne afdeeling, dat ik er vermoedelijk niets bijzonders aan gezien zou hebben.

Op 't eerste gezicht hebben zijn schilderijen weinig aantrekkelijks. De kleur is dikwijls bont, en er is iets ouder-wetsch, iets onhandigs in de schildering, - niets van dat kranige faire, dat lustige, prettige in de uitvoering, waardoor het een genot wordt van heel dicht-bij de penseelstreken te bestudeeren - zooals bij Frans Hals en ook bij Jacob Maris.

Men herkent de hanteering van de verf nauwelijks, zoo moeielijk en met zooveel angstvallige zorg is deze op 't doek gebracht.

Ik zag een klein schilderijtje van hem, voorstellende twee mannen, die een pasgeboren kalfje op een baar in een schuur dragen. De koe loopt achteraan en steekt den kop naar voren om haar jong te likken.

Het loover der boomen was zoo prentachtig donkerblauw, het kalfje zoo raar bruinrood, en zoo kinderachtig gepenseeld met duidelijke krulhaartjes dat men haast glimlachen moest. Maar op eens treft het geheel met wonderbare kracht. Alle details werken mee tot één diepe impressi: - het behoedzame dragen der stompzinnige mannen, zorgvol, zonder veel woorden of gedachten, alleen omdat het een gewichtige gebeurtenis is in hun bedrijf, het onnoozele beestje dat met zich sollen laat, het moeder-dier dat naloopt en den kop vooruitstrekt omdat het haar jong is en het jong gelikt moet worden, de donkere schuurdeur, het zonlicht dat door de dichte boomen schijnt - álles werkt samen tot één machtigen indruk, die de strenge, grootsche poëzie is van een simpele, alledaagsche gebeurtenis. Het onaanzienlijke schilderijtje wordt roerend schoon, en tranen komen door den dommen glimlach van zooeven.

Men zegt wel dat Millet meer een poëet dan een goed schilder is. Zulke uitspraken zijn onverdragelijk, omdat ze een zekere geringschatting schijnen te motiveeren, en toch eigenlijk niets beduiden. Poëet is ieder goed schilder, dat wil zeggen: hij ondervindt iets heel moois bij het zien der dingen en doet dat mooi aan anderen gevoelen. Wie dat niet kan, wat geeft het hem of hij handig is in 't gebruik van verf en kwast? Dat poeët-zijn maakt een man groot en eerbiedwaardig, niet de bedrevenheid in de schildertechniek.

Een groot, oorspronkelijk kunstenaar zal altijd verdriet ondervinden door dit verschijnsel: dat er weinig toeschouwers gevoelig genoeg zijn om hem bij 't eerste gezicht van één enkel schilderij te begrijpen. Vandaar ook de bijna constante miskenning van goed werk, wanneer het alleen te midden

van prullen hangt en wanneer geen bekende naam of sensationeel onderwerp de aandacht er op vestigt.

Wanneer de heeren, belast met het ophangen der Hollandsche schilderijen, dit hadden ingezien, dan zouden ze door een oordeelkundige schikking der hun toevertrouwde kunstwerken, zoowel de toeschouwers als de artisten een grooten dienst hebben kunnen doen.

Wanneer ze evenals de Franschen dit met Manet, Lepage, Millet en anderen deden, kleine collecties hadden gegroepeerd van de besten onzer schilders, dan zou dit zonder twijfel gediend hebben om den weifelenden blik der zoekende kijkers te vestigen en te helpen en hen het begrijpen der artisten gemakkelijk te maken. Alleen bij Mauve is dit geschied, maar moet men nu toch *altijd* dood zijn om gerespecteerd te worden?

'Jawel!' zullen de heeren zeggen, 'aanmerkingen op het hangen kennen wij al.' Daaronder blijven ze koud als scherprechters. Tegen reclames zijn ze zonder twijfel even gehard als een niet concurreerende spoorweg-directie of het Dagelijksch Bestuur van onze hoofdstad.

Daarvoor is een groote prullemand met het opschrift: 'Allen gefallen geht nicht.'

En bovendien: het komt me waarschijnlijk voor uit hun wijze van doen, dat de heeren hangers het omtrent de superioriteit onder onze artiesten niet altijd met mij eens zijn. En wat zal ik daartegen zeggen?

Ja, toch dit. Dat ze dan ten minste karakter moeten toonen. Dat, als ze heusch schilders als Willy Martens, Thérèse Schwartze, Kaemmerer en dergelijken *de* groote Pieten vinden van de expositie die beter in de eerezaal thuis hooren dan Jozef Israëls of Jacob Maris - dat ze dan ook geen concessies moesten doen aan andersdenkenden en niet een paar kleine stukken van Maris en Israëls óók maar in de eerezaal hangen en bovendien het grootste doek van den laatsten een 'doorkijkje' geven, om toch te laten zien dat sommigen daar iets bizonders aan schijnen te vinden.

Dat is flauw. Deze hangmannen, die zich niet geneeren het schoonste genrestuk van Jacob Maris in een donkeren

hoek, en een groot landschap van denzelfden in een doorgangetje te hangen, zoodat men zijn hoofd stoot als men er naar kijken wil, - deze hanglui zeg ik, moesten dan ook ferm genoeg zijn om alle stukken van dezen meester maar ergens in de lucht, of onderste boven of met de verf naar den muur te hangen.

Dat zij dit niet gedaan hebben vind ik een gebrek aan moreelen moed, een beginselloos dienen van de opgaande zon. En de gegrondheid dezer beschuldiging bewijs ik met het feit, dat gemelde behangers een schilder, wiens zon nog niet heel hoog was opgegaan, wèl op de aangegeven wijs durfden tracteeren. De heer Breitner bezit nog geen Europeeschen naam, maar een van zijn beste stukken, het witte paard, werd toch door den bekenden kunstkooper Wisseling zóó hoog gesteld, dat hij het in zijn keur-collectie naast de grootste Fransche meesters exposeerde. Op de expositie te Parijs is het daarentegen zóó hoog gehangen, dat men het waarschijnlijk van den Eiffel-toren niet veel minder goed zal kunnen zien dan van den bodem der zaal. Ook zijn fraaie cavallerie-charge hangt, als ik mij wel herinner, op zijn Amsterdamsch gezegd: ‘drie hoog.’

Het gevolg van deze en dergelijke hangpraktijken is, dat men bij 't binnentreden der Hollandsche afdeeling volstrekt niet die weldadige ímpressie van nobele, gedistingueerde kleuren, van voorname, hooge schilderkwaliteiten ontvangt - en dat men vele vreemdelingen terloops van de oude Hollanders hoort spreken als van een uitgestorven kunstenaarsras.

Dat is hard en pijnlijk. Want het had zoo goed anders kunnen zijn. En ik kon niet helpen een booze verwensching te uiten tegen die spelbrekers of liever kleurbrekers, met hun bonte, harde pretentieuze doeken, die als opzichtige, onbeleefde jongelui, deftige, stemmige menschen op zij dringen.

Ik heb nooit precies geweten hoe men eigenlijk meesmuilt, maar zoo als ik deze mimische functie begrijp, muilt men bijvoorbeeld recht duidelijk mees, wanneer men op een schilderij van den heer Willy Martens ziet staan; ‘Hors concours.’

‘Wat u gelijk heeft!’ zou men zeggen, ‘houdt u de eer maar aan u.’

Toen we als jongens krijgertje speelden, en bang waren het niet te halen, riepen we ook ‘ik doe der niet van!’

Trouwens de heer Martens hoefde niet bang te zijn het niet te halen. Heeft Albert Wolf hem niet in de Figaro als den oorspronkelijksten der jonge Hollanders begroet? Zooiets zegt wat, tegenwoordig, in Parijs! 't Zou mij niet verwonderen als het Albert Wolf geweest was, díe ‘vive la France!’ riep bij het verkoopen van l' Angélus.

Het schijnt dat on-Hollandsche chic en on-Hollandsche pretensie te midden der ernstige, zware degelijke stukken onzer echte Hollanders op sommige Franschen een plezierigen indruk van oorspronkelijkheid maakt. Maar dan is het werk van W.J. Martens uit Rome nog veel oorspronkelijker. Een door een minnegoodje gekuste dame, in een krijtwolk, een hideus beelderig vignetje om op een porceleinen broche te schilderen.

Wat doen die on-Hollandsche menschen hier? Is de heer Kaemmerer ook een Hollander? Zóó bont als hij maakt geen ander het. Men kan een onmiskenbaar talent hebben in het illustreeren van kalenders of het decoreeren van chocola-doozen zonder daarom noodzakelijk een arrogante eereplaats in te moeten nemen in de hoofdzaal der Hollandsche kunst-afdeeling.

Zou ik de genoemde kleurbrekers, met nog een goed getal niet genoemde, gaarne zien verhuizen naar den hun meer waardigen kring van Duitsche, Italiaansche of Grieksche schilderijen, zonder eenige vergoeding, - voor de leelijke, harde portretstukken van den heer Luyten zou ik toch wel iets in ruil terug willen hebben al was 't alleen om de groote leege plekken weer aan te vullen. Heel goed zou b.v. de heer Melchers, die veel meer Hollander is, maar met al zijn stukken is overgeloopen naar de Amerikanen, het verlies kunnen dekken. En niet alleen in kwantiteit.

Dat er in de eerezaal schilderijen hangen, die er niet hooren, die heelemaal niet op deze expositie, zelfs niet op eenige expositie hooren, daar moet niemand boos om worden, ook al weet hij toevallig wat er al zoo geweigerd is.

Dat zijn observatie-fouten, waarmee men, even als in de sterrekunde, vaste rekening moet houden.

Maar dat de 3 of 4 mooiste stukken van de tentoonstelling er niet hangen dat is jammer. Deze astronomen kunnen zelfs sterren van de eerste grootte niet in den kijker krijgen.

Een Willem Maris hangt er, die het met recht verdient. Hierin is het welbekende Willem Maris-mooi, blank-goud licht op koeienruggen en weilandgroen, tot de grootste intensiteit gebracht. Dat is altijd hetzelfde, maar het schijnt bij ieder stuk mooier, 't zij dat dit aan den toeschouwer ligt of aan den artist.

Natuurlijk kan men ook altijd hetzelfde schilderen, zoodat het iedere keer minder mooi lijkt.

Zoo zijn de zeeën van Mesdag altijd even goed, maar ze vervelen een weinig.

Er is maar één van de jonge schilders, naar mij op deze expositie toescheen, van wien men zeggen kan dat hij *zijn* mooi gevonden heeft, dat hij zijn wijze van expressie meester is. Men zal voortaan spreken van een goede Bastert, of van een zwakke Bastert, maar slecht of mislukt werk komt met dien naam niet meer aan 't licht. De mooiste Bastert vind ik niet het groote stuk in de eerezaal, maar het kleine sneeuwgezicht bij schemering, zoo vast en zeker geschilderd, in bruin-grijze tinten, met een uitdrukking van kalme, berustende melancholie.

Misschien heeft Bastert het gemakkelijker gehad dan de anderen, door het niveau van zijn mooi niet te hoog te nemen. Maar het is door en door gezond, echt Hollandsch mooi.

Wat Jan Veth wil, is hooger, maar hij bereikt het dan ook niet met zooveel zekerheid. Het is bij hem meer geluk, meer nog van toeval afhankelijk of hij vindt wat hij zoekt. Maar een heel gelukkig werk hangt hier van hem. Het kleine lijstje met het fijne, moe-leunende meisjeskopje op den rijken diep-rooden achtergrond.

Wat Tholen gaf, is eigenlijk niet eens een zwakke Tholen, het is zóó maar een stadsgezichtje.

Geen buitengewone verheffing van een nieuw talent, geen

artistieke gebeurtenis onder de jongeren. Frankfort goed maar niet beter dan vroeger, Thérèse Schwartze wat beter, Josselin de Jong wat minder dan gewoonlijk. Een mooi jongensportret van Van der Maarel, van Breitner slechts oude stukken.

Het buitengewone van deze expositie is het werk van Jacob Maris. Deze artist is schitterend vertegenwoordigd. Vijf van zijn mooiste landschappen en een genre-stuk maken alleen den tocht goed door zooveel artistieke ontaarding, als er in het groote kunstgebouw is opgehoopt.

Hier is geen spoor van weifeling, van verzwakking of overdrijving. Het is alles rechtuit mooi, - gelukkig, vrij en zelfbewust mooi.

Van de landschappen trof mij het meest het kleine stuk in de groote zaal, links, - met het hooischip, - het blank nevelig morgenlicht over 't water en den goudglans op 't blonde hooi, - maar het genre-stuk is 't mooiste wat ik van dezen kunstenaar gezien heb. Een oud sujet: de baker laat aan 't nieuwsgierig zusje het kleine bakerkindje zien. Maar wie heeft zóó de gemoedelijke, lieve intimiteit van dit huiselijk gebeurtenisje begrepen!

De zorgzame goedigheid der deftige baker in zwarte pronk-japon, voldaan kijkend naar het opgeschikte wurmpje, niet de oude, voorzichtige bakerhand, - een wonder van schildering, - behoedend op de witte kleertjes gelegd - en het zusje met de handen op den rug, op een kleinen afstand, met wat schuwe verwondering glurend naar het vreemde menschje. Een blauw donkere schaduwhoek tot achtergrond, de baker-japon matzwart, het meisjeskleedje fijn licht bruin, opgaande in licht tot het oud bleeke bakergezicht en het paarlwitte zuigelingsjurkje. En daarop hier en daar een blauw satijnen lintje, van licht vergeet-mij-niet-blauw, er eventjes op geworpen, met een onbeschrijfelijk teedere intensiteit van kleur.

En dan te denken dat een menschenhart op één zelfden dag zich van den Eiffeltoren tot *dit* wonder keeren moet!

Varia.

Da Costa's Meesterwerken. Voor 't onderwijs en tot zelfoefening, met inleiding en aanteekeningen, door B. Schelts van Kloosterhuis.

Als ik iets over den stijl van den Heer B. Schelts van Kloosterhuis zeide, dan houd ik er voor, dat de Heer Schelts van Kloosterhuis mij zou antwoorden, dat hij zich niet bewust was een stijl te hebben, of ten minste dat hij zich bij het gereed maken van zijn Inleiding en zijn Aanteekeningen op Da Costa, niet bezig gehouden had met wat men gewoonlijk stijleeren noemt. Maar dit bedoel ik ook niet. Ik weet wel dat de Aanteekeningen geen andere stelling hebben dan om het lezen van Da Costa's gedichten wat gemakkeIijker te maken; en dat met de Inleiding niets meer gewild is, dan het verzamelen van eenige gegevens omtrent den persoon en de werken om den dichter in het algemeen. Maar onbewust neemt de Heer Kloosterhuis enkele malen airs aan, die met zijn bescheiden taak niet goed stroken. Dan is hij eenigermate ongepast deftig en serieus en avanceert hij meeningen over literaire en andere onderwerpen; en al kan hij zich tegen deze beschuldiging verdedigen met de opmerking, dat zijne opinies toch niet anders zijn dan de gangbare gevoelens in de leeken-wereld en dat hij dus alleen bij wijze van spreken zijn eigen inzichten ten beste geeft, zoo blijft toch deze fout

in den vorm bestaan. Beter ware het ongetwijfeld geweest, indien de Heer Kloosterhuis zich gehéel tot citaten had bepaald. Dan zou men niet genoodzaakt geweest zijn, over zijn stijl te praten, dien men nu hoogst middelmatig moet noemen; en had men bovendien hem tot zijne eer kunnen nahouden, dat de dwaasheden die hij in dezen stijl ten papiere stelt, in elk geval slechts de dwaasheden van ánderen waren. De Heer Kloosterhuis had een werk kunnen doen, dat hem wel niet onsterfelijk, maar toch allen die ambtshalve in de noodzakelijkheid komen de verzen van Da Costa te lezen, tot zijne schuldenaren zou hebben gemaakt. Te weten wat de levensgeschíedenis van Da Costa geweest is, hoe hij door bekende auteurs is beoordeeld geworden, en welke de titels en de inhoud van zijne voornaamste gedichten zijn, dit eenigermate volledig en toch beknopt aan het verstand van aankomende of weder naar nieuwe studiën vertrekkende onderwijzers te brengen, is zeker geen gemakkelijke en een nuttige taak. De Heer Kloosterhuis had deze taak kunnen volvoeren zonder eenige schade voor zijn eigen letterkundige reputatie, zoo hij er eene bezeten had. Niet hij zou aansprakelijk geweest zijn voor de taxatie van de lektuur die hij verzamelde; en met eene grootere zorg voor de objectiviteit van zijne voorstelling, zou hij bij het walletje langs hebben kunnen gaan zonder vat op zich te geven. In de schaduw van de aanhalingsteekens zou hij veilig zijn geweest. Zoo als het er nu evenwel uitziet, inviteert de Heer Kloosterhuis ons somtijds tot het kennis nemen van zijn eigen meeningen en brengt hij dus zijne bloemlezing onder het bereik van de kritiek. Zijne verontschuldiging heb ik al genoemd, en ik herhaal dat het blijkbaar niet anders dan de bekoring van de banaliteit en geenszins een ernstig overdacht plan is geweest, dat hem tot deze voorbarigheid heeft gedreven. Zoo valt hij in dezer voege op bladzijde één van zijne voorrede met de deur in huis, zonder vooruit te hebben bedacht of men het wel de moeite waard zou vinden hem opterapen:

‘Dat den grooteren gedichten van Da Costa eene steeds toenemende populariteit ten deel valt, legt m.i. een gunstig

getuigenis af van den kunstsmaak van het huidige ontwikkelde publiek. Immers, hij was geen ‘vliegenreddend rijmelaar,’ of kunstige-sonnetten-smedend sentimentspoët met ‘boven lucht en wolken uitschreiende idealen’ (die den ingezonden Nederlander aan weinig meer dan aan klink-klank doen denken), maar een dichterlijk gemoed, dat ‘en verterend aandeel nam In at wat onze tijden baren’, en door eene diepgaande studie der geschiedenis vele en gewichtige dingen over die tijden te zeggen had; dat, eindelijk, die dingen zei in niet-slechts-door-den-vorm aangrijpende verzen: mannen-voer in mannelijk dicht.’

Men ziet dat het reeds dadelijk aan aanhalingen allerminst ontbreekt; inderdaad is deze aanhef niets anders dan het bericht, dat volgens het heerschende gevoelen in de kringen die de auteur bezoekt, de jongere dichters van den tegenwoordigen tijd zijn zooals hij citeert en Da Costa was zooals hij wederom citeert. Maar waarom nu niet de fout vermeden van te doen alsof de Heer Schelts van Kloosterhuis iemand was, die met volkomen bewustheid en volgens eigen, vrijen wil, in de moeilijke vraagstukken die hierbij betrokken zijn, zich partij stelde. Men mag niet denken, dat deze Heer de pretentie heeft gehad, van met deze weinige pennestreken een oordeel te vellen over de poëzie van ons geslacht, nog wel een vergelijkend oordeel met die van een vorige periode. Ook de Heer Kloosterhuis zal weten, dat men met het uitspreken van zulke algemeenheden niet begint, en dat zij enkel als de slotsom van een uitvoerig betoog eenige beteekenis kunnen hebben. Wezenlijk doen de moderne dichters sommige lezers nog aan heel iets anders dan aan klink-klank denken, en ik houd het voor zeker, dat menigeen bij dit naieve debuut den schrijver zal verzoeken voortaan alleen voor zich zelf te spreken. Men zal allicht den samensteller van deze bloemlezing dit onbewust-aanmatigende ten goede houden; schoon hij, indien hij niet kan velen dat men hem gekscherend te woord staat, den in-gezonden Nederlander, die even weinig als de Heer Kloosterhuis de kunst van zijn tijd zou begrijpen, integendeel uit wandelen had moeten

zenden. De bruikbaarheid van zijne nauwkeurige en zaakrijke deeltjes, als handleiding en als historische compilatie, wint niet bij de uitstalling van eene zoo stuitende onbevoegdheid. Maar tegelijkertijd mag men niet vergeten, dat de Heer Schelts van Kloosterhuis zich op een spreekwoord beroepen mag, dat voor hem gemaakt is. Want de Heer Schelts van Kloosterhuis heeft ons ontwapend dewijl hij ons heeft doen lachen, of ten minste, glimlachen.